गूजरात विद्यापीठ ग्रंथालय

[गुजराती कॉपीराअिट विभाग]

अनुक्रमांक ५३८८ वर्गांक

पुस्तकनुं नाम अमृतसागर

विषय ८६

આયુર્વેદોદ્ધારક શ્રીમાન્ જયપુરાધિશ શ્રીયુત્ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત.

[વિવિધ વિમળ વૈદ્યકગ્રન્થ વચનં વિભૂષિત, સકલ જગજ્જનાનંદદાયક, સાંગોપાંગ નિદાન અને ચિકિત્સા સહ સમુત્પન્ન.]

બૃહત્

અમૃતસાગર-[પ્રતાપસાર.]

[ઔષધી કોષ સહિત.]

(શુદ્ધ અને સરલ વ્યાખ્યાસહ-ગુર્જરભાષા સમન્વિત)

લખનાર.

વિપ્રવંશોદ્ભવ વૈદ્ય પૂર્ણચંદ્ર અચલેશ્વર શર્મ્મા.

અમદાવાદ.

પ્રસીદ્ધ કર્ત્તા.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે બુકસેલર.

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

આવૃતી ૩ જી   પ્રત. ૧૨૦૦

સર્વે હક્ક પ્રસિદ્ધ કર્તાએ સ્વાધીન રાખ્યા છે.

(स्रग्धराछन्द)

भ्रान्ता वेदान्तिनः किं पठथ शठतयाद्यापि चाद्वैतविद्यां
पृथ्वीतत्त्वे लुठन्तो विमृशथ सततं कर्कशास्तार्किकाः किम् ।
वेदैर्नानागमैः किं ग्लपयथ हृदयं श्रोत्रियाः श्रोत्रशूलै-
वैद्यं सर्वानवद्यं विचिनुत शरणं प्राणिनां प्रीणनाय ॥ १ ॥

અમદાવાદ.

શ્રી "રામકૃષ્ણ" પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં શા. મગનલાલ હરીવલ્લભદાસે
ઠે. કાળુપુર, ટંકશાળની પોળમાં છાપ્યું.

વિક્રમ સંવત ૧૯૭૧   સને ૧૯૧૪

મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ... પીરાઈટ-સંગ્રહ
૫૩૬૯૯

શારંગધર સંહિતા.

આ પુસ્તક મુળ સહિત ગુજરાતી ભાષાન્તર સહિત હોવાથી ગમે તેવા અજ્ઞાન માણસ પણ તેનો લાભ લઇ શકે છે. આ પુસ્તકમાં વૈદકીય જ્ઞાન સંપુર્ણ હોવા ઉપરાંત ક્વાથ, રસ, આસવ, ચુર્ણાદી જાત જાતના ઔષધો બનાવવાની રીત તથા પારો, તાંબું, લોહ, સોનુ, રૂપુ, હરતાલ તથા અભ્રકાદી સપ્ત ધાતુની મારણ અને શોધન વિધિ યથાસાંગ આપી હોવાથી સર્વોપયોગી છે. કાગળ ગ્લેજ ઉંચા પાકુ સોનેરી પુઠું ૮×૫ ઇંચ લાંબા પહોળા ૬૦૦ પૃષ્ટ હોવા છતાં બધા તેનો લાભ લઇ શકે તેટલા ખાતર કીંમત રૂ. ૨-૮-૦ રાખી છે શીવાય પોસ્ટેજ ૦ ૪-૦ જુદા રફ કાગળનાં કીંમત રૂ. ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ ૦-૪-૦ જુદા.

યોગચિંતામણિ—(વૈદકનો અમૂલ ગ્રંથ) આ ગ્રંથ વૈદ્યવર્યશ્રી હર્ષસૂરિ પ્રણિત મુળ સહિત ગુજરાતી ભાષાંતર કરાવી છપાવેલ છે. સ્વદેશ બાંધવો ! આ ગ્રંથમાં ચરક સુશ્રુત, આત્રેય. વાગભટ્ટ ભેડ, ભ્રગુ હારિત સંહિતા, વૃંદકલિકા, અને વૈદ્યાર્ણવાદિ વિખ્યાત ગ્રંથોનું મથન કરી સારોદ્ધાર કરેલ છે. તેમજ માધવ નિદાન શાર્ડંગધર સંહિતા, ભારદ્વજ સંહિતા, યોગ રત્નાકર, રસરાજ ગુંખોમણિ, કેશવકલ્યાણ, કાળજ્ઞાન, રસગગાધાર, આપદેવશતક, નિઘંટ, વૈદ્યવલ્લભ, વૈદ્યજીવન, વૈદ્યામૃત, ચિકિત્સાજન અને કર્મ વિપાકાદિ માનનિય ગ્રંથોનાં પ્રમાણોથી અલંકૃત કરેલ છે. મૂળ શ્લોક સહિત શુદ્ધ સરલ અને ઉત્તમ શૈલીસહ અનુભવી વૈદ્યના હાથથી તે પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાંતર અમારી તરફથી અનુપમ બનાવવામાં આવેલ છે કે તેમાંના દરેક પ્રયોગો “રામબાણ” સમાન અકસીર અને લાભદાયક છે. આવો અમુલ્ય ગ્રંથ આટલી જુજ કિંમતમાં મળવો મુસ્કેલ છે. આ ગ્રંથનું કદ સૂપરરોયલ બાર પેજી પૃષ્ટ (૪૨૫) ઉપરાંત સારા ઉંચા ઇંગ્લીશ કાગળ ઉપર સુંદર ટાઇપથી સોનેરી બાઇન્ડીંગથી બંધાયેલ છે. મૂલ્ય. રૂ. ૧-૮-૦ પોસ્ટેજ ૦-૨-૦

મળવાનું ઠેકાણું

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે બુકસેલર

ત્રણ દરવાજા—**અમદાવાદ.**

ભૂમિકા.

સમસ્ત આર્યમહાશય વિદ્વજ્જનોને વિદિતછે કે, જગત્‌માં પ્રચલિત્ થએલાં સર્વ શાસ્ત્રો પૈકી આયુર્વેદ કે જે ઋગ્વેદનો ઉપવેદ છે જેને વૈદકશાસ્ત્ર કહે છે તે શાસ્ત્ર સર્વોત્તમ અને અત્યંત ઉપયોગીછે; કેમકે આ મનુષ્યદેહ, જે સર્વ દેહો કરતાં અતિ દુર્લભ છે, તે દેહ ચોરાશી લક્ષયોનિયોમાં કાળગતિના ક્ષણેક્ષણે ભ્રમણ કરનારા કાળચક્રની આધીનતાથી અને પાપ–પુણ્યની સમાનતાથી પ્રાપ્ત થાયછે, તથા તે મનુષ્ય દેહનેજ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ પણ પ્રયાસવડે પ્રાપ્ત થવાનો અધિકારછે; અર્થાત્ એ ચતુર્વર્ગના મુખ્ય સાધનરૂપ મનુષ્ય દેહછે; પરંતુ દેહતો જન્મથી તે જરાપર્યંત વ્યાધિયોના આવાસરૂપછે, તેથી જરાવાર પણ સુખાનંદ સ્થાયિપણે રહેતો નથી તો, પછી તે દેહથી શું પુરૂષાર્થ થઇ શકે? કાંઈજ નહીં જ્યારે પુરૂષાર્થ ન થઇ શકે, ત્યારે તો કેવળ દુઃખના ભાજનભૂત હોવાથી નિરંતર ક્લેશજ પામેછે, તે દુઃખ અને ક્લેશને નિર્મૂળ કરવા ફકત વૈદકશાસ્ત્ર વિના અન્ય કોઇ શાસ્ત્ર શક્તિમાન્ નથી, એમ કહીએ તો તે કાંઇ ખોટું નથી.

એ આયુર્વેદનું જ્ઞાન પ્રથમ જગત્‌ના પિતામહ શ્રી બ્રહ્માજીને થયું હતું અને તેમણે બ્રહ્મસંહિતા રચી હતી. એ બ્રહ્માજીએ દક્ષપ્રજાપતિને આયુર્વેદનું અધ્યયન કરાવ્યું. દક્ષપ્રજાપતિએ સૂર્યના યમકપુત્ર અશ્વિનીકુમારોને એ વિદ્યાનું અધ્યયન કરાવ્યું. અશ્વિનીકુમારો પાસેથી ઇંદ્રે એ વિદ્યા સંપાદન કરી. ઇંદ્ર પાસેથી મહર્ષિ આત્રેયજી તથા ભરદ્વાજજીએ તે વિદ્યા સાંગોપાંગ પણે હાથ કરી, અને તેમની પાસેથી અનેક મહાન્ ઋષિયોએ તે વૈદકવિદ્યાનો અભ્યાસ કરી જગત્‌ના સમસ્ત જનોને રોગોથી મુક્ત કરવા પોત પોતાના નામોથી ગ્રંથો રચી આયુર્વેદની મહત્તા દર્શાવી.

એ આર્યપ્રણીત આયુર્વેદ આ આપણા સ્વર્ગભૂમિવત રળિયામણા કલ્પદ્રુપ રસિલા આર્યાવર્ત્તમાં પૂર્ણ શોભાના શિખર ઉપર શોભાયમાન્ હતોઃ અર્થાત્ રામાયણ અને મહાભારતના સમયમાં આયુર્વેદ ઉન્નતિના શિખર ઉપર હતો, મધ્યાહ્નના સૂર્ય સમાન એનો પૂર્ણ પ્રતાપ વિસ્તરી રહલો હોવાથી પ્રત્યેક રાજ્યસ્થાનોમાં રાજ્યકર્ત્તાના સમીપ આયુર્વેદવેત્તા વૈદ્ય રહેતા હતા અને તે રાજવૈદ્ય રાજ્યકર્તાના શરીરને પૂર્ણપણે સાચવતા હતા, તેથીજ તે રાજાઓ ભગીરથ યત્નો આદરી મહાન્ પુરૂષાર્થો કરી બતાવતા હતા.

સિકંદર શાહના આવવા લગી આયુર્વેદની ઉન્નતી જેમની તેમ ટકી રહી હતી. એમ યુનાની ઇતિહાસના લખનાર એરિયને તે સમયની ભારતવર્ષની વ્યવસ્થા લખતાં લખતાં. ચિકિત્સા પ્રકરણમાં એક વાત લખેલીછે કે " સિકંદર શાહ પોતાની સેનાની સાથે ઘણાએક સારા સારા યૂનાની હકીમોને લાવેલ હતા. પંજાબમાં સાપનો ઉપદ્રવ વિશેષ હોવાથી લશ્કરના માણસોને સાપો ડંક દેવા લાગ્યા, અને તે સાપોનું ઝેર દૂર કરવા યુનાની હકીમોએ ઘણા ઉપાય કર્યા, પણ કશો દહાડો વળ્યો નહી; એટલુંજ નહીં પણ, હવે અમારો એ વિષે કશો ઇલાજ નથી આવો નિરાશા ભર્યો ઉત્તર સાંભળવાથી છેવટે આર્યદેશના વૈદ્યોની સહાયતા લીધી અને તે વૈદ્યોએ કેટલાએક મનુષ્યોને મરણના મુખમાંથી બચાવ્યા." લખેછે કે–એ સિકંદરશાહ આ પ્રકારે હિંદુસ્તાનના વૈદ્યોનો ચમત્કાર જોઇ આશ્ચર્યમાં નિમગ્ન થઈ ગયો, અને પોતાના લશ્કરમાં કેટલાએક આર્યવૈદ્યોને સાથે રાખ્યા; એટલુંજ નહિં પણ પોતાના યૂનાની હકીમોને હુકમ આપ્યોકે, સર્પ-

દંશમાટે અથવા બીજાપણ દુઃસાધ્ય રોગોમાટે પણ એ વૈદ્યોને પુછી કામ કરવાં, અહા! જે ડૉકટરો અત્યારે ડૉકટરી ચિકિત્સામાં દેવ સમાન મનાય છે, તેઓ પણ સર્પ દંશના ઝેર નિવારણ માટે જોઇએ તેવા ફતેહમંદ નિવડયા નથી, તે સર્પ દંશના ઝેર નિવારણ માટે આપણા પૂર્વજો સારીપેઠે માહેતી ધરાવતા, એ શું ઓછા આનંદની વાર્તા છે?

વળી ચરક સુશ્રુત્ વગેરે મહાન્ ગ્રંથોને યુરોપખંડ નિવાસી વિદ્વાનો પણ બહુ માન આપે છે, અને તેની સ્તુત્ય ચિકિત્સાઓ માન સાથે ઉપયોગમાં પણ લે છે. તેમજ આર્યોની જ્યોતિર્વિદ્યા, રેખાગણિત, અંકગણિત, બીજગણિત, ત્રિકોણમિતિ, વૈયાકરણ, ગાનવિદ્યા, ધર્મ-વેદાન્તવિદ્યા, પદાર્થવિજ્ઞાન, યોગવિદ્યા, યુદ્ધકળા અને વાસ્તુવિદ્યાદિ સમસ્ત વિદ્યાઓ માટે તત્ત્વવેત્તા ગુણગ્રાહી ઇંગ્રેજ વિદ્વાનો બહુ ઉંચો મત ધરાવે છે, એ અતિહર્ષપ્રદપ્રકાર છે. ચરકનો અરબ્બી અને લાટીન ભાષામાં તરજુમો પણ પૂર્વ કાળમાં થયેલો છે યૂનાની ચિકિત્સામાં ઘણોખરો ભાગ આપણા આયુર્વેદનો ગ્રહણ કરવામાં આવેલો છે એ વિષે "હિસ્ટ્રી ઑફ ઇંડિયન લિટરેચરનો લખનાર પ્રોફેસર વેબર લખે છે કે-"સુશ્રુતે પોતાનો ગ્રંથ રચવામાં યૂનાનીઓની ચિકિત્સા સંબંધી કોઇ વિષયનો કોઈ પ્રકારથી આલંબન કરેલ છે, એમ એકપણ પ્રમાણ નથી: પરંતુ યૂનાનીઓએ સુશ્રુતના મતને ગ્રહણ કરેલ છે, એવાં ઘણાં પ્રમાણો હાથ લાગે છે."

પ્રિય પાઠગણો! આમ લખવાનું પ્રયોજન એ છે કે, એ આપણા વૈદ્યક્શાસ્ત્રની પૂર્વે કેવી ઉન્નતી હતી, કે જેને અન્ય વિદેશી જનો હાથ કરવા કાળ ધનની પુષ્કળ આહુતી આપતા હતા, તેજ વૈદ્યક્શાસ્ત્રની સ્થિતિ યૂનાનીઓનો જોરશોર દોર ચાલવાથી છિન્ન ભિન્ન થઇ ગઇ અને ત્યાર પછી હાલ તો તેથી પણ વિશેષ શોચનીય દશા થઈ પડેલ છે, થઈ પડેલ છે તેનું મુખ્ય કારણતો એ છે કે, હાલનાં રાજા-મહરાજાઓ વૈદ્યક્શાસ્ત્રના જાણનાર વૈદ્યોનો અનાદર કરવાથી વૈદ્યક્શાસ્ત્ર ભણવામાં કંટાળો ઉપજ્યો; તેમજ જેઓના પાસે પ્રાચીન વૈદ્યક્ ગ્રન્થો હતા, તેઓએ પોતાના જીવતાં લગી તે ગ્રંથને પ્રકાશમાં લાવવા અને બીજાને તે ગ્રંથ દેખાડવા પણ ઇચ્છા ન કરી અને છેવટે તેવા ગ્રંથો પાણીમાં ગળી ગયા, ઉધેઇ ખાઈ ગઇ, કે ગાંધીની દુકાને પડીકાં બાંધવાના ખપમાં લાગી ગયા. આ પ્રકાર થવાથી સારા સારા ગ્રંથોનો અભાવ થઈ ગયો, કે તેઓનાં નામ સિવાય કશું પણ જાણવામાં આવતું નથી. તેથી ઉત્તમ વિદ્યાના ઉત્તમ વિભાગોનો લોપ થયો, ખરેજ આર્યોની પડતીનાં ચિહ્નો નહીં, તો બીજું શું ગણાય?

વર્તમાન સમયમાં ચરક સંહિતા, સુશ્રુત સંહિતા, હારીત સહિતા. વગભટ (અષ્ટાંગહૃદય), માધવનિદાન, ભાવપ્રકાશ, શાર્ઙ્ગધર, ચક્રદત્ત,અને રસના તથા યોગના કેટલાએક ગ્રંથો વિદ્યમાન્ છે; તદપિ તેઓ સંસ્કૃત ભાષામાં હોવાથી તેઓનું રહસ્ય સાધારણ મનુષ્યથી સમજાઇ શકાય તેમ નથી, તેમ વળી તે ગ્રંથો મોટા હોવાનેલીધે આદ્યોપાન્ત લગી ભણવા અરે! વાંચી ધ્યાનમાં લેવા પણ કઠિન થઇ પડેછે, અથવા એટલા ગ્રન્થો ખરીદી લેવા કે હાથ લાગવા પણ મુશ્કેલ થઈ પડે તેમછે, જ્યારે આમ છે ત્યારે વઇદકશાસ્ત્રનું પૂર્ણ જ્ઞાન કેવા પ્રકારે સંપાદન થઇ શકે, અને જ્યારે વઇદકશાસ્ત્રનું જ્ઞાન યોગ્ય પ્રકારે પુર્ણ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યારે વઇદ સિવાઇ અમૂલ્ય દેહોને લાંબા વખત લગી પણ શી રીતે ટકાવી રાખવા? જો ઉત્તમ વૈદ્યો વિદ્યમાન્ હોય તો દરવર્ષે હજારો મનુષ્યો રોગના ભોગ થઇ પડે છે અને

દિન પ્રતિદિન નિર્બળ ટુંકી આવરદાવાળા થાય છે તે થવાનો વખત દૃષ્ટિ સમીપ આવતજ નહીં; પરંતુ અતિ દિલગિરીની વાર્ત્તા છે કે જે દેહથી અલભ્યલાભો પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, તેવા ઉત્તમ દેહ માટે આપણે બેદરકાર રહીએ છીએ, જેથી દેશોન્નતિ, ધર્મોન્નતિ કે સ્વજનોન્નતિ કરવા ભાગ્યશાળી થવાનો સમય આવતોજ નથી, પણ જો દેહનું પૂર્ણપણે સંરક્ષણ કરીએ તો એ સર્વમાં ફતેહમંદી મળે છે. કહેવાનો તાત્પર્ય એજ કે જો દેહનું સંરક્ષણ કરાશે, તો લૌકિક્ અને પારલૌકિક્ કામોમાં સર્વાંશે વિજય મેળવાશે એમાં જરા આશ્ચર્ય જેવું નથી! વળી સંસારની સર્વ વસ્તુઓ–સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, ધાન્ય ઘર કે સજ્જન વગેરેને સુખદાતા સમજીએ છીએ, તે સર્વ વસ્તુઓ જ્યાં લગી શરીર સુખી છે, ત્યાં લગીજ સુખદાતા છે; પરંતુ જો કોઈ પ્રકારનો રોગ ઉત્પન્ન થયો કે, તે સર્વ સુખ દાતા વસ્તુઓ દુઃખદાતા જેવી જણાય છે. સારાંશમાં એકે आत्मानं सततं रक्षेत् दारैरपि धनैरपि. સ્ત્રી, ધનાદિનું રક્ષણ કરવા કરતાં પણ શરીરનું હમેશાં રક્ષણ કરવું એજ ઉત્તમ કાર્ય છે–આ ઉપરથી ચોખ્ખું સમજાય છે કે, મનુષ્ય માત્રને જેમ બને તેમ સમસ્ત પ્રકારે શરીર જેમ લાંબો વખત નિરોગી પણે કાયમ રહી શકે તેમ યત્ન કરવો અર્થાત્ સારા અનુભવી વૈદ્યોની ચિકિત્સા ઉપયોગમાં લઈ આરોગ્યમાં રહી પુરૂષાર્થ કરી જીવન ગુજારવું એજ આ લેખનો મુખ્ય હેતુ છે.

અગાડીના સમયમાં ક્રિયા અને ચિકિત્સામાં સારી પેઠે નિપુણ અને ઉત્તમ જ્ઞાતિનો જન હોય તે વૈદ્યની મહાન પદવીના યોગ્ય ગણાતો હતો એને તેવાઓનિજ સમ્મતિ પ્રમાણે રાજામહારાજાઓ વર્ત્તતા હતા; પરંતુ હાલ તો ઘાંચી, મોચી, તંબોળી, કાછીઆ, માળી, કોળી અને એવાજ હલકી કોમના માત્ર એક બે દવાઓનું જેવું તેવું જ્ઞાન મેળવી, એકાદ જેવા તેવાના હાથની લખાયલી વૈદ્યકની ચોપડી વાચી નાટકમાં થતા રાજાની પેઠે પોતાનાજ હાથે વૈદ્યરાજનું માન ધરાવી સંસાર સાગરમાં વિહાર કરતા શરીર રૂપી વાહાણને તોફાની વાયરા રૂપ થઈ બુડાડી દેનારા તે દુષ્ટ લોભાગુ વૈદ્ય નામ ધરાવનારા વૈદ્યકશાસ્ત્રની અને વૈદ્યની પદવીની મહત્તા ગુમાવવા સતત ઉદ્યમ કરી રહેલા હોવાથી અત્યારે દેશી વૈદ્યક્ ઉપર કેવળ અશ્રદ્ધા થએલી જોવામાં આવે છે, અને પરદેશી વૈદ્યો (ડૉકટરો) નાં જનો વખાણ કરી કરી મકલાતા ફરે છે એ ઓછા સંતાપની વાર્ત્તા નથી! પણ કરવું શું? કારણ કે જે ધોરણ પ્રમાણે ઇંગ્રેજોને ધનાદિની સહાયતા મળે છે, તે ધોરણ પ્રમાણે આપણા દેશી જનોને સહાય મળતી ન હોવાથી તેઓ જોઇએ તેવું–વૈદ્યકશાસ્ત્ર સંબંધી જ્ઞાન મેળવી શકતા નથી. જુઓ કે હાલ થોડા વખત પર **જામનગર નિવાસી સ્વર્ગસ્થ વૈદ્યરાજ જંડુભટજી**એ પ્રાચીન વૈદ્યક્ ગ્રંથોનું અધ્યયન કરી વૈદ્યક વિષયમાં ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવ્યું અને તેમણે ઘણાંક રાજ્યો તરફથી પણ ઉત્તમ સહાયતા મેળવી હતી તો, તેમણે કેટલીએક વખત સારા સારા ડૉકટરો કે જેઓ દરદીને સાજો કરવા નિરાશ થએલા તેઓના મંડળમાં દરદિઓને સાજા કરવા માટે જંડુભટજીએ ઉત્તમ માન મેળવ્યું. કહેવાનું એજ કે રાજા–મહારાજાઓ કે સદ્ગૃહસ્થો તરફથી જો ધનાદિની સહાયતા મળે, અને વૈદ્યકશાસ્ત્રની પરીક્ષા આપ્યા વગર વૈદ્યનું પદ ન ધરાવી શકે તેમ થાય તો, પુનઃ આર્યવૈદ્યોની જાહોજલાલી દેશાંતર લગી ઝળકી નિકળે, એમાં જરા સંદેહ જેવું નથી; પરંતુ લક્ષમાં કોણ લે છે?

આર્યબાન્ધવો! હાલમાં શ્રીમાન્ ભારતેશ્વરીના પ્રતાપે અનેક વૈદ્યકના શ્લોકબદ્ધ ગ્રન્થો છપાઈને પ્રકટ થયાછે અને હજુ પણ પ્રકટ થતા જાયછે; પરંતુ તે પ્રકટ થએલા ગ્રન્થોપૈકી એકપણ એવો ગ્રન્થ નથી કે જે ગ્રન્થના વાચવાથી ઘણાક ગ્રન્થોના સાર સુગમ રીતે સર્વ જનોના સમજવામાં આવે; કેમકે સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન સર્વ જનને ન હોવાથી તેવા અતિ ઉપયોગી ગ્રન્થો પણ તેમને ઉપયોગી ન જણાવાથી તેઓ કાર્ય સિદ્ધ કરવાના માન મેળવી શકયા નથી.

આ અમૃતસાગર ઉર્ફે પ્રતાપસાગર કે જે અમૃત-પ્રતાપના સાગરરૂપ પચીશ તરંગો અને વિવિધ વિષયરૂપ રત્નોએ કરીને યુક્ત ગ્રન્થ શ્રીમન્ જેપુરાધિશ મહારાજ રાજરાજેશ્વર શ્રી સવાઈપ્રતાપસિંહજીએ વર્ત્તમાન સમયના મનુષ્યોનાં કદ, આવરદા અને અગ્નિ બળ જોઈ જગત્ માનનીય ચરક, સુશ્રુત, વાગ્ભટ, આત્રેયસંહિતા, હારીતસંહિતા ધન્વંતરીસંહિતા, વૃંદ, ભેંડ, ભૃગુસંહિતા, માધવનિદાન, ભાવપ્રકાશ, વૈદ્યવિનોદ, વૈદ્યરહસ્ય; ચક્રદત્ત, રૂદ્રદત્ત, કાશિનાથપદ્ધતિ, રસસુંદર, રસરાજ, વૈદ્યરત્ન, વૈદ્યવલ્લભ, વૈદ્યામૃત, વૈદ્યાર્ણવ, સારસંગ્રહ, શાર્ઙ્ગધર, રસમંજરી, કુમારતંત્ર, ગૌરીકાંચલિકા, કાળજ્ઞાન, રસસિંધુ, રસરત્નપ્રદીપ, યોગચિંતામણિ, યોગતરંગિણી, યોગશત, યોગરત્નાવળી વૈદ્યજીવન, તંત્રોપચાર, જ્વરતિમિરભાસ્કર, સન્નિપાતકુલિકા, વૈદ્યકુતૂહલ અને ગોરખપદ્ધતિ, વગેરે ગ્રંથોનું દોહન કરી પોતાની જાતે તે પ્રયોગો અનુભવિ તે યોગો અને નિદાનોનો સંગ્રહ કરી જેપુરી ભાષામાં આ ગ્રન્થ નિર્માણ કર્યો અને આ ગ્રંથનું અધ્યયન કરીકે અવલોકન કરી જે જે જનોએ નિદાનો કે ચિકિત્સાઓ ઉપયોગમાં લીધી તે તે જનોને સર્વ સત્ય જણાઇ, જેથી થોડાજ સમયમાં અમૃતસાગર ગ્રંથ ઉપર સમસ્ત આર્યવૈદ્યોની વૃત્તિ આકર્ષાઇ તેથી તે ગ્રંથ તેજ ભાષામાં છપાઇ પ્રકાશિત કર્યો, જેમ જેમ આ ગ્રન્થ આર્યજનોના પરિચયમાં આવતો ગયો તેમ તેમ તેના ઉપર વિશેષ મમતા વધતી ગઇ એટલા લગી વધી પડી કે માત્ર ટુંક વખતમાં જેપુરી ભાષામાં, રજવાડી ભાષામાં અને હિંદી ભાષામાં તથા ગુજરાતી ભાષામાં ઉપરાઉપર આવૃત્તિઓ છપાઇ અને ખપી જતાં પુનઃ તે ગ્રન્થની માગણી થવા લાગી, એજ તેની ઉત્તમ પૂર્ણતાનો અને લોકપ્રિયતાનો દાખલો બસ છે.

સાહેબો! હજારો પ્રતો ટુંક વખતમાં ખપી ગઇ એ ઓછા આનંદની વાર્ત્તા નથી; પરંતુ તેમાં એક શોચનીય પ્રકારને જન્મ એ મળ્યો કે-ગ્રન્થકર્ત્તા શ્રીયુત્ પ્રતાપસિંહજીએ જે જે ગ્રન્થોમાંના પ્રયોગો ગ્રહણ કરેલા હતા, તે તે ગ્રન્થોનાં નામો સહિત પ્રમાણો આપ્યાં હતાં પણ જણ જણના ડાહાપણ પ્રમાણે આવૃતીઓ છપાવાથી તે તે પ્રમાણો ડોહોળાઈ ગયાં; અર્થાત્ જે ઔષધ માટે લખ્યું કે-આ ઓષધપ્રયોગ ભાવપ્રકાશમાં છે, પરંતુ અફસોસની વાર્ત્તા કે તે ઔષધપ્રયોગ તે ગ્રંથમાં મળેજ નહીં. આ ઉપરથી ગ્રન્થકર્ત્તાનો જે અમુલ્ય પરિશ્રમ અર્થે અત્યુત્તમ હેતુ હતો, તે પદદલિત થઇ પડયો. જુઓ કે રજવાડી ભાષા તથા જેપુરીભાષા વગેરે ભાષામાં પ્રકટ થએલા અમૃતસાગર ગ્રન્થ વિષેની ભૂલો દાખલા તરીકે અત્ર દર્શાવીએ છીએ, જે ક્ષય પ્રકરણમાં શંખવટીનો પાઠ છે, તે માટે યોગતરંગીણીનું પ્રમાણ આપેલ છે. પણ તે પાઠ યોગચિંતામણીમાં છે. હેડકી પ્રકરણમાં બીજોરાનો રસ, મધ અને સંચળ સહિત પીવાનો જે પ્રયોગ છે, તે વૈદ્યરહસ્યમાં છે એમ લખેલ છે, પણ તે વૈદ્યરત્નમાં છે. મૃગી પ્રકરણમાં વજનું ચૂર્ણ મધ સાથે સેવન કરી ઉપર

દૂધ ભાત જમવાનો પ્રયોગ યોગતરંગિણીમાં છે એમ લખ્યું છે, પણ તે વૈદ્યરત્નમાં છે. ગુલ્મ પ્રકરણમાં કુમાર્યાસવ ભાવપ્રકાશમાંથી ગ્રહણ કરેલ છે એમ લખ્યું છે, પણ તે પાઠ ભાવપ્રકાશમાં છેજ નહીં ઉન્માદ પ્રકરણમાં વિશ્વાદ્યચૂર્ણના પાઠમાં આદિમાં સુંઠ સિવાય પાઠ લખેલ છે. અરે ? કેટલાક દાખલા આપવા એવા અનેક પાઠો ઓછાં વધતાં ઓષડો સહિત છે, અને કોઇ ગ્રન્થને બદલે કોઇ ગ્રન્થનું પ્રમાણ ઓઠવી દીધેલ છે, પણ જે જે ગ્રંથમાંના પાઠનું પ્રમાણ હોય તે તે ગ્રંથમાં તે પાઠ છે કે નહીં, તે તરફ કોઇ પણ પ્રસિદ્ધ કર્ત્તાએ કે લેખકે ધ્યાન આપેલજ નથી એ શું ઓછા શોકની વાર્ત્તા છે ? ! વૈદ્યક વિષય કે જે મનુષ્યના જીવના આધાર ભૂત છે, તેમાં જરા ફેરફાર થાય તો તેથી મનુષ્યના અમુલ્ય દેહમાં વિચિત્ર બનાવ અરે ! મરણને શરણ થવાનો સમય આવે, તેવા વિષય માટે પણ શું બેદરકારી રાખવી ?

જે પ્રમાણે હિંદી, રાજવાડી અને જેપુરી ભાષામાં ગડબડ ચાલી, તેજ પ્રમાણે બોરસદ તાલુકાસ્કુલના આસિસ્ટંટ માસ્તર ત્રિભૂવનદાસ ગિરિધરદાસ બંભાતિએ પણ ગડબડ સહિત ગુજરાતિ ભાષામાં આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો, પણ તે દોષો ટાળવા ઉપર તેમનો પણ લક્ષ દોરાયો નહીં અહા ! પ્રસિદ્ધ કર્ત્તાની કેટલી ભૂલો અને કેવી બેકાળજી !! જ્યારે આ પ્રમાણે દરેક જણાની દરેક આવૃત્તિયો અમારા જોવામાં આવી, તેથી અમારા મનમાં એવા વિચારને જન્મ મળ્યો કે " આ ઉત્તમ ગ્રન્થને લાગેલા મહાન્ દોષો કોઇ પણ પ્રકારે દૂર થાય તો, તેથી પ્રજાને અતિલાભ મળે, પણ જો આમની આમ ભૂલો કાયમ રહેશે, તો હજારો લાખેણા જીવો મરણને શરણ થશે; અથવા આ ગ્રંથનો લેખ સત્ય ન પડવાથી દેશી ગ્રન્થો ગપ્પાંથીજ ભરપૂર છે, એવું કલંક ઉત્તમ ગ્રન્થમાં આરોપણ થશે. " આવો વિચાર તો ઉત્પન્ન થયો, પણ તે વિચારનો સઘળો આધાર તો તેનાં સાધનો અર્થાત વૈદ્યકના નિયમોનો જાણનાર લેખક તથા અસલ જુની પ્રતો ઉપર રહેલો હતો, પણ **ઉદ્યમને એક સરખા વળગી રહેવાથી શું વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી નથી ?** સર્વ થાય છેજ ! એજ નિયમ પ્રમાણે મનુષ્યયત્ન અને ઇશ્વર કૃપાથી એક જેપુરના રહિત લેખક પાસેથી હસ્તલિખિત જુની અમૃતસાગરની પ્રત મળી આવવાથી અમને અત્યંત આનંદ થયો, પણ વૈદ્યક વિષયના જ્ઞાતા લેખકની ખોટ પૂરી પડી નહતી, તેથી કેટલોએક વખત તે માટે શોધ જારી રાખ્યો, જેથી પરમ કૃપાળુ પરમાત્માએ તે પણ ઉમેદ પૂરી પાડી, અટલે કે વૈદ્યક વિષયવેત્તા પૂર્ણચંદ્ર-શર્મા દ્વારા આ ગ્રન્થનું શુદ્ધ--સરલ ગુજરાતી ભાષામાં ગ્રન્થકર્ત્તાએ જે જે પ્રયોગ માટે જે જે ગ્રન્થનાં પ્રમાણો આપ્યાં હતાં, તે તે ગ્રંથોના શ્લોકો સાથે પાઠ મેળવી બનતી કાળજીએ પ્રથમ પ્રયાસમાં જે જે ગ્રન્થો હાથ લાગેલા નથી, તે તે ગ્રન્થો જો હરિની ઇચ્છા બલવાન્ હશે તો દ્વિતીયાવૃતિ વખતે એકત્રિત કરી પ્રસંગ પ્રસંગે સમસ્ત પાઠનું સંશોધન કરી શંકાઓનું નિવારણ કરવા ચુકીશું નહીં. આશા છે કે દક્ષ પરીક્ષકો અમારા અપરિમિત શ્રમને લક્ષમાં લઇ, આ પ્રત્યેક ગૃહસ્થોને અંગિકાર કરવા યોગ્ય ગ્રન્થને આદર કરશે એવી અમારી પુનઃ પુનઃ સવિનય પ્રાર્થના છે. **किंबहुलेखनेन ?**

અમદાવાદ
વિજયાદશમી

પ્રકટ કર્તા.

વિવિધ વિષયો સવિસ્તર વર્ણન કરતો વિશાળ વૈદ્યક ગ્રન્થ.

ગુજરાતી **મટીરિયા મેડિકાના** લેખકના હાથેલખાયલું.

પ્રૅક્ટીસ ઓફ મેડીસીન.

અથવા.

☛ ઔષધોનો અનુભવ. ☚

વિદ્વાન, કાબેલ અને અનુભવી અંગ્રેજી ડાકટરો **મી૦ હન્ટર, જોન હારલે, ચારટીસ, વિલિયમ, ફ્રેડરીક રોબર્ટસન, જોનસન, ટેલર, બીટન્સ** અને **ચરક, સુશ્રુત, વાગ્ભટ, ભાવપ્રકાશ, ધનવંતરી, હારિત, સારંગધર, માધવનિદાન** વિગેરે પ્રાચીન પ્રાણાચાર્યોના વિચારો તથા આ દેશના આધુનિક વિખ્યાત **વૈદ્ય ડોકટરોની** કિંમતી સલાહો વિગેરેનું ધ્યાનપુર્વક મનન કરી તેના આધારે આ ગ્રન્થ ગુંથવામાં આવ્યો છે. જેમાં આર્ય અનાર્ય ઉભયપક્ષ પ્રમાણે પ્રથમ દરેક રોગ થવાનાં કારણો, પુર્વરૂપ યાને અગમચેતીઓ, દરેક રોગ ઓળખવાનાં લક્ષણો, દેશી–વિદેશી બન્ને રીત પ્રમાણે ઔષધોપચાર, ઔષધોની બનાવટ, ગુણ દોષ, આપવાનું વજન, વખત, અનુપાન, દરદ ન મટવાનાં લક્ષણો, પથ્યાપથ્ય અને કેવું અનાજ આપી માફક ન આવે, વિશેષ રાખવી જોઇતી માવજત, દરદ શરૂઆતથી માંડીને અંત આવતા સુધીમાં જોઇતી તમામ જરૂરી બાબતોનો પુરતો ખુલાસો આપવામાં આવ્યો છે. કદ રોયલ ૮ પેજી, પૃષ્ટ ૧૧૧૦ કાગળ ગ્લેજ, છાપ સફાઈબંધ, સોનેરી બાઈન્ડીંગ છતાં કિંમત રૂ. ૬–૦–૦, ટપાલ ખર્ચ વી. પી. સહીત ૦–૯–૦

મળવાનું ઠેકાણું:—

બુકસેલર મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુટે.

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

ઔષધીકોષ.

हरीतक्यादिवर्ग.

संस्कृत.	ગુજરાતી.
हरीतकी	હરડે
विभीतकी	બહેડાં
आम[illegible]	આમળાં
त्रिफला	હરડે, બહેડાં અને આમળાનિ ત્રિફળા કહે છે.
सुंठी	સુંઠ
आर्द्रक	આદુ
[illegible]प्पली	લીંડીપીપર
[illegible]मूल	પીપરીમુળના ગંઠોડા
मरी	મરી.
त्रिकटु	સુંઠ, પીપર અને મરી એ ત્રણને ત્રિકટુ કહેછે.
चतुरुषण	ત્રિકટુ અને પીપરીમુળ મળીને ચતુરૂષણ કહેછે
चविका	ચવક
गज पिप्पली	ગજપીંપર
चित्रक, रक्तचित्रक.	ચિત્રો, રકતચિત્રો.
पंचकोल	પીપર, પીપરીમુળ, ચવક, ચિત્રક અને સુંઠ એ પાંચને પંચકોલ કહે છે.
षडुषण	મરી તથા પંચકોલ મળીને ષડુષણ થાય છે.
यवानीका	અજમો
अजमोद	અજમોદ, બોડીઅજમો
खुरासानीयवानी	ખુરાસાની અજમોદ
[illegible]	છુવારી અજમોદ
गौरजीरक	સાદુ જીરૂ
कृष्णजीरक	શાહી જીરૂ
स्थुलजीरक	કલોંજી જીરૂ

संस्कृत.	ગુજરાતી.
पीतजीरक	પીળુ જીરૂ
वनजीरक	કડવીજીરી, કાળીજીરી.
धन्याक	ધાણા
मेथिका	મેથી
वनमेथिका	વનમેથી
सतपुष्पा	સવા
मधुरीका	વરીઆળી
चंद्रशूर	અશેળીયો, અસાળીયો
चतुर्बीज	મેથી, અસાળીયો, કાળી જીરી અને અજમો એને ચતુર્બીજ કહે છે.
हीङ्गु	હીંગ.
नाडीहीङ्गु	ડીકામાલી
वचा	ઘોડાવજ.
पारसीकवचा	ખુરાસાની વજ.
श्वेतवचा	બાલાવજ.
सुगंधा	પાનની જડ.
द्विपान्तरवचा	ચોપચીની.
हनुषा	હોશ.
आकारकरम	અક્કલગરો.
विडंग	વાવડીંગ.
तुम्बरु	તુવરૂફળ.
वंशलोचना	વંશલોચન.
समुद्रफेन	સમદરફેણ.
तवक्षीर	તવખીર.
अष्टवर्ग	જીવકદી, ઋષભક, મેદ; મહામેદા, કાકોલીક્ષીર કાકોલી ઋદ્ધાઅનેવૃદ્ધા આ આઠ દ્રવ્યો અષ્ટક વર્ગ કહેવાય છે.
यष्टीमधु	જેઠીમધ.
काम्पिल्ल	કપીલો.

संस्कृत.	ગુજરાતી.	संस्कृत.	ગુજરાતી.
आरग्धव	ગરમાળો.	भल्लातक	ભીલામો.
कुटज	કડો, દુધલા.	विजया	ભાંગ.
कटुका	કડુ.	गञ्जा	ગાંજો.
चिरतिक्त	કરીયાતુ.	खाखसफळ	પોસનાં ડોડાં
इंद्रयव	ઇંદ્રજવ	अहिफेन	અફીણ.
मदनफळ	મીંઢળ.	खसखस	ખસખસ
रास्ना	રાસ્ના.	सैन्धव	સિંધવ
माकुली	નોરવેલ્ય.	शाकम्भरी लवण	વડાગરૂ મીઠું
माचिका	નાની પીલુડી.	बिड लवण	બીડલવણ
तेजोवती	તેજબળ.	सौवर्चललवण	સંચળ
ज्योतिष्मती	માલકાંકણી.	औषरलवण	ખારો
कुष्ठ	કઠ, કુઠ, ઉપલેટ.	लवणक्षार	ચણાનો ખાર
पुष्करमुल	પોકરમુળ, પુષ્કરમુળ.	यवक्षार	જવખાર
कटुपर्णी	દારૂડી.	स्वर्जिखार	સાજીખાર
कर्कटशृंगी	કાકડાશીંગી.	रङ्कणखार	ટંકણખાર
कट्फल	કાયફળ.	समुद्रलवण	મીઠું
भाङ्गी	ભારંગી.	काचलक्षण	બંગડીખાર
पाषाणभेद	પાષાણભેદ.	नरसार	નવસાર
धातकी	ધાવણી.	सूर्यक्षार	સુરોખાર
मञ्जिष्ठा	મજીઠ.	चुक्र	ચુકો.
कुसुंभ	કસુંબો.		**कर्पूरादि वर्ग.**
लाक्षा	લાખ.	कर्पूर	કપૂર
हरिद्रा	હળદર.	चीनकर्पूर	ચીની કપૂર
कर्पूरहरिद्रा	આંબાહળદર.	कस्तुरी	કસ્તુરી
वनहरिद्रा	જંગલી હળદર.	लताकस्तुरीका	મુષ્કદાણા
दारुहरिद्रा	દારૂ હળદર.	गंधमार्जारवीर्य	જબાદ કસ્તુરી
रसांजन	રસાંજન.	चन्दन	સુખડ
वाकुची	બાવચી,	कालीयक	પીળુ ચંદન
चक्रमर्द	કુંવાડીઓ.	रक्तचंदन	રતાંજળી
अतिविषा	અતવસ.	पतङ्ग	પતંગનું લાકડું
लोध्र	લોદર.	अगरु	અગર
लशुन	લસણ.	देवदारु	દેવદાર
पलांडु	ડુંગળી.	सरल	પીળો બેરજો
		तगर	તગર

संस्कृत	ગુજરાતી.
पत्रक	પત્રકનું લાકડું
गुग्गुलु	ગુગળ
श्रीवास	ચંદ્રસ
राल	રાળ
कुन्दुरु	કીંદુરૂ.
सिह्लक	શીલારસ
जातीफल	જાયફળ
जातीपत्री	જાવંત્રી
लवङ्ग	લવીંગ
स्थूलैला	મોટી એલચી
सूक्ष्मैला	નાની એળચી
कङ्कोल	ચણકબાવ
दारुसीता	પાતળી તજ
त्वक्पत्र	જાડી તજ
तमालपत्र	તમાલપત્ર
तालीसपत्र	તાલીસપત્ર
नागकेशर	નાગકેશર
कुङ्कुम	કેશર
गोरोचन	ગોરોચન
नख	નખલા
बालक	વાળો
उशीर	કાળા વાળાનું મુળ
वीरण	કાળો વાળો
जटामांसी	જટામાંસી, વાલછડ.
शैलेय	છડીઓ, પથ્થર ફુલ
भद्रमुस्तक	મોથ
कर्चुर	કચુરો
मुरा	મોરમાંસી
प्रियंगु	કાંગ, ઉકંલો
गन्धपलाशी	કપુરકાચલી
रेणुका	નિર્ગુંડી
गठीवन	તગરની ગાંઠ
स्थौणेयक	ભઠ્ઠ
निशाचर	બટીઉર
कैवर्तमुस्तक	કૈવર્તમોથ કેવડીમોથ

संस्कृत.	ગુજરાતી.
कंकोल	કંકાલ
गन्धकोकिला	ગંધકોકીલા ગંધમાવતી
लामज्जक	ખડજલ, જલવાળો
स्पृक्का	કપુરીમધુરી
एलवालुक	ચણકબાબ
पर्पटी	પાપડી
नलिका	નાલી
प्रपौंडरीक	પુંડરવો
पुदिना	ફુદિનો

गुडूच्यादि वर्ग.

गडुची	ગળો
ताम्बूलवल्ली	નાગરવેલ
बिल्व	બીલી
कंभारी	સીવણ
पाटला	શ્વેતપાડર, કાંકચ
अग्निबघ	અરણી
श्यानाक	અરલુ
बृहत्पंचमुल	બીલી સીવણ,પાદળ અરણીઅને અરલુ એ બહતપંચમુળ કહેવાયછે
शालिपर्णी	સમેરવો
वार्त्ताकी	ઉભી ભોંરીગણી
पृष्ठीपर्णी	ગધી સમેરવો
कण्टकारी	બેઠી ભોંરીગણી
गोक्षूर	ગોખરૂ
लघुपंचमुळ	બંને સમેરવાઓ,બંને ભોંરીંગણીઓ અનેગોખરૂ એ પાંચેનાં મુળને લઘુપંચમુળ કહેવાયછે
दशमुळ	લઘુપચમુળઅનેબૃહત પંચમુળ એબંને પંચ મુળોમળીનેદશમુળક-હેવાયછે
मुद्गपर्णी	જંગલીમગ
माषपर्णी	જંગલી અડદ

संस्कृत	ગુજરાતી
जीवनीयगण	અષ્ટકવર્ગજેઠીમધ મીઠી ખરખોડી જંગલી મગઅનેજંગલીઅડદ એ ૧૨ મળીને જીવણીયગણ કહેવાયછે.
स्वर्णजीवन्ति	મીઠી ખરખોડી
जीवन्ति	રાડારૂડી, વાછંટી
बृहज्जीवन्ति	મોટી ખરખોડી
विषमूर्ष्ठी	ક વો ખરખોડો
एरण्ड	એરંડો
अर्क	આકડો
स्नुही	થોર
सातला	સાથેર, સાતલા
अस्थिसंहारी	હાડસાંકલા
कलिकारी	કલગારી
करवीर	કણેર (ધોળી, રાતી)
धस्तुर	ધંતુરો
वासक	અરડુસી
पर्पट	પીતપાપડોખ સલીયો
निंब	લીમડો
महानिंब	બકાયન લીમડો
कैडर्य्य	મીઠો લીમડો
पारीभद्र	પાંડેરવો
काश्चमार	કચનાર
शामाञ्जन	સરગવો
अपराजीता	ગરણી
सिन्दुवार	નગોડ
करञ्ज	કરંજ
कण्ठकरंज	કાંકચ, કચ્ચાં
गुञ्जा	રાતી ચણોઠી, ધોળી ચણોઠ
कापकच्छु	કૌચાં
मांसरोहिणी	રોહિણી
चिल्हक	ચિલ્હક

संस्कृत.	ગુજરાતી.
टंकारी	ટંકારી
वेतस	નેતર
जलवेतस	જળજાંબુ
इज्जल	સમુદ્રશોષ
अंकोट	અંકોલ
बला	ખરેટિ, બળદાણા
महाबला	સહદેવી
नागबला	ગંગેટી
अतिबला	ખપાટ
लक्ष्मणा	હનુમાન વેલો
स्वर्णवल्ली	કાકફળ
कार्पासी	કપાસ, વણ
वंश	વાંસ
नल	બરૂ
भद्रमुञ्ज	પાનબાજરીયુ,મુંજ
काश	કાસડો
गुन्द्र	ગુંદ્રખડ
एरका	એરકા
कुश	દાભડો
रौहींष	રોહીસ
भूतृण	ભૂતૃણ
नील ध्रो	લીલી ધ્રો
दुर्वा	ધોળી ધ્રો
गडदुर्वा	ગાંઠાવાળી ધ્રો
विदारीकंद	ભોંયકહોળું
शतावरी	શતાવરી
अश्वगन्धा	આસોંદ,આસગંધ
तालमूली	મુસળી
पाठा	કાળીપાટ
श्यामत्रिवृत्	કાળી નસોતર
श्वेतत्रिवृत्	ધોળી નસોતર
दंति	નેપાળાનાં મુળ
वृहदन्ती	રતનજોત
जयपाल	જમાલગોટા,નેપાળો

इंद्रवारुणी	ઇંદ્રવારણાં
नीली	ગળી
स्वर्णपत्री	સોનામુખી
महानीली	મોટી ગળી
शरपुंखा	સરપંખો
दुरालभा	ધમાસો
यवास	જવાસો
मुण्डी	ગોરખમુંઠી, બોડીયો કલાર
अपामार्ग	અધેડો
रक्तापामार्ग	રાતો અધેડો
घृतकुमारी	કુવાર
कोकीलाक्ष	એખરો
[illegible]लयक	એળીઓ
पूननेवा	ધોળી સાટોડી
रक्ता	રક્તપુષ્પા
क्षुद्रकेतकी	કેતકી
पाडुफली	શીણવી
नीलपूनर्नवा	સાટોડી
प्रसारणी	ગંધપ્રસારણી
सारिवा	ઉપલસરી
भृगराज	ભાંગરો
शणपुष्पी	શણ
त्रायमाणा	ત્રાયમાણ
मूर्वा	મોરવેલ
यवतिका	આખ્ખુકુટામણા, ભગલીંગી,
लिङ्गीनी	શીવલીંગી
काकमाची	પીલુડી
काकनासा	કાકનાસા
मषशृंगी	મરડાશીંગી
हंसपदी	હંસરાજ
सोमवल्ली	સોમવલ્લી
आकाशवल्ली	અમરવેલ
पातालगरुडी	પાતાલતુબડી
वंदा	બાંદા
घटपत्री	વટપત્રી
शंखपुष्पी	શંખાવળી
हींगुपत्री	બહુફળી
मत्स्याक्षी	ડીકામારી
मत्स्याक्षी	મત્સ્યાક્ષી
सर्पाक्षी	સર્પાક્ષી
अर्कपुष्पी	સૂરજમુખી
लज्जालु	રીસામણી
दुग्धीका	મોટી દુધેલી
अलंबुषा	અલંબુષા
भूम्यामलकी	ભોંઆમલી
ब्राह्मी	બ્રાહ્મી
द्रोणा	કુબો
सुवर्चला	તલવણી
वंध्य कर्कोटकी	વાંઝણી કટોળી
[illegible]	કુકડવેલ
जलपिप्पली	રતવેલીયો
गोजिव्हा	ભોંપાથરી, ગલજીભી
नागपुष्पी	ગાવસુકણું
नागदमनी	ઝીપટો
छिक्कनी	નાગચીકણી
कुकुन्दर	કોકરૂંદા, બોડીયો કલાર
आखुकर्णी	ઉંદરકણી
मयुरशीखा	મોરશીખા
सुदर्शना	સુદર્શન

पुष्पवर्ग.

जाती	જાઇ
उपजाती	ચમેલી
कुंद	ડોલર
मल्लीका	મોગરો
मुग्दर	રાન મોગરો

नेपाली	નેવરો, બટ-મોગરો
कमल	કમળ
पद्मचारीणी	સ્થળકમળ
कुमुद	પોયણાં
कुमुदिनी	કુમુદિની
वारीपर्णी	શેવાળ
शतपत्री	ગુલાબ
श्रीपदी	વેલ્ય
युथिका	જુઈ
हेमपुष्प	ચંપો
बकुल	બોલસરી
शिवमल्ली	મોટીબોલસરી
कदंब	કદંબ
कुब्जक	કુંજડો
माधवी	મધુમાધવી
केतके	કેવડો
किंकिरात	રામબાળ
कर्णीकार	પીળી કણેર
अशोक	આસોપાલવ
अम्लान	બાણપુષ્પ
सैरेयक	કાંટાશરીયો
मूचुकुंद	મુચકુંદ
तिलक	તરબાવડી
बंधुर	બપોરીયો
औड्रपुष्प	જાસુદ
रक्तबीज	રાતી જાસુદ
अगस्त्य	અગથીયો
तुलसी	તુળસી
मारुत	મરવો
दमनक	ડમરો
बर्बरी	બરબરી

वटादि वर्ग.

वट	વડ
पीप्पल	પીપળો
पलाश	પારસપીપળો
नंदीवृक्ष	લેલીયો પીપળો
उदुंबर	ઉંબરો
काकोदुंबरीका	કાળો ઉંબરો
प्लक्ष	પીપર
शिरीष	સરસડીયો
क्षीरवृक्षो	વડ, ઉંબરો, પીપળો; પારસ પીપળો અને પીપર એપાંચ ઝાડ઼ો ક્ષીરવૃક્ષો છે તે તેની છાલને પંચવલ્કલ કહે છે.
शाल	ગજ
सर्जक	ધોળો ડામર
शल्लकी	સરૂ
शिंशिपा	સીસમ
ककुभ	આસુંદરો
बीजक	બીબલો
खदिर	ખેર
श्वेतसार	ધોળોસાર
इरिभेद	દુર્ગંધીખેર
रोहीतक	રગત રોહીડો
बब्बूल	બાવળ
अरिष्टक	અરીઠા
पुत्रजीव	જીયાપોતા
इंगुद	ઇંગોરીયું
जिंगीनी	મવેડી
तमाल	તમાલ
तूणि	તુણી
भूर्जपत्र	ભોજપત્ર
किंशुक	ખાખરો
शाल्मली	શેમળો
मोचरस	શેમળાનોગુંદર

कूटशाल्मली	કુટ શાલ્મલી
धव	ધાવડો
धन्वंग	ધામણ
करीर	કેરડો
शाखोट	શાખોટ
वायवारणां	વાયવારણાં
कटभी	વાપુંગા
मोक्ष	જ્યરીયો
शिरिंषीका	જળસરસડીયો
शमी	ખીજડો
सप्तपर्ण	સાત્વીંન
तिनिश	મીણો હરમો
सुमीसह	સાગ

आम्रादिफल वर्ग

आम्र	આંબો
आम्रावर्त्त	કેરીનો સુકો રસ
आम्रबीज	કેરીની ગોટલી
आम्रातक	જંગલી આંબો
राजाम्र	હાફુસ
कोशाम्र	કોસામ્ર
पनस	ફણસ
लकूच	ક્ષુદ્રફણસ
कदली	કેળ
चीर्भीट	ચીભડાં
नारिकेर	નાળીએર
कालिंद	તરબુચ
दशांगुल	તળીયાં
त्रपुस	ત્રપુસ
पुंगी	સોપારી
ताल	તાડ
तालज	તાડી
बिल्व	બીલી
कपित्थ	કોઠ

नारंग	નારંગી
कालस्कंध	ટીંબરૂ
[illegible]	ઝેરકચોલુ
फलेन्द्रा	જાંબુ
क्षुद्रजंबु	ક્ષુદ્રજાંબુ
कर्कंधु	બોરડી
प्राचीनामलक	જળઆમળાં
सुगंधमूला	ખાટીઆમળી
करमर्द	કરમદાં
पीयाल	ચારોલી
राजादन	રાયણ
विकङ्कत	વિકલો
पद्मबीज	કમળકાકડી
पानीयफल	મખાના
शृङ्गाटकं	સીંગોડાં
कैरविणीफल	પોયણાનાંબીજ
मधुक	મહુડાં
परुषक	ફાલસાં
तूत	શેતુર
दाडिम	દાડમ
श्लेष्मातक	ગુંદી
प्रसादि	નિર્મળી
द्राक्षा	દ્રાક્ષ
स्कंधफला	ખજુરી
मृदुला	મુસીખારેક
वातारि	બદામ
[illegible]	સેવફળ
अमृतफल	નાસપાત
पीलु	અખોડ
पहाडीपीलु	પહાડીપીલુ
बीजपूर	બીજોરૂ
जबीर	જંબીર
निंबु	લીંબુ

मिष्टनिंबु	મીઠાં લીંબુ	पोतकी	પોથી, પોઇ
कर्मरङ्ग	કમરખ	मारिष	ડાંભો
अम्लिका	આમલી	तंडुलीय	તાંદળજો
अम्लवेतस	અમ્લવેદ	पानीय	જળતાંદળજો,
वृक्षाम्ल	કોકમ		ઢીમડો
चतुरम्ल	અમ્લવેતસ,	पलकया	ટાંકા
	કોકમ, જંબુર	नाडीक	કરબી
	અને લીંબુએ	पट्टशाक	અલથી
	ચતુરમ્લ છે	कलम्बी	કોબી
पचाम्ल	ચતુરમ્લમાં	बृहल्लोणी	લુણી
	બીજોરૂ મેળ-	चांगेरी	ખારીલુણી
	વતાં પંચામ્લ	चुक्रीका	ચુકા
	થાય છે.	चिञ्चा	છુંછ
शाकवर्ग.		ब्राह्मी	બ્રાહ્મી
वास्तूक	ચીલી	शितिवार	ઉટંગણુ

અમૃતસાગર ગ્રંથની વિષયાનુક્રમણિકા.

તરંગ ત્રીજો.

તરંગ ચોથો.

તરંગ આઠમો.

તરંગ નવમો.

વિષય.	પૃષ્ટાંક.

તરંગ ૧૨ મો.

વિષય.	પૃષ્ટાંક.

તરંગ ૧૩ મો.

તરંગ ૧૪ મો.

તરંગ પંદરમો.

તરંગ ૧૬ મો.

૫૩૯૮
C

તરંગ ૧૯ મો.

તરંગ ૨૨ મો.

વિષય.	પૃષ્ટાંક.

તરંગ ૨૩ મો.

તરંગ ૨૪ મો.

આ ગ્રંથમાં કહેલા રસ, ચુર્ણ, ગુટિકા, કવાથ, પાક–અવલેહ, તૈલ, ધૃત, આસવ–અરિષ્ટાદિની અનુક્રમણિકા.

ચૂર્ણ.

ઘૃત.

આસવ.

અંજન.

સ્ફુટનોટમાં આવેલી અગત્યની બાબતો.

આ સિવાયનાં, પ્રત્યેક પ્રકરણમાં ચાલતા વિષયને ખાસ ઉપયોગી ટિપ્પણો સ્થળે સ્થળ આપવામાં આવેલ છે માટે જે રોગ માટેનો ખુલાશો મેળવવો હોય તે રોગનુંજ પ્રકરણ જોઇ મેળવવો.

જે રોગથી રોગી ઘેરાયેલો હોય તે રોગને લગતાં આ નીચે લખેલા પ્રશ્નો પૈકીઉચીત પ્રશ્નો વૈદ્યે પુછીને કયો રોગ છે તેની ખાત્રી કરી લેવી.

તમને શું રોગ થએલ છે?
કેટલા દિવસથી માંદગી ભોગવો છો?
તમને હમેશાં જાજરૂ નિયમસર અને ખુલાશાથી થાય છે કે નહીં?
જીભ બહાર કાહાડો?
તમને શરીરના કયા ભાગમાં વેદના થાય છે?
શું તાવ આવે છે?
ટાઢો આવે છે?
વખતસર આવે છે કે કેમ?
શોષ પડે છે?
માથું દુખે છે?
રાત્રે ઉંઘ આવે છે?
કેટલા દાહાડાથી ઝાડો થયા કરે છે?
ઝાડામાં લોહી કે પાચ પડે છે?
ઝાડો થતી વખતે આંકડી કે પેટમાં દુઃખ થાયછે
ઓષડ ખાવામાં કાયર–સુગાળવા છો કે નહીં?
શ્વાસ કયારે વધારે ચઢે છે?
તમારા ગળામાં દરદ છે કે છાતીમાં?
તમને શ્વાસ લેતાં કે મુકતાં દુખાવો થાય છે?
શું નમને નિર્બળતા જણાય છે?
આ સોજા કયારથી આવ્યા છે?
ખાવા-પીવા કે ફરવા—હરવામાં નિયમ વિરૂદ્ધ વર્ત્યા છો કે કેમ?
તમારા હૃદયની આસપાસ દુખાવો થાય છે કે નહી?
ઉધરસ કેટલા વખતથી થએલ છે?
કયો હાથ ઉંચો કરતાં છાતીમાં દરદ થાય છે?
હાંસડી દુઃખે છે કે નહીં?
કફ કેવા રંગનો અને કઈ વખતે વિશેષ પડે છે?
શું ખાધું છે જેથી જીવ ધોવાય છે?
શું પરસેવો થએલો તે વખતે ટાઢું પાણી પીધું કે વાયરો સેવન કર્યો હતો?
ડુંટીના આસપાસ પીડા છે?
આ રોગ હમેશાં થાય છે કે કોઇ કોઇ વખતે થાય છે?
શું પેઢામાં પીડા થાય છે?
શું પેસાબની ખણુસ રોજ રહે છે?
પેસાબ કરતી વખતે પીડા કેવી થાય છે?
પેસાબે જતી રસીનો કેવો ડાઘ પડે છે?
શું આ ઠેકાણે દુખાવો બળતરા કે લપકારા થાયછે?
તમે કયો નિશો કરો છો?
તમે આટલા બધા કેમ ધ્રુજોછો?
તમે ઘરમાં કેમ સુઈ જતા નથી?
શું તમને નાનપણમાં વાઇનો રોગ થયો હતો?
તમારા માતા, પીતા, બહેન, ભાઇ કે મોસાળીઆં કયા રોગથી મરણ પામેલાં છે?
તમને એશુદ્ધિ થાય છે કે એકલું માથુંજ ધ્રુજ્યા કરે છે?
શું શોષ બહુજ પડે છે?
પહેલાં કોઈ વખતે મૂત્રકૃચ્છ્ર થએલ છે?
મૂત્ર ટરતાં કોઇ વખત બળતરા થાય છે?
મૂત્રમાં કોઇ વેળાએ લોહીની અસર જણાય છે?
થુંકમાં કયારથી લોહી પડે છે?
ઝાડો થતી વખતે આમ બાહાર નિકળે છે?
શું આ દરદ કેડમાં પણ જણાય છે કે દ
દબાવવાથી વધારે દુખાવો થાય છે?
દિવસ કરતાં રાતે વધારે દરદ ઉપડે છે કે કેમ?
કુતરૂં કયારે આભડયું હતું?
એ કુતરૂં હડકાયું હતું એવી તમને ખાત્રી છે, તેમ તે કુતરાને તમારા સિવાય કોઇએ દીઠું હતું?
ફોલ્લાઓ કે ફોલ્લીઓ કયારથી થઇ છે?
તમારા ઘરમાં બીજાને પણ આ દરદ છે કે?
તમારી શી અવસ્થા છે?
પરણ્યા છો કે કુંવારા?
કેટલાં બાળકો છો?
શું સંધિવા થયો છે?
સાંધાઓમાં સોજા કયારથી જણાય છે?
કમરમાં બન્ને બાજુએ ડીડા છે?
ઉપરથી દરદ નિચુ ઉતરતું આવે છે કે કેમ?
શું છાતીમાં કોઇ વખત માર વાગ્યો હતો?
કોઇ વખતે પગ હાથ કરમોડાયો હતે કે પડી ગયા હતા?
કોઇ વખત મૂત્રમાં રેતી પડે છે?
શું આંખમાં કાંકરીની પેઠે ખટકે છે?
સૂર્ય સામે જોવાથી વધારે દરદ થાય છે?

શું ઓછું દેખાય છે?
ઓડકાર કેવા આવે છે?
ખાધેલું હજમ થાય છે કેમ?
ઓડકાર સાથે મોળ આવે છે કે કેમ?
વાછૂટ બરોબર થાય છે?
પેટ ચઢે છે?
પાસુ ફેરવી શકો છો કે નહીં?
તમે કમરમાંથી આગળ નમી શકોછો કે નહીં?
તમારા પગો પેટ સાથે અડાડો.
ડાબો હાથ લાંબો કરી પછી જમણો લાંબો કરો.
પેસાબ કર્યાને કેટલો વખત થયો છે?
શું પેસાબ રહી રહીને થાય છે?
પ્રમેહ થયા પેહેલાં પણ પેસાબનું દર્દ હતું કે નહીં?
બરોલ ક્યારથી થઈ છે?
નાવણ નિયમસર અને દુખાવા વગર આવે છે કે નહીં?
પ્રદર રોગ છે અને છે તો કેવા રંગનો ધાતુ વહે છે?
માંથામાં ધબકારો થાય છે?
કાનમાં તમરાં બોલે તેમ જણાય છે?
છોકરાને દાંત આવે છે કે રાક્ષસિયો?
કેટલા દાંત ફુટ્યા છે?
ગળું ક્યારથી પડયું છે?
ઉટાંટીયો ક્યારથી થયો છે?
તમારા પડોસમાં રતવા, ઓરી, અછબડા, માતા અને ઉટાંટીઆનાં દરદીઓ છે?
છોકરાના વારસોને કોઇને કંઠમાળ, ભગંદર, મસા કોઢ, પ્રમેહ, ચાંદી, સંધિવા વગેરે દરદો છે કે નહીં?
ધાવણ ક્યારથી મુંકાવ્યું છે?
ઝાડામાં સગવગીયા પડે છે કે?
સાપ ક્યારે કરડયો છે?
કરડનાર સાપ કેવા રંગનો હતો?

આ પ્રમાણે જે દરદને જે જે સ્વાલો નિદાન માટે લાગુ પડતા હોય તેને સ્વાલો પુછવા, જેથી પુર્વરૂપથી અને સ્વરૂપથી અમુક રોગ અમુક કારણથીજ થયો છે અને તે મટશે કે નહીં તે સઘળી બાબતનો આવા અનેક જરૂરી સ્વાલોથી સમજાય છે, માટે બુદ્ધિમાન્ વૈદે આવા પ્રશ્નોથી રોગને પારખી ઔષધ પ્રયોગ કરવા જેથી અવસ્ય યશ મળે છે.

સહજ સૂચના.

વાચકવર્ગને વિદિત કરવામાં આવે છે કે-આ ગ્રન્થમાં પ્રત્યેક પાઠ લખવા શરૂ થયા ત્યાંથી માંડીને જ્યાં લગી અમુક ગ્રન્થનું બ્લાકના ટાઇપમાં નામ ન આવે લગી તે ઉપર દર્શાવેલા સર્વ પ્રયોગો તેજ બ્લાકના નામ વાળા ગ્રન્થમાં છે એમ સમજવું. અને જો જુદા જુદા ગ્રન્થના હશે તો, તે પ્રયોગ પૂર્ણ થયો કે તુરત તે ગ્રન્થનું નામ બ્લાકમાં દર્શાવેલ હશેજ. જે પાઠનું પ્રમાણ હાલ લાગેલ નથી, અથવા જે પાઠ જે ગ્રન્થમાંનો હશે પણ તે ગ્રન્થ નહી મળ્યો હોવાથી તે પાઠ માટેની શંકા દૂર ન થએલ તેથી તેવા પાઠો શરૂ થતાં અને પૂર્ણ થતાં " " આ પ્રમાણે સર્વત્ર નિશાની આપેલ છે. માટે તેવા પાઠો માટે અનુભવ વૈદની સલાહ લેવા મારી ખાસ ભલામણ છે, અને પ્રત્યેક વાચક જનોને પણ ઉપર દર્શાવેલી સૂચના ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા પણ મારી ભલામણ છે.

ભાષાન્તર કર્ત્તા.

જાહેર ખબર.

આયુર્વેદ સુધાકર.

આમાં સોનું, રૂપું, ત્રાંબુ, અભ્રક, પારો, ગંધક, લોહાદી ધાતુ સોધન મરણના ઘણા ઉપાયો સીધ છે. રૂ. ૧—૦—૦ પોસ્ટેજ ૦—૨—૦

નાડી જ્ઞાન તરંગિણિ તથા અનુપાન તરંગિણિ અને કાલજ્ઞાન.

આમાં નાડી સંબંધી અપુર્વ જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે, સીવાય નાક, જીભ, નેત્ર, મળમુત્રાદિ પરીક્ષા; ચાંદી, સોનાદી ઘણી ધાતુઓનાં શોધન મારણ વીધી તેના ગુણ દોષ સહીત તથા સર્વ પ્રકારનાં વિષ (ઝેર)ના ઉપાયો અપુર્વ છે. કાળ જ્ઞાનનો વીષય ઉતમ છે કી. રૂ. ૧—૦—૦ પોસ્ટેજ ૦—૨—૦

રસરત્ન સમુશ્ચય

આ રસ ભસ્માદી સિદ્ધીનું અદ્વીતીય પુસ્તક છે આમાં ચાંદી, સોનું, તાંબુ, પારદ, સીસુ, લોહાદી પ્રત્યેક ધાતુની શોધનમારણ વીધી તથા તેના યંત્રોની સમજ અપુર્વ છે. કી. રૂ. ૪—૦—૦ પોસ્ટેજ ૦—૮—૦

વૈદ્યજીવન અને વૈદ્યવંતસ

શ્લોક તેનો કવીતામાં અર્થ તથા ભાષાન્તર આ પુસ્તકમાં શ્લોકનો અર્થ કવીતારૂપે આપેલો છે જેથી એકજ વખત વાંચવાથી તરતજ મુખાગ્રહે થાય છે. આમાં દીન, રાત્રી, રૂતુચર્યાદી વીષયો ઘણાજ ઉપયોગીછે. આ પુસ્તક માટે વૈદ્યોના સંખ્યાબંધ સરટીફીકેટો મળ્યાં છે પાકુ સોનેરી પુઠું છતાં કી. રૂ. ૧—૦—૦ પોસ્ટેજ ૦—૨—૦

ઔષધિકોષ

આમાં ઔષધીઓના ગુજરાતી, મરાઠી, હીંદી, સંસ્કૃત, ઇંગ્રેજી, લેટીન વિગેરે જુદી જુદી બાર ભાષાઓનાં નામ, તેના ગુણ દોષ, ઉપચાર, વર્ગ, ઉપયોગી ભાગ, તેની વિશેષ હકીકત અને જાણવા જોગ રીમાર્ક તથ. જુદી જુદી ભાષાની જુદી જુદી અનુક્રમણીકા આપવામાં આવી છે; જેથી કોઇ પણ ભાષા જાણનાર માણસ ગમે તે શબ્દ સહેલાઇથી શોધી શકે છે કી. રૂ. ૧—૮—૦ પોસ્ટેજ ૦—૪—૦

મળવાનું ઠેકાણું;—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે બુકસેલર

ત્રણ દરવાજા—અમાદવાદ.

ॐ

तत्–सत्

श्री सरयूतीरविहारिणेनमः

અથ શ્રી અમૃતસાગર ગ્રન્થ પ્રારમ્ભ.

ટીકાકારોક્ત મંગળાચરણ.

છપ્પય છંદ.

જય સુખકંદ મુકુન્દ, ભક્ત ભવફંદ નિવારક;
રવિકુળ કૈરવચંદ, દ્વંદ દુઃખવૃંદ વિદારક.
દશકન્ધર મદ દમન, શમન સંતાપ પાપગણ,
હર ઉર માનસ હંસ, વંશ રઘુ પ્રણુતપાલ પણ;
વર મંજુ મુકુટ કટી પીત પટ, શ્યામવરણ અશરણશરણ.
જય વિઘ્નહરણ મંગળકરણ, જય જય જય ધરણીધરણ. ૧

દોહરો.

અનુજ જાનકી યુક્ત છબિ, વંદિ લહું વરદાન;
સુગમ સાર્થ મંજુલ ગિરા, દયો મુજ કૃપા નિધાન. ૨

ગ્રન્થ પ્રશંસા.

સોરઠો.

અમૃતસાગર શ્રેષ્ટ, પડયું નામ શા થકી સરસ;
કવણ હેતુ ઉદ્દ્દેશ, ગ્રન્થ મધ્ય ઝળકી રહ્યો ? ૩

મનહર છંદ.

જાન્હુવી પ્રવાહ તુલ્ય અર્થનો પ્રવાહ દીસે, ગમ્ભિર તરંગ તુલ્ય કેવળ નિદાન છે,
સ્નાન કરવાથી જેમ પાતિક પ્રલય થાય, તેમ ચારૂ ચિકિત્સાએ સુરાન્હ સમાન છે.
મચ્છ કચ્છ નક્ર ચક્ર મીન આદિ જીવજંત, રૂપ વિધ વિધ જેમાં શારિરક જ્ઞાન છે,
દાખે ટીકાકાર સાર ગંગાના પ્રવાહ તુલ્ય, પાવન કરણી શ્રેયદાયક પ્રમાણ છે. ૪
યોગી તપી તાપસીનું જીવન સુદૃઢ ચિત્ત, જ્ઞાન તણું જીવન વિવેક ઉર આણિયે,
કર્મકાંડ માર્ગના ઉપાસકોનું જીવન તો, કલ્પવૃક્ષ કામના સંતોષ પરમાણિયે.
તેમ આ અમૃત તણી ધારાના સમૂહરૂપ, અમૃતસાગર દેહ જીવન વખાણિયે,
દાખે ટીકાકાર પૂર્ણચંદ્ર સુધારૂપે દીસે, નિહાળતાં આનંદ સમૂહ ઉર આણિયે ૫

ગ્રન્થારમ્ભ.

તરંગ પેહેલો.

પ્રથમ તરંગ પ્રબંધમાં, વિવિધ વિષય વ્યાખ્યાન;
ચતુર્દસ વ્યાધિ પ્રકાર વળી, વેગ વિચાર નિદાન.

સામ્પ્રત કાળમાં સંસ્કૃત વિદ્યાના પ્રચારનો અભાવ હોવાથી ગિર્વાણગિરામાં રચાયલા અપૂર્વ પૂર્વ ગ્રન્થોનો રહસ્ય સમજવો અતિ કઠિણ થઇ પડેલો છે અને તેથીજ પ્રત્યેક્ વિદ્યા સંબંધીની બાબતોથી આધુનિક આર્યપ્રજા અજાણ છે, તેમ આપણી આયુર્વેદ વિદ્યાપણ એજ કારણના આ વર્ત્તાવથી આર્યાવર્ત્તમાંથી ન્યૂન થઇ છે એમાં જરા સંશય નથી.

આધુનિક સમયના અર્ધદગ્ધ જનો એમ સમજે છે કે-યુરોપખંડી જનો જેટલી વૈદ્ય વિદ્યા જાણે છે, તથા નસ્તરદ્વારા શરીરના અમુક ભાગને ચીરા-કાપી પુનઃ તેને સાંધી શકે છે, તે પ્રમાણે દેશીવૈદ્યો શસ્ત્રક્રિયા જાણી શકતા નથી, તેમ તે શસ્ત્રક્રિયા ઇંગ્રેજ લોકોએજ શોધી કહાડેલ છે, પરંતુ એ તેમનું સમજવું કેવળ ભૂલ ભરેલું છે કેમકે યુરોપખંડ વાસિઓ આર્યવિદ્યાના પ્રતાપથી; અર્થાત્ ચરક, સુશ્રુત, વાગ્ભટ અને ભાવપ્રકાશાદિ આર્યપ્રણીત ગ્રન્થોદ્વારા ઉત્તમ પ્રકારે શસ્ત્રક્રિયાદિ વૈદ્યવિદ્યા સંપાદન કરી ત્યાર પછી તેને પોતાની બુદ્ધિ તથા અનુભવ વડે પૂર્ણપણે ખિલવવા પરિશ્રમ લીધો અને સિદ્ધાનુભવ કરી તેનો જગત્માં પ્રચાર કર્યો, પણ પ્રથમ આપણા આર્યોનીજ તે વિદ્યા છે; પરન્તુ આર્યો આળસુ બની પોતાની મહત્તા પોતાનેજ હાથે ગુમાવી પરને સમૃદ્ધિ અને વિદ્યાવંત બનાવ્યા છે, તેનું કારણ એજ કે પૂર્વના અપૂર્વ ગ્રન્થો કઠિણ સંસ્કૃત ભાષામાં હોવાથી હાલના અસંસ્કારી વૈદ્યો તેના રહસ્યને સમજવા શી રીતે શક્તિ ધરાવી શકે ? તેથી દિન પ્રતિદિન આયુર્વેદ વિદ્યા લય થતી ચાલી અને 'પૂર્વજોએ ભાંગ પી ગપ્પાં માર્યાં છે.' એમ તેઓ પૂર્વ કૃતીઓને સમજવા લાગ્યા. તે જોઇ કેટલાક જગત્પ્રસિદ્ધ-માનનિય વૈદ્યક ગ્રન્થોનું મથન કરી પ્રાકૃત ભાષામાં આ 'અમૃતસાગર' નામનો ગ્રન્થ રચતાં પહેલાં હું (જયપુરાધિશ સવાઇ પ્રતાપસિંહ) શ્રી ધન્વંતરી પ્રભુને તથા પૂર્વાચાર્યોને પ્રેમ પુરઃસર પ્રણામ કરી ગ્રન્થ રચું છું અને પ્રત્યેક રોગ ઓળખવાના પાંચ પ્રકાર અર્થાત્ નિદાન, પૂર્વસ્વરૂપ, રૂપ, ઉપશય સંપ્રાપ્તિ એ પાંચ પ્રકાર વડે શું રોગ છે? શાથી ઉત્પન્ન થયો ? કયારે મટશે ? સાધ્ય છે કે અસાધ્ય ? વગેરે વગેરે બાબતો તથા કર્મવિપાક અને ચિકિત્સા સાથે પથ્યાપથ્યાદિકનું ટુંકામાં સ્પષ્ટ વિવેચન કરવા ગ્રન્થમાં પ્રવેશ કરૂં છું.

વૈદ્ય કોને કહેવો ?

જે ગુરૂની સમીપ વિદ્યાભ્યાસ કરીને વારંવાર વિચારી ક્રિયામાં કુશળ થઇ વ્યાધિને મટાડવાના ઉપાયો કરે છે તેજ વૈદ્ય કહેવાય છે; પણ જેણે ગુરૂની સમક્ષ સંપૂર્ણ વૈદ્યવિદ્યા તથા સંસ્કૃત ભાષાનું પૂર્ણ અધ્યયન કર્યું નથી અને અર્ધદગ્ધ જ્ઞાન મેળવી વૈદ્યશાસ્ત્રીનું પદ ધારણ કરેલ છે તો તે વૈદ્ય નથી; પરન્તુ ચોર છે. તથા જેણે ગુરૂની પાસેથી એકજ વૈદ્યકનો ગ્રન્થ શિવાય સંસ્કૃત વિદ્યા વિના એકલું વૈદ્યકજ શિખેલ છે તેથી વૈદ્યપદને યોગ્ય નથી;

કેમકે એક શાસ્ત્ર ભણવાથી સકળ શાસ્ત્રનો સાર સમજી શકાતો નથી, માટેજ જેણે સર્વ શાસ્ત્ર ભણી વાંચી વિચારી મનન કરેલ છે તેજ વૈદ્ય છે. વળી જેઓ એકલું વૈદ્યક શાસ્ત્રજ શિખેલ છે, પણ વૈદ્યક્રિયામા કુશળ નથી અથવા જેણે ક્રિયાનું પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યું છે, પણ શાસ્ત્ર ભણેલ નથી તો, તે વૈદ્ય અનાદર પામે છે; કેમકે જે અનુપાનાદિ ક્રિયામાં કુશળ નથી તે વૈદ્ય રોગીના રોગનું પ્રબળપણું જોઇ ધભરાય છે અને ઉપચાર કરી શકતો નથી તેથી અપયશ પામે છે, માટે જે પુરૂષ શાસ્ત્ર અને ક્રિયામાં નિપુણ છે અર્થાત્ આયુર્વેદનાં અષ્ટાંગનો પારગામી છે તથા જેના હાથની ઔષધી લેવાથી રોગી રોગથી મુક્ત થતો હોય. યશરેખાવાળો હોય, ડાહ્યો-ચતુર, સમયને જાણનારો, પવિત્ર મનવાળો, દયાળુ, દેશ, કાળ, વય, અગ્નિ અને બળાબળને જાણનારો, યંત્ર મંત્ર તંત્રાદિકમાં પ્રવીણ, પ્રસન્ન ચિત્તવાળો, નિર્લોભિ, નિરાભિમાની, સાચું અને મીઠું બોલનાર, મોટા મનવાળો, મળતાવડા સ્વભાવનો, પૈસેથી સુખી હોય અને દુષ્ટ વ્યસનોથી રહિત હોય તેજ વૈદ્ય છે તથા તેવાના હાથની ઔષધીઓથીજ નિરંતર રોગી નિરોગીનું કલ્યાણ થાય છે, પણ જે ઉક્ત ગુણોથી રહિત હોય તથા વિવાદી, મલિન વસ્ત્રધારી, ગામડીઓ, મૂર્ખ અને વગર બોલાવ્યે જેને તેને ઘેર જનારો હોય તેવા કુવૈદ્યના હાથથી પ્રાણાંતે પણ ઔષધી ગ્રહણ કરવી નહીં; કારણ કે તેવા કુવૈદ્યોના હાથથી અમૃત સમાન ઔષધી ઝેર સ્વરૂપ અને ઉત્તમ શસ્ત્રક્રિયા વજ્રસ્વરૂપ થઇ મનુષ્યોના પ્રાણ લે છે; તે માટે તેઓ અવશ્ય ત્યજવા યોગ્ય છે; શાથી કે, તેવા કુવૈદ્યો યમરાજના મોટા ભાઇ છે, યમરાજ તો માત્ર પ્રાણજ લઇ છુટકો કરે છે, પણ તે કુવૈદ્યરૂપી યમરાજ તો પ્રાણ અને ધન એ બન્નેનું હરણ કરી લે છે. તે કારણ માટે દૂરથીજ પગે લાગવા યોગ્ય છે.

યોગ્ય અને અયોગ્યનો વિચાર.

સમસ્ત કાર્યોમાં નવીન ઔષધીઓજ ગ્રહણ કરવી; પરન્તુ પીપર, ગોળ, વાવડિંગ, ધાણા અને મધ એટલા પદાર્થો એક વર્ષના જુનાજ લેવા; પણ તેથી વધારે વખત ઉપરના હોય તો લેવા નહીં. તથા ગળો, કડાછાલ, અરડુસો, કોળું, શતાવરી, આસગન્ધ, કાંટાશળીયો, લીંબડો, વરીઆળી અને પ્રસારણી એટલી ઔષધીઓ નિરંતર લીલી જ લેવી; પણ તેઓને બીજી લીલી ઔષધીઓની પેઠે બમણી લેવી નહીં અર્થાત્ બીજી ઔષધીઓ લીલી હોય તો બમણી લેવી યોગ્ય છે; પરન્તુ ઉક્ત ઔષધીઓ લીલી છતાં પણ બતાવેલા માપ કરતાં બમણી લેવીજ નહીં; કારણ કે જે ઔષધી લીલી અને સુકાયા પછી સમાન ગુણ ધરાવે છે તો તે ઔષધી લીલી છતાં સુકાયલી ઔષધીના સમાનજ લેવી, પણ જે ઔષધી સુકાયા પછી ઓછા ગુણવાળી થઇ જતી હોય તો તે ઔષધી લીલી હોય છતાં સુકાયલી ઔષધીથી બમણી લેવી એમ વૈદ્ય સંપ્રદાય છે. જે ઔષધીનાં પાંચ અંગ (મૂળ, ડાળાં, પાન, ફુલ અને ફળ) માંથી અમુક અંગ લેવા લખ્યું ન હોય તો તેનું મૂળજ લેવું; પણ મોટું વૃક્ષ હોય તો તેના મૂળની છાલ લેવી. હિંગળોક ગાંગડાવાળો, ગંધક આમલસારો, પારો હિંગલોકમાંથી ઉડાવેલો, હિંગ શેકેલી અને ધંતુરો કાળો લેવો. ગંધક, પારો, હિંગળોક, રસકપૂર, મણશીલ, હરતાળ, નેપાળો, ખુરાસાની અજમો, ધંતૂરાનાં બીજ, શિલાજીત, ઝેરકોચલાં, વછનાગ, અને ધાતુ-ઉપધાતુ, વિષ-ઉપવિષાદિ શોધીનેજ ઉપયોગમાં લેવાં. પારો અને ગંધક, વછનાગ અને મરી, હિંગળોક અને ખડાઓખાર વગેરે વગેરે ઔષધીઓ ભેગીજ વાટવી. ગોળીઓ; અવલેહ અને હલકા પાકના એક વર્ષ પછી, ચુર્ણના બે માસ પછી અને તેલ ઘીના

બાર માસ પછી ગુણ ઓછા થાય છે; પણ સર્વ પ્રકારની ધાતુઓની ભસ્મો અને રસાયણો જેમ જુની થાય તેમ વિશેષ ગુણવાળી થાય છે માટે તે નવીન ન લેવી. ચૂર્ણ, ઘી, તેલ અને ચાટણમાં ચંદન લેવા લખ્યું હોય તો સુખડ લેવી, પણ કવાથ અને લેપમાં ચંદન લેવું લખ્યું હોય તો રતાંજળી લેવી. ઘી અને મધ સાથે ઔષધી સેવન કરવા લખ્યું હોય; તો પણ ઘી અને મધ બરાબર લેવાં નહીં, પણ ઓછાં વત્તાં લેવાં નહીં, તો તે વિષ સમાન પરિણામ કરે છે. લૂણ લેવા લખ્યું હોય તો સિંધાલૂણજ લેવું. શરીરના અંદરનો ભાગ સાફ કરવા સારૂ જ્યાં 'અજમોદ' લેવા લખ્યું હોય ત્યાં અજમો અને બહારનો ભાગ સાફ કરવા સારૂ 'અજમોદ' લેવા લખ્યું હોય તો બોડીઅજમો લેવો. દૂધ, ઘી, છાશ અને મૂત્ર લેવા લખ્યું હોય તો ગાયનુંજ લેવું.

ઔષધ લેવાનો સમય.

જે પ્રયોગમાં ઔષધ ખાવા માટે વખત ન બતાવ્યો હોય તો તે પ્રયોગમાં ઘણું કરીને પ્રાતઃકાળજ ઔષધ ખાવાનો સમય સમજવો. કવાથ, કલ્ક, ફાંટ અને હિમ એ ઔષધો તો વિશેષે કરી પ્રાતઃકાળમાંજ દેવાં જોઇએ. રેચ તથા વમન માટે ઔષધો પ્રાતઃકાળેજ આપવાં. રેચક અથવા ઉલટી કરાવનાર ઔષધોનો સારો ઉપયોગ થયા પછી કાંજી અથવા રાબ પીવી—હલકું ભોજન કરવું. ગુદાસ્થાને રહેલા અપાનવાયુને નીચી ગતિ આપવા સારૂ ઔષધ ખાવું હોય તો ભોજન કર્યા પેહેલાં થોડીવારે ખાવું. મુખની અરૂચિ મટાડવા સારૂ ઔષધ ખાવું હોય તો અનેક પ્રકારનાં રૂચિકરક, સ્વાદિષ્ટ, અને મોઢે લાગે તેવા પદાર્થો ભોજનની વખતે ખાવા. નાભિના સ્થળે રહેલો સમાનવાયુ કોપ્યો હોય કિંવા જઠરાગ્નિ મંદ થઇ ગયો હોય તો અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારાં—દીપન ઔષધો ભોજન જમતાં જમતાં વચમાં ખાવાં સર્વાંગમાં રહેલો વ્યાનવાયુ કોપ્યો હોય તો ભોજન કર્યા પછી ઔષધો ખાવાં. હેડકી, આક્ષેપકવાયુ—હીસ્ટિરીયા અને કંપવાયુ એઓ ઉપર ભોજન કર્યા પહેલાં અને ભોજન કર્યા પછી પણ ઔષધ ખાવાં, કંઠસ્થળમાં રહેલો ઉદાનવાયુ કોપીને સ્વરભેદાદિક—ઘાંટો બેસી જવા—આદિ થયું હોય તો સંધ્યાકાળના ભોજનમાં પ્રત્યેક કોળીએ અથવા મધ્યમાં એક એક કોળીઆનો અંતર રાખીને ઔષધ ખાવું. હૃદયસ્થળમાં રહેનારો પ્રાણવાયુ કોપ્યો હોય તો સંધ્યાકાળનું ભોજન કર્યા પછી ઔષધ ખાવું. તરશ, હુબકો, હેડકી, દમ અને વિષના વિકાર ઉપર વારંવાર અન્નની સાથે અને ભોજન કરતાં પેહેલાં તથા ભોજન કર્યા પછી પણ ઔષધનું સેવન કરવું. કાન, નેત્ર, નાક અને મસ્તકાદિ સ્થળ વિષેના રોગો વિષે, વાયુ—આદિના દોષોને ટાળવા સારૂ તથા ક્ષીણ થયેલા શરીરને પુષ્ટ કરવા સારૂ પાચન તથા શમન ઔષધ ભોજન કર્યા પેહેલાં તથા પછી પણ ખાવાં અર્થાત્ જે જે રોગ માટે જે જે વખતે ઔષધ ખાવા કહેલ છે તે તે વખતે સેવન કરે તો અવશ્ય ઔષધ ગુણ કરે જ; પરંતુ જાણ્યા વિના ગમે તે વખતે ઔષધ સેવન કરે તો ગુણને બદલે અવગુણ થાય છે; માટે આજ્ઞા પ્રમાણેજ વર્ત્તવું.

ઔષધોના પ્રતિનિધિ.

કવાથ અને ચૂર્ણ—આદિ કોઇપણ પ્રયોગમાં જે ઔષધ ન મળી શકે એવું હોય તો તેની અવેજીમાં તેના જેવાજ ગુણવાળું બીજું ઔષધ લેવું, જેમકે અતિવિષની અવેજીમાં નાગરમોથ, અમ્લવેતસની અવેજીમા ચૂકાની ભાજી તથા ચણાનો ખાર, કસ્તુરીની અવેજીમાં

જાયફળમાં તથા જાવંત્રી. કપૂરની અવેજીમાં સુખડ કિંવા રતાંજળી. કંકોળની અવેજીમાં એળચી તથા જાવંત્રી. ખેરછાલની અવેજીમાં બકાયણની છાલ. ગજપીપરની અવેજીમાં પીપરીમૂળ. ચવ્યકની અવેજીમાં ગજપીપર. ચંદનની અવેજીમાં વાળો તથા કપૂર. જાસુનાફૂલની અવેજીમાં લવીંગ. જાવંત્રીની અવેજીમાં લવીંગ. તગરની અવેજીમાં ઉપલેટ. કેસરની અવેજીમાં કસુંબો. દારૂહળદરની અવેજીમાં હળદર. ધાવડીના ફુલની અવેજીમાં મહુડાનાં ફૂલ. કાળીપહાડની અવેજીમાં ધોળીમુસળી. પીપરની અવેજીમાં કાળાંમરી. પુષ્કરમુળની અવેજીમાં ઉપલેટ. બાવચીની અવેજીમાં પુંવાડીઆનું મૂળ. ભારંગમૂળની અવેજીમાં રિંગણીનું મૂળ. ભોંયકોળાની અવેજીમાં આસગંધ. મોતીની અવેજીમાં મોતીની છીપ. મોરવેલની અવેજીમાં તજ. રતાંજળીની અવેજીમાં વાળો. રસાંજનની અવેજીમાં દારૂહળદર. રિંગણીની અવેજીમાં બકાનલિંબડો. લોહકાંતની અવેજીમાં પોલાદ કિંવા ગજવેલ. વાળાની અવેજીમાં નાગરમોથ. વજની અવેજીમાં મોરવેલ તથા પાનની જડ. શિલાજીતની અવેજીમાં સુરોખાર. બકરીના દુધની અવેજીમાં ઘેટી કે ગાયનું દુધ. સાકરની અવેજીનાં ખડીસાકર તથા જુનું મધ. સોવનમાખીની અવેજીમાં સોનાગેરૂ, સોનાની અવેજીમાં સોવનમાખી કિંવા લોહભસ્મ. હરડેની અવેજીમાં આમળાં. નખલાની અવેજીમાં લવિંગ. ચિત્રાની અવેજીમાં નેપાળાનું મૂળ. કિંવા અંઘાડાનો ખાર. મોરવેલની અવેજીમાં મજીઠની છાલ. શ્વેત રિંગણીની અવેજીમાં મોરશિખા. બોલસરીની અવેજીમાં બોરીઓકલ્હાર કિંવા ઉત્પલ-કમળ. આકડાનાં પાનડાં વગેરેના દુધની અવેજીમાં તેઓનો રસ. બોરીઆકલ્હારની અવેજીમાં ઉપલેટ. સોરઠીમાટીની અવેજીમાં ફટકડી. સંચળની અવેજીમાં દરીઆઇ મીઠું. દ્રાખની અવેજીમાં શીવણનાં ફળ. તથા એ બન્નેની અવેજીમાં અપોરીઆનાં ફૂલ. મેદા, જીવક, કાકોલી, ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિની અવેજીમાં અનુક્રમે શતાવરી, વિદારીકંદ-ભોંયકોળું, આસગંધ, અને વારાહીકંદ. શેલડીની અવેજીમાં બરૂ. મધની અવેજીમાં જુનો ગોળ. સાકરની અવેજીમાં ખાંડ. દુધની અવેજીમાં મગ તથા મસૂરનો રસ. અને ભિલામાની અવેજીમાં ચિત્રામૂળ લેવું. વિશેષ વિસ્તાર "નિઘંટ" અથવા "ભાવપ્રકાશ" પૂર્વખંડમાં જોઈ લેવો.

ઔષધાદિનાં પ્રમાણ.

જે કવાથ-આદિ ઔષધોમાં પદાર્થોનું પ્રમાણ-તોલ કહેલું ન હોય તે ઠેકાણે સર્વ ઔષધો સમાન લેવાં. 'સમાન લેવાં પણ કેટલાં કેટલાં લેવાં' એવી શંકા રહે તો તે શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે, જ્યાં સ્વરસ એટલે એકલો તે પદાર્થનો અંગરસ લેવા કહ્યું હોય તો સ્વરસની માત્રા નિત્ય બે તોલા લેવી. સ્વરસમાં સાકર, મધ અને ગોળ-આદિ નાંખવાં હોય તો તે પદાર્થો છ માસા લેવાં. પુટપાકની માત્રા નિત્ય ચાર તોલા લેવી. તેમાં મધ નાખવું હોય તો એક તોલો લેવું અને કલ્ક ચૂર્ણાદિ નાખવું હોય તો તે સ્વરસ પ્રમાણે છ માસા લેવું.

તોલની પરીભાષા.

તોલ વીના કદી પણ પદાર્થોની યોગ્ય ગોઠવણ થતી નથી; માટે ઔષધ પ્રયોગના અર્થમાં પ્રાચીન વૈદ્યોએ ચરકના મતને સ્વીકારેલ છે, તે માટે સર્વ તોલને છોડી ચરકના મત પ્રમાણે મગધ દેશના તોલને અંગિકાર કર્યો છે તે એ કે-ત્રીશ પરમાણુનો એક

ત્રસરેણું થાય છે તેને વશી પણ કહે છે. જાળીઆરીમાંથી પડતા સૂર્યના કિરણોમાં જે ઝીણી ઝીણી કણીઓ દેખાય છે તે પૈકી એક કણીને ત્રસરેણુ સમજવું. છ ત્રસરેણુની એક મરીચિ. છ મરીચિની એક રાજીકા-રાઈ. ત્રણ રાજીકાનો એક સર્ષપ-સરસવ. આઠ સરસવનો એક યવ. ચાર યવનો એક રતી. છ રતીનો એક માષક-હેમ અને ધાનક એ માષાનાંજ નામ છે. ચાર માષકનો એક શાણુ (ચોવીશ ચણોઠીભાર) તેને શાણુજ, ધરણ તથા ટંક કહે છે. બે શાણનો એક કોલ તેને ક્ષુદ્રક, વટક અને દ્રંક્ષણુ કહે છે, તે અડતાલીશ ચણોઠી ભાર હોય છે. બે કોલનો એક કર્ષ તેને પાણિમાનિકા, અક્ષ, પિચુ, પાણીતલ, કિંચિત્પાણિ, તિન્દુક, બિડાલપદક, ષોડષિકા, કરમધ્ય, હંસપદ, સુવર્ણ, કવળગ્રહ અને ઉદુંબર પણ કહે છે, તે કંપનીસાઈ એક રૂપિયાભાર હોય છે. બે કર્ષનો અર્ધપળ તેને શુકિન, અષ્ટમિકા પણ કહે છે તે બે રૂપિયાભાર હોય છે. બે અર્ધપળથી એક પળ થાય છે તેને મુષ્ટિ, આમ્ર, ચતુર્થિકા, પ્રકુંચ, ષોડશી, અને બિલ્વ કહે છે તે ચાર તોલા ભાર હોય છે. બે પળની એક પ્રસૂનિ તે આઠ તોલા ભાર હોય છે. એક અંજળી તેને અર્ધશરાવ. કુડવ અને અષ્ટમાન કહે છે તે સોળ રૂપીઆભાર હોય છે. બે અંજળીની એક માણિકા તેને માનિકા તથા અષ્ટપળ કહે છે તે બત્રીશ તોલાભાર થાય છે. બે સરાવનો એક પ્રસ્થ તે ચોસઠ તોલા ભાર થાય છે. ચાર પ્રસ્થનો એક આઢક તેને ભાજન, કાંસ્યપાત્ર અને મનુઃષષ્ટિપલ કહે છે તે બસોછપન્ન તોલા ભાર થાય છે. ચાર આઢકનો એક દ્રોણ તેને કળશ, નલ્વણ, અર્મણ, ઉન્માન, ઘટ અને રાશિ કહે છે, તે એક હજાર ચોવીશ તોલા ભાર હોય છે. બે દ્રોણનો એક શૂર્પ તેને કુંભ, ચતુંઃષષ્ટિશરાવક પણ કહે છે તે બે હજારને અડતાલીશ તોલા ભાર હોય છે. બે શૂર્પની એક દ્રોણી તેનાં વાહ અને ગોણી નામ છે તે ચાર હજાર છન્નુ તોલા ભાર હોય છે. ચાર દ્રોણીની એક ખારી તે સોળહજાર ત્રણસો ને ચોરાશી તોલા ભાર થાય છે. આઠ હજાર તોલા ભારનો એક ભાર થાય છે અને ચારસો તોલા ભારની એક તુલા થાય છે એમ સર્વ ગ્રંથકારોનો નિર્ણય છે. માષ, ટંક, અક્ષ, બિલ્વ, કુડવ, પ્રસ્થ, આઢક, રાશિ, ગોણી અને ખારી એ એ ક્રમવાર એક એકથી ચોગણા તોલનાં હોય છે. ગુંજાથી માંડીને કુડવ સુધી દ્રવ રૂપ પદાર્થોનું અને લીલા પદાર્થોનું અને સુકા પદાર્થોનું પ્રમાણ સરખુંજ લેવું; પણ પ્રસ્થથી માંડીને દ્રવ પદાર્થોનું અને લીલા પદાર્થોનું પ્રમાણ બમણું લેવું; કારણ કે સુકા પદાર્થ કરતાં લીલા પદાર્થમાં વધારે તોલ હોય છે માટે તે પ્રમાણે લેવું.

કલિંગ દેશની પરીભાષા.

કળિયુગમાં માણસો મંદ અગ્નિવાળાં ટુંકા કદનાં અને શક્તિ વગરનાં હોય છે એટલા માટે તેઓના યોગ્ય વિદ્વાનોએ આ પરીભાષા સ્વીકારેલ છે એટલે બાર ધોળા સરસવનો એક જવ. બે જવની એક રતી. ત્રણ રતીનો એક વાલ. આઠ રતીનો એક માસો (કોઈ ઠેકાણે સાત રતીનો માસો, ચરકે છ રતીનો માસો અને સુશ્રુતે પાંચ રતીનો માસો પણ માનેલ છે.) ચાર માસાનો એક શાણ-નિષ્ક. છ માસાનો એક ગદ્યાણું, દશ માસાનો એક કર્ષ. ચાર કર્ષનો એક પળ-દશશાણ. ચાર પળનો એક કુડવ થાય છે. આ વિના પ્રસ્થથી માંડી સઘળા તોલનું પ્રમાણ મગધ દેશની પરીભાષા સમાનજ સમજી જવું. માત્રાની મર્યાદા નથી; કેમ કે દેશ, કાળ, જઠરાગ્નિ, અવસ્થા, બળ, પ્રકૃતિ અને દોષ એઓનો વિચાર કરી

રી માત્ર તોલની કલ્પના કરવી. જેમ થોડું પાણી પ્રબળ અગ્નિને શમાવી શકતું નથી તેમ થોડું ઔષધ મોટા વ્યાધિને મટાડી શકતું નથી તેમજ જેમ ખેતરમાં ઉગેલાં ધાન્યો ઉપર વિશેષ પાણી પડે તો ખરાબી થાય છે, તેમ થોડા વ્યાધિ-રોગ ઉપર વિશેષ ઔષધ આપવામાં આવે, તો પણ ખરાબી થાય છે; માટે પ્રયોગના પાઠમાં લખેલા તોલ ઉપર આધાર ન રાખતાં વૈદ્ય પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ઉપરનાં કારણોને ધ્યાનમા લઈ યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણમાં ઔષધ આપવું.

સ્વરસ કરવાનો વિધિ.

ટાહાડ અગ્નિ કે કીડા વગેરેથી જે લીલી વનસ્પતિ ખરાબ ન થએલી હોય તેવીને લાવી તેજ વખતે ખાંડી-વાટી તેનો રસ કપડાથી ગાળી લેવામાં આવે તે સ્વરસ કહેવાય છે. સોળ રૂપિયાભાર લીલા ઔષધનું ચૂર્ણ કરી તેને બમણા પાણીમાં નાખી એક અહોરાત્ર સુધી રહેવા દઇ તેમાંથી જે રસ લેવામાં આવે તે પણ ઉત્તમ સ્વરસ કહેવાય છે. લીલી ઔષધી ન મળે તો સૂકી (ઔષધી) લાવી તેનું ચૂર્ણ-ભૂકો કરી તેને આઠ ગણા પાણીમાં ઉકાળી ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે લઇ લેવામાં આવે તે પણ સ્વરસ કહેવાય છે. એ પૈકી પહેલા પ્રકારનો સ્વરસ ભારે છે તેથી તેની માત્રા બે રૂપીઆભાર પીવી અને બીજા તથા ત્રીજા પ્રકારના સ્વરસની માત્રા ચાર રૂપીઆભાર પીવી તથા તેમાં મધ, સાકર ગોળ, ક્ષાર, જીરૂં, લૂણ, ઘી, તેલ કે ચુર્ણ-આદિ નાખવાં હોય તો અડતાલીશ રતીભાર નાખવા.

હિમ કરવાનો વિધિ.

ચાર તોલાભાર ઔષધને સારી પેઠે ખાંડી-વાટી ચોવીશ તોલાભાર પાણીમાં પલાળી ભીજવી આખી રાત એમને એમ રહેવા દઇ સવારે લઈ લેવું તે હિમ તથા શિતકષાય કહેવાય છે. પીવામાં તેના માત્રા આઠ તોલા લેવી.

મંથ કરવાનો વિધિ.

ચાર તોલાભાર ઔષધનું ચૂર્ણ કરી તેને સોળ રૂપીઆભાર ટાહાડા પાણીમાં નાખી સારી પેઠે માટીના વાસણમાં વલોવવામાં આવે તે મંથ કહેવાય છે. મંથની માત્રા આઠ તોલા ભાર પીવી.

સારી પેઠે ચૂર્ણ કરેલા ચાર તોલાભાર ઔષધને માટીના વાસણમાં નાખી તેમાં સોળ રૂપીઆભાર ઉન્હું પાણી નાખીને પછી કપડાથી ગાળી લેવું તે ફાંટ કહેવાય છે. ફાંટની માત્રા આઠ તોલાભાર પીવી અને તેમાં સાકર કે ગોળ વગેરે નાખવાં હોય તો એક તોલા ભાર નાખવાં.

કલ્ક કરવાનો વિધિ.

લીલાં ઔષધોને પત્થરથી વાટીને તથા સુકાં હોય તો તેમાં પાણી નાખી સરસ પત્થરની છીપર ઉપર વાટી તેની ચટણી જેવી લુગદી કરવામાં આવે તે કલ્ક કહેવાય છે. પ્રક્ષેપ અને આવાપ એ કલ્કનાંજ નામ છે. કલ્કની માત્રા એક રૂપીઆભાર લેવી, તેમાં મધ, ઘી કે તેલ નાખવાં હોય તો બમણાં નાખવાં, સાકર કે ગોળ નાખવાં હોય તો સમાન નાખવાં અને કોઇ દ્રવ નાખવો હોય તો ચોગણો નાખવો.

ચૂર્ણ કરવાનો વિધિ.

અત્યંત સુકાએલા ઔષધોને સારીપેઠે ઝીણાં વાટી કપડાથી ચાળી લેવામાં આવે તે

ચૂર્ણ કહેવાય છે. રજ અને ક્ષોદ એ ચુર્ણનાંજ નામ છે. તેની માત્રા એક તોલા ભારની લેવી, તેમાં ગોળ નાખવો હોય તો સમાન, સાકર બમણી, હિંગ નાંખવી હોય તો છઠ્ઠેકેલી, ઘી વગેરે પદાર્થોમાં કાલવીને ચૂર્ણ ચાટવું હોય તો તે પદાર્થો બમણાં લેવાં અને તે દ્રવોમાં ઘોળીને પીવું હોય તો દ્રવો ચૂર્ણથી ચોગણાં લેવાં. ચૂર્ણ અવલેહ ગોળી અને કલ્ક એઓ ઉપર ગરમ પાણી પીવું હોય તો પિત્તના વ્યાધિમાં બાર તોલા ભાર, વાયુના વ્યાધિમાં આઠ તોલા અને કફના વ્યાધિમાં ચાર તોલા લેવું, જેમ પાણીમાં પડેલું તેલ ક્ષણ માત્રમાં સર્વત્ર ફેલાઇ જાય છે તેમ ઔષધ અનુપાનના બળથી સઘળા અંગમાં ફેલાઇ જાય છે; માટે અનુપાન સાથે જ નિરંતર ઔષધ ગ્રહણ કરવું.

ચૂર્ણને ભાવના-પુટ દેવાનો વિધિ.

જેટલા દ્રવથી સઘળું ચુર્ણ સારી પેઠે ભીંજાઇ જાય તેટલા દ્રવથી ચૂર્ણને ભાવના દેવી અને વિશેષ ભાવનાઓ આપવી હોય તો એક ભાવના આપ્યા પછી ચોવીશ કલાક પછી બીજી ભાવના આપવી.

પુટપાકનો વિધિ.

ચટણી જેવા કલ્કને પુટપાકથી પકાવીને પણ તેનો સ્વરસ લેવામાં આવે છે એટલે ઔષધોનો કલ્ક કરી તે ઉપર વડ, શીવણ કે જાંબુડા વગેરેનાં પાંદડાં સારી રીતે વીંટી તે ઉપર બે આંગળનો કિંવા અંગુઠા જેટલો માટીનો થર ચઢાવો અગ્નિમાં મૂકવો. જ્યારે માટીનો થર ધગધગતા અંગારા જેવા વર્ણનો થઈ જાય ત્યારે અગ્નિમાંથી કાહાડી લેવો. પછી માટી તથા પાદડાંને દૂર કરી કલ્કના રસને નિચોવી લેવો. તે રસની માત્રા ચાર તોલાભાર છે, તેમાં મધ મેળવવું હોય તો એક તોલો અને બીજા કોઇ કલ્ક ચૂર્ણ કે દ્રવ વગેરે મેળવવાં હોય તો અડતાલીશ રતી ભાર નાખવાં.

કવાથનો વિધિ.

સારી પેઠે કુટેલા ચાર તોલાભાર ઔષધમાં સોળગણું પાણી નાખી માટીના વાસણમાં ઉકાળવું અને આઠમા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી લેવું તે કવાથ કહેવાય છે. કવાથ માટે એક તોલાભારથી તે ચાર તોલા સુધીના ઔષધમાં સોળગણું પાણી નાખવું. સોળ રૂપીઆભાર સુધીના ઔષધમાં આઠ ગણું પાણી નાખવું. અને ચોસઠ તોલા ભાર સુધીના ઔષધમાં ચારગણું પાણી નાખવું. ધીમા ધીમા અગ્નિથી પકાવેલું અને આઠમા ભાગે રાખેલું પાણી જરાક ઉન્હું ઉન્હું હોય તે વખતે પીવું. શૃત, કષાય અને નિર્યૂહ એઓ કવાથનાંજ નામ છે. સ્નેહ, કવાથ અને ઔષધની માત્રા ચાર તોલાભારની ઉત્તમ, ત્રણ તોલાભારની મધ્યમ અને બે તોલાભારની અધમ સમજવી. કવાથમાં ઓછુંવત્તું પાણી અવશેષ રાખી પાવા માટે મતભિનત્વ છે; પણ તે પીનાર મનુષ્યના કદ અને જઠરાગ્નિનો વિચાર કરી ઉપયોગ કરવો. કવાથમાં સાકર નાખવી હોય તો વાયુના વ્યાધિમાં ચોથા ભાગની, પિત્તના વ્યાધિમાં આઠમા ભાગની અને કફના વ્યાધિમાં ચોથા ભાગની નાખવી. મધ નાખવું હોય તો કફના વ્યાધિમાં ચોથા ભાગનું, પિત્તના વ્યાધિમાં આઠમા ભાગનું અને વાયુના વ્યાધિમાં સોળમા ભાગનું નાખવું. જીરૂ, ગુગળ, ક્ષાર, લુણ, શિલાજીત, હિંગ, સુંઠ, મરી કે પીપર નાખવાં હોય તો ચોવીશ રતીભાર નાખવાં. દુધ,

ઘી, ગોળ, કલ્ક, દ્રવ, તેલ, મૂત્ર, કે ચૂર્ણાદિ નાખવાં હોય તો એક તોલાભાર નાખવાં. સારી રીતે બેસી, વિશ્રાંતિ લઈ, મુખ, હૃદય તથા નેત્રને પ્રસન્ન રાખી સોના, રૂપા કે માટીના વાસણમાં ભરેલો ક્વાથ પી જવો અને પીધા પછી તે વાસણને ઉંધું વાળી પાણી પીને પાન બીડી વગેરેનો ઉપયોગ કરવો.

અવલેહનો વિધિ.

ક્વાથ વગેરેને ફરી પકાવીને જાડો-ઘટ ચાસણી જેવો કરવામાં આવે તે રસ ક્રિયા-અવલેહ અને લેહ કહેવાય છે. એની માત્રા ચાર તોલાભારની છે; તેમાં સાકર મેળવવી હોય તો ચુર્ણથી ચોગણી, ગોળ મેળવવો હોય તો ચૂર્ણથી બમણો અને દ્રવ-પ્રવાહી પદાર્થ મેળવવો હોય તો ચૂર્ણથી ચોગણો નાખવો. અવલેહમાં જ્યારે ચાસણી જેવા તાર નિકળે, તથા પાણી નાખતાં ડુબી જાય, કઠણપણું થાય, આંગળીથી દબાવતાં તેમાં આંગળીની રેખા ઉઠી આવે અને ગંધ, વર્ણ તથા રસ અપૂર્વ થાય ત્યારે અવલેહ સારી રીતે પાકેલો જાણવો. અવલેહ ઉપર દુધ, શેલડીનો રસ, પંચમૂળના કાઢાની કાંજી અને અરડુસાનો ક્વાથ એઓમાંથી જે યોગ્ય જણાય તે અનુપાન દેવું.

ગોળીયો કરવાનો વિધિ.

ગુટિકા, ગુટિ, ગોળી, વટી, વડી, પીંડો, મુંઠીઆં. મોદક-લાડુ, વાટિકા-વડાં-ગુડ ગોળો અને વર્તિ-વાટ એઓ ગોળીઓનાજ પ્રકાર છે અવલેહની પેઠે ગોળ, સાકર અથવા ગુગળનો પાક કરી તેમાં ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખીને તેથી ગોળીઓ બનાવવી. કોઈ વખતે પાક કર્યા વગર ગુગલ મધ કે બીજા દ્રવ પદાર્થોથી પણ ગોળીઓ વળાય છે. સાકરથી ગોળીઓ કરવા હોય તો ચૂર્ણથી ચારગણી સાકર લેવી, ગોળથી કરવી હોય તો ચૂર્ણથી બમણો ગોળ લેવો અને ગુગળથી કે મધથી ગોળીઓ કરવી હોય તો ચુર્ણના સમાનજ ગોળ મધ લેવાં. બીજા કોઇ પ્રવાહી પદાર્થોથી ગોળીઓ કરવી હોય તો ચુર્ણથી પ્રવાહી પદાર્થ બમણો લેવો એની માત્રા એક તોલાભારની છે તે સમય બળ જોઈ કાર્યમાં લેવી.

ઘૃત તથા તેલ પકાવાનો વિધિ.

જે કલ્ક કર્યો હોય તેથી ચાર ગણું ઘી અથવા તેલ તેમાં નાખી તેને તેનાથી ચોગણા દ્રવ પદાર્થમાં પકાવવું. દ્રવ પદાર્થ બળી જઇને ઘી કે તેલજ બાકી રહે ત્યારે નિચોવીને ગાળી લેવું. ખાવા માટે એ તેલ ઘીનો માત્રા ચાર તોલા ભારની છે. અથવા ક્વાથ કરવાના ચૂર્ણમાં તેથી ચારગણું પાણી નાખીને ઉકાળવું. જ્યારે ચતુર્થાંશ પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તેમાં ઘી કે તેલ નાખી સઘળુ પાણી બળીજતાં સુધી તેને પકાવી પછી લઇ લેવું. ઉપર જે ચોગણુ પાણી લેવાનું કહ્યું છે તે ગળો-આદિ કોમળ પદાર્થમાં સમજવું. સુંઠઆદિ સુકા પદાર્થમાં આઠ ગણું, સુકા અને લીલા ભેગાં હોય તો આઠગણું અને દેવદાર વગેરે ઘણા દિવસના અત્યંત સુકાયલા પદાર્થ હોય તો સોળગણું નાખવું. તેની માત્રા ચાર તોલા ભારનીછે. તે ઔષધોના સ્વભાવ તથા રોગીના રોગનું બળ, દેશ, કાળ, વય અને અગ્નિનો વિચાર કરી આપવી. તેમાં નાખવાના પદાર્થો તથા પાણી નાખવાનો વિશેષ ખુલાસો મળવવો હોય તો "ભાવપ્રકાશ" પુર્વખંડનો બીજો ભાગ જુવો.

સન્ધાન—આથાનો વિધિ.

જે પાદાર્થ દ્રવરૂપ પદાર્થોમાં લાંબા કાળસુધી રાખી મુકવામાં આવે તે સંધિત-અંબાએલો થઈ જાય છે. તેને આથો કહે છે.

આસવ તથા અરિષ્ટનાં લક્ષણો.

કાચાં ઔષધથી અને કાચા પાણીથી જે મદ્ય કરવામાં આવ્યું હોય તે આસવ કહેવાય છે અને કવાથ કરીને જે મદ્ય કરવામાં આવ્યું હોય તે અરિષ્ટ કહેવાય છે. એઆની માત્રા ચાર તોલા પર્યંત છે. જો સામાન્ય રીતે અરિષ્ટ કરવો હોય તો તેમાં નાખવાના પદાર્થોનો તોલ ન કહેલ હોય; તદાપિ ૧૦૨૪ તોલાભાર દ્રવ, ૪૦૦ તોલા ગોળ, ૨૦૦ તોલા મધ અને ૪૦ તોલા ઔષધ નાખવું. સિંધુ, સુરા, શુક્ત, ચુક્ર, તુષોદક, સૌવીર, આરનાલ, કાંજીક અને શિંડાકી વગેરેની કૃતિ જાણવી હોય તો "ભાવ પ્રકાશ" પૂર્વખંડનો બીજો ભાગ જુવો.

ઔષધીઓનો દીપન પાચનાદિ પ્રકાર.

જે પદાર્થ, કાચાને પકવે નહીં પણ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે તે **દીપન** કહેવાય છે, જેમકે મેથી. જે પદાર્થ, કાચાને પકાવે છે, પણ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરતો નથી તે **પાચન** કહેવાય છે, જેમકે નાગકેસર જે પદાર્થ, કાચાને પકાવી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે તે **દીપન પાચન** રોચન કહેવાય છે, જેમ ચિત્રક. જે પદાર્થ—ઔષધ, વાયુ, કફ, પિતને સમાન ભાવે રાખે અર્થાત્ સમતામાં રહેલા દોષોને વધારે નહીં અને વિષમ થયલા દોષોને સમ કરે છે તે **શમન** કહેવાય છે. જેમ લિંબડાની ગળો. જે પદાર્થ, કાચા વાત, પિત્ત અને કફને પકાવી વાયુના બંધને ભેદીને નીચે લઇ જાય છે અર્થાત્ મળોને ઉખેડી નાખે છે તે **અનુલોમન** કહેવાય છે. જેમ હરડે. જે પદાર્થ, કોઠામાં ચોટી રહેલાં મળ, કફ અને પિત્ત કે જે પકાવવા યોગ્ય છે તેને પકાવ્યા વિનાજ નીચે લઇ જાય તે **સનસ્રસન** કહેવાય છે, જેમ ગરમાળો. જે પદાર્થ, શિથિલ અથવા દ્રષ્ટ થઇને રહેલા કિંવા પવને પોતાના અધિકપણાને લીધે ગોળી જેવા કરેલા મળ આદિને તોડી નીચે પાડે છે તે **ભેદન** કહેવાય છે, જેમ કડુ. જે પદાર્થ, અરધા પાકેલા કિંવા કાચા મળ વગેરેને દ્રવરૂપ કરી નાખે અને મળદ્વાર માર્ગે કાહાડે તે **રેચન** કહેવાય છે, જેમ નશોતર. જે પદાર્થ, કાચા પિત્ત, કફ અને અન્નના સમૂહને મુખના માર્ગથી બ્હાર કાહાડે તેને **વમન** કહે છે, જેમ મીંઢળ. જે પદાર્થ મળના સંગ્રહને મુખદ્વારા કિંવા ગુદાદ્વારા બહાર કાહાડે છે તે **દેહસંશોધન** કહેવાય છે, જેમ કુકડવેલાનું ફળ. જે પદાર્થ જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, કાચાને પકવનાર અને ગરમપણાને લીધે દ્રવને સુકાવનાર તે **ગ્રાહી** કહેવાય છે, જેમ સુંઠ, જીરૂં અને ગજપીપર. જે પદાર્થ, રૂક્ષ—લુખાપણાથી, શીતપણાથી, કષાયપણાથી કે પાકમાં હલકાઇથી વાયુને ઉલટો કરનાર હોય તે **સ્તંભન** કહેવાય છે, જેમ નાગરમોથ. બીલીનો ગર્ભ, ન્હાની બીલીઓ, મોચરસ, કડાછાલ, લોદર અને અરડુશો. જે પદાર્થ, શરીરમાં ચોટી રહેલા માળાદિ દોષોને બલાત્કારથી ઉખેડી નાખે તે પદાર્થ **છેદન** ગુણવાળો કહેવાય છે, જેમ જવખાર તથા ક્ષારો, મરી, સુંઠ, પીપર અને શિલાજીત, જે પદાર્થ, શરીરની ધાતુઓને કિંવા મળોને શોષણ કરી પાતળાં કરે તે **લેખન** કહેવાયછે. જે ઓષધોનો ઉપયોગ કરવાથી સુંદરીની સગાથે સુરત કેળી કરવામાં ઉત્સાહ થાય અને ધાતુની વૃદ્ધિ કરે

તે **વાજીકર** કહેવાય છે, જેમ આસગંધ, કૌચાં, શતાવરી, નાગબળા-કાંશકી, દુધ, સાકર, મુસલી. જે પદાર્થ વીર્યની વૃદ્ધિ કરે તે **શુક્રલ** કહેવાય છે, જેમ કૌચાં, મુસળી, કાંશકી. વગેરે. જે પદાર્થ, સેવતાં ધાતુ ચૈતન્ય થાય તે **ધાતુ ચૈતન્યકા** કહે છે, જેમ અડદ, દુધ, ભીલામાની મજ્જા અને આમલાં એઓ પોતાનાજ પરાક્રમથી શીઘ્ર જે રસાદિક ધાતુઓને ઉત્પન્ન કરીને વિર્યને ઉત્પન્ન કરે છે. વાજીકરણ ઔષધીઓમાં વિર્યને વિશેષ ચૈતન્ય કરનાર સ્ત્રી છે. મોટી રિંગણીનાં ફળ વીર્યને પ્રવર્ત્તાવનાર છે. જાયફળ વીર્યને થોભાવનાર છે, અને કાલીંગડું-તરબુજ વીર્યને ક્ષય કરનાર છે, તથા હરડે ધાતુનું શોષણ કરનાર છે. સ્મરણ, કીર્ત્તન, દર્શન, સ્પર્શ, સંભાષણ, આલિંગન, ચુંબન અને સંભોગ એ સમસ્ત ક્રિયાઓથી કિંવા એ પૈકી એકાદ ક્રિયાથી પણ સુજ્ઞ સ્ત્રી રેતને પ્રવર્ત્તાવે છે. જે પદાર્થ, વૃદ્ધાવસ્થા-જરા અને રોગ માત્રનો નાશ કરનાર છે તે **રસાયન** કહેવાય છે, જેમ હરડે, રૂદ્રવંતી, ગુગળ અને શિલાજીત. જે પદાર્થ, પહેલાં આખા શરીરમાં વ્યાપીને પછી પાક અવસ્થાને પામે તે **વ્યવાયી** કહેવાય છે, જેમ ભાંગ, અફીણ અને અન્ય માદક-ઝેરી પદાર્થો. જે પદાર્થ, આખા શરીરમાં રહેલા વીર્યો પૈકી ઓજને શોષીને શરીરના સાંધાઓના બંધોને શિથેલ કરી નાખે તે **વિકાશી** કહેવાય છે, જેમ સોપારી, કોદરા. જે પદાર્થ, અધિક તમોગુણવાળો અને બુદ્ધિનો નાશ કરનાર હોય તે **માદક** કહેવાય છે, જેમ મદિરા. જે પદાથ, વ્યવાયી, વિકાશી, કફને કાપનાર, મદ કરનાર અગ્નિના અધિક અંશવાળો, જીવિતને કરનાર અને યોગવાહી સંસર્ગિ પદાર્થોના ગુણોને ગ્રહણ કરનાર હોય તે **પ્રાણહર-વિષ** કહેવાય છે, જેમ વછનાગ. કુયોગથી વિષ અને સુયોગથી અમૃત (યોગવાહી) છે. જે પદાર્થ, પોતાના પરાક્રમથી સ્રોત નામની નાડીઓ (કાન, નાક, મ્હો)માંથી પ્રવેશ કરીને કફાદિ દોષોના સંગ્રહને તોડી નાખે છે **પ્રમાથી** કહેવાય છે જેમ વજ, કાળાંમરી. જે પદર્થ, ઔષધ રસને વહેવાવાળી નસોને ચીકાસપણાથી વા, ગરીષ્ટપણાથી રોકી દઈ શરીરને જડ કરે તે **અભિષ્યદી** કહેવાય છે, જેમ દહી. જે પદાર્થ, ખાધાથી ખાટા ઓડકાર આવે, તરશ લાગે અને હૃદયમાં બળતરા થાય તે **વિદાહી** કહેવાય છે. જે પદાર્થો પાકતાં પોતાની સાથે મેળવેલી વસ્તુઓના ગુણોનું ગ્રહણ કરે છે તે **યોગવાહી** કહેવાય છે જેમ મધ, તેલ ઘી, પારો અને લોખંડ. જે પદાર્થ તાવનો નાશ કરે તે **જ્વરઘ્ન** કહેવાય છે, જેમ કરીયાતું. જે પદાર્થ, પિત્તનો નાશ કરે તે **પિત્તઘ્ન**, જેમ વાળો-ધાણા. જે પદાર્થ કફનો નાશ કરે તે **કફઘ્ન**, જેમ બ્હેડીની છાલ. જે પદાર્થ, વાયુનો નાશ કરે તે **વાતઘ્ન**, જેમ લસણ. જે પદાર્થ, પ્રસ્વેદ લાવે તે **સ્વેદલ**, જેમ અંકોળ. જે પદાર્થ. રૂચિ ઉત્પન્ન કરે તે **રૂચિકર**, જેમ આંબલી, આદુ. જે પદાર્થ, પેસાબ વધારે લાવે તે **મૂત્રલ**, જેમ પિતપાપડો. સુરોખાર. જે પદાર્થ વિષનો નાશ કરે તે **વિષઘ્ન**, જે પદાર્થ સોજાનો નાશ કરે તે **સોથઘ્ન**, જેમ આવળ-કડવી નઇ. જે પદાર્થ ગડ ગુંબડને પકવે છે તે **શોધન**, જેમ ગંધક, રાલ. જે ગડ ગુંબડ ઘાને અંકુર લાવે છે તે **રોપણ**, જેમ માણ જે પદાર્થ નિદ્રાને લાવે તે નિદ્રાપ્રદ, જેમ ધંતૂરો-ભાંગ. જે પદાર્થ, ત્વચાને દગ્ધ કરે તે દાહક, જેમ ચિત્રો જે પદાર્થ મોઢામાં થુંકનો વધારો કરે તે **લાલાસ્રાવી**, જેમ અકલકરો અને જે પદાર્થ, સ્ત્રીના ચઢી ગયેલા અટકાવને ફરી શરૂ કરે તે **ઋતુત્પાદક**, જેમ હીરાબોળ, એળીયો. આ વિના દુર્ગંધહારક, જંતુઘ્ન, પીડા શાંત કરનાર ક્ષોભક, સ્નાયુચૈ-

મિલ્વ ફૂત. તથા વિર્યનાશકાદિ અનેક ગુણાગુણવાળા પદાર્થ છે. માટે પ્રથમ વૈદ્યોએ તેઓના ગુણ અવગુણ વગેરે પૂર્ણરીતે ધ્યાનમાં લઈ વ્યાધિમાં જે ગુણકર્ત્તા હોય તેને ઉપયોગમાં લેવા.

વિશેષ–દિનચર્ય્યા, રાત્રિચર્ય્યા, આહાર વિહારાદિ તથા ઔષધીઓના ગુણ દોષ વગેરેનો વિશેષ ખુલાસો જોઇએ તો "ચરક" "સુશ્રુત," "વાગભટ" અને "ભાવપ્રકાશ" પૂર્વખંડનો પ્રથમ ભાગ અવલોકન કરો.

ઔષધ એટલે શું ? અને તે ઔષધ કયા સ્થળનું ? કઇ વખતે ? તથા કેવીરીતે ગ્રહણ કરવું તેનો વિધિ.

વૈદ્ય જે પદાર્થ–વસ્તુથી રોગને મટાડે છે તે પદાર્થ ઔષધ કહેવાય છે. એ ઔષધ કેવા પ્રકારનું હોય તો રોગને અવસ્ય મટાડે ? જે ઔષધ સ્વચ્છ જગ્યામાં ઉત્પન્ન થએલું, શુભ દિવસે લીધેલું, થોડી માત્રા છતાં વિશેષ ગુણ કરનારૂં, સુગંધ, સુવર્ણ અને સુરસ સહિત દોષનો નાશ કરનારૂં, શરીરમાં ગ્લાનિ ન આપે તેવું. વિશેષ અપાવાથી પણ વિકાર ન કરનારૂં, રાફડા કે ખરાબ ભૂમીમાં ઉત્પન્ન થયેલ ન હોય, ઘણા પાણીવાળી જગ્યામાં, સ્મશાનમાં, ખારોડ ધરતીમાં અને માર્ગમાં ઉત્પન્ન થયેલ ન હોય ઘણા પાણીવાળી જગ્યામાં, સ્મશાનમાં, ખારોડ ધરતીમાં અને માર્ગમાં ઉત્પન્ન ન થએલું–ઉગેલું, તથા જીવડાના ડંખ અને ટાઢાડ તાપથી અવ્યાપ્ત હોય તે ઔષધ સારે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં સૂર્ય સન્મુખ ઉભા રહી અવાચ્યપણે મનમાં શ્રી સદાશિવજીને પ્રણામ કરી પવિત્રપણે ગ્રહણ કરી યોગ્ય પ્રયોગમાં લેવું. તેમજ સર્વ સ્થળે પોતાથી ઉત્તર દિશામાં ઉત્પન્ન થએલી ઔષધી લેવી. તથા સઘળા કાર્યો માટે શરદ્ઋતુમાં ઔષધીઓ લેવી; કેમકે તે સમયમાં સર્વ ઔષધીઓ રસથી ભરેલી હોય છે માટે તે વખતે લેવી, પણ રેચ અથવા ઉલટી કરાવવાની ઔષધીઓ વસંત ઋતુના મધ્યમાં લેવી. જે પૃથ્વીમાં જે ઔષધી ઉત્પન્ન થએલી હોય તે ઔષધીમાં તેજ પૃથ્વીના ગુણો હોય છે; માટે પૃથ્વીના ગુણોને વિચારી પદાર્થોની પરીક્ષા કરી વૈદ્ય સંપ્રદાયને અનુસરી સર્વ પ્રયોગમાં કુશળ રહેવું.

સ્વાભાવીક હિતકારી પદાર્થો કયા કયા છે ?

ચોખાઓમાં સાઠી ચોખા, અણીવાળા ધાન્યોમાં જવ તથા ઘઉં અને શિંગોમાંથી પેદા થતા ધાન્યોમાં મગ, મસૂર તથા તુવરદાળ સ્વાભાવિકપણે હિતકારી છે રસમાં મિષ્ટ રસ, લુણમાં સિંધાલુણ, ફળોમાં દાડિમ, આમળાં, દ્રાખ, ખજૂર, ફાલસાં, રાયણ અને બીજોરૂં એઓ હિતકારી છે પાદડાના શાકોમાં બથવો, મીઠી ડોડી અને પોઈ હિતકારી છે. ફળરૂપ શાકોમાં પરવળ, કંદરૂપ શાકોમાં સૂરણ,પાણીમાં વરસાદનું ઝીલેલું પાણી, દુધ ઘીમાં ગાયનું દુધ–ઘી. તેલમાં તલીનું તેલ અને શેલડીના પદાર્થોમાં સાકર સ્વાભાવિક હિત કરનાર છે.

સ્વાભાવીક અહિતકારી પદાર્થો.

ગ્રીષ્મઋતુમાં અડદ, લુણની જાતોમાં ખારી ધરતીમાં પાકેલું મીઠું, ગાડરનું દુધ, કસુંબીનું તેલ અને અરધો પકવેલો શેલડીનો રસ, ફળોમાં ફનસ તથા શાકોમાં સરસવનું શાક નિરંતર અહિતકારી છે; માટે તેઓને અવશ્ય ત્યજવા.

એક એકના સંયોગથી થતા અહિતકારી પદાર્થો.

ગરમ પદાર્થો તથા વરસાદના ઝીલેલા પાણીની સાથે દહી, મધ, દુધ કિંવા દુધપાક

સાથે ખીચડી. છાશ, દહીં અને બીલાના સાથે કેળાં, કાંસાના પાત્રમાં દશ દિવસ ઉપરાંત રહેલું ઘી. મધ ઘી સમાન તથા રાંધેલા અન્ન કે કષાયને ફરીવાર ઉન્હા કરેલાં હોય તો તેને ખાવાં નહીં; કારણકે એ પરસ્પર વિરોધકારી છે, જેમ મધ અને ઘી, તેલ અને ચરબી, પાણી અને દૂધ વિરોધી છે તેમ ઉક્ત પદાર્થો પણ વિરોધી હોવાથી ઉપયોગમાં લેવા નહીં.

ચિકિત્સાનું લક્ષણ તથા તેની રીત.

જે ક્રિયા રોગનું હરણ કરે અર્થાત્ દોષ ધાતુ અને મળોને બરાબર કરે ક્રિયા-ચિકિત્સા કહેવાય છે. જ્યારે રોગ ઉત્પન્ન થાય કે તેજ સમય તેની ચિકિત્સા કરવી; પણ રોગને અલ્પ જાણી તેનો ઉપયોગ કરવા માટે આળસુ અને બેપરવાહી ન રહેવું; કેમકે રોગ, અગ્નિ શત્રુ અને ઝેર જેવો છે. તે જો થોડો હોય; તદપિ વિશેષ હાનિ કરે છે તેજ કારણ માટે વૈદ્યે પ્રથમ રોગના પૂર્વાપરનો વિચાર તથા ઔષધનો નિશ્ચય કરી પૂર્ણ કાળજી વડે આષધાદિ કરવું. તથા શીતથી રોગ થયો હોય તો શીતનું અને ગરમીથી રોગ થયો હોય તો ગરમીનું નિવારણ કરવું; તેમજ જે સમય ઉપર જે ચિકિત્સા કરવી કહી હોય તે વખતે તેજ ચિકિત્સા કરવી, તથા જેવી રોગની સ્થિતિ તેવી ચિકિત્સા કરવી તો અવશ્ય રોગ દૂર થાય છે. સમજુ વૈદ્યે એકલા શાસ્ત્ર ઉપરજ આધાર રાખી-દુરાગ્રહિ ન થતાં ચિકિત્સા કરતી વખતે પોતાની બુદ્ધિના તર્કો પણ ચલાવવા; કારણ કે દોષ અને કાળના બળને લીધે રોગીની એવી સ્થિતિ પણ થાય છે કે જેમાં શાસ્ત્ર રીતે કરવાનુ હોય તે ન કરતાં વિપરીત ઉપાય ઉપયોગમાં લેવા પડે છે; વળી તેનાં રોગી, દૂત, વૈદ્ય, લાંબુ આયુષ્ય દ્રવ્ય, પરિચારક અને સારૂં ઔષધ એ સાત ચિકિત્સાનાં અંગ છે; માટે સાધ્યાસાધ્ય વિચારી ઉત્તમ પ્રકારે ચિકિત્સા કરવી; અર્થાત્ રોગને બરોબર ઓળખવો અને રોગીની વેદના મટાડવી એજ વૈદ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય કર્મ છે; કેમકે વૈદ્ય કાંઇ આયુષ્યની ત્રુટેલી દોરીને સાંધવા સમર્થ નથી પરંતુ આગંતુક મૃત્યુને દૂર કરવા સમર્થ છે માટે પ્રથમ વૈદ્યે રોગીના આયુષની પ્રયત્ન પૂર્વક પરીક્ષા કરવી જોઈએ; કારણ કે આયુષ્ લાંબુ હોય તોજ ચિકિત્સા સફળ થાય છે.

અથ ચિકિત્સા પ્રકરણ.

પ્રથમ રોગ એટલે કોઈપણ પ્રકારની મન તનને પીડા ઉત્પન્ન થાય તેનું નામ રોગ કહેવાય છે. તે રોગ બે પ્રકારનો છે એક તો કાયક અને બીજો માનસ. કાયામાં રહે તે કાયક તેનું નામ વ્યાધિ છે અને મનમાં રહે તે માનસ તેનું નામ આધિ છે. એ બન્ને વાત, પિત્ત અને કફ રૂપ થઇને શરીરમાં કોઈ પ્રકારના કુપથ્ય-હાની કર્ત્તા વસ્તુવડે તથા પ્રતીકુળ આહારવિહારના વશ્ય થઇ કોપને પ્રાપ્ત થાય છે તેથી વિવિધ પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન કરે છે એટલે તે ત્રિદોષ મિથ્યા આહાર વિહારથી કોપે તો દેહનો નાશ કરે છે અને પથ્યના સેવનથી તેઓ શુદ્ધ-પોતપોતાને માર્ગમાં રહેલા શરીરને પુષ્ટ-નિરોગી કરે છે; માટે પ્રથમ કુપિત થયેલા દોષને કિંવા રોગને ઓળખવા માટે આઠ પ્રકારની મુખ્ય પરીક્ષા કહીએ છીએ.

રોગની પરિક્ષા કેટલા પ્રકારે કરવી?

દર્શનથી, સ્પર્શથી અને પૂછવાથી રોગીની પરીક્ષા થાય છે. દર્શન એટલે રોગીનાં નેત્ર, જીભ તથા મૂત્રાદિ જોવાથી આયુષની અને સાધ્યાસાધ્યપણાની પ્રતીતિ થાય છે સ્પર્શ એટલે રોગીના શરીરને સ્પર્શ કરવાથી વા, નાડી પરીક્ષાથી અને પૂછવાથી એટલે

રોગીને પુછીને તેના પેટના હલકા ભારેપણાની, તરશ કે તરશના અભાવની, ભૂખ અથવા ભૂખના અભાવની તથા શા કારણને લીધે રોગને જન્મ મળ્યો? વગેરે વગેરે બાબતો પૂછવાથી રોગનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે; પણ જો ખોટા રીતે જેવાયલા, ખોટી રીતે કહેવાયલા અને ખોટા રીતે પૂછાયલા વિકારો હોય તો તે વૈદ્યને મુઝવી દે છે એટલા માટે વૈદ્યે વિકારોને પૂરેપૂરી રીતે જેવા તથા પૃછવા, તેમ રોગીએ પૂરેપૂરી રીતે પૂછયાનો ઉત્તર આપવો જેથાં પરિણામે મહાસુખ થાય છે.

નાડી પરીક્ષા.

શ્રેષ્ઠ વૈદ્ય પુરૂષના જમણા અને સ્ત્રીના ડાબા હાથની નાડી જેવી એટલે પ્રસન્ન ચિત્ત એકાગ્ર મનથી સાવધાન પણે નાડી જેવી. રોગીના હાથને હાલવા દેવો નહીં અને અંગુઠાના મૂળમાં જીવની સાક્ષીભૂત સુખ તથા દુઃખને પ્રકાશ કરનારી ધમની નાડીનો સ્પર્શ કરવો અર્થાત્ અંગુઠાના મૂળથી માંડીને ત્રણ આંગળીઓ નાડી ઉપર ટેકવવી. તે પૈકી પ્રથમની આંગળી નીચે વાતનાડી, બીજી નીચે પિત્તનાડી અને ત્રીજી નીચે કફનાડી વહે છે તેમાં જે દોષ બળવાન હોય તેની નાડી દોષની ગતિને ધારણ કરે છે અર્થાત્ જો વાયુ અધિક હોય તો પહેલી આંગળી નીચે રોગીની નાડી સ્ફુટ થાય છે, પિત્ત અધિક હોય તો મધ્ય આંગળી નીચે અને કફ અધિક હોય તો ત્રીજી આંગળી નીચે રોગીની નાડી સ્ફુટ થાય છે, વાયુ તથા કફ અધિક હોય તો ત્રીજી અને પહેલી તથા બીજી આંગળીના વચમાં સ્ફુટ થાય છે, વાયુ તથા કફ અધિક હોય તો ત્રીજી અને પેહેલી તથા મધ્યમાં સ્ફુટ થાય છે, પિત્ત તથા કફ અધિક હોય તો બીજી ત્રીજી આંગળીના વચમાં સ્ફુટ–ધડકારો થાય છે, અને ત્રણે દોષની અધિકતા હોય તો ત્રણે આંગળીઓ નીચે સ્ફુટ થાય છે, વાયુના પ્રકોપમાં નાડી સર્પ, જળોની પેઠે વાંકી ચાલે છે, પિત્ત પ્રકોપમાં નાડી દેડકા, કાગડાની પેઠે ઠેકતી ચાલે છે, કફ પ્રકોપમાં નાડી મોર, હંસ, કબુતર અને બતકની પેઠે મંદ મંદ ચાલે છે, ત્રણે દોષના પ્રકોપથી ઘણી ઉતાવળી કિંવા વિપરીત ગતિએ ચાલે છે, વાયુ અને પિત્તના કોપથી વાંકી અને ઠેકતી મિશ્રગતિએ ચાલે છે, વાયુ અને કફનો પ્રકોપ હોય તો વાંકી અને ધીમી ચાલે છે અને પિત્ત તથા કફનો પ્રકોપ હોય તો ઠેકી ઠેકીને ધીમી ચાલેછે. કામ વેગથી–ક્રોધાવેશથી ઉતાવળી ચાલે છે, ચિંતા તથા ભયને લીધે ક્ષીણ થએલી ચાલે તે અને સન્નિપાતની નાડી જેમ સુથારીઓ ઝાડ ઉપર બેસી પોતાની ચાંચથી વારંવાર ઝાડને પ્રહાર કરે છે તેમ અતિવેગ સાથે (કાષ્ટકુટ) નાડી ચાલે છે તથા જે નાડી થોભી થોભીને ચાલતી હોય, સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થઇ હોય, અત્યંત ક્ષીણ અને શિતળ થઇ ગઇ હોય છે નાડી રોગીના પ્રાણને નાશ કરનારી છે એમાં સંદેહ નથી. તાવના કોપમાં નાડી ગરમ અને વેગવતી હોય છે, જેનો અગ્નિમંદ થયો હોય અથવા જેના ધાતુઓ ક્ષીણ થઇ હોય તેની નાડી બહુજ ધીમી ચાલે છે, ભૂખ્યાની નાડી ચપળ તથા હલકી, તૃષાવંતી સ્થિર, લોહીવિકાર વાળાની ગરમ તથા ભારે, આમ રોગીની અત્યંત ભારે, જમેલાની મંદ પણ તૃપ્ત થએલી, જેનો મળ પાતળો થયો હોય તેની ઉતાવળી અને સુખી પુરૂષની નાડી ધીમી તથા બળવાન્ ચાલે છે. નાડીની પરીક્ષાના મતમતાંતરથી અનેક પ્રકાર છે, માટે બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે પોતાના બુદ્ધિબળવડે જેમ યોગ્ય જણાય તેમ ગ્રન્થના પ્રમાણોસહ નાડીની

પરીક્ષા કરવી. જેમ યોગી પોતાના યોગબળવડે સાક્ષાત્ બળનું જ્ઞાન મેળવે છે. જેમ વીણાનો વગાડનાર તારના આધારથી રાગના ભેદને જાણે છે તેમ નાડીદ્વારા સદવૈદ્ય સર્વ શરીરના સુખ દુઃખને જાણી લે છે.

મૂત્ર પરીક્ષા.

રોગીને પાછલી ચાર ઘડી રાત્રે ઉઠાડી કાચના કે કાંસાના સ્વચ્છ વાસણમાં મૂત્રાવવો એટલે આદ્ય અંત ધારાને ત્યજી મધ્ય ધારને ગ્રહણ કરી વસ્ત્ર ઢાંકી એકાંતમાં મૂકી પછી સૂર્યોદય થયા કેડે વૈદ્યે તે મૂત્રની પરીક્ષા કરવી. જો રોગીનું મૂત્ર પાણી જેવું, લુખું, ઘણું અને કાંઇક લીલાસ પડતું હોય તો વાયુનો વિકાર સમજવો. જો મૂત્ર પીળું અથવા લાલ રંગનું ગરમ અને થોડું હોય તો પિત્તવિકાર સમજવો. જો મૂત્ર જાડું ધોળા રંગનું અને ચીકણું હોય તો કફ વિકાર સમજવો. બે દોષ કોપ્યા હોય તો મૂત્રમાં બન્ને દોષનાં લક્ષણો હોય છે અને ત્રણે દોષ કોપ્યા હોય તો ત્રણેનાં ચિન્હો હોય છે. આટલી પરીક્ષા કર્યા પછી તે મૂત્રને સરખી જગ્યાએ જરા તડકે મૂકી કપડાની દીવટ કે ઘાસના સળીદ્વારા તલના તેલનું ટીપું તે મૂત્રમાં નાંખવું, તે તેલનું ટીપું જો નાખતાં વેંતજ પાત્રમાં ચારે બાજુએ વિસ્તરી જાય તો તે રોગી સાધ્ય છે અર્થાત્ ક્ષેમપૂર્વક આરોગ્યતા પામશે. જો તેલનું ટીપું નાખ્યું તેવાજ સ્થિતિમાં સ્થિર રહે તો કષ્ટસાધ્ય કિંવા અસાધ્ય રોગી જાણવો. જો તેલનું ટીપું મૂત્ર ઉપર ચક્રની પેઠે ફરવા લાગે કિંવા તેમાં છિદ્રો પડે તથા તેમાં ખડ્ગ, દંડ, ધનુષ્ જેવો આકાર થાય તો તે રોગી નિશ્ચે મરણ પામે, પણ જો તેમાં તળાવ, હંસ, કમળ, હસ્તી, છત્ર, ચામર અને તોરણાદિના આકાર થાય તો તે રોગી અવશ્ય રોગથી મુક્ત થાય. તથા તે ટીંપામાં પરપોટા થાય તો તે દેવકોપ, તેમજ ટીપું પૂર્વ, પશ્ચિમ, વાયવ્યકોણ, નૈઋત્યકોણ અને ઉત્તરની બાજુએ જાય તો રોગી રોગથી મુક્ત થાય. અને અગ્નિકોણ, દક્ષિણ તથા ઈશાનકોણની બાજુએ વિસ્તરે કિંવા જાય તો તે રોગી યમરાજના ધામ પ્રત્યે ગમન કરવાની તૈયારીમાં સમજવો, વાયુના પ્રબળપણાથી રોગીનું મૂત્ર ચીકણું, લાલ અને કાળા રંગનું હોય છે. પિત્તના પ્રબળપણાથી પરપોટા સહિત પીળા રંગવાળું હોય છે. કફના પ્રબળપણાથી તળાવના પાણી સમાન હોય છે વાયુ પિત્તના સંયોગથી સરસવના તેલ સમાન હોય છે. સન્નિપાતના પ્રબળપણાથી પરપોટા યુક્ત લાલ રંગનું હોય છે અને રોગના પરિપકવપણાથી સ્વચ્છ પાણી સમાન નિર્મળ હોય છે. સ્વેતધાર, મહાધાર અને કૃષ્ણધાર તથા ઉષ્ણ અને લાલ હોય તે જ્વરરોગી સમજવો. દીર્ઘરોગી કે ઘણા વખતના રોગગ્રસ્ત હોય તો મૂત્ર લાલ રંગનું હોય છે. જેનું મરણ સમીપ હોય તેનું મૂત્ર શ્યામ રંગનું અજીર્ણ રોગીનું બકરીના મૂત્ર જેવી વાસનાયુક્ત અને સમાન ધાતુવાળાનું-નિરોગીનું મૂત્ર કુવાના પાણી સમાન સ્વચ્છ હોય છે. (વિશેષ પરીક્ષા અન્ય ગ્રંથોથી જાણવી.)

સ્વપ્ન પરીક્ષા.

રોગી સ્વપ્નામાં નાગો, માથું મુડાવેલો, રાતાં કાળાં વસ્ત્ર પેહેરેલો, બીહામણો, અંગહીન કાળો, ફાંસી અને શસ્ત્રવાળો તથા બાંધતા મારતાં દક્ષિણ દિશાએ લઇ જતા આવતા દેખે, પાંડા ઉંટ ગધેડા ઉપર આરૂઢ થયેલા સ્ત્રી કિંવા પુરૂષને દેખે તો તે રોગી નિશ્ચે મરણ પામે અને નિરોગી હોય તો રોગી થાય તથા ઉંચેથી પડતો, પાણીમાં ડુબતો, અગ્નિમાં બળતો

સંકટમાં પડેલો, સિંહ તથા મઘરમત્સના મુખમાં પ્રસેલો કે ગળીજતો. દીવો બુઝવતો, તેલ દારૂ પીતો અને તલ તથા લોખંડ જડે એવાં સ્વપ્નો દેખે તો નેષ્ટ છે તથા પકવાન ખાતો કુવામાં પડે તો અથવા રસાતળમાં પેસતો વગેરે વગેરે સ્વપ્ન દેખે તો તે રોગી અવશ્ય મૃત્યુ પામે અને નિરોગી મનુષ્ય એવાં સ્વપ્ન દેખે તો રોગગ્રસ્ત થાય; માટે એવાં કુસ્વપ્નો જોવામાં આવે તો તુરત સૂઈ જવું, તથા તે કોઇના અગાડી કહેવાં નહીં, પણ ગાયના કાનમાં સંભળાવી દેવાં, ભસ્માદિથી સ્નાન હોમ કરી સુવર્ણ જવ અને તલનું દાન દેવું, ત્રણ દિવસ મંત્ર સ્તોત્રાદિના પાઠ કરવા કિંવા કરાવવા અને રાત્રિએ દેવસ્થાનમાં સૂઈ જવું તો, દુષ્ટ સ્વપ્નનો દોષ નાશ પામે છે. રોગી સ્વપ્નમાં દેવતા, રાજા, યાચક, મિત્ર, બ્રાહ્મણ, ગાય, યજ્ઞ, નિર્ધૂમ અગ્નિ અને તિર્થાદિ પવિત્ર સ્થાનો તથા મંગળકારી વસ્તુઓ જુએ તો સુખ પ્રાપ્ત થાય. તથા પાણીમાંથી તરતો કાંઠે જાય, શત્રુ સૈન્યને જીતે. ગોખ, પર્વત, હાથી ઘોડા ઉપર બેસે, ધોળાં પુષ્પ, ધોળાં વસ્ત્ર, માંસ, માંછલાં અને ફળ દેખે કિંવા પ્રાસન કરે તો રોગી રોગથી મુક્ત થાય અને નિરોગી સંપત્તિવાન થાય. તથા જે સ્ત્રીની સાથે ગમન કરવું અયોગ્ય છે તે સાથે ગમન કરે, વિષ્ટાલેપન કરે, રૂવે તથા રોતો, મુવેલો, કાચું માસ ખાતો જુએ તો રોગી રોગથી મુક્ત થાય અને નિરોગી ધનાઢય થાય. તેમજ જળો, ભમરી, સાપ, માખી કે ભમરી ડંખ મારે તો રોગી શીઘ્રપણે સાજો થાય અને નિરોગી-નિર્ધન ધન પામે, પરંતુ એ સ્વપ્નો અનુભવેલી, જોએલી, સાંભળેલી, દિવસે દીઠેલી વસ્તુ કિંવા વાર્તા તેમજ ચિંતાથી, અતિ પાપ પ્રસંગથી કે સ્હેજ સ્વભાવથી એ છ કારણને અનુસરી જે સ્વપ્ન દેખે તે નિષ્ફળ છે; પણ યંત્ર મંત્રના પ્રભાવથા આસ્તિક-ધર્માત્મા ટેકવત, સત્યવાદી પુરૂષ તથા પુણ્ય પ્રસંગથી જે સ્વપ્ન દેખે તેનાં સ્વપ્નો સફળ છે; તેમાં પણ રાત્રિના પેહેલે પ્રહરે સ્વપ્ન દેખે તો-એક વર્ષે, બીજા પ્રહરે દેખે તો છ માસે, ત્રીજા પ્રહરે દેખે તો ત્રણ માસે, ચોથે પ્રહરે દેખે તો તેજ માસે, બે ઘડી પાછલી રાત્રિ હોય તે સમય દેખે તો દશમે દિવસે અને સૂર્યોદય વખતે દેખે તો શીઘ્ર શ્રેષ્ઠ ફળ આપે, પરંતુ સ્વપ્નમાળા-એક પછી બીજું એમ ઉપરાઉપર સ્વપ્નો એક વખતે વા, એકજ રાત્રિમાં દેખે તો નિષ્ફળ છે. સ્થિર ચિતવાળો, દયાવંત, જીતેંદ્રિય અને ધર્માનુરાગી પુરૂષો સ્વપ્ન જુએ તો સત્ય પડે છે; માટે સારાં સ્વપ્નો જોઇ સૂઈ જવું નહીં, પણ ઇષ્ટ સ્મરણ કરતાં જાગ્રત રહેવું.

નેત્ર પરીક્ષા.

જે રોગીનાં નેત્ર બીહામણાં, લુખાં, ધુમ્રવર્ણાં, સ્થિર, વાંકાં ચપળ તથા અંદરના ભાગમાં કાળાશ પડતાં હોય તો વાયુનો પ્રકોપ છે.જે રોગીના નેત્ર પીળાં, લીલાં, તથા રાતા રંગનાં દાહયુક્ત અને દીપક કે અજવાળાને જોઇ શકતાં નથી તો પિત પ્રકોપ જાણવો. જે રોગીનાં નેત્ર જ્યોતિહીન, ધોળાં, પાણીથી ભરેલાં, ભારે અને થોડું જોઈ શકતાં હોય તો કફ પ્રકોપ જાણવો.. તેમજ તંદ્રા, મૂર્ચ્છાથી વ્યાકુળ હોય, કાળાં તથા ફાટેલાંજ રહેતાં હોય લુખાં બીહામણાં અને રાતાં હોય તો ત્રિદોષ-સન્નિપાત પ્રકોપ છે. વાયુ પિત કફ એ ત્રણ દોષથી ત્રણ દોષના ચિન્હોયુક્ત અને બે દોષના કોપથી બે દોષનાં ચિન્હોયુક્ત તથા ત્રિદોષથી વ્યાકુળ થયેલા રોગીનાં નેત્ર પોતાના સ્વાધીન હોતાં નથી. અર્થાત્ જે બાજુએ જોવા

ધારે તે બાજુએ જોઇ શકતો નથી; પણ વિચિત્ર પ્રકારેજ જુએ છે તથા કોઈક વખતે ખુલેલાં તો કોઇક વખતે મીચાયલાં અથવા કેવળ બંધજ કરેલાં કે કેવલ ખુલ્લાંજ હોયછે. તથા આંખની કાળી કીકી ગુપ્ત થઇ જાય કિંવા ચક્રની પેઠે ફર્યાજ કરે, ધુમાડા જેવો દેખાવ આપે, કીકી વિશ્રિત થઇ જાય કે અનેક રંગ કરે તો તે રોગીના મૃત્યુના સમાચાર કહેવાવાળાંજ નેત્રો સમજવાં; પણ જે રોગીનાં નેત્રો શાંત પ્રસન્ન અને પોતાનો ધર્મ સ્વતંત્ર રીતે દાખવતાં હોય તથા રમણીય લાગતાં હોય તો તે રોગીના રોગનો ત્વરાએ નાશ થવા સૂચવે છે.

મુખ પરીક્ષા.

વાયુના પ્રકોપથી રોગીનું મુખ સુકું, સ્તબ્ધ, વાંકું અને કાન્તિ રહિત હોય છે. પિત્તના પ્રકોપથી રાતુ પીળું અને ઉષ્ણ દાહયુક્ત હોય છે. કફના પ્રકોપથી ભારે, ચીકણું, સોજા સહિત હોય છે. ત્રિદોષ કોપથી ત્રિદોષનાં ચિન્હોયુક્ત હોય છે અને દ્વિદોષના કોપથી મિશ્ર ચિન્હો યુક્ત હોય છે.

જીભ પરીક્ષા.

વાયુ કુપિત થયો હોય તો, રોગીની જીભ છએ રસના સ્વાદથી રહિત, ચીરા પડી ગયેલી, મિઠાસયુક્ત, સ્તબ્ધ-જડ, લીલાસ પડતા રંગ જેવી અને લાળ પડતી હોય છે. પિત્તકુપિત થયો હોય તો, રાતી, દુધ પીવાથી કડવો સ્વાદ આપનારી, દાહયુક્ત, પાકા ઘોલાના જેવી રાતી અને કાંટાઓથી છવાયલી હોય છે. કફ કુપિત થયો હોય તો તેની જીભ સ્થળ, ભારે, કફથી લપટાયલી અને મોટા કાંટાઓએ કરી યુક્ત તથા ખારા સ્વાદ સહિત ઘણા કફને વહેવાવાળી હોય છે. બે દોષ કોપથી બે દોષનાં ચિન્હ જણાય અને ત્રણે દોષ કોપ્યા હોય તો, ત્રણે દોષનાં ચિન્હ યુક્ત હોય છે.

મળ પરીક્ષા.

વાયુ પ્રકોપથી રોગીનો ઝાડો કુચા પાણી જેવો, ત્રુટેલો, ફીણયુક્ત, લુખો અને કાળા રંગનો હોય છે. પિતના કોપથી લીલો, પીળો, ગંધાતો, લોચાપડતો અને ઉનો હોય છે. કફના કોપથી ધોળો, સ્હેજ સુકો અને કાંઈક લીલો હોય છે. વાતકફના પ્રકોપથી નારંગીની છાલના રંગ જેવો, વાત પિત્તના પ્રકોપથી પીળો, કાળો અને કાંઇક લીલાસ પડતો ચીકટાસવાળો હોય છે. ત્રિદોષના કોપથી કાળો, પીળો, ત્રુટેલો, સ્વેત અને બદ્ધ હોય છે. અજીર્ણ રોગીનો દુર્ગંધયુક્ત નરમ હોય છે. વાયુ-આદિ દોષો નિર્બળ થવથી કંપીલાના રંગ જેવો તથા ગાંઠાવાળો હોય છે. જળંદર રોગીનો સ્વેત તથા મહા દુર્ગંધ યુક્ત હોય છે. ક્ષય રોગીનો કાળો, આમવાયુ વાળાનો કેડમાં પીડા સહિત પીળો, નિકટમૃત્યુવાળાનો ઘણો ઉષ્ણ, ઘણો કાળો, ઘણો પીળો, ઘણો સ્વેત અને ઘણો રક્ત હોય છે. તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળાનો સુકાયલો, મંદાગ્નિવાળાનો પાતળો, અસાધ્યરોગીનો દુર્ગંધયુક્ત તથા ઝાડામાં સડેલો ભાગ આંતરડાં અથવા હોઝરીમાંથી થુથા પાણી જેવો પડે છે.

શબ્દ તથા સ્પર્શ પરીક્ષા.

કફ રોગીનો શબ્દ ભારે, પિત્તરોગીનો સ્પષ્ટ અને વાત રોગીનો ઘરઘરાટ શબ્દયુક્ત બોલ હોય છે. પિત્તરોગીનો સ્પર્શ કરીએ તો તેનું શરીર ઉષ્ણ લાગે, વાત રોગીનું ઠંડુ, કફ રોગીનું ચીકણું તથા ભીનું અને ત્રિદોષી-સન્નિપાતીનું એ સર્વ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે.

લાંબા આયુષ્યવાળા રોગીનાં ચિન્હો.

જે રોગીનાં નેત્ર, કાન અને મુખ શાંત હોય, છએ રસના સ્વાદને, સારા ગંધને જાણી

શકતો હોય તો તે રોગીસાધ્ય છે એમાં સંદેહ નથી. વળી જેના હાથ પગ ઉષ્ણ હોય, બળતરા ઘણી થોડી હોય અને જીભ કુણી હોય તો તે રોગી મૃત્યુ પામતો નથી. જે રોગીનો તાવ પરસેવા વગરનો હોય, નાકમાંથી શ્વાસ ચાલતો હોય અને કંઠ કફ રહિત હોય તો તે રોગી અવશ્ય જીવે તથા જેને નિદ્રા સારી પેઠે આવતી હોય, શરીર કાન્તિ સહિત હોય અને ઇંદ્રિયો પ્રસન્ન કિંવા પોત પોતાના ધર્મયુક્ત હોય તો તે રોગી મરતો નથી.

ટુંકા આયુષ્યવાળાનાં લક્ષણો.

જે રોગીને પાણી, તેલ કે, ઘીમાં સૂર્ય ચંદ્રનો પ્રતિબિંબ ન દેખાય કિંવા દેખાય તો અપૂર્ણ-ખંડિત છિદ્રો સહિત દેખાય તથા પૂર્વ, દક્ષિણ, ઉત્તર અને પશ્ચિમ દિશાએ દેખાય તે રોગી છ, ત્રણ, બે, કે એક માસમાં અથવા તેટલાજ દિવસમાં મરણને શરણ થાય. વળી સૂર્ય ચંદ્રમાનો વર્ણ ધૂમાડા જેવો દેખે તો દશ દિવસમાં મરે અને તે પ્રતિબિંબો દક્ષિણ ભાગે-બાજુએ દેખે તો તત્કાળ યમદ્વારમાં પહોંચે. અરૂંધતી એટલે જીભનો અગ્ર ભાગ, ધ્રુવ એટલે નાકનો અગ્રભાગ, વિષ્ણુપદ એટલે બન્ને ભ્રમરના વચ્ચેનો ભાગ અને માતૃમંડળ એટલે ભ્રમરો એ ચાર સ્થાને યમપુરીમાં જવા જેણે કમ્મર બાંધી છે તે જોઇ શકતો નથી. જે મનુષ્ય અકસ્માત જાડો કિંવા પાતળો થઈ જાય તો છ માસમાં મરણ પામે. જે રોગીની જીભ કાળી, મુખ લાલ હોય તથા નાક ગંધને, કાન શબ્દને, નેત્રો પદાર્થને, જીભ સ્વાદને અને શરીર સ્પર્શને જાણી શકે નહીં; સારાંશમાં સમસ્ત ઇંદ્રિઓએ પોતપોતાનો ધર્મ છોડી દીધો હોય તો તે રોગી નિશ્ચે યમદ્વારમાં જાય. જે પુરૂષના પગની ઘુંટીથી ડુંટીની બાજુ ઉર્દ્ધ ગતિએ અને સ્ત્રીના મુખથી ડુંટીની બાજુ અધોગતિએ સોજો ચડવા માંડે કિંવા પુરૂષની ઘુંટીએ અને સ્ત્રીની ડુંટીએ સોજો ચઢે તથા તે સોજામાં આંગળી ચાંપી ઉપાડી લીધા પછી તે સ્થળનો ખાડો તુરત પુરાય નહીં તે રોગીને રામના ભજન વિના અન્ય ચિકિત્સા કલ્યાણકારી છેજ નહીં અર્થાત તે અવશ્ય મરણ પામે છે. તથા જે સારી પેઠે ખાતાં પીતાં છતાં દિનપ્રતિદિન દુર્બળ થતો જાય, સ્ત્રી કિંવા પુરૂષના મધ્યકટિપ્રદેશમાં સોજો ચઢે, જેનું શરીર ઠંડુ હોય તે છતાં પ્રસ્વેદ થાય અથવા કપાળે પ્રસ્વેદ-પરસેવાનાં બિંદુ ફૂટે, કંઠમાં કફ બોલે, રાત્રિએ દાહ, દિવસે ટાહાડ જણાય, જીભ કાળી તથા ખરબચડી ખરસઠ, નિદ્રાનો નાશ, હૈયું જડ, ઝાડાનો બંધ નહીં, અશક્ત અને સર્વ વસ્તુ ઉપર અરૂચિ હોય તે રોગીને કેવળ રામ ભજનજ યોગ્ય છે પણ ચિકિત્સા યોગ્ય નથી. જે રોગીનું શરીર તેજહીન થયું હોય, શરીર ઉપર રાઇ જેવી કરકરીઓ થઇ આવી હોય, ચંદન આદિનું લેપન કર્યા છતાં જેના શરીર ઉપર કાળી માખીઓ બેસતી હોય, અરૂંધતીના તથા ધ્રુવના તારાને અને આકાશ ગંગાને જોઈ શકે નહીં તથા મિત્ર સ્વજનોના વચનો રૂચે નહીં, દર્પણમાં તડકામાં કે પાણીમાં પોતાનો પડછાયો દેખે નહીં કિંવા અંગહીન દેખે, ભૂત પ્રેત, પિશાચનાં રૂપો દેખે, લવ્યા કરે, લાજ અને શોભા નાશ પામી હોય અથવા તેજ, ઉત્સાહ, સ્મૃતિ અને તાત્કાલિક ઉત્તર આપવો એટલાં અકસ્માત્ પ્રાપ્ત થયાં હોય તો તે મનુષ્ય આયુહીન છે એમ સમજી લેવું. તથા જેનો નીચેનો હોઠ નીચો નમી ગયો હોય અને ઉપરનો હોઠ ઉંચો ચઢી ગયો હોય કિંવા બન્ને હોઠ જાંબુડા રંગે થઇ ગયા હોય તો તે તુરત મરણ પામે. જેનું નાક વાકું, ફાટેલું, સુકાયલું કે નમેલું જણાય અથવા શ્વાસના વેગથી શબ્દ થયા કરે તે પણ મરણને શરણ થાય. જેની ભ્રમરો ટુંકી

તથા નમેલી થઇ જાય અને ખરી પડતી હોય તે મનુષ્ય તુરત મરણ પામે. જે નિરંતર ઉંઘ્યાંજ કરતો હોય, તથા નિરંતર જાગ્યાજ કરતો હોય અથવા બોલવાની ઇચ્છા છતાં બોલવામાં મુંઝાય તો તે પણ અવશ્ય તુરત મરણ પામે. જે મનુષ્ય ઉપરના હોઠને ચાટયાજ કરે હાથ પગ પછાડયા કરે, સંધ્યા સમય પ્રેતો સાથે ભાષણ કરે અને ઝેરથી પોઠાયા વિના પણ જેના રૂંવાડાના ખાડાઓમાંથી લોહી નિકળે તે તત્કાળ મરણ પામે. તથા જેને સારી રીતે ઔષધ પ્રયોગ કરતાં છતાં પણ તેનું માંસ તથા બળ ક્ષીણ થઇને વિકાર વધતો જાય તો તે મનુષ્ય તુરત યમદ્વારમાં જાય છે. વિશેષ ખુલાસા માટે "ભાવપ્રકાશ" પૂર્વ ખંડનો પ્રથમ ભાગ તથા ચરક, સુશ્રુત વાગભટ વગેરેનું અવલોકન કરવું.

દૂત પરીક્ષા.

રોગીના ઘરથી વૈદ્યને બોલાવવા આવનાર પુરૂષ ઉત્તમ જ્ઞાતીનો વા, સ્વજ્ઞાતિનો, સુંદર, સંપૂર્ણ શરીરવાળો, સ્વેત વસ્ત્ર પરિધાન કરેલ, ચતુર, સુખી, ઘોડા ઉપર બેસી અને ધોળાં પુષ્પ તથા ફળ હસ્તમાં ધારણ કરી આવે તો શ્રેષ્ઠ સમજવો. તેમજ વૈદ્યની જે નાસિકાનો સ્વર ચાલતો હોય તે બાજુએ આવી ઉભો રહી કિંવા બેસી સમય વિચારી શુભ શબ્દોચ્ચાર કરે તો ઉત્તમ. અને તેવા દૂતની સંગાથે વૈદ્ય જાય તો અવશ્ય રોગીનો રોગ દૂર થાય છે.

શકુન પરીક્ષા.

રોગીના ઘરથી વૈદ્યને બોલાવવા આવતી વખતે શીતળ વસ્તુનાં શકુન થાય તો નેષ્ઠ છે; પણ ગરમ વસ્તુનાં શકુન થાય તો શ્રેષ્ટ સમજવાં. અને વૈદ્ય રોગીને જોવા જાય તે વખતે ગરમ વસ્તુનાં શકુન થાય તો નેષ્ટ; પણ ઠંડી વસ્તુનાં શકુન થાય તો શ્રેષ્ટ સમજવાં, તથા પુત્રવતી (કેડમાં બાળક તેડેલું હોય તે) સ્ત્રી, દીપમાળા ધારણ કરેલી કુમારિકા, ધુમ્ર રહિત અગ્નિ, શંખ–મૃદંગાદિ તથા સુંદર સુંદરીઓના સુંદર ગીતના નાદ સન્મુખ નજરે જણાતા હોય, દહીં, માટી, ફળ, દારૂ, માંસ, માછલાં અને કેસરાદિ સુગંધિ પદાર્થો, તથા હાથી, ઘોડા, રથ, સુખપાલ, પાનબીડાં વા, પાન, ચામર, સોનાદિની સુંદર વસ્તુઓ અને માંગલિક શબ્દો વગેરેનાં વૈદ્યને શકુનો થાય તો તે રોગી રોગથી અવશ્ય મુક્ત થાય તથા યશ મળે.

દેશ વિચાર.

જે દેશમાં પાણીનાં સ્થાનકો, વૃક્ષો અને પર્વત થોડા હોય તે જાંગલદેશ કહેવાય છે. તે દેશમાં રોગની ઉત્પત્તિ થોડી હોય છે માટે ઠંડા ઔષધોપચાર ઉપયોગમાં લેવા. તે દેશમાં નરનારી બળવાન્ હોય છે, જેમ મારવાડ દેશ. જે દેશમાં પૃથ્વીની સપાટી ઉપર પુષ્કળ પાણી વહેતાં હોય તથા બારેમાસ પૃથ્વી લીલાં હરીઆં કે લીલાસથી છવાયલી રહેતી હોય અને વૃક્ષો પર્વતો વિશેષ હોય તે અનુપદેશ કહેવાયછે તેમાં કફ અને વાયુના પ્રકોપનાજ વ્યાધિઓ થાય છે માટે ઉષ્ણ ઔષધોપચાર ઉપયોગમાં લેવા, તે દેશમાં નર નરમ અને નારી બળવાન્ હોય છે, જેમ પૂર્વ પ્રદેશ. અને ઉપર કહેલા બન્ને દેશનાં જ્યાં લક્ષણો મળતાં આવે તે મિશ્ર કિંવા સાધારણ દેશ કહેવાય છે. તેમાં સામાન્ય રોગોત્પત્તિ હોયછે, જોકે કફ પિત્ત વાયુ પ્રકોપના વ્યાધિઓ થાય છે; તથાપિ પિત્તના વ્યાધિઓ વિશેષ થાયછે, જેમ મધ્ય દેશ. માટે જે દેશમાં જેની ઉત્પત્તિ થઇ હોય તેને તે દેશના ગુણોને અનુસરી અથવા જન્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયલી ઔષધીઓ આપવી જેથી શીઘ્રપણે ગુણ કરે છે.

કાળ વિચાર.

શીતકાળ ૧, ઉષ્ણકાળ ૨, અને વર્ષાકાળ એ ત્રણ કાળના બાર માસ છે તેમાં પદ

ઋતુઓ છે–એટલે ચૈત્ર અને વૈશાખ માસ અથવા મીન અને મેષ સંક્રાંતિને **વસંતઋતુ** કહે છે. જેષ્ટ અને આષાઢ માસ અથવા વૃષભ અને મિથુન સંક્રાંતિને **ગ્રીષ્મઋતુ** કહે છે. શ્રાવણ અને ભાદ્રપદ માસ અથવા કર્ક અને સિંહ સંક્રાંતિને **વર્ષાઋતુ** કહે છે, આસો અને કાર્તિકમાસ અથવા કન્યા–અને તુલા સંક્રાંતિને **શરદ્‌ઋતુ** કહે છે. મૃગશિર અને પોષમાસ અથવા વૃશ્ચિક અને ધન સંક્રાંતિને **હેમંતઋતુ** કહે છે. માઘ અને ફાલ્ગુણ માસ અથવા મકર અને કુંભ સંક્રાંતિને **શિશિરઋતુ** કહે છે. તેમાં પોતપોતાના ગુણને અનુસરી ઋતુ ભોગવે તો રોગોત્પત્તિ થાય નહીં; પરંતુ શીત કાળમાં ટાઢ નિયમથી વધારે કિંવા ઓછી પડે તથા ઉન્હાળામાં તાપ વધતો કે ઓછો પડે અને વર્ષાકાળમાં અતિ વૃષ્ટિ કિંવા હીન વૃષ્ટિ થાય તો રોગની ઉત્પત્તિ થાય છે.

અવસ્થા વિચાર.

મનુષ્યની મુખ્ય ત્રણ અવસ્થા છે–એટલે બાલ્યાવસ્થા ૧, યુવાવસ્થા ૨, અને વૃદ્ધાવસ્થા એ ત્રણ છે. તેમાં પણ ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ અવસ્થાનો વિચાર કરી સદ્વૈદ્યે ઔષધની માત્રા ઓછી વધતી આપવી.

અર્થ વિચાર.

શબ્દ ૧, સ્પર્શ ૨, રૂપ ૩, રસ ૪, અને ગંધ ૫, એ પાંચ વિષય છે. તે પૈકી શબ્દનું સ્થાન કાનમાં, સ્પર્શનું સ્થાન ત્વચા–આમડીમાં, રૂપનું સ્થાન નેત્રમાં, રસનું સ્થાન જીભ્યામાં અને ગંધનું સ્થાન નાસિકામાં છે એટલે શબ્દનો ધર્મ કર્ણમાં છે તે અમુક પ્રકારના શબ્દને શ્રવણ કરવા સમર્થ છે; છતાં થોડું સાંભળે, કિંવા ઘણું સાંભળે, કે મિથ્યા અર્થાત્ કાંઇનું કાંઇ સાંભળે છે. સ્પર્શનું જ્ઞાન ત્વચાને છે; છતાં તેને થોડા સ્પર્શ વિશેષ સ્પર્શ કે મિથ્યા સ્પર્શાદિનું જ્ઞાન થાય. રૂપનું જ્ઞાન નેત્રને છે; છતાં થોડું વા ઘણું કે વિષમ–કાંઇનું કાંઇ દેખે. જીભને રસમાત્રનું જ્ઞાન છે; છતાં વધતો ઓછો કે વિપરીત સ્વાદ સમજાય અને સુંઘવા–સુગંધનું જ્ઞાન નાસિકાને છે; છતાં થોડી ઘણી કે વિપરીતપણે સુગંધ પારખે તો સમજવું કે ઇંદ્રિઓ પોતાના ધર્મથી વિપરીત ધર્મ વહન કરે છે તેથી રોગની ઉત્પત્તિ થશે, પણ જો પાંચે ઇંદ્રિયો સમાન સ્થિતિમાં હોયતો સદા નિરોગી રહેછે.

કર્મ વિચાર.

કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં છે એટલે કાયિક ૧, માનસ ૨ અને વાચક એ ત્રણ, તેમાં કાયામાં રહે તે કાયિકકર્મ, મનમાં રહે તે માનસ અને વાણીમાં રહે તે વાચક કહેવાય છે. તે પોતપોતાના કર્મની સામર્થ્યતા છતાં ઓછાંવત્તાં કર્મ કરે કિંવા કાંઇનાં કાંઇ કર્મ કરે તો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે; માટે તેઓને પોતાની મર્યાદામાં રાખી ચાલે તો સદા નિરોગી રહે છે.

અગ્નિબળ વિચાર.

મનુષ્ય માત્રના અંગમાં અગ્નિ પાંચ પ્રકારનો છે એટલે મંદાગ્નિ ૧, તીક્ષ્ણાગ્નિ ૨, વિષમાગ્નિ ૩, સમાગ્નિ ૪ અને ભસ્માગ્નિ ૫ તે પૈકી જેની કફની પ્રકૃતિ અધિક હોય તેનો મંદાગ્નિ હોય, તે કફના રોગોને જન્મ આપે છે, તેથી નેષ્ટ છે જેની પિત્ત પ્રકૃતિ હોય તેનો તીક્ષ્ણ અગ્નિ હોય તે ખાધેલા સર્વ પદાર્થને પકાવી પચાવી દે છે; તોપણ ગરમીના રોગોને જન્મ આપે છે, તેથી તે પણ ઠીક નહીં. જેની વાયુ પ્રકૃતિ હોય તેનો વિસમાગ્નિ

હોય છે તે વાત રોગોને જન્મ આપેછે, તેથી કોઇક વખતે તો અન્નને સારી પેઠે પકાવે છે અને કોઇક વખતે પકાવતોજ નથી. જેના શરીરમાં સમાગ્નિ છે તે સારી રીતે ભોજનને પકાવે છે અને કોઇ રોગને જન્મ આપતો નથી, તેથી તે સર્વોત્તમ છે અને જેના કોઠામાં ભસ્માગ્નિ છે તે ભસ્મક નામના રોગને જન્મ આપે છે, તે અગ્નિ કોઇ વખતે કોઇ ઔષધીના સંયોગથી શરીર માંહેનો કફ ઘટી જાય અને પિત્ત તો અગ્નિરૂપ હોવાથી વૃદ્ધિ પામી વાતના સંયોગે પ્રેર્યો થકો મહા તીવ્ર અગ્નિને જન્મ આપે છે ત્યારે ભસ્મ અગ્નિ થાય છે તેને જો ખાવાનું ન મળે તો તૃષા, પ્રસ્વેદ, બળતરા અને મૂર્છા વગેરે રોગો વડે મનુષ્યનો પ્રાણ લઈ લે છે. તે માટે જે મનુષ્ય પોતાના અગ્નિનો અને વૈદ્ય રોગીના અગ્નિનો વિચાર કર્યા વિના જો ભોજનાદિ તથા ઔષધ ક્રિયાદિ કરે તો તેને અવશ્ય રોગ થાય અને ચિકિત્સા સફળ થાય નહીં; માટે ઔષધ આપતાં પહેલાં અગ્નિબળ વિચારી જોવું.

સાધ્યાસાધ્ય રોગીની પરીક્ષા.

જે રોગી પોતાની પ્રકૃતિમાં સ્થિત રહે, અગ્નિ સતેજ હોય, રોગના ઉપદ્રવો વિશેષ ન હોય, રોગ એક દોષનોજ હોય અર્થાત્ એક દોષમાં બીજો દોષ મળ્યો હોય નહીં અને તે રોગની ચિકિત્સાના ચારે પાયા સમાન હોય–એટલે ઉત્તમ પ્રકારે શાસ્ત્રના ભેદને જાણનાર વૈદ્ય મળે, તથા તેવીજ ઉત્તમ ગુણવાળી તે રોગને દૂર કરનારી ઔષધી મળે, તેમજ રોગીની સ્તવજ્જા કરનાર મનુષ્યો અર્થાત્ રોગીની ચાકરી કરનાર માણસ સ્નેહવાળો, નિંદા નહીં કરનારો, બળવાન્ રોગીના રક્ષણમાં તત્પર, વૈદ્યના કહેવા પ્રમાણેજ વર્તનાર અને કંટાળો ન લાવનાર ચતુર હોય તથા તેવોજ સુજાણ રોગી હોય, જીતેંદ્રિય, ધૈર્યવાન વૈદ્ય ઉપર ભક્તિરાગ હોય, રોગ વધ્યા ઘટયાની જાણવાળો અને વૈદ્યના કહેવા પ્રમાણે વર્તનાર હોય તો તે રોગીનો રોગ અવશ્ય નાશ પામે તથા વૈદ્યે પણ તેવા રોગી માટે ખંતથી ચિકિત્સા કરવી.

અસાધ્ય રોગીની ઓળખાણ.

જે રોગી દિવસે ઉંઘે, રાત્રિએ જાગે તથા તેના કંઠમાં કફ બોલે, શરીરમાં બળતરા, નાડીની ગતિ મંદ, બોલવામાં અશક્ત અને જ્ઞાનેંદ્રિયો તથા કર્મેંદ્રિયો પોતાના ધર્મથી પતિત હોય તો તે રોગી રોગથી મુક્ત થાય નહીં. જે રોગીનો અગ્નિમંદ હોય, પ્રકૃતિ વિપરીત થઇ ગઇ હોય, આંખ લાલ, શ્વાસયુક્ત, હૃદયમાં શુળ, તંદ્રા–ઘેન, હેડકી, શોષ હોય; ઘણું સુવે, ઘણો દાહ, તથા અતિ ચીકણો અને ઘણો પરસેવો છુટે તો તે રોગી અવશ્ય યમપુરીનો વાસિ સમજવો.

કેવા રોગીની ચિકિત્સા કરવી નહીં ?

જે રોગી અતિ ક્રોધી, વિચાર્યા વિના સાહસકામ કરનાર, બ્હીકણ, વૈદ્યે કરેલા ઉપકારનો લોપ કરનાર, વ્યાકુળ, શોકથી વ્યાપ્ત, મરવા પડેલો, ઇંદ્રિયોની શક્તિ વિનાનો, શ્રદ્ધા રહિત, વૈદ્ય ઉપર અવિશ્વાસ તથા વૈદ્યનું વચન ન માનનારો તેવા રોગીની અને વૈરી રોગીની ડાહ્યા વૈદ્યે ચિકિત્સા કરવી નહીં; કારણ કે કદાચ રોગ વધી જાય તો વૈદ્ય ઉપર અપવાદ આવે તથા જે રોગી વૈદ્ય જેવો વૈદક જાણનાર હોય અને વૈદ્યને ઠગનાર હોય તેની પણ ચિકિત્સા કરવી નહીં.

વૈદ્યને ત્યાંથી ઔષધ લાવવા વખતે તથા ઔષધી ખાવા વખતે કેમ વર્ત્તવું ?

વૈદ્યને ઘેર જનાર પુરૂષે અથવા રોગીએ, ધન–રૂપાનાણું કે શ્રીફળ વગેરે હાથમાં

ધારણ કરી કિંવા ભેટ કરી વૈદ્ય આગળ ઔષધની પ્રાર્થના કરવી. શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે-રાજા, ગુરૂ, દેવ, જ્યોતિષિ અને વૈદ્યને ત્યાં ખાલી હાથે કદાપિકાળે પણ જવું નહીં, કેમ કે ફળવડેજ ફળ પ્રાપ્ત થાયછે. તેમ રોગીએ ઇષ્ટદેવને, ગુરૂને તથા બ્રાહ્મણને પૂજી પ્રણામ કરી તેઓનો આશિર્વાદ લઇને શ્રદ્ધા સહિત ઔષધનો ઉપયોગ કરવો અને રોગીને ગુરૂ તથા બ્રાહ્મણોએ આશિર્વાદ આપવો કે “ જેમ રસાયને ઋષિયોને, અને અમૃતે દેવતાઓને તથા ઉત્તમ નાગોને રોગ રહિત વા બળિષ્ટ કર્યા છે તેમ આ ઔષધ તમને રોગ રહિત અને બલિષ્ટ કરજો.” પછી રોગીએ નેત્ર તથા મુખ પ્રસન્ન રાખી પોતાના સ્નેહી અને ભલા લોકોની સમીપ સોના રૂપા કે માટીના વાસણમાં રાખેલા ઔષધનો ઉપયોગ કરવો.

વ્યાધિના ચૌદ પ્રકાર.

સહજ રોગ ૧, ગર્ભજ રોગ ૨, જાતજાત રોગ ૩, પીડાથી ઉપજેલો રોગ ૪, કાળથી ઉત્પન્ન થએલો રોગ ૫, પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થએલો રોગ ૬, સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થએલો ૭, દેશના કારણથી થએલો રોગ ૮, આગંતુક રોગ ૯, કાયિક રોગ ૧૦, અંતર રોગ ૧૧, કર્મથી ઉત્પન્ન થએલો ૧૨, દોષથી ઉત્પન્ન થએલો ૧૩, અને કર્મદોષથી ઉત્પન્ન થએલો ૧૪, એ ચાદ પ્રકાર છે. તેને હવે વિસ્તારથી કહીએ છીએ. માતા પિતાના વીર્ય-રક્તના દોષથી ઉત્પન્ન થએલી સંતતીમાં પણ તેના રોગ વારસામાં મળે છે, જેમ કોઢ, હરષ, ઉપદંશ, સંધિવાત અને રાજ્યક્ષ્માદિ રોગો થાય તે **સહજ** રોગ કહેવાયછે. ગર્ભના દોષથી પાંગળાપણું, કુબડાપણું કે છ આંગળીઓ વગેરે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે તે **ગર્ભજ** રોગ કહેવાય છે. ગર્ભ છતાં પણ મિથ્યા આહાર વિહાર કરવાથી બાળકનો પ્રસવ થતાં વેંતજ રતવા, વિચિત્ર પ્રકારનું શરીર અને બોબડાપણું વગેરે રોગોની ઉત્પત્તિ થાય તે **જાતજાત** રોગ કહેવાય છે. શસ્ત્ર વગેરેના પ્રહારથી ઉત્પન્ન થયેલા અસ્થિભંગાદિ રોગ તે **પીડાજનિત** રોગ કહેવાય છે. શીતકાળ, ઉષ્ણકાળ તથા વર્ષાકાળથી ઉપજેલો-એટલે વિશેષ ટાહાડ સહન કરવાથી તથા વિશેષ તડકો કે લુ સહન કરવાથી અને ચોમાસામાં પાણીમાં વિશેષ ભીજવાથી ઉત્પન્ન થએલો રોગ તે **કાળજ** રોગ કહેવાયછે. દેવતા, ગુરૂ અને બ્રાહ્મણ વગેરેના શાપથી તથા ગ્રહોના પ્રતિકુળપણાથી ઉત્પન્ન થયેલો રોગ તે **પ્રભાવજ** રોગ કહેવાયછે. ભૂખ, તરશ અને જરાવસ્થાના કારણથી કિંવા તાવથી ઉત્પન્ન થયલો રોગ તે **સ્વાભાવજ** રોગ કહેવાય છે. ભૂત પ્રેતાદિ તથા ક્રોધ, દ્વેષ, લોભ અને મોહાદિનો શરીરમાં પ્રવેશ થાય તેથી ઉત્પન્ન થયલો રોગ તે **આગંતુક** રોગ કહેવાય છે. તાવથી માંડી વિષ પ્રકરણ લગણ જે જે રોગ છે તે **કાયિક** રોગ કહેવાય છે. ચિત્તભ્રમ-ગાંડાપણું થવા વગેરે ઉત્પન્ન થયલા રોગો તે **અંતર** રોગ કહેવાય છે. જે દેશમાં માણસો ગોરાં તો ગોરાંજ, કાળાં તો કાળાંજ, અથવા લાલ કે ભૂરાંજ ભૂરાં ઉત્પન્ન થાય તે **દેશજ** રોગ કહેવાય છે. પૂર્વજન્મ કિંવા આ જન્મમાં બ્રહ્મહત્યાદિ ઘોર પાપના કરવાથી ઉત્પન્ન થયલો રોગ તે **કર્મજ** રોગ કહેવાય છે. વાત, પિત્ત અને કફના પ્રકોપથી ઉત્પન્ન થયલો રોગ તે **દોષજ** રોગ કહેવાય છે. બ્રહ્મહત્યાદિ પાપ અને વાત પિત્ત કફાદિ દોષ એ બન્નેના મેળાપથી ઉત્પન્ન થયલો રોગ તે **કર્મદોષજ** કહેવાય છે. એ પ્રકારે ચાદ ભેદ છે. તેમાં પણ બે ભેદ છે રોગ-એટલે **સાધ્ય** અને **અસાધ્ય**. તેમાં પણ સાધ્યના બે પ્રકાર છે, એક તો બહુ યત્ન કર્યા છતાં પણ પરાણે મટે છે અને બીજો થોડા યત્નથી મટે છે. એજ પ્રકારે અસાધ્યના પણ બે ભેદ છે, તે પૈકી એક તો **જાપ્ય** એ-

ટલે હાડગંભીર, હરષ, મૃગીવાયુ, અર્ધાંગવાયુ, ક્ષય અને શ્વાસાદિ તથા જેમાં વિશેષ રોગનો સંયોગ હોય, ઔષધ ખાધાજ કરે, પથ્યમાં રહે, સદ્વૈદ્યના કહ્યા પ્રમાણે વર્ત્તે અને જ્યાં સુધી રોગીનું આયુબળ હોય ત્યાં સુધી જે રોગ રહે તે જાપ્ય કહેવાય છે. અને બીજો એવો પ્રકાર છે કે જે રોગ માટે ઉપાયજ નથી તે મહા અસાધ્ય કહેવાય છે. જો કે રોગોના અનંત ભેદો છે તેનો પાર તો મનુષ્યથી પામી શકાય તેમ નથી. માત્ર સર્વ રોગોનું જ્ઞાન તો શ્રી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા શ્રી રઘુનાથજીને છે; તદપિ સદ્વૈદ્યો પોતાના શાસ્ત્ર અને બુદ્ધિબળ વડે સમસ્ત રોગોને, ઉપર કહેલા રોગોત્પત્તિના મુખ્ય ચૌદ પ્રકારમાં અંતરભૂત જાણી સકળ રોગની ચિકિત્સા કરે છે.

ચૌદ પ્રકારના વેગ રોકવાથી થતી રોગોત્પતિનો વિચાર.

જે ચતુર–સુજ્ઞ મનુષ્ય છે તે પ્રથમ તો કારણ વિના ચૌદ પ્રકારના વેગને ચાહે તેવી અગવડતા હોય; તદપિ તેઓને રોકવા જેવું કારણ ઉત્પન્ન થવા દેજ નહીં; છતાં પણ સભ્યતાના નિયમોને જાળવવા જતાં રોકે તો મહાન્ રોગોનું મૂળ રોપાય છે; એટલે અધોવાયુ, શૌચ, મૂત્ર ઓડકાર, છિંક, તૃષા, ભૂખ, ઉંઘ, ઉધરસ, ખેદ શ્વાસ, બગાસું, આંસુ, ઉલટી અને કામદેવ એઓના વેગને રોકવાથી અતિ હાનિ થાય છે; અર્થાત્ જે મનુષ્ય **અધોવાયુ**ને લજ્યાના ભયથી રોકે તેને ગોળાનો રોગ થાય, બરલ, ઉદરવિકાર આફરો, પેટ પીડા અને પેડુમાં ગડગડાટ વગેરે રોગો થાય છે; તેથી પછી અધોવાયુ સારી રીતે સંચાર કરતો નથી અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, અંધકોશ, નેત્રરોગ, અગ્નિમંદતા તથા છાતિમાં દુખાવો થાય છે; માટે અધોવાયુને રોકવો નહીં. **મળના વેગ**ને રોકવાથી હાથ પગમાં ત્રોડાવો, પીનસ, મસ્તકપીડા અને વાયુની ઉર્ધગતિ વગેરે રોગો થાય છે, અધોવાયુની જોઇએ તેવી પ્રવૃત્તિ ન હોય તેથી હૈયું દુઃખે, ઉદાવર્ત્ત રોગ થઇ આવે–ગોળો, બરલ, ઉદરરોગ–ઉદરપાડા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, બંધકોષ, નેત્રરોગ અને અગ્નિનીમંદતા પણ થાય છે માટે જે વખતે ઝાડે જવાની શંકા થાય કે તુરત જરૂરી કામો છોડી દઇને પણ મળનો ત્યાગ કરવા પ્રવર્ત્તવું. **મૂત્રના વેગ**ને રોકવાથી અંગમાં ત્રોડાવો, પથરી, ગોળો, બરલ વગેરે રોગો થાય છે અને જે મળ રોકવાથી વ્યાધિઓ થાય છે તેજ મૂત્ર રોકવાથી પણ થાય છે. **ઓડકાર**ને રોકવાથી અરૂચિ, શરીરનું કંપવું, છાતિમાં મુંઝવણ, આફરો–પેટનું ચઢવું, ઉધરસ અને હેડકી એટલા રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. છિંક આવતી હોય તે વખતે કોઇને શકુન કે શુભ કામારંભમાં શંકા આવવાને લીધે **છિંકના વેગ**ને રોકવાની પદ્ધતિ પડી છે, પણ તેના રોકવાથી માથામાં દુઃખાવો થાય, તથા આખા શરીરની સમસ્ત ઇંદ્રિયો નિર્બળ થઇ જાય અને ડોક ફેરવી શકે નહીં તેમજ મુખનું વાંકાપણું થઇ જાય છે. માટે તેના વેગને રોકવો નહી. **તરશ** લાગી હોય તેના વેગને રોકવાથી મુખમાં શોષ સર્વંગમાં ત્રોડ, બ્હેરાપણું, મોહ, ભ્રમ અને છાતિમાં દુઃખાવો થાય છે, માટે તરશ લાગી કે તુરત પાણી પી લેવું **ભૂખના વેગ**ને રોકવાથી સર્વાંગમાં ત્રોડ અરૂચિ, સર્વ વસ્તુ ઉપર ગ્લાનિ, શરીરની કૃશતા થઇ શૂળ ચાલે,ભ્રમ તથા વિનાશ્રમથી શ્રમ થાક જણાય અને શરીરની ઇંદ્રિયો શિથિલ થઈ શરીરનો વર્ણ વિચિત્ર કરી દે છે; માટે "**शतं विहाय भुक्तव्यं** સો કાર્યને પડતાં મૂકીને પણ ભોજન કરી લેવું. **નિદ્રાના વેગ**ને રોકવાથી મોહ, માથા અને નેત્રનું ભારે થવું, આળસ, બગાસાં અને અંગમાં પીડા થઇ આવે છે; માટે નિયમસર સૂઇ જવું કિંવા નિદ્રા આવતી હોય તે વખતે સૂઇજ જવું. ઉધરસ અથવા **નિશ્વાસના વેગ**ને રોકવાથી ઉધરસ, અરૂચિ, છાતિમાં પીડા, શ્વાસ અને હેડકી વગેરે વ્યા-

ધિઓ થાય છે. કાંઇ થાક લાગે તેવું કામ કરવાથી **શ્વાસ ચઢે તેને** રોકવાથી ગોળો, છાતિના રોગ અને મોહ–મૂર્છા થઇ આવે છે; માટે તે વખતે વિશ્રામ લેવો અને શ્વાસને સ્થિર પડવા દેવો. અફીણીઆ તથા સદ્‌ગ્રહસ્થોની મંડળીમાં સભ્યતાના લીધે **બગાસાને રોકવાથી** માથામાં પીડા, ઇંદ્રિયોનું દુર્બળપણું, ડોક તથા મુખનું વાંકાપણું થાય છે; માટે બગાસાને રોકવું નહીં. પ્રેમ–હર્ષ–ખેદ–શોકને લીધે આંસુ આવે તો લોકલાજને લીધે કિંવા પ્રતિષ્ઠા જાળવવાને લીધે **આંસુ રોકવાથી** પીનસ, નેત્રરોગ, માથામાં પીડા, છાતિમાં દુઃખાવો, ડોકમાં વ્યાધિ, અરૂચિ અને ગોળો વગેરે રોગો થાય છે, **ઉલટીને રોકવાથી** રક્તવા પિત્ત, કોઢ, નેત્રરોગ, ખરજ, ખસ, તાવ, ઉધરસ, શ્વાસ, છાતિમાં દુઃખાવો અને મુખ ઉપર ખીલ તથા મુખછાયાદિ રોગો થાય છે. **કામદેવના વેગને** રોકવાથી અર્થાત્ ઇચ્છા થઇ હોય તો તે વખતે કામભોગની આતુરતાને રોકવાથી સુજાગ–પ્રમેહ, ઇંદ્રિમાં પીડા, ઇંદ્રિનું સુજવું, ચિત્તનું વિહ્વલ થવું, કિંવા બ્હેકીજવું, ભોજનમાં અરૂચિ અને અસ્વસ્થતાદિ રોગો થાય છે; માટે વેગને ન રોકતાં કામ શાંત કરવો. તથા ઉપર બતાવેલા ચૌદ પ્રકારના રોગોને અવશ્યપણે રોકવા નહીં.

ઇતિ શ્રી મહારાજાધિરાજા રાજરાજેંદ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃતસાગર નામા ગ્રન્થ વિષે વૈદ્ય પરીક્ષા, યોગ્યાયોગ્ય વિચાર, ઓષધ લેવાનો સમય, ઔષધોના પ્રતિનિધ, ઔષધાદિનાં પ્રમાણ, તોલની પરીભાષા, સ્વરસ, હિમ, સુત્ર, ફાંટ, કલ્ક, ચુર્ણ, ભાવના, પુટપાક, કવાથ, અવલેહ, ગોળીઓ ધૃત તથા તેલ, આથો, આસવ, અરિષ્ટ, દીપનપાચનાદિ ઔષધીઓનો વિચાર, ઔષધ શબ્દાર્થ તથા ઔષધ કયા સ્થળનું, કઇ વખતે કેવીરીતે ગ્રહણ કરવું, સ્વાભાવિક હિત તથા અહિતકારી પદાર્થો, સંયોગથી થતા અહિતકારી પદાર્થો, ચિકિત્સાનું લક્ષણ તથા રીતિ, ચિકિત્સા પ્રકરણ પૈકી રોગી તથા નાડી પરીક્ષા, મુત્ર, સ્વપ્ન, નેત્ર, મુખ, જીભ, મળ, શબ્દ, સ્પર્શની પરીક્ષા, લાંબા તથા ટુંકા આયુષ્યવાળાનાં ચિન્હો, દુત, શકુન, દેશ, કાળ-ઋતુ, અવસ્થા, અર્થ, કર્મ, અગ્નિબળ, સાધ્યાસાધ્ય વિચાર તથા ચિકિત્સા કરવામાં અયોગ્ય રોગી, ઔષધ લાવવા વખતે અને ખાવા વખતે કેમ વર્તવું, વ્યાધિઓની ઉત્પત્તિ, સ્થાનના પ્રકાર તથા ચૌદ વેગ રોકવા વિષેનો વિચાર વગેરે નિરૂપણ નામનો પ્રથમ તરંગ સંપૂર્ણ.

તરંગ બીજો.

જ્વરોત્પત્તિ, સંપ્રાપ્તિને, પ્રત્યય, પૂર્વસ્વરૂપ;
રૂપચિન્હ, ઉપચાર સહ, દ્વિતીય તરંગ અનૂપ.

કાયિક રોગોનો રાજા જ્વર–તાવ છે; કેમકે દરેક દરદમાં સ્વતંત્ર કે પરતંત્ર રૂપે પ્રથમ તાવ આવે ત્યાર પછીજ ખરા દરદનું રૂપ પ્રકટે છે. માટે તેનો વિસ્તાર પૂર્વક લક્ષણો અને યત્નો ક્રમવાર કહીએ છીએ.

જ્વરની ઉત્પત્તિ, મૂર્તિ, સંખ્યા તથા નિદાન સહ સંપ્રાપ્તિ.

જ્યારે દક્ષ પ્રજાપતિએ અહંકાર લાવી યજ્ઞ સમારંભ કર્યો. તે સમય ત્રિલોકના અધિપતિ શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન્ તથા જગત્ ગુરૂ બ્રહ્માજી અને અખિલ યોગીન્દ્ર ત્રિપુરારિ

એ ત્રણને છોડી સર્વ દેવને આમંત્રણ કરી યજ્ઞ સ્થાનમાં આસન આપ્યાં. દેવ દેવીઓને હર્ષ સાથે જતાં જોઇ સતિજીએ પતિને પૂછયું, તેથી શિવજીએ સતિજીના પિતાના યજ્ઞની હકિકત કહી, એટલે પિતાને ઘેર જવાને સતિજીનું મન લલચાયું અને સદાશિવજીની ના છતાં પણ સતિજી ભાવીની પ્રબળતાને પ્રેર્યે દક્ષના યજ્ઞ મંડપમાં ગયાં. તે વખતે પિતા વગેરેએ સતિજીનો અનાદર કર્યો, તે કારણથી સતિજીને અતિ ક્રોધ ચઢયો અને યોગ અગ્નિમાં પોતાના શરીરને પ્રજાળી યજ્ઞમાં ભાગ લેનાર તથા શિવજીની નિંદા કરનાર વા સાંભળનારને શાપ આપ્યો; અને તે સમાચાર શ્રી રૂદ્રના સાંભળવામાં આવવાથી મહા ક્રોધાનળ પ્રગટયો, ત્રીજું લલાટ નેત્ર ઉઘડવાથી વીરભદ્રનામા ગણ ઉત્પન્ન થયો. તે ગણ મહાક્રોધી, પીતવર્ણ, પીળાં ત્રણ નેત્ર, ભસ્મ લેપન, પ્રલયકાળના અગ્નિના સમાનરૂપ, વાઘંબર ધારણ કરેલું, ટુંકી જાંઘ, મોટું પેટ, અને ખડ્ગ ખપ્પર ધારી ભયંકર તે વીરભદ્ર ગણે શિવજી પ્રત્યે પ્રાર્થના કરી કે-શી આજ્ઞા છે? ત્યારે શિવજીએ દક્ષ પ્રજાપતિનો યજ્ઞ વિધ્વંશ કરવા અને દક્ષનું શિરચ્છેદ કરવાની તથા તે યજ્ઞ સામગ્રી ભક્ષ કરી જવાની આજ્ઞા આપી. તે વીરભદ્રનું સદાશિવજીએ જ્વર નામ પાડયું. એ જ્વર મનુષ્યોને મિથ્યા આહાર વિહારના વશ્યથી નાભિ તથા સ્તનના વચમાં જે આમનું સ્થાન છે તેમાં નિવાસ કરતા જે વાયુ, પિત્ત, કફ તેઓને રોગીના શરીરમાં આમાશયની જગ્યામાં દુષ્ટ થઈ તથા આમાશયની જગ્યામાં રહેતો જે આહાર તેથી ઉત્પન્ન થયલો જે રસ તેને બગાડી આમાશયમાં રહેલી ઉદરના અગ્નિની ઉનાશને ઉદરમાંથી બહાર કાહાડી રોગીના સર્વાંગ અગ્નિરૂપ-ઉષ્ણ કરી દે છે તેજ જ્વરનું સ્વરૂપ છે અને તેજ સમય શરીરના પરાક્રમને ભક્ષણ કરી જાય છે. તે જ્વરના મુખ્ય ૮ ભેદ છે, એટલે વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, વાત પિત્તનો ૪, વાત કફનો ૫, કફ પિત્તનો ૬, સન્નિપાતનો ૭ અને આગંતુક એ આઠ પ્રકાર છે તેના જુદાં જુદાં લક્ષણ તથા ઉપાય કહીએ છીએ.

જ્વર માત્રનાં સામાન્ય લક્ષણ.

જેના શરીરમાં એકજ વખતે એ પ્રમાણે લક્ષણો થાય કે શરીર ઉષ્ણ થઈ આવે, પરસેવો થાય નહીં, ક્ષુધા નાશ થઇ જાય, અંગનાં સર્વ અંગોપાંગ રજડ થઇ જાય, માથું દુખે, હાથ પગ ત્રુટયા કરે, કોઇ વસ્તુમાં મન લાગે નહીં અને વ્યાકુળતા થયા કરે એ લક્ષણો જેને થાય તેને તાવ આવ્યો છે એમ જાણવું.

જ્વરનું પૂર્વ સ્વરૂપ.

જે મનુષ્યના હાથ તથા પગમાં ત્રોડ થવા લાગે, માથુ દુખે, બગાસાં આવે અને વિના ખેદથી અંગમાં ખેદ જણાય ત્યારે જાણવું કે તે મનુષ્યને તાવ આવશે, એમ વૈદ્ય પ્રથમથી જાણી શકે છે હવે જ્વરનાં વિશેષ લક્ષણો કહું છું.

વાત જ્વરનાં લક્ષણ.

અંગ ધ્રૂજયા કરે, તાવનો વિષમ-નિયમ વગર વેગ હોય, કંઠ તથા હોઠ અને મ્હોં સુકાયા કરે, નિદ્રા તથા છિંક આવે નહીં, શરીર લુખું પડી જાય, માથું દુખે, અંગમાં પીડ, મુખમાંથી છએ રસનો સ્વાદ જતો રહે, મળ ઉતરે નહીં. પેટમાં શૂળ ચાલે, આફરો ચઢે અને બગાસાં બહુ આવે, તો જાણવું કે વાયુનો તાવ છે.

જ્વર માત્રના સમાન્ય ઉપાય.

જેને માર મારનો તાવ ન આવતો હોય તો, તેને ત્રણ ઉભરા આવી ગયેલું ઉન્હું

પાણી પાવું, હલકું લંઘન કિંવા મળના બળ પ્રમાણે પથ્ય તથા હલકું ભોજન કરાવવું જ્યાં ખરાબ હવા અને બહુ પવન ન આવે તેવી જગ્યામાં તથા ભેજ વગરની સ્વચ્છ જગ્યામાં રોગીને રાખવો. સુંદર સુંવાળા ઝીણા બિછાના ઉપર સુવાડવો અને ત્રણ દિવસ કડવી તથા કસાયલી તેમજ રેચ વગેરેની ઔષધીઓ આપવી નહીં. આ યત્ન કર્યા પછી સુંઠ માસા ૪ અને ધાણા માસા ૪, એઓનો કવાથના વિધિ પ્રમાણે કવાથ કરી પાવો, તેથી તાવ જાય છે અને ભૂખ લાગે છે.

વાતજ્વરના ઉપાય.

કરીયાતું, મોથ, વાળો, મોટી રિંગણી, ભોંરિંગણી, લિંબડાની ગળો, ગોખરૂ, સમેરવો, ગંધી સમેરવો અને સુંઠ એ સઘળાં ઔષધો સમાન ભાગે લઇ તેઓને કૂટી કવાથના વિધિ પ્રમાણે કવાથ કરી પાવાથી વાયુનો તાવ નાશ થાય છે **તથા** સુંઠ, લિંબડાની ગળો, ધમાસો, જવાસો, કાળીપાઠ, કચૂરો, અરડૂસો, એરંડાનું મૂળ અને પૂષ્કરમૂળ એ સઘળાં ઔષધો લઇ કૂટી કવાથ કરી પીવાથી ઉપદ્રવો યુક્ત વાયુના કારણથી આવેલો વાતજ્વર નાશ થાય છે.

વાતજ્વર ઉપર હિંગુલેશ્વર રસ.

"શુદ્ધ હિંગળોક, પીપર, અને શુદ્ધ વછનાગ, એ ત્રણે સમાન ભાગે લઇ ખરળમાં અત્યંત સૂક્ષ્મ પાણી સાથે ઘુંટી ગોળી અરધી રતી પ્રમાણે વાળી ક્રમવાર પાંચ ગોળીઓ સેવન કરવાથી વાતજ્વર નાશ થાય." **તથા** શતાવરી અને લિંબડાની ગળોનો રસ એ બન્નેનો સમાન પ્રમાણથી કવાથ કરી તેમાં તોલા ભાર જુનો ગોળ નાંખી પીએ તો વાતજ્વર જાય. **અથવા** કાળીદ્રાખ, પીપર, પિત્તપાપડો અને વરીયાળી એ સઘળાં ૧-૧ તોલાભાર લઈ તેઓનો કવાથ કરી પીવાથી વાતજ્વર નાશ થાય છે (પણ વાયુના તાવમાં સાત દિવસ પછી કવાથાદિ પ્રયોગ ઉપયોગમાં લેવા.)

વાતજ્વર વાળાને મગ, મઠ, મસૂર અને કલથની દાળનું પાણી પથ્ય છે.

પિત્તજ્વરનાં લક્ષણ.

આંખમાં બળતરા બળે, મ્હોં તીખું રહે, તરશ ઘણી લાગે, ફેર આવે, બકવા બહુ કરે, શરીર ઉંનું હોય, તથા અધિક વેગવંત તાવ, પાતળો ઝાડો, ઉલટી, નિદ્રાનો નાશ, મ્હોઢું સુકાય તથા પાકી જાય, પરસેવો થાય, અને મળ મૂત્ર તથા નેત્ર પીળાં હોય તો જાણવું કે પિત્તનો તાવ છે. (તે ઉપર પિત્તને શમાવનાર ઔષધો કરવાં.)

પિત્તજ્વરનાં ઉપાય.

"નાગરમોથ, ધમાસો, પિત્તપાપડો-વાળો, કરીઆતું અને લિંબડાની અંતરછાલ એ સઘળી ઔષધીઓ લઇ તેનો વિધિ પ્રમાણે કવાથ કરી પીવાથી પિત્તનો તાવ નાશ પામે **અથવા** ખેરસાર તથા કડુ માસા બે, અને સાકર ૨૪ રતીભાર એઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ઉના પાણી સંગાથે લે તો પિત્તજ્વર દૂર થાય. **તથા** સુખડ ૨૪ રતીભાર અને વિરણવાળો ૨૪ રતીભાર લઇ તેઓનું વસ્રગાળ ચૂર્ણ કરી તેને છ તોલા ભાર ફાલસાના શરબતમાં સાકર તોલા ૩ ભાર નાખી પીએ તો પિત્તજ્વર દૂર થાય. **ત્રિંશતી અથવા** ચોખાની ધાણીના પાણીમાં સાકર નાખી પીએ તો ઉપદ્રવ યુક્ત પિત્તજ્વર દૂર થાય. **અથવા** દ્રાખ, કડુ, ગરમાળાનો ગોળ, મોથ, હરડેદળ અને પિત્તપાપડો એ સઘળાં સ-

માન લઇ કુટી કવાથ કરી પીવાથી પિત્તજ્વર, તરશ, ઘેન, બળતરા, મૂર્ચ્છા, બકવા, મુખશોષ અને ફેર-ચક્કર તથા પિત્તપ્રમેહ એ સર્વ રોગ મટે છે. **વૈદ્યવિનોદ અથવા** "ઘઉંના લોટમાં સાકર અને પાણી નાખી અગ્નિ ઉપર સારી પેઠે સીજવી પાતળી રાબડી કરી પીએ તો પિત્તજ્વર જાય." **અથવા** મીઠા દાડિમોનું શરબત પીવાથી પિત્તજ્વર નાશ થાય. અને જો બળતરા સહિત પિત્તજ્વર હોય તો, સર્વગુણસંપન્ન, મદોન્મત્ત, સ્તનભારથી નમેલી, મહા સુંદર, સર્વાંગે આભરણ સુગંધિ પુષ્પમાળા સહ, હાવ, ભાવ, મંદહાસ્યથી ભરપૂર, સોળ વર્ષની શ્યામા સુંદરી અને ઝીણાં વસ્ત્ર જેણે પરિધાન કર્યાં છે તે સંગાથે વિહાર-સુરતકેળી કરે તો દાહજ્વર જાય કિંવા દાહ મટે છે. **તેમજ** શુક કોકિલા તથા ન્હાનાં બાળકોની મધુર વાણી, મનને હરી લે તેવી રચનાવાળો પુષ્પ સુગંધ યુક્ત બગીચો, સુવાસિત પુષ્પોનો હાર, કમળપત્રની સય્યા, ચાંદની રાત્રિ, કમળપુષ્પનો સ્પર્શ, ચમત્કારિક ચરિત્રોની ચર્ચા-વાર્ત્તા, ચંદન કપૂરનું લેપન, નવયૌવના સ્ત્રીનો સમાગમ, શીતળ મંદ સુગંધ-સુંદર પવનની લહેર અને કુંવારાદિની રચના તથા ઠંડક કર્ત્તા વસ્તુઓ દાહને તાત્કાળ દૂર કરનારી છે. **અથવા** ફાલસાના શરબતમાં સિંધાલૂણ નાખી પીએ તો પિત્તજ્વર દૂર થાય. **કિંવા** મગની દાળના પાણીમાં સાકર મેળવી પીએ તો પિત્તજ્વર નાશ પામે. **અથવા** કાળીદ્રાખનું શરબત સાકર સાથે પીએ તો પિત્તજ્વર દૂર થાય. **અથવા** પિત્તપાપડો, મોથ અને કરીઆતું એ સઘળાં સવા તોલા ભાર લઇ કવાથ કરી ૩ દિવસ પીએ તો પિત્તજ્વર દૂર થાય. **જ્વરતિમિરભાસ્કર અથવા** રતાંજળી, પદ્મક, ધાણા, લિંબડાની ગળો અને લિંબડાની અંતરછાલ એ સઘળાં સમાન ભાગે લઇ તેઓનો કવાથ કરી પીએ તો પિત્તજ્વર, બળતરા, તૃષા, અને ઉલટી એ સઘળા રોગોને દૂર કરે છે. તથા જઠરાગ્નિને દીપાવે છે. **લોલિંબરાજ.** "**અથવા** ગુલાબના ફુલોની પાંખડીઓના ધોળાતલને પાંચ સાત પુટ દઇ તેનું તેલ કઢાવી લેવું-(આજ વિધિ પ્રમાણે પ્રત્યેક પુષ્પોનું તૈલ કઢાય છે.) તે ગુલાબનું તૈલ દાહજ્વરવાળા રોગીના શરીરે મર્દન કરે તો, દાહજ્વર દૂર થાય." **અથવા** સોવાર પાણીથી કિંવા હજારવાર પાણીથી ધોવાયલા ઘીનું શરીરરે મર્દન કરે તો, દાહજ્વર તાત્કાળ મટે. **અથવા** લિંબડાનાં કુણાં પાંદડાને ઝીણાં વાટી તેમાં પાણી નાખી વલોવવાં જેથી તે ઉપર ફીણ આવે તેનો શરીરે લેપ કરે તો, **અથવા** તે ફીણમાં બેહેડાની મીંજ વાટી મેળવી શરીરે લેપ કરે તો દાહની વ્યથા તુરત દૂર થાય છે. **વૈદ્યજીવન.**

પિત્તજ્વરમાં સાકર અને દહીની સાથે ચોખાની ધાણીનો સાથવો પાણીમાં ઘોળી આપવો પથ્ય છે. મગના યૂષથી ભીજવેલો ભાત સાકર સાથે ખાવો અને પિત્તને શાંત કરનાર પદાર્થો હિતકારી છે તે શિવાય અન્ય અહિતકારી છે. (પણ પિત્તના તાવમાં ૧૦ દિવસ વીત્યા પછી કવાથાદિ પ્રયોગ કરવા.)

કફજ્વરનાં લક્ષણ.

જે મનુષ્યને અન્ન ઉપર અરૂચિ થાય, શરીર સજડ તથા રોમાંચ-રૂવાડાં ઉભાં થાય મૂત્ર તથા નખ સ્વેત પડી જાય, નિદ્રા ઘણી આવે, શરીર શીતલ પડી જાય, મ્હોં મીઠું રહે, તાવનો વેગ વિશેષ હોય નહીં, આળસ બહુ આવે, શ્વાસ તથા ઉધરસ અને પીનસ હોય તો કફનો તાવ છે એમ જાણવું.

કફજ્વરના ઉપાય.

લિંબડાની અંતરછાલ, સુંઠ, લિંબડાની ગળો, ભોંરીંગણી, પુષ્કળ મૂળ, કડુ,

કચૂરો, અરડુસો, કાયફળ, પીપર અને દાતાવરી એ સઘળાં ઔષધો સમાન ભાગે લઇ કવાથ કરી પીએ તો કફજ્વર નાશ પામે. **અથવા** કાયફળ, પીપર, કાકડાશિંગ અને પુષ્કરમૂળ એ સઘળાં સમાન લઇ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ૧ તોલા ભાર મધમાં ચાટે તો કફજ્વર, શ્વાસ અને ઉધરસને વા શ્વાસ, ખાંસી સહિત કફજ્વરને દૂર કરે છે. **વૈદ્યવિનોદ.**

કફજ્વરવાળાને સુંઠ, કાળાંમરી, પીપર, ચિત્રામૂળ, પીપરીમૂળ, જીરૂં, શાહજીરૂં, લવિંગ, એળચી, શેકેલી હિંગ, અજમો અને બોડીઅજમો એ સઘળાં સમાન લઇ તેઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ૧ તોલાભાર ઉના પાણી સંગાથે આપવાથી પાચન શક્તિ થાય, ભૂખ લાગે અને કફજ્વર દૂર થાય છે. **અથવા** રિંગણી, લિંબડાની ગળો, સુંઠ, અને પુષ્કરમૂળ એ સઘળાં સરખાં લઇ કવાથ કરી પીવાથી કફજ્વર, વાતકફજ્વર અને ત્રિદોષજ્વર પણ દૂર થાય છે. **અથવા** ભોરિંગણી, પીપર, કાકડાશિંગ; લિંબડા ઉપરની ગળો અને અરડુસો એ સઘળાં બબે ટાંક લઇ એઓનો કવાથ કરી પાવાથી કફજ્વર, શ્વાસ, ઉધરસ અને મંદાગ્નિને દૂર કરે છે. **અથવા** અરડુસી વા, અરડુસાનો કવાથ પાવાથી તાત્કાળ કફજ્વર દૂર થાય છે. " **અથવા શિતભંજીર રસ** રતી બે ભાર અરડુસા તથા સુંઠના કવાથ સંગાથે પાવાથી કફજ્વર તાત્કાળ દૂર થાય છે; એટલે શુદ્ધ હિંગળોકમાંથી ઉડાવેલો પારો ટાંક ૫, શુદ્ધ ગંધક ટાંક ૫, તાંમેશ્વર ટાંક ૫, શુદ્ધ વછનાગ ટાંક ૨, સુંઠ ટાંક ૨, કાળાંમરી ટાંક ૫, પીપર ટાંક ૫ અને શુદ્ધ ટંકણ વા, ખડીઓખાર ટાંક ૫, એ સઘળાનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ચિત્રામૂળના રસની ભાવના ૩ દેવી, પછી આદાના રસની ૭ ભાવના દઇ પુનઃ નાગરવેલના પાનના રસના ૩ પુટ દઇ તેની એક રતી પ્રમાણે ગોળીવાળી ઉપયોગમાં લેવી—આને શિતભંજીર રસ કહે છે. આના સેવનથી કફજ્વર, ચિત્તભ્રમ અને વાયુના સર્વ રોગ નાશ થાય છે."

કફજ્વર ઉપર ઉનું પાણી શેરનું પોણો શેર રહે તેવું ઉકાળી થોડું થોડું પાવું. ૧૨ હલકાં લંઘન[1] કરાવવાં. ત્યાર પછી મગ, મઠ અથવા કલથીનું યૂષ[2] પાવું પથ્ય છે. બીજોરાનું કેસર સિંધાલૂણ સંગાથે આપવું પથ્ય છે અને દિવસે સુવું કુપથ્ય છે.

વાતપીત્ત—દ્વંદજ જ્વરનાં લક્ષણ.

જે મનુષ્યને વાતપિત્ત એ બન્ને દોષ મિશ્ર થવાથી તાવ આવ્યો હોય તેને મૂર્છા આવે, ફેર, દાહ, નિદ્રાનો નાશ, માથું દુખે, કંઠ તથા મુખ સુકાય, ઉલટી, રોમાંચ, અરૂચિ, અંધારી આવે, આખા શરીરમાં પીડા થાય, બગાસાં આવે, અને બકવા કર્યા કરે તો જાણવું કે એ દોષ યુક્ત—વાતપિત્તનો તાવ છે.

વાતપિત્ત જ્વરના ઉપાય.

બળબીજ (વા કાંશકીનાં મૂળ) લિંબડાઉપરની ગળો, એરંડમૂળ, મોથ, પદ્મક, ભારિંગ, પીપર, વાળો અને રતાંજળી એ સઘળાં પાંચ પાંચ માસાભાર લઇ ખાંડી કવાથ

૧—વાતજ્વરવાળાને, ક્ષય રોગીને, તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળાને, ગર્ભિણી સ્ત્રીને, બાળકને, વૃદ્ધને, બ્હીકણ કે ડરેલાને, તૃષાતરને અને દુર્બળને એટલા મનુષ્યોને લંઘન કરાવવું નહીં. પણ હલકાં પથ્ય ભોજન આપવાં. **ભાવપ્રકાશ.**

૨—શિંગમાંથી પેદા થનારાં ધાન્યને અઢારગણા પાણીમાં પકાવવાં તેનો અન્નની થોડી કણીઓવાળો અને જરા ઘાટો રસ થાય તે **યૂષ** તથા **નિર્યૂહ** કહેવાય છે. **ભાવપ્રકાશ.**

કરી સેવન કરે તો વાતપિત્તજ્વર દૂર થાય. **અથવા** લિંબડાની ગળો, પિત્તપાપડો, કરીઆતું, મોથ, અને સુંઠ એ સઘળાંને સમાન લઇ ખાંડી કવાથ કરી નિરંતર યોગ્ય માત્રાએ પીએ તો વાતપિત્ત જ્વર મટે છે. આનું નામ **પંચભદ્ર કવાથ** છે. **અથવા** લિંબડાની ગળો, પિત્તપાપડો, સુંઠ, મોથ અને અરડુસો એઓને બરાબર ભાગે લઇ ખાંડી કવાથ કરી યોગ્ય માત્રાએ પીએ તો વાતપિત્તજ્વર દૂર થાય." **અથવા** કડવાં પરવળ, લિંબડાની અંતરછાલ, લિંબડાની ગળો, અને કડુ એ સર્વને બરોબર લેઈ કવાથ કરી પીએ તો વાતપિત્તજ્વર જાય. **અથવા** મહુડો, જેઠીમધ, લોદર, ધોળી ઉપલસરી, મોથ અને ગરમાળાનો ગોળ એ સર્વને સમાન લઇ ખાંડી કવાથ કરી પીએ તો વાતપિત્તજ્વર દૂર થાય." **અથવા** ચોખાની ધાણીના પાણીમાં સાકર તથા મધ મેળવી પીએ તો વાતપિત્તજ્વર નાશ થાય. **અથવા** સુંઠ, કાળાંમરી અને પીપર એઓને સરખે ભાગે લઈ તેના બરોબર સાકર ભેળવી તેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી પોણા તોલા ભાર મધની સંગાથે ચાટે તો વાતપિત્તજ્વર નાશ થાય છે."

વાતકફજ્વરનાં લક્ષણ.

જેને ઉધરસ, અરૂચિ, સાંધે સાંધે દુખાવો, માથામાં પીડા, પીનસ, સંતાપ, કંપવા, શરીર ભારે રહે, નિંદ્રા આવે નહીં, પ્રસ્વેદ, શ્વાસ, પેટમાં શૂળ, સર્પ કિંવા હંસની ગતિ પ્રમાણે નાડી વાંકી અને મંદ ચાલે, ધૂમાડાના રંગ જેવો તથા સ્વેત કે સુરમા સમાન મૂત્રનો રંગ હોય, ઝાડાનો રંગ કાળો, અને ચીકણો હોય. નેત્ર ધૂમાડાના રંગ જેવાં, મોઢું કસાયલું કે મીઠું રહે, જીભ કાળી કે સ્વેત કિંવા પાણીયુક્ત સ્વેત હોય, કંઠમાં કફનો ઘરઘરાટ બોલે અને શરીર ઠંડુ લાગે, ત્યારે જાણવું કે તેને વાતકફ દોષનો તાવ આવ્યો છે. **જ્વરતિમિરભાસ્કર.**

વાતકફજ્વરના ઉપાય.

ઉક્ત પ્રકારના તાવવાળા રોગીને ૧૦ દિવસ લંઘન કરાવવાં. પાંચશેરનું અઢીશેર રહે તેવું ઉકાળેલું પાણી પાવું. ત્યાર પછી કરીઆતું, મોથ, લિંબડાની ગળો અને સુંઠ, એઓને બરાબર લઇ ખાંડી કવાથ કરી પીને તે ઉપર પથ્ય પદાર્થ સેવન કરે તો, કોઇ પ્રકારનો ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન થાય નહીં **અથવા** એજ તાવમાં ૩ દિવસ પછી નીચે લખેલો કવાથ આપે તો, તાત્કાળ વાતકફજ્વર નાશ પામે છે. કાયફળ, દેવદાર, ભારિંગ, વજ, મોથ, ધાણા, પિત્તપાપડો, હરડે, સુંઠ અને કરંજની જડ, એ સઘળાં સમાન લઇ ખાંડી કવાથ કરી મધ અને હિંગ મેળવી પીએ તો વાતકફજ્વર નાશ પામે અને ઉધરસ, હેડકી, શોષ તથા શ્વાસ અને ગલગ્રહ વગેરેને દૂર કરે છે. **અથવા** મોથ, પિત્તપાપડો, ગળો, સુંઠ અને ધમાસો એ સર્વ સરખે ભાગે લઇ ખાંડી એઓનો કવાથ કરી પીએ તો વાતકફજ્વર, ઉલટી, બળતરા, મુખમાં પડતો શોષ વગેરે દૂર થાય છે. **અથવા**— ભોરિંગણી, સુંઠ, પીપર અને લિંબડાની ગળો એ સઘળાં સમાન લઈ તેનો કવાથ કરી પીવાથી વાતકફજ્વર નાશ પામે છે. **અથવા** સાલપરપોટી, પીલવણી, ભોરીંગણી, ઉભી રિંગણી, માળવીગોખરૂ, બીલાનો ગર્ભ, અરણી, શીવણ, અરલૂ, અને પાડળ એ દશમૂળનો કવાથ કરી પીપરનો પ્રતિવાસ દઈ કિંવા તેમાં પીપર મેળવી પીએ તો વાતકફજ્વર દૂર થાય.

અથવા એજ તાવમાં મોઢું તથા તાળવું સુકાઇ જાય, જીભ ખરસઠ થઇ જાય

તો બીજોરાના કેસરમાં સિંધાલુણ અને કાળાંમરી ભેળવી-ઝીણાં વાટી જીભ ઉપર લેપ કરે તો મોઢાનો તથા તાળવાનો શોષ અને જીભની કઠોરતા દૂર થાય છે. **અથવા** કરીઆતું, લિંબડાની ગળો, દેવદાર, કાયફળ અને વજ એ સઘળાંને સમાન લઇ ખાંડી કાઢો કરી પીએ તો વાતકફજ્વર નાશ પામે. **જ્વરતિમિરભાસ્કર.**

કફપીત્તજ્વરનાં લક્ષણ.

જેનું મોઢું અને જીભ કફથી લિપ્ત રહે, તંદ્રા, મોહ, ઉધરસ, અરૂચિ, તૃષા વધારે લાગે, ઘડીએ ઘડીએ શરીરે બળતરા થાય, ટાઢાડ વાય, શરીરમાં પીડા, છાતિમાં દુખાવો, ફેર આવે, ક્ષુધા લાગે નહીં, શરીર સજડ થઈ જાય, હંસ તથા દેડકા સમાન નાડી ચાલે, લાલાશ સહિત ચીકણું સ્વેત રંગનું મૂત્ર તથા મળ હોય, નેત્ર દેડકાના વર્ણ જેવાં લીલાં પીળાં હોય, મોંઢું મીઠું તથા કડવું રહે અને જીભ લાલાશ સાથે ધોળી હોય તો જાણવું કે કફપિત્તજ્વર છે. **જ્વરતિમિરભાસ્કર.**

કફપીત્તજ્વરના ઉપાય.

ઉક્તજ્વરના રોગીને ૧૪ દિવસ લાંઘણ કરાવવું તથા ચાર શેર પાણીમાંથી અરધો શેર પાણી ઉકળતાં રહે એવું અષ્ટાવશેષ પાણી પાવું અને લિંબડાની ગળો, રતાંજળી, સુંઠ, સુગંધીવાળો, કાયફળનું છોડીયું અને દારૂહળદર એ સઘળી ઔષધીઓને સમાન ભાગે લઇ ખાંડી ક્વાથ કરી પીએ તો કફપિત્તજ્વર દૂર થાય છે. **અથવા** લિંબડાની અંતરછાલ, રતાંજળી, કડૂ, લિંબડાનીગળો અને ધાણા એ ઔષધોને સરખાં લઇ ખાંડી ક્વાથ કરી પીએ તો કફપિત્તજ્વર દૂર થાય છે, તેમ બળતરા, અરૂચિ, તૃષા, તથા ઉલટી પણ દૂર થાય છે અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. **અથવા** લિંબડાની ગળો, ઇંદ્રજવ, લિંબડાની અંતરછાલ, પટોળ, કડૂ, સુંઠ, રતાંજળી અને મોથ એ સઘળાં ઔષધને સમાન લઇ તેઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ૪ માસા અષ્ટાવશેષ (જે પાણીને ઉકાળતાં આઠમો ભાગ બાકી રહ્યેથી નીચે ઉતાર્યું હોય તે) પાણી સંગાથે પાવાથી તાવ, શ્વાસ, ઉષ્ણતા, છાતિનો દુખાવો, અને અરૂચિ એ સર્વ રોગને મટાડે છે આને **અમૃતાષ્ટક ક્વાથ** કહેછે. “લિંબડાની ગળો, ભોંરિંગણી, ઉભીરિંગણી, કચૂરો, દારૂહળદર, પીપર, અરડૂસો, પટોલ (કડવાં પરવળ) લિંબડાની અંતરછાલ, અને કરીઆતું એ સઘળ સમાન લઇ ખાંડી વિધિપૂર્વક ક્વાથ કરી બન્ને વખત પીએ તો પિત્તકફજ્વર નાશ પામે. **અથવા** કાળિ ધ્રાખ, ગરમાળાનો ગોળ, ધાણા, કડુ, પીપરીમૂળ, સુંઠ અને પીપર એ સર્વ બરાબર ભાગે લઇ ખાંડી વિધિયુક્ત ક્વાથ કરી બન્ને વખત પીએ તો શુળ, ભ્રમ, મૂર્ચ્છા, અરૂચિ, ઉલટી અને પિત્તકફજ્વર એઓનો નાશ કરે છે. **અથવા** શુદ્ધ પારો ટાંક ૫, શુદ્ધ ગંધક ટાંક ૫, કાળાંમરી ટાંક ૫ અને શુદ્ધ ટંકણખાર (અથવા ખડીઓ ખાર) ટાંક ૫ એ સર્વને ઝીણાં વાટી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી આદાના રસની ૭ ભાવના દઇ પુનઃ પાનના રસની ૭ ભાવનાઓ આપી ઘુંટી તેની ૪ રતીભાર પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી તે ૧ ગોળી પ્રભાતે અને સંધ્યાકાળે નિરંતર ૭ દિવસ સુધી સેવન કરે તો કફપિત્તજ્વર નાશ થાય એમાં સંદેહ નથી.”

ત્રિદોષ-સન્નિપાતજ્વરની ઉત્પત્તિ, નિદાન તથા લક્ષણો.

જે મનુષ્ય વિશેષ ચીકણાં-સ્નિગ્ધ, વિશેષ ખાટાં, વિશેષ ઉષ્ણ-ગરમ, વિશેષ તીખાં

વિશેષ મીઠાં અને વિશેષ લૂખાં ભોજન કરે તથા વિરોધિ વસ્તુ ખાય, ઘણું ખાય, દુષ્ટ-ખરાબ પાણી પીએ, ક્રોધિલી, રોગવતી સ્ત્રીનો સંગ કરે, ખરાબ અથવા કાચું માંસ ખાય અને ટાહાડ તડકો દેશ ઋતુ તથા ગ્રહ પ્રતિકુળ હોય તેથી સન્નિપાતની ઉત્પત્તિ થાય છે. તથા સન્નિપાત થવાથી ક્ષણુવારમાં ઓચિંતો દાહ-બળતરા થાય, ક્ષણુવારમાં ટાહાડ વાય, સ્વભાવ ફરી જાય, સર્વ ઇંદ્રિઓ પોતપોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરી દે, સર્વ શરીરમાં હાડમાં, સાંધાઓમાં તથા માથામાં અત્યંત પીડા થાય, આંખોમાંથી આંસુ આવ્યા કરે, આંખો કાળી અને લાલ થઈ જાય, કાનમાં ઘોંઘાટ થયા કરે, કાનમાં પીડા, કંઠમાં કાંટા પડી જાય, તંદ્રા, મોહ, બકવા, ઉધરસ, શ્વાસ, અરૂચિ, ભ્રમ, જીભ કાળી અને ખરસઠ તથા જડ થાય, લોહીયુક્ત કફ પડે દિવસે નિદ્રા આવે, રાત્રિમાં જાગવું, પ્રસ્વેદ ઘણો આવે કિંવા આવેજ નહીં, અકસ્માત રૂવે, ગાયન કરે, હસે, ધુંણે, તરશ ઘણી લાગે, છાતિ દુખે, મૂત્ર ઉતરે નહીં, અને ઉતરે તો પોળું, રાતું કે કાળું, પણ થોડું ઉતરે છે, શરીર દુર્બળ થઇ જાય, કંઠમાં કફ બોલે, બોલતાં લોચા વળે અથવા તો બોલાયજ નહીં, હોઠ મુખ પાકી આવે, પેટમાં ભાર જણાય, મળ-ઝાડો કાળો તથા ધોળો કે સૂવરના માંસ જેવો ઉતરે છે કિંવા ઉતરેજ નહીં અને નાડીની ગતિ મહામંદ-ઝીણી તથા ત્રુટતી હોય છે. આ પ્રમાણે તે રોગીનાં ચિન્હો જણાતાં હોય તો જાણવું કે ત્રિદોષ કોપ્યા છે તેથી સન્નિપાતજ્વર આવ્યો છે. સન્નિપાત માટે ચતુર વૈદ્યે મંત્ર તંત્ર યંત્ર ડાંમ ડંખ અને ઔષધ પ્રયોગો કરી રોગીને કાળના મુખમાંથી બચાવવો. તેમ જે વૈદ્ય સન્નિપાતને જીતે તો કાળને જીત્યો સમજવો; કેમકે સન્નિપાત અને કાળમાં જરાપણ ભેદ જેવું નથી માટે સન્નિપાતનો નાશ કરે તેજ વૈદ્ય તથા સન્નિપાત રોગમાંથી મુક્ત થયા પછી રોગીએ પણ તે ઉપકારનો બદલો વાળવા અમુક દ્રવ્ય અલંકાર વૈદ્યનું મન પ્રસન્ન થાય તેવી વસ્તુ આપી કરજથી મુક્ત થવું.

ત્રિદોષજનિત-સન્નિપાતજ્વરના ઉપાય.

સન્નિપાતજ્વરવાળા રોગીને અર્ધાવશેષ (શેરનું અરધો શેર રહે તેવું ઉકાળેલું) પાણી તેમાં સુંઠ ટાંક ૧ નું ચુર્ણ નાખી જે કુવાનું હલકું અને વિકાર રહિત પાણી હોય તે પાણી ઉકાળી પાવું એટલે દિવસે ઉકાળેલું દિવસે અને રાત્રે ઉકાળેલું રાત્રિએજ પાવું, સન્નિપાત રોગી પાસે વિચીક્ષણ મનુષ્યને રાખવું. જે જગ્યાએ પવન શરદીનો પ્રચાર ન હોય તેવી જગ્યાએ રાખવો. સાત દિવસ વીત્યાપછી ઉકાળો-કવાથ આપવો, ઠંડા ઉપાય કરવા નહીં. શ્રી સદાશિવજીનું પૂજન તથા હોમ મંત્રપાઠ કરવો અને મણિ ઔષધ-જડી વગેરેને વિધિસહ ઉપયોગ કરવો. દાન દેવું. તથા "કાયફળ, પીપરીમૂળ, ઇંદ્રજવ, ભોરિંગી, સુંઠ, કરીઆતું, કાળાંમરી, લીંડીપીપર, કાકડાશિંગ, પુષ્કરમૂળ, રાસ્ના, ભોરિંગણી અજમો, બોડીઅજમો, છડછડીલો, વજ, કાળીપાઠ અને ચવ્યક એ સઘળાં ઔષધો સમાન ભાગે લઈ ખાંડી બે ટાંક ભારનો કવાથ કરી સવાર સાંઝ-બે વખત પીએ તો સન્નિપાત રોગ, સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન નાશ પામ્યું હોય, પરસેવો બહુ આવતો હોય તેને તથા ચિત્તભ્રમ પેટશુળ, આફરો અને વાયુ તથા કફના રોગને દૂર કરે છે." અથવા આકડાનાં મૂળ, કરીઆતું, દેવદાર, રાસ્ના, નગોડ, વજ, અરણી, સરગવો, લીંડીપીપર, પીપરામૂળ, ચવ્યક, ચિત્રામૂળ, સુંઠ, અતિવિષ અને જળભાંગરો એ સઘળાં ઔષધોને આખાંપાકાં ખાંડી કવાથ કરી બે વખત પીએ તો, સન્નિપાત, ધનુર્વાયુ, જડબાં રહી ગયાં હોય તે વાયુ મટે, શિતાંગ-ચિત્તભ્રમ, સુવારોગ, શ્વાસ, ઉધરસ અને વાયુના રોગો દૂર થાયછે. લોલિંબરાજ.

"સન્નિપાતમાં રોગીની જીભ જડ થઇ ગઈ હોય તો, બીજોરાનું કેસર, સિંધાલૂણ અને કાળાંમરી એકત્ર કરી ઝીણાં વાટી જીભ ઉપર લેપ કરે તો જીભની જડતા મટે છે." જે સન્નિપાતમાં જ્ઞાન નષ્ટ થઈ ગયું હોય તે ઉપર વજ, જેઠીમધનો શિરો, સિંધાલૂણ, કાળાંમરી અને લીંડીપીપર એ સર્વ બરાબર લઇ ઝીણાં વાટી ઉના પાણી સંગાથે નાસ દે તો જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય. **વૈદ્યવિનોદ. અથવા** શુદ્ધ પારો ટાંક ૫, શુદ્ધ ગંધક ટાંક ૫, સુંઠ, મરી અને પીપર એ સર્વ મળી ટાંક ૧૦ પ્રથમ પારા ગંધની કાજલ કરી તેમાં ધંતૂરાના ડોડવાના રસની ૩ ભાવના દઈ ૧ દિવસ સુધી ખરલકરી ત્રિકટુ મેળવી ઝીણું વાટી તે રસનો નાસ દે તો સન્નિપાત મટે છે. આ **ઉન્મત્ત રસ** કહેવાય છે. **અથવા** શુદ્ધ કરેલા નેપાળા ટાંક ૧૦, કાળાં મરી ટાંક ૧ અને પીપરીમૂળ ટાંક ૧ એ ત્રણને જંબીરી (એક જાતનું ખાટું લીંબુ થાય છે તે) ના રસમાં ૭ દિવસ ખરલ કરી પછી તેનું આંખમાં અંજન કરેતો સન્નિપાત નાશ થાય છે. **અથવા** શુદ્ધ કરેલો પારો, શુદ્ધ કરેલો ગંધક, કાળાંમરી અને પીપર એ સર્વ સમાન લઇ તેથી ત્રણ ગણા શુદ્ધ કરેલા નેપાળા લેવા. પારાગંધકને ભેગાં ઘુંટી કાજળ કરી તેમાં મરી, પીપર તથા નેપાળા મેળવી-ઘુંટી જંબીરીના રસમાં ૮ દિવસ ખરલ કરી પછી તેનું આંખમાં અંજન કરે તો સન્નિપાત અને તેના ઉપદ્રવોનો નાશ થાય છે. આ **ભૈરવાંજન** કહેવાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય અથવા** સરસડીયાનાં બીજ, લીંડીપીપર, કાળાંમરી, સિંધાલૂણ, લસણ, મણશીલ અને ઘોડાવજ એ સઘળાં સમાન લઈ ઝીણાં વાટી ગાયના મૂત્રમાં ૧ દિવસ સુધી ઘુંટી તેનું અંજન કરેતો સન્નિપાત નાશ પામે. **ભાવપ્રકાશ અથવા** શુદ્ધ પારો ટાંક ૫, શુદ્ધ ગંધક ટાંક ૫, શુદ્ધ વછનાગ ટાંક ૫, શુદ્ધ ટંકણખાર ટાંક ૫, અને કાળાંમરી ટાંક ૫ લઈ પારા ગંધકની કાજળ કરી અન્ય ઔષધો મેળવી ધંતૂરાના બીજના રસમાં પોહોર ખરલ કરી સુકવી એ રતીભાર સેવન કરે તો ભયંકર સન્નિપાત દૂર થાય છે, આ ઉપર દહીં અને ભાત ખાવાં. આ **પંચવક્ત્રરસ** કહેવાય છે. **વૈદ્યવિનોદ. અથવા** શુદ્ધ પારો ટાંક ૪, શુદ્ધ ગંધક ટાંક ૪, શુદ્ધ વછનાગ ટાંક ૪, જાયફળ ટાંક ૨ અને લીંડીપીપર ટાંક ૭, પ્રથમ પારા ગધકની કાજળ કરી બાકીની ઔષધીઓ વાટી તેમાં નાખી (આદાના રસમાં એક દિવસ ઘુંટી ૧ રતી પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી અથવા એમનું એમ રાખી) તેમાંથી એક રતીભાર આપવાથી સન્નિપાત જ્વર, ટાઢીઓ તાવ, કૉલેરા, વાઇ, વિષમજ્વર, જુનો તાવ, મંદાગ્નિ અને માથાના દારૂણ રોગ દૂર થાય છે. આ **સ્વચ્છંદ ભૈરવરસ** કહેવાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય.**

ભયંકર સન્નિપાતના ઉપાય.

"શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ વછનાગ, કાળાંમરી, મોરથુથું, અને નવસાદર એ સર્વને સમાન ભાગે લઇ ઝીણાં વાટી ધંતૂરાના અને લસણના રસમાં મેળવી રોટલો બનાવી રોગીની હજામત કરાવી તેના માથા ઉપર તે રોટલો બાંધી ૧ પોહોર સુધી રહેવા દેવો. જો તે રોગીને તાપ જણાય અને શુદ્ધિમાં આવે તો તે મનુષ્ય જીવે; પરન્તુ તેને તાપ ન જણાય તો તે જીવે નહી" **અથવા** લસણ, રાઈ અને સરગવાની જડ, એઓને ગાયના મૂત્ર સાથે ઝીણાં વાટી તેનો રોટલો બનાવી રોગીની હજામત કરાવી વછનાગનુ ચૂર્ણ માથે ઘસી પછી તે રોટલો માથા ઉપર બાંધી ૧ પોહોર સુધી રાખવો. જો તાપ તથા ચૈતન્યપણું જણાય તો તે જીવે, નહીં તો જીવે નહીં. **વૈદ્યવિનોદ અથવા** ભયંકર સન્નિપાત રોગીને વિંછુનો ડંખ દેવરાવવાથી સન્નિપાત મટે છે. **અથવા** કાળોનાગ કરડાવવાથી સન્નિપાત

રોગીને ચેતનતા થાય છે. પરન્તુ यद्यपि शुद्धं लोक विरुद्धं ना करणियं ना चर्णियं શ્રેષ્ટ ઉપાયો છતાં પણ લોક વિરૂદ્ધ ઉપાય હોવાથી તે કરવા નહીં અથવા આટલા ઉપાય કરતાં પણ સન્નિપાત રોગીને સંજ્ઞા ન થાય તો લોઢાનો સળીયો અત્યંત ગરમ કરી પગના તળીઆમાં, બન્ને ભ્રમરોના મધ્ય ભાગમાં, કિંવા લલાટના મધ્યમાં ડામ દેવો તો, સન્નિપાત નાશ પામે. વૈદ્યવિનોદ, અથવા મંત્ર યંત્ર તંત્ર તથા જડીબુટીથી કે મણિના પ્રભાવથી સન્નિપાત દૂર થાય છે. ચરક અને સુશ્રુતના મતથી નવ જાતના સન્નિપાત છે; પરન્તુ અન્ય રૂષિઓના મત પ્રમાણે પર ભેદ છે તે પૈકી ૧૩ મુખ્ય ગણેલ છે તેનાં જુદાં જુદાં નામ તથા લક્ષણ અને ઉપાય અત્રે લખુંછું.

૧૩ પ્રકારના સન્નિપાતન નામ તથા આયુબળ.

સંધિક ૧, શીતાંગ ૨, તંદ્રિક ૩, પ્રલાપક ૪, રક્તષ્ઠિવી ૫, ભુગ્નનેત્ર ૬, અભિન્યાસ ૭, જીંહીક ૮, અંતક ૯, રૂગદાહ ૧૦, ચિત્તભ્રમ ૧૧, કણિક ૧૨ અને કંઠકુબ્જ ૧૩, એ તેર પ્રકાર છે, તેમાં સંધિગનુ આયુ ૭ દિવસનું, શીતાંગનું ૧૫ દિવસનું, તંદ્રિકનું ૨૫, પ્રલાપકનું ૧૪, રક્તષ્ઠીવીનું ૧૦, રૂ દાહનું ૨૦, ચિત્તભ્રમનું ૧૧, કંઠકુબ્જનું ૧૩ દિવસ અને કણિકનું ત્રણમાસ આયુબળ છે, પરન્તુ તેમાં ઉપદ્રવોનું વિશેષ બળ થઈ આવે તો તે સ્થિતિ પહેલાં પણ મરણને શરણ થાય છે.

સન્નિપાત રોગીના સામાન્ય ઉપાય.

સન્નિપાત રોગીને ઠંડા ઉપચાર કરવા નહીં, દિવસે સુવા દેવો નહીં, અર્ધાવશેષ પાણી પાવું અને આમ તથા કફને નાશ કરે તેવા ઉપાય યોજવા. તેમજ સન્નિપાતના દોષ બળ પ્રમાણે લંઘન કરાવવું તો સન્નિપાત મટે છે.

સંધિગ સન્નિપાતનાં લક્ષણ.

શરીરના સાંધે સાંધામાં અત્યંત શળ ચાલે, શરીર સુજી જાય, પેટ ભારે રહે, સર્વાંગ શિથિલ થઈ જાય, અશક્તિ વધે અને વાતકફનો પ્રકોપ વિશેષ હોય તથા નિદ્રા આવે નહીં ત્યારે જાણવું કે–સંધિગ સન્નિપાત છે.

ઉપાય.

રાસ્ના, મોટી હુરડેની છાલ, લિંબડાની ગળો, કાંટાશળીયો, ચિત્રામૂળ, રિસામણિ, સુંઠ, દેવદાર, કડુ, કચૂરો, અરડુસો, એરંડ મૂળ, સાલ પરપોટી, પીલવણી, ભોંરિંગણી, ઉભી રિંગણી, બીલી, અરણી, અરલૂ, શીવણ, પાડળ, અને ગોખરૂ એ સર્વ સમાન ભાગે લઇ, આખાંપાખાં ખાંડી કવાથ કરી બન્ને વખત પીવાથી સર્વ લક્ષણ સહિત સંધિગ સન્નિપાતને તરત દૂર કરે છે. ડોકનું પકડાવું, વધરાવળ, તાવ, અરૂચિ અને સાંધાઓમાંનો દુખાવો મટાડે છે.

શીતાંગ સન્નિપાતનાં લક્ષણ.

જે રોગીનું શરીર ઠંડુ બરફ જેવું થઇ જાય, શ્વાસ, ઉધરસ, હેડકી, મોહ, કંપ, બકવા, બળતરા, ઉલટી, સર્વાંગમાં પીડા અને સ્વરમાં વિકાર થઇ આવે તથા ઘણો નીકળે, અપદ્વારથી પવન વિશેષ છૂટે અને મોઢામાંથી લાળ પડયાં કરે તો, જાણવું કે–શીતાંગસન્નિપાત છે. આ સન્નિપાત અસાધ્ય છે તેથી તે રોગી જીવે નહીં; તથાપિ ઉપાય લખવા યોગ્ય છે.

ઉપાય.

શીતાંગ સન્નિપાતવાળા રોગીને વીંછી કરડાવવો. વછનાગને તેલમાં મેળવી શરીરે પુષ્કળ મર્દન કરવો. લસણ અને રાઇને લસોટી ગોમૂત્રમાં રોટલો બનાવી ક્ષોર કરાવી માથે બાંધવો. શરીર ઉનું થાય ત્યાં સુધી માથે રાખવો, જો તાપ જણાય તો જીવે, નહીં તો મરી જાય. અથવા શુદ્ધ પારો ટાંક ૪, કાળાંમરી ટાંક ૩૦ અને ધંતૂરાના જીંડવાની રાખ ટાંક ૪૦ એઓને ખૂબ ઝીણાં વાટી શરીરે મર્દન કરે તો શીતાંગ મટે અથવા કાળાંમરી, લીંડીપીપર, સુંઠ, હરડેની છાલ, લોદર, પૂષ્કર મૂળ, કરિયાતું, કડુ, ઉપલેટ, કચૂરો અને ઇંદ્રજવ એ સઘળાં સમાન લઈ અત્યંત ઝીણાં લસોટી શરીરે ઉવટણું-મર્દન કરે તો શીતાંગ સન્નિપાત મટે છે, પછી તો ઇશ્વરેચ્છા બળવાન્ છે.

તંદ્રિક સન્નિપાતનાં લક્ષણ.

જે રોગીને ઘેન ઘણું રહે, તરશ ઘણી લાગે, અતિસાર થઇ આવે, શ્વાસ વિશેષ હોય, ઉધરસ, ગળામાં સોજો, ચળ તથા કફ થાય, દેહ અત્યંત તપે, જીભ કાળી તથા ખરસઠ થઇ જાય, તાવનો વેગ વિશેષ હોય, કાનમાં બેહેરાશ, અને શરીરે દાહ થાય તો, જાણવું કે—તંદ્રિક સન્નિપાત છે.

ઉપાય.

ભારંગી, લિંબડાની ગળો, મોથ, ભોંરિંગણી, હરડેની છાલ, પુષ્કરમૂળ, અને સુંઠ એ સર્વ સમાન લઇ એઓનો કવાથ કરી ૩ દિવસસુધી પીએ તો તંદ્રિકસન્નિપાત દૂર થાય છે.

પ્રલાપક સન્નિપાતનાં લક્ષણ.

જે રોગી સઘળા દોષોના અત્યંત કોપને લીધે બહુજ બકયા કરે, શરીર કંપે,જ્વરનો વેગ, અત્યંત શરીર તપે, શ્વાસ, અંગ વિકળ થઈ આવે અને સંજ્ઞા જતી રહે ત્યારે જાણવું કે, પ્રલાપક સન્નિપાત છે.

ઉપાય.

મોથ, સુગંધીવાળો, સાલપરપોટી, પીલવણી, ભોંરિંગણી, બીલી, અરલૂ, શીવણ, ઉભીરિંગણી પાડળ, ગોખરૂ, સુંઠ,પિત્તપાપડો, ચંદન, ધાવડીની છાલ અને અરડુસો એ સઘળાં સમાન ભાગે લઈ ખાંડી કવાથ કરી બન્ને વખત પીએ તો પ્રલાપક સન્નિપાતનો નાશ કરે છે.

રક્તષ્ઠીવિ સન્નિપાતનાં લક્ષણ.

જે રોગીને લોહીની ઉલટી થાય ને જીભ રાતી કે કાળી થાય, તથા તેના ઉપર ચકરડાં થાય, નેત્ર રાતાં, અરૂચિ, ઉલટી, અતિસાર, ભ્રમ, પેટનું ચઢવું, હેડકી તથા વારંવાર પડી જવું થાય, તરશ ઘણી લાગે અને અંગોઅંગે અત્યંત પીડા થાય તો જાણવું કે—રક્તષ્ઠીવિ સન્નિપાત છે.

ઉપાય.

આ સન્નિપાત મહા અસાધ્ય છે; તદપિ આ ઉપાય કરવો કે-મોથ, પદ્મક, પિત્તપાપડો, રતાંજળી, મહુડો વા જેઠીમધ, સુગંધીવાળો, શતાવરી, મલયાગિરી ચદન અને જાઇનાં પાંદડાં એ સઘળાં ઓષધો સમાન લઇ ખાંડી કવાથ કરી ઠંડો થયા પછી મધ નાખી પીએ તો રક્તષ્ઠીવિ સન્નિપાત મટે.

ભુગ્નનેત્ર સન્નિપાતનાં લક્ષણ.

જે રોગીનાં નેત્રો અત્યંત વાંકાં થઇ જાય, શ્વાસ, ઉધરસ, ઘેન, બકવા, મદ તથા કંપ અત્યંત થાય તથા બેહેરાશ, મોહ અને વિસ્મૃતિ થાય તો જાણવું કે–ભુગ્નનેત્ર સન્નિપાત છે. આ સન્નિપાત પણ અસાધ્ય છે; તદપિ આલંબન માટે ઉપાય કરવો યોગ્ય છે.

ઉપાય.

દારૂહળદર, પટોળ, મોથ, ભોંરિંગણી, કડુ, હળદર, લિંબડાની અંતરછાલ અને ત્રિફળાં એ સઘળાં સમાન ભાગે લઈ કવાથ કરી બન્ને વખત પીએ તો ભુગ્નનેત્ર સન્નિપાત મટે છે.

અભિન્યાસ સન્નિપાતનાં લક્ષણ.

જે રોગીના અંગમાં સર્વ દોષો બરાબર તથા અતિ તીવ્ર હોય, મોહ, ઘેલછા, શ્વાસ, અત્યંત મુંગાપણું, બળતરા, મ્હોઢું ચીકણું, મંદાગ્નિ, બળનો ક્ષય અને અત્યંત જડપણું થાય તો, જાણવું કે–અભિન્યાસ સન્નિપાત છે. આ મહા અસાધ્ય છે, માટે રૂપજ છે માટે પ્રયોગ કરતી વખતે અતિ સાવચેતી રાખવી.

ઉપાય.

ભારંગી, રાસ્ના, પટોળ, દેવદાર, હળદર, સુંઠ, લીંડીપીપર, મરી, અરડુસો, ઇંદ્રવરણાની જડ, બ્રાહ્મી, કરીયાતુ, લિંબડાની અંતરછાલ, મોથ, કડુ, ઘોડાવજ, પાડળમૂળ, અરલૂનું મૂળ, દારૂહળદર, ભોંરિંગણી, લિંબડાની ગળો, નસોતર, છિણીનાં મૂળ, પુષ્કર મૂળ, ત્રાયમાણ, કાળીપાડ, જવાસો, ઇંદ્રજવ, ત્રિફળાં અને કચુરો એ સર્વ સમાન ભાગે લઇ ખાંડી કવાથ કરી બન્ને વખત પીએ તો અભિન્યાસ વા સર્વ સન્નિપાત મટે તથા ઉધરસ, કંઠના રોગ, દમ, સાંધા અને હાડમાંનું શૂળ, હેડકી, આફરો, ગુદાનાં દરદો અને વાત વ્યાધિઓને મટાડે છે. આ ભાર્ગ્યાદિ ૩૨ કવાથ કહેવાય છે.

જીંહક સન્નિપાતનાં લક્ષણ.

જે રોગીની જીભ કઠણ કાંટાઓથી વીંટાએલી હોય, શ્વાસ ઉધરસ અને બેહેરાશ થાય, અત્યંત મુંગાપણુ, અત્યંત દાહ અને બળનો નાશ થાય તો જાણવું કે–જીંહક સન્નિપાત છે. આ કષ્ટસાધ્ય છે.

ઉપાય.

ઘોડાવજ, ભોંરિંગણી, જવાસો, રાસ્ના, લિંબડાની ગળો, મોથ, સુંઠ, કડુ, કાકડાશીંગી, પુષ્કળ મૂળ, બ્રાહ્મી, ભારંગી, લિંબડાની અંતર છાલ, અરડુસો, અને કચુરો એ સઘળાં બરાબર ભાગે લઇ ખાંડી કવાથ કરી પીએ તો જીંહક સન્નિપાત મટે છે.

અંતક સન્નિપાતનાં લક્ષણ.

જે રોગીનું નિરંતર માથું હાલ્યાં કરે, સઘળાં અંગોમાં અધિક પીડા, ઉધરસ, હેડકી, શ્વાસ, બળતરા, મૂર્ચ્છા, અંગનું અત્યંત તપ્તપણું, અત્યંત બકવા, શરીરકંપ અને જ્ઞાનહીન થાય ત્યારે જાણવું કે–અંતક સન્નિપાત છે. આ સન્નિપાત અતિ અસાધ્ય છે માટે ઉપાય રહિત છે, તે રોગી જીવેજ નહીં તેથી ઉપાય વૃથા છે.

રૂગ્દાહ સન્નિપાતનાં લક્ષણ.

જે રોગીને અત્યંત બળતરા થાય, તરશ ઘણી લાગે, શ્વાસ, બકવા, ભ્રમ, મોહ, અરૂચિ, પીઠા, ડોકમાં વ્યાધિ, ડાઢીમાં પીડા, કંઠ દુખે, પેટમાં શૂળ, અને શરીર વ્યાકુળ–શ્રમસહિત જણાય ત્યારે જાણવું કે–રૂગ્દાહ સન્નિપાત છે. આ પણ અસાધ્ય છે; તદપિ આધાર માટે ઉપાય લખ્યો છે

ઉપાય.

હરડેની છાલ, પિત્તપાપડો, કડુ, દેવદાર, ગરમાળાનો ગોળ, કાળીદ્રાખ, અને મોથ એ સર્વે સમાન ભાગે લઇ કુટી કવાથ કરી બન્ને વખત પીએ તો રૂગ્દાહ સન્નિપાત મટે અને મહાજ્વરના વેગને પણ બંધ પાડે છે.

ચિત્તવિભ્રમ સન્નિપાતનાં લક્ષણ.

જે રોગી ગાય, નાચે, હસે, બકે, વિકૃત રીતે જુવે, મોહ પામી જાય, બળતરા, વ્યથા, અને ભયથી પીડાય, શ્વાસ વિશેષ ચાલે, ભ્રમ, મદ અને તાપ હોય તો જાણવું કે ચિત્તભ્રમ સન્નિપાત છે.

ઉપાય.

બ્રાહ્મી, ઘોડાવજ, રિસામણિ, ત્રિફળાં, કડુ, મોટી કાંસકીનાં મૂળ, ગરમાળાનો ગોળ, કડુ, લિંબડાની અંતરછાલ, મોથ, પટોળ, કાળીદ્રાખ, સાલપરપોટી, પીલવણી, ભોંરિંગણી, ઉભીરિંગણી, માળવી ગોખરૂ, બીલી, અરણી, અરલૂ, સીવણ અને પાડલનું મૂળ એ સઘળાં સમાન લઇ આખાંપાખાં ખાંડી કવાથ કરી બન્ને વખત પીએ તો ચિત્તવિભ્રમ સન્નિપાત જાય. અને રૂગ્દાહને પણ તે મટાડે છે.

જે રોગીને કાનના મૂળમાં તીવ્ર વ્યથા, તથા તીવ્ર સોજો હોય, કંઠ પકડાઈ જાય, બેહેરાશ, હાંફ, બકવા, દાહ, મોહ, તથા પરસેવો થાય, ઉધરસ, દમ અને કાનના મૂળમાં સોજો, શૂળ જણાય તો, જાણવું કે—કર્ણિક સન્નિપાત છે. આ કષ્ટસાધ્ય છે.

ઉપાય.

રાસ્ના, આસગંધ, મોથ, ભોંરિંગણી, ભારંગી, કડુ, પુષ્કરમૂળ, અને ઘોડાવજ એ સઘળાં બરાબર લઈ ખાંડી કવાથ કરી કાકડાશીંગી અને હરડેનો પ્રતિવાસ દઇ બે વખત પીએ તો કર્ણિક સન્નિપાત મટે છે. **અથવા** હળદર, ઇંગોરીઆની જડ, સિંધાલૂણ, દારૂહળદર, દેવદાર અને ઈંદ્રવરણાની જડ એ ઔષધો સમાન ભાગે લઇ ઝીણાં વાટી આકડાના દૂધમાં ઘુંટી કાનના મૂળમાં લેપ કરવો તો કર્ણમૂળનો દુખાવો મટે છે **અથવા** કર્ણમૂળમાં દુખાવો થતાં વેંતજ જળો લગાડી લોહી કાહાઢી નંખાવવું જેથી આરામ થાય છે.

કંઠકુબ્જ સન્નિપાતનાં લક્ષણ.

જે રોગીનો કંઠ સેંકડો ધાન્યોની અણીઓથી વીંટાયલો હોય એવો થઇ જાય, હાંફ અત્યંત થાય, બકવા, અરૂચિ, બળતરા, દેહમાં પીડા, મોહ, કંપ થાય તથા તરશ લાગે, ડાઢી ઝલાઈ જાય અને માથામાં પીડા થયા કરે તો, જાણવું કે-કંઠકુબ્જ સન્નિપાત છે. આ કષ્ટસાધ્ય છે.

ઉપાય.

કાકડાશીંગ, ચિત્રામૂળ, હરડેનીછાલ, અરડૂસો, કચૂરો, કરીઆતું, ભારંગી, હળદર, ભોરિંગણી, પુષ્કળમૂળ, મોથ, કડાછાલ, ઇંદ્રજવ, કડુ અને કાળાંમરી એ સઘળાં ઔષધો સમાન લઇ ખાંડી કવાથ કરી દિવસ આઠ સુધી બન્ને વખત પીવો તો દાહ, મોહ, અરૂચિ, દમ, આફરો, કંઠપીડા, ઉધરસ અને અભિન્યાસ–આદિ ઉપદ્રવોએ કરીને સહિત કંઠકુબ્જ સન્નિપાતનો નાશ કરે છે. વૈદ્યવિનોદ.

તેર જાતના સન્નિપાત પૈકી સાધ્યાસાધ્ય કેટલા છે.

એઓમાં સંધિક સાધ્ય છે, તંદ્રિક, ચિત્તવિભ્રમ, કર્ણિક, જિહ્વક, અને કંઠકુબ્જ એ પાંચ કષ્ટસાધ્ય છે. રૂગ્દાહ અત્યંત કષ્ટસાધ્ય છે, રક્તષ્ઠીવિ, ભુગ્નનેત્ર, શીતાંગ, પ્રલાપક, અભિન્યાસ અને અંતક એ છ અસાધ્ય છે માટે સાધ્યાસાધ્યનો પૂર્ણ વિચાર કરી લેવો.

આ વિના સન્નિપાતના પ્રકાર વિષે મતમતાંતર વિશેષ છે માટે તેઓનો પુર્ણ ખુલાસો મેળવવાની ઇચ્છા હોય તો **"ભાવપ્રકાશ" મધ્ય ખંડનો ભાગ પેહેલો** તથા **ચરકાદિ** ગ્રન્થોથી મેળવી લેવો.

સન્નિપાતના સમુચ્ચય ઉપાય.

રસવંતી, પીપર, કાળાંમરી, ઘોડાવજ, અરલૂઆનાં બીજ, અને સિંધાલુણ એ સઘળાં બરોબર લઇ ગોમૂત્રમાં અત્યંત ઝીણાં વાટી આંખમાં અંજન કરે તો, સર્વ જાતના સન્નિપાત શમે છે. **અથવા** કાળાંમરી, મહુડો, સિંધાલુણ, ચિત્રામૂળ, કાયફળ અને લીંડીપીપર એ સર્વ સમાન લઇ અત્યંત સૂક્ષ્મ વાટી ઉના પાણી સાથે નાકમાં નાસ આપવાથી ત્રિદોષજન્ય સન્નિપાત મટે છે.

આઠે જાતના જ્વર નાશ કરવાના ઉપાય.

શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ અભ્રક ભસ્મ, શુદ્ધ તાંમ્રેશ્વર, સુંઠ, કાળાંમરી, લીંડીપીપર, હરડેદળ, બેહેડાં, આમળાં અને શુદ્ધ નેપાળાં એ સઘળાં ઔષધો સમાન લઇ એ સર્વને કુઆના પાંદડાના રસમાં બે પોહોર સુધી ઘુંટી તડકે સુકવી વસ્ત્રગાળ કરી ૧ રતી પ્રમાણે કિંવા બે રતીભાર માત્રા યોગ્ય અનુપાન સંગાથે આપવી, જેથી આઠે પ્રકારના તાવ નાશ થાય છે તથા પેટનું શૂળ, અજીર્ણ, હીક, હલીમક અને આમવાયુ પણ નાશ પામે છે. આ **ચિંતામણિ રસ કહેવાય. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા**—શુદ્ધ પારો ટાંક ૨, શુદ્ધ ગંધક ટાંક ૨, શુદ્ધ વછનાગ ટાંક ૧, કાળાંમરી ટાંક ૪, પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળ કરી પછી અન્ય ઔષધી વાટી મેળવી ખુબ ઘુંટયા પછી બ્રાહ્મીના રસની ૧ ભાવના આપવી, ત્યારપછી ચિત્રક રસની ૧ ભાવના દઇને ગોળીઓ રતીભાર પ્રમાણે વાળવી. તે પૈકી ગોળી ૧ આદાના રસ સંગાથે સેવન કરે તો સન્નિપાત, મૂર્ચ્છા, આમવાયુ, વાતશુળ, શીતજ્વર, બળતર, વિષમજ્વર, મંદાગ્નિ અને અરૂચિ વગેરે અનેક રોગોનો નાશ કરે છે, એટલુંજ નહીં પણ મરણ પથારીએ પડેલા મનુષ્યને એક વખત આરામ કરે છે આ **અમૃત સંજીવની ગુટીકા** કહેવાય છે. **રસમંજરી. અથવા** શુદ્ધ પારો ૧૨ માસા, ગંધક ૨૦ માસા, વછનાગ ૧૨ માસા, લીંડીપીપર ૪૦ માસા, જાયફળ ૨૦ માસા, મરી ૫ માસા, અકલકરો ૧૨ માસા, લવિંગ માસા ૧૬, ધંતુરાનાં બીજ માસા ૧૨, અને

શુદ્ધ ટંકણખાર ૧૨ માસા લઈ પારા ગંધકની કાજળ કરી વછનાગ મરી ભેગાં વાટી અન્ય ઔષધોને ઝીણાં વાટી કાજળમાં મેળવી આદાના રસમાં ૩ દિવસ ઘુંટવાં, તદનંતર લીંબુના રસમાં ૩ દિવસ અને કેરડાની કુંપળના રસમાં પણ ૩ દિવસ સુધી ઘુંટી ૧ અથવા ૨ રતી પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી, ગોળીઓ બે યોગ્ય અનુપાન સાથે સેવન કરે, નાસ લે, કે, મર્દન કરે તો, વાયુ રોગ અને સન્નિપાત માત્ર દૂર થાય છે. આ કાળારિ-રસ કહેવાય છે. **યોગચિન્તામણિ. અથવા** સુંઠ ૪ ભાગ, કાળાંમરી ૪ ભાગ, શુદ્ધ કરેલો તેલીઓ ટંકણ ૩ ભાગ અને શુદ્ધ વછનાગ ૧ ભાગ લેઈ સર્વને સુક્ષ્મ વાટી લીંબુના રસમાં ૩ દિવસ ઘુંટવાં, પછી ફરી આદાના રસમાં દિન ૫, અને પાનના રસમાં દિન ૩ ઘુંટી ગોળીઓ રતી પ્રમાણની વાળી યોગ્ય અનુપાન સાથે અથવા આદાના રસ સંગાથે ૬ ગોળો સેવન કરે તો સન્નિપાત વાયુ, મસ્તક પીડા, શળીખમ અને પેટના રોગ માત્ર દુર જાય છે. આનું નામ **ત્રિપુરભૈરવ રસ છે. યોગચિંતામણિ. અથવા** શુદ્ધ વછનાગ, કડુ, સિંધાલુણ, વજ, લસણ, ઉભીભોંરિંગણી, કાયફળ, જેઠીમધ અને સમુદ્રફળ એ સઘળાં સમાન ભાગે લઇ ઝીણાં વાટી આકડાના દુધના ૩ પુટ દેવા, પછી તેને માછલીના પિત્તાની ૩ ભાવના દઇ સારી પેઠે ઘુંટી ચાળી તેની ૧ રતી કે બે રતી પ્રમાણે માત્રા લઇ કફ, વાયુ, મૃગી, પીનસ, કાન, અને નેત્ર રોગ માટે નાકમાં ભુંગળીદ્વારા નાસ દે તો સંજ્ઞા આવે અને સન્નિપાત દૂર થાય. આનું નામ **સંજ્ઞાકરણ છે. રસ મંજરી.** અથવા પારાની શુદ્ધ ભસ્મ ટાંક ૩, શુદ્ધ ગંધક ટાંક ૩, વછનાગ ટાંક ૬ અને કાળાંમરી ટાંક ૧૨ લઇ ખરલ કરી સૂઅર, મોર તથા પાડાના પિત્તાની ૭-૭ ભાવના દઈ, કંકાસણી (કળિહારી) પટોળ અને જવાળામુખીના રસમાં (એક પછી એકના રસમાં) ઘુંટી પછી આદાના રસના ૨૧ પુટ દેવા. તડકે શુષ્ક થયે તેમાંથી ૨ રતીભાર ભાત દહીંના યોગ્ય અનુપાન સંગાથે શીતોપચારસહ સેવન કરે તો સન્નિપાત જવરનો નાશ કરે છે અને સર્વ પેટના રોગ તથા હાડમાં ફૂટણ-શૂળ હોય તે નાશ થાય છે આનું નામ **બ્રહ્માસ્ત્ર રસ** કહેવાય છે. **યોગતરંગણી ઇતિ સન્નિપાતના લક્ષણ ઉપાય સંપુર્ણ.**

---:o:---

આગંતુક જવરના પ્રકાર.

આગંતુક જવરના ભેદ નોખા નોખા વર્ણવતાં પાર આવે તેમ નથી માટે થોડામાં ઘણાઓનો સમાવેશ કરી લીધેલ છે-એટલે કોઇપણ પ્રકારના શસ્ત્ર (માટીનું ઢેપું, પત્થર, લાકડી, મુંઠી, લાત, તરવાર વગેરે) નો પ્રહાર લાગવાથી, કામ, ક્રોધ, શોક, ભય, કે ભૂતાદિના આવેશથી, કોઈ શત્રુએ કરેલી કૃત્યાની ઉત્પત્તિ-આદિ અભિચાર-મંત્રયોગથી, બ્રાહ્મણ, ગુરૂ, વૃદ્ધ કે, સિદ્ધ-આદિના શાપથી, ઝેરના ખાવાથી, તાવવાળા રોગીના કે ઝેરી વનસ્પતિના સ્પર્શથી, અને ખરાબ વાસના કે ખરાબ સ્વાદવાળા ઔષધોથી ઉત્પન્ન થયલા જવરને આગંતુક કહે છે; કેમકે દોષો આગંતુક જવરને ઉત્પન્ન કરનાર નથી, પણ તે જવર ઉત્પન્ન થયા પછી તેની સાથે પાછળથી પોતપોતાના દોષોની સાથે સંબંધ પામે છે અર્થાત્ આગંતુક જવર પ્રથમ વ્યથાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને પછીથી પોતપોતાના દોષોની સંગાથે સંબંધ પામે છે.

એટલે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે પાણીને ઉકાળતાં અવશેષ રાખીને પાવું. પાણીના ઉકાળવા વિષે બહુમત છે માટે દોષોના ઉગ્રપણા કે હીનપણાનો વિચાર કરી તેઓની વ્યવસ્થા કરવી. શેર પાણીને ઉકાળી પોણોશેર રાખી, ઉકાળેલા વાસણમાંજ ઠારી પીવાથી પિત્તનો, શેરનું અરધો શેર રાખી પીવાથી વાયુનો અને શેરનું પાસેર રહે તેવું ઉકાળી ઠારી પીવાથી કફનો નાશ થાયછે. શેરનું પાશેર રહે તે **આરોગ્યાંબુ** કહેવાય છે. તે દસ્તને રોકનાર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, તાવને તુરત મટાડે છે. પાચન છે, હલકું છે, અને ઉધરસ, શ્વાસ, કફ, આફરો, પાંડુ, શુળ, અરશ, ગોટો, સોજા તથા પેટના રોગો એઓને મટાડનાર છે, માટે આવું પાણી પ્રત્યેક સમય પાવું, પણ તરશને વિશેષ રોકાવવી નહીં. રોગીએ સદા પથ્યમાં રહેવું, કેમકે ઔષધ કર્યા વિના પણ જો રોગી પથ્યમાં રહે તો એકલા પથ્યથીજ રોગનો નાશ થાય છે; પરંતુ પથ્ય રહિત રોગીનો વ્યાધિ સેંકડો ઔષધ કરવાથી પણ નાશ થતો નથી. તાવની શરૂવાતમાં લાંઘણ, તાવના મધ્યમાં પાચન અને તાવના અંતમાં ઔષધ આપવું; અર્થાત્ દોષોનો ઓછાવત્તાપણાનો વિચાર કરી લાંઘણ, પાચન અને ઔષધનો ઉપયોગ કરવો. લાંઘણ કરાવવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે–આમાશયમાં રહેલા દોષો જઠરાગ્નિની ઉનાશને નષ્ટ કરી આમ સહિત માર્ગોને ઢાંકી તાવને ઉત્પન્ન કરે છે; એટલાજ માટે તે આમનો નાશ કરવા અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવા લાંઘણજ કરવું જોઈએ. તેમાંપણ રોગીના બળ ઉપર આધાર રાખી લાંઘણ કરાવવું; કેમકે આરોગ્યતા બળનેજ આધીન રહેલ છે અને એજ આરોગ્યતાના માટેજ આ ચિકિત્સા છે. વાયુના તાવવાળાને ૭ દિવસે, પિત્તજ્વરવાળાને ૧૦ દિવસે અને કફજ્વરવાળાને ૧૨ દિવસે આમ પાકી જાય છે માટેજ પ્રથમ કહી ગએલા છીએ કે ઉપર કહેલા દિવસો પછીજ તે તે દોષવાળા રોગીને કવાથ કે ઔષધ આપવું. રોગીને જ્યારે ભૂખ લાગે ત્યારે હિતકારી હલકું ભોજન આપવું. અત્યંત ભોજન, અત્યંત પાણી, અત્યંત પવન કે અત્યંત નિર્વાત સ્થળ સેવન કરવું નહીં, જે વૈદ્યએ જેટલું હિતકારી હોય તેટલુંજ ઉપયોગી કાર્ય કરવું. જે ગુણ લાંઘણમાં છે તેજ ગુણ હલકા ભોજન–યૂષ, માંડ, પેયા કે કાંજી વગેરે આપવામાં છે. જે રોગમાં જે સમય જેવું અન્ન, જેવું પાણી કે જેવો વિહાર કરવો યોગ્ય હોય તે પ્રમાણે વર્ત્તવું, પણ ઓછી કે વધતી ક્રિયા ઉપયોગમાં લેવી નહીં. કાચું પાણી ૧ પોહોરે પચે છે. ઉકાળી ટાઢું કરેલું પાણી ચાર ઘડીએ અને ઉકાળીને જરા ઉનું રાખેલું પાણી બે ઘડીએ પચે છે. તરૂણજ્વરમાં દુધ આપવું નહીં. વિશેષ હરફર કરવી નહીં. સારાંશમાં એજ કે–જેવી રોગની અવસ્થા તે પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી; પરંતુ એમ ન કરવું કે અમુક ગ્રંથમાં આમ કહેલ છે માટે આમ કેમ થાય? એવી વિચારણા રાખવી નહીં, પણ જે જગ્યાએ જે હિતકારી ચિકિત્સા જણાય ત્યાં તેવીજ કરવી; જેમકે તરૂણજ્વરવાળાને વમન કરાવવા મનાઇ કરેલ છે; છતાં પણ તુરત જમેલાને તૃપ્તિથીજ તાવ આવ્યો હોય અને વમન કરાવવાને યોગ્ય તો તેને લાંઘણને બદલે વમન કરાવવુંજ યોગ્ય છે. **વૃદ્ધ વાગ્ભટે** કહ્યું છે કે–જેણે વમન વમન કર્યું હોય તેને લંઘન કરાવવું; પણ જેણે લંઘન કર્યું હોય તેને વમન કરાવવું નહીં; માટે પ્રત્યેક સમય પૂર્વાપરનો ખુબ વિચાર કરી નિર્ભયપણે નિયમસર દોષોને દૂર કરનારી

ભૂતોને કાહાડવાનો મંત્ર.

ॐ ह्राँह्रीं नमोभूतनायक समस्त भूवन भूतारि साधय २ हुं ३ फुटस्वाहा.

આ મંત્ર ભણી મોર પાંખથી ઝાડો-ઉજણું નાખે તો ભૂત દૂર થાય છે.

મંત્ર બીજો.

ॐ नमो नारसिंहाय हिरण्यकशिपु वक्षस्थल विदारणाय त्रिभुवन व्यापकाय भूत प्रेत पिशाच शाकिनी कीलोन्मूलनाय स्तभोद्भव समस्त दोषान् हन हन सर सर चल चल कंप कंप मथ मथ हुंफुट हुंफुट हुंफुट ठःठःमहारुद्रोजापयतिस्वाहा.

આ નૃસિંહ રક્ષામંત્રથી મોર પિંછાની પિંછીથી ઉજણી દેવી તો ભૂતાદિક નાશ થાય.

મંત્ર ત્રીજો.

ॐ नमो भगवते भूतेश्वराय किलिकिलि तार्क्ष्याय रोद्रदंष्ट्र करालवक्राय त्रिनयन भूषिताय धगधगीत पिसंग ललाट नेत्राय तीव्र कोपानलाय मिति तेजसे पाश शूल खट्वांग डमरुकर धनुर्बाण मुद्गर भयदंड त्रासमुद्रा व्यग्र दशदोर्दंड मंडिताय कपिल जटाजूट कूटार्धचंद्र धारिणे भस्मराग रंजित विग्रहाय उग्रफणिपति घटाटोप मंडित कंठ देशाय जय २ भूत डामरेश आत्मरूपं दर्शय २ नृत्यय २ सर २ वल २ पाशेन बंध २ हुंकारेण त्रासय २ वज्रदंडेन हन २ निसितखड्गेन छिंधि २ शुलग्रेणभिद्य २ मुद्गरेण चूर्णय २ सर्व ग्रहाणां आवेशय २.

આ મંત્રવડે ગાયના ઘીમાં ગુગળ મેળવી ભૂતગ્રસિતને સારી પેઠે ધુણી આપવી. તથા આ મંત્રથી અડદ મંત્રી છાંટે તો ભૂત પ્રેતાદિ જે હોય તે જવાબ આપે અને પછી એજ મંત્રથી ભૂતાદિને કહાડે. **અથવા**-ગુગળ, લિંબડાનાં પાન અને સાપની કાંચળી મેળવી ધુપ દેવો **તથા** હીંગ, અને લસણ પાણીમાં ઝીણાં વાટી નાકમાં નાસ દે તથા આંખમાં અંજન કરે તો ભૂતાદિ નાશ થાય. એમ **તંત્રોપચાર** ગ્રન્થમાં લખેલ છે. **અથવા** તુલસીનાંપાન ૮, કાળાં મરી ૮ અને (શનિવારની સંધ્યાએ નોતરી આદિતવારના પ્રાતઃકાળે કાગડા ન બોલે તે વખત પોતાનો પડછાયો ટાળી પવિત્રપણે લીધેલી) સહદેવીની જડ એ ત્રણેને મેળવી ગળામાં ધારણ કરે તો ભૂતાદિક દોષ દૂર થાય.

અભિચાર કે, **અભિશાપથી** આવેલા તાવમાં મોહ અને તરશ ઉત્પન્ન થાય છે. અત્યંત શોચ થયા કરે છે, સર્વ વસ્તુમાં ગ્લાનિ ઉપજે, અતિસાર, મૂર્ચ્છા, ભ્રમ, દાહ અને મનતપ થયા કરે છે. તથા **માનસજ્વર** એટલે પુત્ર, મિત્ર, સ્ત્રી ધન અને ઇષ્ટવસ્તુનો નાશ થવાથી જે તાવ આવે છે તેમાં પણ ઉપર પ્રમાણેજ ચિન્હો હોય છે.

ઉપાય.

ઇશ્વર ભજન કરવું એ સર્વોત્તમ છે. તથા ધૈર્યતા રાખવી, અને મનને ગમે તેવાં મિષ્ટ રૂચિ કરતા ભોજનો જમે તો તથા અતિ સ્વાદવંત શાકના ખાવાથી ઉક્ત જવરો મટે છે.

આષધીના ઉગ્ર કે **ખરાબ વાસ વા, સ્વાદથી** આવેલા તાવમાં મૂર્ચ્છા આવેછે, કપાળ દુખેછે, ઉલટી થાયછે અને છિંકો આવ્યા કરે છે. તેને મટાડવા સુંદર સ્વા-

દિષ્ટ ઔષધો, રૂચિકર વસ્તુઓ અને સુગંધ દ્રવ્યો ઉપયોગમાં લે તો આરામ થાય છે. ઝેર ખાવાથી આવેલા તાવમાં મુખ કાળું, શરીરમાં બળત્રા, અન્નનો અભાવો, અતિસાર, તરશ, તીવ્રપીડા અને મૂર્છા થાય છે તેને મટાડવા ઝેર નાશના પ્રયોગ કરવા.

વિષમજ્વરનાં લક્ષણ.

જે મનુષ્યને તાવ આવતો હોય છતાં કુપથ્ય કરે તેથી, અથવા તો તાવ ઉતર્યાં પછી ખાવા પીવામાં–આહાર વિહારમાં યોગ્ય રીતિ રાખે નહીં તેથી રસ તથા રૂધિર આદિ ધાતુઓમાંના કોઈ ધાતુને દૂષિત કરીને **વિષમજ્વર**ને ઉત્પન્ન કરે છે અથવા તાવ આવ્યા વિના પણ આ તાવ આવે છે–એટલે જેને ટાઢો કે ઉનો તાવ આવે તથા વધારે આવે કે થોડો આવે તેનો નિયમ નહીં અને સમય–વખતનું પણ નિયમિતપણું હોય નહીં અથવા વખતસર પણ આવે તે વિષમ જ્વર કહેવાય છે. તેના મુખ્ય ચાર અથવા પાંચ પ્રકાર છે. સંતત, સતત, અન્યેદ્યુ, તૃતીયક અને ચાતુર્થિક એ પાંચ ભેદ છે.

જે જ્વર સાત દિવસ (વાયુનો) દશ દિવસ (પિત્તનો) અને બાર દિવસ (કફનો) નિરંતરપણે રહે તેને **સંતતજ્વર** કહે છે.

જે જ્વર એક અહોરાત્રિમાં બે વખત આવે તે **સતતજ્વર** કહેવાય છે.

જે જ્વર અહોરાત્રિમાં એકજ વખત આવે છે તે **અન્યેદ્યુ** કે **અન્યેદ્યુષ્ક** કહેવાય છે.

ત્રીજે દિવસે એકાંતરે તાવ આવે તે **તૃતીયજ્વર** અને ચોથે દિવસે આવે તે **ચાતુર્થિક–ચોથીઓ–તરીઓ** તાવ કહેવાય છે.

ઉપાય.

વિષમજ્વર વાળાને મગ તથા મઠની દાળનું પાણી પાવું, હલકા પથ્ય પદાર્થો આપવા, ઠંડુ પાણી પાવું નહીં, અથવા પટોલ, હરડેની છાલ, લિંબડો, ઇંદ્રજવ, જવાસો, અને લિંબડાની ગળો એ સર્વ સમાન ભાગે લઇ ખાંડી કવાથ કરી નિરંતર ૭ દિવસ સુધી બન્ને વખત પીવા માત્રથી કાસાદિ યુક્ત **સતતજ્વર** નાશ થાય. **વૈદ્યવિનોદ. અથવા શીતજ્વર**–ટાઢીઆ તાવવાળાને મોટીભોંરીંગણી, ધાણા, સુંઠ, લિંબડાની ગળો, મોથ, પદ્મક, રતાંજળી, કરીયાતું, કુકડવેલાનાં ફળ, અરડુસો, પુષ્કરમૂળ, કડુ, ઇંદ્રજવ, લિંબડાની અંતરછાલ, ભારંગી અને પિત્તપાપડો એ સઘળાં ઔષધોને સમાન ભાગે લઈ કવાથ કરી ૧૦ દિવસ સુધી બન્ને વખત પીએ તો **ટાઢીઓ તાવ** મટે. આ **વૃહતક્ષુદ્રાદિ કવાથ** કહેવાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય. અથવા** કરીયાતું, લિંબડાની અંતર છાલ, કડુ, લિંબડાની ગળો, હરડેદળ, મોથ, જવાસો, ત્રાયમાણ, ભોંરિંગણી, કાકડાશીંગી, સુંઠ, પિત્તપાપડો, ઘઉંલા–કાંગ અથવા ખુપકળા, પટોળ, લીંડીપીપર **અને** કચૂરો એ સોળ ઔષધીઓ સમાન ભાગે લઇ ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ૧૦ રતીભાર ઠંડા પાણી સંગાથે ૮ દિવસ લગી સેવન કરે તો **વિષમજ્વર** દૂર થાય છે. આ **ષોડશાંગચુર્ણ** કહેવાય છે. **યોગચિંતામણિ. અથવા** કરીયાતું, કડુ, નસોતર, વાળો, પીપર, વાવડીંગ, સુંઠ, લિંબડાની અંતરછાલ, હરડે એઓ સઘળાં સમાન લઈ તેઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ઉના પાણી સાથે, વા એઓનો કવાથ કરી પીએ તો વિષમજ્વર નાશ પામે છે અને ભૂખને વધારે છે. **વૈદ્યવિનોદ.** "**અથવા–સંખીઆ સોમ–**

અને ૧૪ વાર લાંબા વંતાકમાં ઘાલી ભરસાડમાં બાફી તે સોમલ જેટલો શુદ્ધ હિંગળોક અને પીપર મેળવી ઘુંટી રાઇ જેવડી ગોળીઓ વાળી તેમાંથી ૧ ગોળી પતાસા સંગાથે દાહાડ ચઢયા પહેલાં ખાય તો સઘળી જાતના તાવ ૫ કે, ૭ ગોળીના સેવવાથી નાશ પામે છે આને જ્વરાંકુશ કહે છે. (વિષસમજ્વરના અનેક ભેદ છે માટે ચરક વા ભાવપ્રકાશાદિ ગ્રંથોથી જ્ઞાન મેળવો.)

જીર્ણજ્વરના લક્ષણ.

તાવ આવતાં ૨૧ દિવસ થાય ત્યાર પછી તે તાવને જીર્ણજ્વર કહે છે એટલે જીર્ણજ્વર વાળાના હાડમાં હાડકચરીઓ તાવ રહે છે. ભૂખ લાગતી નથી, શરીર દુબળુ થાયછે અને પેટમાં બરલની ગાંઠ વધી આવે છે તેને જુનો—જીર્ણ તાવ કહે છે.

જીર્ણજવરના ઉપાય.

સોનાના વરખ ૧ ભાગ, વગર વિંધેલાં સાચાં મોતી ૨ ભાગ, શુદ્ધ હિંગળોક ૩ ભાગ, અને મરી ૪ ભાગ તથા ગોમૂત્રમાં શોધેલો ખાપરીઓ ૮ ભાગ લઈ સર્વને ઉત્તમ ખરલમાં ખરલ કરી ગાયના માંખણ અને લીબુંના રસ સાથે જ્યાં સુધી માંખ-ખણની ચીકાશ જણાય ત્યાં સુધી ઘુંટી ૧ રતી વા બે રતી ભારની રેવડીઓ બનાવી રતી કે બે રતી ભાર, મધ પીપર સાથે દુધના પથ્ય યુક્ત સેવન કરે તો જીર્ણજ્વર, ધાતુગતજ્વર, અતિસાર, લોહીખંડવાડો, પિત્ત સંબંધી ઘોર વ્યાધી, લોહીવિકાર, નેત્ર-વિકાર, અને પ્રદર રોગનો નાશ કરે છે, તથા શક્તિને વધારે છે. આ **વૃહન્વસંત-માલતીરસ** કહેવાય છે. **યોગતરંગણી. અથવા** ભોંરીંગણી, ગળો અને સુંઠનો કવાથ કરી પીપરના ચૂર્ણના પ્રતિવાસ સાથે શેવન કરે તો જીર્ણજવર, ખાંસી, કફ, દમ અને અરૂચિનો નાશ કરે છે. **અથવા** કચુરો, સુંઠ, દેવદાર, રાસ્ના, મોથ, કડુ, મોટી-રીંગણી અને કરીયાતુ એ સર્વ સમાન લઈ તેઓનો કવાથ કરી પીપર મધ સહિત પીએ તો જીર્ણજવર અને વિષમજ્વર નાશ થાય છે. **વૈદ્યવિનોદ અથવા** પીપળાની લાખ ૬૪ તોલા તથા તેલ ૬૪ તોલા અને તેલથી ચોગણું ગાયના દહીનું ઘોળવું નાખવું તથા આસગંધ, વરીઆળી, હળદર, દેવદાર, મેદીનાં બીજ (વા નગોડ,) કડુ, ન્હાની પીલુડી, ઉપલેટ, જેઠીમધ, મોથ, સુખડ અને રાસ્ના એટલાં એક એક તોલા ભાર લઇ કલ્ક કરી તેમાં નાખી ધીમા તાપે તેલને પકાવી ગાળી લેવું આ તેલનો માલેસ કરે તો સઘળી જાતના વિષમજ્વર, ચળ, શુળ, શરીરની ખ-રાબ વાસના, અંગનું ફાટવું વા ફોલ્લાઓ વગેરે નાશ થાય છે. આ **લાક્ષાદિતલ** કહેવાય છે–**યોગતરંગીણિ. અથવા** લીંડીપીપરો પેહેલે દહાડે ૩ તથા ૭ કે ૧૦ થી ખાવી શરૂ કરી નિરંતર એક એક વધતાં ૨૧ દિવસ લગી ખાવી અને પછી પાછી ક્રએ એક ઘટાડી જેટલી પહેલે દાહાડે ખાધી હોય તેટલા સુધી આવવું. તેને [1]**વર્દ્ધમાન**

[1] પ્રથમ પાંચ પીંપરથી વધતાં સો સુધી વધી પછી તેજ પ્રમાણે ઘટતાં પાંચ સુધી આવવું, પણ નિત્ય તે પીપરનું દુધ સાથે સેવન કરે તો વાતરક્ત, દમ, પાંડુ, મસા, ગોળો, સોજો અને પેટના રોગ મટે છે. **વૈદ્યરત્ન.**

પ્રથમથી ૫–૭–કે ૧૦ પીપરોને દુધમાં ઉકાળી તેમાંજ ઘુંટી પીને પછી દુધ ભાત જમે અર્થાત્ નિરંતર ૨૧ દિવસ લગી એક એક પીપર વધારતાં પછી એક એક ઘટાડી સેવન કરતા

પીપર પ્રયોગ કહે છે. આ વર્ધમાન પીપરના સેવનથી જીર્ણજ્વર, પાંડુ, વાતરક્ત, ખાંસી, દમ, અરૂચિ, પેટના રોગ, હર્ષ, શ્લેષ્મ, અને ઉરોગ્રહ વાયુ મટે છે. **યોગચિંતામણિ અથવા** બકરીના દુધના ફીણનો હાથે પગે લેપ કરવાથી જીર્ણજ્વર મટે છે. **પ્રસ્તાવિક. અથવા** લિંબડાના પાન ૧૦ ભાગ, ત્રિફળાં ૩ ભાગ, ત્રિકટુ ૩ ભાગ, અજમો ૫ ભાગ, ત્રિલવણુ ૩ ભાગ, અને જવખાર ૨ ભાગ લઈ તેઓનું વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી પ્રભાતે પાણી સાથે સેવન કરે તો વિષમજ્વર અને જીર્ણજ્વર નાશ થાય છે. આને **નિંબાદિ ચર્ણ** કહે છે. **વૈદ્યરહસ્ય. અથવા** ત્રિફળાં, હળદર, દારૂહળદર, ભોંરીંગણી, મ્હોટીરીંગણી, કચુરો, ત્રિકટુ, પીપરીમૂળ, ન્હાની પીલુડી, ગળો, ધમાસો, કડુ, ખડસલિયો, મોથ, ત્રાયમાણ, વાળો, લિંબડો, પુષ્કરમૂળ, જેઠીમધ, કડાછાલ, અજમો, ઈંદ્રજવ, ભારંગી, સરગવાનાં બીજ, સોરઠી માટી (ફટકડી), વજ, તજ, પદ્મક, કાળો વાળો, સુખડ, અતિવિષ, કાંશકી, મ્હોટો સમેરવો, ગંધી સમેરવો, વાવડીંગ, તગર, ચિત્રો, દેવદાર, ચવ્યક, તમાલપત્ર, કડવાં પરવળ, જીવક, ઋષભક, લવિંગ, વંશલોચન, ધોળું કમળ, કાકોળીનાં પાન, જાવંત્રી અને તાલીસપત્ર એટલાં ઔષધો સરખાં લઇ ચૂર્ણ કરી તેના અરધા ભાગે કરીયાતાનું ચૂર્ણ તેમાં મેળવી યોગ્ય માત્રાએ તેનું સેવન કરે તો સમસ્ત પ્રકારના તાવ, દાહ, પ્રમેહ, ઘેન, ભ્રમ, તરશ, ઉધરસ, શ્વાસ, પાંડુ રોગ, છાતીનાં દરદ, કમળો, ત્રિકૂપીઠનું, ગોઠણનું તથા પડખાનું શુળ જેમ વિષ્ણુ ભગવાન્ સુદર્શનચક્રવડે દૈત્યોનો નાશ કરે છે તેમ આ **સુદર્શન ચૂર્ણ** ઉપર કહેલા રોગોનો નાશ કરે છે. જ્વર માટે ટાઢા પાણી સાથે ફાકવું. **યોગતરંગીણિ.** આ ઉપાય કર્યા છતાં જીર્ણજ્વર કે વિષમજ્વર ન મટે તો રોગના પ્રમાણમાં રેચ અને ઉલટી કરાવવી જેથી તુરત મટે છે.

અજીર્ણ જ્વરનાં લક્ષણ.

જે રોગીને વારંવાર પાતળો ઝાડો થયા કરે, ખાટા ઓડકાર આવે, ઉલટી થવા જેવી શંકા રહે, પેટમાં પીડા થાય, પેટ ચઢે અને પેટમાં ગડગડાટ થાય તો જાણવું કે અજીર્ણના કારણથી તાવ આવે છે.

ઉપાય.

"ઓડી અજમો, હરડેની છાલ અને સંચળ એઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ટાંક ૧ ઉના પાણી સાથે ફાકે તો અજીર્ણ જ્વર જાય. અથવા અજીર્ણને નાશ કરનારા સમસ્ત ઉપાયો યોજવા તેથી પણ અજીર્ણજ્વર નાશ થાય છે."

દ્રષ્ટિજ્વરનાં લક્ષણ.

જે મનુષ્ય કોઇ ક્રૂર જનની દ્રષ્ટિ લાગી હોય તેને બગાસાં બહુ આવે, પેટમાં પીડા, હાથ પગમાં ત્રોઠાવો અને શરીર અશક્ત થઇ જાય તો, જાણવું કે દ્રષ્ટિજ્વર છે.

રહેવું. **વૈદ્યરહસ્ય.** પાંચ અથવા દશથી પ્રથમ પીપરો શરૂ કરી એકેક વધતાં ૧૨ દિન દુધમાં ધુંટી પીવી અને ક્રમવાર, ઘટાડી દેવી. પણ, તે ઉપર દુધભાત ખાવાં, **સુશ્રુત.**

દશ પીપરને ક્રમેકરી વધતાં ૨૦ દિવસ દુધમાં ઉકાળી પીવી અને પાછી ક્રમવાર ઘટાડવી, એમ ૧૦૦૦ પીપર ખાય તો સર્વ રોગ મટાડી આયુને વધારે છે. બળવાળાએ તેના ચૂર્ણને ફાકીને ઉપર દુધ પીવું તો ગુણ થાય છે. પીપરનું ચૂર્ણ સમાન મધમાં સેવે તો ખાંસી, અજીર્ણ અરૂચિ, દમ, છાતિના રોગ, પાંડુ અને કૃમિરોગનો નાશ કરે છે. **વાગ્ભટ.**

ઉપાય.

"શેકેલી હીંગ, કાળાંમરી, લીંડીપીપર અને સુંઠ એઓને સમાનભાગે લઇ ઝીણું વાટી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ટાંક ૨ ઉના પાણી સંગાથે સેવન કરે તો દ્રષ્ટિજ્વર મટે છે. **અથવા** નાગનો મ્હોરો–મણિને પાણીમાં ગોળી તે પાણી પાવાથી તથા તંત્રાદિ પ્રયોગથી દ્રષ્ટિજ્વર નાશ થાય છે."

લોહિવિકારથી ઉત્પન્ન થયેલા તાવનાં લક્ષણ.

જે રોગીના સર્વ શરીરમાં ત્રોડાવો થાય, શ્વાસ ચાલે, શરીર શિથિલ થઇ જાય, તૃષા, મૂર્છા અને આફરો થાય તો જાણવું કે લોહીના બગડવાથી તાવ આવેલો છે.

ઉપાય.

"કાળી દ્રાખ, હરડેની છાલ, અરડુસો, ભોંરિંગણી, હળદર અને લિંબડાની ગળો એઓને બરાબર લઇ ખાંડી કવાથ કરી યોગ્ય માત્રાએ ઠંડો પડયા પછી તેમાં ૦॥। તોલાભાર મધ મેળવી દિવસ ૭ લગી સેવન કરે તો લોહી બગાડથી ઉત્પન્ન થયલો તાવ નાશ પામે છે."

મળજ્વરનાં લક્ષણ.

જે રોગીને ભ્રમ, મૂર્છા, ઉલટી, હેડકી, પેટમાં શુળ અને જીભ તથા મુખમાં શોષ પડયા કરતો હોય તો તથા બળતરા પણ થયા કરે તો જાણવું કે મળના બગાડથી તાવ આવ્યો છે.

ઉપાય.

કડુ, પીપરીમૂળ, મોથ, હરડેની છાલ અને ગરમાળાનો ગોળ એ સઘળી ઔષધીઓ સમાન ભાગે લઇ આખીપાખી ખાંડી કવાથ કરી યોગ્ય માત્રાએ આપે તો મળજ્વર નાશ થાય છે–આ **કિરમાળાપંચક** કહેવાય છે.

ગર્ભિણિ સ્ત્રીના તાવનો ઉપાય.

"રતાંજળી, કાળીદ્રાખ, વાળો, ધોળી ઉપલસરી, જેઠીમધ, મહુડો, ધાણા, સુગંધીવાળો અને સાકર એ સઘળાં બરાબર ભાગે લઇ તેઓનો કવાથ કરી ૭ દિવસ, સુધી સેવન કરે તો ગર્ભવંતી સ્ત્રીનો તાવ નાશ થાય છે."

સૂતિકાજ્વરનાં લક્ષણ.

જે સ્ત્રીને સર્વાંગમાં તોડ થતા હોય, શરીર ઉનું રહે, કંપવા થાય, શરીર ભારે રહે તૃષા, સોજો અને અતિસાર થઈ આવે ત્યારે જાણવું કે સુવારોગને લીધેજ તાવ આવેલો છે.

ઉપાય.

"અજમોદ, જીરૂં, વંશલોચન, ખેરસાર, વિજેસાર, વરીયાળી, ધાણા, અને શીમળાનો ગુંદ એ સઘળાં સમાન ભાગે લઇ કચરી કવાથ કરી ૧૦ દિવસ પર્યંત પીએ તો સૂતિકાજ્વર નાશ પામે." **અથવા** સાલપરપોટી (સમેરવો), પીલવણી (ગંધી સમેરવો) ભોંરિંગણી, ઉભીરિંગણી, ગોખરૂ, બીલી, અરણી, અરલૂ, સીવણ અને કાકચ એ દસમૂળને સમાન ભાગે લઇ ખાંડી તેઓનો કવાથ કરી ૧૦ દિવસ સુધી નિરંતર જરા ઉનો હોય ત્યારે તેમાં ઘી નાખી પીએ તો સૂતિકાજ્વર મટે છે. **ભાવપ્રકાશ.**

બાળકોના જ્વરના ઉપાય.

જે બાળકનું શરીર ઉનું થયું હોય તથા રોયાં કરે તો તાવ આવેલો જાણી તેને મોથ, હરડેની છાલ, લિંબડો, પટોળ અને જેઠીમધ એ સઘળાં સમાન ભાગે-માસા માસા ભાર લઇ કવાથ કરી ૭ દિવસ યોગ્ય માત્રાએ સ્હેજ ઉનો હોય ત્યારે પાએ તો બાળકનો તાવ મટે છે. **ભાવપ્રકાશ.** **અથવા**-"ચોખાની ધાણી, જેઠીમધ, બાલછડ અને મહુડો એઓનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ ૧ માસાભાર મધ સંગાથે ચટાડે તો બાળકનો તાવ મટે." તેની માતા કે ધાય હોય તેને પથ્યમાં રાખવી તેથી પણ તરત આરામ થાય છે. **અથવા** તે બાળકને તાવ સંગાથે અતિસાર પણ થયો હોય તો, અતિવિષ, બીલાનો ગર્ભ, ઇંદ્રજવ, ધાવડીનાં ફૂલ, લોદર, ધાણા અને વાળો એઓનો માસા માસા ભારનો કવાથ કરી પીવરાવે તો અતિસાર યુક્ત તાવનો નાશ થાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય.** **જો બાળકની ડુંટી પાકી ગઇ** હોય તો ઘી ઉનું કરી શેક કરે તો મટે છે. **જો બાળકના પેટમાં** કરમીઆ પડ્યા હોય તો-તાવ આવે, શરીરનો વર્ણ વિપરીત થઈ જાય, પેટમાં શૂળ હોય, ઉલટી, ભ્રમ, ભોજનમાં-ધાવવામાં અરૂચિ, અને અતિસાર હોય તો જાણવું કે ક્રમીઆના કારણથી જ્વર ઉત્પન્ન થએલો છે. તેનો **ઉપાય** એ છે કે-પિત્તપાપડો, લિંબડાની અંતરછાલ, સરગવાનું મૂળ, મોથ, દેવદાર અને વાવડીંગ એ સઘળાં બરાબર ભાગે લઇ કચરી ટાંક ૧ નો કવાથ કરી ૭ દિવસ પાવાથી પેટના ક્રમીઆ નાશ પામે છે અને તાવ પણ મટે છે."

કાળજ્વરનાં લક્ષણ.

જે રોગીનો તીવ્રવેગ સહિત તાવ હોય, ઉર્ધ્વશ્વાસ હોય, શરીરની કાન્તિ નાશ પામી જાય, પરસેવો આવે, શરીર શિથિલ થઇ જાય, નાડી હાથ લાગે નહીં અને શરીરની સર્વ ઇંદ્રિઓ પોત પોતાના ધર્મને ત્યજી દે તો જાણવું કે કાળજ્વર છે.

ઉપાય.

ગાય, પૃથ્વી, અન્ન, વસ્ત્ર, ફળ અને સુવર્ણાદિનું શ્રદ્ધા તથા શક્તિ પ્રમાણે દાન દેવું. અને સન્નિપાત ઉપર કહેલા પ્રયોગો ઉપયોગમાં લેવા તથા શ્રી રામનામનું સ્મર્ણ કરાવવું એજ જન્મ જન્માંતરમાં સુખદાતા છે.

જ્વરના દશ ઉપદ્રવ.

તાવનું બોહોળું કુટુંબ છે એટલે ઉધરસ, શોષ, શ્વાસ, હેડકી, વમન, અતિસાર, અરૂચિ, આફરો, બંધકોષ અને મૂર્છા એ દશ ઉપદ્રવ--કિંવા કુટુંબી છે એટલે પ્રથમ જ્વર છે એ વડિલ પુરૂષ રૂપ છે તેથી પેહેલાં પ્રત્યેક્ મનુષ્યને તાવ આવે અને પછી ઉક્ત કહેલા ૧૦ ઉપદ્રવો પ્રાપ્ત થાય છે. જ્વરરૂપી વડિલ પુરૂષની તરશ તો સ્ત્રી છે. શ્વાસ અને ઉધરસ તાવના દીકરા છે, હેડકી અને ઉલટી તાવની દીકરીઓ છે, અતિસાર તાવનો ભાઇ છે. અરૂચિ તાવની બેહેન છે, બંધકોષ તાવનો ભાણેજ છે, આફરો તાવનો સસરો છે અને મુર્છા તાવની લોંડી છે. એમાં તાવ આવ્યા પછી જે વિશેષ બળવાન જણાય તેનું બળ નાશ કરવા યોગ્ય ગુણવાળી ઔષધી આપવી, પણ અન્ય બળવાન્ ઉપદ્રવ પ્રત્યે તિરસ્કાર બતાવી એકલા જ્વરનાજ ઉપાય કરવા અયોગ્ય છે, માટે જ્વરઘ્ન દવા સાથે જે ઉપદ્રવ બળવત્તર જણાતો હોય તેને નાશ કરનારી ઔષધીનો મેલાપ કરી ઉપાય યોજવા.

જ્વર અને અતિસાર એકઠા હોય તેના ઉપાય.

સુંઠ, અતિવિષ, મોથ, કરિયાતુ, લિંબડાની ગળો અને કડાછાલ એ સર્વ સમાન ભાગે લઇ કચરી ક્વાથ કરી યોગ્ય માત્રાએ નિરંતર ૭ દિવસ સુધી પીએ તો જ્વર સહિત અતિસાર નાશ પામે છે. **વૈદ્યરહસ્ય. અથવા** "પિપરીમૂળ, લીંડીપીપર, ચવ્ય, ચિત્રામૂળ, સુંઠ, બીલાનો ગર્ભ, મોથ, કરિયાતુ, કડાછાલ અને ઇંદ્રજવ એ સઘળાંને સમાન લઇ ખાંઠી ક્વાથ કરી દિવસ ૭ સુધી સેવન કરે તો જ્વરાતિસાર, હેડકી, મુખશોષ, ઉલટી, શ્વાસ અને ઉધરસ એ સર્વનો નાશ કરે છે."

જ્વરના ઉપદ્રવોના ક્રમવાર ઉપાય.

"જ્વરમાં **તૃષા** બહુ લાગતી હોય તો ધાણા, મોથ અને પિત્તપાપડો એઓને કચરી ક્વાથ કરી ૩ દિવસ લગે સેવન કરે તો તૃષા, બળતરા અને અતિસાર એ સર્વ દૂર થાય છે." **અથવા** વડવાઇના અંકૂરા, ચોખાની ધાણી અને કમળકાકડીનો મગજ, એઓને સમાન લઇ ઝીણાં ખરલ કરી મધમાં ગોળી વાળી ગોળી ૧ મોઢામાં રાખે તો તૃષા દૂર થાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય**.

જો જ્વરમાં **ઉધરસ** હોય તો "લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, સુંઠ, ભારંગી, ખેરસાર, ભોંરિંગણી, અરડુસી, પાનની જડ અને બેહેડાની છાલ એઓ સઘળાં સમાન લઇ ક્વાથ કરી ૭ દિવસ સુધી પીવાથી તાવમાં આવતી ઉધરસ મટે છે.

જો જ્વરમાં **શ્વાસ** હોય તો "સુંઠ, કાળાંમરી, લીંડીપીપર, મોથ, કાકડાશીંગી, ભારંગી અને પુષ્કરમૂળ એ સઘળાં સમાન ભાગે લઈ ટાંક ૧ નો ક્વાથ કરી ૭ દિવસ સુધી સેવન કરે તો તાવમાત્રનો શ્વાસ મટે છે."

તાવમાં હેડકી આવતી હોય તો પાણીમાં સિંધાલુણને ઘસી નાકમાં નાસ આપવાથી હેડકી મટે છે. **ભાવપ્રકાશ. અથવા** મોરપિંછાના ચાંદલાની રાખ, તથા લીંડીપીપર મધમાં ચાટવાથી **હેડકી** અને ઉલટી બન્ને મટે છે.

જો તાવમાં **ઉલટી** થતી હોય તો લિંબડાની ગળોનો ક્વાથ કરી ઠંડો થયા પછી મધ મેળવી પીવાથી તાવમાં થતી ઉલટી મટે છે. **અથવા** માખીની હગાર રતી બે ભાર મધ સંગાથે ચટાડવાથી ઉલટી મટે છે. **ભાવપ્રકાશ. અથવા**—"ચોખાની ધાણી, તથા લીંડીપીપર મધ સંગાથે ચટાડવાથી ઉલટી મટે છે."

જો તાવમાં **મૂર્છા** હોય તો—"ગરમાળાનો ગોળ, કાળિદ્રાખ, પિત્તપાપડો, અને હરડેની છાલ એઓનો ક્વાથ કરી પીવાથી મૂર્છા મટે છે."

જો તાવમાં **બંધકોષ** હોય **અથવા આફરો** હોય તો, ચોખા સાબુની દીવટ કરી ગુદામાં યુક્તિવડે મૂકે તો બંધકોષ અને આફરો એ બને મટે છે. **ભાવપ્રકાશ.**

જો તાવમાં **મુખશોષ** હોય **અથવા જીભમાં વિરસપણું** જણાય તો સાકર તથા દાડિમના દાણાની ચટણી કરી મ્હોમાં રાખે તો વિરસતા અને મુખમાં પડતો શોષ મટે છે.

જો તાવમાં **નિંદ્રા ન આવતી** હોય તો શેકેલી શુદ્ધ ભાંગ ૧ રતીભાર મધની અંદર ચાટે તો નિદ્રા આવે અને અતિસાર—સંગ્રહણી નાશ પામે તથા ભૂખ ઉઘડે છે. **અથવા** પીપરીમૂળનું ચૂર્ણ ટાંક ૧, ગોળમાં મેળવી ખાય તો નિશ્ચે નિદ્રા આવે. **અથવા** એરંડીયું અને અળસીનું તેલ એ બન્નેને કાંસાની થાળીમાં ઘસી આંખમાં અંજન કરવાથી નિશ્ચે નિદ્રા આવે. **વૈદ્યરહસ્ય.**

જ્વર મુક્તનાં લક્ષણ.

શરીર કેવળ હલકું જણાય, માથામાં ચળ આવે, નીચેના હોઠ આગળ ઝીણી ઝીણી ફોડકીઓ થાય (બરો મૂતરી જાય), શરીરની સર્વ ઇંદ્રિઓ પોતાના ધર્મને પૂર્ણપણે અંગિકાર કરે, શરીરની સર્વ વ્યથા મટી જાય, પરસેવો થયા કરે, ભૂખ લાગે, છીંક આવે, અને મળની પ્રવર્તિ થાય ત્યારે સમજવું કે હવે તાવ ગયો છે.

તાવ આવતો બંધ થયા પછી કેમ વર્તવું.?

ચતુર મનુષ્યે તાવ આવતો બંધ થઇ ગયા પછી પણ જ્યાંસુધી શરીરમાં શક્તિ આવે ત્યાં સુધી પથ્યમાં રેહેવું. મૈથુન, કસરત, મેહેનતનું કામ, ભારે પદાર્થ, અતિ ભોજન, અને પ્રકૃતિને અહિતકારી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો.

તુરતના તાવવાળાને અને જુના તાવવાળાને શું શું પથ્ય છે?

પથ્ય એટલે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અને કુપથ્ય એટલે તજવા યોગ્ય વસ્તુઓ એટલે તુરતના આવેલા તાવવાળાને મગની મોગર દાળ, મઠની દાળ, ઘઉંનો ખાખરો, બકરીનું દુધ, હલકું કાંજી જેવું ભોજન, તાંદળજો, મેથીની ભાજી, તુરીઆનું શાક, અલ્પ ભોજન, યોગ્ય લંઘન અને સાઠીચોખા એટલી વસ્તુઓ તુરતના આવેલા તાવવાળાને હિતકારી છે.

સ્નાન, રેચ, તૈલમર્દન, કસરત, દિવસે સુવું, દુધ, ઘી, ચણા, અડદ, તથા મસૂરની દાળ, માંસ, પાનબીડાં, છાશ, દારૂ, મીઠા પદાર્થો, કઠિણ ખોરાક, ક્રોધ અને ઉતાવળું બોલવું એ કુપથ્ય છે.

જીર્ણજ્વરવાળાને રેચ, વમન, સ્ત્રી સંગ, તૈલમર્દન, ઠંડા ઉપચાર, માંસાહારીને મૃગ તથા કુકડાનું માંસ, ગાયનું દુધ, ઘી, શીતળપાણી, ચાંદનીમાં બેસવું, સુંદર વાર્તાવિનોદ, હલકું ભોજન અને ધોયલાં સુંદર વસ્ત્રાદિ જુના તાવવાળાને પથ્ય છે. બાકીનાં કાર્યો અપથ્ય છે.

સર્વ જ્વરવાળાને અપથ્ય.

ભારે અન્ન, અશુદ્ધ પાણી. ખટાશ, તેલ, અથાણાં, ભાજીઓનાં શાક, ઉગતું ધાન્ય, તરબુજ--કાળીંગડું, પુષ્ટિકારી-ગરીષ્ટ વસ્તુ, શ્રમ, સ્નાન, મૈથુન, ઉલટી કે રેચ લેવો કુપથ્ય-અહિતકારી છે; માટે આહાર વિહારાદિ વિચારને ઉપયોગમાં લેવા.

જ્વર રોગીના માટે અગત્યની સૂચના.

જ્યાં સુધી ઉત્પન્ન થએલ દોષોના અંશાંશ માટે નિશ્ચે થએલ નથી; અર્થાત વાત, પિત્ત કે કફ એ દોષો પૈકી કયા દોષના કેટલા અંશ ઉત્પન્ન થએલ વ્યાધિમાં છે એનો નિર્ણય ન થયો હોય ત્યાં સુધી વૈદ્યને ઉચિત છે કે-સાધારણ ક્રિયા-જેનાથી કોઇ દોષ ન વધે તેવી ચિકિત્સા કરવી. તાવ આવતાંજ સામાન્ય યત્ન એ છે કે પવન વગરની જગ્યામાં; અર્થાત્ ખરાબ અને ઘણી હવા-પવનવાળી જગ્યામાં ન રાખતાં સ્વચ્છ હવાવાળી જગ્યામાં રોગીને રાખવો. જે પંખાનો પવન વિશેષ હિતકારી હોય તેથી પવન નાખવો. ભારે અને ગરમ કપડાંથી અંગ ઢાંકવું. ઋતુ પ્રમાણે પકવેલા પાણીને થોડીવાર તરશને રોકી પીવું; અર્થાત્ વર્ષા ઋતુમાં આઠમે ભાગે, શરદ્ઋતુમાં છઠ્ઠે ભાગે, હેમંતઋતુમાં ચોથે ભાગે, શિશિરઋતુમાં પાંચમે ભાગે, વસંતઋતુમાં ત્રીજે ભાગે અને ગ્રીષ્મઋતુમાં અરધ ભાગે

એટલે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે પાણીને ઉકાળતાં અવશેષ રાખીને પાવું. પાણીના ઉકાળવા વિષે બહુમત છે માટે દોષોના ઉગ્રપણા કે હીનપણાનો વિચાર કરી તેઓની વ્યવસ્થા કરવી. શેર પાણીને ઉકાળી પોણોશેર રાખી, ઉકાળેલા વાસણમાંજ ઠારી પીવાથી પિત્તનો, શેરનું અરધો શેર રાખી પીવાથી વાયુનો અને શેરનું પાસેર રહે તેવું ઉકાળી ઠારી પીવાથી કફનો નાશ થાયછે. શેરનું પાશેર રહે તે આરોગ્યાંબુ કહેવાય છે. તે દસ્તને રોકનાર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, તાવને તુરત મટાડે છે. પાચન છે, હલકું છે, અને ઉધરસ, શ્વાસ, કફ, આફરો, પાંડુ, શુળ, અરશ, ગોટો, સોજા તથા પેટના રોગો એઓને મટાડનાર છે, માટે આવું પાણી પ્રત્યેક સમય પાવું, પણ તરશને વિશેષ રોકાવવી નહીં. રોગીએ સદા પથ્યમાં રહેવું, કેમકે ઔષધ કર્યા વિના પણ જો રોગી પથ્યમાં રહે તો એકલા પથ્યથીજ રોગનો નાશ થાય છે; પરંતુ પથ્ય રહિત રોગીનો વ્યાધિ સેંકડો ઔષધ કરવાથી પણ નાશ થતો નથી. તાવની શરૂવાતમાં લાંઘણ, તાવના મધ્યમાં પાચન અને તાવના અંતમાં ઔષધ આપવું; અર્થાત્ દોષોનો ઓછાવત્તાપણાનો વિચાર કરી લાંઘણ, પાચન અને ઔષધનો ઉપયોગ કરવો. લાંઘણ કરાવવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે—આમાશયમાં રહેલા દોષો જઠરાગ્નિની ઉનાશને નષ્ટ કરી આમ સહિત માર્ગોને ઢાંકી તાવને ઉત્પન્ન કરે છે; એટલાજ માટે તે આમનો નાશ કરવા અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવા લાંઘણજ કરવું જોઈએ. તેમાંપણ રોગીના બળ ઉપર આધાર રાખી લાંઘણ કરાવવું; કેમકે આરોગ્યતા બળનેજ આધીન રહેલ છે અને એજ આરોગ્યતાના માટેજ આ ચિકિત્સા છે. વાયુના તાવવાળાને ૭ દિવસે, પિત્તજ્વરવાળાને ૧૦ દિવસે અને કફજ્વરવાળાને ૧૨ દિવસે આમ પાકી જાય છે માટેજ પ્રથમ કહી ગએલા છીએ કે ઉપર કહેલા દિવસો પછીજ તે તે દોષવાળા રોગીને કવાથ કે ઔષધ આપવું. રોગીને જ્યારે ભૂખ લાગે ત્યારે હિતકારી હલકું ભોજન આપવું. અત્યંત ભોજન, અત્યંત પાણી, અત્યંત પવન કે અત્યંત નિર્વાત સ્થળ સેવન કરવું નહીં, જે વેળાએ જેટલું હિતકારી હોય તેટલુંજ ઉપયોગી કાર્ય કરવું. જે ગુણ લાંઘણમાં છે તેજ ગુણ હલકા ભોજન—યૂષ, માંડ, પેયા કે કાંજી વગેરે આપવામાં છે. જે રોગમાં જે સમય જેવું અન્ન, જેવું પાણી કે જેવો વિહાર કરવો યોગ્ય હોય તે પ્રમાણે વર્ત્તવું, પણ ઓછી કે વધતી ક્રિયા ઉપયોગમાં લેવી નહીં. કાચું પાણી ૧ પોહોરે પચે છે. ઉકાળી ટાઢું કરેલું પાણી ચાર ઘડીએ અને ઉકાળીને જરા ઉનું રાખેલું પાણી બે ઘડીએ પચે છે. તરૂણજ્વરમાં દુધ આપવું નહીં. વિશેષ હરફર કરવી નહીં. સારાંશમાં એજ કે—જેવી રોગની અવસ્થા તે પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી; પરંતુ એમ ન કરવું કે અમુક ગ્રંથમાં આમ કહેલ છે માટે આમ કેમ થાય ? એવી વિચારણા રાખવી નહીં, પણ જે જગ્યાએ જે હિતકારી ચિકિત્સા જણાય ત્યાં તેવીજ કરવી; જેમકે તરૂણજ્વરવાળાને વમન કરાવવા મનાહ કરેલ છે; છતાં પણ તુરત જમેલાને તૃપ્તિથીજ તાવ આવ્યો હોય અને વમન કરાવવાને યોગ્ય તો તેને લાંઘણને બદલે વમન કરાવવુંજ યોગ્ય છે. વૃદ્ધ વાગ્ભટે કહ્યું છે કે—જેણે વમન વમન કર્યું હોય તેને લંઘન કરાવવું; પણ જેણે લંઘન કર્યું હોય તેને વમન કરાવવું નહીં; માટે પ્રત્યેક સમય પૂર્વાપરનો ખુબ વિચાર કરી નિર્ભયપણે નિયમસર દોષોને દૂર કરનારી

ચિકિત્સાઓ કરવી. આ સંબંધમાં વિશેષ ખુલાસો મેળવવા **ભાવપ્રકાશ, ચરક, સુશ્રુત, શારઙ્ગધર** તથા **ચક્રદત્ત** વગેરેનું અવલોકન કરો.

ઇતિ સમસ્ત જ્વરનો અધિકાર સમાપ્ત.

ઇતિ શ્રીમન્મહારાજાધિરાજ રાજ રાજેંદ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃતસાગર નામા ગ્રન્થ વિષે સર્વજ્વર ઉત્પત્તિ, લક્ષણ અને ઉપાય નિરૂપણ નામનો બીજો તરંગ સમાપ્તઃ ॥

તરંગ ત્રીજો.

આ તરંગ ત્રીજા વિષે, દુઃખદાયક અતિસાર;
ગ્રહણી અર્શ—એ ત્રણ તણા, અથ ઇતિ છે અધિકાર.

અતિસારનો અધિકાર.

અતિસાર રોગ શાથી ઉત્પન્ન થાય છે? તથા તેનાં લક્ષણ અને યત્ન શું છે? એ જાણવાની અત્યાવશ્યકતા છે; માટે તેનું વિવેચન કરીએ છીએ.

અતિસારની ઉત્પત્તિ.

ભારે પદાર્થના ખાવાથી, અતિ સ્નિગ્ધ ભોજનથી, અતિ લુખાં ભોજનથી, અતિ ઉનાં, અતિ દ્રવરૂપ, અતિસ્થૂળ, અતિ ઠંડા ભોજનથી, વિરૂદ્ધ ભોજનથી, વિષમ ભોજનથી, અજીર્ણમાં ભોજન કરવાથી, સ્નેહનાદિ ક્રિયાઓના વારંવાર, કે વિધિ રહિત પ્રયોગ કરવાથી, વિષભક્ષણ, ભય, શોક કરવાથી, મદ્યપાનથી, દુષ્ટ પાણીથી, પ્રકૃતિ તથા ઋતુ વિરોધિ આહારવિહારથી, જળક્રિડા કરવાથી, મૂત્ર વિષ્ટાના વેગને રોકવાથી અને પકવાશયના દુષ્ટ થએલા કૃમિઓથી મનુષ્યોને અતિસાર—ઝાડાનો રોગ થાય છે. (આ સંબંધી વિશેષ વ્યાખ્યા માટે **ભાવપ્રકાશ મધ્ય ખંડનો પેહેલો ભાગ** અવલોકન કરો.)

અતિસારનું પૂર્વ સ્વરૂપ.

પૂર્વ સ્વરૂપ એટલે રોગ થયા પહેલાં જે ચિન્હોથી જાણી શકે કે અમુક રોગ થશે, જેમકે હૃદય, નાભિ, પડખાં, પેટ અને કુખ એઓમાં વ્યથા, ગાત્રામાં ગ્લાનિ, પવનનો રોધ, બંધકોષ, પેડુમાં આફરો, અને ખાધેલાં અન્ન પરિપકવ ન થાય આટલાં ચિન્હો જ્યારે થાય ત્યારે જાણવું કે અતિસાર રોગ થશે.

અતિસારની સંપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય સ્વરૂપ અને સંખ્યા.

કુપથ્યના કરવાથી મનુષ્યના રસ, જળ, મૂત્ર, સ્વેદ, મેદ, કફ, પિત્ત અને રૂધિર ઇત્યાદિ દ્રવરૂપ ધાતુઓનો સમૂહ વૃદ્ધિ પામિ અગ્નિને ઠારી નાખી વિષ્ટાથી યુક્ત

થઈ વાયુના બળથી વારંવાર ગુદાદ્વારે પ્રવાહ રૂપે નીકળે છે તે ભયંકર વ્યાધિને અતિસાર કહે છે. તે અતિસાર છ પ્રકારનો છે. એટલે વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, સન્નિપાતનો ૪, શોચનો ૫, અને આમનો ૬, એ છ ભેદ છે. તેનું વિવેચન નિચે પ્રમાણે.

વાતાતિસારનાં લક્ષણ.

જે રોગીને લાલાસ પડતો ઝાડો થતો હોય, તથા ફીણયુક્ત, લુખો, અને થોડો થોડો વારંવાર ઝાડો થાય, તથા ઝાડા વખતે પેડુમાં પીડા થાય તો જાણવું કે વાયુનો અતિસાર છે.

ઉપાય.

ઘોડાવજ, અતિવિષ, મોથ અને ઇંદ્રજવ એઓને સમાન ભાગે લઈ આખાંપાખાં ખાંડી ક્વાથ કરી સેવન કરે તો વાયુથી થએલો અતિસાર મટે છે. **ભાવપ્રકાશ.** **અથવા**—ઇંદ્રજવ, મોથ, લોદર, બીલાનો ગર્ભ, આંબાની ગોટલી અને ધાવડીનાં ફુલ એઓને સમાન ભાગે લઇ તેમનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી પ્રભાતે ભેંશની છાશ સાથે ફાકે તો પ્રબળ વાયુનો અતિસાર મટે છે. **વૈદ્યવિનોદ.**

પિત્તાતિસારનાં લક્ષણ.

જે રોગીનો ઝાડો પીળો, લાલ, લીલો અને દુર્ગંધયુક્ત પાતળો હોય, ગુદા પાકી જાય, શરીરમાં પરસેવો આવે, તૃષા, દાહ, અને મૂર્છા થઇ આવે તો જાણવું કે પિત્તપ્રકોપનો અતિસાર છે.

ઉપાય.

બીલાનો ગર્ભ, ઇંદ્રજવ, મોથ, વાળો અને અતિવિષ એઓ સમાન ભાગે લઇ ખાંડી ક્વાથ કરી સેવન કરે તો, પિત્તથી થએલો આમ સહિત અતિસાર મટે છે, **વૈદ્યવિનોદ.** **અથવા** રસવંતી, અતિવિષ, ઇંદ્રજવના ફળની છાલ, ધાવડીનાં ફુલ અને સુંઠ એ સઘળાં સમાન લઇ તેઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ચોખાના ધોવણ સંગાથે મધ મેળવી સેવન કરે તો ભયંકર પિત્તાતિસાર પણ મટે છે તથા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે અને શળને મટાડે છે. **ભાવપ્રકાશ.** **અથવા** પિત્તાતિસારનો જે રક્તાતિસાર ભેદ છે એટલે ઘણી ગરમ વસ્તુઓના ખાવાથી પિત્ત વૃદ્ધિ પામી લોહીને બગાડી દે છે ત્યારે લોહીયુક્ત મળ ઉતરે છે તેને **રક્તાતિસાર** કહેવાય છે. તેના માટે કડાછાલ તથા કુણા દાડિમનાં છોડીઆં એ બન્ને ૪-૪ તોલાભાર લઈ તેઓનો આઠગણા પાણીમાં અષ્ટાવશેષ ક્વાથ કરી ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ નાંખી પીએ તો શળ તથા દાહ સહિત ઘોર રક્તાતિસાર મટે છે. **ભાવપ્રકાશ.** **અથવા**—ઇંદ્રજવ, અતિવિષ, મોથ, સુગંધીવાળો, લોદર, રતાંજળી, ધાવડીનાં ફુલ, દાડિમનાં છોડીઆં અને કાળીપાડ એ સર્વ સમાન ભાગે લઇ ખાંડી ક્વાથ કરી ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ નાખી પીએ તો દાહ મળસંયુક્ત રક્તાતિસારને દૂર કરે છે—આ કુટજાષ્ટક કહેવાય છે. **ભાવપ્રકાશ.** **અથવા**—" રતાંજળી ટાંક ૧ ઝીણી વાટી તેમાં મધ ટાંક ૨ અને સાકર ટાંક ૨ મેળવી ૮ દિવસ સુધી સેવન કરે તો રક્તાતિસાર જાય છે. **અથવા** મીઠાં સુંદર પાકા

દાડિમને પુટપાકની રીત પ્રમાણે તૈયાર કરી મધ મેળવી સેવન કરે તો રક્તાતિસાર નિશ્ચે મટે." **અથવા**-ગાયનું દુધ, માખણ, મધ અને સાકર સમાન ભાગે મેળવી સેવન કરે તો રક્તાતિસાર મટે છે. **ભાવપ્રકાશ. અથવા**—"બીલાનો ગર્ભ બકરીના દુધ સાથે ટાંક બે ખાય તો રક્તાતિસાર મટે."

જો **ગુદા પાકી ગઇ** હોય તો પટોળ (કડવાં પરવળ), અને જેઠીમધ, એઓને ઉકાળી તે પાણી ઠંડું કરી તેથી ગુદા પ્રક્ષાલન કરવી તો ગુદપાક મટે. **અથવા**-બકરીના દુધમાં મધ તથા સાકર મેળવી પીવું તથા ભોજનમાં વાપરવું, ગુદા ઉપર સિંચન કરવું અને તેનાથી ગુદા ધોવી તેથી ગુદાનો દાહ તથા પાક મટે છે. **ભાવપ્રકાશ. અથવા**—" ઘઉંના લોટને ઘીથી કરમોવી પાણીથી ઓસણી ગરમ કરી અને તે વડે સ્હેવાતે સ્હેવાતે શેક કરવો તેથી ગુદાનો પાક મટે છે. "

કફાતિસારનાં લક્ષણ.

જે રોગીનો મળ ચીકણો, શ્વેત, જાડો, દુર્ગંધયુક્ત તથા ઠંડો, પીડા સહિત હોય અને શરીર ભારે રહે તો જાણવું કે શ્લેષ્માતિસાર છે.

ઉપાય.

કફાતિસારવાળા રોગીને બે અથવા ચાર લંઘન કરાવવાં. મગનું થોડું પથ્ય આપવું તથા ચવક, અતિવિષ, મોથ, ન્હાની એલચી, સુંઠ, કડાછાલ, ઇંદ્રજવ અને હરડે એઓનો કવાથ કરી પીએ તો કફાતિસાર મટે. **અથવા** શેકેલી હીંગ, સંચળ, સુંઠ, કાળાંમરી, લીંડીપીપર, હરડે, અતિવિષ અને વજ એ સઘળાં સમાન લઇ તેઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ઉના પાણી સાથે પીએ તો શ્લેષ્માતિસાર મટે છે. **ભાવપ્રકાશ.**

સન્નિપાતાતિસારનાં લક્ષણ.

જે રોગીનો મળ સૂઅરના માંસ સરખો તથા અનેક રૂપયુક્ત હોય, નેત્રોમાં ઘેન, મુખ શોષ, ભ્રમ, મોહ અને તૃષાનો વેગ હોય તો સન્નિપાતનો અતિસાર જાણવો. આ અતિસાર બાળક વૃદ્ધ કે સ્ત્રીને થયો હોય તો અસાધ્ય જાણવો.

ઉપાય.

પંચમૂળ, સુંઠ, કાંશકીનાં મૂળ, બીલાનો ગર્ભ, લિંબડાની ગળો, મોથ, કાળીપાડ, કરીયાતું, કડાછાલ, વાળો, અને ઇંદ્રજવ એઓનો કવાથ કરી પીએ તો સન્નિપાતાતિસાર જાય, તથા તાવ ને ઉધરસ અને, સાનો ઉપદ્રવો સહિત શ્વાસને તથા દુસ્તર ઉધરસને મટાડે છે. સામાન્ય રીતે પિત્તઉપર લઘુ પંચમૂળનો અને વાયુ તથા કફ ઉપર વૃહત્પંચમૂળનો ઉપયોગ કરવો. અથવા હરડે, સુંઠ અને મોથ એ સમાન લઇ ઝીણાં વાટી કપડેથી ચાળી જુના ગોળમાં ગોળીઓ ટાંક બએ ભારની વાળી સેવન કરે તો ત્રિદોષનો અતિસાર મટે છે—આ સંગ્રહસાર નામની ગોળી કહેવાય છે. તે આમાતિસાર, આફરો, મળબંધ, કોલેરા, કૃમિ, અને અરૂચિનો નાશ કરે છે અને અગ્નિને તુરત પ્રદીપ્ત કરે છે. **અથવા** ૧૬ તોલા કડાછાલ લઇ તેનો પુટપાક કરી રસ કાઢે તે રસમાં મધ મેળવી પીએ તો સન્નિપાતાતિસાર તથા સર્વ પ્રકારના અતિસાર મટે છે. આ પ્રયો-

ગમાં લીલી કડાછાલ લેવી તથા તેને જાંબુનાં પાંદડાઓ લપેટી પૂટપાકની રીત પ્રમાણે પાક કરવો. **ભાવપ્રકાશ.**

શોકાતિસારનાં લક્ષણ.

જે પુરૂષની સ્ત્રી, લક્ષ્મી તથા પુત્ર પૌત્રાદિ અને મિત્ર વગેરે ઇષ્ટ વસ્તુનો નાશ થવાથી તથા સ્ત્રીને પતિ પુત્રાદિ અતલગનાં સંબંધિનો નાશ થયે શોકના વશ્યમાં થવાથી ઉદર-પેટનો અગ્નિ મંદ થાય છે તથા શરીરનું તેજ ઉદરમાં જવાથી રક્ત બગડે છે પછી તે બગડેલું લોહી વિષ્ટાથી મળી જઈ અથવા વગર મળ્યે ગુદાદ્વારે બહાર નીકળે છે તે રાતા રંગનું હોય છે તેને શોકાતિસાર કહે છે. આ અતિસાર વધારે શ્રમ લેવાથી મટે છે. કોઇ પ્રકારના ભયથી અતિસાર ઉત્પન્ન થયો હોય તો તેનાં લક્ષણો પણ આ પ્રમાણેજ હોય છે.

ઉપાય.

પૂર્વે કહેલા વાતાતિસારના ઉપાય પ્રમાણે ઉપાય ઉપયોગમાં લેવા, તથા જે કારણને અનુસરી શોક અથવા ભય પ્રાપ્ત થયેલ હોય તે કારણને દૂર કરાવવું, ધૈર્યતા આપવી અને સુંદર વન, ઉપવન, સુગંધ પદાર્થ તથા આલ્હાદકારક વાર્તાઓ વગેરેથી આનંદ આપવો.

આમાતિસારનાં લક્ષણ.

જે મનુષ્યને પ્રથમ અજીર્ણ થયેલ હોય; છતાં ભારે પદાર્થો ખાધા કરે તેથી તેના વાયુ, પિત્ત, અને કફ કોઠામાં પ્રવેશ કરી ધાતુઓમાં સમૂહોને તથા મળોને બગાડી શૂળ અને દુર્ગંધ યુક્ત વિચિત્ર વર્ણના મળને ગુદાદ્વારા બહાર કહાડે છે તેને આમાતિસાર કહે છે. જે રોગીને આમનો અતિસાર થયો હોય તેનો મળ પાણીમાં નાખી જોવાથી ડુબેલો માલમ પડે તો જાણવું કે આમાતિસાર છે; કેમકે અન્ય રોગીનો મળ પાણી ઉપર તરે છે; પણ આમરોગીનો મળ ભારે હોવાથી ડુબે છે અને દુર્ગંધયુક્ત શ્વેત તથા ચીકાસ સહિત હોય છે.

ઉપાય.

ધાણા, સુંઠ, ન્હાની બીલીઓ, મોથ અને સુગંધીવાળો એ સઘળાંને સમાન ભાગે લઇ ખાંડી કવાથ કરી સેવન કરે તો અથવા દોષનાં લક્ષણો વિચારી ૧૦ તથા ૧૫ દિવસ સેવન કરે તો આમનો અતિસાર મટે છે, શૂળને બંધ કરે છે તથા દીપન પાચન થાય છે અને જ્વરમાં હિતકારી છે. આ **ધાણાપંચક** કહેવાય છે. **અથવા**—"મોટી હરડેની છાલ, મોથ, સુંઠ, અતિવિષ અને દારૂહળદર એ સઘળાં સમાન લઈ આખાંપાખાં ખાંડી કવાથ કરી ૭ દિવસ પીએ તો આમાતિસાર નાશ પામે છે." **અથવા**—મોટી હરડે, અતિવિષ, શેકેલી હિંગ, સંચળ, વજ અને સિંધાલૂણ એઓને સરખાં લઇ ખાંડી વસ્ત્રગાળચૂર્ણ કરી ઉના પાણી સંગાથે સેવન કરે તો આમાતિસાર નિશ્ચે જાય. **અથવા** હરડેની છાલનું ચૂર્ણ મધ સંગાથે સેવન કરે તો શૂળ સહ આમાતિસાર જાય. **ભાવપ્રકાશ.** **અથવા**—સુંઠને પાણી સાથે ઝીણી વાટી ગોળો કરી તે ઉપર એરંડાનાં પાંદડાં લપેટી સૂતર વીંટી અંગુઠા પ્રમાણ જાડો માટીનો થર દઈ ધીમી અગ્નિથી પકાવવો. લાલચોળ થયા

પછી માટી પાંદડાં કહાડી નાંખીને સુંઠને ઠંડી કરી મધ ટાંક બેમાં ૮ માસા મેળવી અથવા છાશ, માખણ કે, માંસ યૂષ સાથે સેવન કરે તો આમાતિસાર જાય છે. સોજો, ઉધરસ, તથા દુષ્ટ કફાતિસારનો નાશ કરે છે અને કાંતિ તથા અગ્નિને દીપ્ત કરે છે. આ **શુંઠીપુટપાક** કહેવાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય.**

પકવ થયેલા અતિસારના ઉપાય.

લોદર, ધાવડીનાં ફુલ, બીલાનો ગર્ભ, મોથ, આંબાની ગોટલી, અને ઇંદ્રજવ એ સઘળાં સમાન લઇ ઝીણાં વાટી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ટાંક બે ભાર ભેંશની છાશ સંગાથે સેવન કરે તો પકવાતિસાર નાશ થાય. **અથવા**–અજમોદ, મોચરસ, સુંઠ અને ધાવડીનાં ફુલ એ સઘળાં સમાન લઇ એઓનું વસ્ત્રગાળચૂર્ણ કરી ટાંક ૨ ગાયની સુંદર છાશ સાથે સેવન કરે તો પકવાતિસાર જાય. આ **લઘુગંગાધરચૂર્ણ** કહેવાય છે. **અથવા** સુંઠ ૪ ભાગ, જાયફળ ૨ ભાગ, અફીણ ૧ ભાગ અને કાચા દાડિમના દાણા સર્વના સમાન લઇ એઓને વાટી કાચા દાડિમમાં ભરી પુટપાકની રીતિ પ્રમાણે પકાવી તેની બોરના ઠળીયા પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ ગાયની છાશ સંગાથે ૭ દિવસ આ **દાડિમવટી** સેવન કરે તો પકવાતિસાર નાશ પામે. **વૈદ્યરહસ્ય.**

અતિસાર સંગાથે સોજા હોય તેનો ઉપાય.

સાટોડીનાં મૂળ, ઇંદ્રજવ, કાળીપાડ, બીલું, અતિવિષ, મોથ, અને કાળાંમરી એ સઘળાં બરાબર લઇ ખાંડી કવાથ કરી પીએ તો સોજાઅતિસાર જાય. **ભાવપ્રકાશ.**

અતિસારમાં ઉલટી થયા કરતી હોય તો આંબાની ગોટલી અને બીલાનો ગર્ભ એ બન્નેનો કવાથ કરી ઠંડો થયા પછી મધ તથા સાકર મેળવી સેવન કરે તો ભયંકર છર્દ્યાતિસાર–ઘોર અતિસારની ઉલટી નાશ પામે. **અથવા**–શેકેલા મગનો કવાથ કરી તેમાં ચોખાની ધાણી, મધ અને સાકર મેળવી પીએ તો છર્દ્યાતિસાર, દાહ, જ્વર, તરશ અને ભ્રમ એટલા રોગો મટી જાય છે. **ભાવપ્રકાશ.**

મરડાનાં સંપ્રાપ્તિ પુર્વક સંખ્યા સહ લક્ષણ.

મરડો એ અતિસારનોજ ભેદ છે તે ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો એ છે કે–કુપથ્ય સેવન કરનાર મનુષ્યનો વાયુ વૃદ્ધિ પામ્યો કફને મળી મરડો પેદા કરે છે તેથી પેટમાં તથા પેઢુમાં આંકડી આવે છે, કરાંઝવું પડે છે, વારંવાર ઝાડે ફરવાની શંકા રહે છે અને મળ જળસની સંગાથે થોડો થોડો અથવા તો ઘણો ગુદાદ્વારે નીકળ્યા કરે છે. વિશેષ શરદીમાં રહેવાથી આ રોગને જન્મ મળે છે. એ રોગ ચાર પ્રકારનો છે એટલે વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩ અને લોહીનો ૪, તે પૈકી જે મરડામાં ઘણી પીડા સહિત મળ ઉતરે તે વાયુનો મરડો, બળતરા વિશેષ હોય તો પિત્તનો મરડો, કફયુક્ત મળ હોય તો કફનો અને લોહી સહિત મળ ઉતરે તે લોહીનો મરડો સમજવો.

ઉપાય.

બીલાનો ગર્ભ, કાળાંમરી, તેલ, ગોળ અને લોદર એએનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી મધ સંગાથે ચાટે તો મરડાનો રોગ મટે, **અથવા** ધાવડીનાં ફુલ સૂક્ષ્મ વાટી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી દહીમાં મેળવી સેવન કરે તો મરડો મટે છે. **અથવા** કોઠાનો રસ ટાંક ૫, મધ

મેળવી પીએ તે મરડો મટે. અથવા-લોદર ટાંક ૨ ભાર દહીની સંગાથે સેવન કરે તો મરડો મટે છે. ભાવપ્રકાશ. ઉટીંગણ જીરૂં અથવા શંખજીરૂં, કે બીલાંનો ગર્ભ એકલો દહીં સંગાથે સેવન કરે તે મરડો નિશ્ચે મટે છે. પ્રસ્તાવિક.

સમસ્ત અતિસારના ઉપાય.

"જળભાંગરાનો રસ ટાંક ૫ દહીંની સંગાથે ૭ દિવસ સેવન કરે તો સર્વ પ્રકારના અતિસાર મટે અથવા-રાળ ટાંક ૨ સાકર ટાંક ૧૦ મેળવી ૧૦ દિવસ સુધી સેવન કરે તો ઘણા દિવસનો અતિસાર રોગ પણ મટે છે." બીલાનો ગર્ભ બકરીના દુધમાં પકાવી સેવન કરે તો રક્તાતિસાર મટે છે. વૈદ્યવિનોદ અથવા-"ધાણા, સુંઠ, લીંડીપીપર, સિંધાલૂણ, બોડી અજમો, શેકેલી હીંગ અને જીરૂં એ સમાન ભાગે લઈ એઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી દહીંના ઘોળવા સંગાથે ટાંક ૨ નિરંતર સેવન કરે તો સમસ્ત અતિસાર, શૂળ, આમ અને અરૂચિ નાશ પામે તથા ક્ષુધા લાગે છે. વૃંદ. અથવા-અફીણ ૧ ભાગ, શુધ હીંગલોક ૩ ભાગ, લવિંગ ૪ ભાગ, મોચરસ ૩ ભાગ, અને સાકર જોઇએ તેટલી લઇ સઘળાં ઝીણાં ઘુંટી ૧ રતી અથવા બે રતી પ્રમાણ ચોખાના ધોવણ સંગાથે કિંવા ગાયની છાશ સંગાથે સેવન કરે તો ભયંકર અતિસાર નાશ પામે છે. અથવા મોથ, મોચરસ, લોદર, ધાવડીનાં ફુલ, બીલાનો ગર્ભ, ઇંદ્રજવ, અફીણ, શુદ્ધપારો અને શુદ્ધગંધક એઓને સમાન ભાગે લઈ પ્રથમ પારાગંધકની કાજળ કરી પછી અન્ય ઔષધીઓ મેળવી ઝીણાં ઘુંટી પાણીમાં લસોટી રતી ૩ ગોળી અને ગાયની છાશ સંગાથે સેવન કરવાથી અતિસાર, મરડો અને સંગ્રહણી રોગનો નાશ કરે છે. આ ગંગાધરરસ કહેવાય છે. અથવા અફીણને માટીની ઠીકરી ઉપર રાખી ધીમા તાપથી શેકી અવસ્થાબળ વિચારી સેવન કરે તો નિશ્ચે પકવાતિસાર મટે છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા "જાયફળ લવિંગ, ધાવડીનાં ફુલ, બીલાનો ગર્ભ, મોથ, સુંઠ, મોચરસ, શુદ્ધ હિંગળોક અને ચોખું અફીણ એ સઘળાં બરાબર ભાગે લઇ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી પોપના ડોડાંના પાણી સંગાથે ઘુંટી રતી ૧ તથા ૨ ભારની ગોળીઓ વાળવી. તે પૈકી ૧ ગોળી ચોખાના ધોવણ કે ગાયની છાશ સંગાથે ૭ દિવસ સેવન કરે તો નિશ્ચય પ્રકારે સમસ્ત પ્રકારના અતિસાર મટે છે." અથવા જાયફળ, ખારેક અને ચોખું અફીણ એ ત્રણે બરાબર લઇ વાટી પાનના રસમાં ઘુંટી, ગોળી ચણા પ્રમાણે વાળી તેમાંથી ૧ ગોળી ગાયની છાશના અનુપાન સંગાથે ૭ દિવસ સેવન કરે તો ભયંકર અતિસાર પણ નાશ પામે છે. આ જાયફળાદિવટી કહેવાય છે. વૈદ્યરહસ્ય.

અતિસાર રોગીનાં પથ્યાપથ્ય.

નવું અન્ન, ગરમવસ્તુ, ભારે અને સ્નિગ્ધ ભોજન, તડકો, ખેદ, મૈથુન, સ્નાન, કસરત, અગ્નિનો તાપ, ધૂમાડો અને જળક્રિડા તથા શરદિ થાય તેવાં સ્થળ એટલાંનો ત્યાગ કરવો અને અતિસારના દોષને નાશ કરવામાં જે વસ્તુ કે ઉપચાર અનુકૂળ હોય તે ઉપાય યોજવા. તેમ અતિસાર મટયા પછી પણ પથ્યમાં રહેવું, નહીં તો પુનઃ નવીન રોગ ભયંકરરૂપે પ્રકટ થાય છે.

અતિસારનાં અસાધ્ય લક્ષણ.

જે રોગીનો મળ સૂઅરના માંસ જેવો, વિચિત્ર રંગવાળો દુર્ગંધીયુક્ત ઉષ્ણ હોય,

તૃષા, બળતરા, અરૂચિ, શ્વાસ, હેડકી, પસવાડામાં શૂળ, મૂર્છા, ગુદાનું પાકવું, જઠરાગ્નિનો નાશ, મૂત્રબંધ, અશક્તિ બહુજ વધી જાય, તૃષા ઘણી લાગે, તાવ સહિત અતિસાર હોય, સર્વ વસ્તુ ઉપર દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય, પોતાની ગુદાને પોતે બીડી શકવા અસમર્થ હોય, હાથ પગની આંગળીઓ પાકી ગઈ હોય, અને સાંધાઓ પાકી ગયા હોય, આટલાં ચિન્હોએ કરી સહિત બાળક તથા વૃદ્ધ હોય તો મરણ પામે; તેમજ ધાતુઓ અતિ દુષ્ટ થયા હોય તો યુવાન પણ આવાં ચિન્હોએ કરી સહિત હોય તો અવશ્ય મરણ પામે.

અતિસારથી મુક્ત થએલા મનુષ્યનું લક્ષણ.

જે મનુષ્યનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો હોય, કોઠો હલકો થાય, સાથે વિષ્ટા નીકળ્યા વિના મૂત્ર અને અધોવાયુ ચોખી રીતે નીકળ્યા કરે તથા ભૂખ સારી પેઠે લાગવા લાગે તો, તે મનુષ્ય અતિસારથી મુક્ત થએલો સમજવો.

અતિસારનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

સંગ્રહણીનો અધિકાર.

સંગ્રહણી રોગની સંપ્રાપ્તિ.

અતિસાર–ઝાડાનો રોગ થઇને મટી ગએલ હોય, પણ મંદાગ્નિવાળાનો તથા અહિતકારી પદાર્થોનું સેવન કરનાર માણસનો ફરીવાર દૂષીત થએલો અગ્નિ ગ્રહણી નામની છઠી કળા કે જે અગ્નિનું સ્થાન છે તથા ખાધેલા અન્નાદિ પદાર્થોને ગ્રહણ કરનારી છે અર્થાત્ કાચા અન્નને ગ્રહણ કરે છે અને પાકેલાને ગુદા માર્ગે બ્હાર કાહાડે છે તે કળાને બગાડી દે છે તેથીજ આ રોગનું નામ ગ્રહણી–સંગ્રહણી રાખેલ છે. જેને અતિસાર ન થયો હોય તેને પણ ગ્રહણી રોગ થાય છે.

ગ્રહણી રોગનું સંખ્યાપૂર્વક સામાન્ય લક્ષણ.

અત્યંત દૂષિત થયલા વાતથી, કફથી, પિત્તથી અને ત્રણે દોષથી દૂષિત થયેલી ગ્રહણી ખાધેલા અન્ન–આદિને ઘણીવાર કાચુંજ અથવા ઘણીવાર પાકું પણ મુકે છે અને તે અન્નાદિક વેદના સહિત, દુર્ગંધવાળું, વારંવાર બંધાતું અથવા વારવાર દ્રવરૂપ પડે છે, તેને ગ્રહણી રોગ કહેલ છે. સંગ્રહણી અને અતિસારમાં ફેર માત્ર એટલોજ છે કે અતિસારમાં તો પાણી જેવો પાતળો મળ–ઝાડો થાય છે અને સંગ્રહણીમાં બંધાયેલો મળ–ઝાડો પીડા સહિત થાય છે.

વાયુથી થએલી સંગ્રહણીનું નિદાન, તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ.

જે મનુષ્ય વાયડી વસ્તુઓ બહુ ખાધા કરે તથા મૈથુનાદિ મિથ્યા વિહાર વા, મિથ્યાઆહાર અત્યંત કરે તેથી વાયુ કુપિત થઇ જઠરાગ્નિને બગાડે છે અને વાયુની સંગ્રહણીને જન્મ આપે છે. તે કારણને લીધે તે મનુષ્યના ખાધેલા અન્નાદિ પદાર્થો પરાણે

પચે છે. અંગો ખરસઠ થઈ જાય છે, કંઠ તથા મોહોડું સુકાય, ભૂખ લાગે, તરશ લાગે, અંધારાં આવે, કાનમાં શબ્દ થયા કરે, પડખામાં, જાંઘોમાં, પેઢુમાં તથા ખભા કે કંઠમાં પીડા થાય, વારંવાર કૉલેરા જેવું થઈ આવે, હૃદયમાં પીડા, શરીર દુર્બળ, બળરહિત, જીભમાં વિરસપણું, પેટમાં વાઢ, અને સઘળા રસો–ખટરસો ખાવાની ઇચ્છા થાય છે, તથા મનમાં ગ્લાનિ, ખાધેલું અન્ન પચ્યા પછી પેટ ચઢે, જમ્યા પછી ચેન પડે, પેટમાં વાયુગોળાની કે બરલની શંકા રહ્યા કરે, વાયુને લીધે ઉધરસ તથા શ્વાસની પીડા થાય છે અને ઘણીવારે માંડમાંડ તથા વારંવાર દ્રવરૂપ પાતળો કિંવા સુકાયલો, કાચો, શબ્દ અને ફીણયુક્ત ઝાડો થાય છે.

ઉપાય.

સુંઠ, લિંબડાની ગળો, મોથ અને અતિવિષ એઓને બરાબર લઈ ખાંડી કવાથ કરી ૧૫ દિવસ સેવન કરે તો આમ સહિત વાયુની સંગ્રહણી મટે છે અને ભૂખ લાગે છે. **વૈદ્યવિનોદ. અથવા** "સુંઠ, પીપરીમૂળ, લીંડીપીપર, ચિત્રક અને ચવક એ સઘળાં સમાન લઇ એઓનું વસ્ત્રાગાળ ચૂર્ણ કરી નિરંતર ગાયની છાશમાં મેળવી સારી પેઠે સેવન કરે તો, વાયુની સંગ્રહણી નિશ્ચે જાય." **અથવા** શુદ્ધ ગંધક ૧ તોલો, શુદ્ધ પારો ૦ાા તોલો લઈ તેની કાજળ કરી તેમાં સુંઠ, કાળાંમરી અને લીંડીપીપર ત્રણ તોલા, પાંચ જાતનાં મીઠાં ૧ાા તોલો, શેકેલી હીંગ, જીરૂં તથા શાહજીરૂં એ પ્રત્યેક્ દોઢ તોલાભાર લેવાં અને સર્વથી અરધ ભાગે શુદ્ધ ભાંગ લેવી. એ સઘળાંને ઝીણાં વાટી કાજળમાં મેળવી ખરળમાં ઘુંટી ગાયની છાશ સગાથે કે, બીલાના ગર્ભના ચૂર્ણ સાથે ૧ ટાંક સેવન કરે તો વાયુની સંગ્રહણી, મંદાગ્નિ, અતિસાર, પેટના કૃમિ અને ક્ષયરોગ વગેરેને દૂર કરે છે. આ **લાઈચૂર્ણ** કહેવાય છે. **ભાવપ્રકાશ.**

પિત્તથી થએલી સંગ્રહણીનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિપુર્વક લક્ષણ.

જે મનુષ્ય અતિ તીખાં, કડવાં, બળતરા કરનારાં, ખાટાં તથા ખારાં–આદિ ભોજનો કરે તેથી ઉલ્વણ–ત્રાસ પામેલું પિત્ત જેમ ઉનું પાણી અગ્નિરૂપ છતાં અગ્નિને ઠારી નાખે છે તેમ પિત્ત અગ્નિરૂપ છતાં જઠરાગ્નિને ઠારી નાખે છે. એ પ્રમાણે જેનો અગ્નિ ઠરી ગયો હોય તે મનુષ્ય પીળો થઈ જાય અને તેને અજીર્ણ, લીલો, પીળો તથા દ્રવરૂપ ઝાડો થાય છે, તથા ખાટા ઓડકાર આવે છે, હૃદય તથા કંઠમાં બળતરા થાય છે, અરૂચિ અને તરશથી પીડાય છે. તેથી જાણી લેવું કે આ પિત્તની સંગ્રહણી છે.

ઉપાય.

રસવંતી, અતિવિષ, ઇંદ્રજવ, કડાછાલ અને ધાવડીનાં ફુલ એ સર્વ બરાબર લઈ એઓનું ગાળ ચૂર્ણ કરી મધ અને ચોખાના ધોવણ સાથે સેવન કરે તો પિત્તની સંગ્રહણી મટે છે. **વૈદ્યવિનોદ. અથવા** જાયફળ, ચિત્રક, સુખડ, મરી, તલ, જીરૂં, વંશલોચન, હરડે, આંબળાં, ગજપીપર, તગર, તાલીસપત્ર અને લવિંગ એટલાં એક એક તોલાભાર અને બરાસ અરધા તોલાભાર લઇ એ સર્વના બરોબર શેકેલી ભાંગ અને ર્ણથી બમણી સાકર લઈ સર્વનું વસ્ત્રાગાળ ચૂર્ણ કરી તેનું સેવન કરે તો, (અર્થાત્ ૬ માસા ચૂર્ણ ગાયની છાશ સંગાથે સેવન કરે તો) સંગ્રહણી મટી જાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય.**

કફથી થએલી સંગ્રહણીની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

જે મનુષ્ય ભારે, અત્યંત સ્નિગ્ધ તથા અત્યંત શીતળ–આદિ ભોજન કરે તેથી, અત્યંત મૈથુન કરવાથી, જમીને તરત સુઇ જવાથી, પ્રકોપ પામેલો કફ જઠરાગ્નિનો નાશ કરી નાખે તેથી અન્ન માંડમાંડ પચે છે, મોળ આવે, ઉલટી, અરૂચિ, ઉધરસ તથા સળીખમ થાય છે. કફથી લપેટાયલું મુખ મીઠું રહે છે, છાતીમાં તથા પેટમાં ભાર અને સજ્જડ રહે છે, ઓડકાર દુષ્ટ તથા મીઠા આવે છે, સ્ત્રીઓના પ્રસંગમાં કામ જાગ્રત થતો નથી, ઝાડો ભેદાયલો, કાચો કફથીયુક્ત અને ભારેપણાવાળો નીકળ્યા કરે છે તથા શરીર કૃશ નહીં છતાં પણ બળરહિત અને આળસુ રહે છે.

ઉપાય.

હરડેની છાલ, પીપર, સુંઠ અને ચિત્રામૂળ એઓને સમાન ભાગે લઈ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ગાયની છાશ સંગાથે ટાંક ૨ ભાર ૧૫ દિવસ લગણ લે તો કફની સંગ્રહણી મટે છે. અથવા એકલી સુંઠનુંજ ચૂર્ણ ગાયની છાશ સાથે સેવન કરે તો શુળ સહિત કફની સંગ્રહણી મટે છે. વૈદ્યવિનોદ.

ત્રિદોષથી થએલી સંગ્રહણીનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તપૂર્વક લક્ષણ.

વાયુ, પિત્ત અને કફની સંગ્રહણીમાં જે જે નિદાન અને જુદાં જુદાં ચિન્હો કહ્યાં તે તે નિદાનો અને ચિન્હોનો સમાગમ–એકઠાપણું જોવામાં આવે તો સન્નિપાતની સંગ્રહણી છે એમ સમજવું.

ઉપાય.

બીલાંનો ગર્ભ, મોચરસ, સુગંધીવાળો, મોથ, ઇંદ્રજવ અને કડાછાલ એ સઘળાં સમાન ભાગે લઇ એઓને બકરીના દુધમાં સારી પેઠે ઉકાળી તે સિદ્ધ કરેલું દુધ ૩ દિવસ સેવન કરે તો લાંબા વખતની થએલી સન્નિપાતની સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે. વૈદ્યવિનોદ. અથવા દાડિમના દાણા ૮ તોલા, ત્રિકટુ ૮ તોલા, ત્રિસુગંધી ૪ તોલા અને સાકર ૩૨ તોલા ભાર લઇ એઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી સેવન કરે તો સન્નિપાતની સંગ્રહણી નાશ પામે, તથા આમાતિસાર, પડખાંની પીડા, અરૂચિ અને ગોળાનો પણ નાશ કરે છે. આ દાડિમાષ્ટક કહેવાય છે. અથવા શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વછનાગ, સુંઠ, કાળાંમરી, પીપર, ફુલાવેલો ટંકણ, લોહભસ્મ, બોડી અજમો અને અફીણ એ સઘળાં સમાન ભાગે લઇ એ સર્વની બરોબર શુદ્ધ અભ્રક ભસ્મ લઇ, પછી એઓને ચિત્રામૂળના ક્વાથના રસમાં ૧ પોહોર સુધી ઘુંટી કાળાંમરી પ્રમાણ ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ નિરંતર માસ ૧ સુધી સેવન કરે તો સન્નિપાતની સંગ્રહણી નાશ થાય છે. આ અભ્રકગુટિકા કહેવાય છે. અથવા શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ હીંગળોક, શુદ્ધ અભ્રક, શુદ્ધ લોહ ભસ્મ, જાયફળ, બીલાનો ગર્ભ, મોચરસ, શુદ્ધ વછનાગ, અતિવિષ, સુંઠ, મરી, પીપર, ધાવડીનાં ફુલ, ઘીમાં શેકેલી હરડેની છાલ, કોઠનો ગર્ભ, મોથ, અજમોદ, ચિત્રામૂળ, દાડિમના દાણા, શંખભસ્મ, ઇંદ્રજવ, ધંતૂરાનાં બીજ, અને રાળ એ સર્વ ભારોભાર લઇ સર્વના ચોથાભાગે અફીણ લેવું, પ્રથમ પારાગંધકની કાજળ કરી પછી અન્ય ઔષધીઓ યોગ્યરીતે મેળવી વસ્ત્રગાળચૂર્ણ કરી અત્યંત સૂક્ષ્મ વાટી ધંતૂરાના પાંદડાંના

રસમાં ઘુંટી મરી પ્રમાણે ગોળીઓ વાળવી, તેમાંથી ૧ ગોળી યોગ્ય અનુપાન સાથે સેવન કરે તો, આમ, લોહી તથા શૂળ સહિત સંગ્રહણી, લાંબા વખતનો અતિસાર અને વિસૂચિકા-કોલેરા રોગનો નાશ કરે છે, આ **સંગ્રહણી કપાટરસ** કહેવાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય."**

આમવાત સંગ્રહણીનાં લક્ષણ.

પખવાડીએ, મહીને, દશ દિવસે અથવા નિત્ય ઝાડો પાતળો, સ્વેત, ચીકણો, ઘાટો અને થોડો તથા કેડની વેદનાસહિત કાચો, બહુજ તાંતણાવાળો, ભડભડાટ શબ્દ સાથે મંદ વેદનાવાળો ઝાડો ઉતરે, આંતરડામાં ઘુઘવાટી થાય, આળસ રહે, દુર્બળપણું તથા ગ્લાનિ થાય છે. આ રોગ દિવસે પ્રકોપવંત અને રાત્રે શાંત જણાય, જાણવા તથા નિવારણ કરવા અશકય અને લાંબા કાળ સુધી ચાલનારી આ સંગ્રહણી આમવાયુના થયેલા સંગ્રહથી થાય છે એટલા માટે સંગ્રહણી કહેવાય છે. આ રોગ અસાધ્ય છે. અને આના ઉપાય સન્નિપાત સંગ્રહણીના ઉપાય પ્રમાણેજ યોજવા.

સંગ્રહણીનો ભેદ ઘટીયંત્ર છે તેના લક્ષણ.

સુઇ રહેવુંજ ગમે, પડખામાં શળ ચાલે, અને રેંટની ઘટમાળાની ઘડોમાંથી ઠલવાતા પાણી વખતે જેવો શબ્દ થાય તેવો ઝાડો થતાં શબ્દ થાય છે તેથી 'ઘટીયંત્ર' નામ પાડયું છે. આ અસાધ્ય સંગ્રહણી રોગ છે. આ રોગ જ્યારે શરીરમાં વ્યાપે ત્યારે પ્રાણ પરલોક ભણી પ્રયાણ કરે છે. અસાધ્ય અતિસારનાં ચિન્હો પ્રમાણે સર્વ ચિન્હ થાય છે તથા અતિસાર નાશક ઉપાયો જે અતિસારના અધિકારમાં કહ્યા તે પ્રમાણેજ આમાં પણ ઉપાય કરવા. જો આયુષ્બળ પૂર્ણ હોય તો ટેકી લાગે.

સંગ્રહણીના વીશેષ ઉપાય.

કોઠનો ગર્ભ ૮ ભાગ, સાકર ૬ ભાગ, અજમોદ ૩ ભાગ, પીપર ૩ ભાગ, બીલાંનો ગર્ભ ૩ ભાગ, ધાવડીનાં ફુલ ત્રણ ભાગ, દાડિમના દાણા ૩ ભાગ, કોકમ ૩ ભાગ, સંચળ ૧ ભાગ, નાગકેસર ૧ ભાગ, ધાણા ૧ ભાગ, તજ ૧ ભાગ, તમાલ પત્ર ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, સુંઠ ૧ ભાગ, ચિત્રો ૧ ભાગ, શાહજીરૂ ૧ ભાગ, અજમો ૧ ભાગ, પીપરીમૂળ ૧ ભાગ, સુગંધીવાળો ૧ ભાગ, અને એળચી ૧ ભાગ એ સઘળા-ઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ગાયની છાશ સંગાથે ટાંક બે ભાર આ **કપિત્થાષ્ટક ચૂર્ણ** સેવન કરે તો સંગ્રહણી માત્રને, અતિસારને, ક્ષય, કંઠનાં દરદો, ઉધરસ, શ્વાસ, અરૂચિ, હેડકી અને ગોળાને દૂર કરે છે. **અથવા**—મોથ, ટેંડુ, સુંઠ, ધાવડીનાં ફુલ, લોદર, વીર-ણવાળો, બીલાનો ગર્ભ, મોચરસ, કાળીપાડ, ઇંદ્રજવ, કડાછાલ, આંબલીની ગોટલી, રીસામણિ, અને અતિવિષ એ ચોદ ઔષધો સમાન લઈ વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી ચોખાના ધોવણમાં મધ મેળવી તે સાથે ૧ તોલાની માત્રાએ સેવન કરે તો સંગ્રહણી, અતિસાર અને મરડો વગેરે નાશ પામે છે. આ **વૃદ્ધગંગાધર** ચૂર્ણ કહેવાય છે. **યોગચિંતા-મણિ.** અથવા—"નળીયરનો ગોળો લઈ તેને છિદ્ર પાડી તેમાં ચોખું અફીણ તોલા ૨ અને દાડિમના દાણાનો રસ તોલા ૨ ભરી તે ઉપર આટાનો થર દઇ પછી છાણાની અગ્નિમાં બળવા ન દેતાં સારી પેઠે શેકવો અને ત્યાર પછી ભરસાડમાં ભારી ઠંડો થયા પછી બહાર કહાડી લેવો. અવસ્થા, અગ્નિ, દોષ, દેશ, કાળ અને બળ વિચારી એ

ટોપરામાંનો કડકો યોગ્ય માત્રાએ પાણી સાથે ઘસી તેમાં મધ માસા બે નાંખી ૩ અથવા ૫ વખત પીવાથી ઘણા દિવસનો અતિસાર અને સંગ્રહણીનો રોગ નાશ પામે છે. **અથવા** ખાપરીઆને શુદ્ધ કરી એક હજાર પોષના ડોડાના રસના પુટ દઇ વાટી વસ્ત્રગાળ કરી યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી સંગ્રહણી નાશ પામે છે."

સંગ્રહણી રોગના પથ્યાપથ્ય.

ગ્રહણીમાં રહેલા રોગની લંઘનોથી અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં અતિસારનાં ઔષધોથી અજીર્ણની પેઠે ચિકિત્સા કરવી. આમનું પાચન કરી પંચકોળયુક્ત ભાતની જાડી કનેરી-આદિ હલકાં તથા આરોગ્ય આપનાર અન્ન આપવાં. મગ, મસૂર, તુઅર, બકરીનું દુધ, ગાયનું માખણ, ગાયનું દહી, ગાયની ચોથા ભાગના પાણી વાળી છાશ, જુના ચોખા અને અફીણ ઉપયોગમાં લેવાં, નિદ્રા તથા ઉલટીની દવા આપવી; તેમજ કોઠ, બીલી, ખાટી લુણી, છાશ અને દાડિમ એઓથી પકાવેલી યવાગૂ આપવી તેથી આમનું પાચન થાય છે અને વિષ્ટાને ઘાટી પણ કરે છે. એ સઘળાં પથ્ય છે માટે સદા સેવન કરવાં.

રક્તસ્રાવ, ઉજાગરો, મૈથુન, નાસ, અંજન, ઘઉં, ચણા, મઠ, બાજરી, નવાચોખા, ભાજી, કઠોર, આમકર્ત્તા અને અન્ય કુપથ્ય-અહિતકાર વસ્તુઓ છે,માટે તેઓનો ત્યાગ કરવો.

અતિસાર અને સંગ્રહણી રોગ માટેની વિશેષ સૂચના.

વાયુના અતિસારમાં લંઘન, અતિસારમાં આફરો કે શળ હોય તો વમન અને વિદગ્ધાન્નથી વ્યાપ્ત અને મૂર્ચ્છિત હોય તો રેચ આપવોજ હિતકારી છે. જે અતિસાર રોગી બળવાન હોય તેને લંઘનજ હિતકારી છે તથા દોષો વૃદ્ધિ પામ્યા હોય તો દોષ સમૂહનું પાચન શમન કરે તેવી ઔષધીઓ આપવી. સઘળા અતિસાર ઉપર ઝાડાને રોકનાર ઔષધો આપવાં, પણ આમથી થએલા અતિસાર માટે તેવાં ઔષધો સમયવિના આપવાં નહીં, સર્વ અતિસારમાં આમને પકવવા ઉપાયો કરવા; પરંતુ દંડક, અલસક, આફરો, સંગ્રહણી, અરશ, ભગંદર, સોજો, પાંડુ, બરલ, ગોળો, પ્રમેહ, ઉદરરોગ, તાવ, બાળક, વૃદ્ધ, વાતપિત્તાત્મક રોગી, ક્ષીણધાતુ અને બળક્ષીણવાળા તથા જેને ઝાડા થયા હોય એટલા રોગીઓનો આમ પાચન કરવો નહીં; નહીં તો મરણ નીપજે છે. અષ્ટાવશેષ જળ પીવાથી અતિસારમાં પાચન થાય છે. સારાંશમાં દેશ, કાળ, રોગબળ, વગેરેનો પૂર્ણ વિચાર કરી યોગ્ય ચિકિત્સા કરવી.

જો **સંગ્રહણી**રોગમાં દોષો આશ્રિત થઈ અર્થાત્ ગ્રહણીમાં જઇ પહોંચ્યા હોય તો અજીર્ણ રોગના સમાન ચિકિત્સા કરવી. જેમ લંઘન, દીપન, અને સદૈવ અતિસારની ઔષધીઓવડે કરીને ઉપાયો કરવા તથા અતિસારના સમાનજ દોષોના સામ અને નિરામપણાને ઓળખી, જો દોષ સામ હોય તો અતિસારોક્ત વિધિ પ્રમાણે પાચન કરવું અને પેયાદિ હલકાં ભોજનો તથા પંચકોલાદિ ઉપયોગમાં લેવાં. મતલબમાં સંગ્રહણી રોગમાં દીપનકર્ત્તાજ ઔષધો અને ગાયની સુંદર છાશ આપવી. દુઃસાધ્ય સંગ્રહણી રોગમાં હજારો ઔષધ કરી નિરાશ થયા હોઇએ તો દોષ, ધાતુબળના અનુસાર ઉત્તમ છાશ પીવી જેથી સંગ્રહણી રોગ અવશ્ય મટે છે અને પુનઃ કોઇ વખતે થતો

નથી. છાશ કેવા પ્રકારનો જોઇએ ? તથા કયારે અને કેટલી તથા ભેંશની કે ગાયની પીવી ? તે વગેરેનો સવિસ્તર ખુલાસો **મદનપાળ નિઘંટ, યોગચિંતામણિ અને ભાવપ્રકાશાદિથી** મેળવવો.

સંગ્રહણી રોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

અર્શનો અધિકાર.

અર્શની ઉત્પત્તિ નિદાન તથા સંખ્યા.

પ્રત્યેક મનુષ્યની ગુદામાં ત્રણ વળીઓ છે; એટલે ગુદાનું પ્રમાણ સાડાચાર આંગળનું છે. એ ગુદાના અવયવો રૂપ અને શંખની નાભિનાસમાન ત્રણ વળીઓ છે, તે એક એકની ઉપર છે. તેઓમાં પહેલીનું **પ્રવાહણી** બીજીનું **વિસર્જની** અને ત્રીજીનું **સંવરણી** નામ છે. ગુદાનો હોઠ અરધા આંગળનો છે, એ હોઠની ઉપર એક આંગળની પેહેલી વળી છે અને તેની ઉપર દોઢ આંગળની ત્રીજી વળી છે. તેમાંની પેહેલી વળી મળ તથા પવનને બહાર કહાડે છે, વચેની મળ પવનને છૂટાં કરે છે અને ત્રીજી મળ પવન છૂટયા પછી પાછી ગુદાને જેમની તેમ બંધ કરે છે. આ ત્રણે વળીઓ—આંટાઓમાં હરષરોગ થાય છે, તે પૈકી પેહેલી વળીમાં હરષરોગ થાય તો સાધ્ય, બીજીમાં કષ્ટસાધ્ય અને ત્રીજીમાં અસાધ્ય છે. તે હરષરોગ ૬ પ્રકારનો છે, એટલે વાયુનો, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, સન્નિપાતનો ૪, લોહીનો ૫, અને સહજાત–જન્મથી થએલો ૬, એ છ પ્રકાર છે. અર્શ–હરષ–વવાસીર–મૂળવ્યાધિ અને મસા વગેરે વગેરે નામોથી આ રોગને ઓળખવામાં આવે છે. જે પુરૂષ–મનુષ્ય વાયડી વસ્તુનું વિશેષ સેવન કરે, ગરમ તથા કફ કર્ત્તા, ચીકણી, મીઠી વસ્તુઓનું વિશેષ સેવન કરે, તથા વાયુ, પિત્ત, કફને ઉત્તેજન આપનાર મિથ્યા આહારવિહાર કરે, તે મિથ્યા આહારવિહારના કારણથી ત્રણે દોષો કુપિત થઇ ગુદાની ત્રણ આવળી–વળીઆં ઉપરની ત્વચા–ચામડી, માંસ અને મેદને બગાડી વિવિધપ્રકારના માંસના ફણગાને મસાના આકારના ગુદા ઉપર ઉત્પન્ન કરે છે તેને આયુર્વેદના જાણનાર વૈદ્યજનો હરષરોગ કહે છે. જો કે ગ્રન્થકારોએ છ પ્રકાર કહેલા છે; પરન્તુ લૌકિકમાં તો બેજ પ્રકાર કહેવાય છે એટલે ખુની ૧, અને વાદી ૨, ખુનીમાં વિશેષ લોહી વહે છે અને વાદીમાં લોહી વહે નહીં, પણ પીડા અને ચળ વગેરે હોય છે.

હરષરોગનું પૂર્વ સ્વરૂપ.

જ્યારે અન્નનો પચાવો સારી પેઠે થાય નહીં, અન્ન કુખમાંજ રહે, બંધકોષ, અગ્નિની મંદતા, શરીરકૃશ, અંગમાં પીડા, કોઠામાં આફરો, અને ઉપરાઉપર ઓડકારનું આવવું થાય તો જાણી લેવું કે એ મનુષ્યને મસાનો રોગ થશે.

વાયુના અરશનાં લક્ષણ.

જે મનુષ્યની ગુદામાં સુકાયલા અને ચમચમાટી સહિત તથા કાળા, લાલાસ પડતા,

ખરસઠ, કઠોર અને તીખા તથા ફાટેલા મોઢાવાળા ગુદાના મુખ ઉપર મસા હોય અથવા બોર, કપાસીઆ, સરસવ કે કદંબના ફળ જેવી આકૃતિ જેવા હોય અને માથામાં, પડખાંઓની ડોકમાં, કેડમાં, જાંઘમાં તથા પેટમાં અત્યંત પીડા રહે અને છીંક ઓડકાર આવે નહીં, ભૂખ લાગે નહીં, ઉધરસ, દમ, મંદાગ્નિ, ભ્રમ, ગોળો, બરલ, પેટના રોગ, કાનમાં ઘોંઘાટ તથા છાતીમાં દુખે તો જાણવું કે વાયુના હરષ છે.

વાયુના મસાનો ઉપાય.

સૂરણની ગાંઠને કપડામાટી લપેટી પુટપાકની રીતિપ્રમાણે ભરસાડમાં ભારી બાફી નાખવી પછી કપડામાટી કાહાડી તે બાફેલા સૂરણને ઘી અથવા તેલમાં બોળી નિરંતર ૩ તોલાભાર ૨૧ દિવસ લગી ખાય તો વાયુના મસા મટે છે. **વૈદ્યરહસ્ય. અથવા** આકડાનાં પાકાં પાંદડાં અને પાંચે જાતનાં લૂણ લઇ તેલ તથા ખટાસયુક્ત કરી બાળી નાંખવાં પછી તે ખાર ઉના પાણી સાથે વા, દારૂ સાથે સેવન કરે તો વાયુના અરશ મટે છે. **વૈદ્યવિનોદ. અથવા** ગાયના દહીનું ઘોળવું લઇ તેમાં અનુમાન પ્રમાણે સિંધાલૂણ નાખી વિધિપૂર્વક સેવન કરે તો સંગ્રહણી, અતિસાર અને વાયુના મસા મટી જાય છે. **ભાવપ્રકાશ. અથવા** હરડેની છાલ ૨૦ તોલા, મરી, પીપર, અને જીરૂ ૪-૪ તોલા પીપરીમૂળ ૮ તોલા, ચવક ૧૨ તોલા, ચિત્રક ૧૬ તોલા, સુંઠ ૨૦ તોલા, સુદ્ધ ભિલામા ૩૨ તોલા, સૂરણ ૬૪ તોલા અને જવખાર ૮ તોલા લઇ સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણથી બમણો ગોળ ભેળવી ગોળીઓ અક્ષ-બેહેડા જેવડી મોટી બનાવી ખાય તો ગુદાના મસાનો રોગ નાશ થાય છે અર્થાત્ જે ખારથી કે શસ્ત્રથી દૂર ન થઇ શકયા હોય તેવા પણ ગુદાના મસાનો આ **કાંકાયનમુનિ** કથિત **કાંકાયનગુટિ** નાશ કરે છે. **અથવા** બંદાલના કવાથથી ગુદા ધુવે. **અથવા** બંદાલની મસાને ધુણી આપે તો મસા જરૂર મટે છે. **અથવા** સિંધાલૂણ અને બંદાળના બીજ કાંજીમાં ઘુંટી મસા ઉપર ચોપડે તો આકરા મસા પણ ખરી પડે છે. **વૈદ્યરહસ્ય અથવા** હળદર અને કડવા તુરીયાનું મૂળ વા બીજ એઓનો લેપ કરે તો મસાનો રોગ મટે છે. **અથવા** એરંડાનું મૂળ, દેવદાર, રાસ્ના, અને જેઠીમધ એઓનું ચૂર્ણ કરી તેમાં ચોથે ભાગે જવનું ચૂર્ણ મેળવી દુધમાં પકાવી તેનો શેક અને બાફ લેવાથી ગુદાના મસા તથા તેમાં આવતા શણક નાશ થાય છે. **અથવા** લિંબડાના પાંદડાં અને કણેરના પાનનો લેપ કરવાથી મસાની પીડા મટે છે. **અથવા** [1]આરનાળની સાથે ગોળ અને કડવી તુંબડીનું મૂળ ઘસી લેપ કરવો જેથી મસાનો રોગ મટી જાય છે. **વૈદ્યવિનોદ. અથવા** હીરાકસી, સિંધવ, પીપર, સુંઠ, ઉપલેટ, વઢવાડીયું, મણશીલ, મરી, વાવડીંગ, નેપાળનાં મૂળ, ચિત્રામૂળ, શુદ્ધ હરતાલ, અને દારૂડીયાનું મૂળ એ સઘળાં સરખે ભાગે લઈ પછી આકડાનું દુધ અને તેલથી ચોઘણું ગોમૂત્ર લઈ તલના તેલમાં નાખી મંદ અગ્નિદ્વારા તેલ પકાવવાની રીતિ પ્રમાણે તેલ પકાવી તે તેલ લગાડવાથી મસાને ખેરવી પાડે છે, જો કે ખારના

૧ ફોતરા વગરનાં કાચા અથવા પકાવેલા ધઉંનો આથો કરવાથી આરનાલ થાય છે. આરનાલ સંગ્રહણી, અરશ, તથા કફ એઓને મટાડનાર છે, ઝાડો લાવનાર છે અગ્નીને પ્રદીપ્ત કરે છે અને ઉદાવર્ત્ત, અંગમર્દ, હાડકાનાં શૂળ, તથા આફરા ઉપર અતી હીતકારી છે.

ભાવપ્રકાશ.

જેવું કામ કરે છે છતાં ગુદાના ભાગને કશી ઇજા કરતું નથી. આ **કાસીસાદિ તૈલ** કહેવાય છે. **અથવા** પાકેલું સૂરણ ૧૬ ભાગ, ચિત્રક ૮ ભાગ, સુંઠ ૨ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, ત્રિફળાં, પીપર, પીપરામૂળ, તાલીસપત્ર, ભિલામાં અને વાવડીંગ એઓ ૨-૨ ભાગ, તથા મુસળી ૮ ભાગ, વરધારો ૧૬ ભાગ, ભાંગ અને એળચી ૧-૧ ભાગ લઇ સર્વનું ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણથી બમણો ગોળ મેળવી યોગ્ય માત્રાએ ગોળીઓ બનાવી સેવન કરે તો, ગુદાના મસા, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, પ્રમેહ, બરલ અને સંગ્રહણી એઓનો નાશ કરે છે; જે ખાર અને શસ્ત્રક્રિયાથી પણ મસા નાશ ન થયા હોય તે આ **બૃહત્ સૂરણમોદકથી** મટે છે. વૈદ્યરહસ્ય.

પિત્તના અરશનાં લક્ષણ.

પિત્તની ઉલ્વણતાવાળા અરશ કાળા મોહડાવાળા, રાતી, પીળી તથા ધોળી કાંતિવાળા, પાતળા ઉષ્ણ લોહીને શ્રવ્યા કરે છે, દુર્ગંધવાળા, ઝીણા, કુંણા, લટકતા-પોપટની જીભ કે જળોના મોઢા જેવા હોય છે. બળતરા, તાવ, ગુદાનું પાકવું, પરસેવો, તરશ, મૂર્છા, તથા અરૂચિ થાય છે. એ મસાનો સ્પર્શ ઉનો હોય છે અને તે અરશનાલીધે વીષ્ટા દ્રવરૂપ, નીલી, ઉની, લાલ, પીળી અને કાચી હોય છે તથા ચામડી, નખ, મળ-મૂત્ર પીળાં, હરીતવર્ણાં થઈ જાય તો જાણવું કે પિત્તના મૂળવ્યાધિ છે.

લોહીના અરશનાં લક્ષણ.

ગુદાના મસા ચણોઠી સમાન રંગવાળા હોય છે. તેમાંથી ઉષ્ણ લોહીની **ધારા** વિશેષ પડે છે, વિષ્ટા કઠણ હોવાથી સાંડસાંડ ઝાડો ઉતરે છે તથા ઝાડામાં વિશેષ લોહિ પડવાથી દેડકા જેવો શરીરનો રંગ થઇ જાય છે. બળ, ઉત્સાહ, તથા પરાક્રમ નાશ થાય છે, શરીર લુખુ ગુદાનો પવન સારી પેઠે નીકળે નહીં, શરીર દુર્બળ થઇ જાય તથા લોહી નીકળતાં ફીણ જણાય છે અને વિષ્ટા કાળી કઠણ તથા લુખી હોય છે.

જો કેડમાં, સાથળોમાં, તથા ગુદામાં શૂળ નીકળે અને બળરહિતપણું અત્યંત થયું હોય તો લોહીના અરશ સાથે વાયુનો મેળાપ થયો સમજવો. અને જો વિષ્ટા શિથિલ, ધોળી, પીળી, ચીકણી, ભારે તથા ટાઢી હોય, લોહી ઘાટું તાંતણાવાળું, ધોળું, ચીકણુ અને ગુદા ચીકાશવાળી સ્તબ્ધ રહેતી હોય તો લોહીના અરશ સાથે કફ સંબંધ ધરાવે છે એમ સમજવું.

બન્ને પ્રકારના અરશના ઉપાય.

રસવંતીને ઝીણી વાટી ટાંક ૨ ભાર લઈ પાણીમાં ૪ ઘડી સુધી રાખી ગાળી બે મહીનાસુધી સેવન કરે તો નીશ્ચે પીત્તના અને લોહીના મૂળવ્યાધિ જાય છે.” અથવા પીપળાની લાખ, હળદર, જેઠીમધ, મજીઠ, નીલકમળ એઓને બરાબર ભાગે લઇ સૂક્ષ્મ વાટી બકરીના દુધ સાથે નિરંતર ટાંક ૨ ભાર ૪૯ દિવસ સુધી લેતો બન્ને પ્રકારના મૂળ વ્યાધિ જાય છે. અથવા-નાગકેસરને અતિ સૂક્ષ્મ વાટી માખણ અને સાકર મેળવી નિરંતર સેવન કરે તો, બન્ને પ્રકારના ગુદાના મસા મટી જાય છે. **અથવા** કડાછાલ તોલા ૪૦૦ ભાર લઇ ૧૦૨૪ તોલા ભાર પાણીમાં ઉકાળવી જ્યારે આઠમા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી વસ્ત્રથી ગાળીકાઢી ફરી અગ્ની ઉપર ચઢાવી, ઉકાળતાં જ્યારે જાડો રસ થાય ત્યારે તેમાં મોથ, સોચરસ, લોદર, કોઠનો ગર્ભ, ધાવડીનાં ફુલ, ભિલામા, વાવડીંગ, ત્રિકટુ

(સુંઠ, મરી, પીપર) ત્રિફળાં (હરડે, બેહેડાં, આંબળાં) રસવંતી, ચિત્રામૂળ, ઇંદ્રજવ, વજ, અતિવિષ, અને બીલાંનો ગર્ભ એ સર્વ પદાર્થો ચાર ચાર તોલા ભાર લઇ તેઓનું ચૂર્ણ કરીને નાંખવું. પછી ગોળ ૧૨૦ તોલા તથા ગાયનું ઘી ૧૬ તોલા તેમાં નાખી એક જીવ કરી અવલેહ થયે નીચે ઉતારી ઠંડો થયે તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાંખવું. પછી સારી પેઠે હલાવી તેનું યોગ્ય માત્રાએ સેવન કરે તો લોહી વહેતા મસા, વાદી મસા, પિત્તના, કફના, તથા સન્નિપાતના મસા અને કોઢ, ભગંદરાદિ રોગો, અમ્લપિત્ત, અતિસાર, પાંડુરોગ, અરૂચિ, સંગ્રહણી, કૃષતા, સોજો, કમળો અને ક્ષીણતા એ સઘળા રોગોનો નાશ કરે છે. આના ઉપર ઘી, મધ, છાશ, પાણી કે દુધ જે જે યોગ્ય લાગે તે તે અનુપાનો યોજવાં જેથી સમસ્ત રોગોનો નાશ કરે છે. આ **કુટજાવલેહ** કહેવાય છે. **અથવા**—ગળોનું સત્વ, શુદ્ધ પારો, તથા શુદ્ધ ગંધક એ સમાન ભાગે લઇ એ સર્વની બરોબર ગોળ લેવો અને એ સર્વને ઘુંટી; અર્થાત્ પારાગંધકની કાજળ કરી અન્ય ઔષધ મેળવી શીમળાના રસમાં ઘુંટી તૈયાર કરી પછી મધ સાથે ૩ માસા ભાર કરે તો ખુની મસા, પિત્તના મસા, વિદ્રધિ, રક્ત પ્રમેહ, સ્ત્રીઓનો સોમરોગ અને ભગંદર એ સર્વનો નાશ કરે છે.—આ **બોળબદ્ધરસ** કહેવાય છે. **અથવા** ખાપરીયાને માણસના મૂત્રમાં ૨૧ દિવસ પલાળી ઘુંટી, છાલ વગરનાં કાળાંમરી ખાપરીયાથી અરધ ભાગે નાખી માંખણ સાથે ઘુંટવાં, પછી લીંબુના રસની ૧૦૦ વાર ભાવના દઇ ઘુંટી, તૈયાર કરવાથી **લઘુમાલિની વસંત રસ** બને છે—તેને મધ પીપર સાથે સેવન કરે અને સાકર સહિત ભોજન કરે તો ધાતુગત તાવ, પિત્ત, ભ્રમ, પિત્ત તથા લોહીના રોગ લોહીખંડવાડો, સંગ્રહણી, અને દુઝતા મસા એઓનો નાશ કરે છે. પણ મીઠું દહી અને દુધનું પથ્ય સેવવું. **અથવા**—મસામાં ચળ હોય, ઉંચા થઇ આવ્યા હોય, તથા લોહી વહેતું હોય તો જળો લગાડવી. (વાયુ તથા કફના, વાદી અને પિત્ત તથા લોહીના મસા ખુની કહેવાય છે.) **વૈદ્ય રહસ્ય.** "**મસામાંથી લોહી વહેતું** હોય તો—વડઓરડીનાં સુકાં પાંદડાં ૯ તોલા અને આંબળાં ૯ તોલા લેવાં. પછી ગાયનું માખણ ૨૪ તોલા લઇ લોઢાની કઢાઇમાં ખુબ તપાવી તેમાં ઉક્ત વસ્તુઓ નાખી એક જીવ કરી નીચે ઉતારી ઠંડાં થયે ધાતુપાત્રમાં ભરી પછી ખરલ કરી ૪ માસા ભાર પ્રભાતે ૨૧ દિન લગી ખાય અને ટાઢા પાણીના કોગળા કરે તથા ગરમ ચીજ, બાજરી, કારેલાં, અથાણું વંતાક, કેરાં, તથા અડદ વગેરે ન ખાયતો મસામાંથી વહેતું લોહી બંધ થાય છે. **અથવા** લીંબોળીની મીંજ અને એળીઓ એ બન્ને બરાબર લઇ પાણી સંગાથે ખરલમાં લસોટી ૧ રતી પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ રસવંતીના પાણી સંગાથે પ્રભાત સમય ૨૧ દિવસ સુધી સેવન કરે તો મસામાંથી વહેતું લોહી બંધ થાય છે. **અથવા** રસવંતી ચીનાઇ—આરસી કપૂર અને લીંબોળીની મીંજો એ ત્રણેને પાણી સંગાથે ઝીણાં લસોટી મસા ઉપર લેપ કરવો અને પછી મોરથુથું ઘસી લગાડવું જેથી મસા નાશ પામે છે.

કફના અરશનાં લક્ષણ.

કફના વ્યાધિના મસા ઉંડામૂળવાળા, જાડા, મંદપીડાવાળા, ધોળા, ઉંચા, ગોળ, ભારે, સ્થિરતાવાળા, પીંછડાવાળા, આળા ચામડાથી વિંટાયલા, લીસા, ચળસહિત, જેને ર્દી સારો લાગે એવા અણીદાર મસા હોય છે. સાથળના મૂળને સજ્જડ કરનારા, પેઢુમાં

આફરો, ગુદામાં, મૂત્રાશયમાં અને નાભિમાં આકર્ષણના જેવી પીડા આપનારા-ઉધરસ, શ્વાસ, મોળ, થુકવું, અરૂચિ, સળીખમ, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ, માથાની જડતા, શીતજ્વર, મૈથુનની ઇચ્છાનો અભાવ, અગ્નિનું મંદપણું, ઉલટી તથા જેમાં આમ વિશેષ હોય એ ગ્રહણી અને અતિસાર-આદિ વિકારોથી યુક્ત, ચરબીના જેવી કાન્તિવાળા, કફથી વ્યાપ્ત થયલી વિષ્ટાવાળા, પ્રવાહિકાવાળા હોય છે. એ અરશમાંથી લોહી શ્રવે નહીં તેમ ભેદાય પણ નહી; પણ તેઓથી ચામડી વગેરે પાંડુ તથા સ્નિગ્ધ થઇ જાય તો જાણવું કે કફના અરશ છે.

ઉપાય.

"આદું તોલા ૪ લઇ તેનો કવાથ કરી ૨૧ દિવસ પીએ તો કફના મસા નાશ થાય છે. અથવા-હળદરના ગાંઠીઆને થોરના દુધની ૭ ભાવનાઓ દઇ તે ગાંઠીઓ ઘસી મસા ઉપર લેપ કરે તો કફના મસા નાશ પામે. અથવા ત્રિફળાં, દશમૂળ, ચિત્રામૂળ, નસોતર, અને નેપાળાનાં મૂળ, એ પાંચ ઔષધીઓ ૫૬-૫૬ તોલા ભાર લઇ પાણી શેર ૨૮ (૪૦ રૂપિયા ભાર શેરના હિસાબથી) માં ઉક્ત ઔષધીઓને આખીપાખી ખાંડી) ગોળ પોણાદશ શેર ને બે રૂપીઆભાર નાંખીને ૨૧ દિવસ પર્યંત એકાંતમાં રાખી મૂકવી. પછી દારૂ ખીંચવાની ભઠ્ઠી પ્રમાણે તેમાંથી અરક ખીંચી લેવો. તેમાંથી ૧ ટાંક ભાર નિરંતર સેવન કરે તો કફના અરશ નાશ થાય છે. વૃંદ.

સન્નિપાતના અરશના લક્ષણ.

જેમાં વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણેનાં લક્ષણો હોય તો ત્રિદોષજન્ય અરશ જાણવા. (દોષવાળી વ્યાધિમાં બેનાં અને ત્રણ દોષવાળી વ્યાધિમાં ત્રણેનાં ચિન્હો પ્રત્યેક વ્યાધિમાં હોય છે.) ત્રણે દોષોનાં ચિન્હો ઉપર બતાવી ગયા છીએ એટલે અત્રે કહેવાની આવશ્યકતા નથી.

ઉપાય.

આદુ ૧૨ તોલા, કાળાં મરી ૪ તોલા, પીપર ૮ તોલા, ચવક ૪ તોલા, તાલીસપત્ર ૪ તોલા, નાગકેસર ૨ તોલા, પીપરીમૂળ ૮ તોલા, ચિત્રામૂળ ૭ તોલા, એળચી ૧ તોલો, તજ ૧ તોલો અને કમળની દાંડી ૧ તોલાભાર લઇ સર્વનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી તેમાં ગોળ ૧૬૦ તોલાભાર મેળવી ગોળી ૧ તોલાભારની કરી જમ્યા પેહેલાં ૧ ગોળી ખાઇ તે ઉપર બળાનુસાર મધ, માંસરસ, દુધ, યુષ તથા પાણી પીએ તો, સન્નિપાતના મસા નાશ થાય છે. તથા મૂત્રકૃચ્છ, વાયુના રોગો, વિષમજ્વર, મંદાગ્નિ, પાંડુ, ગોળો, કૃમિ, હૃદ્રોગ, શળ, અમ્લપિત્ત, બરલ, ઉધરસ, શ્વાસ, વમન, અતિસાર અને હેડકી વગેરે રોગોને જુદાં જુદાં અનુપાન સાથે સેવન કરવાથી દૂર કરે છે. જેમ જળમાં નાંખેલું તેલ એકદમ સર્વ સ્થળે ફેલાય છે તેમ અનુપાનના બળથી ઔષધ તત્કાળ આખા શરીરમાં અથવા વ્યાધિના સ્થળે જઇ પહોંચે છે અને ઉત્તમ ગુણ કરે છે, માટે પ્રત્યેક ઔષધો યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાં. આ પ્રાણદા ગુટીકા કહેવાય છે. સર્વસંગ્રહ. અથવા ત્રિફળાં, સુંઠ, કાળાંમરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર, એળચી, વજ, શેકેલી હીંગ, કાળીપાડ, સાજીખાર, જવખાર, હળદર, દારૂહળદર, ચિત્રક, કડુ, ઇંદ્રજવ, વરીયાળી, પાંચ જાતનાં

લૂણ, પીપરીમૂળ, બીલાનો ગર્ભ, અને બોડીઅજમો એ સઘળાં સમાન લઇ ખાંડી વસ્ત્ર-ગાળ ચૂર્ણ કરી ઉના પાણી સંગાથે ૨ તોલાભાર અથવા એરંડીઆ તેલમાં કાલવી આ **વિજયચૂર્ણ** નિરંતર સેવન કરે તો, સન્નિપાતના અરશ, શ્વાસ, શોષ, ઉધરસ, હેડકી, ભગંદર, છાતી તથા પડખાનું શુળ, વાયુગોળો, ઉદરવ્યાધિ, પ્રમેહ, પાંડુ, વૃદ્ધિ, ગુદાના કૃમિયા, સંગ્રહણી, વિષમજ્વર, જીર્ણજ્વર, અને ઉન્માદ રોગ તથા વંધ્યારોગ વગેરેનો નાશ કરે છે. **ભાવપ્રકાશ.**

અથવા શુદ્ધપારો ૪ તોલા, શુદ્ધ ગંધક ૮ તોલા, તાંબેશ્વર ૧૨ તોલા, ગજ-વેલ ૧૨ તોલા, સુંઠ ૮ તોલા, કાળાંમરી ૮ તોલા, પીપર ૮ તોલા, શુદ્ધ વછનાગ ૪ તોલા, નેપાળાનું મૂળ ૮ તોલા, વઢવાડીયાનાં મૂળ ૮ તોલા, ચીત્રામૂળ ૮ તોલા, પીલુડી ૮ તોલા, જવખાર ૨૦ તોલા, ખડીઓખાર ૨૦ તોલા, સિંધાલૂણ ૨૦ તોલા, ગોમૂત્ર ૮૮ તોલા, અને થોરનું દુધ ૮૮ તોલા ભાર લઈ ખાંડવા યોગ્ય હોય તેને ખાંડી–ખરળ કરવા યોગ્ય હોય તેને ખરળ કરી સર્વ એકત્ર કરવાં. પછી કડાઇમાં નાંખી અગ્નિ ઉપર મંદ તાપથી પકાવી તેનાં મુંઠીઆં કરી લેવાં તેમાંથી માસા ૨ ભાર ઉના પાણી સંગાથે સેવન કરે તો અસાધ્ય સન્નિપાતના તથા સર્વ પ્રકારના અરશ નાશ પામે છે, આ **અર્શકુઠાર રસ** કહેવાય છે. **યોગતરંગિણી.**

સર્વ પ્રકારના અરશ નાશ થવાના ઉપાય.

કાંતિલોહ કિંવા ગજવેલ જાતનું લોઢું લઇ તેનાં ઝીણાં પાતરાં કરાવી તપાવી તપાવીને તેલમાં, છાશમાં, ગોમૂત્રમાં, કાંજીમાં અને ત્રિફળાના કવાથમાં ૭–૭ વખત ઠારવાં. પછી તેની ઝીણી રેત–ભૂકો (કાનસવતે) કરાવી અને તે ભૂકાના ભારોભાર મણશીલ તથા સોવનમાખી લઇ તેનો પણ ભૂકો કરી રતવેલીઆના મૂળનો કલ્ક અને પારો અથવા એકલા રતવેલીઆના રસમાં એ બન્નેને ઓસણી લોઢાના ભૂકા સાથે મેળવી એક મોટા રામપાત્રમાં ભરી સંપુટ મુદ્રા કરી ખેરના કોયલાના અગ્નિથી તેને ખુબ ધમવું, જ્યારે સોવનમાખી અને મણશીલ બળી જાય તથા વાસના આવે નહીં ત્યારે તેને અગ્નિમાંથી બહાર કાહાડી લેવું. એમ ૧૦ વખત કર્યા પછી ત્રિફળાના રસ વા, કવાથ સંગાથે પારાને ઘુંટી તેમાં તે શુદ્ધ ભૂકો ઘુંટવો એટલે જેટલો ભૂકો હોય તેના આઠમા ભાગે પારો તે રેતીને ખવરાવી દેવો, અને અગ્નિની આંચ આપવી એ પ્રમાણે પણ જ્યારે ચાર વખત ભસ્મ થાય ત્યારે ખરલમાં ઝીણો વાટી દેવો એટલે પાણીમાં નાંખવાથી તરતો રહેશે, પછી ફરી તેને એક લોખંડના મજબૂત વાટકામાં નાંખી તેને રાતી સાટોડીના રસના, ખાખરાના રસના, થોરના દુધના, સાટોડીના રસના તથા શતાવરીના રસના ૧૦–૧૦ પુટ દેવા. લિંબડાની ગળોના રસના પુટ ૨૦, જાંબુડાની છાલના રસના ૭, ઉમરાની છાલના રસના ૭, કુવારપાઠાના રસના ૧૦, તીંદુકીના ૭, આમળા રસના ૨૦, લીંબુના રસના ૨૦, ખાખરાની છાલના રસના ૧૦, એ પ્રમાણે પુટ દેવાની રીતિ પ્રમાણે પુટ દઇ પછી ભૂકાના બારમા ભાગે શુદ્ધ હિંગળોક લઇ કુવારપાઠાના રસમાં ઘુંટી ભૂકાને પુટ આપવો. ત્યાર પછી ઘીના ૧૦ પુટ અને મધના ૧૦ પુટ દેવા અને પ્રત્યેક્ પુટ વખતે ગજપુટ અગ્નિ આપવો. પછી તેને ખરલમાં ઘુંટી સુંદર શીશીમાં ભરી રાખવો. તેમાંથી પ્રથમ દિવસે ૧ રતી પ્રમાણે મધ પીપરના સંયોગથી શુભ દિવસે સદાશિવજીનું પૂજન કરી

'ॐ अमृतमक्षयाद्रिस्वाहा' આ મંત્રનો ઉચ્ચાર કરી વર્દ્ધમાન પીપરની રીતિ પ્રમાણે દિન પ્રતિદિન ચઢતી માત્રા દેશ, કાળ, અગ્નિ, દોષબળ, શરીરબળ અને વયબળનો વિચાર કરી પ્રાતઃકાળે માત્રા આપી તે ઉપર બળબીજના મૂળનો કવાથ પાવો એમ માસ ૩ કરે અને પથ્યમાં રહે તો અરશમાત્રની વ્યાધિનો મૂળમાંથી નાશ કરે છે. વૃદ્ધ પુરૂષ પણ આના સેવનથી યુવાન થાય છે. તથા બળ, વર્ણ, પરાક્રમ, પુષ્ટતા અને આયુબળ વિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે. તથા મંદાગ્નિ, ઉધરસ, શ્વાસ, પાંડુ, વાતરક્ત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અંડવૃધ્ધિ-આદિ સર્વ રોગો તથા અસાધ્ય રોગો વગેરેનો પણ નાશ થાય છે. આના ઉપર કહોળું, તેલ, અડદ, રાઈ, દારૂ, ખટાશ અને ગરમ વસ્તુ તથા અહિતકારી વસ્તુ ખાવી નહીં તો મહા ગુણ કરે છે. આ **કાંતિસાર-**[1]**લોહસાર કિંવા શંકરલોહનો વિધિ મોટા આત્રેય તથા ભાવપ્રકાશ મધ્યખંડના ભાગ બીજામાં કહેલ છે. અથવા**-હરડેની છાલ ટાંક ૨, અને જુનો ગોળ ટાંક ૫ એ બન્નેનું પાણી સાથે નિરંતર સેવન કરી તે ઉપર ગાયની છાશ પીએ તો મસા માત્રનો નાશ કરે છે. **અથવા** ઉધા-ફુલી, બળબીજ, દારૂહળદર, પીલવણી, ગોખરૂ, વડવાઈ તથા ઉમરાના અંકૂરા, પીપળાનાં કુણાં પાંદડાં એ સઘળી ઔષધીઓ ૮-૮ તોલા ભાર લઇ ખાંડી કવાથ કરી ગાળી લેવો, પછી ડોડીનું મૂળ, કડું, પીપર, પીપરીમૂળ, મરી, દેવદાર, ઈંદ્રજવ, શીમળાનાં ફુલ, સુખડ, બ્રાહ્મી, રસવંતી, કાયફળ, ચિત્રામૂળ, મોથ, ઘઉંલા, અતિવિષ, સાલપરપોટી, કમળકાકડીની મીંજ વા, કમળનું કેસર, મજીઠ, ભોંરિંગણી, સુંઠ, મોચરસ અને કાળીપાઠ એ સઘળાં ઔષધો ૧-૧ તોલો લઈ એઓને ઝીણાં વાટી તેમાં પાણી ૨૫૬ તોલા નાખી કવાથ કરવો. ચતુર્થાંશ રહે ત્યારે તેને પણ ગાળી લઈ તે બન્ને રસ એકઠા કરી તેમાં સુનિષણ્ક અને ચાંગેરી (ખાટાં ચાર પાંદડાં વાળી લુણી) નો સ્વરસ, ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા નાખી પુનઃ અગ્નિ ઉપર ચઢાવી ઉકાળવો. જ્યારે સર્વ રસ બળી ઘી માત્ર આવી રહે ત્યારે ઉતારી લઇ ગાળી તેમાંથી યોગ્ય માત્રાએ નિરંતર સેવન કરે અને પથ્યમાં રહે તો અરશ, સર્વ અતિસાર, આમરોગ, આમળનો રોગ, સોજો, શૂળ, ગુદાનાં દરદો, મંદાગ્નિ અને વાયુ રોગોનો નાશ કરે છે. **અથવા** શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક લઈ કાજળ કરી એ બન્નેથી બમણો વીજાબોળ મેળવી ઘીમાં ઘુંટી સૂક્ષ્મ કરી કાજળમાં મેળવવો, પછી લોઢાના વાસણમાં પીગાળી ઘુંટી તેની ટીકડીઓ વાળવી પછી તે ટીકડીઓને લોખંડના પત્રા ઉપર રાખી અગ્નિદ્વારા પાતળી કરવી અને તદનંતર કેળના પાદડા ઉપર ઢાળી દઇ તેની પાપડી-પનરીઓ બનાવવી. નિરંતર ૪ વાલ ભાર ૧૫ દિવસ સુધી સેવન કરે તો સન્નિપાતના અરશ પણ મટે છે તો અન્યનું શું કહેવું? **વૈદ્યવિનોદ.** આનું નામ **પર્પટી રસ** કહે છે. **અથવા** ચૂનો, સાજીખાર, ખડીઓખાર, અને મોરથુથું એઓ સમાન લઈ લિંબુના રસમાં ૩ દિવસ

---

[1]-લોહસારનો પાઠ શ્લોક બદ્ધ ન હોવાથી શંકારહિત ખુલાશો થઈ શકયો નથી. તેમ ભાવપ્રકાશનો પાઠ જોતાં કેવળ પાઠાંતર છે, તેથી આ લોહસાર માટે મારો તો અભિપ્રાય એજ છે કે તેને ઉપયોગમાંજ લેવો નહીં એ વધારે સારૂં છે; કેમકે જે વિષયનું નિઃશંસય સ્પષ્ટિકરણ થતું નથી તોતો તેમાં ફેરફાર રહેવાથી લાભના બદલે અલાભ થાય છે; માટેજ આ પ્રયોગ સિવાય અન્ય પ્રયોગો અતિ ઉત્તમ છે તેઓને ઉપયોગમાં લેવા એજ લાભદાતા છે એમ માનું છું.

ભા. કર્ત્તા.

ભીંજવી ઘુંટી મસા ઉપર લગાડે તો નિશ્ચે મસા દૂર થાય છે. **અથવા** સીસાની ગોળી ગાયના ઘી સંગાથે ઘસી અરશ ઉપર ૧૦ દિવસ લગાડે તો નાશ પામે. **અથવા** વિષ્ણુક્રાંતા–(ગરણી અથવા તલકંટો) ટાંક ૨, મરી ટાંક ૨, ભાંગ ૪ રતી લઈ નિરંતર વાટીને પીએ તો અરશનો રોગ શાંત થાય છે. **અથવા** ગુદાના મસા વિના શરીરના અન્ય કોઇ ભાગ ઉપર જે મસા થાય છે તેને **ચર્મકીલ** કહે છે તેને અગ્નિ કિંવા ખારના સંયોગથી બાળી નાખવા.

સાધ્યાસાધ્ય અરશોનાં લક્ષણ.

ગુદાની સંવરણી નામની વળીમાં એક દોષથી ઉત્પન્ન થયેલો એક વર્ષની અંદરનો અરશ રોગ હોય તો સુખસાધ્ય તથા અરશ રોગ થયાને એક વર્ષ ઉપરાંત વખત થયો હોય તથા બે દોષની ઉલ્વણતા વાળો વિસર્જની નામની બીજી વળીમાં હોય તો તે કષ્ટસાધ્ય અને જે જન્મથીજ હોય કિંવા ત્રણ દોષની ઉલ્વણતા સહ હોય તથા ગુદાની ત્રીજી પ્રવાહણી નામની વળીમાં હોય તે અસાધ્ય સમજવો. તથા જે અરશરોગીને હાથ પગમાં, મોહોડામાં, નાભિમાં, ગુદામાં કે અંડકોષમાં સોજો હોય, છાતીમાં તથા પડખામાં શળ નીકળતાં હોય; મોહ, ઉલટી, અંગમાં વ્યથા, જ્વર, તરશ, અરૂચિ, અને અતિસારથી પીડાતો તથા જેનું લોહી અત્યંત ઝરી ગયું હોય, ગુદા પાકી આવેલી હોય તો તે અરશરોગી અવશ્ય મરી જાય છે. માટે આ લક્ષણો વૈદ્યે અવશ્ય લક્ષમાં રાખી ઉપચાર કરવા.

અરશ રોગીને પથ્યાપથ્ય.

હલકું ભોજન, કલથી, દુધ, ચોખા, ઘી, તુરીયાનું શાક, લસણ, છાશ, માખણ, આમળાં, શ્રદ્ધા, સ્વચ્છ હવા, ચપટ બેઠક, ઝાડાની શંકા ન રોકવી અને શુદ્ધ આહારવિહાર કરવો એજ હિતકારી છે.

પરંતુ માદક પદાર્થ, બાજરી, ગવારફળી, ભારે અન્ન, દહીં, અડદ, લાલ કોળું, પાકેલી કેરી, ઉજાગરો, મૈથુન, ઝાડાને રોકનાર પદાર્થો, શ્રમ, અતિ ફરવું, મિષ્ટભોજન, ખીર, લાડુ, મેંદાની પૂરી, વંતાક, મરચાં, તેલ, ઉંટ—ઘોડાની સ્વારી કરવી, ઉભડક બેસવું, સ્ત્રીનો સ્પર્શ અને મિથ્યા આહારવિહાર એ સર્વ અહિતકારી છે.

[1]અરશાધિકાર સંપૂર્ણ.

ઇતિ શ્રીમન્મહારાજાધિરાજ રાજ રાજેંદ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃતસાગર નામા ગ્રન્થ વિષે અતિસાર, સંગ્રહણી અને અરશ રોગોની ઉત્પત્તિ લક્ષણ તથા યત્ન નિરૂપણ નામનો ત્રીજો તરંગ સમાપ્તઃ ॥

---

૧ અરશ રોગ માટે જે ઓષધો પવનનો અનુલોમ કરે અને અગ્નિને તથા બળને વધારે તેવાં અન્નપાન અને ઔષધોનું હમેશાં સેવન કરવું. જે મસાઓમાંથી બરાબર મળ નીકળતો હોય તેની વાતાતિસાર પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી, અને જેમાંથી જાડો મળ નીકળતો હોય તેની ઉદાવર્ત્ત રોગની જે ચિકિત્સા કહેવામાં આવશે તે પ્રમાણે કરવી અને ઉર્દ્ધ્વ જ તથા રૂધિર વહેવાવાળાની પિત્ત અને રૂધિરનાશક ચિકિત્સા કરવી અને વિદ્બંધમાં છાશનું સેવન હિતાવહ છે.

તરંગ ચોથો.

અજીર્ણ ને વિસૂચિકા વિલંબિકાદિ ભેદના, શરાગ્નિભેદ ભસ્મકાદિ, કીટ, પાંડુ છેદના;
કુરોગ કામળા તણા હલીમકાદિ રોગના, તરંગ વેદમાં વિષે વિચાર હેતુ યોગના.

જઠરાગ્નિના વિકારોનો અધિકાર.

મનુષ્યમાત્રના ઉદરમાં જઠરાગ્નિ ચાર પ્રકારનો છે એટલે મંદાગ્નિ ૧, તીક્ષ્ણાગ્નિ ૨, વિષમાગ્નિ ૩, અને સમાગ્નિ ૪. તે પૈકી કફના આધિક્યતાથી મંદ, પિત્તની આધિક્યતાથી તીક્ષ્ણ, વાયુની આધિક્યતાથી વિષમ અને એ ત્રણે દોષોની સમતાથી સમ–અગ્નિ હોય છે.

મંદાગ્નિનું લક્ષણ.

મંદાગ્નિ વાળું મનુષ્ય થોડું પણ હિતકારી ભારે પદાર્થ ખાય, કિંવા કોઈ પણ પદાર્થ ખાય તો તે પચતું નથી, ઉલટી થાય છે, ગ્લાનિ રહે છે, લાળ પડયા કરે છે અને માથું તથા પેટ ભારે રહે છે.

તીક્ષ્ણાગ્નિનું લક્ષણ.

જેના જઠરમાં તીક્ષ્ણ અગ્નિ હોય તો વિશેષ ખાધેલ ભારે કે અન્ય ભોજન-પદાર્થ પણ સહેલાઇથી તુરત પચી જાય છે. આ શ્રેષ્ટ અગ્નિ છે.

વિષમાગ્નિનું લક્ષણ.

જેના પેટમાં વિષમ અગ્નિ હોય તો કોઈ સમયે સારી પેઠે ખાધેલું અન્ન પચે છે. અને કોઈ સમયે બરાબર પચતું નથી, પેટ ચઢી આવે છે, ઉદાવર્ત્ત થાય છે, શૂળ નીકળે છે, પેટમાં ભાર, અધોવાયુ મુકતાં કફયુક્ત વિષ્ટા પડે છે, અતિસાર થાય છે અને આંતરડામાં શબ્દ થયા કરે છે.

સમાનાગ્નિનું લક્ષણ.

જેના ઉદરમાં સમાન અગ્નિ હોય તો ખાધેલા પદાર્થ સમાન રીતે પચે છે, ઘણું જમે કે, અજીર્ણ છતાં જમે; તદપિ સારી પેઠે પચી જાય છે. આ અગ્નિ સર્વ કરતાં ઉત્તમ છે. આ અગ્નિથી કોઇ પણ પ્રકારનો વિકાર થતો નથી અને ભૂખ લાગે તેને રોકે તો પણ તાત્કાળ વ્યાધિ ઉત્પન્ન થતો નથી. તથા તીક્ષ્ણ અગ્નિ ભૂખને બંધકરી પિત્તના વ્યાધિઓને તુરત જન્મ આપે છે માટેજ સમાગ્નિ સર્વોત્તમ છે. મંદાગ્નિથી કફના, તીક્ષ્ણાગ્નિથી પિત્તના, વિષમાગ્નિથી વાયુના રોગો અને સમાગ્નિથી નિરોગતા પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલાક ગ્રંથકારોએ ભસ્માગ્નિ નામા અગ્નિનો પાંચમો ભેદ ગણેલો છે તે ભસ્માગ્નિથી થતા ભસ્મક રોગની વ્યાખ્યા નિચે પ્રમાણે.

ભસ્મક રોગની ઉત્પત્તિ સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

અત્યંત તીખાં તથા લુખાં અન્ન જમે તેથી કફ ક્ષીણ થઇ વાયુ પિત્ત અત્યંત વધી જાય છે, ત્યારે પવન સહિત વૃદ્ધિ પામેલું પિત્ત, વાયુની પ્રેરણાએ અગ્નિરૂપ ધરી,

કરેલા ભોજનને ક્ષણવારમાં ભસ્મ કરી નાખે છે, તે કારણને લીધે અગ્નિરૂપ રોગ ભસ્મક કહેવાય છે. તે જો ભૂખને રોકે તો તે અગ્નિ ધાતુઓને શોષવા લાગે છે. જો ભસ્માગ્નિ અત્યંત જોર ઉપર આવે તો તરશ, પરસેવો, બળતરા, મૂર્છા, ઇત્યાદિકને ઉત્પન્ન કરી અન્નને તુરત પચાવી તાત્કાળ ધાતુઓનો નાશ કરે છે.

અજીર્ણ રોગની ઉત્પત્તિ.

વિશેષ પાણી પીવાથી, વિષમ ભોજન કરવાથી, મૂત્ર–મળના વેગને રોકવાથી, દિવસે સુવાથી, રાત્રે જાગવાથી, અને ઉજાગરા કરવાથી પ્રાસન કરેલાં હિતકારી અન્નાદિ સમય પ્રમાણે ઉપભોગમાં લીધા છતાં પણ પાચન થતાં નથી. તથા નિરંતર તૃષ્ણા, ભય, ક્રોધ, ચિન્તા, લોભ, રોગ, દીનતા અને દ્વેષથી ઘેરાએલા જનોનું વખતસર ખાધેલું, પથ્ય, હલકું અને સ્નિગ્ધ–ઉષ્ણ ભોજન પણ પૂર્ણરીતે પચતું નથી; અર્થાત્ એવા મનુષ્યોને અપચો થાય છે અને અજીર્ણના વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

જે મનુષ્યો પ્રમાણ વગર પશુઓની પેઠે અન્ન જમે છે તેઓને કૉલેરાદિ રોગોના સમૂહના મૂળ કારણ રૂપ અજીર્ણ થાય છે અથવા તો આહારની વિષમતાથી અજીર્ણ થાય છે અને તે અજીર્ણથી રોગોનો સમૂહ થાય છે કે જે રોગોનો સમૂહ અજીર્ણ નાશક ઉપાયથીજ મટે છે.

અજીર્ણનાં સામાન્ય લક્ષણ તથા સંખ્યા.

ગ્લાનિ, ભારેપણું, સજડપણું, ભ્રમ, વાયુનો અવરોધ, ઝાડાનો કબજો થાય અથવા બહુ ઝાડા લાગ્યા કરે તો જાણવું કે અજીર્ણ થયું છે. તે અજીર્ણ રોગ ૬ પ્રકારનો છે. આમાજીર્ણ ૧, વિદગ્ધાજીર્ણ ૨, વિષ્ટબ્ધાજીર્ણ ૩, રસશેષાજીર્ણ ૪, અજીર્ણ ૫, અને પ્રતિવાસર ૬, એ છ પ્રકાર છે. તે પૈકી કફથી આમાજીર્ણ થાય છે, અને પિત્તથી વિદગ્ધાજીર્ણ થાય છે.

ખાધા પછી પાકેલા દ્રવરૂપમાંથી કાંઇક કાચો ભાગ રહિ જાય તે રસ શેષાજીર્ણ, ખાધેલું અન્ન તેજ દિવસે ન પચતાં બીજે દિવસે પચે તે અજીર્ણ, અને વિકારોને ન ઉત્પન્ન કરનારૂં જે અજીર્ણ પ્રત્યેક દિવસે થાય છે એટલે જ્યાંસુધી પચ્યું ત્યાં સુધી અજીર્ણ કહેવાય તે પ્રતિવાસર અજીર્ણ કહેવાય છે. આ અજીર્ણમાં જમવાનો નિષેધ નથી; કારણ કે, સવારનું જમેલું અજીર્ણ છતાં પણ સાંઝે જમવામાં હરકત નથી.

પ્રત્યેક્ અજીર્ણનાં લક્ષણો.

આમાજીર્ણમાં પેટ તથા શરીર ભારે રહે, વમનની શંકા રહે, ગાલ તથા આંખના ડોળા ઉપર થોથર જણાય અને ખાધેલું ન પચ્યા જેવાજ ઓડકાર આવ્યા કરે તથા મળ કાચો ઉતરે.

વિદગ્ધાજીર્ણમાં ભ્રમ, તૃષા, મૂર્છા, પિત્તને લીધે સંતાપ, શોષ, બળતરાદિ વિવિધ પ્રકારની ગરમીના વ્યાધિઓ થાય અને ધુમાડાવાળા ખાટા ઓડકાર આવે તથા પરસેવો વળે છે.

વિષ્ટબ્ધાજીર્ણમાં શૂળ, આફરો, વાયુની અનેક પ્રકારની પીડાઓ થાય, મળ તથા ગુદાનો પવન રોકાય, અંગો સજડ થઈ જાય અને મૂર્છા તથા સોયો ભોંકાયા જેવી અંગમાં પીડા થાય છે.

રસશેષાજીર્ણમાં અન્ન ઉપર અરૂચિ, છાતીમાં દુખાવો, શરીર ભારે અને બેચેન રહે છે.

અજીર્ણમાં જો મૂર્છા, બકવા, ઉલટી, ગ્લાનિ, ભ્રમ અને લાળનું પડવું થાય તો તે અજીર્ણથી મનુષ્યનું મરણ થાય છે. પણ આ ઉપદ્રવોએ કરી રહીત જે વ્યાધિની સહાયતા સિવાયનું અજીર્ણ હોય તો ચિન્તા જેવું નથી.

જે મૂર્ખ મનુષ્ય પશુઓની પેઠે ઢંગધડા વગર સ્વાદ કે અપ્રાપ્ત ભોજન પ્રાપ્ત થવાથી લોભને લીધે માપ રહિત જમે તેને અનેક રોગો થાય છે; કેમકે દોષોના લીધે અલ્પ આમ બંધાએલો હોવાથી અગ્નિના માર્ગને રોકી શકે નહીં તેથી અજીર્ણ છતાં પણ ભૂખ લાગ્યાની ભ્રાંતિ થાય છે, તે ભ્રમના લીધે ખાય તો તે મનુષ્ય મરી જાય. આમાજીર્ણ, વિદગ્ધાજીર્ણ, અને વિષ્ટબ્ધાજીર્ણથી **વિસૂચિકા, અળસ** તથ **વિલંબિકા** થાય છે એટલે આમાજીર્ણથી વિસૂચિકા, વિદગ્ધાજીર્ણથી અળસ અને વિષ્ટબ્ધાજીર્ણથી વિલંબિકા થાય છે એમ અનુક્રમે સમજવું નહીં, પણ એકેક અજીર્ણથી એ ત્રણે વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે એમ સમજવું.

વિસૂચિકા, અળસ અને વિલંબિકાનાં લક્ષણ.

વિસૂચીકા એટલે કૉલેરા-કોગળીયું કહેવાય છે તે રોગમાં અજીર્ણને લીધે વાયુ જાણે સોયોથી ગાત્રોને ભોંકતો હોય એવી ક્રૂરવેદના થાય, મૂર્છા, પાણી જેવો પાતળો ઝાડો, ઉલટી, તૃષા, શુળ, ભ્રમ, હાથ પગમાં ગોટલા ચઢે, બગાસાં, બળતરા અને શરીરનો વર્ણ બદલાઈ જાય, મુંઝારો, છાતિમાં વેદના તથા માથામાં પીડા થાય તો જાણવું કે કોગળીઆનો રોગ લાગુ થયો છે. તેમાં પણ એ રોગમાં નિદ્રા જતી રહે, સર્વ વસ્તુ ઉપર અપ્રીતિ, શરીર કાંપે અને મૂત્ર રોકાઇ જાય તથા સંજ્ઞાનો નાશ થઇ જાય તો તે અવશ્ય મરી જાય.

અળસ રોગમાં પેટ ઘણુંજ ચઢી આવે, હાથ પગ વગેરે અંગ પછાડયા કરે, ચીસો પાડયા કરે, આંતરડાં બોલે, તરસ બહુ લાગે, ઓડકાર ઘણા આવે, મળ-મૂત્ર રોકાઇ જાય અને બંધ થએલો અધોવાયુ કંઠ અને છાતિ વગેરે ઉપરના ભાગમાં જતો રહે તેને અળસ કહે છે. તથા આહાર ઉંચે નીચે જાય કે પાકે પણ નહીં; પરંતુ કોઠામાંજ સ્થિર થઈ રહે તેજ અળસ રોગ કહેવાય છે.

આ રોગવાળાના તથા કૉલેરાવાળાના જો દાંત, હોઠ, નખ કાળા પડી જાય, ભાન જરાપણ રહે નહીં, આંખો ઉંડી જતી રહે, સ્વર દુર્બળ થઇ જાય અને સર્વ સાંધાઓ નરમ પડી જાય-ગમા ભાગી જાય તો તે માણસ નિશ્ચે મરણને શરણ થાય છે.

વિલંબિકા રોગમાં દુષ્ટ થયેલું ખાધેલું અન્ન કફ અને વાયુને લીધે મુખદ્વારથી નીકળે નહી તેમ ગુદાદ્વારથી પણ નીકળે નહીં તેને વિલંબિકા કહે છે. આ રોગની ચિકિત્સા અશકય છે, અર્થાત્ અસાધ્ય રોગ છે માટે ચિકિત્સા કરવી નહી.

અજીર્ણ મટયાનાં લક્ષણ.

સારી પેઠે ચોખા ઓડકાર આવે, શરીરમાં ઉત્સાહ, મળ-મૂત્ર તથા અધોવાયુના વેગનું યોગ્ય રીતે છુટવું, શરીર હલકુ જણાય અને ભૂખ તરશ સારી રીતે લાગે તો જાણવું કે અજીર્ણ જીર્ણ થયું છે.

અજીર્ણ રોગના ઉપાય.

અજીર્ણ રોગ સાધારણ કહેવાય છે; પરંતુ અનેક ભયંકર પ્રાણઘાતક રોગોને જન્મ આપનાર (અજીર્ણ) છે માટે તે રોગને થતાં વેંતજ યોગ્ય ઉપાયો વડે નાશ કરવા કાળજી રાખવી, **અથવા** હરડેની છાલ, તથા સુંઠને ઝીણી વાટી ટાંક ૨ ભાર ચૂર્ણમાં ગોળ ટાંક ૧૦ મેળવી પાણી સાથે નિરંતર સેવન કરે તો આમાજીર્ણ દૂર થાય છે અને ભૂખ લાગે છે. **અથવા** હરડેની છાલ, સુંઠ અને સિંધાલૂણના સેવનથી પણ ઉપર પ્રમાણે ગુણ થાય છે. **અથવા** સિંધાલૂણ, સુંઠ અને મરી સમાન ભાગે લઈ તેઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ટાંક ૨ ભાર લઈ ગાયની સુંદર છાસ સંગાથે ૧૫ દિવસ સુધી સેવન કરે તો ભૂખ વધે, મંદાગ્નિ જાય, પાંડુ તથા હરસ મટે. **અથવા** મીઠું, બીડલૂણ, ટંકણખાર, સિંધાલૂણ અને સંચળ એઓની ફાકી લેવાથી આમાજીર્ણ મટે છે. **અથવા** લંઘન કરવાથી વિદગ્ધાજીર્ણ મટે છે. **અથવા** શેક કરવાથી વિષ્ટબ્ધાજીર્ણ તથા શયનથી રસશેષાજીર્ણ મટે છે. **અથવા** સુંઠ, કાળાંમરી, પીપર, બોડીઅજમો, સિંધાલૂણ, શેકેલી ચોખી હીંગ, જીરૂં અને શાહજીરૂં એ સઘળાં સમાન ભાગે લઇ એઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ટાંક ૧ તથા ૨ ભાર પેહેલાજ કોળીઆમાં ઘી ચૂર્ણ અને ખીચડી મેળવી નિરંતર ખાય તો કોઈ દિવસ અજીર્ણ થાય નહીં અને થએલું હોય તો મટી જાયછે. ભૂખ વધેછે, ગોળો અને બરલ પણ નાશ પામે છે તથા વાયુ સંબંધી સઘળી પીડાઓ ટળે છે. આ **હિંગ્વાષ્ટક** ચૂર્ણ કહેવાય છે. **અથવા** જવખાર, સાજીખાર, ચિત્રામૂળ, કાળીપાડ, કાંચકાં, પાંચેલૂણ, ઝીણી એલચી, તમાલપત્ર, ભારંગી, શેકેલી હીંગ, વાવડીંગ, પુષ્કરમૂળ, કચૂરો, દારૂહળદર, નસોતર, મોથ, વજ, ઇંદ્રજવ, કોકમ, જીરૂં, આમળાં, હરડેદળ, પીપર, અમ્લવેતસ, અજમો, આંબળી, દેવદાર, હરડાં, અતિવિષ, કાંગ, છીણીનાં મૂળ, ગરમાળો, તલનો ખાર, સરગવાનો ખાર, ખાખરાનોખાર અને ગોમૂત્રમાં ઠારેલો લોહ કાટ એ સર્વ ઔષધીઓ બરાબર લઇ એઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી બીજોરાના રસના ૩ પુટ, અથાણાના રસના ૩ પુટ અને આદાના રસના ૩ પુટ દઇ સિદ્ધ કરેલા ચુર્ણમાંથી ટાંક ૨ ભાર નિત્ય પાણીની સાથે સેવન કરે તો ભૂખ ઘણી લાગે, અજીર્ણ, ગોળો, ઉદરવ્યાધિ, બરલ, અરશ, અષ્ઠિલા અને વાતરક્ત એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. આ **બૃહદઅગ્નિમુખ ચૂર્ણ** કહેવાય છે. **અથવા** થોર, આકડો, ચિત્રામૂળ, એરંડાનો ખાર, વાવરણો, સાટોડી, તલ, અંઘાડો, કેળ, ખાખરો અને ટોકસ એઓને બાળી ચોસઠ તોલા ભાર રાખ કરવી પછી તે રાખ ૨૫૬ તોલા પાણીમાં નાંખી ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી નીચે ઉતારી નીતરે ત્યારે વસ્ત્રથી ગાળી કહાડવું. તેમાં ૧૨૮ તોલા ભાર સિંધાલૂણ નાખી પુનઃ ઉકળવા મૂકવું. જ્યારે ધુમાડા રહિત કડણ થયું જણાય ત્યારે ઊતારી લઇ ઝીણું ચૂર્ણ કરવું તથા તેમાં અજમો, સુંઠ, મરી, પીપર, જીરૂં, કલોંજીજીરૂં અને શેકેલી હિંગ એઓનું ઝીણું ચૂર્ણ કરી મેળવવું. પછી તૈયાર કરેલું ચૂર્ણ ટાંક ૧ પ્રાતઃકાળે ઠંડા પાણી સંગાથે સેવન કરે અને એ ઉપર ચૂર્ણ પચી ગયા પછી ખાટા, ખારા, ઉના, અગ્નિ વધારનાર પદાર્થોસાથે જમે અને પછી છાશ પીએ તો મંદાગ્નિ, અરશ વાયુ સંબંધી પીડા, કફ, ગોળો, સોજો, પથરી, શર્કરા, ઉદરવ્યાધિ અને મળમૂત્ર પવનના રોકાવટના રોગોનો નાશ કરેછે. તથા અજીર્ણ મટાડવા ભૂખ વધારવા જુદાં

જુદાં અનુપાનો સાથે સેવન કરવું જેથી અનેક રોગોને નિકંદન કરે છે. આ **વૈશ્વાનર ચુર્ણ** કહેવાય છે. **અથવા** સાંભરનું મીઠું ૮ તોલા, સંચળ ૫ તોલા, બીડલૂણ ૨ તોલા, સિંધાલૂણ ૨ તોલા ધાણા ૨ તોલા, પીપર ૨ તોલા, પીપરામૂળ ૨ તોલા, તમાલપત્ર ૨ તોલા, કાળીજીરી ૨ તોલા, કેસર ૨ તોલા, તાલીસપત્ર ૨ તોલા, ચવક ૨ તોલા, અમ્લવેતસ ૧ તોલો, મરી ૧ તોલો, જીરૂં ૧ તોલો, સુંઠ ૧ તોલો, દાડિમના દાણા ૪ તોલા, તજ ૦ાા તોલો અને એળચી ૦ાા તોલો એ સઘળાનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી માસા ૪ ભાર ગાયની જાડી છાશ સંગાથે અથવા કાંજી કે, દહિંની તર સંગાથે સેવન કરે તો વાયુ તથા કફનો ગોળો, બરલ, ઉદરવ્યાધિ, અરશ, સંગ્રહણી, કોઢ, બંધકુષ્ટ, શૂળ, સોજો, ઉધરસ, ભગંદર, શ્વાસ, ક્ષય, આમવિકાર, પાંડુ, પથરી, શર્કરા, છાતીનાં દરદ, અને મંદાગ્નિ વગેરે અજીર્ણના રોગોનો ઉત્તમ પ્રકારે નાશ કરે છે. આ **લવણભાસ્કર** ચૂર્ણ કહેવાય છે. **અથવા** સિંધાલૂણ ટાંક ૧, પીપરામૂળ ટાંક ૨, પીપર ટાંક ૩, ચવક ટાંક ૪, ચિત્રક ટાંક ૫, સુંઠ ટાંક ૬ અને હરડેની છાલ ટાંક ૭ લઇ એઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ટાંક ૨ નિરંતર યોગ્ય અનુપાન સંગાથે સેવન કરે તો અજીર્ણ દૂર થાય અને ભૂખ સારી પેઠે લાગે છે. આ **વડવાનળ ચુર્ણ** કહેવાય છે. **અથવા**–શુદ્ધગંધક ૮ ભાગ, શુદ્ધ પારો ૪ ભાગ, ગજવેલ ૨ ભાગ, અને તાંબેશ્વર ૨ ભાગ, પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળ કરી પછી ઉકતભસ્મો મેળવી લોઢાના વાસણમાં નાખી અગ્નિ ઉપર ચઢાવી ઓગાળવી પછી હળવેથી ધોળા એરંડાના પાદડા ઉપર તેને ઢાળી ઠંડાં થયા પછી ઝીણું વાટી ૪૦૦ તોલા બીજોરાનો રસ કાહાડી ગાળી લઇ તેમાં નાખવો, અને અગ્નિદ્વારા પકાવવાં. જ્યારે તે રસ શોષાઇ જાય ત્યારે અર્થાત્ મંદઅગ્નિદ્વારા તે રસનું શોષણ કરવું. પછી પીપર, પીપરામૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સુંઠ એઓનો કવાથ કરી તે કવાથના ૫૦ તથા ચુકાના રસના પુટ દેવાની રીતિ પ્રમાણે ૫૦ પુટ દેવા. સુકાયા પછી ફુલાવેલો ટંકણખાર તે ચુર્ણના બરોબર નાખવો, અને એ સર્વની બરોબર મરીઆનું ચુર્ણ મેળવી તેનાથી અરધભાગે બીડલૂણ મેળવવું પછી ચણાના ખારના ૭ પુટ દેવા. એ રસને સુકાવી વાટી રસ સિદ્ધ થયે સુંદર શીશીમાં યત્નવડે ભરી રાખવો. તેમાંથી માસા ૨ ભાર ખાઈ સિંધાલૂણ સહિત ગાયની જાડી છાશ સેવન કરે તો, તાત્કાળ ઘોર અજીર્ણમાત્રને દૂર કરે છે અને બહુજ ભારે વસ્તુ ખાધી હોય છતાં આ ચુર્ણના સેવનથી તુરત પચી જાય છે અને શૂળ, ગોળો, આફરો, બરલ તથા પેટના વ્યાધિ એ સર્વનો નાશ કરે છે. આ **ક્રવ્યાદરસ** કહેવાય છે. **અથવા**–જવખાર, સાજીખાર, ટંકણખાર, શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, સુંઠ, ચવક, ચિત્રક પીપર અને પીપરામૂળ એ સઘળાં સમાન લઇ સર્વની બરાબર શેકેલી ભાંગ અને ભાંગથી અરધ ભાગે સરગવાનું મૂળ લઇ પારાગંધકની કાજળ કરી, અન્ય ઔષધીઓનું ચુર્ણકરી, એકત્ર કરી સૂક્ષ્મ વાટી ભાંગના રસમાં, સરગવાની જડના રસમાં અને ચિત્રામૂળના રસમાં એક એક દિવસ ઘુંટવો; (કિંવા ભાવના દઇ પદાર્થ રસ શોષીલે તેમ) તડકે સુકવી, રામપત્રમાં ભરી સંપુટને કપડા માટી કરી આડાયા છાણાના હલકા અગ્નિથી પકાવવો. સ્વાંગ શીતળ થયે કાહાડી લઇ આદાના રસમાં (કિંવા જળભાંગરાના રસમાં) ઘુંટી લેવો. સૂક્ષ્મ કરી રતી ૧ તથા ૨ ભાર મધની સંગાથે સેવન કરી તે ઉપર જો ગોળ અને સુંઠનો કવાથ પીએ તો તત્કાળ અજીર્ણ માત્રને દૂર કરે

છે તથા અતિસાર, સંગ્રહણી, અગ્નિમાંદ્યતા, કફના રોગ, ઉલટી, મોળ, આલસ્ય અને અરૂચિ એટલા રોગોને દૂર કરે છે અને ભૂખ ઘણી વધે છે. આ **જ્વાળાનળ રસ** કહેવાય છે. **ભાવપ્રકાશ અથવા**–શુદ્ધ ગંધક, કાળાં મરી, અને સંચળ એ સમાન ભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી પાણી સંગાથે ટાંક ૧ લે તો બંધકોષ મટે છે. **અથવા** શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૧ ભાગ, શુદ્ધ વછનાગ ૧ ભાગ, લવીંગ ૧ ભાગ, કાળાંમરી ૨ ભાગ, અને જાયફળ ૦ાા ભાગ લેવું. પારા ગંધકની કાજળ કરી તે કાજળમાં અન્ય ઔષધીઓ સૂક્ષ્મ કરી મેળવી કોકમના રસમાં કિંવા આંબલીના ફોલના રસમાં ઘુંટી તૈયાર કરવો. આ રસ રતી ૧–૧ ભાર ૭ દિવસ સુધી સેવન કરે તો ભૂખ વધે અને અજીર્ણને તાત્કાલ મટાડેછે. આ **રામબાણ રસ** માટે **રસેંદ્રચિંતામણિ**નો કર્ત્તા કહે છે કે–' આ રામબાણ નામથી પ્રખ્યાતિ પામેલો રસ અગ્નિની મંદતા રૂપ રાવણનો નાશ કરે છે, ગ્રહણી–સંગ્રહણી રૂપ કુંભકર્ણને જીતનાર છે અને આમવાયુ રૂપી ખરદૂષણના મર્દને મર્દનાર છે. મરીના અનુપાનથી આ રસ સેવન કરે તો, જઠરાગ્નિને તુરત પ્રદીપ્ત કરે છે, રૂચિ ઉપજાવે છે, કફના સમૂહનો નાશ કરે છે અને શ્વાસ, ઉધરસ, ઉલટી તથા કૃમિઓનો નાશ કરનાર છે. **અથવા**–શુદ્ધપારો, શુદ્ધગંધક, બોડીઅજમો, ત્રિફળાં, સાજીખાર, જવખાર, ચિત્રામૂળ, સિંધાલૂણ, જીરૂં, સંચળ, વાવડીંગ, વડાગરૂ મીઠું, સુંઠ, કાળાંમરી અને પીપર એ સઘળાં સમાન ભાગે લઇ એ સર્વની બરાબર શુદ્ધ કરેલાં ઝેરકોચલાં લેવાં. પારા ગંધકની કાજળ કરી પછી બીજાં ઔષધોને ઝીણાં વાટી કાજળમાં મેળવવાં, અને જંબીરીના રસમાં ખરલ કરી મરી પ્રમાણની ગોળીઓ વાળવી તેમાંથી ૧ ગોળી યોગ્ય અનુપાન સાથે નિરંતર સેવન કરે તો, મંદાગ્નિ મટે છે તથા ભૂખ ઘણી લાગે છે. જો આના ઉપર હરડેની છાલ, સુંઠ તથા ગોળ ખાય–ઉપયોગમાં લે તો સર્વ રોગને દૂર કરે છે. આ **અગ્નિતુંડાવતી ગોળી** કહેવાય છે. **અથવા** સુંઠ, મરી, પીપર એ ત્રણે ૧ ભાગ સિંધાલૂણ ૨ ભાગ અને ગંધક ૩ ભાગ લઇ એઓને ઝીણાં વાટી વસ્ત્રથી ગાળી લીંબુના રસ સાથે ૧૦ દિવસ ઘુંટી ૧ રતી પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ નિરંતર સેવન કરે તો, અજીર્ણ માત્રને દૂર કરે છે અને ક્ષુધા વધારે છે. આ **ક્ષુદ્બોધરસ** કહેવાય છે. **અથવા** બીડલૂણ, સંચળ, અજમો, જીરૂં, શાહજીરૂં, હરડેદળ, સુંઠ, મરી, પીપર, ચિત્રામૂળ, અમ્લવેતસ, અને અજમોદ એ સઘળાં સમાન લઇ એઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ટાંક ૨ ભાર નિરંતર ફાકે તો પત્થર પચી જાય તો, પછી ભોજન પચવા માટે કહેવુંજ શું ? અર્થાત્ ગમે તેવા ગરિષ્ટ પદાર્થો ખાવામાં આવ્યા હોય; તો પણ આ **બીડલવણાદિચુર્ણ** પચાવી દે છે. **અથવા** શુદ્ધ ગંધક, મરી, સુંઠ, સિંધાલૂણ, અને જવખાર એ સઘળાં સમાન લઈ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમાં ૧૦ દિવસ સુધી ખરલ કરી ચણા પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી ૧ ગોળી સેવન કરે તો ક્ષુધાને વધારે છે અને અજીર્ણને મટાડે છે. **અથવા** હરડેદળ ૬ ભાગ, પીપર ૪ ભાગ ચિત્રક ૨ ભાગ અને સિંધાલૂણ ૧ ભાગ એઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ટાંક ૨ ભાર પાણીની સંગાથે સેવન કરે તો ભૂખ લાગે અને અજીર્ણ મટે છે. **અથવા** ટંકણ, પીપર, શુદ્ધ વછનાગ, અને હિંગળોક એ સમાન ભાગે લઇ તેથી બમણાં મરી ઝીણાં વાટી લીંબુના રસમાં ઘુંટી વટાણા પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ તથા ૨ પાણી સંગાથે

સેવન કરે તો, તાત્કાળ અજીર્ણ, કફ અને વિસૂચિકા–કોગળીયું મટે છે. આ **અજીર્ણ-કંટકરસ** કહેવાયછે. **અથવા** શુદ્ધ વછનાગ, શુદ્ધ ટંકણ, અને મરી એ એકએક તોલો અને સિંધાલૂણ જોઇએ તેટલું એ સઘળાં સમાન લઇ ચુર્ણ કરી તેને આદાનો રસ ૫૬ તોલા ભાર ધીરે ધીરે પાવો અર્થાત્ એ ચૂર્ણને ૫૬ તોલા ભાર રસની ભાવના આપવી. પછી દહીંને કપડામાં બાંધીને નિતારેલું પાણી ૫૬ તોલા ભાર પણ પાવું તથા લીંબુનો રસ ૫૬ તોલા પાઇ સારીપેઠે ઘુંટી ગોળી રતી ૨ પ્રમાણે વાળી ગોળી ૧ રોજ પાણી સાથે સેવન કરે તો અજીર્ણ તથા આફરો, ઉદરરોગ, ગોળો, શૂળ, મટે છે અને ભૂખને-રૂચિને વધારે છે, આ **ક્રવ્યાદિરસ** કહેવાય છે. **અથવા** દહિંનું પાણી અને લીંબુનો રસ ૬૪–૬૪ તોલા ભાર, આદાનો રસ ૪૮ તોલા, તજ ૪ તોલા, એળચી ૪ તોલા, લવીંગ ૬૦ તોલા, ફુલાવેલો ટંકણ તથા ચિત્રામૂળ બબે તોલા, સુંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બેહેડાં અને આંબળાં એ પ્રત્યેક છ છ તોલા લઇ એ સઘળાંને વાટી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ઉપર કહેલા રસોમાં ભીજવી અર્થાત્ સર્વ રસ, પુટ આપવાની રીતિ પ્રમાણે શોષાવી ઘુંટી ચુર્ણ તૈયાર કરી ઉના પાણીથી સેવન કરે તો તુરત અજીર્ણ મટે છે. આ **ક્રવ્યાદિચુર્ણ** કહેવાય છે. **અથવા** સુંઠ, મરી, પીપર, ત્રિફળાં, પાંચ જાતનાં લૂણ, શેકેલો ટંકણ, જવખાર, સાજીખાર, શુદ્ધપારો, શુદ્ધ ગંધક અને શુદ્ધ વછનાગ એ સર્વ બરાબર લઇ પારા ગંધકની કાજળ કરી અન્ય ઔષધીને ઝીણી કરી મેળવી આદાના રસના ૭ પુટ દેવા. પછી સૂક્ષ્મઘુંટી ગોળીઓ ૧ રતી પ્રમાણે વાળી ગોળી બે, પાંચ કે સાત લવીંગના ચૂર્ણ સંગાથે સેવન કરે તો, તાત્કાળપણે અજીર્ણ મટે છે અને ભૂખ વધે છે. આ **ક્ષુધાસાગર વટી** કહેવાય છે. **અથવા** મોટી હરડે નંગ ૧૦૦ લઇ ગાયની છાશમાં ઉકાળવી, પછી તેઓને મેથીઆં કેરીની પેઠે ચીરી ગોટલી–ઠીલીઆ કહાડી નાંખી તેમાં ષડૂષણ (સુંઠ, મરી, પીપર, પીપરીમૂળ ચવક, ચિત્રક,) તજ, પાંચ જાતનાં મીઠાં, શેકેલી હિંગ, જવખાર, સાજીખાર, જીરૂં, શાહજીરૂં, અને અજમોદ એ સઘળાં સમાન અને ષડૂષણથી અરધી નસોતર લઇ ચૂર્ણ કરી કપડેથી ચાળી ચૂકા–કોકમના રસમાં ભીજવી મેળવી હરડેમાં ભરીદેવું, પછી હરડેને સુતરના દોરાવતે બાંધી તડકે સુકવી તેમાંથી હરડે ૧ નિરંતર ખાય તો ભૂખ વધે છે, મંદાગ્નિ, ઉદરરોગ, ગોળો, શુળ, સંગ્રહણી, બંધકોષ, આફરો અને આમવાયુ તથા અરશ એ સઘળા રોગોને દૂર કરે છે. આ **અમૃતહરીતકી** કહેવાય છે. **અથવા** કાળાંમરી ૩ તોલા, અજમા ૮ તોલા, ચિત્રક ૮ તોલા, પીપર ૩ તોલા, સંચળ, વડાગરૂ મીઠું અને સિંધાલુણ એ ૨૪ તોલા, શુદ્ધ પારો ટાંક ૧, શુદ્ધ ગંધક ટાંક ૧, પીપરામૂળ તોલા ૬, સુંઠ ૫ તોલા, હરડેની છાલ ૫ તોલા, બહેડાંની છાલ, આમળાં, જીરૂં અને ચવક એ છ છ તોલા તથા સઘળાંથી અરધ ભાગે લવીંગ લેવાં. પ્રથમ પારાગંધકની કાજળ કરી અન્ય ઔષધોને ઝીણાં વાટી કાજળમાં મેળવી આદાના રસની ૩ ભાવના દઇ ચુર્ણ બરોબર કોકમ નાખી ઘુંટી ગોળી માસા ૨ પ્રમાણે વાળી ગોળી ૧ પાણીની સંગાથે સેવન કરે તો તાત્કાળ અજીર્ણ જાય, ભૂખ ઘણી લાગે, શરીર પુષ્ટ થાય અને યોગ્ય અનુપાન સાથે સેવન કરવાથી ઘણાક રોગોનો નાશ કરે છે. આ **લવીંગામૃતગુટીકા** કહેવાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય. અથવા** તજ ટાંક ૫, લવીંગ ટાંક ૧૦, જીરૂં, શાહજીરૂં તથા મરી ટાંક ૩૦, સુંઠ ટાંક ૧૦, અજ-

મોદ ટાંક ૫, હરડેદળ ટાંક ૫, તમાલપત્ર ટાંક ૫, કોકમ ટાંક ૧૦, સિંધાલૂણ ટાંક ૨૦, નસોતર ટાંક ૧૫, સંચળ ટાંક ૨૦, મીંઢીઆવળ ૭ તોલા અને દાડિમના દાણા ૨૮ તોલા ભાર લઇ સર્વને ઝીણાં વાટી લીંબુના રસની ૧૦ ભાવના દઇ ચુર્ણની બરોબર ચુકો મેળવી સુકવી યુક્તિપૂર્વક શીશીમાં ભરી તેમાંથી ટાંક ૨ ભાર પાણી સાથે સેવન કરે તો તુરત અજીર્ણ મટે છે. તથા મંદાગ્નિ, બંધકોષ, ઉદરરોગ, ગોળો, બરલ એ સર્વ રોગનો નાશ કરે છે. આ **રાજવલ્લભ ચુર્ણ** કહેવાય છે. **અથવા** હરડેની છાલ, પીપર અને સંચળ એ સમાન ભાગે લેવાં, એઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ઉના પાણી સાથે સેવન કરે તો આફરા વગેરે અજીર્ણ સંબંધી સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે. **અથવા** કાળી દ્રાખ, હરડેની છાલ, અને સાકર એ ત્રણે સમાન લઈ ઘુંટી મધ સંગાથે ટાંક ૨ પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ પાણી સંગાથે ખાય તો અજીર્ણ જાય. એમ વૃંદગ્રંથનો કર્ત્તા કહે છે." **અથવા** જીરૂં, સંચળ, સુંઠ, મરી, પીપર, અજમોદ, શેકેલી હિંગ, સિંધાલૂણ અને હરડેદળ એ સઘળાં ૧-૧ તોલા ભાર અને નસોતર તોલા ૪ લેવી. એઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ટાંક ૨ ભાર ઉના પાણી સંગાથે ફાકે તો તાત્કાળ અજીર્ણ મટે છે અને ભૂખ વધે છે. આ **જીરકાદિ** ચૂર્ણ કહેવાયછે. **વૈદ્યરહસ્ય.** "**અથવા** બોડીઅજમો, હરડેનીછાલ, ચિત્રક, લવીંગ, તજ અને સિંધાલૂણ એ સઘળાં બરાબર લઇ ઝીણાં વાટી ટાંક ૨ ભાર પાણી સાથે ફાકે તો અજીર્ણ મટે છે અને ભૂખ લાગે છે. આ **અજમોદાદિચૂર્ણ** કહેવાય છે. **સર્વસંગ્રહ. અથવા,** શુદ્ધ ગંધક ટાંક ૨, ચિત્રક ટાંક ૨, કાળાંમરી ટાંક ૨, પીપર ટાંક ૨, સુંઠ ટાંક ૫, જવખાર ટાંક ૨, સિંધાલૂણ ટાંક ૧, સંચળ ટાંક ૧ અને વડાગરૂંમીઠું ટાંક ૧ એઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમાં ૭ દિવસ ઘુંટી ટાંક ૧ પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ પાણી સંગાથે ખાય તો અજીર્ણ, શૂળ, આમવિકાર, ગોળો અને આફરો એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. આ **ગંધકવટીગોળી** કહેવાય છે."

વિસૂચિકાના ઉપાય.

"જીરૂં, એક કળીનું લસણ, શુદ્ધ ગંધક, સિંધાલૂણ, સુંઠ, મરી, પીપર અને શેકેલી હિંગ એ સઘળાં બરાબર લઈ ઝીણાં વાટી લીંબુના રસની ૫૦ ભાવના દઇ વડબોર પ્રમાણ ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ પાણી સાથે ખાય તો વિસુચિકાનો-કોલેરાનો તુરત નાશ થાય છે. અજીર્ણ મટે છે અને ભૂખ લાગે છે. આ **જીરકાદિ ચૂર્ણ** કહેવાય છે." **અથવા** વાવડીંગ, સુંઠ, પીપર, હરડેની છાલ, આમળાં, ચિત્રો, બેહેડાં, વજ, લીંબડાની જળો, શુદ્ધ ભિલામાં અને શુદ્ધ વછનાગ એ સઘળાં બરોબર લઇ ગોમૂત્ર સંગાથે ૧ દિવસ સુધી ઘુંટી રતી પ્રમાણ ગોળીઓ વાળી ૧ ગોળી આદાના રસ સંગાથે સેવન કરે તો અજીર્ણ જાય. ૨ ગોળી ખાય તો વિસૂચિકા જાય, ૩ ગોળી ખાય તો સાપનું ઝેર ઉતરે અને ૪ ગોળી ખાય તો સન્નિપાત જાય છે. આ **સંજીવની ગુટિકા** કહેવાય છે. **અથવા** કુલાવેલો ટંકણખાર ટાંક ૫, શુદ્ધ પારો ટાંક ૫, શુદ્ધ ગંધક ટાંક ૫, શુદ્ધ વછનાગ ટાંક ૫, પીળી કોડીની રાખ, સાજીખાર, પીપર, તથા સુંઠ એ પ્રત્યેક એક એક તોલો અને મરી ૮ ભાગ, એ પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળ કરી પછી અન્ય ઔષધો ઝીણાં વાટી એકત્ર મેળવી જંબીરી જાતના લીંબુના રસમાં ૧ દિવસ ઘુંટી ૧ રતી

પ્રમાણુ ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ વાસી—કૉલેરાવાળાને, શૂળ, વાયુ–આદિ **અને અગ્નિ** મંદતાવાળાને આપે તો તાત્કાળ આરામ થાય છે. આ **અગ્નિકુમાર રસ** કહેવાય **છે. અથવા** આકડાનાં પાંદડાંનો રસ ૬૪ તોલા, ધંતૂરાના પાંદડાનો રસ ૬૪ તોલા, સરગવાના મૂળનો રસ ૬૪ તોલા, થોરનું દુધ ૬૪ તોલા, ઉપલેટ ૮ તોલા, સિંધાલૂણ ૮ તોલા, તેલ ૪૬ તોલા, તેમાં કાંજીનું પાણી મેળવી લોઢાની કઢાઈમાં ધીમા અગ્નિથી પકાવતાં રસ માત્ર બળી તેલ રહે ત્યારે નીચે ઉતારી વસ્ત્રગાળ કરી તે તેલનું મર્દન કરે તો, ખલ્લી, વિસૂચીકા અને પક્ષાઘાત તથા ગૃધ્રસી વાયુનો તુરત નાશ કરે છે. **વૈદ્યરહસ્ય** "**અથવા** કચ્ચાંની જડ, અંઘાડાનું મૂળ, લીંબડાની છાલ, લીંબડાની ગળો અને કડાછાલ એ સઘળાં બરાબર ભાગે લઈ ટાંક ૨ ભારનો કવાથ કરી ૩ દિવસ પીવાથી વિસૂચીકા જાય છે. **અથવા** હરડેની છાલ, વજ, હિંગ, ઇંદ્રજવ, જળભાંગરો, સંચળ અને અતિવિષ એ સઘળાં સમ ભાગે લઈ ઝીણું વાટી ટાંક ૨ ભાર પાણી સાથે સેવન કરે તો વિસૂચિકા જાય. **અથવા** એલચી માસા ૪, લવીંગ માસા ૪, ચોખુ અફીણ માસો ૧ અને જાયફળ માસા ૧૦ લઈ એઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી માસા ૪ ઉના પાણી સંગાથે સેવન કરે તો વિસૂચિકા તુરત નાશ પામે છે." **અથવા** ચૂકાને ઉકાળી તેનો રસ તોલા ૨૮ લઈ તેમાં સિંધાલૂણ ટાંક ૫, ઉપલેટ ટાંક ૫ અને તેલ તોલા ૧૪ નાખી એ સર્વે એકઠાં કરી ધીમા અગ્નિવડે પકાવતાં રસ માત્ર બળી એકલું તેલ આવી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી ગાળી લઇ તેનું મર્દન કરે તો વિસૂચીકા નાશ પામે. **અથવા** જવનો લોટ તથા જવખાર એઓને છાશ સાથે ગરમ કરી એનો સહેવાતો સહેવાતો લેપ કરે તો, પેટનાં ભયંકર શૂળ, આફરો અને કૉલેરામાં આવતી પીડ નાશ થાય છે. **અથવા** સરસીયું ઉનું કરી તેનું ગરમ ગરમ મર્દન કરે તો કૂખમાંના વ્યાધિ દૂર થાય છે. **ભાવપ્રકાશ.**

જો કૉલેરામાં તરશ વિશેષ લાગતી હોય તો લવીંગનો કવાથ પાવો. **જો વિસૂચિકા** પ્રબળપણે વધી ગઈ હોય તો રોગીના પડખામાં ડાંભ દેવો. **અથવા** બીજોરાનું મૂળ, સુંઠ, મરી, પીપર, હળદર અને કચ્ચાંના ગોળા એ સઘળાં બરાબર લઇ કાંજીના રસમાં ખુબ ઘુંટી તેનું આંખમાં અંજન કરે તો વિસૂચીકા નાશ પામે. (આ ઉપાય ઉત્તમ છે) **સર્વસંગ્રહ.** હૈજા, મરકી, મહામારી, કોગળીયું, વાસી, વિસૂચીકા, જરીમરી અને કૉલેરા એ સર્વ એકજ રોગનાં નામો છે.

અળસ તથા વિલંબિકાના ઉપાય.

ચોખો સાબુ ટાંક ૬ અને મોરથુથું ટાંક ૧ એ બન્નેને પાણીમાં ઝીણાં વાટી ગુદાએ ચોપડે તો તાત્કાળ ઝાડો બંધ હોય તે છુટે છે અને અળસ તથા વિલંબિકા નાશ પામે છે. **અથવા** દેવદારૂ, દારૂડી, ઉપલેટ, વરીઆળી, હિંગ અને સિંધાલૂણ એ. ઓને બરાબર લઈ કાંજીના પાણીમાં વાટી ઉનું કરી પેટ ઉપર લેપ કરે તો અળસ અને વિલંબિકા નાશ પામે છે.

ઇતિ અજીર્ણાધિકાર સમાપ્ત.

કૃમિ રોગનો અધિકાર.

મનુષ્યના શરીરમાં બે પ્રકારના કૃમિઓ છે એટલે બાહ્ય (શરીરના ઉપરના ભાગમાં રહેનારા) કૃમિઓ અને આભ્યંતર (શરીરની અંદરના ભાગમાં રહેનારા) કૃમિઓ છે. તે ચામડી ઉપર થતા પરસેવાથી જુ, લીખ, સવા વગેરે, ગુદામાંથી નીકળતા ચરમીઆ, કફથી અને રૂધિરથી એમ ૪ પ્રકારથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે પૈકી અભ્યંતર કૃમીઓ જે કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે તે કારણ એજ કે અજીર્ણ થયા છતાં ભોજન કરે, મીઠા તથા ખાટા પદાર્થો ખાય, દ્રવ પદાર્થો ઉપર વિશેષ પ્યાર રાખે, લોટ તથા ગોળના મિશ્રણવાળા પદાર્થો ખાય, કસરત કરે નહીં, દિવસે સુઇ રહે, અને વિરોધી વસ્તુઓનું સેવન કરે તો શરીરના માંહેલા ભાગમાં કૃમિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તેના ૨૦ પ્રકાર છે તેમાં જે ઉપર કહ્યા તે બે વિભાગ પડેલા છે.

જેના પેટમાં કૃમિ ઉત્પન્ન થયા હોય તેનાં લક્ષણ.

જવર આવે, શરીરનો વર્ણ વિપરીત થઇ જાય, શુળ, છાતિમાં પીડા, ગ્લાની, ભ્રમ, અન્ન ઉપર અરૂચિ, અતિસાર અને ઉલટી થાય તો જાણવું કે પેટમાં કૃમિઆઓ ઉત્પન્ન થયા છે. કફથી ઉત્પન્ન થતા અને લોહીથી ઉત્પન્ન થતા કૃમિઆઓના ભેદો તથા લક્ષણો જાણવાં હોય તો લક્ષપૂર્વક **ભાવપ્રકાશના** મધ્ય ખંડનો બીજો ભાગ અને **વાગભટાદિ** ગ્રન્થોનું અવલોકન કરો.

ઉપાય.

શુદ્ધ ખુરાસાની અજમાના ચૂર્ણમાં ગોળ મેળવી વાસી પાણી સંગાથે ફાકે તો પેટના કૃમિઓ નાશ થાય છે. **અથવા** પિત્તપાપડાને પાણીમાં વાટી ટાંક ૧ ભાર તેમાં મધ ટાંક ૨ નાખી ૫ દિવસ સૂધી પીએ તો પેટના કૃમિઓ નાશ પામે છે. **અથવા** વાવડીંગ ટાંક ૨ ભાર ઝીણાં વાટી મધની સંગાથે સેવન કરે તો પેટના કૃમીઓ નાશ થાય છે. **ભાવપ્રકાશ. અથવા** વાવડીંગ, સિંધાલૂણ, કપિલો, હરેડેની છાલ, અને જવખાર એ સર્વ બરોબર લઇ ઝીણાં વાટી ટાંક ૨ ભાર છાશની સંગાથે ૭ દિવસ સુધી પીએ તો પેટના કૃમિઓ નાશ થાય છે. **અથવા** લીંબડાના પાંદડાનો રસ ટાંક ૧૦, મધ મેળવી ૭ દિવસ પીએ તો પેટના કૃમિઓ નાશ પામે છે. **અથવા** પારો ટાંક ૧, શુદ્ધ ગંધક ટાંક ૨, ખુરાસાની અજમો ટાંક ૩, બકાયણ લીંબડીનાં બીજ ટાંક ૪, અને પિત્તપાપડો ટાંક ૫, એઓનું વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી ટાંક ૨ ભાર ૭ દિવસ સુધી મધ ટાંક ૫ સંગાથે સેવન કરે તો પેટના કૃમિઓ નાશ થાય છે. **સર્વસંગ્રહ. અથવા** મોથ, ઉંદરકરણી, ત્રિફળાં, દેવદાર, અને સરગવાનું મૂળ એ સર્વ બરોબર લઈ આખાં પાખાં ખાંડી કવાથ કરી પીપર અને વાવડીંગના ચુર્ણનો પ્રતિવાસ દઇ ૭ દિવસ સુધી પીએ તો પેટના કૃમિ માત્ર અને કૃમિ સંબંધી પીડાનો નાશ થાય છે. **અથવા** વાવડીંગ, સિંધાલુણ, શેકેલીહિંગ, હરડે, પીપર, કપિલો અને સંચળ એ સઘળાંને સમાન ભાગે લઇ ઝીણાં વાટી ચાળી ટાંક ૨ ઉનાપાણી સાથે ૭ દિવસ સુધી સેવન કરે તો પેટના કૃમિઓનો નાશ થાય છે.

માથામાં જૂ, લીખ (કાળી હોય તે જુ અને ધોળી હોય તે લીખ) પડી

હોય તો ધંતુરાના પાંદડાના રસમાં અથવા નાગરવેલના પાનના રસમાં શુદ્ધ પારો મેળવી વાળમાં નાખે તો જુ, લીખ મરી જાય છે. વૈદ્યવિનોદ.

ગુદામાં ચરમીઆ–સગવગીઆ પડયા હોય તો, લસણ, મરી, સિંધાલૂણ અને હિંગ એ સર્વ બરાબર લઇ પાણી સંગાથે ઘુંટી ગુદાએ લેપ કરે તો ચરમીઆનો નાશ થાય છે.

ઘરમાં મચ્છર, જીવ–જંતુ વિશેષ થયા હોય તો સાદડનાં ફુલ વા, આસંદરાનાં ફુલ, વાવડીંગ, વઢવાડીઆનું મૂળ, મીંઢળ, ચંદન, રાળ, વાળો, ઉપલેટ, ભિલામાં અને લોબાન એઓને સમાન લઇ ખાંડી ઘરમાં ધુણી દે તો મચ્છર તથા ઝીણાં જીવજંતુનો નાશ થાય. વૈદ્યરહસ્ય.

કૃમિરોગીએ દુધ, માંસ, દહિં, ઘી, પાંનડાવાળાં શાક, ખટાશ તથા મીઠા પદાર્થો એટલી વરતીઓ ખાવી નહીં.

ઇતિ કૃમિઆનો આધકાર સંપુર્ણ.

પાંડુ, કમળો તથા હલીમકનો અધિકાર.

પાંડુ રોગ ૫ પ્રકારનો છે એટલે વાયુથી, પિત્તથી, સન્નિપાતથી અને માટી આવાના વિકારથી પ્રાપ્ત થયલો, એમ પાંચ પ્રકાર છે.

પાંડુરોગની નિદાન પૂર્વક સંપ્રાપ્તિ.

અત્યંત ખેદ કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, અતિ ખાટા, તીખા પદાર્થોના ખાવાથી, અતિ મદ્ય–દારૂના પીવાથી, માટી ખાવાથી, અને દિવસે સુઇ રહેવાથી લોહી દૂષિત થઇ વાયુ–આદિ દોષોથી ચામડીને પાંડુવર્ણવાળી કરી નાખે છે.

પાંડુરોગનું પૂર્વ સ્વરૂપ.

ચામડી ફાટવા લાગે, અંગમાં પીડા થાય, માટી ખાવાની ઇચ્છા રહે, મોળ આવે, ગાત્રોમાં ગ્લાનિ, આંખના ડોળા ઉપર થોથર, વિષ્ટા તથા મૂત્રનું પીળાપણું અને અન્ન પચે નહીં ત્યારે જાણવું કે પાંડુ રોગ થશે.

પાંડુરોગનાં લક્ષણ.

જે મનુષ્યની ચામડી, મૂત્ર તથા નેત્રાદિ લુખાં અને કાળાશથી મિશ્રિત રતાશવાળાં થાય, તેમજ કંપવા, આફરો, ભ્રમ, ભેદન તથા શળાદિ વ્યથાઓ થાય તો જાણવું **કે વાયુથી થએલો** પાંડુ રોગ છે.

જેનાં ત્વચા, નખ, મૂત્ર તથા મળ પીળાં થઈ જાય, બળતરા, તરશ તથા તાવ પ્રાપ્ત થાય, વિષ્ટા દ્રવવાળી પડે અને શરીરની કાન્તિ અત્યંત પીળી થઈ જાય તો જાણવું કે **પિત્તથી ઉત્પન્ન થએલો** પાંડુ રોગ છે.

જેના થુંકમાં કફ પડે, શરીરે સોજો, ઘેન, આલસ્ય, અત્યંત ભારેપણું અને મૂત્ર, નખ, નેત્ર, મુખ તથા ચામડી અત્યંત ધોળાં થઇ જાય તો જાણવું કે **કફથી ઉત્પન્ન થએલો** પાન્ડુ રોગ છે.

જે સઘળા અન્નોનું સેવન કરનાર છે તેના દુષ્ટ થયલા ત્રણે દોષોથી ઉપર કહેલાં ત્રણ દોષોનાં ચિન્હ હોય તો જાણવું કે **ત્રિદોષ-સન્નિપાતથી** ઉત્પન્ન થએલો પાંડુ રોગ છે.

જેને માટી ખાવાની વિશેષ ટેવ હોય તેને ત્રણે દોષમાંથી ગમે તે એક દોષનો પ્રકોપ થાય છે એટલે તુરી માટીથી વાયુનો, ખારી માટીથી પિત્તનો અને મીઠી માટીથી કફનો પ્રકોપ થાય છે. એ માટી પોતાના લુખાપણાને લીધે રસાદિ ધાતુઓને તથા ખાધેલા ભોજનને લુખાં કરી કાચીને કાચી સઘળી રસને વહેવા વાળી નસોના મુખોને રોકી દેછે, તથા ફુલાવી પણ દેછે અને ઇંદ્રિયોના બળને, દીપ્તિને, વીર્યને, ઓજને, પરાક્રમને હણી નાખી બળ, વર્ણ અને અગ્નિનો નાશ કરી નાખે છે તેથી ઘેન, આલસ્ય, ઉધરસ, શ્વાસ, શૂળ, અરશ, અરૂચિ, આંખો ઉપર સોજો, પગે સોજો, ઇંદ્રિમાં સોજો, પેટમાં કૃમિની વ્યથા અને કફયુક્ત પાતળો ઝાડો થાય તો જાણવું કે **માટી ખાવાથી પાંડુ** રોગ થયો છે.

પાંડુરોગનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

જે પાન્ડુ રોગીના શરીરમાંથી લોહી ક્ષીણ થઇ ગયું હોય, તેથી કેવળ રૂની પૂણી જેવું સ્વેત અંગ થઇ ગયું હોય; દાંત, નખ, નેત્ર પીળાં થઇ ગયાં હોય અને સર્વ વસ્તુ તેને પીળીજ માલમ પડે, જ્વર, અરૂચિ, મોળ, ઉલટી, તૃષા, ગ્લાનિ અને સર્વાંગમાં સોજો હોય તથા લાંબા વખતથી થએલો, દીન, પસીનાથી અત્યંત ગાત્રો ભીનાં રહે, મૂર્ચ્છાથી સંયુક્ત અને અતિસારથી પીડાતો હોય તો તે પાંડુ રોગી અવશ્ય મરણ પામે, માટે વૈદ્યે તેવા પાન્ડુ રોગીને શ્રી રામ નામનું અત્યુત્તમ ઔષધ આપવું કે જેથી જન્મોજન્મના રોગ બંધન નાશ થઇ અખંડાનંદ પામે.

કમળા રોગની નિદાન પૂર્વક સંપ્રાપ્તિ.

પાંડુરોગવાળો રોગી પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થોનું અત્યંત સેવન કરે તો તેનું પિત્ત લોહીને તથા માંસને દૂષિત કરી કમળા નામના રોગને ઉત્પન્ન કરે છે અથવા પાંડુ રોગ ન થયો હોય તદપિ પણ કમળાનો રોગ થાય છે. કાંઇ કમળો પાન્ડુ રોગથીજ થાય છે એવો નિયમ નથી.

કમળાનાં લક્ષણ, ભેદ તથા અરિષ્ટ ચિન્હો.

જેનાં નેત્ર, ત્વચા, નખ અને મુખ ઘણાંજ હળદર જેવાં પીળાં થઇ ગયાં હોય, જેનાં મળ-મૂત્ર રાતાં અથવા પીળાં થઇ ગયાં હોય. જેના શરીરનો વર્ણ મોટા દેડકા જેવો પીળો થઇ ગયો હોય, ઇંદ્રિયોનું બળ જતું રહે, બળતરા થાય, અન્ન પચે નહીં, દુર્બળતા, અરૂચિ અને ગ્લાનિવડે હેરાન થાય તો જાણવું કે કમળાનો રોગ થયો છે. તેના ૨ ભેદ છે એટલે એક કોઠામાં રહેલો અને બીજો શાખાઓમાં રહેલો કમળો, તે પૈકી કોઠામાં રહેલો કમળો કષ્ટસાધ્ય છે તેને '**કુંભકામળા**'ના નામથી ઓળખે છે તેમાં ઉલટી, મોળ, તાવ, ગ્લાનિ તથા શ્વાસ, ઉધરસ અને અતિસારથી પીડાતો હોય તો તે માણુસ પરજન્મની તૈયારી કરવા તત્પર થયો જાણવો. કમળા રોગીનાં મળ-મૂત્ર કાળાં કિંવા પીળાં, આંખ, મોહોડું, ઉલટી, મળ-મૂત્ર રાતાં, અત્યંત સોજો, ગ્લાનિ, દાહ, અરૂચિ તરશ, આફરો, ઘેન, આલસ્ય, મોહ પ્રાપ્ત થયાં હોય અને અગ્નિ તથા સંજ્ઞાનો નાશ થયો હોય તો કમળાવાળો રોગી જીવે જ નહીં.

હલીમકનાં લક્ષણ.

જ્યારે પાંડુ રોગીનો વર્ણ લીલો, કાળો તથા પીળો થઇ જાય, બળ, ઉત્સાહ નષ્ટ થઈ જાય, નિદ્રા જેવું આલસ્ય, અગ્નિ મંદ, ઝીણોઝીણો તાવ, દાહ, તૃષા, અરૂચિ, ભ્રમ તથા સર્વાંગમાં ત્રોડ થાય અને સ્ત્રીઓમાં વાંચ્છના થાય તો જાણવું કે હલીમક રોગ છે.

પાંડુ રોગના ઉપાય.

ગજવેલને ગોમૂત્રમાં ૭ દિવસ સુધી પકાવી પાણી કે, દૂધ સંગાથે ટાંક ૧ નિરંતર ૧૫ દિવસ સુધી સેવન કરે તો, પાંડુરોગ જાય. **અથવા** ગાયના મૂત્રમાં તૈયાર કરેલો મંડુર–લોહકાટ ટાંક ૧ ગોળની સંગાથે ૧૫ દિવસ સુધી સેવન કરે તો, પાંડુ રોગ જાય. **અથવા** સાટોડીનું મૂળ, નસોતર, સુંઠ, મરી, પીપર, વાવડીંગ, દેવદાર, ચિત્રામૂળ, હળદર, દારૂહળદર, ઉપલેટ, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, નેપાળાનાં મૂળ, ચવક, ઇંદ્રજવ, કડુ, પીપરામૂળ, મોથ, કાકડાસીંગી, કલોંજીજીરૂં, અજમો અને કાયફળ એ સઘળાં ૪–૪ તોલા ભાર લઇ તેઓનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી ચુર્ણથી બમણો લોહકાટ–મંડુર મેળવી આઠગણા ગોમૂત્રમાં પકાવી પછી તેની ગોળ સંયુક્ત ગોળીઓ ટાંક ૧ પ્રમાણે વાળી ૧ ગોળી ગાયની સુંદર જાડી છાશ સંગાથે ૧૫ દિવસ પર્યંત સેવન કરે તો અસાધ્ય પાંડુરોગ પણ નાશ થાય છે. તથા કમળો, હલીમક, શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, તાવ, સોજો, સૂળ, બરલ, ઉદરરોગ, આફરો, હરષ, સંગ્રહણી, કૃમિ, વાતારક્ત અને કોઢ એ સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે. આ **પુનર્વવાદિમંડૂર** કહેવાય છે. **ભાવપ્રકાશ. અથવા** હરડેની છાલ ૧ ભાગ, આમળાં ૧ ભાગ, બહેડાંની છાલ ૧ ભાગ, સુંઠ ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, પીપર ૧ ભાગ, મોથ ૧ ભાગ, વાવડીંગ ૧ ભાગ, ચિત્રામૂળ ૧ ભાગ અને મારેલું લોઢું ૯ ભાગ લઇ સર્વને ઝીણાં વાટી ગજવેલ ભસ્મ મેળવી ૧ રતી મધ અથવા ઘી અથવા જાડી ગાયની છાશ સંગાથે કે, ગોમૂત્ર સંગાથે દિવસ ૧૫ પર્યંત એટલે પ્રથમ દિવસે ૧ રતી ભાર ખાવું, બીજે દિવસે ૩ રતિ અર્થાત્ પ્રત્યેક દિવસે બબે રતી વધતા જવું, જ્યાં સુધી અઢાર રતિભાર થાય એટલે નવ દિવસ ખાય પછી પ્રત્યેક દિવસે અઢાર રતી ભાર ખાવું જેથી નિત્ય નવ રતિભાર લોહ પેટમાં જાય તો, પાન્ડુ, સોજો, છાતિના વ્યાધિ, ઉદરરોગ, કૃમિ, કોઢ, અગ્નિમંદતા, અરશ અને ભગંદર તથા અરૂચિ એટલા રોગોનો નાશ થાય છે. એમ **રસપ્રદીપ** ગ્રન્થનો કર્ત્તા ભલામણ આપે છે. આ **નવાયસચુર્ણ** કહેવાય છે. **અથવા** અરડુશો, ગળો, લિંબડાની અંતરછાલ, ત્રિફળાં, કરીયાતું અને કડુ એ આઠ આષધીઓ સમાન ભાગે લઇ એઓનો કવાથ કરી ઠંડો થયા પછી મધ મેળવી ૧૦ દિવસ સુધી ખાય તો પાન્ડુરોગ, રક્તપિત્ત, કમળો અને હલીમક એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. **અથવા** ત્રિફળાના રસમાં મધ (દોષના પ્રમાણને અનુસરતું) મેળવી તથા ગળોના રસમાં, દારૂહળદરના રસમાં કે, લીંબડાના રસમાં એજ પ્રમાણે મધ મેળવી ૧૦ દિવસ સુધી પીએ તો પાંડુરોગ, કમળો તથા હલીમક રોગ નાશ થાય છે. **અથવા** કુબાનો રસ આંખમાં આંજે તો પાંડુ, કમળો અને હલીમક રોગ નાશ, થાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય. અથવા** કરીયાતું, કડુ, દેવદાર. દારૂ હળદર, મોથ, ગળો, કડવાં પરવળ, રાતો ધમાસો, પિત્તપાપડો, લીંબડાની અંતરછાલ, સુંઠ, મરી, પીપર, ચિત્રક, ત્રિફળાં અને વાવડીંગ એ સર્વને સમાન ભાગે લઇ ઝીણાં વાટી વસ્ત્રગાળ કરી એ

ચુર્ણના બરોબર લોહભસ્મ મેળવી મધ, ઘીમાં ગોળીઓ વાળી ગાયની જાડી છાશ સંગાથે ટાંક ૧ નિરંતર સેવન કરે તો પાંડુ, કમળો, હલીમક, સોજો, પ્રમેહ, સંગ્રહણી, શ્વાસ, ઉધરસ, રક્તપિત્ત, અરશ, આમવાયુ, ગોળો અને કોઢ એટલા રોગો ઉપર યોગ્ય અનુપાન સાથે સેવવાથી નાશ થાય છે. આ **અષ્ટાદશાંગઅવલેહ** કહેવાય છે. આ વલેહ માટે **ભાવમિશ્ર** લખે છે કે, જીભના અટકાવાને, વ્રણોને, કફ સંબંધી વિદ્રધિને અને કિલાસકોઢને પણ મટાડે છે. **અથવા** કડવીતુંબડીનો ગર્ભ **અથવા** કડવી તુંબડીનો રસ લઇ યુક્તિ પુર્વક તેનો નાશ લેતો તુરત કમળો નાશ થાયછે. **અથવા**. કુકડવેલાના ફળનો રસ કે, સુકાયલાં ફળનો કવાથ અથવા રાત્રે કુકડવેલાના ફળમાં પાણી ભરી સવારે ચોળી તે પાણીંનો નાસ લેવાથી **અથવા** કબુતરની હઘાર ૧૨ વાલ ગોળમાં મેળવી ખાવાથી પણ તુરત કમળો નાશ થાય છે. **અનુભવસિદ્ધ.**

પાંડુ રોગીને પથ્યાપથ્ય.

કમળા તથા પાંડુરોગ વાળો જવ, ઘઉં, ચોખા, મગ, મસુર, તુઅર, ચણાં, તુરીયાં, ડુંગળી, કુણાં વૃંતાક, લસણ, છાશ, કેસર, શેલડી, ઘી, માખણ, ગરમ ભોજન, ઉના પાણીથી ન્હાવું, સ્વચ્છ વસ્ત્ર, સ્વચ્છ હવા અને લોહયુક્ત ઔષધો સદા હિતકારી છે, માટે તેઓ અવશ્ય ઉપયોગમાં લેવાં.

હોકો, ગાંજો, તમાકુ, બીડી-ચલમ, પીવાં, મૈથુન, મગફળી, પાંદડાંવાળી ભાજી, હિંગ, મરચાં, તેલ, અથાણું, અડદ, દારૂ, પાન સોપારી, ખટાશ, ગરમ અને બળતરા કરનારા પદાર્થો તથા શરદીમાં ને અસ્વચ્છ હવામાં રહેવું એ અહિતકારી છે, માટે અવસ્ય ત્યજવાં.

ઇતિ **શ્રી** મન્માહારાજાધિરાજ રાજ રાજેંદ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃતસાગર નામાગ્રન્થ વિષે અજીર્ણ, મંદાગ્નિ, ભસ્મક, વિસુચીકા, અળસ, વિલંબિકા, ક્રમિ, પાંડ, કમળો અને હલીમકાદિ નિરૂપણ નામનો ચોથો તરંગ સમાપ્ત.

તરંગ પાંચમો.

રક્તપિત્ત, ક્ષય, હેડકી, શ્વાસ તણો અધિકાર;
આ તરંગમાં વિગતથી, ક્રમસહ કથિત વિચાર;

રક્તપિત્તનો અધિકાર.

રક્તપિત્તની નિદાન પુર્વક સંપ્રાપ્તિ.

તડકો, ખેદ, પંથ, મૈથુન અને કસરત એઓના અતિ સેવનથી તથા મરચાં-આદી તીક્ષ્ણ અગ્નિ કિંવા તાપકારી-ઉષ્ણ અને જવખારાદિ ખારોના અત્યંત સેવનથી તથા અતિ ખાટા પદાર્થોના ખાવાથી, શોચથી, અને કડવી વસ્તુના ખાવાથી, દૂષિત થએલું પિત્ત પોતાના ગુણોથી રૂધિરને તુરત દૂષિત કરી ઉંચા માર્ગેથી અથવા

નીચા માર્ગેથી એટલે નાક, કાન, આંખ, અને મોહોડું એ ઉચા માર્ગથી તથા લિંગ, યોનિ અને ગુદાએ નીચા માર્ગથી અને સમસ્ત રૂવાડાંના છિદ્રોથી પ્રકોપ પામેલું પિત્ત વહેવા લાગે છે.

રક્તપિત્તનું પુર્વ સ્વરૂપ.

જ્યારે અંગમાં પીડા, ઠંડક સારી લાગે, ગળામાં ધુમાડા જેવું જણાય, ઉલટી થાય, લોઢાના જેવો ગંધ આવે કિંવા લોહી મહોડામાં આવે અને નિસાસા બહુ નાખે ત્યારે જાણવું કે રક્તપિત્ત રોગ થશે.

રક્તપિત્તનાં લક્ષણ.

કફજનિત રક્તપિત્ત હોય તો જાડું, પીળું, ચીકણું અને મોરપિંછના ચાંદલા જેવું લોહી વહે છે. **વાતજનિત** હોય તો કાળું, રાતું, ફીણવાળું, પાતળું અને લુખું લોહી વહે છે. **પિત્તજનિત** હોય તો ખેરના કવાથ જેવું કાળું, ગોમૂત્રજેવા ચીકણા કાળા વર્ણવાળું, કોયલા જેવું, ધુમાડા જેવું અને સુરમા જેવા રંગવાળું લોહી વહે છે. અને એ સર્વ લક્ષણ સંયુક્ત લોહી વહે તો **સન્નીપાતજનિત** રક્તપિત્ત જાણવો. **કફના** સંસર્ગવાળું રક્તપિત્ત ઉચા માર્ગેથી, **વાયુના** સંસર્ગવાળું નીચા માર્ગેથી, **કફ તથા વાયુના** સંસર્ગવાળું બન્ને માર્ગેથી વહે છે અને **ત્રણેદોષના** સંસર્ગવાળું ત્રણે દોષોનાં ચિન્હો સહિત હોય છે.

રક્તપિત્તના ઉપદ્રવો.

રક્તપિત્તથી શરીર ક્ષીણ, બળહીન, શ્વાસ, જવર, વમન, મદ, ઉધસર, દાહ, મૂર્ચ્છા, પાંડુપણું, જમ્યા પછી ઘોર બળતરા, અધૈયતા, તૃષા, છાતિમાં અત્યંત પીડા, કોઠાનું ભેદાવું, માથામાં પરિતાપ, પરૂનું થુકવું અને પ્રત્યેક્ વસ્તુ ઉપર દ્વેષ, અપચો તથા માંસના ઘોવાપણું વગેરે વગેરે વિકારો યુક્ત ઉપદ્રવો હોય છે.

સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણો.

જે રક્તપિત્ત એક દોષના સંસર્ગવાળું તથા નાક, કાન, આંખ, અને મહોડાના તરફથી લોહી વહેનારૂં-ઉર્દ્ધગામી હોય તે **સાધ્ય**. બે દોષના સંસર્ગવાળું તથા ગુદા, લિંગ અને યોનિ વગેરે અધોમાર્ગથી વહેનારૂં **યાપ્ય** અને ત્રિદોષના સંસર્ગવાળું તથા બન્ને માર્ગે ગતિ કરનારૂં મંદાગ્નિવાળા મનુષ્યને, વૃદ્ધને, ભોજન નહી કરનારને, વ્યાધિઓથી ક્ષીણ થએલાને, છાતિના દુખાવાવાળાને, દુર્બળને, અતિસારરોગીને અને બ્હીકણને અતિ વેગવાળું થયું હોય તો **અસાધ્ય** સમજવું; પરંતુ અતિ વેગ રહિત, એક માર્ગે વહેનારૂં, તુરતનું થએલું, હેમંત અને શિશિરઋતુના સંબંધવાળું અને ઉપદ્રવો વગર બળવાનને થયું હોય તો સાધ્ય સમજવું.

જે રક્તપિત્તવાળો વસ્ત્ર, પાત્ર અને આકાશને અર્થાત્ દ્રશ્યાદ્રશ્ય પદાર્થોને પણ અતિ રાતાં દેખે, અથવા લોહી વમ્યા કરતો હોય, આંખો પણ રાતી થઇ ગઇ હોય અને વ્યાધિના પ્રબળપણાથી ઓડકારને પણ રાતા દેખે તો તે રક્તપિત્ત રોગી યમદ્વારમાં જાય છે.

ઉપાય.

નાકથી કે મોહેડેથી લોહી પડતું હોય તેને રેચ આપવો, તથા હીંમજ, ત્રિફળાં, નસોતર અને ગરમાળાનો ગોળ એઓના રેચથી રક્તપિત્ત જાય છે. પણ જો નીચેના માર્ગથી વહેનારૂં હોય તો વમનથી મટે છે. **અથવા** વીરણવાળો, કમળકાકડીનો મગજ સુગંધીવાળો, અરડુસો, લિંબડાની ગળો, જેઠીમધ, મોથ, રતાંજળી અને ધાણા એ સઘળાં સમાન લઇ એઓનો કવાથ કરી ઠંડો થયા પછી મધ મેળવી પીએ તો રક્તપિત્ત જાય. **અથવા** કાંગ, લોદર, રસવંતી (કે સુરમો ?) અને ચાકડાની માટી એ બરાબર લેવાં, એઓનું ચૂર્ણ કરી અરડૂસાના કવાથ સાથે મધ સાકર મેળવી ૧૦ દિવસ સુધી પીવાથી અતિ વેગવાળું રક્તપિત્ત જાય છે. **અથવા** ધરોના રસનો અથવા દાડિમના ફુલના રસનો કિંવા પોથીના રસનો અને હરડેને ઠંડા પાણીમાં વાટી તેના રસનો નાસ દે તો નસકોરી વહેતી બંધ થાય. **અથવા** માટી, ધરો, આમળાં, વાટી તેઓના રસનો નાસ દે તો, વા તેનો માથા ઉપર લેપ કરે તો, તાત્કાળ નસકોરી વહેતી બંધ થાય. **અથવા** પાકેલાં ઉંમરાનાં ફળ, ખજુર, દ્રાખ, કાશ્મરી, કે હરડે એઓને જુદાં જુદાં મધ સંગાથે ખાય તો રક્તપિત્ત જાય. **વૈદ્યવિનોદ. અથવા** ધાણા, આમળાં, અરડૂસો દ્રાખ અને પિત્તપાપડો એ સઘળાં સમાન ભાગે લઇ ટાંક ૩ ઠંડા પાણીમાં ભીજવી તેજ પાણી સંગાથે લસોટી ગાળી પીએ તો રક્તપિત્ત મટે છે અને જ્વર, દાહ, તૃષા, તથા શોષ પણ મટે છે. **અથવા** કાળીદ્રાખ, સુખડ, લોદર અને કાંગ એ સઘળાં બરોબર લઇ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી મધ તથા અરડુસાના રસ સંગાગે ૧૦ દિવસ ચાટે તો તો સર્વ પ્રકારનું રક્તપિત્ત જાય. **અથવા** " વસંતમાલતીરસ " " બોળબદ્ધ રસ, " અને " પીર્પટીરસ " વગેરે પાછળ આવી ગયા છે તેઓના સેવનથી પણ નસકોરી બંધ થાય છે. **અથવા** ડુંગળીના રસનો નાસ લે તો નસકોરી વહેતી બંધ થાય છે. **અથવા** ૧૦૦ વારનું ધોએલું ઘી વારંવાર માથા ઉપર મસળે તો નાકેથી લોહી વહેતું બંધ થાય છે. **અથવા** મોટું પાકુંભૂરૂં કોળું લઈ તેનાં બીજડાં છાતરાં કાહાડી નાખી ૪૦૦ તોલા ભાર તે કકડા લઈ બમણા પાણીનાં ધીમા તાપથી સીજવી અરધ ભાગનું પાણી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી જાડા વસ્ત્રમાં નાખી છુંદી કચરી તેમાંથી પાણી નીચોવી સુકવી લેવું. તે બાફેલા કોળાને કડાઇમાં ૬૪ તોલા ઘી મૂકી તપાવી તે ઘીમાં તળી કહાડવું. પછી તે નીચોવી લીધેલા રસમાં ૪૦૦ તોલા સાકર નાખી તેની ચાસણી કરવી અર્થાત્ ઋતુ પ્રમાણે ચાસણીના તાર નીકળવા લાગે કે, તે કોળાને ચાસણીમાં નાખી હલાવી પછી પીપર ૮ તોલા, સુંઠ ૮ તોલા, જીરૂં તથા શાહજીરૂં ૮ તોલાભાર, ધાણા ૨ તોલા, તમાલપત્ર ૨ તોલા, એળચી ૨ તોલા, કાળાંમરી ૨ તોલા, અને તજ ૨ તોલા ભાર લઇ સર્વને ઝીણાં વાટી ચાસણીમાં મેળવી ચાસણી ઠંડી થયા પછી મધ તોલા ૩૨ નાખી તૈયાર કરેલા કોળાપાકમાંથી ચાર તોલાભાર નિરંતર સેવન કરે તો, રક્તપિત્ત, તાવ, બળતરા, તૃષા, પ્રદર, ક્ષીણતા, ઉલટી, ઉધરસ, શ્વાસ, સ્વરભંગ અને ક્ષય એટલા રોગોનો નાશ કરે છે, અને શરીરને પુષ્ટ કરે છે. આ **કુષ્માંડાવલેહ** કહેવાય છે. **અથવા** એળચી, તમાલપત્ર અને તજ એ અરધા અરધા તોલાભાર લેવાં. અને પીપર બે તોલા ભાર સાકર ૪ તોલા, જેઠીમધ ૪ તોલા, કાળીદ્રાખ ૪ તોલા અને ખજુર ૪ તોલા લઇ

એઓનું વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી મધ મધ્યે ગોળી એક એક તોલાભારની બાંધી ગોળી ૧ નિરંતર ખાય તો, રક્તપિત્ત શ્વાસ, ઉધરસ, પિત્તજ્વર, હેડકી, ઉલટી, મૂર્છા, મદ, ભ્રમ, લોહીના બડખા, તૃષા, પડખાનાં શૂળ, અરૂચિ, સોજો, બરલ, આઢય વાયુ, સ્વરભંગ અને ક્ષતઃક્ષય એટલા રોગોનો નાશ કરે છે તથા પુષ્ટાઇ કરે છે. આ **એલાદિ ગુટીકા** કહેવાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય.**

ઇતિ રક્તપિત્તનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ક્ષય રોગનો અધિકાર.

રાજરોગની સંખ્યા, ઉત્પત્તિ, નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિસહ લક્ષણ.

રાજરોગના ૬ ભેદ છે તેમાં વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, સન્નિપાતનો ૪, ચોટ લાગવાથી થએલો ૫, અને શોષથી ઉત્પન્ન થએલો ૬ એ છ અથવા અત્યંત મૈથુનથી, અત્યંત શોચથી, હાડ ગંભીરાદિ દુષ્ટવ્રણથી, છાતિમાં કોઇ પ્રકારનો માર વાગવાથી અત્યંત પંથ કરવાથી અને અત્યંત ખેદ કરવાથી પણ રાજરોગ થાય છે. અથવા અધોવાયુ વગેરેના વેગોને રોકવાથી, અત્યંત ઉપવાસ, અત્યંત ઈર્ષ્યા કરવાથી, બળવાન સાથે યુદ્ધ-કસરત કરવાથી, પોતાના ગજા ઉપરાંત કાર્ય કરવાથી, અતિઘણું કિંવા અતિ થોડું કે સમય વગર ભોજન કરવાથી, વીર્યાદિ ધાતુઓના ક્ષીણપણાથી, પોતાથી મોટી ઉમ્મરવાળી સ્ત્રી સંગાથે સંભોગ કરવાથી અને વૃદ્ધાવસ્થાના કારણથી પણ રાજરોગ થાય છે. તે ત્રિદોષરૂપી રાજરોગમાં કફ પ્રાધાન્ય હોયછે એવા ત્રણે દોષોથી રસને વહેવાવાળી શિરાઓના માર્ગો રોકાઇ જાય તેથી રસ પછીના સર્વ ધાતુઓ ક્ષીણ થાય છે અને ધાતુઓ ક્ષીણ થવાથી મનુષ્ય પણ ક્ષીણ થાય છે. કેટલીક વખત ઉધરસના વેગને લીધે અત્યંત રૂપોવાળો રાજરોગ થાય છે. અને કેટલીક વખત ઉધરસના વેગ વિના પણ રાજરોગ થાય છે. તેની શંકા અને સમાધાનો માટે **ચરક** અને **ભાવપ્રકાશ** જુવો. યક્ષ્મા, રાજયક્ષ્મા, ક્ષય અને શોષ એ ચારે આ રોગનાંજ નામ છે. ક્ષય રોગના જે જે બીજા પણ હેતુઓ છે તેઓ સર્વ ઉપર કહેલા હેતુઓનાજ અંતર્ભૂત છે એમ સમજવું.

રાજરોગનું પૂર્વ સ્વરૂપ.

જે મનુષ્યને ક્ષય થવાનો હોય તે મનુષ્યને પ્રથમથી શ્વાસ, અંગોમાં પીડા, ઉધરસ આવી કફનું પડવું, તાળવામાં શોષ, ઉલટી, અગ્નિની મંદતા, મદ, સળીખમ, ઉધરસ અને નિદ્રા એટલાં ચિન્હો થાય છે તથા આંખો ધોળી થઈ જાય, માંસ ખાવાની અને મૈથુનની ઇચ્છા રહ્યાજ કરે અને પોપટ, કાગડા, ગરજણુ, નીલકંઠ, વાંદરા અને કાચંડા એટલાં પશુ-પક્ષિયો સ્વપ્નામાં ખેંચી જાય છે તથા સુકી નદીઓ, સુકાં, બળેલાં, પવન અને ધુમાડાથી ખરાબ થયલાં વૃક્ષો સ્વપ્નમાં દેખે છે.

ક્ષયરોગનાં લક્ષણ.

ચરકમુનિ કહે છે કે-ખભાઓમાં તથા પડખાઓમાં પીડા, હાથ પગમાં બળ-

તરા અને સર્વાંગમાં તાવ એ ક્ષય રોગમાં ત્રણ મુખ્ય લક્ષણો છે, પણ 'સુશ્રુત' નું કહેવું એમ છે કે ભોજન માત્રમાં અરૂચિ, તાવ, ઉધરસ, શ્વાસ, મુખમાં લોહી આવે અને સ્વરમાં ફેરફાર થાય, આ છ લક્ષણો હોય તો પણ ક્ષય રોગ છે એમ સમજવું. એ ક્ષય રોગ અગ્યાર પ્રકારનો છે. તેનો ખુલાસો નિચે પ્રમાણે.

ક્ષય રોગનાં અગ્યાર લક્ષણો.

જો વાયુના ત્રાસવાળો ક્ષય રોગ હોય તો સ્વરમાં ફેરફાર, શૂળ અને ખભાના તથા પડખાંઓનો સંકોચ થાય છે. જો **પિત્તના** ત્રાસવાળો ક્ષયરોગ હોય તો તાવ, બળતરા, અતિસાર, અને લોહીનું આવવું થાય છે. જો **કફના** ત્રાસનો હોય તો માથું ભારે, અન્નમાં અરૂચિ, ઉધરસ, અને કંઠથી બોલી શકાય નહી. જો **ત્રિદોષયુક્ત** અથવા ૭ પ્રકારના શોષયુક્ત હોય તો **સન્નિપાતનો** જાણવો. જો **માર લાંગવાના** કારણથી ક્ષય થયો હોય તો માથામાં પીડા, લોહી સહિત ઉલટી, અને શરીર લુખું પડી જાય છે. (આ અસાધ્ય છે.)

કેવા ક્ષય રોગીની ચિકિત્સા ન કરવી ?

જે ક્ષય રોગ અગ્યાર, છ અને ત્રણ લક્ષણો યુક્ત હોય, તાવ, ઉધરસ તથા ઉલટીમાં લોહી પડતું હોય, માંસ તથા બળનો ક્ષય થયો હોય, સારી પેઠે ખાતાં છતાં પણ ક્ષીણ થતો જતો હોય, અતિસારથી પીડાતો હોય, વૃષણ તથા પેટ ઉપર સોજો હોય, આંખો ધોળી થઈ ગઇ હોય, અન્ન ઉપર દ્વેષ, ઉંચા શ્વાસથી પીડા થતી હોય અને કષ્ટાઇને વિશેષ વીર્ય ઝરતું હોય અર્થાત્ પ્રમેહ થઇ આવ્યો હોય તથા મૂત્ર વારંવાર કિંવા ઘણું ઉતરે તો તેવા રોગીની પવિત્ર કીર્તિની ઇચ્છા રાખનાર વૈદ્યે કદીપણ ચિકિત્સા (ઔષધોપચાર) કરવા મન લગાડવું નહી.

ક્ષય રોગીના જીવનની અવધિ.

સારો શાસ્ત્રવેત્તા તથા વૈદ્યની સર્વ ક્રિયામાં કુશળ એવા વૈદ્યના હાથથી ચિકિત્સા થતી હોય તથા રોગી યુવાન હોય, દ્રવ્યપાત્ર હોય, વૈદ્યના કહેવા પ્રમાણે વર્ત્તતો હોય અને જીતેંદ્રિય હોય તો ૧૦૦૦ દિવસ સુધી જીવે છે. પણ પછી જીવવા માટે તો શંકા રહે છે.

કેવા ક્ષય રોગીની ચિકિત્સા કરવી ?

તાવનો અભાવ, બળવાન્ વૈદ્ય કડવી, કષાયલી કે આકરી ચિકિત્સા (વ્યાધિ શમનના ઉપાય) કરે તે સહન કરી શકતો હોય, જેને જઠરાગ્નિ તેજ હોય, શરીરે પુષ્ટ, ધૈર્યતાવાળો અને આસ્તિક વૃત્તિવાળો હોય તો તની ચિકિત્સા કરવી.

શોષના પ્રકાર.

અતિ મૈથુનના કારણથી ઉત્પન્ન થએલો **વ્યવાયશોષ** કહેવાય છે, તેમાં લિંગ તથા અંડકોષમાં વેદના થાય, મૈથુન કરવામાં અશક્ત અને કરે તો મોડું તથા થોડું વીર્ય પડે, શરીર પીળું, ચિંતાગ્રસ્ત, શરીર શિથિલ, અને વીર્યની ક્ષીણતાથી સર્વ ધાતુ ક્ષીણ તથા રાજરોગનાં ચિન્હોએ યુક્ત હોય છે.

શોકથી થએલા શોષને **શોકશોષ** કહે છે. તેમાં જે વસ્તુના અભાવથી શોક થયો હોય તે વસ્તુનુંજ ચિંતવન કર્યા કરે તથા ઉપરના શોષમાં કહેલા સર્વ વિકારો

હોય છે, માત્ર લિંગ અને અંડકોષમાં વ્યાધિના સ્વાભાવના લીધે વેદના થતી નથી.

વૃદ્ધ અવસ્થાના કારણુથી થએલો **વાર્દ્ધક્યશોષ** કહેવાય છે, તેમાં કૃશતા થાય, વીર્ય, બળ, બુદ્ધિ અને ઇંદ્રિયો મંદ થઇ જાય છે. કાંપવું, કાંતિરહિતપણું, ફુટેલા કાંસાના પાત્ર જેવો સાદ, ભોજનમાં અરૂચિ, કફરહિત થુંક, શરીર ભારે, મ્હોં, નાક, આંખમાંથી સ્રાવ, વિષ્ટા અને શરીર શુષ્ક તથા લુખાં થઇ જાય છે.

કસરત કરવાથી થએલો **વ્યાયામશોષ** કહેવાય છે, તેમાં અંગશિથિલ, કાંતિ અગ્નિમાં શેકાએલાના જેવી પરૂષ, ગાત્રના અવયવો સ્પર્શજ્ઞાનથી રહિત, ગળું તથા મ્હોં સુકાય છે. અને ક્ષત ન થયા છતાં પણુ ઉરઃક્ષતના લક્ષણો યુક્ત હોય છે.

પંથ કરવાથી થએલો **અધ્વશોષ** કહેવાય છે. તેમાં વ્યાયામશોષમાં કહેલાં સર્વ લક્ષણો હોય છે, પણ ઉરઃક્ષતનાં લક્ષણો હોતાં નથી.

ગંભીરાદિવ્રણ-ગડ-ગુમડાં થવાથી ઉત્પન્ન થએલો **વ્રણશોષ** કહેવાય છે. તેમાં લોહીના ક્ષયપણાથી, વેદનાઓથી તથા આહારના પ્રતિબંધથી અસાધ્ય શોષ થાય છે.

છાતિમાં ક્ષત-ચાંદું, ચાંદી પડવાથી થએલો **ઉરઃક્ષતશોષ** કહેવાય છે; તેમાં છાતિમાં અત્યંત પીડા, પડખાંઓમાં દુખાવો, ધ્રુજારો, અંગસુકાય, વીર્ય, બળ, વર્ણ, કાંતિ, તથા અગ્નિ એ અનુક્રમે ઘટી જાય છે. જ્વર, દીનતા, અતિસાર અને ઉધરસ થાય છે તથા ઉધરસ થાય છે. તથા ઉધરસ આવતાં કાળો ગંધાતો લોહીયુક્ત પીળો, ગુંથાયલો અને વિશેષ વારંવાર કફપાત થાય છે. તથા વીર્ય અને ઓજના ક્ષયથી, અત્યંત ક્ષીણુ થઇ જાય છે.

ઉરઃક્ષત થવાનાં મુખ્ય કારણો.

જોરથી ધનુષ ચઢાવવાથી કે બાણુ ફેંકવાના વિશેષ અભ્યાસથી, ગજા ઉપરાંત ભાર ઉપાડવાથી, પોતા કરતાં વિશેષ બળવાનૂથી મલ્લયુદ્ધ કરવાથી, વિષમ અને ઉંચી જગ્યાથી પડી જવાથી, તોફાની બળદ, ઊંટ, ઘોડો કે હાથી દોડતાં જતાં હોય તેને પકડી લેવાથી, પત્થર, લાકડાં, ઈંટ કે શસ્ત્રોના ફેંકવાથી, બીજાને મારવાથી, રાડપાડી બોલવાથી, ભણુવાથી, કે ગાવાથી, બહુ દોડવાથી, નદીના પૂરમાં તરવાથી કે મોટી નદી તરવાથી, ઘોડાઓની સંગાથે દોડવાથી, એકદમ ઠેકવાથી, એકદમ નાચવાથી અથવા એવાંજ અન્ય સાહસ કર્મો કરવાથી, એકાએક છાતીમાં માર વાગવાથી, સ્ત્રીઓમાં અત્યંત આશક્તિ રાખવાથી અને લુખું તથા થોડું જમવાથી, છાંતિમાં જોર આવવાના લીધે ઘસારો લાગેછે તેથી, ક્ષત-ચાંદી પડે છે, માટે ઉપરની બાબતો અવશ્ય લક્ષમાં રાખી વર્તવું નહીં તો, ઉરઃક્ષત શોષ થઈ રાજરોગ થાય છે અને છેવટે આ અનિત્ય સંસારને ત્યજી નિરૂપાયે યમરાજને આધીન થવું પડે છે.

રાજરોગના ઉપાય.

જો ક્ષયરોગી બળવાન્ હોય અને ઘણા દોષવાળો હોય તો વમન વિરેચનાદિ પાંચ કર્મોથી દેહશુદ્ધિ કરાવવી, પણુ જો રોગી નિર્બળ-ક્ષીણુ થઇ ગએલો હોય તો પાંચ કર્મો કરવાં નહીં; કેમકે મનુષ્યનું બળ મળોને આધીન અને જીવિત વીર્યને આધીન છે, માટે ક્ષયરોગીના વીર્ય અને બળની યત્ન પૂર્વક રક્ષા કરી ઉપાયો કરવા.

સાકર ટાંક ૧૬ વંશલોચન ટાંક ૮, પીપર ટાંક ૪, નાની એળચી ટાંક ૨, અને તજ ટાંક ૧ એઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી મધ તોલો ૧ અને ઘી તોલા ૧।। ની સંગાથે અથવા, મધ કે ઘીની સગાથે કિંવા માખણની સાથે ચાટે તો, રાજરોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, પિત્તજ્વર, પડખાનું શૂળ, મંદાગ્નિ, હાથ પગની બળતરા, રક્તપિત્ત, જીભની જડતા, અરૂચિ, ક્ષય સંબંધી સઘળારોગ, મોહોડા તથા નાકની વાટે જતું લોહી, ખભાની બળતરા અને સળીખમ એ સઘળા રોગો જો આયુષ્ય બળવત્તર હોય તો નિશ્ચે આરામ થાય છે. આ **સિતોપલાદિ ચૂર્ણ** કહેવાય છે. **અથવા** રસસિંદૂર, ગળોનું સત્વ અને ગજવેલ ભસ્મ ટાંક ટાંક ભાર લઇ મધ અને માખણની સંગાથે ચાટે તો રાજરોગ જાય છે. **અથવા** પારાની શુદ્ધ ભસ્મ ૩ ભાગ, સુવર્ણની શુદ્ધ ભસ્મ ૧ ભાગ, શુદ્ધ મણુશીલ ૨ ભાગ, ત્રાંબાની ભસ્મ ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ અને હરતાલ ભસ્મ ૨ ભાગ, લઇ એકઠાં વાટી તેને પીળી કોડીઓમાં ભરી પછી શુદ્ધ ટંકણખારને બકરીના દુધમાં વાટી તે ટંકણખારથી કોડીઓનાં મ્હોં બંધ કરવાં પછી એક સારી કોરી કુલડીમાં તે ઔષધની ભરેલી કોડીઓને મૂકી મુખે મુદ્રા દઇ ગજપુટ અગ્નિમાં પકવી સ્વાંગ (પોતાનો મેળેજ) શીતળ થયે કુલડીમાંથી કોડીઓને કાહાડી લઇ ખરલ કરી ઉપયોગમાં લેવો–એટલે ૪ રતી ભારની માત્રા ઓગણીશ મરી, દશ પીપર, મધ અને ઘી એઓની સંગાથે સેવન કરે તો, વાયુ તથા કફ સંબંધી ક્ષય તુરત મટે છે. **આ રાજમૃગાંકરસ કહેવાય છે. રસેંદ્રચિંતામણિ અથવા** સાકર, માખણ અને મધની સંગાથે શુદ્ધ સોનાના વરખ ઘુંટી સેવન કરે તો ક્ષય રોગનો નાશ થાય છે. એમ શિવજીની પ્રતિજ્ઞા કરી **વૈદ્યામૃત**નો કર્ત્તા કહે છે. **અથવા** વર્ધમાન પીપર, મધ તથા માખણ સંગાથે સેવન કરે તો ક્ષય નાશ પામે છે, **અથવા** બરાસ ટાંક ૫, મીરચકંકોળ ટાંક ૫, જાયફળ ટાંક ૫, લવીંગ ટાંક ૬, નાગકેસર ટાંક ૭, મરી ટાંક ૮, પીપર ટાંક ૯ અને એ સર્વની બરાબર સાકર લઇ એઓનું વસ્રગાળ ચૂર્ણ કરી યોગ્ય અનુપાનથી ટાંક ૧ સેવન કરે તો અરૂચિ, ક્ષય, શ્વાસ, ઉધરસ, ગોળો, હરષ, ઉલટી અને કંઠના રોગ એ સર્વ નાશ પામે છે. આ **કુર્પરાદિ ચૂર્ણ** કહેવાય છે. **અથવા** શુદ્ધ ગંધક ટાંક ૫, શુદ્ધ અભ્રક ટાંક ૫, તથા શુદ્ધ પારો ટાંક ૫, શુદ્ધ હિંગળોક ટાંક ૨।। અને મણુશીલ ટાંક ૧। લઇ પારા ગંધકની કાજળ કરી અન્ય ઔષધો મેળવી સર્વના અરધ ભાગે લોહભસ્મ લઇ એકત્ર ઘુંટી શતાવરીના રસના પુટ ૧૪ દઇ ઘુંટી સુકવી તૈયાર કરી રતી ૨ તથા ૩ ભાર સાકર અને મરી સંગાથે પ્રાતઃકાળે નિરંતર સેવન કરે તો રાજરોગનો નાશ થાય છે અને વાત, પિત્ત, કફના રોગો તથા સર્વ પ્રકારના તાવનો પણ નાશ કરે છે. આ **કુમુદેશ્વરરસ** કહેવાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય. અથવા** તાંદળજાની ભાજી પકાવી તેમાં ઘી નાંખી નિરંજર ભોજન કરે તો રાજરોગ તથા વારંવાર મૂત્ર આવતું હોય તે રોગ મટેછે. **અથવા** પાકેલાં મોટાં રસદાર સ્વચ્છ આંબળાં ૫૦૦ લઈ તેને ૧૦૨૪ તોલા ભાર પાણીમાં બાફવાં એટલે. તે રસરૂપ પાણી થઇ જાય ત્યારે તેમાંથી આંબળાં કાહાડી લઈ તેમાંથી ઠળીયા કહાડી નાખી તેને ૨૪ તોલા ઘી અને ૨૪ તોલા તેલમાં તળી પછી રસરૂપ પાણીમાં સાકર તોલા ૨૦૦ ભાર નાખી તથા આંબળાં પણ તેમાં નાખી અગ્નિ ઉપર ચઢાવી ફરી પકાવવાં, જ્યારે ચાટવા જેવો અવલેહ થાય

ત્યારે નીચે ઉતારી તેમાં કાળીદ્રાખ, અગર, સુખડ, કમળકાકડીનો મગજ, એળચી, હીંમજ, કાકોલી, ખીરકાકોલી, મેદા, મહામેદા, જીવક, ઋષભક, ગળો, કાકડાશીંગ, ભોંઆંબળી, પુષ્કરમૂળ, કચુરો, અરડુસો, ભોંયકોળું, કાંશકી, ડોડી, સમેરવો, ગંધી સમેરવો, ઉભી ભોંરીંગણી, બેઠી ભોંરીંગણી, ગોખરૂ, બીલી, સીવણ, કાકચ, અરણી, અરલૂ અને મોથ એ સઘળાં ઓષધો ચાર ચાર તોલા ભાર લઇ તેઓનું વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી અવલેહમાં મેળવી લેવું. લેહ ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૨૪ તોલા, પીપર ૪ તોલા, તજ ૨ તોલા, તમાલપત્ર ૨ તોલા, નાગકેસર ૨ તોલા, એલચી ૨ તોલા, અને વંશલોચન ૧૬ તોલા એઓનું ચુર્ણ પણ લેહમાં નાખવું. આ અવલેહ નિરંતર ૪ તોલા ભાર સેવન કરે તો, ક્ષય, ભયંકર શોષ, શ્વાસ, ખાંસી, રક્તપિત્ત, પ્રમેહ, મૂર્છા, તરશ, ઉલટી, ચિત્તભ્રમ, અરૂચિ, મદ, વાતરક્ત અને નર્બળતા એટલાનો નાશ કરે છે, તથા જરા, પળીયાંને મટાંડે છે, પુષ્ટિ કરે છે, કાંતિ અને કામપ્રદ છે. આ **ચ્યવન પ્રાસાલેહ** કહેવાય છે. **અથવા.** અરડુસીનો રસ અને ભોંરીંગણીનો રસ ચાર ચાર તોલા ભાર લઈ તેમાં મધ પીપરનુ ચુર્ણ નાખી સેવે તો રાજયક્ષ્મા, શ્વાસ અને ઘોર ઉધરસ મટે છે. **અથવા** મૃગાંક ૧ ભાગ, પારો ૧ ભાગ, વગર વિંધ્યાં ખરાં મોતી ૨ ભાગ, ગંધક તથા ટંકણ ૨–૨ ભાગ ગંધકની કાજળ કરી સર્વને કાંજીમાં વાટી ગોળો કરી તે ઉપર કપડા માટી કરી હાંલ્લીમાં મીઠું ભરી તેના વચ્ચોવચ તે ગોળો મૂકી હાંલ્લાના મુખે મુદ્રા દઇ ૮ પોહોર અડાયા છાણાનો અગ્નિદેવો. પોતાની મેળે ઠંડો થયે કહાડી લઈ ખરલ કરી ઘ ત મરીના અનુપાન સાથે ૩ રતી સેવે તો ક્ષય, ઉધરસ, પ્રમેહ, ઝાડો, ક્ષીણુતા, અને આંખની ફીકાશ મટે છે. આ **કુમુદેશ્વરરસ** કહેવાય છે. **વૈદ્યવિનોદ. અથવા** પીળી કોડીયોમાં પારા ગંધકની કાજલ ભરી બકરીના દુધ સાથે ઘુંટેલા ટંકણથી કોડીયોનાં મ્હોં બીડી સુકવી સરાવ સંપુટ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. સ્વાંગ શીતળ થયે કહાડી લઇ ખરલ કરી ૧ રતી યોગ્ય અનુપાન સાથે સેવન કરે તો ઘોર રાજરોગ તથા શોષ, દમ, ઉધરસ સંગ્રહણી અને જ્વરાતિસાર એટલા રોગો નાશ થાય છે. **રૂદ્રદત્ત. અથવા** બકરાનું માંસ ખાવું, બકરીનું દુધપીવું, સુંઠ સહિત બકરીનું ઘી પીવું અને બકરાના ટોળામાં સુવું, બેસવું તથા કુકડીના ઇંડાંનો રસ મધ ઘી સાથે પીવો તે ક્ષયરોગ ઉપર સારો ફાયદો આપે છે. **અથવા** શુદ્ધ શિલાજીતના સેવનથી પણ ક્ષય મટે છે એમ **ચરક** મુનિનું કહેવું છે. **અથવા** તાલીસપત્ર, ત્રિફળાં, કાંગ, પીપરીમૂળ, મોથ, ષ્ કચુરો, દારૂહલદર, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, લવીંગ, સુંઠ, પીપર, બોર, વીરણવાળો, ચવક, પીલુડી, અતિવિષ, કાકડાશીંગી, ઉપલેટ, હલદર, ચિત્રો, કડાછાલ, અરડુસો, ગોખરૂ, કડુ, દ્રાખ, કોકમ, દાડિમના દાણાનો રસ અને પાકાંબોર એઓને સમાન ભાગે લઇ ચુર્ણ કરી, તે ચુર્ણના સમાન સાકર મેળવી પછી બે તોલા ભારના પ્રમાણથી સેવન કરવું, જેથી છાતીમાં પડેલી ચાંદી, ઉધરસ, શ્વાસ, પાંડુ, કમળો, પ્રમેહ, શોષ, ગુદાના મસા, અને ક્ષય રોગ એ સર્વનો નાશ કરે છે. આ **વૃહત્તાલીસાદિ ચુર્ણ** કહેવાય છે. **હારીતસંહિતા. અથવા** સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, લવીંગ, જાયફલ, વંશલોચન, કચુરો, કાકડાશીંગી, આસગન્ધ અને દાડિમનાં બીજ એ સઘળાં સમાન ભાગે લઇ તે **સર્વની**

બરોબર લોહભસ્મ અને લોહભસ્મની બરોબર અભ્રક ભસ્મ મેળવી એકત્ર કરી યથોચિત ઘુંટી તે સઘળા ચુર્ણની બરોબર સાકર નાખી ૧ તોલાભાર નિત્ય સેવન કરે વા પોતાની અગ્નિનું બળ વિચારી સેવન કરે તો જઠરાગ્નિ દીપ્ત થાય છે-ભૂખ લગાડે છે. તથા પ્રમેહ, ભયંકર પથરી, મૂત્રકૃચ્છ, ધાતુઓમાં સ્થિત થએલો વિષમજ્વર, ત્રિદોષ, રાજયક્ષ્મા–ક્ષય, તાવ, પીનસ, ઉધરસ, શ્વાસ અને અરૂચિનો નાશ કરે છે. આ **ગગનાશય ચુર્ણ** કહેવાય છે. **અથવા**–લવીંગ, કંકોલ, સુગંધીવાળો, સુખડ, તગર, નીલકમળ, શાહજીરૂં, એલચી, કાળુંઅગર, નાગકેશર, પીપર, સુંઠ, વીરણવાળો, જટામાંસી, બરાસ, જાયફળ અને વંશલોચન એ સઘળાં સમાન લઇ તે સર્વથી અરધ ભાગે સાકર લઇ સર્વનું ચુર્ણ કરી વસ્ત્રથી ચાળી સેવન કરે તો ક્ષય, મંદાગ્નિ, ઉધરસ, હેડકી, અરૂચિ, પીનસ, ગ્રહણી, અતિસાર, લોહીવીકાર, પ્રમેહ, ગોળો તથા તમકશ્વાસ, ગળગ્રહ અને બંધકોષ એઓનો નાશ થાય છે. રોપણ, તરપણ, અગ્નિ દીપાવનાર, વીર્ય વૃદ્ધી કરનાર અને ત્રિદોષ વગેરેનો અંત કરનાર છે આ **લવીંગાદિ ચુર્ણ** કહેવાય છે. **યોગચિંતામણિ. અથવા** " શુદ્ધ અભ્રકભસ્મ (ધુવાડાપણાથી રહિત ખાખ) તોલા ૬, બરાસ, જાવંત્રી, તજ, તમાલપત્ર, લવીંગ, તાલીસપત્ર, જાવંત્રી, વીરણવાળો, અને ધાવડીનાં ફુલ, એ ૪–૪ માસાભાર લેવાં અને હરડેની છાલ, આમળાં, બેહેડાંની છાલ, તથા સુંઠ એ ૬–૬ માસાભાર લેવાં. પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળ કરી અન્ય ઔષધીઓનું ચુર્ણ કરી કાજળમાં મેળવી એકજીવ કરી પાણી સાથે ઘુંટી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળી ગોળી ૪ નિરંતર ઠંડા પાણી સાથે ખાય તો ક્ષય, સોષ, શ્વાસ, ઉધરસ, શૂળ, પ્રમેહ, ઉલટી, અમ્લપિત, અરૂચિ, સંગ્રહણી અને વાતરક્ત એ સઘળા રોગો દૂર થાય છે અને શરીર પુષ્ટ કરે છે. આ **શ્રૃંગાર્યાભ્રકગુટિકા** કહેવાય છે. **અથવા** દશમૂળ, પીપર, ચિત્રામૂળ, કૌચાં, બેહેડાંની છાલ, કાયફળ, કાકડાશીંગી, દેવદાર, સાટોડીનાં મૂળ, ધાણા, લવીંગ, ગરમાળાનો ગોળ, માળવી ગોખરૂં, વરધારો, ઉપલેટ, અને ઇંદ્રવરણાનાં મૂળ એ સઘળાં ૬–૬ તોલાભાર લઈ ખાંડી પાણી સેર ૩૩ા ભાર (૪૦ રૂપિઆભાર શેરના પ્રમાણથી) લઇ તેમાં ઉપર કહેલી સર્વ ઔષધીઓને નાખી તેમાં મોટી હરડે ૮ શેરને સોળ રૂપિયાભાર નાંખી ધીમા અગ્નિથી માટીના વાસણમાં નાખી પકાવી હરડેનું પાણી કાહાડી લઇ ઠંડી કરી મધની અંદર ૧૫ દિવસ નાખી રાખવી. પછી તેમાંથી હરડેને કહાડી ફરી બીજા તાજા મધમાં નાખવી એટલે ૧૫ દિવસ સુધી મધમાં રાખી પછી ફરી નવા મધમાં ૧ મહિના સુધો મધમાં ડુબતી રાખવી અને તેમાં તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, એલચી, અને પીપર એટલાં ઔષધો ૨૪ તોલાભાર લઇ ચુર્ણ કરી મધમાં એકત્ર કરી નાંખવાં. તેમાંથી હરડે ૧ નિરંતર પ્રાતઃકાળે ખાય તો રાજરોગ, શોષ, ઉધરસ, હેડકી, ઉલટી, તાવ, મૂત્રકૃચ્છ, પ્રમેહ, વાતરક્ત, અરશ, સંગ્રહણી, રક્તપિત્ત, બળતરા, વિભૂતિ, વિમચિ, કોઢ, મૃગીવાયુ અને પાંડુરોગ એટલા રોગોનો નાશ કરે છે આ **મધુપકવહરીતકી** કહેવાય છે. એમ **શ્રી ધન્વંતરીજીએ ધન્વંતરી સંહિતામાં** કહેલું છે. **અથવા** જુનો ગોળ તોલા ૫૪, આદાનો રસ તોલા ૫૪ લઇ તે ગોળની ચાસણી ધીમા અગ્નિથી પાતળી કરી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, એલચી, લવિંગ, સુંઠ, મરી અને પીપર એ સઘળાં ત્રણ

ત્રણુ તોલા ભાર લઈ ચુર્ણ કરી નાખવું એક જીવ કરી તેમાંથી નિરંતર ૩ તોલા ખાય તો રાજરોગ, મંદાગ્નિ, ઉધરસ, શ્વાસ અને અરૂચિ એ સર્વનો નાશ કરે છે. આ **આદાનો અવલેહ** કહેવાય છે. **અથવા** બકરીના દુધમાં બરાબર પાણી નાખી તેમાં પીપર ૩ નાખવી અને નિત્યપ્રત્યે અકેક વધારતે જવી એટલે મહીના ૧ સુધી વધારી પછી એજ પ્રમાણે ઘટાડવી—એટલે બકરીના દુધમાં પાણી નાખી તેમાં પેહેલે દહાડે ૩ પીપર નાખી ઉકાળવું. પાણી બળી દુધ રહે ત્યારે નીચે ઉતારી પીપર કાહાડીને ખાઈ જવી અને ઉપર તે દુધ પી જવું. એ પ્રમાણે દરરોજ અકેકી પીપર વધારે નાખવી. મહીના પછી એકેક ઓછી કરવી તો, રાજરોગ, ઉધરસ અને શ્વાસનો નાશ થાય છે. **કાશિનાથપદ્ધતિ. અથવા** કાળીદ્રાખ ૨૦૦ તોલાભાર લઇ તેને ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં નાખી ઉકાળવી જ્યારે ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમાં જુનો ગોળ ૮૦૦ તોલા પ્રમાણમાં નાંખવો તથા વાવડીંગ, કાંગ, પીપર, તજ, એળચી, નાગકેસર અને મરી એ સર્વ ચાર ચાર તોલાભાર લઇ ખાંડી ઉપરના ઉકાળામાં નાખી દારૂ ખીંચવાની ભઠ્ઠીથી અર્ક કાહાડી તેમાંથી તોલાભાર નિરંતર પીએ તો રાજરોગ, ગળાનો રોગ, શ્વાસ અને ઉધરસનો નાશ થાય છે. આ **દ્રાક્ષાસવ** કહેવાય છે. **યોગતરંગિણી.** "**અથવા** મૃગાંક ૧, રૂપરસ ૨, તાંબેશ્વર ૩, પારાની ભસ્મ ૪ અને અભ્રક ભસ્મ ૫ એ શુદ્ધ પ્રકારે તૈયાર કરેલી ભસ્મો એક એકથી વધતા ભાગે લઇ એકત્ર કરી ત્રિકટુ, ત્રિફળાં અને ત્રિજાતનું ચૂર્ણ મેળવી તેને પ્રથમ વાવડીંગના કવાથનો પુટ દેવો, પછી નાગરમોથના કવાથનો, કાયફળનો, નગોડના રસનો, દશમૂળના કવાથનો, હળદરનો, સુંઠનો, મરીનો, અને પીપરનો એમ એક પછી એકના પુટ દઇ ઘુંટી ગોળી અરધ રતી પ્રમાણે વાળવી. તેમાંથી ૧ ગોળી નિરંતર સેવન કરે તો રાજરોગ, પાંચે જાતની ઘોર ઉધરસ, વિદ્રધી, છાતીના રોગ અને ગોળો નાશ થાય છે. આ **પંચામૃત રસ** કહેવાય છે. **સારસંગ્રહ. અથવા** મોટો શંખ લઇ ગોમૂત્રના સંયોગે અગ્નિમાં દગ્ધ કરી તે ભસ્મ મૂસ (ધાતુઓ ગાળવાની કુલડીઓ) માં શુદ્ધપારો ટાંક ૫, શુદ્ધ ગંધક ટાંક ૫ એ બેની કાજળ કરી મૂસમાં ભરી સંપુટ કરી કપડા માટી વડે મજબુત કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. પછી સ્વાંગ શીતળ થયે કાહાડી મૂસ સહિત ખરલમાં ઘુંટી રતી ૧ મધ સંગાથે સેવન કરે તો ક્ષયનો ક્ષય થાય છે. **રસાર્ણવ. અથવા** થોરનાં લીલાં ડીંડલાં ૭ા તોલાભાર, સંચળ ૩ તોલા ભાર, વડાગરૂં મીઠું ૩ તોલા, વૃંતાક તોલા ૫૪ અને ચિત્રામૂળ ૩ તોલા એ સર્વ એકઠાં કરી કચરી મોટા રામપાત્રમાં ભરી બીજું રામપાત્ર તે ઉપર બંધ બેસતું કરી કપડા માટી વડે મજબુત કરી સુકવી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. ભઠ્ઠો એની મેળેજ ઠંડી થયા પછી સરાવ સંપુટને કાહાડી લઇ ખરલ કરી તેમાંથી માસો ૧ ભોજન કર્યા પછી પાણી સાથે સેવન કરે તો તાત્કાળ ભોજનને પચાવી દેછે તથા રાજરોગ, શ્વાસ, અરશ, આમ અને શૂળનો નાશ કરે છે. આ **ક્ષુદ્રાદિક્ષાર** કહેવાય છે. **રસરાજ લક્ષ્મી" અથવા** આંબલીનો ખાર તથા પાંચ જાતનાં લૂણ તેઓને લીંબુના રસમાં ઘુંટી તેમાં શંખને ૭ વાર અથવા તપાવી તપાવી જ્યાં સુધી ભૂકો થાય ત્યાં સુધી ઠારવો પછી તે શંખભસ્મથી અરધ ભાગે ત્રિકટુ, તથા હિંગ, વછનાગ લેવાં અને પારો તથા ગંધક એઓ ભસ્મથી ચોથે ભાગે લઇ પારા ગંધકની

કાજળ કરી સર્વને એકત્ર ઘુંટી તેની બોરના ઠળીઆ જેવડી ગોળીઓ કરવી. આ શંખવટીના સેવનથી ક્ષય, સંગ્રહણી, હૃદય-પડખાનું શૂળ અને અન્ય પેટપીડાઓ નાશ થાય છે. **યોગ ચિંતામણિ. અથવા** દશમૂળ, કૌચાં, શંખાવળી, કચુરો, ખરેટીમૂળ, ગજપીપર, અંઘાડો, પીપરામૂળ, ચિત્રો, ભારંગી, અને પૂષ્કરમૂળ એ સઘળાં ૮-૮ તોલા ભાર લેવાં તથા જવ તોલા ૨૫૬ અને ચોખી વગર ચુએલી મોટી હરડે ૧૦૦ લઈ ઉક્ત ઔષધોને પાણી તોલા ૧૨૭૦ માં નાખી ઉકાળી તથા હરડે પણ આખી ને આખી ઉકાળી જ્યારે ચોથા ભાગનું પાણી બળતાં બાકી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી હરડેઓને કાહાડી લઇ કવાથને વસ્ત્રગાળ કરી હરડેના ઠીલીઆ કાહાડી નાખી પછી જુનો ગોળ ૪૦૦ તોલા લઇ તેની ઉક્ત કવાથ સાથે ચાસણી કરી તેમાં તે હરડેઓને નાખી ગાયનું ઘી ૧૬ તોલા તથા ૧૬ તોલા તેલ અને ૧૬ તોલા પીપરનું ચુર્ણ અને ઠંડો થયે ૧૬ તોલા મધ મેળવી તેમાંથી નિત્ય પ્રભાતકાળે ૩ તોલાભાર અવલેહ અને બે હરડેઓ સેવન કરે તો ક્ષય, શોષ, ઉધરસ, શ્વાસ, હેડકી, વિષમજ્વર, સંગ્રહણી, અરશ, હૃદ્રોગ, અરૂચિ અને પીનસ એટલા રોગોનો નાશ કરે છે તથા ભૂખને વધારે છે, કોઠાને શુદ્ધ કરે છે અને શરીરને પુષ્ટ કરે છે તથા વળીયાં પળીયાંનો નાશ કરે છે. આ **અગસ્તિહરીતકી** કહેવાય છે. **ચરકસંહિતા અથવા** "અરડુસાનો રસ તોલા ૪૦૦ લઇ તેનો મંદ અગ્નિ દ્વારા કવાથ કરવો, ચોથા ભાગનો રહે ત્યારે ગાળી લઇ તેમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ નાખી ચાસણી કરી તૈયાર થયે ૨૪ તોલા તલનું તેલ, ૨૪ તોલા ગાયનું ઘી, ૧૦૦ મોટી હરડેનું ચુર્ણ, પીપર, પીપરામૂળ, ચવક, મરી, પુષ્કરમૂળ, ચિત્રક અને એ બબે ટંક ભાર લઇ સૂક્ષ્મ ચુર્ણ કરી ચાસણી સંગાથે એકજીવ કરી તેમાંથી ૩ તોલાભાર નિરંતર ખાય તો નિશ્ચે ક્ષયનો ક્ષય થાય છે અને અરશ, ઉધરસ, સ્વરભંગ, સોજો, અમ્લપિત્ત, પાંડુરોગ, અગ્નિની મંદતા, ઉદરવ્યાધિ તથા નપુંષકતા એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. આ **વાસાવલેહ** કહેવાય છે. એમ **ચરકમુનિનું** કહેવું છે."

ક્ષય રોગીના સેવ્યાસેવ્ય.

હલકું ભોજ, ઉના પાણીથી ન્હાવું, સાઠીચોખા, ઘઉંના બનાવેલા હલકા પદાર્થો, જવનાં મૂળ, મગ, કળથ, હરણનું માંસ, બકરીનું દુધ, ઘી, મીઠાં દાડિમ, આમળાં, શુદ્ધ શિલાજીત અને તાલિસાદિ ચુર્ણો વગેરે યોગ્ય સેવન કરવાં સદા હિતકારી છે.

દિવસે નિદ્રા, રાત્રે ઉજાગરો, કાચાં, ભારે અને ઠંડાં અન્ન, ખટાસ, મૈથુન, ધુમ્રપાન, (બીડી, ચલમ વગેરે પીવી) ક્રોધ, મહેનત, તડકો, ઘણી ઠંડીહવા, રેચ ઘણા ગરમ પદાર્થો, દુષ્ટ હવા, વાસી ભોજન, આકરો રેચ તથા ઉલટી વગેરેની ઔષધીઓ એ સેવવા લાયક નથી.

રાજરોગ, મંદાગ્નિ, ઉધરસ, શ્વાસ અને અરૂચિ એ પાંચને નિકટનો સંબંધ છે. મૈત્રતા છે અર્થાત્ એક એકને સહાયતા કરનાર છે માટે પૂર્ણ સાવચેતી રાખી તેઓનો સંબંધ ન થવા દેવા કાળજી રાખવી.

ઇતિ રાજરોગોત્પત્તિ લક્ષણ યત્ન સંપૂર્ણ.

ઉધરસનો અધિકાર.

ઉધરસનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, સામાન્ય લક્ષણુ તથા સંખ્યા.

મોહોડામાં ધૂમાડા તથા ધૂળના જવાથી, ઘણી કસરતના કરવાથી, લુખાં કુપથ્ય ભોજનના સેવનથી, મૂત્ર–મળ–છિંક વગેરેના વેગને અટકાવવાથી, ચીકટાશ તથા મૂળા ઉપર પાણી પીવાથી, દુષ્ટ થયેલો પ્રાણવાયુ ઉદાનની સાથે મળી ફુટેલા કાંસાના વાસણના શબ્દ જેવો શબ્દ કરી ધીમેથી મુખની વાટે બહાર નીકળે છે તે કાસ–ખાંસી–ખોખલા–ઉધરસ ખાસ વગેરે નામોથી ઓળખાય છે. તેના પાંચ પ્રકાર છે એટલે વાયુનો, કફનો, પિત્તનો, મારલાગવાનો અને ક્ષયનો એમ પાંચ જાત છે. અને તે પેહેલાથી બીજો, બીજાથી ત્રીજો, ત્રીજાથી ચોથો અને ચોથાથી પાંચમો એમ એક એકથી અધિક અધિક બળવાન તથા ભયકારી છે.

ઉધરસનું પૂર્વ સ્વરૂપ.

જ્યારે ઉધરસ થવાની હોય છે ત્યારે ગામમાં તથા મોહોડામાં કાંટા પડી જાય છે, ગળામાં ચળ આવે છે અને ભોજન કરતાં ગળામાં દુખાવો થાય છે.

ઉધરસના લક્ષણો.

છાતિમાં, કાનના મૂળમાં કિંવા લમણામાં, માથામાં, પેટમાં તથા પડખામાં શૂળ, શણકા આવે, મ્હોં ઉતરી જાય, બળ, પરાક્રમ તથા સ્વર ક્ષીણ થઈ જાય, ઉધરસ આવતી વખતે ગળામાં પીડા, સુકી ઉધરસ અને ખોખરો શબ્દ થાય તો જાણવું કે **વાયુની** ઉધરસ છે.

જો છાતિમાં બળતરા, તાવ, મુખમાંથી અમીનું સુકાવું. મોહોડામાં ફીકાશ, તૃષા, શરીર પીળું અને કડવી ઉલટી થાય તો જાણવું કે **પિત્તની** ઉધરસ છે.

જો કફથી મ્હોં લીપાયલું રહે, માથું દુખે, ભોજનમાં અરૂચિ, શરીર ભારે, કંઠમાં ચળ, કફના બડખા થુંકે તો જાણવું કે **કફની** ઉધરસ છે.

જો સુકી ઉધરસ આવી પછી લોહીના બઠખા પડે, કંઠમાં ઘણો દુખાવો, છાતિમાં તીક્ષ્ણ સોયો ભોંકાતી હોય તેવી વેદના, છાતિમાં હાથ અડાડતાં સેહેવાય નહીં, તાવ, શ્વાસ, તૃષા, કબૂતર જેવો ખોખરો સાદ, અને સાંધાઓમાં પીડા થાય તો જાણવું કે છાતીમાં **ક્ષત** ચાંદી પડવાથી ઉધરસ થઇ છે.

વિષમ ભોજનથી, અહિત ભોજનથી, અતિ મૈથુનથી, મૂત્રાદિના વેગને રોકવાથી, અત્યંત દયા ઉપજવાથી, અને અત્યંત શોક કરવાથી, માણસોનો જઠરાગ્નિ બગડી જતાં પિત્ત થએલા ત્રણે દોષો, શરીરનો ક્ષય કરી નાખે તેવી ક્ષયની ઉધરસ થાય છે.

શરીરમાં શૂળ, જવર, મોહ, ઇંદ્રિયોની ક્ષીણુતા, સુકી ઉધરસ, દુર્બળ, શરીરમાંથી લોહી તથા માંસનો નાશ અને પરૂ જેવું થુંકે તો જાણવું કે **ક્ષયથી** ઉધરસ થઈ છે

ઉધરસનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

ક્ષત અને ક્ષયની ઉધરસ જો ક્ષીણ થયલા મનુષ્યને થઇ હોય તેની તથા વૃદ્ધ

માણુસની તે ઉધરસ અસાધ્ય સમજવી અને બળવાનને જો એ બેમાંથી કોઇપણ ઉધરસ થઇ હોય તો કષ્ટસાધ્ય વા સાધ્ય ગણાય છે, માટે પથ્યો વડે કાળક્ષેપ કરાવી યત્ન કરવા.

ઉપાય.

લવીંગ, મરી તથા બેહેડાંની છાલ એઓને બરોબર લઇ એ ત્રણુની બરોબર ખેરસાર લઈ ઝીણાં વાટી બાવળની છાલના કવાથમાં ઘુંટી રતી ૨ ભારની ગોળીઓ વાળી ૧-૨ અથવા ૩ ગોળી નિરંતર યોગ્ય સમયે સેવન કરે તો ૭ દિવસમાં નિશ્ચે ઉધરસ મટે છે. એમ લોલીંબરાજ ! આ **લવીંગાદિ ગોળી** માટે કહેવું છે. **અથવા** મરી ટાંક ૨, પીપર ટાંક ૨, દાડિમનાં છોડીઆં ટાંક ૪, ગોળ તોલા ૪ાા અને જવખાર ટાંક ૬ એઓને ઝીણાં વાટી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળી ગોળી ૨ તથા ૪ નિરંતર સુતી વેળાએ મ્હોંમાં રાખે તો ઉધરસ જાય છે. **અથવા** પીપર, પુષ્કરમૂળ, હરડેદળ, સુંઠ, કચૂરો અને મોથ એઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી સમાન ગોળમાં ગોળી ૩ રતી પ્રમાણે કરવી. તેમાંથી ગોળી ૧-૨-૩ ખાય તો દમ અને ઉધરસ મટે છે. **વૈદ્યરહસ્ય અથવા** "સુંઠનો કવાથ પીવાથી **અથવા** આદાનો રસ મધ મેળવી પીવાથી, **અથવા** રીંગણી, ગળો, સુંઠ અને પુષ્કરમૂળ તથા અરડૂસો એઓ સમાન લઇ કવાથ કરી પીવાથી ઉધરસ જાય છે. આ **ક્ષુદ્રાદિકવાથ** કહેવાય છે." **અથવા** બેઠીરીંગણીઓને ભરસાડમાં ભારી બફાયા પછી તેનો રસ નીચોવી લઇ તેમાં પીપરના ચૂર્ણનો પ્રતિવાસ દઇ નિરંતર પીવાથી તુરત ઉધરસ તથા શ્વાસ મટે છે. **અથવા** હરડેની છાલ, પીપર, સુંઠ અને મરી એઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ગોળમાં ગોળીવાળી ગોળી ૧-૨ તથા ૩ નિરંતર ખાય તો ઉધરસ જાય છે. અને અગ્નિ તેજ થાય છે. **અથવા** સુંઠ, મરી, પીપર, અમ્લવેતસ, ચવક, તાલીસપત્ર, ચિત્રક, જીરૂં અને કોકમ એ સર્વ ૧-૧ તોલો તથા તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેસર એ ૧ાા-૧ાા તોલો લઇ તેઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ૨૦ તોલા ગોળમાં એકત્ર કરી ૧ તોલા ભાર પ્રમાણુની ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ પ્રભાતે ખાય તો તમામ ઉધરસો, પીનસ, અરૂચિ, સ્વરભંગ તથા શ્વાસ મટે છે. **અથવા** લવીંગ, પીપર, જાયફળ, એટલાં ૧-૧ તોલો અને મરી ૨ તોલા તથા સુંઠ ૧૬ તોલા એ સર્વની બરાબર સાકર લઈ સર્વનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ટાંક ૨ પાણી સાથે સેવન કરે તો ઉધરસ, જવર, પ્રમેહ, અરૂચિ, શ્વાસ, મંદાગ્નિ અને સંગ્રહણી તથા ગોળાનો નાશ કરે છે. આ **લવીંગાદિ ચર્ણ** કહેવાય છે. **અથવા** શુદ્ધ હિંગળોક, મરી, મોથ, ટંકણુ અને શુદ્ધ વછનાગ એઓને ઝીણાં વાટી જંબીરીના રસમાં ઘુંટી મગ જેવડી ગોળીઓ વાળવી. આદાના રસમાં ગોળી ૧ નિરંતર સેવન કરે તો ઉધરસ અને શ્વાસ મટે છે. **અથવા** મરી, મોથ, ઉપલેટ, વજ અને શુદ્ધ વછનાગ એઓને બરાબર લઈ ચૂર્ણ કરી આદાના રસ સંગાથે ખૂબ ઘુંટી મગ જેવડી ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ નિરંતર સેવન કરે તો ઉધરસ, શૂળ, કફના રોગ, સુવા રોગ અને સંગ્રહણી એટલા રોગ નાશ પામે છે. આ **કાસકેસરીરસ** કહેવાય છે. **અથવા** પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ, પીપર ૩ ભાગ, હરડેદળ ૪ ભાગ, બેહેડાની છાલ ૫ ભાગ, અરડૂસો ૬ ભાગ અને ભારંગી ૭ ભાગ અને એ સર્વની બરાબર ખેરસાર લઇને ઝીણુંવાટી બાવળની છાલના કવાથના ૨૧ પુટ દઇ ઘુંટી ગોળીઓ ચણા જેવડી વાળી મધ સંગાથે ગોળી ૧ ખાય તો ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય,

હેડકી વગેરે સર્વ નાશ પામે છે. આ **કાસકર્ત્તરી ગુટિકા** કહેવાય છે. **અથવા** બરાસ ૦ા તોલો, કસ્તૂરી ૦ા તોલો તથા લવીંગ ૨ તોલા, મરી, પીપર, બેહેડાની છાલ અને પાનની જડ એ બબ્બે તોલા તથા દાડિમનાં છોડીઆં ૪ તોલા લઇ એ સર્વની બરોબર ખેરસાર નાખી એઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી પાણીમાં ઘુંટી મગ જેવડી ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ નિરંતર મુખમાં રાખે તો ઉધરસ મટે છે. આ **કર્પૂરાદિ ગુટિકા** કહેવાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય. અથવા** આકડાનાં ફુલમાંની ચોકડી અને તેના બરોબર મરી. એ બન્નેને ઘુંટી મરી પ્રમાણ ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ નિરંતર ખાય તો ઉધરસ મટે છે. **અથવા** આકડાનાં ફુલમાંની ચોકડી અને લવીંગ સમાન ભાગે લઇ ઘુંટી ગોળી રતી જેવડી વાળી ૧ ગોળી નિરંતર ખાય તો ઉધરસ મટે છે. **રૂદ્રદત્ત. અથવા** ભોરીંગણીનાં પાંચે અંગ (મૂળ, ડાળાં, પત્ર, ફુલ અને ફળ) તોલા ૪૦૦ ભાર તથા હરડે તોલા ૧૦૦ એઓને એક વાસણમાં ૧૦૨૪ તોલા ભાર પાણીમાં નાખી ઉકાળવાં, બળતાં બળતાં ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી વસ્ત્રગાળ કરી હરડેઓમાંહેથી ઠીલીઆ કાહાડી વાટી ત્રણ વર્ષનો જુનો ગોળ તોલા ૪૦૦ લઇ તે વસ્ત્રગાળ કરેલા કવાથમાંનો વાટેલી હરડેનું કલ્ક નાખી ચાસણી કરી નીચે ઉતારી પછી સુંઠ, મરી, પીપર, એળચી, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેસર એટલાં ૪—૪ તોલા લેવાં. એઓનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી ઉક્ત ચાસણીમાં નાંખી હલાવી એકજીવ થયે તથા પાક ઠંડો થયા પછી તોલા ૨૪ મધ નાંખી હલાવી અવલેહના વિધિ પ્રમાણે તૈયાર કરી ખાનાર મનુષ્યના વય, અગ્નિ, બળ, દેશ અને કાળને અનુસરી યોગ્ય માત્રાએ (૪ તોલા ભાર) નિરંતર સેવન કરે તો સર્વ પ્રકારની ઉધરસ, શ્વાસ, પીનસ અને અગ્યારરૂપ સહિત ભયંકર ક્ષયરોગ એઓનો નાશ થાય છે. આ **ભૃગુહરીતકી** કહેવાય છે. **અથવા** ભોરીંગણી તોલા ૪૦૦ લઈ તેને ૧૦૨૪ તોલા ભાર પાણીમાં નાંખી કવાથ કરતાં ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે અગ્નિ ઉપરથી નીચે ઉતારી ગાળી લઇ તેમાં ચુર્ણ રૂપે ગળો, ચવક, ચિત્રો, સુંઠ, મોથ, કાકડાશીંગી, મરી, પીપર, ધમાસો, ભારંગી, રાસ્ના અને કચુરો એટલાં ૪-૪ તોલા ભાર નાંખવાં અને સાકર તોલા ૮૦, ઘી તોલા ૩૨ તથા તેલ તોલા ૩૨ એઓ સર્વ ઉક્ત કવાથમાં નાંખી પકાવી શીરાજેવો ઘટકરી નીચે ઉતારી લેવો. ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ તેલા ૩૨, વંશલોચન તોલા ૮, અને પીપર તોલા ૧૬ નાખી એકજીવ કરી પછી, તેને સુંદર ચીકણા ચીનાઇમાટીના વાસણ (બરણી) માં ભરી રાખવો. એમાંથી નિરંતર પ્રભાતે ૮ તોલા ભાર પૂર્વાપરનો વિચાર કરી સેવન કરે તો સર્વ પ્રકારની ઉધરસ નાશ પામે છે. હેડકી, શ્વાસ વગેરેને પણ સંપૂર્ણ રીતે મટાડે છે. આ **કંટકાર્યવલેહ** કહેવાય છે. એમ **ભાવમિશ્રનું** કહેવું છે. **અથવા** અરડુસાના કવાથમાં મધ નાખી પીએ તો ઉધરસ જાય. **અથવા** આકડાનાં પાંદડાં, મણશીલ, સુંઠ, મરી, અને પીપર એ સઘળાં સમાન લઇ તેને ખાંડી ગડાકુ બનાવી હોકામાં મુકી પીવાથી નિશ્ચે ઉધરસ જાય છે. **અથવા** શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ હિંગળોક, શુદ્ધ વછનાગ, સુંઠ, મરી અને પીપર એઓ સમાન લઈ પારા ગંધકની કાજળ કરી વછનાગ, મરી ભેગાં વાટી અન્ય ઔષધોનું ચુર્ણ કરી બીજોરાના રસના પુટ ૩ દઈ ખરલ કરિ અરધ રતી પ્રમાણની ગોળીઓ વાળી. યોગ્ય પ્રમાણથી ગોળી દિવસ ૧૦ સુધી ખાય તો

ઉધરસ, ક્ષય, સંગ્રહણી, સન્નિપાત અને મૃગી એટલા રોગોનો નાશ થાય છે. આને **આનંદભૈરવરસ** કહે છે.

ઉધરસ રોગના પથ્યાપથ્ય.

સાઠીચોખા, મગ, અડદ, ઘઉં, કળથ, કાચામૂળા, બકરીનું દુધ ઘી, કુણા વૃતાક, લસણ, સુંઠ, મરી, પીપર, મધ, આદુ અને ઉનુપાણી તથા આનંદભૈરવાદિ રસો સેવન કરવા પથ્ય છે.

દિવસે સુવું, દુધ, દહિં, છાશ, ઠંડુ પાણી, વાસી, ભોજન, દળેલું અન્ન, ખીર, ધુમાડો, તડકો, તેલ, ખટાશ, અથાણાં, શ્રમ, યુદ્ધ, ચિંતા, ભારે તથા સુકું અન્ન, અતિ બોલવું અને મિથ્યા આહાર વિહારાદિ કુપથ્ય છે.

ઉધરસનો અધીકાર સંપૂર્ણ.

હેડકીનો અધિકાર.

હેડકીનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા સંખ્યા.

ગરમ, વાયડા, ભારે, લુખા, ઠંડા અને ઝાડો બંધ કરનારા પદાર્થો સેવન કરવાથી, ટાઢા પાણીએ ન્હાવાથી, રજ, ધુમાડો, પવન વગેરે મુખમાં જવાથી, મહેનતવાળાં કામો કરવાથી, કસરત કરવાથી, વિષ્ટાદિના વેગોમે અટકાવવાથી અને ખેદના કરવાથી-હેડકો, શ્વાસ તથા ઉધરસ થાય છે. તે હેઠકી પાંચ પ્રકારની છે. એટલે અન્નજા, યમલા, ક્ષુદ્રા, ગંભીરા અને મહતી એવી હેડકીની પાંચ જાત છે.

હેડકીનું સામાન્ય સ્વરૂપ.

વાયુ કુપિત થઇ બન્ને પડખાં અને આંતરડાંને વ્યથા કરી મુખે હિક્ હિક્ એવો શબ્દ કરતા ઉદાન સહિત પ્રાણવાયુ ઉંચી ગતિ કરે છે અને કફે અનુસરાયલો થઇ પ્રાણીના પ્રાણનો નાશ કરે છે હિક્કા-હેડકી-હીચકી વગેરે નામોથી ઓળખાય છે.

હેડકીનું પૂર્વ સ્વરૂપ.

કંઠ તથા છાતી ભારે, વાયુના લીધે તુરૂ મોહોડું થાય અને આફરો ચઢે ત્યારે જાણવું કે એ હેડકી રોગ થવાના સમાચાર છે.

હેડકીનાં લક્ષણો.

ઉતાવળું ખાવાથી તથા ઘણું પાણી પીવાથી સહસા દબાયલો પ્રાણવાયુ ઉંચે ગતિ કરી હિક્ હિક્ શબ્દ કરાવે તો જાણવું કે **અન્નજા** હેડકી છે.

ઘણીવાર પછી રહી રહીને જોરથી બબે હેડકી આવે અને તે વખતે માથું તથા ડોક કંપે તેને **યમલા** હેડકી કહેવાય છે.

ઘણીવારે મંદ મંદ વેગથી આવે તથા કાંધ હૈયાની સંધી સુધી ગતિ કરે છે તે **ક્ષુદ્રા** હેડકી કહેવાય છે.

નાભિથી ભંયકર રીતે ગર્જના કરતી તરશ, તાવ–આદિ ઉપદ્રવો યુક્ત અથવા પીડા સહિત અનેક ઉપદ્રવ કરતી આવે છે તે **ગંભીરા** હેડકી કહેવાય છે.

સમસ્ત ગાત્રોને કંપાવતી, સઘળાં મર્મસ્થાનોને પીડતી, અંતર રહિત ઉપરા આવે છે તે **મહતી** હેડકી કહેવાય છે.

હેડકીનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

હેડકી આવતી વખતે જેનું શરીર કંપે, નજર ઉંચી થઇ જાય, અંધારાં આવે, શરીર ક્ષીણ થઈ જાય, ભોજનમાં અરૂચિ, અને છિંકો ઘણી આવે તથા ગંભીરા કે મહતી જાતની હેડકી થઈ હોય તો તે રોગીને વૈદ્યે ત્યજી દેવો. તથા જેના દોષો વિશેષ સંચયને પ્રાપ્ત થયા હોય, અન્ન ઉપર દ્વેષ, દુર્બળતા, વૃદ્ધાવસ્થા, અતિ મૈથુન કરનાર, પરિશ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલી અને યમલા હેડકીમાં પ્રલાપ, તૃષાથી પીડિત હોય તથા ધાતુ, ઇંદ્રિયો જેનાં ક્ષીણ થઇ ગયાં હોય તો તે હેડકીરોગી નિશ્ચે મરી જાય છે.

હેડકીના ઉપાય.

પ્રાણાયામના કરવાથી અથવા ભયકારી ચિંતા, ખેદકારી વાર્ત્તાના કહેવાથી તથા વાયુ કફ ઘટે તેવી વસ્તુના ખાવાથી સાધારણ હેડકી બંધ પડે છે, તથા હેડકીથી કે શ્વાસથી આતુર થએલાને તેલનું મર્દન, શેક, સ્વેદન ક્રિયા અને ઉલટી તથા રેચ આપવો એ અતિ ઉત્તમ છે. પણ દુર્બળ હોય તો તેને શમન આપવું એજ ઉત્તમ છે **અથવા** શરીર ઉપર એકદમ ઠંડુ પાણી છાંટવું, વિચિત્ર આશ્ચર્યકારક વાતો કહેવી કિંવા એકદમ તેને તિરસ્કારનાં વચનો કહેવાં જેથી હેડકી શમે છે. **અથવા** સુંઠ સહિત પકાવેલું બકરીનું દુધ પીવાથી હેડકી બંધ થાય છે. **અથવા** બીજોરાના રસમાં જવનો સાથવો અને સિંધાલૂણ મેળવી સેવન કરે તો હેડકી મટે છે. **અથવા** સુંઠ, પીપર તથા આંબળાંનું ચૂર્ણ મધ સંગાથે ચાટવું **અથવા** માખીની હઘાર દુધમાં લસોટી નાસ લેવો **અથવા** ગોળ તથા સુંઠને પાણીમાં ઘુંટી નાસ લેવો. **અથવા** ડાભના મૂળના રસમાં મધ મેળવી ચાટવું. **અથવા** મોરપીંછાની રાખ મધમાં ચાટવી. **અથવા** બીજોરાનો રસ સિંધાલૂણ સાથે મેળવી ખાવો, **અથવા** કુમારપાઠના રસમાં મેળવીને ખાવી. **અથવા** પુષ્કરમૂળ, જવખાર અને મરી સમાન ભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી ટાંક ૨ ઉના પાણી સાથે પીવાથી. **અથવા** હળદર અને અડદને અંગારા ઉપર મુકી કે હોકામાં ઘાલી તેનો ધૂમાડો સેવન કરે તો ભયંકર હેડકી પણ નાશ પામે છે. **વૈદ્યવિનોદ. અથવા** સણની છાલનું ચૂર્ણ હોકામાં ઘાલી પીવાથી **અથવા** સુંઠ, મરી, પીપર, જવાસો, કાયફળ, કલોંજીજીરૂં, પુષ્કરમૂળ અને કાકડાશીંગી એ સઘળાં સમાન ભાગે લઇ ચુર્ણ કરી મધ સંગાથે ટાંક ૨ ચાટવાથી, હેડકી, શ્વાસ અને ઉધરસ નાશ પામે છે. **અથવા** રેણુક બીજ અને પીપર એ બે, ટાંક ટાંક લઇ હીંગ સાથે કવાથ કરી પીવાથી **અથવા** અશાળીઓ ટાંક ૧૦ લઇ આઠગણા પાણીમાં નાખી ખુબ નરમ થાય ત્યારે ચોળી વસ્ત્રથી પાણી ગાળી વારંવાર ચાર તોલા ભાર પીએ કિંવા તેનો કવાથ કરી પીએ તો અતિવેગથી પીડા કરતી હેડકીનો અવશ્ય તુરત નાશ કરે છે. આ **ચંદ્રશુરરસ** કહેવાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય. અથવા** જેઠીમધ ટાંક ૧ મધ સાથે ચાટે તો હેડકી જાય છે, **અથવા** પીપર ટાંક ૧ સાકર સાથે ફાકવી. **અથવા** દુધમાં ઘી નાખી ઉનું કરી પીએ તો હેડકી મટે છે એમ **સુશ્રુત**નું કહેવું છે.

અથવા બીજોરાનો રસ, મધ, સંચળ મેળવી પીવાથી નિશ્ચે હેડકી જાય છે. **વૈદ્યરત્ન. અથવા** કોઠનો રસ કે આમળાનો રસ મધ સંગાથે પીવાથી હેડકી તથા શ્વાસ મટે છે. એમ **કાશિનાથ પદ્ધતિ. અથવા** એળચી ૧ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, નાગકેસર ૩ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, પીપર ૫ ભાગ, અને સુંઠ ૬ ભાગ લઈ સૂક્ષ્મ વાટી ઘીમાં કરમોવી એ સર્વના બરાબર સાકર મેળવી ટાંક ૨ ભાર પાણી સંગાથે ફાકે તો હેડકી, અજીર્ણ, ઉદરવ્યાધિ, અરશ, શ્વાસ અને ઉધરસ એટલા રોગો નાશ થાય છે. આ એલાદિ ચુર્ણ કહેવાય છે. **વૃંદ.**

ઇતિ હેડકીનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

શ્વાસનો અધિકાર.

શ્વાસનું નિદાન તથા સંખ્યા.

જે વસ્તુઓ ખાવાથી કે જે કારણથી હેડકી થાય છે તેજ કારણોથી શ્વાસ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ભયંકર વ્યાધિના ૫ પ્રકાર છે. મહાશ્વાસ ૧, ઉર્દ્ધશ્વાસ ૨, છિન્નશ્વાસ ૩, તમકશ્વાસ ૪, અને શુદ્રશ્વાસ ૫, એ પાંચ ભેદ છે.

શ્વાસનું પૂર્વરૂપ.

છાતિમાં પીડા, શળ, આફરો, પેટનું સજડ થવું, મળ–મૂત્રનું અટકવું, મુખમાં વિરસપણું અને લમણામાં દુખાવો થાય ત્યારે શ્વાસ રોગ થશે એમ સમજવું

શ્વાસ રોગનું સ્વરૂપ.

સર્વ શરીરમાં ફરતો જે વાયુ તે કફથી મળી જઇ સર્વ નસોને રોકે છે તેથી તે વાયુ ફરી શકતો નથી તેથી શ્વાસ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

પાંચે શ્વાસનાં પૃથક્ પૃથક્ લક્ષણ

જે માણસ દુખ વડે ઉંચે ચાલતા મોટા શબ્દવાળા શ્વાસ લીધા કરે, આફરેલા મસ્ત બળદની પેઠે ઉંચા અવાજથી નીરંતર હાંફ્યા કરે; સંજ્ઞા તથા જ્ઞાન નષ્ટ થઇ જાય અને આંખો ભ્રમણ કર્યા કરે, શ્વાસ લેતાં મ્હોં ફાટેલુ રહે,મળ મૂત્ર–રોકાઇ જાય, બોલ્યું જવાય નહીં, દીનથઇ જાય તથા શ્વાસની ધ્વની વેગળે સંભળાય ત્યારે સમજવું કે **મહાશ્વાસ** નામનો શ્વાસ થએલ છે.

જે મનુષ્ય બહુ ઉંચો શ્વાસ લીધા કરે છે, પણ નીચો શ્વાસ મૂકી શકાતો નથી, મુખ અને શિરાઓ કફથી ઘેરાઇ જવાને લીધે કુપિત થયેલા વાયુથી ભારે પીડા થાય; દ્રષ્ટિ ઉંચી રહે તથા ભમ્યા કરે, મૂર્ચ્છા થઈ આવે અને ગ્લાનિ પામતાં રોગીના જીવતનો સંશય રહે તેને **ઉર્દ્ધશ્વાસ** જાણવો.

શરીરના પાંચે પવનથી પીડાતો શ્વાસ તુટતો લે, અથવા શ્વાસ ન પણ લઇ શકે તથા શરીરનાં મર્મ સ્થાનોનું છેદન થવા જેવી અસહ્ય પીડા થાય આફરો, પ્રસ્વેદ, મૂર્ચ્છા મૂત્રાશયની બળતરા, તથા નેત્ર ખુલ્લાં, શ્વાસ લેતાં નેત્ર લાલ અને અને આંસુ રહિત શક્તિ રહિત,- ચિત્તમાં ઉદ્વેગ બકવા અને મોહોડું સુકાઇ જાય તથા શરીરના વર્ણ વિપરીત થઈ જાય તો તે **છિન્નશ્વાસ** જાણવો, (અસાધ્ય છે.)

શરીરનો પવન ઉલટો ફરી નસોને રોકી દે છે, ત્યારે ગરદન અને માથાને પકડી કફને પ્રકટ કરે છે, તેથી તે કફ કંઠમાં આવી ઘર ઘર શબ્દ બોલ્યા કરે છે. શ્વાસના વેગથી ગ્લાનિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે કારણથી અગ્નિ રોકાઇ મોહને પ્રાપ્ત કરે છે. બડખો પડતી વખતે દુઃખ પામે છે કફ પડયા પછી થોડીવાર સુખ થાય છે. અને ઠીક રીતે બોલાયછે, કંઠમાં વ્યથા થાય છે, સુવે છે તો શ્વાસની પીડાથી નિદ્રા આવવા પામતી નથી. બેસી રહે તો ચેન પડે છે, ગરમ વસ્તુ– ગરમ હવા સારી લાગે છે, આંખો ઉપર સોજો, કપાળ માં પરસેવાના મોતિયા, મ્હોં સુકાય, ધમણની પેઠે શ્વાસ લેછે, વર્ષાથી, ઠંડી હવાથી તથા મીઠી વસ્તુથી વ્યાધિ વધે છે, અને શરીર શ્વાસ લેતી વખત રોલાવ્યા કરે તો જાણવું કે [1]**તમકશ્વાસ** છે, એજ શ્વાસ તાવ મૂર્છાએ કરી સહિત હોય તો તેને પ્રતમક શ્વાસ કહે છે. અને લુખી વસ્તુના ખાવાથી, ખેદ કરવાથી, કોઠામાંનો પવન ઉંચે ગતિ કરતો ક્ષુદ્ર શ્વાસને પ્રકટ કરે છે. પણ તે પ્રથમના ચાર શ્વાસની પેઠે અત્યંત દુઃખી, અંગમાં વ્યથા, ખાન પાનની રોકાણ, ઇંદ્રિયો કે ગાત્રોને દુઃખ દેતો નથી તેથી તે **ક્ષુદ્રશ્વાસ** જાણવો.

શ્વાસોનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

પાંચ શ્વાસો પૈકી ક્ષુદ્રશ્વાસ સુખસાધ્ય છે, તમક કષ્ટસાધ્ય છે, પણ દુર્બળ માણસને થયો હોય તો અસાધ્ય છે. મહાશ્વાસ, ઉર્દ્ધશ્વાસ અને છિન્નશ્વાસ એ અસાધ્ય છે; માટે તેઓના ઉપચાર ન કરવા અને કરવા તો યશની ઇચ્છા છોડી દેવી, કેમકે શ્વાસ અને હેડકી તુરત પ્રાણને લેનારાં છે,

શ્વાસ રોગના ઉપાય.

શ્વાસથી કે હેડકીથી પીડાતા મનુષ્યને ઘણું કરીને મીઠામાં તેલ મેળવી તેનો સેહેવાતો સેહેવાતો શેક કરવો જેથી કફ ત્રુટે છે અને શ્વાસ હેઠો બેસે છે, તથા પવન શાંત થાય છે. જ્યારે શેકથી પરસેવો થાય ત્યારે આદાનો રસ અને મધ પાવું જેથી ઉધરસ, શ્વાસ, સળીખમ તથા કફનો નાશ થાય છે. **અથવા** આદાનો રસ સેર ૦ાા, સુંઠ નવટાંક, બેહેડાની છાલ નવટાંક, બકરીનું મૂત્ર શેર ૨ એ સર્વને ઉનાં કરી ઘટ થયે નીચે ઉતારી પછી મધ શેર ૦ાા મેળવવું. તેમાંથી ટાંક ૧ ભાર સેવન કરે તો ઉધરસ તથા શ્વાસ મટે છે. **અથવા** દશમૂળ, કચૂરો, રાસ્ના, પીપર, અતિવિષ, એરંડાના મૂળ, કાકડાશીંગી, ભોંઆમળી, ભારંગી, ગળો, સુંઠ અને ચિત્રો એઓથી વિધિ પ્રમાણે તૈયાર કરેલી યવાગૂ અથવા કવાથ પીવામાં આવે તો શ્વાસ, છાતિનો દુખાવો, પડખાનું શૂળ, હેડકી અને ઉધરસ એટલા રોગો નાશ થાય છે. **અથવા** ભૂરા કોળાનું મૂળ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી ટાંક ૧ ઉના પાણી સંગાથે ફાકે તો શ્વાસ તથા ઉધરસ નિશ્ચે મટે છે. **અથવા** હળદર, મરી, દ્રાખ, પીપર, રાસ્ના, કચૂરો એઓને સમાન લઇ ચૂર્ણ કરી ટાંક ૧ ગોળ અને સરસીઆમાં મેળવી ચાટે તો શ્વાસનો રોગ નિશ્ચે મટે છે **અથવા**

---

[1] ચરક કહે છે કે–શ્વાસના વેગને લીધે તમક શ્વાસરોગી ચેષ્ટા વગરનો થઇ જાય છે પણ [illegible]ટતો કહેછે કે–તે માણસનો શ્વાસજ રોકાઇ જાય છે.

તમક શ્વાસવાળાને ઉષ્ણ વસ્તુની ઇચ્છા થાય છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે–ત[illegible] શ્વાસ વાયુથી તથા કફથી ઉત્પન્ન થાય છે.

ભારંગી ૧૦૦ ભાગ, દશમૂળ ૧૦૦ ભાગ, અને ૧૦૦ હરડે લઇ એઓને ચારગણા પાણીમાં નાખી ઉકાળવાં, જ્યારે ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે તેને વસ્ત્રગાળ કરી લઈ હરડેને કાહાડી લઇ તેમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ અને પકાવેલી હરડેઓ નાખી ફરી અગ્નિ ઉપર ચઢાવી મંદાગ્નિવડે પકાવવો, જ્યારે શીરા જેવો ઘટ થાય ત્યારે નીચે ઉતારી ઠંડો કરી ૨૪ તોલા મધ નાખી પછી સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર, અને એળચી એ સઘળાં ૪-૪ તોલા અને જવખાર ૨ તોલા લઇ એ સર્વનું સૂક્ષ્મ ચુર્ણ કરી ચાસણીમાં મેળવી એકજીવ કરી સુંદર પાત્રમાં ભરી રાખવો. પછી તેમાંથી ૧ હરડે અને તોલા ૨ ભાર આ અવલેહ સેવન કરે તો મહાદારૂણશ્વાસ, પાંચે પ્રકારની ઉધરસ, અરશ, અરૂચિ, ગોળો, અતિસાર, તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. સ્વર વર્ણને સુશોભિત કરે છે અને જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે. આ **ભાર્ગીગુડ** કહેવાય છે. (**ભાવપ્રકાશ.**) **અથવા** શુદ્ધપારો, ગંધક, વછનાગ, ટંકણ તથા મ_શીલ એ પ્રત્યેક એકએક ટાંક લઈ ઉપરના પદાર્થોને ખરલમાં યથાવિધિએ ખરલ કરતાં અકેક મરી નાખતા જવું અને ખરલ કરતા જવું. પછી ત્રિકટુ ૬ ટાંક ભાર તેમાં નાખી સર્વને એકત્ર સારીપેઠે ઘુંટી સીસીમાં ભરી લેવો. આ રસ ૧ રતી ભાર નાગરવેલના પાનમાં સેવન કરે તો સન્નિપાત, મૂર્છા, સર્વ પ્રકારના શ્વાસ અને વાઇનો નાશ કરે છે તથા સન્નિપાતમાં જે એ ભાન હોય તેને આ રસનો નાસ દેવો. આ **શ્વાસકુઠાર રસ** કહેવાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય** **અથવા** શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, અને ૦ાા ભાગ શુદ્ધગંધક લઇ કુવારપાઠાના રસ સંગાથે ૧ પોહોર ઘુંટી પારાગંધકથી બમણાં શુદ્ધ તાંબાનાં કંટકવેધ પતરાં લઈ ઘુંટેલી માત્રા તેના ઉપર ચોપડીને ત્રાંબાની દાબડીમાં ઘાલી વાળુકા[1] યંત્રમાં ૧ દિવસ લગી પકાવી સિદ્ધ કરી. પછી તેમાંથી રતી ૨ ભાર ગંધક, મરી અને ઘી સંગાથે સૂર્યોદય વેળાએ સેવન કરે તો શ્વાસ મટે છે. આ **સૂર્યાવર્ત રસ** કહેવાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય.** **અથવા** કાકડાશીંગી, સુંઠ, મરી, પીપર, ત્રિફળાં, પાંચલૂણ, પુષ્કરમૂળ, કાળાંમરી, ભોંરીંગણી, ભારંગી અને જટામાંસી એઓને સમાન તોલથી લઇ ચૂર્ણ કરી ટાંક ૨ ભાર, ઉના પાણીસાથે ખાયતો શ્વાસ રોગ મટે છે. **ચક્રદત્ત.** **અથવા** "પીપર, પુષ્કરમૂળ, હરડેની છાલ, સુંઠ, કચૂરો અને કમળકાકડીનો મગજ એઓને સમાન લઇ ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણ બરોબર ગોળ મેળવી ચણા પ્રમાણ ગોળીઓ બાંધી ગોળી ૧-૨ અથવા ૩ નિરંતર ખાય તો શ્વાસ મટે છે." **અથવા** શુદ્ધપારો, શુદ્ધગંધક, શુદ્ધગજવેલ ભસ્મ, સુંઠ, મરી, પીપર, તમાલપત્ર, નાગકેસર, મોથ, વાવડીંગ, નગોડ, કંપિલો અને પીપરીમૂળ એ સર્વ સમાન લઇ સઘળાનું વિધિસહ ચૂર્ણ કરી જળપીપળીના રસના ૩ પુટ દઈ સારી પેઠે ઘુંટી તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળી નિત્ય ગોળી ૧ ખાય તો શ્વાસ, અરશ, ભગંદર, છાતીમાંનું શૂળ, પડખાનું શૂળ, સંગ્રહણી, પેટના રોગ, અને પ્રમેહ એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. આ **મહોદધિરસ** કહેવાય છે. **સર્વસંગ્રહ.** **અથવા** શુદ્ધપારો, શુદ્ધગંધક, શુદ્ધલોહભસ્મ, પુલાવેલો ટંકણ, રાસ્ના, વાવડીંગ, ત્રિફળાં, દેવ-

[1] સુંદર કાળી માટીની પમતી હાંડિના મધ્ય ભાગમા, જે ઔષધ ભરેલું પાત્ર હોય તે રાખી, હાંડિનાં ગળા સુધી ચોખી રેત ભરી પ્રયોગમાં લખ્યા પ્રમાણે અગ્નિ આપવો તેને **વાલુકાયંત્ર** કહે છે.

દાર, ત્રિકટુ[2], ગળો, કમળકાકડીના ગોળા અને શુદ્ધ વછનાગ, એ સર્વ બરાબર ભાગે લઇ પારા ગંધકની કજળી કરી બીજાં ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી એકઠાં ઘુંટી મધ સાથે રતી ૩ ભારની ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ યોગ્ય અનુપાન સાથે સેવન કરે તો શ્વાસ અને ખાંસી જાય છે. આ **અમૃતાર્ણવ રસ** કહેવાય છે, **વૈદ્યરહસ્ય. અથવા** શુદ્ધપારો તથા શુદ્ધ ગંધક એ બે બરાબર લઇ તેઓની કાજળ[3] કરી તાંદળજાના રસમાં ૫ દિવસ સુધી ઘુંટી વજ્ર મૂસમાં મૂકી વાળુકાયંત્ર દ્વારા ૧ દિવસ લગી પકાવી પછી બે પોહોર દશમૂળના કાઢમાં ઘુંટી તેમાંથી રતી ૨ નાગરવેલના પાન સંગાથે ખાય તો શ્વાસ તથા હેડકી નાશ પામે છે, આ **મેઘાડંબર રસ** કહેવાય છે. **રૂદ્રદત્ત.**

શ્વાસ રોગીને સંવ્યાસેવ્ય.

રેચ, ઉલટી દિવસે સુવું, ચોખા, કળથ, બકરીનું ઘી, દારૂ, તુરીયું, કાચુરતાંક, લસણ, ગાયનું મૂત્ર, તાંદળજો, ઉનું પાણી, શેક અને ધૂમ્રપાન એટલાં પથ્ય છે. તથા ખપે તેને સસલાનું તેતરનું અને લવાનું માંસ હિતકારી છે.

પૂર્વ દિશાનો પવન, બકરીનું દુધ, દુષ્ટ પાણી, રાઇ અને કંદમૂળ વગેરે કુપથ્ય છે.

ઇતિ શ્વાસનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ઇતિ શ્રી **મન્મહારાજાધિરાજ રાજરાજેંદ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી** વિરચિત **અમૃતસાગર નામા ગ્રન્થવિષે રક્તાપત, ક્ષય, હેડકી અને શ્વાસ, રોગોની ઉત્પત્તિ લક્ષણ તથા યત્ન નિરૂપણ નામા પાંચમો તરંગ સંપૂર્ણ.**

તરંગ છઠ્ઠો.

સ્વરભેદ અરોચક છર્દિવળી મૂરછા ભ્રમ ઉંઘજ ઘેન મળી;
અધિકારજ સાત કહું વિગતે, રસમા સુતરંગ વિષે સુરિતે.

સ્વરભંગ—સાદ ફેરફાર થવાનો અધિકાર.

—(૦)—

સ્વભેદનાં નિદાન તથા સંખ્યા.

વિશેષ તાણીને બોલવાથી, ઉંચે સ્વરે ગાવાથી કે રાડ પાડીને લઢવાથી કિંવા ઉંચે સાદે વેદ-આદિનો પાઠ કરવાથી, ગળા ઉપર કોઇપણ પ્રકાર-માર વાગવાથી અને વિષ-ઝેરી પદાર્થોના ખાવાથી તથા દોષો કુપિત થવાથી સ્વરને ચલાવનારી નસોમાં દોષો સ્થિતિ પામી સ્વરને ખરાબ કરી નાખે છે. એને **સ્વરભંગ** રોગ કહે છે. તેના છ પ્રકા-

૨ સુંઠ, કાળાંમરી અને લીંડા પીપર એ વસ્તુઓ ત્રિકટુ, ત્ર્યુષણ, ત્રિગડુ અને વ્યોષાદિ સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે.

૩ પારો અને ગંધક બન્ને ભેળાં ૨ પોહોર સુધી ખરલમાં અખંડપણે ઘુંટે તેને પારા ગંધકની કાજળી કહે છે. કેટલોક ગ્રન્થકારો પારો ૧ ભાગ અને ગંધક બે ભાગ લેવાન કહેછે તથા કેટલાક સમાન ભાગ લખે છે; પરંતુ સદ્વૈદ્યોને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરવું **ભા. ક.**

રછે એટલે વાયુનો, પિત્તનો, કફનો, ત્રિદોષનો, શરીરના સ્થૂળપણાનો અને ક્ષયરાગના લીધે થયેલો એમ છ ભેદ છે.

સ્વરભેદનાં લક્ષણો.

જો નેત્ર, મુખ, મળ અને મૂત્ર પીળાં જણાય અને બોલવાના વખતે ગળામાં બળતરા થાય તો જાણવું કે **પિત્તનો** સ્વરભંગ છે. અને કાળાં જણાય તથા તુટેલો સાદ નીકળે તો વાયુથી સ્વરભંગ છે.

જો નિરંતર કફથી ગળું રોકાયલું રહે, ધીમે ધીમે પરાણે બોલાય અને રાત્રિના કરતાં દિવસે ઠીક બોલાયતો જાણવું કે **કફનો** સ્વરભંગ છે.

જો ઉપર કહલા ત્રણે દોષોના દોષો મિશ્ર થયા જણાય તો જાણવું કે **ત્રિદોષ સન્નિપાતનો** સ્વરભંગ છે.

જો બોલતી વખતે મોહોડામાંથી ધુમાડો નીકળે તો જાણવું કે ક્ષયનો સ્વરભંગ છે.

જો ગળામાનું ગળામાંજ બોલાય-અન્યજનના સાંભળવામાં તેનો શબ્દ સમજાય નહીં, રહી રહીને બોલે, ગળામાં અવાજ થાય, તૃષા ઘણી લાગે અને કફ કે મેદથી ગળું ખરડાયલું રહે તો જાણવું કે શરીરમાં **મેદ વધી જવાથી** સ્વર ભંગ થયો છે.

સ્વરભેદનું અસાધ્યપણું.

જન્મથી પ્રાપ્ત થયેલો, ક્ષયરોગીને થયેલો, વૃદ્ધનો, નિર્બળ-દુર્બળનો, અને લાંબા વખતથી થયેલો તથા મેદ-શરીર ફુલી જવાથી કે ત્રિદોષથી થએલો સ્વરભંગ મટતોજ નથી.

ઉપાય.

વાયુ વગેરેથી થએલ શ્વાસ અને ઉધરસને મટાડવાના જે જે પાછળ ઉપાયો કહેલા છે તે તે ઉપાય દોષોની પદ્ધતિને અનુસરી સ્વરભંગના પણ ઉપાય કરવા. **અથવા** વાયુથી સાદ બગડેલો હોય તો મીઠું અને તેલથી મિશ્ર કરેલા પદાર્થો ખાવા. પિત્તથી સાદ બગડેલો હોય તો ઘી અને મધ વિષમ પ્રમાણમાં ખાવાં. **અથવા** ગળાનું, તાળવાનું અને અવાળુનું લોહી કઢાવવાથી આરામ થાય છે. **અથવા** ઉના પાણીના પીવાથી વાયુનો સ્વરભંગ મટે છે. **અથવા** ઘી તથા ગોળ મેળવીને ખાવાથી વાયુનો સ્વરભેદ મટે છે. **અથવા** ઉનું દુધ પીવાથી પિત્તનો સ્વરભંગ મટે છે. **અથવા** પીપર, પીપરામૂળ અને મરીનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર સંગાથે પીએ તો કફનો સ્વરભંગ મટે છે. **અથવા** ભોંરીંગણી તોલા ૪૦૦, પીપરીમૂળ તોલા ૨૦૦, ચિત્રક તોલા ૧૦૦ અને દશમૂળ તોલા ૧૦૦, એટલા પદાર્થોને ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં નાખી ઉકાળવાં, ઉકળતાં ઉકળતાં જ્યારે આઠમા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી કપડાથી ગાળી કાહડવું. તે પાણીના અરધા ભાગે જુનો-ત્રણ વર્ષનો ગોળ નાખી ફરી અગ્નિ ઉપર ચઢાવી માત્રા જેવો થાય ત્યારે નીચે ઉતારી તેમાં બત્રીશ તોલા ત્રિજાત[1] ૪ તોલા મરી, એઓનું ચૂર્ણ અને મધ તોલા ૧૬ નાખી હલાવી એકજીવ કરી અવલેહ તૈયાર કરવો. તેમાંથી દેશ, કાળ, વય. અગ્નિ, અને રોગીના રોગનું બળ નિહાળી યોગ્ય માત્રાએ આપે તો ઉધરસ, શ્વાસ, મંદાગ્નિ, ગોળો, પ્રમેહ, ગળાના રોગ, ઝાડાના વેગને અટકાવવાથી

૧. તજ, તમાલપત્ર, અને એળચી એ ત્રણવસ્તુઓ ત્રિજાત સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે.

પેટમાં થએલો આફરો, મુત્રકૃચ્છ, ગાંઠોના રોગ, અને રસોળી વગેરેનો નાશ કરેછે આ **નિદિગ્ધ કાવલેહ** કહેવાય છે. એમ **ભાવમિશ્રનું** કહેવું છે. **અથવા** બોડીઅજમો, હળદર, ચિત્રકમૂળ, જવખાર અને આમળાં એટલાં ઔષધો બરાબર ભાગે લઇ વસ્રગાળ ચૂર્ણ કરી ટાંક ૨ ભાર ઘી મધના સંયોગે ચાટેતો ભયંકર સ્વરભંગ પણ નાસ પામે છે. **અથવા** હરડેની છાલ, સુંઠ અને પીપર એઓનું ચૂર્ણ કરી ઉના પાણી સંગાથે સેવન કરેતો ક્ષયનો સ્વરભંગ મટે છે. **વૈદ્યવિનોદ. અથવા** "બેહેડાની છાલ, પીપર, સિંધાલુણ અને આમળાં એઓનું ચૂર્ણ ગાયની સુંદર છાશ સંગાથે કે સ્વચ્છ ગૌમૂત્ર સંગાથે પીએ તો સ્વરભેદ મટે છે. **વૃંદ. અથવા** જાયફળ, પીપર, નીલ અને બીજોરાં પુષ્પના કેસરા એઓને સૂક્ષ્મ વાટી મધમાં ચાટે તો સ્વરભંગ મટે છે અને સ્વર ઘણોજ સુંદર થાય છે. આ **જાયફળ અવલેહ** કહેવાય છે. **સર્વસંગ્રહ અથવા** પાનની જડ (કુલંજન) મોહોડામાં રાખેતો સ્વરભંગ મટે છે. **અથવા** ચવક, અમલવેદ, સુંઠ, મરી, પીપર, કોકમ (તિંતડીક), તાલીસપત્ર, જીરૂં, વંશલોચન, તમાલપત્ર, અને ચિત્રામૂળ એઓનું વિધોક્ત ચૂર્ણ કરી તેનાથી ત્રમણા જુના ગોળ સંગાથે ગોળીબનાવી મ્હોંમાં રાખે તો સ્વરભંગ, પીનસ, કફરોગ અને અરૂચિ એટલા રોગો મટે છે. આ **ચવ્યાદિચુર્ણ** કહેવાય છે. **અથવા** શુદ્ધ પારાની ભસ્મ, લોહની ભસ્મ, અને તાંબાની ભસ્મ એઓ સમાન લઇ ભોંરાંગણીના ફળના રસના ૨૧ પુટ દઇ ખૂબ ઘુંટી ગોળીઓ મગ જેવડી વાળી ગોળી ૧ મોહોડામાં રાખી ચૂસે તો સ્વરભંગ જાય છે. એમ **ગોરખનાથજીનું** કહેવું છે. અથવા બ્રાહ્મી, વજ, હરડેદળ, અરડુસો અને પીપર એઓનો સમાન લઇ ચૂર્ણ કરી મધ સંગાથે ટાંક ૨ ભાર ૭ દિવસ સુધી સેવન કરે તો નિશ્ચે સ્વરભંગ જાય છે અને સુંદર કિન્નર સમાન સ્વર થાય છે. આ **બ્રહ્માદિ અવલેહ** કહેવાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય.**

સ્વરભંગમાં **પથ્યાપથ્ય** શ્વાસ તથા ઉધરસના અધિકારમાં બતાવેલા પ્રમાણેજસમજવા.

ઇતિ સ્વરભંગ રોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

અરૂચિનો અધિકાર.

અરૂચિનાં નિદાન તથા સંખ્યા.

શોચથી, ક્રોધથી, મોહથી, અતિ લોભથી, ભય પ્રાપ્ત થવાથી, વાયુ-આદિના કોપથી, મનને ગ્લાનિ ઉપજાવનારા ભોજન પદાર્થોથી, કુરૂપ જોવાથી, દુર્ગંધિથી, અને ઉલટી, રેચ-આદિથી ભોજન ઉપર અરૂચિ થાય છે તેને અરોચક રોગ કહે છે. તે રોગ વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રિદોષથી અને શોકાદિની ઉલ્વણુતાથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ અરોચક રોગના પાંચ ભેદ છે.

અરૂચિનાં લક્ષણ.

જો મોહોડું કપાયલું કે ખાટું રહે, છાતીમાં શૂળ અને ભોજન ઉપર અરૂચિ થાય તો જાણવું કે **વાયુના** પ્રકોપથી અરૂચિ થઇ છે.

જો મોહોડું ખાટુ, ગરમ, તીખું-કડવું, રસરહિત અને દુર્ગંધવાળું હોય તથા શરીરમાં દાહ અને મુખમાં શોષ પડે તો જાણવું કે **પિત્ત** પ્રકોપથી અરૂચિ થએલી છે.

જો મોહોડું મીઠું તથા ખારૂં અને તાંતણાવાળું ચીકણું રહે બહારથી ચોપડું, ભારે, ઠંડું અને દુર્ગંધવાળું થઈ જાય અથવા તો શરીર ભારે, બંધકોષ, શરીરમાં ઠેકાણે ઠેકાણે વેદના, મોહોડામાંથી લાળ પડે અને ભોજનમાં અરૂચિ ઉપજે તો જાણવું કે કફ કોપથી અરૂચિ થયલી છે.

જો ઉપર બતાવેલા ત્રણે દોષનાં ચિન્હો મિશ્ર જણાય તો જાણવું કે ત્રિદોષના કોપની અરૂચિ થઇ છે.

જો પેટમાં ભૂખ, મોહોડામાં રસપણું છતાં અન્ન ખાવા તરફ મોહોડું અનાદર બતાવતું હોય તો જાણવું કે શોકાદિ કારણોથી અરૂચિ થઇ છે.

અથવા વાયુથી અરૂચિ થઇ હોય તો છાતીમાં શૂળ, પિત્તથી થઇ હોય તો અત્યંત બળતરા તથા અગ્નિપાસે બેઠેલા જેવો સંતાપ થાય છે, કફથી થઈ હોય તો મુખમાં કફ સહિત થુંક આવે. ત્રિદોષથી થઇ હોય તો ત્રણે દોષનાં ચિન્હ અને આગંતુક કારણોથી થઇ હોય તો મન વ્યાકુળ, મોહ તથા શૂન્યતા થાય છે.

આ અરૂચિના અંતર્ભૂત **ભક્તદ્વેષ** અને **ભક્તાચ્છંદ** એ બે ભેદ રહેલા છે તેને **ચરક** તથા **સુશ્રુતે** તો અરોચક રોગનાજ પેટામાં ગણેલ છે પણ **વૃદ્ધભોજનો** મત તો એ બેથી જુદોજ છે. કહે છે કે—“ મોહોડામાં નાખેલા ભોજન પદાર્થો મીઠા ન લાગે તેનેજ અરૂચિ જાણવી, પણ મનથી ભોજનનું ચિંતવન કરી, ભોજનને નિહાળી કિંવા તેનો સ્પર્શ કરી ભોજન પ્રત્યે દ્વેષ ઉપજે છે તે **ભક્તદ્વેષ** કહેવાય અને ક્રોધથી, બ્હીકથી, પ્રેમના રોધથી, ભક્તિના રોકાણથી જે અન્ન ઉપર અશ્રદ્ધા ઉપજે છે તે **ભક્તાચ્છંદ** કહેવાય છે. ”

ઉપાય.

ભોજન કરતાં પેહેલાં નિરંતર આદાને સિંધાલૂણ લગાડી તેનું સેવન કરવું તો તે અરૂચિ, મંદાગ્નિ તથા જીભના વિરસપણાનો નાશ કરે છે અને જીભને તથા કંઠને સાફ રાખે છે. **અથવા** મધની સંગાથે આદાનો રસ પીવો જેથી અરૂચિ, ઉધરસ અને શ્વાસ નાશ થાય છે. તથા સલીખમ-કફ મટે છે. **અથવા** પાકેલી મીઠી આંબલીનું સાકર સહિત સરબત, બરફ કે ઠંડા પાણી સાથે બનાવી કપડાથી ગળી તેમાં એલચી, લવીંગ, મરી અને બરાસનો પ્રતિવાસ દઇ તે સરબત પીએ તો કિંવા તે સરબતના કોગળા જો વારંવાર મોહોડામાં રાખે તો અરૂચિનો નાશ કરે છે અને પિત્તનું શમન કરે છે. આ **અમ્લીકાપાનક** કહેવાય છે. **અથવા** શેકેલી રાઇ, શેકેલું જીરૂં, શેકેલી હિંગ, શેકેલી સુંઠ, સિંધાલૂણ અને ગાયનું દહિં એ સર્વને મિશ્રિત કરી એટલે દહિં વિના બીજી ઔષધીઓનું ઝીણું ચૂર્ણ કરી દહીમાં નાખી વસ્ત્રથી ગાળીલઇ તેમાં ગાયની જાડી સુંદર છાશ જોઇએ તેટલી નાખી પીએ તો અરૂચિ મટે છે અને જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે. **અથવા** સારીપેઠે કડેલું દુધ અને લુગડામાં બાંધીને પાણી વગરનું કરેલું ભેંશનું દહિં એ બન્નેને એકઠાંકરી તેમાં જોઇએ તેટલી સાકર નાખો છણી કાહાડી, એળચી, લવીંગ, બરાસ અને મરી એઓનું ઝીણું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખી પીએ તો તાતકાળ રૂચિ થાય છે. આ ઉત્તમ **શીખરણી-શીખંડ** કહેવાય છે. **અથવા** દાડિમના દાણા તોલા ૮, સાકર તોલા ૧૨, અને ત્રિસુગંધી (તજ, તમાલ અને એળચી) એક

તોલો લઇ ઝીણું ચૂર્ણ કરી યોગ્ય માત્રાથી સેવન કરે તો અરૂચિ મટે છે, અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે, જ્વર, સળીખમ તથા ઉધરસને મટાડે છે અને પાચન ગુણવાળું છે. આ દાડિમાદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે. અથવા લવીંગ, મરીચકંકોળ, વાળો, ચંદન, તગર. કમળકાકડીના ગોળા, કાળીજીરી, વીરણવાળો, અગર નાગકેસર, પીપર, સુંઠ, એળચી, તજ, ચિત્રો, બરાસ, જાયફળ અને વંશલોચન એ સમાન ભાગે તથા તેઓનાથી અરધ ભાગે સાકર એ સર્વનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ટાંક ૧ ભાર પાણી સાથે સેવન કરે તો અરૂચિ, મંદાગ્નિ, ક્ષીણતા, બંધકોષ, ઉધરસ, હેડકી, ક્ષય-શોષ, સંગ્રહણી, અતિસાર, પ્રમેહ, તમક-નામનો શ્વાસ, તથા ગળગ્રહ, સળીખમ અને ઉરઃક્ષત-છાતીમાંની ચાંદી એટલા રોગોનો નાશ કરે છે તથા રૂચિ કરનાર, તૃપ્તિ કરનાર, અગ્નિને દિપાવનાર, બળ આપનાર, મૈથુન શક્તિને વધારનાર અને ત્રિદોષને જીતનાર છે. આ લવંગાદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે. ભાવપ્રકાશ. "અથવા વરીઆલી, જીરૂં, મરી, કોકમ, અમલવેદ, સંચળ, ગોળ, મધ, બીજોરાના કેસરા, તજ, તમાલપત્ર, વંશલોચન, એળચી, દાડિમના દાણા અને જીરૂં એટલાં ઔષધો અધેલા અધેલા ભાર લઇ અથવા પંચકોલ, મરી, અજમોદ, કોકમ, અમ્લવેતસ, આસગંધ, અજમો અને કોઠવડી એ સઘળાં અધેલા અધેલા ભાર અને સાકર ટાંક ૪ લઇ ઝીણાં વાટી ટાંક ૨ ભાર પાણી સાથે નિત્ય સેવન કરે તો અરૂચિ, શ્વાસ, ઉધરસ શૂળ, ઉલટી અને રક્તપિત્ત એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. આ વૃહદેલાદિ ચુર્ણ કહેવાય છે. સારસંગ્રહ અથવા જવખાર, સાજીખાર, ફુલાવેણો ટંકણ, પાંચ જાતનાં લૂણ, ત્રિકટુ, ત્રિફળા, લોહભસ્મ, બરાસ, ચવક, ચિત્રો, દાડિમના દાણા, કોકમ અને આદુ એ સર્વ બરોબર લઇ ચૂર્ણ કરી અજમાના અર્કની ૩ ભાવના દઇ પછી લીંબુના રસની ૫ અને અમ્લવેતસના રસની ૩ ભાવના દઈ સારી પેઠે ઘુંટી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળી તે પૈકી-૧ ગોળી નિરંતર સેવન કરે તો અરૂચિ, મંદાગ્નિ, ગોળો, પ્રમેહ, શ્વાસ, ઉધરસ, કફ અને અજીર્ણ એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. આ અગ્નિકુમાર રસ કહેવાય છે. સર્વસંગ્રહ. અથવા મનને જે પ્રિય વસ્તુ હોય તેનું સેવન કરવાથી પણ અરૂચિ મટે છે.

ઇતિ અરોચક આધિકાર સંપૂર્ણ.

ઉલટીનો અધિકાર.

ઉલટીનું નિદાન સંપ્રાપ્તિ તથા સંખ્યા.

અત્યંત પાતળા પદાર્થોના ખાવાથી, અત્યંત ચીકણી વસ્તુના ખાવાથી, સુગ આવે તેવી અપ્રિય વસ્તુના સેવનથી, પેટમાં કૃમિઓના પડવાથી, ખારાં તથા સમય વિનાનાં ભોજનથી, દુર્ગંધના આવવાથી, અત્યંત ઉતાવળુ ભોજન કરવાથી, અહિત ભોજનથી, ભયથી, ઉદ્વેગથી, અજીર્ણથી, આમથી, સુગાંમણા પદાર્થોના જોવાથી કે સ્પર્શ કરવાથી, વાતપિત્ત અને કફના દુષ્ટપણાથી, અતિ ગ્લાનિ ઉપજાવનાર વાતોના સાંભળવાથી અને સ્ત્રીને ગર્ભ રહેવાથી જમેલું અન્ન બલાત્કારથી પાછું ઉછાળતાં ઉર્દ્ધગતિ કરી મુખદ્વારા બ્હાર નીકળે છે, તેને ઉલટી-છર્દિ-વાંતિ-ઓકારી-વૉમીટ-છાંટ-પાછુંવળ્યું વગેરે વગેરે

નામે વાળો રોગ કહે છે. તેના પાંચ ભેદ છે—એટલે વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રિદોષથી અને અહિત—અણગમો ઉપજાવનારા પદાર્થોના દર્શન સ્પર્શ સેવન અને શ્રવણથી ઉલટીનું બીજ રોપાય છે.

ઉલટીનું પૂર્વરૂપ તથા સામાન્ય લક્ષણ.

જ્યારે ઉલટી થવાની હોય ત્યારે મોળ આવે છે, ઓડકાર રોકાઇ જાય છે, મોહોડામાં પાણી આવે છે, મોહોડું ખારૂં થઈ જાય છે, પેટમાં ગટોરા વળે છે અને અન્ન ઉપર બહુજ દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે. તથા ઉલટી થાય છે ત્યારે વેગથી મોહોડાને બુરી દેતો, શરીરને મરડતો અને મુખમાંથી દોડી પહોંચતો જે દોષ તેને ઉલટી કહે છે.

વાયુના સંબંધથી ઉલટી થવાવાળાને છાતીમાં, પડખાઓમાં, માથામાં અને નાભિમાં વ્યથા—પીડા થાયછે, મુખ સુકાયછે, ઉધરસ આવેછે, સ્વરભંગ, ગાત્રોમાં સોયો ઘોંચાય તેવું લાગવું અને હેબકના શબ્દની પ્રબળતાવાળું, ફીણ સહિત કાળું, પાતળું, તુટેલું, તરૂં તથા વેગવંત, પણ થોડું પાછું વમે છે તથા ઉલટી થતાં કષ્ટ વધારે પડેછે.

પિત્ત સંબંધી ઉલટીવાળાને મૂર્છાથી, તૃષાથી, મુખશોષથી, માથા, તાળવાના અને નેત્રના સંતપ્તપણાથી અંધારાં તથા ચક્કર—ફેર આવે છે અને ઉનું હરીતરંગનું, કડવું, ધૂમ્રતા સહ તથા દાહવાળું વમન થાય છે.

કફના સંબંધી ઉલટીવાળો તંદ્રા—ઘેનથી, મુખની મીઠાસથી, કફના ઝરવાથી, તૃપ્તિ રહેવાથી, નિદ્રાથી, અરૂચિથી, તથા ભારે પણાથી પીડાય છે તથા રૂંવાડાં ઉભાં થઇ આવે છે, મીઠું, જાડું કફવાળું, સ્નિગ્ધ ધોળું અને થોડી વેદનાવાળું વમન કરે છે.

ત્રિદોષના સંબંધી ઉલટીવાળાને શૂળ ચાલે છે, અન્નનો ખરાબ પાક થાય છે, અપચો થાય છે. અરૂચિ, દાહ, તૃષા, શોષ, અને પ્રમેહ અત્યંત થાય છે અને ખારૂં, ખાટું, નીલા રંગનું, જાડું, ઉનું તથા લોહીવાળું વમન થાય છે.

આગંતુક કારણોના સંબંધી અર્થાત્ અહિત પદાર્થોના સેવનથી, કૃમિના ઉપદ્રવથી, આમથી, અણગમો આપનાર—સુગામણા પદાર્થોના દર્શનાદિથી અને ગર્ભના રહેવાથી થયલી ઉલટી આગંતુક કહેવાય છે તેનાથી ઉક્લેદ અને વમન થાય છે.

ઉલટીના ઉપદ્રવો.

ઉલટીવાળા રોગીને ઉધરસ, હેડકી, શ્વાસ, જ્વર, તૃષા, ચિત્તનું વિકૃતપણું, છાતીમાં વ્યાધિ અને અંધારાં આવે એટલા ઉપદ્રવો થાય છે.

ઉલટીનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

ક્ષીણ થયેલઃ માણસને વિશેષ લાગુ પડેલી ઉપદ્રવોએ કરીને સહિત, લોહી તથા પરૂ સંયુક્ત મોરપીંછના ચાંદલા જેવી કાંતિવાળી ઉલટી હોય તો તે પ્રાણઘાતક છે અને ઉપદ્રવો વગરની હોય તે સાધ્ય—મટે તેવી જાણવી.

ઉપાય.

સઘળા પ્રકારની ઉલટીઓ આમાશયના ઉછાળાથી થાયછે માટે ઉલટીવાળા રોગીને લંઘન કરાવવું શ્રેષ્ટછે, લંઘન કરાવવું અને કફ પિત્તને હરનારૂં સંશોધન કરવું; પરંતુ વાયુના સબંધવાળી ઉલટીમાટે તેમ કરવા ગ્રંથકારોએ ચોખી ના પાડીછે. તેથીજ તે ચિકિત્સા કરવી

नहीं; धाणा, सुंठ, तथा दशमूळ, एओना यूष के रसथी वायुनी उलटी बंध थाय **छे. अथवा** घीमां सिंधालूण नाखी पीवाथी वायुनी उलटी बंध पडे छे, **अथवा** मग तथा आमळाना रसमां गायनुं घी अने सिंधालूण नाखी पीवाथी वायुनी उलटी बंध पडेछे.

अथवा अडद, मग, मसूर, तथा जवनो लोट लइ तेनी पातळी थुली करी थंडी थए मध नाखी पीवाथी पित्तनी उलटी बंध पडे छे. **अथवा** आमळाना रसमां चंदननुं चूर्ण अने मध मेळवी पीवाथी पित्तनी उलटी बंध पडे छे. **अथवा** पित्तपापडानो क्वाथ करी मध मेळवी पीवाथी पित्तनी उलटी बंध पडे छे. **अथवा** लींबडा उपरनी गळो, लींबडानी अंतर छाल, कडवां पडवळ, त्रिफळा एओनो क्वाथ करी मध नाखी पीए तो पित्तनी उलटी मटे छे. **अथवा** माखीनी हघार, साकर तथा चंदन, मध संगाथे चाटे तो पित्तनी उलटी मटे छे. **अथवा** मसूरनो साथवो दाडिमना रसमां मध नाखी पीवाथी वायु पित्त अने कफनी उलटी मटे छे. **अथवा** गळो अने सुखडनो काढो चोखाना धोवणमां मध नाखी पीवाथी पित्तनी उलटी मटे छे. **अथवा** एळची, मोथ, नागकेसर, चोखानी धाणी, उपलसरी सुखड, कचूरो, बोरनी मीज, लवींग अने पीपर एओनुं चुर्ण करी टांक १ तथा २ मधमां कालवी चाटे तो त्रणे दोषनी उलटी मटे छे. **अथवा** पीपळानां छोडीआं बाळी पाणीमां ठारी ते पाणी गळीने पीवाथी उलटी मटे छे. **अथवा** आमळांनी मीजो, बोरनी मीजो, पीपर अने माखीनी हघार एओनो क्वाथ करी मध अने साकर मेळवी पीवाथी उलटी मटे छे. **वैद्यविनोद. अथवा** जांबुनां अने आंबानां पांदडां लई एओनो क्वाथ करी तेमां चोखानी धाणीनुं चुर्ण तथा मध नाखी पीवाथी भयंकर उलटी, अतिसार अने उग्र तृषाने पण शांत करे छे **अथवा** पीपळानी कुंपळो अने बोलशरीनां फुल एओने सुकवी बाळी पाणीमां नाखीने ते पाणी पीवाथी दुर्जय उलटी पण तात्काळ जीताय छे मटे छे. **अथवा** बोलीनी छाल अथवा गळोनो क्वाथ करी मध नाखी पीए तो त्रणे दोषनी उलटी मटे छे. **अथवा** संचळ, जीरुं, साकर अने मरी एओनुं चुर्ण करी मधमां कालवी चाटे तो तत्काळ उलटी बंध पडे छे. **बीभत्स** पदार्थोना दर्शन–आदिथी थएली उलटी अत्यंत व्हाला पदार्थोना उपयोगथी **गर्भाधान**ना कारणथी. थएली उलटी व्हालां फळोना उपयोगथी, **आमवायी** थएली उलटी लंघनथी अने **अहित** पदार्थोना सेवनथी थएली उलटी हितकारी पदार्थोना सेवनथी बंध पडे छे. **भावप्रकास. अथवा** केसर मासो १, एळची मासा २ अने हिंगळोक रती २, एओने झीणां लसोटी मध संगाथे चाटे तो उलटी बंध पडे छे. **अथवा** भमरीना घरनी माटी पाणीमां छमकावी पीवाथी **अथवा** मोर पीछना चांदलानी राखथी **अथवा** बहु ओडकार वाळी उलटी थती होय तो पीलुडी धाणा, मोथ, जेठीमध तथा रसवंती एओनुं चुर्ण मधमां कालवी चाटवी बंध पडे छे.

उलटीनो अधिकार संपूर्ण.

——(०)——

તૃષાનો અધિકાર.

તરશની નિદાન પૂર્વક સંપ્રાપ્તિ તથા સંખ્યા.

પ્રત્યેક મનુષ્યને પોતાના સ્થાનમાંજ સંચિત–એકઠું થયલું પિત્ત, પોતાને વધારનારા તીક્ષણ, ખાટા અને ગરમ પદાર્થોથી કુપિત થઇ જાય છે. અને પોતાના સ્થાનમાંજ સંચિત થએલો વાયુ, ભયથી થાકથી તથા બળનો ક્ષય કરનારા ઉપવાસ–આદિથી કુપિત થઇ અર્થાત્ વાયુ અને પિત્ત કોપ પામી ઉર્દ્ધગામી થઇ તાળવાને દુષિત કરી તરશને પ્રકટ કરે છે. એકલું તાળવું દૂષિત થવાથીજ તૃષા ઉત્પન્ન થાય છે એમજ નથી, પણ જળને વહેનારી નસો પણ દોષોથી દૂષિત થવાથી પણ તૃષા પેદા થાય છે. તેના સાત પ્રકાર છે. એટલે વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, શસ્ત્રાદિના પ્રહારથી, બળક્ષીણ થવાથી, ભોજનના કરવાથી અને આમથી એમ સાત કારણોથી તરશ ઉત્પન થાય છે.

તરશનું સ્વરૂપ.

નિરંતર પાણી પીતો જાય છતાં તૃપ્તિ થાય નહીં અને પાણી પીવાનીજ ઇચ્છા રહ્યા કરે તે તરશ રોગ કહેવાય છે. તાળવા, હોઠ, કંઠ તથા મુખમાં શોષ, અને બળતરા, સંતાપ મોહ, ભ્રમ, તથા બકવા થાય એ સઘળાં તરશનાં લક્ષણ છે. એટલે તરશ રોગની ઉત્પત્તિના વખતે આ લક્ષણો વિશેષે કરીને થાય છે.

તરશનાં લક્ષણો.

જો વાયુના કારણથી તરસ થએલી હોય તો મોહોડું ઉતરી જાય છે, લમણાં અને માથામાં પીડા થાય છે, તરસ તથા જળને વહેનારી મુખ્ય નસો રોકાઇ જાય છે. મુખમાંથી છએ રસનો સ્વાદ જતો રહે છે અને ઠંડું પાણી પીવાથી તરશ વૃદ્ધિ પામે છે. તે **વાતજા** કહેવાય છે.

જોપિતના કારણથી તૃષા થએલી હોય તો મૂર્ચ્છા–ભાન રહિત, અન્ન ઉપર દ્વેષ, બકવા, બળતરા, નેત્ર રાતાં, મુખમાં શોષ, તથા મુખ કડવું થાય છે. ઠંડ સારી લાગે. શરીરમાં તાપ, મળ–મૂત્ર તથા આંખો પીળાં થાય છે, અને ગળામાંથી ધુમાડા નીકળે છે તે **પિતજા** કહેવાય છે.

જો કફના કારણથી થએલી તૃષા હોય તો જઠરાગ્નિની ઉષ્ણતાને કફ રોકી લે છે તેથી અગ્નિની ઉષ્ણતાથી જળને વહેવા વાળી નસોનું શોષણ થવાને લીધે કફથી જે તૃષા ઉત્પન્ન થાય છે તેથી આતુર થએલો પ્રાણી અતિ દુર્બળ થઇ જાય છે. નિદ્રા વધે છે, શરીર ભારે રહે છે, અને મુખ મીઠું થઇ જાય છે, તથા દિન પ્રતિદિન સુકાતો જાય છે તે **કફજા** કહેવાય છે.

જે **શસ્ત્ર** વગેરેના ઘા વાગવાથી શરીરમાંથી લોહી નીકળે છે તેથી પીડા થવાને લીધે તરશ લાગે છે તે તરશ **ક્ષતજા**ની સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે.

જો **ક્ષય**ના કારણથી થએલી તરશ હોય તો છાતી દુખે, કંપ, શોષ, તથા જડતા ઉત્પન્ન થાય છે, અને પાણી પીધા કરે, તદપિ તૃષા શાંત થાય નહીં તે રસના ક્ષય થવાથી કિંવા સન્નિપાતથી થાય છે. તેથી **ક્ષયજા** કહેવાય છે.

જો આમથી ઉત્પન્ન થએલી તરશ હોય તો તેમાં ત્રણ દોષોનાં ચિન્હ–લક્ષણ થાય છે, હૃદયમાં શૂળ, થુંકવું અને ગ્લાનિ થાય છે, તે **આમજા** કહેવાય છે.

અને ખાધેલા અન્નથી જો તૃષા થઇ હોય તો–એટલે સ્નિગ્ધ, ખાટું, ખારૂં, તીખું તથા ભારે અન્ન ખાવામાં આવ્યું હોય તો વારંવાર તરશ લાગે છે તે **ભુકતોવા** કહેવાય છે.

તૃષાના ઉપદ્રવો તથા અરિષ્ટ.

સાદ બેસીજાય, કંઠ ગળું તાળવું સુકે, દીનતા થાય, તથા જ્વર, મોહ, શ્વાસ, ઉધરસ, પ્રમેહ, ક્ષય અને અતિસાર વાળાને, કિંવા દુર્બળ વા, રોગથી દુર્બળ થએલાને અને ઉલટી કરનારાઓને વિશેષ લાગુ પડેલી તથા મુખ શોષાદિ ભયંકર ઉપદ્રવોથી સંયુક્ત થએલી સર્વ પ્રકારની તરશ મનુષ્યના પ્રાણનો નાશ કરે છે.

ઉપાય.

વાયુની તરશવાળાને ઉષ્ણ ભોજન અને ઉષ્ણ જળ સેવન કરવાથી આરામ થાય છે. **અથવા** દહિં ગોળ સેવન કરવાથી વાયુની તરશ મટે છે. **અથવા** વાયુને હરનારાં, કોમળ, હલકાં અને ઠંડાં અન્નપાનનો ઉપયોગ કરે તો વાયુની તૃષા મટે છે.

પિત્તની તૃષા વાળાને સોનું તથા રૂપુ ઉનું કરી તેથી ઝામેલું પાણી પાવું. **અથવા** સાકરના ઠંડા સરબતના પીવાથી પિત્તની તરશ મટે છે. **અથવા** ધાણાને રાત્રે પલાળી–ભીજવી તેને પ્રભાતે લસોટી સાકર મેળવી પીએ તો પિત્તની તૃષા તથા દાહ મટે છે અથવા દાડિમનું સુંદર સરબત સાકર મેળવી પીએ તો પિત્તની તૃષા મટે **અથવા** ઠંડી જગ્યામાં રહેવાથી, જળક્રિડા કરવાથી ઠંડા વસ્ત્રના પહેરવાથી પિત્તની તરશ તથા ઉગ્રદાહ મટે છે. **અથવા** કપૂર, ચંદન તથા અગરનો લેપ કરવાથી પિત્તની તરશ મટે છે.

કફની તૃષા વાળાને તીખી, કડવ તથા ઉષ્ણ વસ્તુના સેવનથી કફની તરશ મટે છે. **અથવા** લવીંગના કવાથથી કફની તરશ મટે છે. **અથવા** જીરૂં, સુંઠ, સંચળ, એઓનું ચૂર્ણ કરી પાણી સંગાથે ફાકે તો કફની તરશ મટે છે. **અથવા** સુંદર મધદારૂના પીવાથી કફની તૃષા મટે છે. **અથવા** વડના અંકુરા–વડવાઇના ફણગા, જેઠીમધ, ચોખાની ધાણી અને કમળકાકડીના ગોળા એઓનું અત્યંત સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી કિંવા તેની ગોળી વાળી મુખમાં રાખે તો તરશ મટે છે. **અથવા** બીજોરાની જડ, કોડનો ગર્ભ દાડિમનું મૂળ, ચંદન, લોદર અને બોરડીનાં મૂળ એઓને પાણી સંગાથે ઝીણાં લસોટી માથા ઉપર લેપ કરે તો તરશ, દાહ અને શોષ મટે છે. **અથવા** જીભ, તાળવું, ગળું તથા તરશ લાગવાનું સ્થાન એઓ સુકાતાં હોય તો બીજોરાના કેસરા ઘીમાં કે સિંધવમાં વાટીને તેનો માથા ઉપર લેપ કરવો. **અથવા** આમળાં, કમળ, ઉપલેટ, ડાંગરની ધાણી, અને વડવાઇના ફણગા એઓનું ચૂર્ણ કરી મધ સંગાથે ગોળી કરી મોહોડામાં રાખે તો અતિ ઉગ્ર તરશ અને દારૂણ શોષ નાશ પામે છે. **શસ્ત્રના પ્રહાર જખમ થયાથી** તૃષા લાગતી હોય તો બકરાનું લોહી પીવરાવવું **અથવા** બકરાના માંસનો રસ સેરવો, મધ યુક્ત કરીને પાવો, **અથવા** ખીરમાં સાકર મેળવી ખાવી તો **જખમની** તૃષા મટે છે. **રસ ક્ષયથી** તૃષા થઈ હોય તો દુધ સહિત પાણી પાવું તથા માંસનું પાણી કે મધુર પાણી પાવું. **આમથી** તૃષા ઉત્પન્ન થઈ હોય તો બીલીનો ગર્ભ તથા

વજ સહિત દીપન પદાર્થો પાવા. અથવા તે બન્નેનો કવાથ કરી પાવો. ભારે પદાર્થોના ખાવાથી તરશ લાગતી હોય તો તેને નાશ કરનારા પદાર્થોથી, ક્ષયથી થએલી તરશ વિના અન્ય સર્વ પ્રકારની તરશો મટે છે. સ્નિગ્ધ અન્ન ભોજનથી થએલી તૃષા ગોળના પાણીથી, અતિ દુર્બળ થએલાની દુધથી મટાડવી. (મૂર્છા, ઉલટી, તરશ, આફરો, મદ્યપાન અને સ્ત્રી પ્રસંગ એટલા કારણોથી પીડાતા મનુષ્યને ઠંડુ પાણી પાવું.) અને રક્તપિત્ત કે મદાત્યની તૃષા હિતકારી અન્નપાન વા હિતકારી ઔષધોથી મટાડવી; કેમકે તરશ મટયા પછીજ અન્ય વ્યાધિઓના ઉપાય કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે તરશથી પીડાતા પ્રાણીને પાણી પીવાનું ન મળે તો તુરત મરણને શરણ થાય છે. તરશ્યા માણસને બેભાનપણું થાય છે અને બે ભાનપણાથી મ્હોત નીપજે છે; જો કે અન્ન ખાવા ન મળે તો કેટલાક વખત સુધી મનુષ્ય જીવે છે, પણ પાણી પીવા ન મળે તો પળવારમાં પ્રાણ પરલોક સિધાવે છે. એજ હેતુ માટે કોઇપણ સ્થિતિમાં પાણી પીવાની રોકણ કરવી નહી, પણ થોડું થોડું યોગ્ય પાણી પાવું.

ઇતિ તૃષાનોઅધિકાર સમાપ્ત.

મૂર્છાનો અધિકાર.

મૂર્છાની નિદાન પૂર્વક સંપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય લક્ષણ અને સંખ્યા.

ક્ષીણ મનુષ્યને, અતિ દોષવાળાને, કુપથ્ય કરનારને, મળ મૂત્રાદિના વેગ રોકનારને, શસ્ત્રપ્રહાર થએલાને, અને અધિક તમોગુણવાળાને જ્યારે બાહ્યેંદ્રિયો (જ્ઞાનેંદ્રિયો તથા કર્મેદ્રિયો) માં વાત પિત્ત તથા કફ પ્રવેશ કરી સંજ્ઞાને વહેનારી નસોને રોકાણ કરી અંધકારને તાતકાળ પ્રાપ્ત કરે છે અને મનુષ્યને લાકડાની પેઠે એકદમ પૃથ્વી ઉપર પાડી દે છે તથા સુખ દુઃખનું જ્ઞાન સમૂળગું નાશ કરી દેછે તે મૂર્છા–મોહ–અચેત અબોલ અવાચક-બેભાન વગેરે વગેરે નામનો રોગ કહેવાય છે. તેના છ ભેદ છે–એટલે વાયુની, પિત્તની, કફની, લોહીની, મદ્યની, અને વિષની એ છ પ્રકારની મૂર્છા હોય છે તથા એ સર્વ મૂર્છાઓમાં પિત્ત અને તમોગુણ અધિક હોય છે.

મૂર્છાનું પૂર્વરૂપ.

જે મનુષ્યને મૂર્છા આવવાની હોય તે મનુષ્યને પ્રથમથી છાતીમાં વેદના, બગાસાં, મનમાં ગ્લાનિ, સંજ્ઞાનો નાશ અને બળનો ક્ષય થઇ જાય છે.

સર્વપ્રકારની મૂર્છાનાં લક્ષણ.

વાયુ સંબંધી મૂર્છા હોય તો આકાશને નીલું, કાળું કિંવા રાતું દેખે છે અને જોત જોતામાં અંધારાં આવી ભાન રહિત થઇ જાય છે. પુનઃ જલ્દી ચેતન થાય તથા કંપ, અંગમાં ત્રોડ, છાતીનું દુખવું અને શરીરનું દુર્બળ થવું તથા શરીરનો વર્ણ કાળાશથી મિશ્રિત લાલ દેખાય કિંવા લાલ કાળી છાયા વાળો દેખાય છે.

પિત્ત સંબંધી મૂર્છા હોય તો આકાશને રાતું હરીત રંગવાળું કે પીળું દેખે છે, અને જોત જોતામાં ભાંન રહિત થાય છે, પણ પરસેવા યુક્ત થઇ પાછો ચેતન બને છે, તરશ લાગે, સંતાપ ઉપજે, આંખો રાતી–પીળી થાય, મુખમાંથી ભાગ્યા તૂટયા બોલ બોલાય, ઝાડો થઇ આવે અને શરીરની કાંતિ પીળી થઇ જાય છે.

કફ સંબંધી મૂર્છા હોય તો આકાશને ધોળું મેઘઘટાવાળું દેખે છે અને જોત જોતાં અચેતન થાય છે તથા બહુવાર પછી ચેતન થાય છે. શરીર ઘણા પરશેવાથી વ્યાકુળ થાય છે, આળા ચામડાથી વીંટાયલો હોય તેમ ભારે શરીરવાળો થાય છે, મોહોડામાંથી લાળ ઘણી પડે, કડવું અને ઉનું થુંકે. તથા મોળ ઘણી આવે છે.

ત્રિદોષ સંબંધી મૂર્છા હોય તો ત્રણેદોષનાં ચિન્હો હોય છે. અને મૃગી-વાયુ-કેફરૂં-વાઈ આવેલ હોય તેની પેઠે મનુષ્યને એકદમ તુરત પાડી દેછે અને ઘણી-વાર કેડે ચેતન થાય છે; પણ વાઇમાં ફીણ સહિત ઉલટી, દાંતોનું બીડાવું, આંખોમાં વિકૃતિ-આદિ સુગામણી ચેષ્ટાઓ થાય છે અને આ સન્નિપાતની મૂર્છામાં તેવી ચેષ્ટાઓ થતી નથી એટલો ફેર છે.

લોહીથી મૂર્છા ઘણું કરીને તમોગુણી મનુષ્યનેજ થાય છે-એટલે લોહીના ગંધથી મૂર્છા થાય છે. જો કે આ વિષયમાં આયુર્વેદવેત્તાઓ પૈકી કેટલાક વાંધા ઉઠાવે છે; પરંતુ ભોજતો કહે છે કે-લોહીના દેખાવથી અને ગંધથી પણ મૂર્છા આવે છે તેમાં શરીર સ્તબ્ધ, આકાશ અંધકાર રૂપજ દેખે, દ્રષ્ટિ સ્થંભિ જાય અને શ્વાસ સારી પેઠે ચાલે નહીં. આટલું થયા પછી મૂર્છા આવે છે તે રૂધીર સંબંધી સમજવી.

મદ્યપાનથી મૂર્છા આવે તો સ્મૃતિ-યાદશકિત રહિત તથા દોરડા વિષે સર્પની ભ્રાતી ઉપજે અને જ્યાં સુધી દારૂનો નિસો ઉતરે નહીં ત્યાં સુધી શરીરના અંગો-હાથ પગ પછાડયા કરે છે.

વિષજન્ય મૂર્છા હોયતો કંપ, નિદ્રા, તરશ અંધારાં, સંજ્ઞા રહિત ભોજન ઉપર દ્વેષ, મુખ ઉપરશ્યામતા, અને અતિસાર થાય છે. જો કે વિષ અને મદ્યનો સંજ્ઞા નાશ કરવાનો ધર્મ સરખોજ છે, પણ અન્ય લક્ષણો સરખાં નથી. (વિષના જુદા જુદા પ્રકારોથી જુદાં જુદાં વિષનાં ચિન્હોવિષેનું પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું હોય તો **સુશ્રુતનું કલ્પનું સ્થાન** અવલોકન કરો.)

મૂર્છા, ભ્રમ અને તંદ્રા એઓનું પરસ્પર ભિન્નત્વપણું.

મૂર્છામાં પિત્ત અને તમો ગુણ અત્યંત અધિક હોય છે **ભ્રમમાં** રજોગુણ તથા વાત પિત્તનો મેલાપ થાય છે. **તંદ્રામાં** તમોગુણ વાયુ કફના મેળાપ થાય છે.

નિંદ્રામાં કફ તથા તમોગુણનો સંયોગ હોય છે અને **સંન્યાસમાં** ત્રિદોષયુક્ત વા, બહુ દોષયુક્ત તમોગુણના અતિશય પણાથી મૂર્છા થાય છે.

મૂર્છામાં ભાન રહેતું નથી **ભ્રમમા** [illegible] વસ્તુઓને તથા પોતાના શરીરને ભમતું દેખે છે. **તંદ્રામાં** અરધાં નેત્ર ઉઘાડેલાં રહે છે અધુરૂં જ્ઞાન, ભારેપણું, બગાસાં અને વિના મહેનતે થાક આવે છે. તે ઘેન વ [illegible]ંદ્રા જાણવી. **નિદ્રાનાં** લક્ષણો તો સાધારણ પ્રાણી પણ સમજે છે એટલે કહેવાની જરૂર નથી; પરંતુ નિદ્રા અને ઘેનમાં ફેર એટલોજ છે કે નિદ્રા લીધા પછી કલ્મ રહેતો નથી અને ઘેનમાં ચેતન થયા પછી પણ કલ્મ રહે છે કલ્મ એટલે વિના મહેનતથી શ્વાસ યુક્ત [illegible] ઇંદ્રિયોના વિષયને બાધ કરનાર જે શરીરમાં થાક ઉપજે છે. તેને કલ્મ કહે છે. અને સ[illegible] [illegible]માં હૃદયમાં રહેતા જે વાત પિત્ત અને કફ દોષને પ્રાપ્ત કરી વાણી, દેહ, તથા મનના [illegible] ઓ ગ્રહણ કરી બળ રહિત જન , ભાન રહિત કરે છે. તે સંન્યાસ અને મૂર્છામા [illegible] જ ફેર છે કે-દોષોનો વેગ જાય કે મૂર્છા વા મદ પોતાની મેળેજ શાંત થાય છે અને સન્યાસ તો ઔષધ વિના શાંત થતોજ નથી

ઉપાય

તલના શેકથી વાયુની મૂર્ચ્છા જાય છે. **અથવા** ઠંડા પાણીના સિંચવાથી, ઠંડા જળના અવગાહનાથી, ચંદ્રકાન્તાદિ મણિઓ મોતી કે તેઓનાહારોથી તથા કપૂરચંદનના લેપથી અને ઠંડા દ્રવ્યના છાંટવાથી કે સેવનથી પિત્તની અથવા સર્વ પ્રકારની મૂર્ચ્છા નાશ પામે છે કારણ કે સર્વ મૂર્છાઓમાં પિત પ્રધાન્ય રૂપ છે. માટે શીતોપચાર હિતાવહછે **અથવા** બોરની મીંજ, મરી વીરણવાળો, અને નાગ કેસર એઓને સમાન લઈ ઠંડા પાણીમાં ભીજવી ચોળી નિચોવી તથા સાકર મેળવી સરબત કરી પીએ તો મૂર્ચ્છા જાય છે. **અથવા** મીઠા દાડિમના રસમાં સાકર મેળવી પીએ તો મૂર્ચ્છા મટે છે. અથવા સાબુને પાણીથી ઘુંટી આંખમાં આંજે તો ચેતન થાય છે. **અથવા** સરસડીયાનાં બીજ, પીપર મરી, સિંધાલૂણ મણશીલ, વજ, અને લસણ એઓને ગોમૂત્રમાં વાટી અંજન કરે તો મૂર્ચ્છા જાય **અથવા** મણશીલ, મહુડો, સિંધાલૂણ અને અને મરી એ બરોબર લઇ પાણી સંગાથે ઘુંટી નાસ આપે તો મૂર્ચ્છા જાય છે. **અથવા** સ્ત્રીઓનુ ધાવણ પીવાથી મૂર્છા જાય છે. **અથવા** નાકનો તથા મોહોડાનો શ્વાસ રોકવાથી મૂર્ચ્છા જાય છે, **અથવા** પીપરનું ચુર્ણ મધમાં કાલવી ચાટવાથી મૂર્ચ્છા જાય છે.

જો **લોહીના** કારણથી મૂર્છા થઇ હોય તો ઠંડા ઉપચાર કરવા, અને **મધદારૂથી** પ્રાપ્ત થઇ હોય તો થોડું સુંદર મદ્ય પાવું અથવા સુઈ જવું હિતકારી છે. તથા **વિષના** કારણથી થઈ હોય તો વિષને નાશ કરનારાં ઔષધોના પ્રયોગ કરવા—વમન કરાવવું તો વિષની મૂર્ચ્છા જાય. **અથવા** શુદ્ધ તાંબેશ્વર, વીરણવાળો અને નાગકેસર એ સઘળાં બરાબર લઈ ભસ્મ સિવાય ઔષધોનું ચુર્ણ કરી પછી ભસ્મસહ ઘુંટી રતી ૧ ભાર ઠંડા પાણી સંગાથે સેવન કરે તો સર્વ પ્રકારની મૂર્ચ્છા જાય છે. **ભાવપ્રકાશ** " **અથવા** પારાની શુદ્ધ ભસ્મ પીપર તથા મધસંયુક્ત સેવન કરવાથી, શીતળ જળના સિંચનથી અને બળાત્કારે અંગોને ચાંપવાથી મૂર્છાનો નાશ થાય છે."

ભ્રમના ઉપાય.

ગતા ધમાસાનો કવાથ કરી ઘી નાખીને પીવો **અથવા** હરડેના કવાથમાં કે આમળાના રસમાં પકાવેલું ઘી પીવું. **અથવા** સુંઠ, પીપર, સવા અને હરડે એ ચારચાર તોલા તથા ગોળ ૨૪ તોલા ભાર લઇ ઉક્ત ઔષદોનું ચુર્ણ કરી ગોળમાં ગોળીઓ કરી ખાવી.

અતિનિદ્રા તથા તંદ્રાના ઉપાય.

સિંધાલૂણ, કપૂર, સરસવ, મણશીળ, પીપર અને મધ એઓને ઘોડાની લાળ સંગાથે [illegible] અંજન કરે તો અતિનિંદ્રા તથા ઘેનનો નાશ થાયછે. **અથવા** સરગવાનાંબીજ સિં[illegible], સરસવ અને ઉપલેટ એઓને બકરાના મૂત્રમાં ઝીણાં ઘુંટી નાસ દે તો તંદ્રા—ઘેન [illegible] **અથવા** મરી, સરગવાનાં બીજ, સુંઠ અને પીપર એ સઘળાં સમાન લઇ [illegible] રસમાં ઝીણાં લસોટી નાસ દે તો ઘેન મટે છે. **ભાવપ્રકાશ. અથવા** સુંઠ[illegible]માં મધ મેળવી પીવાથી **અથવા** કૌચના લગાડવાથી મૂર્છા જાય છે.

મૂર્ચ્છા, નિંદ્રા, તંદ્રા અને સંન્યાસનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

શ્રી મન્મહારાજાધિરાજ રાજરાજેંદ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અ[illegible]સાગરનામા ગ્રંથ વિષે સ્વરભેદ, અરોચક, છર્દિ, મૂર્ચ્છા અને તેના તંદ્રા ભ્રમ—[illegible] વગેરેના લક્ષણ યત્ન નિરૂપણ નામનો છઠ્ઠો તરંગ સંપૂર્ણ.

તરંગ ૭ મો.

મદાત્યય ઉન્માદને, મૃગી તણા અધિકાર;
આ તરંગમાં અથઇતી, તેના કહ્યા વિચાર.

મદાત્યયનો અધિકાર.

મદ્યનો સ્વભાવ.

દારૂ સ્વભાવથી અન્ન જેવો છે, અર્થાત્ જો દારૂ યુક્તિ વગર ઉપયોગમાં લેતો રોગને ઉત્પન્ન કરે છે; પણ યુક્તિ સહિત ઉપયોગમાં લે તો [1]રસાયન રૂપ છે; જેમ અન્ન, પ્રાણિમાત્રના પ્રાણ છે; છતાં પણ જો યુક્તિ વગર પશુઓની પેઠે ઘણા થોડાનું જ્ઞાન ન રાખતાં ખાય તો પ્રાણની હાનિ કરે છે કિંવા અનેક રોગો ઉત્પન્ન થાય છે; પણ જો યુક્તિ સાથે ભૂખના પ્રમાણથી યોગ્ય વખતે પ્રમાણયુક્ત ભોજન કરે તો અમૃત વા રસાયન રૂપ છે. એજ પ્રમાણે મદ્યના વિષયમાં પણ સમજવું. મદ્ય અને વિષ એ બન્ને પ્રાણને હરણ કરનાર છે માટે મદ્ય અને વિષ યોગ્ય વિધિથી સેવન કરે તો અમૃત સમાન ગુણ કરે છે, રોગ માત્રનો નાશ કરે છે અને સદૈવ મનુષ્યને તરૂણ રાખે છે. અર્થાત્ તે જનને જરા કે વ્યાધિ બાધા કરી શકતાં નથી.

મદ્ય પીવાનો વિધિ.

પ્રભાત સમય શૌચાદિ ક્રિયાઓથી મુક્ત થઇ, સુંદર પાણીથી સ્નાન કરી, સુગંધ યુક્ત સ્વચ્છ વસ્ત્રો પેહેરી અત્તર પુષ્પ માળા વગેરે ખુસબોદાર પદાર્થો ધારણ કરી કિંવા રાતાં વસ્ત્રો પેહેરી આનંદ યુક્ત-પ્રસન્ન મુદ્રાએ સાવધાન પણે સુંદર બગીચામાં કે સુંદર મનહર રમણિય સ્થળમાં-પક્ષીઓના મધુર સ્વરો, સુંદર સુગંધ યુક્ત પવનની લેહેરો અને સુંદર શય્યા કે આસન ઉપર બેસી કે પઠખાજર રહી ધીમે ધીમે રૂપ યોવનથી ઉન્મત્ત થએલી, રસિક, રમણિય, ઋતુને અનુસરતાં વસ્ત્ર પરિધાન કરેલાં હોય તેવી નાજુક મૃગનૈની, પિકવૈની કટાક્ષ બાણથી વેધકનાં મન વેધતી ચંચળ ચપળા ચારૂ હસ્તથી ચાંદી સોના કે મણિજડિત પ્યાલાઓમાં વારંવાર મદિરા ભરી પ્રેમીજનને પ્રિતિ પૂર્વક પાતી હોય તો તે મદિરા રસાયન રૂપ નિવડે છે. પ્રાતઃકાળમાં ૮ તોલા ભાર, મધ્યાન્હ કાળમાં સ્નિગ્ધ ભોજન સાથે ૧૬ તોલા અને સાયંકાળના ભોજનના સમય ૩૨ તોલા ભાર મદિરા પીએ તો રસાયન રૂપ નિવડે છે. અથવા જ્યાં સુધી બુદ્ધિ આદિક ગુણો બાધા-હરકત રહિત પ્રફુલ્લિત રહે ત્યાં સુધી મદિરા પીએ તો પણ રસાયન રૂપ છે. પરંતુ એથી અધિક માત્રાએ મદિરા પીએ તો અતિ હાનિ થાય છે, માટેજ પ્રમાણથી પીવી, જેથી ભૂખ વીર્યાદિને વધારે છે, રોગોને ઉત્પન્ન થવા દેતી

---

૧ જે ઔષધ રોગ અને વૃદ્ધાવસ્થાનો નાશ કરી પૂર્ણ આરોગ્યતા, કાંતિ, સૌંદર્યતા, બુદ્ધિ, બળ, ઉત્સાહ, સ્મૃતિ, ધૈર્યતા અને દીર્ઘાયુ બક્ષે તેને શ્રેષ્ટ મહર્ષીયો રસાયન કહે છે.

ચરક સહિતા

નથી, કામદેવને વધારે છે, મનને પ્રસન્ન રાખે છે, તેજ, પરાક્રમ, બુદ્ધિ સ્મૃતી, હર્ષ, સુખ, ભોજન, નિદ્રા, મૈથુન અને પુષ્ટતાની સારી પેઠે વૃદ્ધિ કરે છે.

જો વિધિ રહિત, પ્રમાણુ રહિત સમય રહિત અને પ્રસન્નતા રહિત મદ્ય પીએ તો મદાત્યયાદિ અનેક ભયંકર રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ગજા ઉપરાંત મદિરા પીવાથી બકવા લાગે છે, યાદશક્તિ, લાજ, જ્ઞાન અને પોતાપણું વિસરી જાય છે, વાણી અને ચેષ્ટા ગાંડા માણસની પેઠે કરવા લાગે છે, આળશ્ય આવે, ન કહેવાની વાત કે ગુપ્ત વાર્ત્તા—પોતાના નાશની વાર્ત્તા કહી દે છે, લાકડાની પેઠે અચેતનપણામાં પડી જાય છે, કિંવા પડયો રહે છે, ન જવું ઘટે ત્યાં જાય છે. મોટાનું માન અને મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે છે, ન ખાવા યોગ્ય પદાર્થો ખાય છે, અને સંજ્ઞા ભંગ થઇ જાય છે તથા રોગોને ઉત્પન્ન કરી કેટલીક વખત અમૂલ્ય શરીરની નાહક ચિતામાં આહુતી આપી દેછે; માટેજ પ્રાણનું સંરક્ષણ કરવા સર્વ પ્રકારે મર્યાદામાં રહી મદિરા સેવન કરવી તોજ સદૈવ સુખાનંદ સમર્પે છે.

કોને મદિરા પીવી અને કોને ન પીવી. ?

બળવાન્, જમેલો, ઝાઝું ખાનાર, સ્નિગ્ધતા વાળા, ધૈર્યતાવાળા, યુવાની વાળા, નિત્ય મદ્ય પીવાના અભ્યાસીઓ વા, મદ્ય પીનારના કુળમાં જન્મેલ, મેદ તથા કફની અધિકતા વાળા, વાયુ તથા પિત્તની મંદતા વાળા, અને દઢ અગ્નિવાળા મનુષ્યને વિશેષ મદિરાપીવાથી પણ અધિક નિસો આવતો નથી; પણ એથી વિપરીત ગુણોવાળા, મળબંધ વાળો ક્રોધ પામેલો ભૂખ્યો, ભયયુક્ત, તરશ્યો, ખેદયુક્ત વા મળ—મૂત્રના વેગ વાળો, નિર્બળ અને ગરમીથી પીડાએલો મનુષ્ય ઘણા ખાટા પદાર્થોની સાથે, નિરંતર મદિરા પીએ તથા ખાટું લુખું મદ્ય પીએ કે અજીર્ણમાં પીએ તો વિશેષ મદ પ્રાપ્ત થાય છે અને અનેક પ્રકારના વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે.

મદાત્યય રોગનાં લક્ષણો.

જેને **વાયુનો** મદાત્યય હોય તો હેડકી, શ્વાસ, માથું ડોલવું, પડખાઓમાં શુળ, નિદ્રાનો નાશ અને અત્યંત બકવા થાય છે.

પિત્તનો મદાત્યય હોય તો તૃષા ઘણી લાગે, બળતરા, તાવ, પરસેવો, મૂર્છા, અતિસાર, ફેર, અને શરીરના વર્ણનું હરીતપણું થાય છે.

કફનો મદાત્યય હોય તો ઉલટી, રૂચિભંગ, મોળ, ઘેન, અંગો ભારે અને ખારૂં ખાટું વમન કરે તથા ભીના લુગડાથી અંગો વીંટાયલ હોય તેમ જણાય છે.

સન્નિપાતનો મદાત્યય હોય તો ઉપર કહેલા ત્રણે પ્રકારનાં લક્ષણો જણાય છે.

મદ્યથી ઉત્પન્ન થનારા વિકારો.

મદ્યથી મદાત્યય, પરમદ, પાનાજીર્ણ અને અત્યંતયુગ્ર પાનાવિભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં **પરમદ** હોય તો સળીખમ, માથામાં પીડા, શરીર ભારે મુખમાં વિરસતા, તંદ્રા, અરૂચિ, તરશ, અને મળ—મૂત્રનું રોકાણ એટલા ઉપદ્રવો થાય છે.

પાનાજીર્ણ હોય તો બહુજ પેટ ચઢે છે, ઉલટી, બળતરા અને અજીર્ણ થાય તથા ઓડકાર આવે છે.

પાનાવિભ્રમ હોય તો છાતીમાં વેદના, અંગોમાં પીડા, કફનું પડવું, મુખમાંથી ધુમાડાનું નીકળવું, મૂર્ચ્છાનું આવવું, તાવ, માથામાં વ્યથા, મધુર પદાર્થો અને દારૂ પ્રત્યે અભાવો ઉત્પન્ન થાય છે.

મદાત્યયનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

નીચેનો હોઠ લબડી જાય, શરીર ઉપર સ્પર્શ કરતાં ઠંડું જણાય, શરીરની અંદર બળતરા થાય, જીભ, દાંત તથા હોઠ કાળા પડી જાય, મોહોડામાં તેલના જેવી વાસના આવે, નેત્ર લાલ લીલાં પીળાં દેખાય અને હેડકી, તાવ, ઉલટી, પડખામાં શળ તથા ઉધરશ કિંવા ભ્રમ હોય તો તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં.

ઉપાય.

જેમ અગ્નિથી બળેલા મનુષ્યને ડાંભ અને સ્વેદન હિતકારી છે તેમ દારૂથી ઉત્પન્ન થએલા દરદમાં દારૂ એજ ઉત્તમ દારૂ—ઔષધ છે. મદિરાના ખોટા યોગથી, હીન યોગથી કે અતિ યોગથી જે જે વ્યાધિ ઉત્પન્ન થયા હોય તે તે સમયોગવાળી મદિરાના પીવાથીજ શાંત થાય છે.

વાયુના મદાત્યય ઉપર ચોખો જુનો આસવ કે દારૂ લુણ સહિત ઉપયોગમાં લેવો. **અથવા** બીજોરાના કેસરા, કોકમ, મીઠાં બોર, મીઠાં દાડિમ, અજમો, જીરૂં, પલાંશી અને સુંઠ એઓનું ચૂર્ણ કરી ચોખા જુના દારૂમાં નાખી અનુમાન પ્રમાણે પીવાં. **અથવા** સંચળ, સુંઠ, મરી, અને પીપર એઓનું ચૂર્ણ કરી યોગ્યમાત્રાએ મદિરામાં પાણી મેળવી પીએ તો વાયુનો મદાત્યય શાંત થાય છે. **અથવા** ચવક, સંચળ, શેકેલી હિંગ, સુંઠ, બીજોરૂં અને અજમો, એઓનું ચુર્ણ કરી મદિરામાં નાખી પીવું. **અથવા** લાવાં, તેતર, કુકડાં અને જળપ્રાયદેશોમાં થએલાંમૃગો–હરણ તથા માછલાં એઓના માંસનો રસોભાત સાથે ખાવો. **અથવા** રૂપ, જાત, યૌવન, લાવણ્યતાયુક્ત અને કામ કળામાં અતિ નિપુણ નવયૌવના ઉર્વશિના માનને ઉતારનારી સોળ વર્ષની શ્યામા–સ્ત્રી સંગાથે રતિવિલાસ કરે તો વાયુનો મદાત્યય મટે છે. **અથવા** યૌવન મદમાં મસ્ત બનેલી મન મોહના માનુનીના દયારહિત આલિંગનોથી તથા નિતંબ, સાથળ અને સ્તન એઓના ગરમીનું સુખ પ્રાપ્ત કરનાર દબાણથી, ગરમ શય્યાથી, ગરમ ઓઢણથી અને સુખ આપનાર ઘરોમાં રહેવાથી પ્રબળ વાયુનો મદાત્યય પણ તાત્કાળ નાશ પામે છે. એમ **ભાવમિશ્રનું** કહેવું છે. **અથવા** દ્રાખ, દાડિમ, ખારેક અને મહુડાં એઓનો દારૂ સાકરના સંયોગથી પીવો. **અથવા** ગાયના દહીંનું ઘોળવું સાકર મેળવીને પીવું તો વાયુનો મદાત્યય મટે છે. **સારસંગ્રહ.**

પિત્તના મદાત્યય ઉપર ઠંડા ઉપાયો યોજવા **અથવા** ઠંડાપાણીમાં અરધો અરધ દારૂ મેળવી તેમાં સાકર અને મધ મેળવી પીએ તો પિત્તનો મદાત્યય મટે છે. **અથવા** સસલાં, હરણ, તેતર, લાવાં અને કાળપુંછાનું માંસ ખાવાથી **અથવા** બકરાના સેરવામાં સાઠીચોખા ખાવાથી **અથવા** મીઠા ખારા ચોખા ખાવાથી પિત્તનો મદાત્યય મટે છે. **અથવા** પરવળના યૂષથી પણ પિત્તનો મદાત્યય મટે છે.

કફના મદાત્યય હોય તો ચંદન તથા વીરણવાળાનો લેપ કરવો. **અથવા** જવ,

શઉ, કળથી એઓના ખાવાથી **અથવા** લંઘન અને વમનથી કફનો મદાત્યય મટે છે. **અથવા** કડવી, ખાટી, ખારી, વા લુણ સહીત વસ્તુના ખાવાથી **અથવા** સંચળ, જીરૂં અમ્મવેતસ, કોકમ એ સઘળાં બરોબર તથા તજ, એળચી, મરી એઓ અરધભાગે અને સાકર સર્વના સમાન લઈ ચુર્ણ કરી પાણી સંગાથે ફાકે તો કફનો મદાત્યય મટે છે.

સન્નિપાતનો મદાત્યય હોય તો આમળાના રસમાં શુદ્ધપારો તથા શુદ્ધ ગંધક એ બેની કાજળ ટાંક ૧ નાખી પીવી. તથા વાયુ પિત્ત અને કફના મદાત્યયમાં બતાવેલા ઉપાયો ઉપયોગમાં લેવા જેથી ત્રિદોષજનિત મદાત્યય નાશ પામે છે.

પાનાવિભ્રમ હોય તો દ્રાખના સરબતમાં તથા કોઠાના સરબતમાં કે દાડિમના સરબતમાં મધ અને સાકર મેળવી પીએ તો પાનાવિભ્રમ મટી જાય છે એમ વૃંદમાં કહેલું છે.

ધંતુરાનાં ફળ ખાવામાં આવવાથી મદ થયો હોય તો ભૂરાકોળાના રસમાં ગોળ નાખી પીવાથી **અથવા** દુધમાં સાકર નાખી પીવાથી ધંતુરાનો તથા ભાંગ પીવાથી થએલો મદ દૂર થાય છે.

ભાંગ પીવાથી મદ થયો હોય તો કપાસની જડનો રસ પીવો. **અથવા** વૃંતાકની જડનો રસ પીવો. **અથવા** પાતળી છાશ પીવી. **અથવા** ઘી પીવું. **અથવા** લીંબુના રસમાં સાકર નાખી સરબત કરી પીવાથી ભાંગ અને ધંતુરાનો મદ મટે છે. **અથવા** દુધ સાકર પીવાથી ભાંગનો મદ દૂર થાય છે.

ઝેર ખાવામાં આવવાથી થએલા મદ માટે લીંબોળીની મીંજ અને મોરથુથું એ માસા ભાર વાટી કાંજીના પાણી સાથે પીવાથી સર્વ પ્રકારના વિષનો મદ નાશ થાય છે. આ ઉપાયો **વૈદ્યોપચાર** ગ્રન્થમાં લખેલા છે: (અન્ય વિષોના મદ માટેનું વિષ પ્રકરણમાં વિવેચન કરવામાં આવશે,)

કોદરા ખાવાથી મદ થયો હોય તો કોદરા ગોળ સહિત કોળાનો રસ પીવો. **સોપારી** ખવાથી થએલી ઉલટી મૂર્ચ્છા તથા અતિસાર સહિત મદવાળાને તૃપ્તિ થતાં સુધી ઠંડું પાણી. પાવું. **અથવા** વગડાનાં અડાયાં સુંઘવાથી સોપારીનો મદ મટે છે. **તથા** મીઠું ખાવાથી કે પાણી પીવાથી પણ મટે છે. જો શૂળ સહિત સોપારીનો મદ હોય તો સાકર વાળો કોળીઓ ખાવો. **નાગરવેલના** પાન ખાવાથી મદ થયો તો ચૂનો ચોળીને સુંઘવો. **જાયફળ** ખાવાથી મદ થયો હોય તો હરડેનું સેવન કરવું તથા પાણીમાં બેસવું. **અથવા** સાકર સંગાથે દહિં ખાવું તો જાયફળનો તથા ભેહેડીનો મદ નાશ પામે છે.

જો મદિરા પીને તુરત ઘી સહીત સાકર આટે તો પ્રબળ શક્તિવાળી મદિરા પણ કિંચિત્ માત્ર પણ (પીનારને) ઉન્મત્ત કરી શકતી નથી.

ઇતિ મદાત્યય તથા તેના ભેદ અને મદનો આધિકાર સંપૂર્ણ.

——(०)——

દાહનો અધિકાર.

દાહના કેટલા પ્રકાર છે?

દાહના સાત પ્રકાર છે-એટલે પિત્તનો, દુષ્ટલોહીવધવાનો, શસ્ત્રાદિકોથી નીકળેલું લોહી તેના વડે કોઠો પૂર્ણ થઇ જાય તેનો, મદિરા-આદિના પીવાનો, તરશ રોકવાથી થએલો, ધાતુ ક્ષયનો મર્મસ્થાનમાં પ્રહાર-માર વાગવાથી થએલો-એ સાત પ્રકાર છે.

દાહનાં પૃથક્ પૃથક્ લક્ષણો.

પિત્તથી થએલા દાહમાં પિત્તજવરના સર્વ લક્ષણો હોય છે; પરંતુ ફેર માત્ર એટલોજ છે કે પિત્તજવરમાં આમાશયના દુષ્ટપણાને લીધે દાહ અને તાવ બન્ને થાય છે-આ દાહ તો એકલા દાહ રૂપજ છે અર્થાત્ તાવ વિનાની બળતરા થાય છે; તો પણ પિત્તજવરમાં કહેલીજ ચિકિત્સાઓ કરવાથી પણ આ વ્યાધિ મટે છે.

લોહીથી ઉત્પન્ન થએલા દાહમાં લોહીના વધવાથી શરીરમાં બળતરા થાય છે; શરીરમાંથી ધુમાડો નીકળતો હોય વા, અગ્નિથી બળતો હોય તેવો સંતાપ થાય છે. શરીરની કાંતિ તાંબા જેવી થઇ જાય છે તથા નેત્ર પણ તાંબાના રંગ જેવાં થાય છે. અને મોહોડામાંથી લોહીના જેવી ગંધ આવે છે તથા સર્વાંગ બળ્યા કરે છે.

લોહીથી કોઠો ભરાઇ જતાં ઉત્પન્ન થએલો દાહ એટલે શસ્ત્રથી ઘા-જખમ થાય તેમાંથી લોહી નીકળી કોઠો ભરાઈ જાય છે તેથી અસાધ્ય દાહ થાય છે, તેથી તે દાહ વાળો મરી જાય છે.

મદિરા પીવાથી થએલા દાહ-બળતરામાં સમાન વાયુની ઉષ્ણતાથી પિત્ત, લોહીથી વૃદ્ધિ પામી ત્વચામાં પ્રાપ્ત થઈ સર્વ શરીરમાં ભયંકર દાહ ઉત્પન્ન કરે છે, તે માટે તેમાં પિત્તના જેવી ચિકિત્સા કરવી.

તરશના રોકવાથી શરીરમાં જળમય ધાતુ ક્ષીણ થઈ જાય ત્યારે શરીરમાં ગરમી તેજ વધે છે તેથી શરીરને અંદર તથા બહાર દગ્ધ (બળતરા ઉત્પન્ન) કરે છે, તેથી ગળું તથા તાળવું સુકાય છે, જીભ બહાર કહાડી ધ્રૂજયા કરે છે અને ચિત્તમાં વ્યાકુળતા વધે છે.

ધાતુઓના ક્ષયપણાથી થએલા દાહમાં મૂર્ચ્છા, તૃષા, સ્વરનું બેસી જવું અને શરીરનું સામર્થ્ય જતું રહે છે. તેથી તે મરણ પામે છે,

મર્મસ્થનમાં એટલે માથામાં, હૃદયમાં મૂત્રાશય, પાંસળીઓ લમણા, પેટ પેડુ અને ભમરોના વચમાં તથા અન્ય મર્મસ્થાનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો માર વાગવાથી દાહ થાય છે તે અસાધ્ય છે.

દાહોનું અસાધ્ય પણું.

જેનુ શરીર ઉપરથી ઠંડુ અને ભીતરમાં બળતરાવાળું હોય તો તે સાધ્ય દાહ હોય તદપિ તેને અસાધ્યજ સમજી લેવો; કેમકે તેમાણસ મરી જાય છે.

ઉપાય.

સોવાર પાણીથી સારી પેઠે ધોએલું કે હજારવાર ધોએલું ઘી શરીરે મર્દન કરવાથી **અથવા** જવને સાથવો પાકર મેળવી પીવાથી. **અથવા** આમળાના પાણી કે આમળા અને બોરના પાણીના ધાન્યામ્લનો લેપ કરવાથી. કિંવા ફોતરાં વગરના વગરના કાચાકે પાકા ઘઉંના આથામાં કપડું ભીજવી શરીરે ઓઢવાથી **અથવા** વીરણવાળો અને રતાંજળી ઘસી શરીરે લેપ કરવાથી **અથવા** કેળનાં પાન કે કમળ પત્રની શય્યા ઉપર. સુવાથી દાહ મટે છે **અથવા** કુવારા તથા ચાંદનીની લહેર જોવાથી **તથા** ખસની ટટ્ટીઓ વાળા મકાનમાં રહેવાથી. **અથવા** ઠંડા પાણીના પીવાથી **તથા** બગીચા, સુંદર હવા વાળાં સ્થાન, પુષ્પવાટિકા, વન, ઉપવન વગેરે સ્થળોમાં રહેવાંથી કિંવા વિહાર કરવાથી દાહ–બળતરા મટે છે. **અથવા** ચંદન, પિત્તપાપડો, ધાણા, વરીઆળી, આમળાં, વાળો સુગંધી વાળો, મોથ, પદ્મક, કમળ અને મૃણાલ–કમળનું નાળ એઓ સમાન ભાગે લઈ ક્વાથ કરી અરધ ભાગનું પાણી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી તેમાં સાકરનું ચૂર્ણ નાખી ઠંડા થયા પછી મધ નાખી પીવો જેથી આકરો દાહ પણ મટે છે. આ **ચંદનાદિ ક્વાથ** કહેવાય છે. **અથવા** ધાણાને રાત્રિ ભીજવી પ્રભાતે તેને ઘુંટી તે પાણીમાં સાકર નાખી ગાળી પીએ તો તુરત દાહ શાંત થાય છે. **ભાવપ્રકાશ.**

લોહીના બગાડથી બળતરા થઇ હોય તો ફસ ખોલાવવી **અથવા** શુદ્ધપારો શુદ્ધ ગંધક, બરાસ, ચંદન, જટામાંશી અને મોથ એ સઘળાં સમાન લઇ પારા ગંધકની કાજળ કરી અન્ય ઔષધોનું ચુર્ણ કરી એકત્ર ઘુંટી ને ઘી સાથે ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ મુખમાં રાખી ચુસે તો બહારનો તથા શરીર માંહેનો દાહ મટે છે **અથવા** શુદ્ધ પારો ૧ તોલો, તાંબાની શુદ્ધ ભસ્મ ૧ તોલો, અભ્રકની શુદ્ધ ભસ્મ ૧ તોલો અને શુદ્ધ ગંધક ૨ તોલા લઇ પારા ગંધકની કાજળ કરી અન્ય ભસ્મો મેળવી મેથીના રસ (રસ ન મળે તો તેના ક્વાથ) ની ભાવના ૧ તથા મીઠા દાડિમના રસના ભાવના ૧ કેવડાના અર્કની ભાવના ૧, કમળના રસની ૧ સહદેવીના રસની ૧ અને કુંવાર પાઠાના રસની ૧ભાવના દઇ પિત્તપાપડો વીરણ વાળો, પીપર ચંદન, અને ઉપલ સરી એઓનું ચુર્ણ મેળવી દ્રાખના કાઢાની ભાવના દઈ છાયડામાં રસ શોષાવવો પછી ખરલમાં સારી પેઠે ઘુંટી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ નિત્ય ખાય બળતરા, અમ્લપિત્ત, ભ્રમ મૂર્છા, રકતપિત્ત પિત્તજવર અને પ્રમેહ એટલા રોગોનો નાશ કરે છે આ **મહાચંદ્ર રસ** કહેવાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય અથવા** સુંદર ઉંચાં ગોળ અને કઠિણ તથા ચંદનથી ચર્ચિત સ્તનવળી લલિત લાવણ્ય વતી લલના (સ્રી)ના પ્રેમભર દ્રઢા લિંગનાથીપણ દાહનો રોગ નાશ થાય છે. દાહની તરશ શાંત કરવા ઠંડા પાણીની માથે ધાર કરવી, તથા ખસના પંખાઓને ઠંડા પાણીથી ભીજવી તેનો પવન લેવો જેથી દાહ તથા તરશ બંધ પડે છે.

ઇતિ દાહરોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ઉન્માદનો અધિકાર.

—(०)—

ઉન્માદ એટલે શું ?

વૃદ્ધિપામેલા દોષો ઉલટા રસ્તાનો આશ્રય લઈ ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કરી નાખે છે એટલે બેલચ્છા કરી દે છે. એ ઉન્માદ માનસિક રોગ છે. કેમકે મનને વિકૃતિ કરી નાખે છે માટે કાયિક નથી. મદ અને ઉન્માદમાં એટલોજ ફેર છે કે થતા ઉન્માદને મદ કહે છે અને વધ્યા પછી કે, કાંઇ મુદત થયા પછી ઉન્માદ કહે છે, બાકી વિશેષ કાંઇ ફેરફાર નથી.

ઉન્માદના નિદાન તથા સંખ્યા.

વિરોધી ભોજન કરવાથી, અપવિત્ર (રજસ્વળા સ્ત્રીનો સ્પર્શ થએલા) ભોજનોથી, ધંતુરાદિ મદકારી પદાર્થોના સેવનથી, દેવતા, ગુરૂ, બ્રાહ્મણો, તપસ્વી અને વડીલ-રાજા કે માતા પિતાના તિરસ્કારથી, ભયથી, હર્ષથી તથા વ્હાલી વસ્તુના વિયોગથી, મંત્ર તંત્ર યંત્રના પ્રયોગથી, અને બળવાનના સાથે કલેશ કરવાથી તથા વિરૂદ્ધ ચેષ્ટાઓથી ઉન્માદ-ગાડાપણું થાય છે; કારણ કે ઉપરનાં કારણોથી મનુષ્યનું મન બગડે છે તેથી વાત પિત્ત અને કફ કુપિત થઈ મદયુક્ત બનાવેછે તે હોલેદિલ-દિવાનો-ગાંડો-ગર્ફ બ્હાવરો-અને ઉન્માદી વગેરે વગેરે નામોથી ઓળખાય છે. તેના છ ભેદ છે. અત્યંત વાયુના કોપથી ૧, અત્યંત પિત્ત પ્રકોપથી, ૨, અત્યંત કફ પ્રકોપથી ૩, ત્રિદોષના કોપથી ૪, મનના દુઃખોથી ૬, અને વિષ પ્રયોગથી ૬, એ છ પ્રકારે મનુષ્ય દિવાનાપણાને પામે છે.

ઉન્માદની સંપ્રાપ્તિ.

થોડા સતોગુણવાળા મનુષ્યના પૂર્વે કહેલાં વિરોધી ભોજનાદિ કારણોથી દુષ્ટ થએલાં વાયુ, પિત્ત તથા કફ આદિ મળો બુદ્ધિને રેહેવાનું સ્થાન જે હૃદય તેનો તથા બુદ્ધિ નાશ કરી મનને વહન કરનાર હૃદયમાં રહેલા મુખ્ય દશ સ્નાયુઓમાં રહીને તુરત મનુષ્યની મન- ચિત્તને બગાડી દે છે અને મનની સ્થિરતાનો ભંગ કરે છે.

ઉન્માદનું પૂર્વરૂપ.

બુદ્ધિ સ્થિર રહે નહી, શરીરનું પરાક્રમ નાશ થાય, દ્રષ્ટિની અસ્થિરતા, ધૈર્યનો નાશ, ઢંગધડાવગરનું બોલવું અને શૂન્ય હૃદય જણાય ત્યારે જાણવું કે ઉન્માદ રોગ પ્રાપ્ત થશે

ઉન્માદનાં સામાન્ય લક્ષણ.

છીપમાં રૂપાનો તથા દોરડીમાં સર્પનો ભ્રમ ઉપજે, મન ચપળ, નજર ચારે બાજુએ ફર્યા કરે, વ્યાકુળતા, અધૈર્યતા, સંબંધ વગરનું ભાષણ અને યાદશક્તિ વગરનું હૃદય થાયછે.

ઉન્માદોનાં નિદાનમહ લક્ષણો.

લુખાં તથા ઠંડાં અન્નોના ખાવાથી, ઉપરા ઉપરી વા, આકરા જુલાબ-રેચ લેવાથી, ધાતુઓના ક્ષીણપણાથી, અને ઉપવાસોના કરવાથી વાયુ વિશેષ વૃદ્ધિ પામી ચિંતાદિથી ખરાબ થએલા હૃદયને અતિ દૂષિત કરી બુદ્ધિ તથા યાદશક્તિનો તુરત નાશ કરે છે. તથી વિના કારણે હસવું, નાચવું, ગાવું, બોલવું અને રોવું આદરે છે. બાળો દે વાંદરાની પેઠે મુખની કુચેષ્ટાઓ કરે, શરીર કઠોર, દુર્બળ, કાળું તથા રાતું થાય અને ભોજન પચ્યા પછી રોગ વધે તો જાણવું કે વાયુનો ઉન્માદ છે.

અજીર્ણમાં ભોજન કરવાથી, તીખાં, ખાટાં તથા ગરમ અને વિદાહી ભોજનોથી અધિર બુદ્ધિવાળા મનુષ્યનું સંચિત થએલું પિત્ત વૃદ્ધિ પામી હૃદયને દૂષિત કરી ઉગ્ર ઉન્માદને ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી કોઇનું કહેવું સહન ન કરતાં મરજી પ્રમાણે કામ કરે, ખોટો ભારે આડંબર રાખે, નાગો થઈ જાય, બીજાને ત્રાસ આપે, મારે, ડોલવા લાગે, નાસી જાય, શરીરમાં બળતરા, ઠંડા પદાર્થોની ઇચ્છા કરે, છાંયડા ગમે, અને શરીર પીળું પડે તો જાણવું કે **પિત્તનો** ઉન્માદ છે.

થોડી ભૂખ છતાં વિશેષ ભોજન કરે તથા કસરત કરે નહીં તેથી વૃદ્ધિ પામેલો પિત્ત સહિત કફ અત્યંત વધ્યા પછી બુદ્ધિ તથા યાદશક્તિનો નાશ કરી નાખે છે અને ચિતને મોહયુક્ત કરી ઉન્મત્ત બનાવી દેછે. તે કારણથી થોડુ બોલે, સ્ત્રીઓ ઉપર વ્હાલ લાવે, એકાંત રહેવું ગમે, નિદ્રા વિશેષ આવે, ઉલટી થાય, બળ જતું રહે, લાળ ઝરે, અને નખ નેત્રાદિ ધોળાં થઇ જાય તથા જમ્યા પછી વ્યાધિ વધે તો જાણવું કે **કફનો** ઉન્માદ છે.

જેનામાં સર્વ દોષનાં લક્ષણ હોય તે **સન્નિપાતનો** ઉન્માદ જાણવો. આ ઉન્માદમાં ઔષધો ગુણ જરાપણ આપી શકતાં નથી; કારણ કે અન્ય ત્રિદોષજન્ય વ્યાધિઓમાં ત્રણ દોષો ઓછાવત્તાપણામાં હોય છે તેથી સામાવડીઆપણું ધરાવનારી ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે તેથી એક બીજા દોષોથી વિરૂદ્ધ ચિકિત્સા થાય છે; પણ ત્રિદોષ ઉન્માદમાં તો ત્રણે દોષો સમાને પ્રબળતાવાળા હોય છે જેથી એક બીજા દોષોથી વિરૂદ્ધ ચિકિત્સા કામ કરતી નથી. જોકે આમળાં વગેરે યોગવાહી ઔષધો એકંદરે સર્વ રોગને મટાડે છે, પણ આ રોગમાં તેવાં આમળાદિ પદાર્થો પણ ઉપયોગી થતાં નથી માટે આ ઉન્માદની ચિ.કત્સા કરવીજ નહી.

ચોરના, રાજાના તથા બળવાન્ શત્રુ પૌત્રાદિ કે, મિત્ર સ્ત્રી—આદિ વ્હાલા જનોના મરણથી અને ન પ્રાપ્ત થઇ શકે તેથી તારૂણીના તાનમાં તલ્લીન થવાથી મનમાં કારી ઘા થાય છે. તેથી મન બગડી ઉન્માદને ઉત્પન્ન કરે છે તેને લીધે મનમાં આવે તેમ લવારો કર્યા કરે, છાની વાતો પ્રકટ કરી દે, સંજ્ઞાનો નાશ થાય અને ગાય હસે રૂવે તથા વિચિત્ર ચાળા કરે તો જાણવું કે **મનના** દુઃખથી ઉન્માદ થયો છે.

જેની આંખો રાતી થઇ જાય, શરીરનું બળ જતું રહે, સર્વ ઇંદ્રિયોની કાંતિ નાશ પામે, મોહોડું કાળું થઈ જાય અને ગરીબ થઇ જાયતો જાણવું કે **વિષના** કારણથી ઉન્માદ થયો છે.

ઉન્માદનું અસાધ્યપણું.

જે નીચુંજ કે ઉચુંજ મોહોડું રાખે, જાગ્યાજ કરતો હોય, તથા જેનું માંસ અને બળ નાશ થઇ ગયાં હોય તો જાણવું કે તે ઉન્માદરોગી મરી જશે.

દેવ તથા ભુતાદિ ઉન્માદનાં લક્ષણ.

જેનું ભાષણ, પરાક્રમ, શૌર્ય તથા ચેષ્ટા—એટલાં મનુષ્યની ચેષ્ટાઓથી જુદાજ પ્રકારનાં હોય અને બુદ્ધિ, જ્ઞાન, કારીગરી, વિચારણા તથા ધારણાશક્તિનું જ્ઞાન, તથા બળ અને અંહકારાદિથી યુક્ત હોય તો જાણવું કે **દેવ તથા ભુત** પ્રેતાદિના કારણથી ઉન્માદ થએલ છે. આ ઉન્માદનો પ્રકોપ અમુક તિથી કે અમુક સમયમાંજ નિયમિતપણે થાય છે.

પવિત્ર દેવોના આવેશવાળાનું લક્ષણ.

જે સદા સંતોષી પવિત્ર, નિંદ્રા રહિત, વગર ભણ્યે પણ સત્ય રીતે સંસ્કૃત ભાષણ કરનાર, સુંદર અત્તર, પુષ્પની માળા કે સુગંધિ પદાર્થોથી પ્રસન્ન રહે. આંખ મીચે નહીં અર્થાત્ સ્થિર દ્રષ્ટિવંત, તેજસ્વી, વરદાન આપનાર તથા બ્રાહ્મણોની ભક્તિ કરે તો જાણવું ઉ **ઉત્તમ દેવના** આવેશથી ઉન્માદ થએલો છે.

અસુર દેવોના આવેશવાળાનું લક્ષણ.

પરસેવો આવ્યાજ કરે, ગુરૂ, દેવ, બ્રાહ્મણ તથા પૂજ્ય-વડીલોની નિંદા કરે, વાંકી દ્રષ્ટિ, નિર્ભયતા, ખોટાં કાર્યોમાં રૂચિ રાખનાર, ભોજનાદિમાં તૃપ્તિ રહિત અને દુષ્ટ સ્વભાવવંત હોય તો જાણવું કે **રાક્ષસ**-મલીન દેવના આવેશથી ઉન્માદ થયો છે.

ગંધર્વ, યક્ષ, પિતૃ તથા સતિના આવેશવાળાનાં લક્ષણ.

પ્રસન્ન મનવાળો, ફુલવાડી, વન તથા જળનાં સ્થાનકોમાં રહેવાથી રાજી, આ-ચારમાં પ્રવર્તે, ગાયન, સુગંધ ફુલ ઉપર પ્રેમ અને નાચતો નાચતો થોડા શબ્દવાળું સુંદર હાસ્ય કરે, અને થોડું બોલે તો જાણવું કે **ગંધર્વના** આવેશથી ઉન્માદ થયોછે.

ગંભીર, રક્તનેત્ર, ઝીણાં તથા રંગેલા વસ્ત્ર ઉપર પ્યાર, તુરત ચાલનાર, થોડું બોલે તેજસ્વી, સહનશક્તિવાળો અને ' કોને ? શું આપું' એમ બોલ્યા કરે તો જાણવું કે **યક્ષગ્રહ**ના પ્રવેશથી ઉન્માદ થયો છે.

દાભ પાથરીને મરેલા પૂર્વજોને પિંડ આપે, શાંત પ્રકૃતિવાળો તર્પણ-જમણા ખભા ઉપર વસ્ત્ર રાખી પૂર્વજોને પાણી પાએ, માંસ તલ, ગોળ અને દુધના ભોજનની ઇચ્છા કરે તથા પિતૃઓની ભક્તિ કરે તો જાણવું કે **પિતના** પ્રવેશથી ઉન્માદ થયો છે.

મન અનિશ્ચળ, સંતાનાદિનો અવરોધ, સતિપણાનાની વાર્તા ઉપર પ્રીતિ, બોલે નહીં અને બોલે તો વરદાન આપે, પવિત્ર રહે અને શ્રેષ્ટ વસ્તુઓની ઇચ્છા જણાવે તો જાણવું કે **સતિના** પ્રવેશથી ઉન્માદ થએલો છે.

નાગ, ક્ષેત્રપાળ, માતા, કામણ-ટોણા, શાકિની ડાકિ-ની તથા રાક્ષસ-બ્રહ્મરાક્ષસ અને અવગતિ-આના આવેશવાળાઓનાં લક્ષણ.

સર્પની પેઠે પેટ ઘસડીને ચાલતો, વારંવાર જીભથી ગલોફાંને ચાટતો, ક્રોધ-યુક્ત અને મધ, ઘી, દુધ તથા દુધપાકની ઇચ્છા કરતો હોય તો જાણવું કે **સર્પના** આવેશથી ઉન્માદ થયો છે.

મુખનાસિકામાંથી લોહી ચાલે, સ્મસાનની રાખ મસ્તકમાં નાખે, ખોટાં સ્વપ્ન આવે, પેટમાં અને સાંધાઓમાં પીડા તથા વ્યગ્રચિત્ત રહે તો જાણવું કે **ક્ષેત્રપાળના** પ્રવેશથી ઉન્માદ થએલો છે.

એક બાજુનું અંગ રહીજાય, લોહી સુકાઇ જાય, મુખ તથા પગ વાંકા થઇ જાય, શરીર ક્ષીણ અને યાદશક્તિ જતી રહે તો જાણવું કે **માતાના પ્રવેશથી** દોષ થયો જાણવો.

ખભા, ડોક તથા માથું ભારે રહે, મનમાં ચપળતા, સર્વ અંગ ક્ષીણ, નાક, નેત્ર હાથ તથા પગમાં બળતરા, વીર્યનો નાશ, અંગોમાં સોયો ઘોંચ્યા જેવી વેદના અને શ-

રીર સુકાઈ જાય તો જાણવું કે કોઇના કરેલા **કામણ–ટોંણાથી** વ્યાધિ થએલ છે.

સર્વાંગમાં પીડા આંખો અત્યંત દુખે, મૂર્છા, કંપ, રોવું, બકવું, અરૂચિ, હસવું, સ્વરભંગ ફેર તથા તાવ આવે અને બળ તથા ભૂખ નાશ પામે તો જાણવું કે **શાકિનીં તથા ડાકિની** ના વળગાડથી ઉન્માદ થએલ છે.

માંસ, લોહી તથા દારૂની ઇચ્છા કરે, ઘણોજ નિર્લજ, નિર્દય, શૂરવીર, ક્રોધી અને અત્યંત બળવાન, રાત્રનો ફરનાર તથા પવિત્રતાનો દ્વેષી હોય તો જાણવું કે **રાક્ષસના** વળગાડથી ઉન્માદ થયો છે.

દેવ, ગુરૂ, બ્રાહ્મણનો દ્વેષી, વેદ વેદાંગનો નિંદક અને બીજાને મારતો નથી, પણ પોતાના શરીરનેજ પીડા કરે તો જાણવું કે **બ્રહ્મરાક્ષસના** વળગાડનો ઉન્માદ છે.

નાગો ફરે, માંસ રહિત શરીર થઇ જાય, વિરૂદ્ધ ભાષણ કરે, દુર્ગંધવાળો, અત્યંત અપવિત્ર રહે, લુખો તથા સર્વ અન્નપાનોમાં લંપટ, ઝાઝુ ખાનાર, વિરૂદ્ધ ચેષ્ટા કરનાર, વન અને મનુષ્ય રહિત સ્થાનમાં વસનાર રોતો રોતો ત્રાસ પામે તો જાણવું કે **પિશાચ**ના વળગાડનો ઉન્માદ છે.

જે માણસ અપવિત્ર રહે, મર્યાદા તોડે તેવાં માણસો ધવાએલાં કે વગર ધવાયલાં હોય; તોપણ તેવાઓને મારી નાખવા અથવા તેઓની પાસેથી પૂજા કરાવવા રાક્ષસ કે હિંસક જાતિના અસુરોનો વળગાડ થાય છે અર્થાત્ પર્વત, મેઢી, વૃક્ષ, ભીંત તથા હાથી વગેરે ઉપરથી પડી જનારને **રાક્ષસાદિ હિંસક** જાતિઓનો વળગાડ થાય છે તેથી આંખો જાડી, ચારે બાજુએ ઘુમ્યા કરે છે, ફીણવાળી ઉલટી તથા અત્યંત જારો થાય છે, ઊંઘ્યા કરે છે અને પડી જાય છે.

(આઉન્માદ અસાધ્યછે. અને દેવ–આદિ વળગાડના ઉન્માદ તેરમે વર્ષે અસાધ્ય થાયછે.)

પ્રાતઃકાળે ઉઠી ઉઠીને ઘરમાંથી નાસવા લાગે, ખોટાં વચનો બોલે, શરીર ધ્રૂજ્યા કરે, ખાય પીએ નહીં અને ખાય તો મનમોજ પ્રમાણે ખાય તથા લવારો બહુ કરે, રોયા કરે, અને ખરાબ રીતે શ્વાસ લે તો જાણવું કે અવગતિ પામેલા **પ્રેતાદીના** વળગાડથી ઉન્માદ થએલો છે.

દેવ—આદિનો આવેશ થવાનો વખત.

ઘણું કરીને દેવતાઓ પૂર્ણિમાને દિવસે, દૈત્યો બન્ને સંધ્યાકાળમાં, ગંધર્વો અમાવાસ્થાને દિવસે, યક્ષો પડવાને દિવસે, પિતૃઓ કૃષ્ણ પક્ષમાં કે અમાવાસ્યા તથા બીજી તિથીઓમાં, સર્પો પાંચમને દિવસે અને રાક્ષસ તથા પિશાચો ચઉદસની રાત્રીએ વળગે છે; માટે જે તિથીએ વળગે છે તેજ તિથીએ તેનાં બળિદાન આપવાં.

દેવ—આદિનો પ્રવેશ મનુષ્યના શરીરમાં થાય છે, પણ પ્રવેશ થતાં કેમ દેખાતા નથી ?

દેવ ભૂતાદિ મનુષ્યોના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે, પણ પ્રવેશ થતી વખતે આપણને માલમ પડતી નથી તો તે વિષે દ્રષ્ટાંત એ છે કે–દર્પણ, પાણી તથા તેલ વગેરે પ્રવાહી પદાર્થોમાં પોતાનો કે અન્યનો પ્રતિબંબ–પરછાયો, ટાહાડ તથા ગરમીનો શરીરમાં પ્રવેશ, આગીઆ કાચમાં, સૂર્યની કાંતિ, શરીરમાં જીવ અને ફળપુલમાં રસો પ્રવેશ કરે છે; પણ પ્રવેશ કરતી વખતે કોઇ જોઇ શકતાં નથી તેજ પ્રકારે દેવ ભૂતાદિ પણ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે; પરંતુ પ્રવેશ કરતી વખતે જણાતાં નથી.

ઉન્માદનું અસાધ્યપણું.

આંખો ફાટેલીજ રહે, ડોલ્યા કરે, મુખે ફીણુ આવે, મૂઝ્યા કરે, નિંદ્રા બહુ આવે અને વારંવાર પડી જાય તો જાણવું કે તે ઉન્માદરોગી પરલોકના પ્રયાણુ માટે કેડ બાંધી તૈયાર ઉભો છે.

ઉપાય.

વાયુના ઉન્માદમાં પ્રથમ સ્નેહપાન કરાવી, પિત્તના ઉન્માદમાં રેચ આપી અને કફના ઉન્માદમાં ઉલટી કરાવી પછી ગુદા તથા લિંગમાં પિચકારી મારવા વગેરે ચિકિત્સાઓ કરવી. **અથવા** ઉન્માદ રોગોને વ્હાલા જનનો વિનાશ થવાની વાર્તા સંભળાવવી. અદ્ભુત વસ્તુઓ બતાવવી. કૌચની રૂંવાટીનો સ્પર્શ કરાવવો. ઉના કરેલા લોઢા, તેલ કે પાણીનો સ્પર્શ કરાવવો, નિર્જન ઘરમાં સારી પેઠે ચાબકા મારવા. ઝેરી ડાઢ કાહાડી લીધેલો સર્પ કરડાવવો. સિંહ તથા હાથીઓથી બ્હીવરાવવો. ચોર, શત્રુ, તથા રાજસેવકોના પ્રાણુઘાત ત્રાસથી ભયભીત કરવો. ઇષ્ટ-વ્હાલાં જનોનાં નામો સંભળાવવાં. **અથવા** ઉપલેટ, આસગંધ, સિંધાલૂણ, અજમોદ, (બોડીઅજમો) જીરૂં, શાહજીરૂં, ત્રિકટુ, (સુંઠ, મરી, શીપર) કાળીપાડ અને શંખાવળી એઓ સઘળાં બરાબર લઇ અને એ સર્વના બરોબર ઘોડાવજ લઇ સઘળાંઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી બ્રાહ્મીના રસની ૩ ભાવના દઇ, છાયામાં સુકવી ઘુંટી તેને મધ ઘી સંગાથે ૧ તોલો કાલવી ૭ દિવસ લે તો સર્વ જાતના ઉન્માદ તથા સર્વ જાતના વાયુ વિકાર તથા પ્રમેહને મટાડે છે અને યાદ શક્તિ, બુદ્ધિ, કાવ્ય શક્તિ, ધૈર્ય તથા સંપત્તિને વધારે છે. આ બ્રહ્માજીનું કહેલ **સારસ્વત** ચૂર્ણ કહેવાય છે. **અથવા** ત્રિફળા, "પિત્તપાપડો, દેવદાર, સમેરવો, જવાસા, તગર, હળદર, દારૂહળદર, ઇશ્વરણુનીજડ, ચોળી તથા કાળી ઉપળસરી, ચંદન, પદમક, ઉપલેટ, નીલકમળ, એળચી, ઉભી ભોરીંગણી, મજીઠ, તાલીસપત્ર, નસોતર, વાવડીંગ, રૂદ્રવંતી, નાગકેસર, જેઠીમધ, ગંધીસમેરવો અને ચંબેલી નાંકુલ એ સઘળાં આષધો એક એક તોલા ભાર લઇ ખાંડી વિધિપૂર્વક ચોગણો પાણીમાં નાખી ઉકાળવાં અને તેમાં ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા નાખી ધીમા અગ્નિથી પકાવી સર્વ રસ બળી ઘી માત્ર રહે ત્યારે વસ્ત્રગાળ કરી લેવું. તેમાંથી ટાંક ૫ નિરંતર પીએ તો પ્રમેહ મૂત્રકૃચ્છ, ઉન્માદ મૃગી, મૂર્છા ખરજ, રકત, તાવ, વિષ, ઉધરસ, સોજો અને પાંડુ એટલા રોગનો નાશ કરે છે, તથા પુત્ર આપે છે. આ **પાનીયકકલ્યાણઘૃત** કહેવાય છે. **અથવા** સુંઠ, મરી, પીપર, હિંગ, વજ, સરસડીઆનાં બીજ સિંધાલૂણ અને સરસવ એઓ સમાન ભાગે લઇ ગોમૂત્રમાં સારી પેઠે ઘુંટી અંજન કરેતો ઉન્માદ જાય છે. **વૈદ્યવિનોદ. અથવા** સુંઠ, અજમોદ, હળદર, દારૂહળદર, સિંધાલૂણ, વજ, જેઠીમધ, ઉપલેટ, પીપર અને જીરૂં એ સઘળાં સમાન ભાગે લઇ સારી પેઠે ઘુંટી ટક ૨ા, ગાયના ઘી સાથે પ્રભાતે સેવન કરે તો સાક્ષાત સરસ્વતિજી મુખમાં આવી નિવાસ કરે છે. તથા ઉન્માદ જાવ છ. એમ **ભાવમિશ્ર** કહે છે આ **વિશ્વાદ્યચૂર્ણ** કહેવાયછે **અથવા** બ્રહ્મીનો રસ **કિંવા** ભૂરા કોળાના બીજનું ચૂર્ણ **અથવા** શંખાવળીનો રસ એ પ્રત્યેક યોગો ઉલલેટ, અને મધ સહિત લઇ પીએ તો ઉન્માદ જાય છે. **ભાવપ્રકાશ અથવા** બ્રાહ્મીનો રસ, વજ, શંખાવળી, ઉપલેટ, અને નાગ-કેસર એ સર્વે બરાબર લઇ ચૂર્ણ કરી

અંજન નાસ વા પીવા માટે યોજવાથી મૃગી, ભૂતોન્માદ અને ઉન્માદ નાશ પામે છે. **વૈદ્યરહસ્ય.** સરસડીયાનાં ફુલ, મજીઠ, પીપર, સરસવ, વજ, હળદર અને સુંઠ એટલાં સમાન ભાગે લઇ બકરીના મૂત્રમાં ઝીણાં લસોટી ગોળી કરી ઘસી અંજન કરે તો ઉન્માદ જાય છે. **યોગરત્નાવળી અથવા** શેકેલી હિંગ, સંચળ, સુંઠ, મરી અને પીપર એઓ આઠ આઠ તોલા ભાર લઇ ખાંઠી ગાયનું ઘી ૨૫૬ તોલા અને ગોમૂત્ર ઘીથી ચારગણું લઇ તેમાં ઉપર કહેલાં ઔષધો નાખી ધીમા અગ્નિથી પકાવવું. જ્યારે ગોમૂત્ર બળી ઘી માત્ર રહે ત્યારે નિચે ઉતારી વસ્ત્રગાળ કરી ટાંક ૫ ભાર ભોજન સમય પીએ તો ઉન્માદને દૂર કરે છે. આ **હિંગ્વાદ્યઘૃત** કહેવાય છે. **ચક્રદત્ત.**

દેવ–આદિના વળગાડથી થએલા ઉન્માદ માટે સુજ્ઞ વૈદ્યે પવિત્ર થઇ પોતાના શરીરની રક્ષા–બળીમંત્ર, રામરક્ષા અથવા અન્ય મંત્રોથી રક્ષા કરી પછી ભૂતાદિને કાહાડવા યત્ન કરવાં. તેમાં મંત્ર તંત્ર યંત્ર, પૂજન બળિદાન હોમાદિ વિધિપૂર્વક કરવાં. કાળાંમરી, પીપર, સિંધાલૂણ અને ગોરૂચંદન એઓને ઝીણાં ઘુંટી મધ સાથે અંજન કરે તો ભૂત–પ્રેત જન્ય ઉન્માદ મટે છે. **અથવા** તાવના અધિકારમાં નૃસિંહજીનો દિવ્ય મંત્ર લખેલો છે તેથી ભૂત–પ્રેતાદિ વગેરેના ઉન્માદ મટે છે. માટે તે મંત્રનો ઉપયોગ કરવો.

ઉડ્ડીસમાં શ્રી મહાદેવજીએ કહેલા આ સંબંધી સાવર મંત્ર યંત્રો

उँनमो भगवते नारसिंहाय घोर रोद्रमहिषा सूर रुपाय त्रैलोक्य डंवराय रौद्र-क्षेत्रपालय हैाँ हैाँ क्रीँ क्रीँ क्रिमिति ताडय ताडय मोहय मोहय द्रंभि द्रंभि क्षोभय क्षोभय अभि अभि साधय साधय ह्रीँ हृदये आँशक्तये प्रीती ललाटे बंधय बंधय ह्रीँ हृदये स्तंभय किलि किलि ईँह्रीँ डाकिनि प्रच्छादय प्रच्छादय शाकिनि प्रच्छादय प्रच्छादय भूतं प्रच्छादय प्रच्छादय अभती अदूतिखाहा राक्षसं प्रच्छादय प्रच्छादय ब्रह्म राक्षशं प्रच्छादय प्रच्छादय आकाशसं प्रच्छादय प्रच्छादय सिंहनी पूत्रं प्रच्छादय प्रच्छादय एते डाकिनी ग्रहसाधय साधय शाकिनी ग्रह साधय साधय अनेन मंत्रेण 'डाकिनी शाकिनी भूत प्रेत पिशाचादि एकाहिक द्वाहिक त्र्याहिक चातुर्थिक पंचमकं वातिक पैत्तिक श्लेष्मिक सन्निपात केशरि डाकिनी ग्रहादि मुंच मुंच स्वाहा गुरुकी शक्ति मेरी भक्ति फूरो मंत्र ईश्वरो वाचा.

આ મંત્રથી મોરપીંછી વડે ઉજણી વાર ૨૧ નાખે તો ભૂતાદિકના સર્વ ઉન્માદ મટે છે. **અથવા** એ મંત્રથી અબોટ જળ શુદ્ધ પાત્રમાં ભરી મંત્રીને છાંટવાથી વા પાવાથી ઉન્માદ મટે છે.

ડાકિણીને બોલાવાનો મંત્ર.

उँनमो आदेश गुरुकुं उँनमो जय जय नृसिंह तिन लोक चौद भुवनमां हाथ चावि होठ चावे नयन लाल लाल सर्व वैरी पछाडि मारि भक्तनको पण राखि आदेश आदेश पुरुषकां.

આ મંત્ર વડે પવિત્ર થઇ શુદ્ધ વગર બોટેલું પાણી મંત્રી રોગીને બેસાડી તે પાણી પાઇ દેવું જેથી ડાકણ વગેરે જે હોય તે બોલે છે.

પુનઃ ડાકિણીને બોલાવવાનો મંત્ર.

उँ नमो चढो चढो शूरवीर धरती चढी पाताल चढी पग पातालि चढी कूण-

कूण वीर चढया हनुमंत वीर चढया धरती चढी पग पानी चढी एडी चढी एडी चढी मरचै चढी मरचै चढी पिंडी चढी पिंडी चढी गोडा चढी गोडा चढी जंघा चढी जंघा चढी कटि चढी कटि चढी पेट चढी पेटसुं धरणी चढी धरणीसुं पांसल्यां चढी पांसल्यांसु हीयां चडी हीयांसु छाति चढी छातिसु खवां चढी खवांसुं कंठ चढी कंठसुं मुख चढी मुखसुं जीव्हा चढीं जीव्हासु कानां चढी कानांसुं आख्यां चढी आख्यांसु ललाठ चढी ललाटसु शीश चढी शीशांसु कपाल चढी कपालसुं चाटी चढी हनुमान नारसिंह कलवा रक्त्या चल्या वीर समदवीर दिठवीर आग्यावीर सोसंतावीर योवीर चढयो.

આ મંત્રથી ધુણી બોલી ઉઠે છે.

ડાકિણીને પ્રહાર લગાવવાનો મંત્ર.

ॐ नमो महाकाय जागिणी जोगिणी पर शाकिनी कल्प वृक्षाय दष्टि योगिनी सिद्धि रुद्राय कालदंडेन साधय साधाय मारय २ चूरय ६ अपहर शाकिनी सपरिवार नम ॐ ठः ठः ठः ठः ठः ठः ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं हो हो फुट स्वाहा.

પવિત્ર થઇ વાર ૭ ગુગળ મંત્રી ખાડણીમાં નાખી સાંબેલાવડે ખાંડવો તો તે ડાકિણીના માથામાં પ્રહાર લાગે છે. આ મંત્રથી પોતાનો ઢીચણ ભૂડે તો ડાકિણીનું માથું મુડાય. અડદ મંત્રી નાખે તો ડાકિણી ઘેર આવી રમવા લાગે અને પવિત્ર પાણી મંત્રી આખ્યો ઉપર છાંટે તો ડાકણી બોલી ઉઠે છે.

ડાકિણીનો દોષ દૂર થવાનો મંત્ર.

ॐ नमो आदेश गुरुकुं डाकिणी सिहारी कि मारी जती हणमंतने मारी कहां जाय दबकी फिमाने देषी जती हणमंतने देषी सातमे पातालगई सातमा पातालसुं कुण पकड लाया जती हणमंत पकड लाया जती हणमंत पकड लाया एक तालदे एक कोठा तोडया दोय तालदे दोय कोठा तोडया तीन तालदे तीन कोठा तोडया च्यार तालदे च्यार कोठा तोडया पांच तालदे पांच कोठा तोडया छ तालदे छ कोठा तोडया सातमो कोठा खोलि देखेतो कुण कुण खडी छ डाकिनी सिहारी भूत प्रेत चल्या जती हणमंत तेरे झाडेसुं चल्या ॐ नमो आदेश गुरुकुं गुरुकी शक्ति मेरा भक्ति फुरा मंत्र ईश्वरो वाच.

આ મંત્રવડે મોર પાંખનીપીછીથી કે લોઢાના પદાર્થથી ૭ વાર ઉજણી ના-નાખવી જેથી દોષ દૂર થાય છે.

નંબર

૧૩	૬૬	૧	૫
૭	૬	૭	૬
૩	૨	૦।	૦।૦
૮	૧	૩	૪૦

નંબર ૨

૭	૭	૯	૮
૩	૬	૬	૫
૪	૦।।।	૩	૧૧
૭	૬	૧।।	૦।।।૦

નંબર બીજા વાળો યંત્ર કોરા કાગળ ઉપર અષ્ટગંધકથી લખી અગોટ પાણીમાં ઘોળી ૭ દિવસ પાવો અને નંબર પેહેલા વાળો મંત્ર અષ્ટગંધથી કાગળ ઉપર લખી ધુપ દઇ બાળકને કિંવા કોઇને ગળામાં બાંધવો તો ડાકિની વગેરેના દોષ દુર થાય છે.

હાજરાયતનો મંત્ર.

उँ नम कामाख्याये सर्व सिद्धिदाये अमुक कर्म कुरु कुरु स्वाहा.”

अस्य मंत्रस्य वाल्हिक ऋषिः जगति छंदः कामाख्या देवता प्रणव शक्तिः अव्यक्त कीलकं उँ नमः अंगुष्टाभ्यां नमः कामाख्यायै तर्जनिभ्यां नमः स्वाहा सर्व सिद्धिदायै मध्यमाभ्यां वषट् अमुक कर्म अनामिकाभ्यां. हुं कर्म कुरुकुरु कनिष्टिभ्यां. वौषट स्वाहा करतल करपृष्टाभ्यां अस्त्राय फट् उँ नमो हृदयाय कामा ख्यायै शिरसे स्वाहा सर्व सिद्धिदायै शिषाये वष् अमुक कर्म कवचायहुं कुरु कुरु नेत्रत्रयायै वौषट् स्वाहा अस्त्राय फट् ॥ अथध्यानम् ॥

योनिमात्र शरीराय कूंगु वासिनी कामदा ॥
रजस्वला महा तेजा कामाक्षी ध्येयया सदा ॥ १ ॥

આ મંત્રને ૧૦૦૦ વખત જપી ગુલતોરાના ફુલોનીં ૧૦૦ આહુતી આપી સિદ્ધ કરવો જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે મંત્રેલા મીંઢળની રાખ રૂમાં લપેટી દીવટ વણી તેલના દીવામાં મૂકી દીવો કરવો તથા દીવાનું (કંકુ–કેસરાદિથી) પૂજન કરી તે દીવાની આગળ આઠ અથવા દશ વર્ષનો, સારા કુળનો, દેવગણવાળો છોકરો બેસારવો અથવા તેવાજ ગુણ યુકત કન્યા મળે તો તેને બેસાડી, પોતે પણ પવિત્ર થઇ મીઢળ ઉપર ઉપરના મંત્ર જપવા. સંકલ્પ વાળુ પાણી છાંટી દીવાના આગળ આ યંત્ર લખી તેનું પૂજન કરી આ યંત્ર છોકરા કે છોકરીને દેખાડી તેના હાથની હાથેળીમાં મંત્રેલા મીંઢળની

૧	૮	૩	૮
૫	૬	૩	૬
૭	૨	૯	૨
૭	૪	૫	૪

રાખ કરી તેલમાં કાલવીને મસળવી અને પછી તેને પૂછવું એટલે જેજે તે હથેળી કાજળમાં એના દેખવામાં આવશે તે તે કહી બતાવશે. વિસર્જન કર્યા પછી દશમાં ભાગે માર્જન, દશમાં ભાગે તર્પણ અને દશમાં ભાગેબ્રહ્મ ભોજન કરવું, આ હાજરાયત વિધિ સત્ય છે. આ સર્વ પ્રયોગ **શ્રી સદાશિવજી પ્રણીત ઉડ્ડીસમાં** કહેલ છે. **અથવા** લીંબડાના પાંદડાં, વજ, હિંગ, સાપની કાંચળી, અને સરસવ એઓની ધુણી દે તે ડાકણ ભૂત વગેરે ભાગી જાય છે. **અથવા** કપાસીયા, મોર પાંખના ચાંદલા, મોટી ભોરીંગણીનાં ફળ શિવ નિર્માલ્ય, મરવો, તજ, વંશલોચન, બલાડીની વિષ્ટા, જવનાં છોતરાં, વજ, માથાના વાળ, સાપની કાંચળી, ગાયના શીંગડાનો છોલ, હાથીદાંતનો છોલ, હિંગ અને મરી એ સર્વ સમાન લઇ ખાંડી એઓની ધુણી દે તો સર્વ પ્રકારના ભૂતોન્માદ કિંવા દોષ દૂર થાય છે. આ **માહેશ્વર ધુપ** કહેવાય છે. **ચક્રદત્ત, અથવા** કચકરાની જડ, દારૂહળદર, સરસવ, ઉપલેટ, હિંગ, વજ, મજીઠ, ત્રિફળ, સુંઠ, મરી, પીપર અને લઉંસા એ સર્વ સમાન લઇ બકરાના મૂત્રમાં ઘુંટી નાસ દેવાથી કે અંજન કરવાથી સર્વ

ભૂતાદિ ઉન્માદનો દોષ દૂર થાય છે અથવા ગોરખ કાકડીને ગોમૂત્રમાં ઘુંટી નાસ દે તો બ્રહ્મરાક્ષસનો દોષ મટે છે. અથવા સંખાવળીના મૂળીઆંને ચોખાના પાણીમાં વાટી અથવા ઘીમાં વાટી તેનો નાસ આપવાથી ભૂતાદિકના[1] દોષ દૂર થાય છે.

પવિત્ર દેવને ખરાબ ધુપ વગેરે અછાજતી ક્રિયાઓ કરવી નહીં માત્ર મલિન ભૂત પ્રેતાદિ કે પિશાચ વગેરેને માટે ઉપરની ક્રિયાઓ કામમાં લેવી. નહી તો ભૂતાદિ દોષ કહાડતાં પોતાનો પ્રાણુ જવાનો વખત આવશે માટે દેવોનું ઉંચ નિચાપણું વિચારી સર્વ ઉપાયો ઉપયોગમાં લેવા.

ઇતિ ઉન્માદનો આધકાર સંપૂર્ણ.

મૃગીરોગનો અધિકાર,

મૃગીરોગની નિદાન પુર્વક સંપ્રાપ્તિ તથા સંખ્યા.

મૃગીરોગ ચિંતા તથા શોકાદિથી કુપિત દોષો હૃદયની નસોમાં નિવાસ કરી કરી યાદશક્તિનો નાશ કરે છે તેથી અપસ્માર–મૃગી–વાઇ–ફેફરૂં અને મિરઘીવાયુ વગેરે નામ વાળો રોગ પેદા થાય છે. તે રોગના ૪ ભેદ છે–એટલે વાયુથી થયેલો, પિત્તથી થએલો, કફથી થએલો, અને ત્રિદોશના પ્રબળપણાથી થએલો એમ ૪ પ્રકારનો છે,

ગીનું પુર્વ સ્વરૂપ.

જે મનુષ્યને મૃગીનો રોગ થવાનો હોય ત્યારે તેને તે રોગ થયા પેહેલાં આટલાં લક્ષણો થાય છે–એટલે કંપારો, હૃદયમાં શુન્યતા, પરસેવો, વિસ્મયતા, મૂર્છા, જ્ઞાન રહિત, અથવા ઇંદ્રિયો જ્ઞાનરહિત થાય અને નિદ્રાનો નાશ થાય છે.

મૃગીનાં સામાન્ય લક્ષણ.

જેને મૃગી રોગ થયો હોય તેને સર્વત્ર અંધકાર દેખાય, સ્મરણશક્તિ નાશ થઇ જાય, નેત્રોમાં વિકાર અને હાથ પગને પૃથ્વી ઉપર પછાડયા કરે છે. આ રોગ અહુજ ભયંકર છે માટે આ રોગ વાળાને નદી, તળાવ, કુવા, વાવડી, કુંડથી, વૃક્ષોથી, પર્વતોથી, તથા વિષમ પ્રદેશોથી અને અગ્નથી સદા યત્નપૂર્વક બચાવવો જોઇએ; નહીં તો તેની બેભાન અવસ્થામાં તેનું તુરત મરણ નિપજે છે. તથા ઉન્માદ રોગીને પણ તેજ પ્રમાણે બચાવવો.

---

૧ ભૂતયોનિ છે એ કોઇથી ખોટું કહેવાય તેમ નથી; પરંતુ જે જે ધુણનારા નજરે પડે છે તે તે સર્વ ઢોંગ કરનારા છે, ખરા દેવના આવેશ વાળા હજારમાં એક પણ ભાગ્યેજ હોય છે, પણ કોઇ પણ પ્રકારનો સ્વાર્થ સાધવાના હેતુથી ઘણું કરીછે વ્હેમી તથા પ્રપંચી સ્ત્રીઓ ભૂતનો આવેશ બનાવે છે તેથી બિચારા ભોળા અને વિષયિ પુરૂષો તેની અનેક પ્રકારે ખુશામત કરી યંત્ર મંત્ર તંત્ર દોરા કે ઉતારા કરાવે છે અને ભૂત ધુણીને જે કહે તે પ્રમાણે વર્ત્તે છે, અરે સમજુ પુરૂષો પણ તેવી સ્ત્રિયોના ફંદથી કંટાળી છેવટે હાએ હા કરી લોકોના ભયથી તે ઉપાય આદરે છે, અહા ! ! સ્ત્રિના ચરિત્રરૂપી સમુદ્રનો કોણ પાર પામ્યું છે ! ! !

ભા. કર્ત્તા

નિર-નિરાળા દોષોના કોપથી થએલ મૃગીનાં લક્ષણો.

વાયુના કોપથી થએલ મૃગી હોય તો કંપારો, દાંતોને ચાવે, મોહોડે ફીણ આવે, શ્વાસ થાય અને જ્યાં ત્યાં કાળું પીળુંજ દેખે છે.

પિત્તના કોપથી થએલ મૃગીમાં મોહોડે પીળાં ફીણ આવે, શરીરની ચામડી તથા મોહોડું અને આંખ પીળાં થાય, સર્વત્ર લાલ પીળું દેખાય અને તૃષા ઘણી લાગે તથા શરીર ઉનું રહે વા, સર્વત્ર અગ્નિ બળતીજ દેખે છે.

કફના કોપથી મૃગી થઇ હોય તો, મોહોડે ધોળાં ફીણ આવે. શરીરની ચામડી મુખ અને નેત્ર પણ ધોળાંજ થઈ જાય, ટાહાડ વાય, રૂવાડાં ઉભાં થઇ આવે અને શરીર ભારે તથા સર્વત્ર વસ્તુ ધોળાંજ દેખાય છે.

ત્રિદોષના કોપથી મૃગી થઈ હોય તો ઉપર કહેલા પ્રત્યેક દોષનાં લક્ષણ નજરે પડે છે. આ મૃગી અસાધ્ય છે.

અસાધ્ય મૃગીનાં લક્ષણ.

જે મૃગીરોગીનું શરીર અત્યંત ફરકયા કરે, શરીર ક્ષીણ થઈ ગયું હોય, આંખની ભમરો ચલાયમાન થતી હોય, નેત્રો વિકૃત થતાં હોય, અંધારાં આવતાં હોય, માથું ઘણું દુખતું હોય, કાંતિ તથા ઇંદ્રિયબળ હણાઇ ગયું હોય અને જ્ઞાનશક્તિ નાશ પામી હોય તો તે મૃગીરોગવાળો જીવતો નથી. તથા લાંબા વખતથી થએલ કિંવા એક દોષવાળો મૃગીરોગ હોય તો તે પણ અસાધ્ય છે.

મૃગીનો સમય.

પિત્તપ્રકોપ પામ્યું હોય તો પંદર દાહાડે અથવા પંદર દિવસની અંદર મૃગીરોગ ઉછાળો મારે છે અર્થાત પિત્તની મૃગી પંદરમે દહાડે કે પંદર દાહાડામાં કંઈક ઓછા સમયે મૃગી-વાઇ આવે છે. **વાયુ પ્રકોપની** ૧૨ દિવસે અથવા તો બાર દિવસની અંદર પણ વાઇ આવે છે. **કફ પ્રકોપની** એક મહીને અથવા તો એક માસની અંદર પણ વાઇ આવે છે. આ સ્થળે એવી શંકા કરે કે મૃગીના કારણરૂપ વાત પિત્ત તથા કફ નિરંતર વિધમાન છે; છતાં નિત્ય વાઇ ન આવતાં અમુક અમુક સમય ઉપરજ કેમ આવે છે ? તો તેનું સમાધાન એ છે કે, જેમ વર્ષાદ વરસે છે તે વખતે સર્વ બીજ ઉગવાનું કારણ છે છતાં ઘઉં, ચણા, મેથી કે ચીલ વગેરે શરદઋતુમાંજ ઉગે છે તેમ મૃગીના કારણરૂપ દોષો પણ વિધમાન છે છતાં પોતપોતાના સ્વભાવને લીધે સમય ઉપરજ કોપ કરે છે.

ઉપાય.

મૃગીવાળા રોગીને પીવાનાં ઔષધો આપીને અંજન, લેપ, મર્દન, ડાંભ, અને નાસ વગેરેના પ્રયોગો ઉપયોગમાં લેવા. **તથા** તેલ સાથે લસણ ખાવાથી વાયુની, દુધ સાથે શતાવરી ખાવાથી પિત્તની અને બ્રાહ્મીના રસ સાથે મધ પીવાથી કફની મૃગી નાશ થાય છે. **અથવા** સરસવ સરગવો, અરલુ અને અઘેડો એઓનું ચુર્ણ કરી ખાવાથી અથવા ગાયના મૂત્ર સાથે વાટી શરીરે લેપ કરવાથી મૃગી નાશ પામે છે. " **અથવા** સરગવાનો રસ શેર ૪, કુમાર પાઠાનો રસ શેર ૪, ચણોઠીનો રસ શેર ૪ લીંબડાની અંતર છાલનો રસ શેર ૧, ગાયનું મૂત્ર શેર ૪ અને તેલ શેર ૧ એ સો

એકઠાં કરી ધીમા તાપ ઉપર પકાવતાં સર્વ રસ બળી તેલ માત્ર રહે ત્યારે તેને ગાળી લઇ તે તેલનું શરીરે મર્દન કરે–ચોળે તો મૃગી–વાઇ જાય. “ **અથવા** મણશીલ, ગરૂડની હગાર અથવા લીલચાંચની હઘાર અને કબુતરની વિષ્ટા એઓનું અંજન કરવાથી મૃગી મટે છે. તથા ઉન્માદ પણ મટે છે એમ **ભાવ મિશ્રનું** કહેવું છે. **અથવા** પારાની શુદ્ધભસ્મ, અભ્રકની શુદ્ધભસ્મ, લોઢાનીશુદ્ધભસ્મ ગંધક, શુદ્ધમણશીલ, હરતાલની શુદ્ધભસ્મ અને સરસ્વતી એ સઘળાં બરાબર ભાગે લઇ વાટી ગોમૂત્રમાં ૧ દિવસ ઘુંટી તેને લોઢાના વાસણમાં નાંખી તેથી બમણો શુદ્ધગંધક વાટી અરધો નીચે પાથરી તેના વચમાં ઘુંટેલી દવાનો ગોળો મૂકી તે ઉપર બાકી રહેલો ગંધકનો ભૂકો પાથરી પછી તેને એક પોહોર સુધી અગ્નિ ઉપર પકાવવો. તેમાંથી ૧ રતીભાર નિરંતર ૭ દિવસ ખાય તો વાઈ આવતી હોય તે તથા ઉન્માદ અને વાયુ વગેરે નાશ પામે છે. આ **ભુત ભૈરવ રસ** કહેવાય છે. આ રસ સેવન કર્યા પછી સુંઠ, મરી, પીપર, સંચળ અને શેકેલી હિંગ એ સર્વ સમાન લઇ વાટી વસ્ત્રગાળ કરી મનુષ્યના મૂત્ર અને ઘીની સાથે સેવન કરે તો મૃગી વાયુ ફેફરૂં–વાઈ નાશ પામે છે. **અથવા** જેઠીમધને ભૂરાકોળાના કે કોળાના રસમાં ઘુંટી ૩ દિવસ પીએ તો મૃગી નાશ પામેછે. **અથવા** વજ, ઉપલેટ અને શંખાવળી એ સોળ સોળ તોલા ભાર લઇ ખાંડી ૬૪ તોલા બ્રાહ્મીના રસમાં ઘુંટી તે કલ્કથી પકાવેલું ૬૪ તોલા ગાયનું જુનું ઘી ઉપયોગમાં લે તો મૃગી અને ઉન્માદ-રોગ નિશ્ચે નાશ પામે છે. **અથવા** કોળાના અઢાર ગણા રસમાં જેઠીમધના કલ્ક–ચટણીથી સિદ્ધ કરેલું–પકાવેલું ગાયનું ઘી ઉપયોગમાં લે તો મૃગી નાશ થાય છે. **અથવા** સરગવાના મૂળની છાલ, વીરણવાળો, ઉપલેટ, જીરૂં, લસણ, સુંઠ, મરી, પીપર અને હિંગ એ સઘળાં બબે તોલા ભાર લઇ ખાંડી કલ્ક કરી તેલ તોલા ૨૪ અને બકરાનું મૂત્ર તોલા ૧૦૮ તેમાં કલ્ક નાખી ધીમા અગ્નિના તાપથી પકાવવું. જ્યારે મૂત્ર બળી તેલ માત્ર રહે ત્યારે નિચે ઉતારી ગાળી તે તેલનો નાસ લે તો મૃગીવાયુ નાશ પામે છે. **ભાવપ્રકાશ અથવા** પંચકોલ, ત્રિફળા, વાવડીંગ, સિધાલુણ, અજમો, શાહજીરૂં, ધાણા, મરી બીડલૂણ, કચ્યાં અને જીરૂં એઓનું ચૂર્ણ કરી દશમૂળના ઉના કવાથ સંગાથે પીવામાં આવે તો વાયુ તથા કફ સંબધી રોગો, મૃગીવાયુ, ઉન્માદ, અરશ અને સંગ્રહણી એટલા રોગો મટે છે, તથા, નાશ થએલો જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે. આ **કલ્યાણ ચુર્ણ** કહેવાય છે એમ **ભાવમિશ્ર કહે છે અથવા** પુષ્પ નક્ષત્રના દિવસે કુતરાનો પિત્તો કહાડી અંજન કરે **અથવા** ઘીની સાથે તેનો ધુપ દેવાથી મૃગી નાશ પામે છે. **યોગતરંગિણી. અથવા** વજનું ચૂર્ણ મધની સંગાથે ખાઈ ઉપર દુધ ભાત જમવામાં આવે તો તેથી ભયંકર અને લાંબા વખતથી થએલો મૃગીરોગ પણ નિશ્ચે નાશ પામે છે. **વૈદ્યરત્નં. અથવા** નોળીઆની, ઘુઅડની, બિલાડી, ગીધની, સાપની અને કાગડાની હઘાર, પાંખ તથા ચાંચ લઇ એઓની મૃગીરોગવાવાને ધુણી દે તો મૃગી નાશ પામે છે. **ચક્રદત્ત અથવા** ઉન્માદના વિષયમાં જે જે નાસ, અંજન કે ઔષધ પ્રયોગો કહેવામાં આવેલ છે તે તે ઉપાયોનો મૃગીમાં પણ ઉપયોગ કરવો. “ **અથવા** અગથીઆનાં પાંદડાં તથા મરી એઓને ગોમૂત્રમાં ઘુટી તેનાં નાકમાં ટીપાં નાખવાં તેથી તાતકાળ મૃગી બંધ પડેછે”

મૃગી રોગનાં પથ્યાપથ્ય.

ચોખા, ઘઉં, મગ, જુનું ઘી, દુધ, તુરીઆં અને દાડિમ એટલાં સદા સેવવાં યોગ્ય છે. અને તીખા, ખાટા, તુરા સોપારી અને મદિરાદિ પદાર્થો, તથા ચિંતા, ભય, ક્રોધ, અદ્ભુત વસ્તુનું જોવું, મૈથુન, મહેનત, ભાજી, અડદ તુવર અને તૃષા, નિંદ્રા, ભૂખ વગેરેના વેગો અટકાવવા વગેરે વગેરે સેવવા યોગ્ય નથી.

[1] મૃગી રોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ઇતી શ્રી મન્મહારાજાધિરાજ રાજરાજેંદ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃતસાગર નામા ગ્રંથ વિષે મદાત્યય ઉન્માદ અને મૃગી એઓનો સર્વ ભેદાદિ યુક્ત ઉત્પત્તિ લક્ષણ યત્નાદિ નિરૂપણ નામનો સાતમો તરંગ સંપૂર્ણ.

તરંગ આઠમો.

વાયુ ચોરાશી જાતિના, વારૂ વર્ણવ્યા મિત્ર;
ઘોર દુઃખદ બહુ જોરદા, છે એ રોગ ખચિત.

વાયુ સંબંધી વ્યાધિઓનો અધિકાર.

વાયુ સંબંધી રોગોને ઉત્પન્ન થવાનાં મુખ્ય કારણો.

કષાયલાં, તીખાં, કડવાં, અત્યંત થોડાં, લુખાં તથા હલકાં અને અત્યંત વિશેષ અન્નોના ખાવાથી, વિરૂદ્ધ ભોજનથી, વાસી કે ઠંડાં ભોજનથી, ખેદથી, અતિ મૈથુનથી, ધાતુઓના ક્ષીણપણાથી વિશેષ કસરતના કરવાથી, વાયુ વાળા–વાયડા[2] પદાર્થો ખાવાથી, વાયુ રોગના સંસર્ગથી મળ, મૂત્ર, છિંક, બગાસાં, ઉધરસ, હસવું, આંસુ, નિંદ્રા, તથા વિષયવાસનાદિના વેગોને અટકાવવાથી, શરીરમાંથી વિશેષ લોહી વહી જવાથી, માંસના ક્ષીણ પણાથી, વિષમાસનથી, શ્રમથી, અતિરેચ તથા અતિ ઉલટી થવાથી, જોરથી વાગવાથી, પંથ કરવાના થાકથી, બળ તથા ઇંદ્રિઓ ક્ષીણ થવાથી, આમના દોષથી, વા, વાયુ આમાશયમાં જવાથી કે ધાતુઓમાં જવાથી, વૃદ્ધાવસ્થાથી અને પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, સમાન અને ઉદાન એ વાયુઓના બગડવાથી જુદા જુદા પ્રકારના વાયુના રોગો થાય છે; અર્થાત વર્ષા ઋતુમાં અથવા ત્રીજા પોહોરમાં કે પાછલા પોહોરમાં અને ભો-

---

૧ વિધિપૂર્વક આદિત્યવારને દિવસે ઘેટાના માથાના બે કીડા લાવી તેને માદળીઆમાં પૂરી ગળે કે હાથે ધારણ કરે તો આકરો મૃગીવાયુ પણ નાશ પામે છે. અથવા જે દોરીમાં ચોરનું માથું ટીંગાડેલું હોય વા જે દોરીથી ફાંસી આપેલ હોય તે દોરીને બાળી તેની રાખ ટાઢા પાણી સંગાથે પાવાથી અવશ્ય મૃગીરોગ જાય છે.

વૈદ્યરહસ્ય.

૨ નાગલી, મકાઇ, વટાણા, ચણા, સામો, મગ, તુવેર, ઝાલર, મઠ, કસુંબીનાં બીજ, મસુર, અનેકોદરા એ ધાન્યો વાયુને પેદા કરનારાં છે.

ગુણ રત્નમાળા.

જન પચ્યા પછી તથા શિશિરઋતુમાં બળવાન થએલો વાયુ મનુષ્યના શરીરમાં ખાલી થએલી નસોને બંધ કરી–પૂરી દઈ કિંવા તે ખાલી પડેલી નસોમાં પ્રવેશ કરી સર્વ અંગમાં તથા એક અંગમાં રહેનારા અનેક[1] પ્રકારના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે.

વાત વ્યાધિઓની સંખ્યા.

શિરોગ્રહ ૧, જૃંભા ૨, હનુગ્રહ જીહ્વાસ્તંભ ૪, ગદ્દગદત્વ ૫, મિન્મિનત્વ ૬, મૂકતા ૭, પ્રલાપ ૮, રસાજ્ઞાન ૯, બાધિર્ય ૧૦, કર્ણનાદ ૧૧, ત્વકશુન્યતા ૧૨, અર્દિત ૧૩, મન્યાસ્તંભ ૧૪, બાહુશોષ ૧૫, અપબાહુક ૧૬, વિશ્વાચી ૧૭, ઉર્દ્ધવાત ૧૮, આધ્માન ૧૯, પ્રત્યાધ્માન ૨૦, વાતાષ્ટિલા ૨૧, પ્રત્યષ્ટિલા ૨૨, તુની ૨૩, પ્રતિતુની ૨૪, ત્રિકશુળ ૨૫, મુંહુર્મૂત્રણુ ૨૬, મૂત્રનિગ્રહ ૨૭, ગૃધ્રસી ૨૮, ખંજતા ૨૯, વાતકંટક ૩૦, પાદદાહ ૩૧, પાદહર્ષ ૩૨ દંડકાક્ષેપ ૩૩, વાતપિત્ત કૃતાક્ષેપ ૩૪, દંડાપતાનક ૩૫, પગુંતા ૩૬, કલાપખંજતા ૩૭, કોષ્ટુશિર્ષક ૩૮, ખલ્લી ૩૯, અભિઘાત કૃતાક્ષેપ ૪૦, અંતરાયામ ૪૧, બાહ્યાયામ ૪૨, ધનુર્વાત ૪૩, કુબ્જક ૪૪, અપતંત્રક ૪૫, અપતાન ૪૬, પક્ષાઘાત ૪૭, સર્વાંગવાત ૪૮, હસ્વ કેશત્વ ૪૯, આટોપ, ૫૦, પાર્શ્વશૂળ ૫૧, મળગાઢતા ૫૨, મળા પ્રવર્ત્તિ ૫૩, કંપ ૫૪, સ્તંભ ૫૫, રૂક્ષતા ૫૬, કાર્શ્ય ૫૭, કાષ્ણર્ય ૫૮, શૈત્ય ૫૯, લોમહર્ષ ૬૦, વ્યથા ૬૧, તોદ ૬૨, ભેદ ૬૩, શિરાસ્ફુરણ ૬૪. અંગમર્દન ૬૫, અંગશુષ્ક ૬૬, સંકોચ ૬૭, વિભ્રંશ ૬૮, મોહ ૬૯, ચળચિત્તતા ૭૦, નિદ્રાનાશ ૭૧ સ્વદેનાશ ૭૨, બળહાનિ ૭૩, ભીરૂતા ૭૪, શુક્રક્ષય ૭૫, રજોનાશ ૭૬, ગર્ભનાશ ૭૭, પરિશ્રમ ૭૮. વન્હિવૈષમય ૭૯, વાચાલતા ૮૦, કટિગ્રહ ૮૧, આક્ષેપક ૮૨, શ્રમનાશ ૮૩, અને ઉરૂસ્તંભ ૮૪ એ ચોરાશી વાત વ્યાધિઓ છે.

૮૪ વાતવ્યાધિયોનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો.

જે વાયુ લોહીમાં રહી ડોકની નસોને લુખી વેદનાવાળી તથા કાળી કરી નાખે છે તે **શિરોગ્રહ** વાયુ કહેવાય છે. ૧, વારંવાર બગાસાં આવે તે **જૃંભ** વાયુ, ૨. મોહોડાના નિચેના જડબાને સજડ કરી દેછે, હડપચી નીચી કરી મોહોડાને બીડી દેછે, કિંવા ખુલ્લુંજ રાખે છે અને માંડમાંડ ખોરાક ખવાય તથા બોલી શકાય તે **હનુગ્રહ** ૩. જીભ હાલી શકે નહીં તે **જીવ્હાસ્તંભ** ૪. પદો તથા વ્યંજનનો બોલતાં લોપ થઇ જાય. તે ગદ્દગદત્વ ૫. ગુંગણું બોલાય તે **મિન્મિનત્વ** ૬. બોબડાપણું થાય તે **મૂકતા** ૭. સંબંધ રહિત તથા વિના કારણે બોલ્યા કરે તે **પ્રલાપ** ૮. જમવા વખતે કશા પણ સ્વાદની જીભને ગમ ન પડે તે **રસાજ્ઞાન** ૯. બ્હેરાપણું થાય તે **બાધિર્ય** ૧૦. કાનમાં ઘોંઘાટ થયા કરે તે **કર્ણનાદ** ૧૧. ટાઢા. ઉના કે કોમળ–કઠિણતાની ચામડીને ખબર પડે નહીં તે **ત્વકૂશન્યતા** ૧૨. અરધું મોહોડું ફરી જાય, માથુ ધ્રૂજે જીભથી બોલાય નહીં તથા દ્રષ્ટિ વાંકી તરછી થઇ જાય તે **અર્દિત–અડદીઓ વાયુ** ૧૩. ડોકની નસો ખેંચાઇ જાય વા, સજ થઇ જાય તે **મન્યાસ્તંભ** ૧૪. બન્ને ભુજાઓને ચુકવી વેદના ઉત્પન્ન કરે તે **બાહુશોષ** ૧૫. ભુજાઓની નસોને સંકોચી વાંકી કરી નાખે તે **અપબાહુક** ૧૬. બન્ને હાથ વળી શકે નહી તથા કામ પણ થઇ શકે

૧ **આત્રેયજી** કહેછે કે મનુષ્યોને પીડા આપનાર વાયુના પ્રસિદ્ધ રોગ ૮૪ પ્રકારના છે; પણ ભાવમિશ્ર, શાર્ઙ્ગધર અને માધાવાચાર્ય વગેરેનું એવું માનવું છે કે વાયુના ૮૦ પ્રકાર છે.

નહી તે **વિશ્વાચી** ૧૭. ઉપરા ઉપર ઓડકાર આવે તે **ઉર્દ્ધવાત** ૧૮. આફરો ચડે છે પેટ ફુલે છે તે **આધ્માન** ૧૯ જો પેટ અને સ્તનના વચમાં આફરો જણાય, પણ છાતી અને કુખામાં દુઃખ થાય નહીં તે **પ્રત્યાધ્માન** ૨૦. ડુંટીના નિચે ગોળ પથરા જેવી ગાંઠ–વાયુ ગોળો બંધાય તથા તે હરે ફરે નહીં તથા ઉચેના ભાગમાં લાંબી સ્થિરતા વા, ચંચળતા વાળી ગાંઠ થાય તેમાં મંદ મંદ પીડા થાય અને મળ–મૂત્ર તથા પવનને રોકી દે તે **વાતાષ્ટિલી** ૨૧ જો અષ્ટિલાની જેવી ગાંઠ આડી, સીધી અને લાંબી અધિક પીડાયુક્ત હોય તે **પ્રત્યષ્ટિલીકા** ૨૨. હોજરી અને કોથળીમાં અસહ્ય આકરી વેદના થઇ નિચે ઉતરી ગુદા અને સ્ત્રી—પુરૂષના ગુહ્ય ભાગોને ભેદી નાખતી જે વેદના થાય તે **તુની** ૨૩ ગુદા અને સ્ત્રી પુરૂષના ગુહ્ય–છુપાયલા ભાગોમાંથી વેદના શરૂ થઇ અત્યંત આકરી વેદના ઉપર ચઢી વારંવાર બળવડે હોજરીમાં સંચરે છે અને તૂનીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ભેદ કરે તે **પ્રતિતની** ૨૪. બે કુલોનાં અસ્થિ–હાડકાઓનો અને બરડાનાં બે હાડકાઓનો જે સાંધો છે તે ત્રિક–ઢાંઢાં–ઠાઠામાં પીડા થાય તે **ત્રિકશૂળ** ૨૫. વારંવાર મૂત્રવું પડે તે **મુહુર્મૂત્રણ** ૨૬. મૂત્રની રોકાણ થાય તે **મૂત્રનિગ્રહ** કિંવા **બસ્તિવાત** ૨૭. કેડના નિચેના ભાગથી શરૂ થઇ એક પછી એક એમ બરડો, ઘુંટણ, સાથળ, પગની પીઠીઓ અને પગ એઓને જકડી લે અને તેમાં કંપારો, સોયો ઘોંચ્યા જેવી વેદના થાય તે **ગૃધ્રસી** ૨૮. કેડથી તે ગોઠણ સુધીના ભાગની (એક પગની) મોટી રગો ખેંચવાથી લંગડો થાય તે **ખંજા** ૨૯. કેડથી તે ઘુંટી સુધીના બન્ને સાથળોની ચાલવા વગેરેની ક્રિયા અટકી જાય તે પાંગળો–**પંગુ** ૩૦. ચાલતી વખતે ધ્રુજે અને પગ આડા અવળા પડે ખોડંગાતો ચાલે તે **કલાપખંજ** ૩૧. ઢીંચણના પગમાં વાયુ તથા લોહીથી શિયાળના માથા જેવો જાડો સોજો ઘણી વેદના સાથે ચઢે તો **ક્રોષ્ટુશીર્ષક** ૩૨. પગ, સાથળ, પિંડીઓ અને હાથનાં મૂળ, વેદનાથી ઠરઠાઈ જાય તે **ખલ્લી** ૩૩, પંથ કરવાથી, આડો અવળો પગ પડવાથી કિંવા થાકને લીધે વાયુ ગોઠણમાં સોજો લાવી વેદના ઉત્પન્ન કરે તે **વાતકંટક** ૩૪. પગમાં બળતરા થાય તે **પાદદાહ** ૩૫. પગમાં ખાલી ચડે અને રૂવાટાં ઉભાં થઈ આવે તે **પાદહર્ષ** ૩૬. વાયુથી હાથ, પગ, માથુ, વાંસો તથા ઠાઠું એઓ સજડ અને લાકડીની પેઠે શરીર અકડ થઇ જાય તથા ડોલ્યા કરે તે **દંડકાક્ષેપ** ૩૭. કફથી વિંટાયલો વાયુ શરીરની ધોરી નસોને સજડ કરી હાથીની પેઠે વારંવાર શરીર હલાવ્યા કરે તે **દંડપતાનકાક્ષેપ** ૩૮. કાંઇ વાગવાથી કોપેલો વાયુ માણસના શરીરને હલાવે છે તે **અભિઘાત કૃતાક્ષેપ** ૩૯. પિત્ત સંયુક્ત વાયુ સર્વ ધોરી નસોમાં પેસી વારંવાર શરીરને હલાવ્યા કરે ત **વાતપિત્તકૃતાક્ષેપ** ૪૦. કામઠાની પેઠે આગળના ભાગથી ખેંચાઇને વાંકો વળી જાય તે **અંતરાયામ** ૪૧. કમરમાંથી વાંક વળી પીઠ તરફ શીંગડાની પેઠે વળી જાય તે **બાહ્યાયામ** ૪૨. હાથ પગ અને આખું શરીર કામઠાની પેઠે વળે તે **ધનુર્વાયુ** ૪૩. શરીરના ભાગથી બહાર પીઠનો કે છાતીનો ટેકરો વાંકો વળેલો નીકળે તે કુબડો–**કુબ્જ** ૪૪. વાયુ ઉંચી ગતિને ધારણ કરી હૃદય મસ્તક, ખભા અથવા પીડા કરે તથા કામઠાની પેઠે શરીરને વાળે છે. કંપાવે છે અને ચિત્તને મોહયુક્ત કરી દ્રષ્ટિને સ્તબ્ધ કરી નાખે તથા કલતરની પેઠે ગળામાં બોલે તે **અપતંત્ર** ૪૫ વાયુ છાતીમાં પેસી જ્ઞાન સંજ્ઞાનો નાશ કરી દ્રષ્ટિ રોકી તરેહવાર રીતે કંઠમાં શબ્દ બોલે, ક્યારેક અસાવધ રહે

રહે તે **અપતાનક** ૪૬. અરધું-એક બાજુનું શરીર ઝલાઈ નકામું થઈ જાય અને અ. ડવાથી કે ચુંટી ખણવાથી ચામડીને ખબર પડે નહીં તે **પક્ષઘાત** ૪૭. આખા શરીરની નસો ધ્રૂજે, ભાગી પડે અને સાંધાઓમાં કળતર થાય તે **સર્વાંગ વાત** ૪૮. વાળ ટુંકાજ રહે તે **હ્રસ્વકેશત્વ** ૪૯. પેટમાં ગડગડાટ થાય તે **આટોપ** ૫૦. પેટમાં પડખાએમાં શુળ—શણુકા આવે તે **પાર્શ્વશૂળ** ૫૧. ઝાડો ઘણો કઠણ ઉતરે તે **મળગાઢતા** ૫૨ ઝાડો ઉતરે નહી ને બંધકોશ રહે તે **મળાપ્રવત્તિ** ૫૩, આખું શરીર કંપ્યા-ધ્રૂજ્યા કરે તે **કંપવાયુ** ૫૪. આખું અંગ અકડ થાય તે **સ્તંભ** ૫૫. આખું શરીરલુખું પડી જાય તે **રૂક્ષતા** ૫૬. શરીર દુર્બળ થઈ જાય તે **કાર્ણ્ય** ૫૭. શરીર કાળું પડી જાય તે **કાષ્ણ્ય** ૫૮. શરીર ઠંડુજ રહે-લાગે તે **શૈત્ય** ૫૯. રૂવાડાં ઉભાં થાય તે **રોમ-લોમહર્ષ** ૬૦. અંગમાં પીડા થયા કરે તે **વ્યથા** ૬૧, અંગમાં સોયો ભોંકાતી હોય તેવી પીડા થાય તે **તોદ** ૬૨. શરીર ચીરાતું હોય તેવી પીડા થાય તે **ભેદ** ૬૩. નસોનું વારંવાર ફરકવું તે **શિરાસ્ફુરણ** ૬૪. અંગમાં ત્રોડ થાય તથા શરીર ભાગે તે **અંગમર્દન** ૬૫. શરીર સુકાઈ જાય તે **અંગવિભ્રંશ** ૬૬. શરીર સંકોચાઈ જાય તે **સંકોચ** ૬૭: શરીરનું પોતાના ઠેકાણેથી ખસી જવું તે **અંગવિભ્રંશ** ચિત્ત મૂઢ થઈ જાય તે **મોહ** ૬૯. ચિત્તનું ચંચળ રહેવું તે **ચળ ચિત્તતા** ૭૦ ઉંઘ જરાપણ ન આવે તે **નિદ્રાનાશ** ૭૧. જરાપણ પરસેવો ન આવે તે **સ્વેદનાશ** ૭૨. બળનો નાશ થાય તે **બળહાનિ** ૭૩ બ્હીકણપણું થાય છે. **ભીરૂતા** ૭૪ વીર્યનો ક્ષય થાય તે **શુક્રક્ષય** ૭૫ અટકાવ બંધ થઈ જાય તે **રજોનાશ** ૭૬ કાચો ગર્ભ પડી તે **ગર્ભનાશ** [1] ૭૭ પંથ કે મેહેનત કર્યાવિના થાકી જવું તે **પરિશ્રમ** ૭૮ જઠરાગ્નિનું વિષમપણું રહે તે **વન્હિવૈષમય** ૭૮ બહુ બોલવા પણું તે **વાચાલતા** ૮૦ કેડની રગો અકડાવાથી વાંકા વળતાં વેદના થાય તે **કટિગ્રહ** ૮૧ ધૂણે, રૂવે, હસે બબડયાં કરે તે **આક્ષેપક** ૮૨ કામ કર્યાં છતાં પણ થાક લાગે નહીં તે **શ્રમનાસ** ૮૩ અને પૃષ્ટ ભાગની નસો સજડ થઈ નિર્બળ થવાથી ચાલી શકે નહી તે **ઉરૂસ્તંભ** ૮૪ આ ચારાશી પ્રકારમાં પ્રત્યેક ગ્રંથના ભિન્ન મત છે માટે નામ પ્રમાણે લક્ષણ સમજી કાર્યમાં કુશળ રહેવું.

વાયુનું સાધ્યાશાધ્ય પણું.

જે વાયુ બીજા દોષને આશરે રહેલો છે અર્થાત્ બીજા દોષની સાથે મળીને રહેલો હોય કિંવા એકલોજવાયુ હોયતો તે સાધ્યછે. અને એથી વિપરીત હોયતો અસાધ્ય સમજવો

વાતવ્યાધિયોના સમુચ્ચય ઉપાય.

મીઠી વસ્તુઓ ખાવાથી, મીઠા સહિત વસ્તુઓ તથા ચીકણી અને ખાટી વસ્તુઓના ખાવાથી સર્વ પ્રકારના વાયુરોગ મટે છે. તથા આમળાં, ગરમ વસ્તુ અને તૃપ્તિ પમાય તેવાં ભોજનો સેવવાથી, નિદ્રા લેવાથી; તડકાના સેવવાથી, પરસેવો લાવવાથી, ગરમ વસ્તુઓના ઉવટણો-પીઠીઓથી, તેલના મર્દનથી અને વાતહર ઔષધીઓના સેવનથી સામાન્ય પ્રકારના વાયુરોગો નાશ થાય છે.

---

[1] જેર્મેટનું માનવું તો એમ છે કે—ગર્ભાશયમાં વાયુના વાસથી ગર્ભ ન રહે તેને ગર્ભનાશ જાણવો.

પ્રત્યેક વાયુના જુદા જુદા ઉપાય.

શિરોગૃહ વાયુ માટે દશમૂળનો કવાથ કરી તથા બીજોરાનો રસ કહાઢી તેમાં તેલ પકાવી તે તેલનું વ્યાધિના સ્થાને મર્દન કરેતો શિરોગૃહ મટે છે. જો કે આ વાયુરોગ અસાધ્ય છે. પરંતુ આયુષ્યનું બળ પૂર્ણ હોય તો વખતે ટેકી લાગે છે.

અથવા એરંડાનું મૂળ, ઉપલેટ ધંતુરાનું મૂળ સરસવનું મૂળ ત્રિકટુ અને શુદ્ધ વછનાગ એ સઘળાં બરોબર લઇ ઝીણાં વાટી પાણી સંગાથે ઉનાંકરી વ્યાધિની જગ્યોએ સહેવાતે સહેવાતે મર્દન કરે તો શિરોગૃહ મટે છે.

વારંવાર બગાસાં આવતાં હોય તો ત્રિકટુ, અજમોદ અને સિંધાલુણ એટલા પદાર્થો જુદા જુદા અથવા ભેગા વાટી વસ્ત્રગાળ કરી સેવન કરે તો બગાસાના આરંભને તુરત બંધ પાડે છે. **અથવા** સુંદર શય્યામાં સુવાડી દેવાથી **અથવા** સરસીઆ તેલનું મર્દન કરવાથી **અથવા** મીઠાં ભોજન જમવાથી **અથવા** નાગરવેલના પાનનાં બીડાં ખાવાથી બગાસાં બંધ પડે છે.

હનુગ્રહ વાયુમાં [1] જો મોહોડું બીડાઇ ગયું હોયતો ચીકડી વસ્તુઓનો કે શેક વગેરેનો ઉપયોગ કરવો તેથી મોહોડું ઉઘાડી જાય છે. પાહોડું ખુલ્લુંજ રહી ગયું તો શીતળ વસ્તુથી નમાવીને યોગ્ય ક્રિયા કરવી. જો ડાઢી વાંકી ગઇ હોય તો પીપર તથા આદુ ચવરાવી વારંવાર થુકે અને ઉના પાણીના કોગળા કરે તો ડાઢી સીધી થાય છે. **અથવા** અડદની મોઘર દાળને પાણીમાં ભીજવી છીપર ઉપર વાટી તેમાં લસણ, સિંધાલુણ, આદું અને હિંગ મેળવી તેનાં વડાં કરી ખાય તો હનુગ્રહવાયુ મટે છે. **અથવા** તેલને ગરમ કરી સહેવાતે સહેવાતે માથા ઉપર માલેસ—મર્દન કરે તો હનુગ્રહ મટેછે. **અથવા** પ્રસારણી—નારીના તેલનું મર્દન કરે તો એટલે પ્રસારણીનાં[2] પંચાંગ તોલા ૪૦૦ લઇ સારી પેઠે કચરી ૧૦૨૪ તોલા ભાર પાણીમાં તેને પકાવી ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં ૪૦૦ તોલા તેલ નાંખી ફરી પકાવવું તથા ૪૦૦ તોલા દહિંનું ઘોળવું અને ૪૦૦ તોલા કાંજીનું પાણી નાખી તે તેલને પકાવવું. ત્યાર પછી તેલથી ચારગણા ગાયના દુધમાં પકવી પછી ચિત્રામૂળ, પીપરામૂળ, જેઠીમધ, સિંધાલુણ, વજ, સવા, દેવદાર, રાસ્ના, ગજપીપર, ખપાટનાંમૂળ, છડછડીલો, રતાંજળી, એરંડાનાંમૂળ, ન્હાની કાંસકીનાંમૂળ અને સુંઠ એટલા પદાર્થો તેલના આઠમા ભાગે લઇ ખાંડી કલ્ક કરી તે તેલમાં નાખી તેલને સિદ્ધ કરવું. તે તેલની દેશ, કાળ, વય, અગ્નિ, અને રોગનું બળ વિચારી માત્રા સેવન કરે અર્થાત્ પીએ, નાસ લે, મસળે, શેક કરે

---

૧ જીભને જોરથી ઘસવાથી, ચણા વગેરે સુકાં પદાર્થોના ખાવાથી, કોઇ પણ પ્રકારે મુખ ડાઢી ઉપર માર વાગવાથી વાયુ કુપિત થઇ હડપચીના મૂળમાં રહેલો વાયુ હડપચીને નીચી કરી મુખને ઉઘાડું કે બીડેલું રાખે છે અને ખાવા પીવા તથા બોલવાની ક્રિયા બંધ પાડે છે.

૨ પ્રસારણી નામની ઔષધી માટે નિઘંટો અને તેમાં દર્શાવેલ નિશાનીઓ પ્રમાણે વિચારતાં બલા-રાજબળા-નાગબળા અને અતિબળા એ ચાર જાતની કાંસકી, મ્હોટી કાંસકી, ભોંય કાંસકી અને સાધારણ કાંસકી હોવી જોઇએ એમ પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે. તે ખપાટ, નારી, ખરેટી, ચકમેંડી, પીટારી અને કાંસકી વગેરે વગેરે નામોથી ઓળખાય છે. જો કે ચાર જાતોની કાંસકી માટે જોઇએ તેવું સ્પષ્ટિકરણ થયું નથી; તદપી ચારમાંથી ગમે તે ઉપયોગમાં લેવી; કેમકે તે ચારેના ગુણ સમાન છે.

અને માથાની બસ્તિ વગેરેના કામમાં યોજે તો, વાયુથી ઉત્પન્ન થએલા સઘળા વાયુના વ્યાધિઓ નાશ થાય છે અને વિશેષે કરીને હનુગ્રહ જીંહાસ્તંભ, અર્દિત, ગદ્દગદત્વ, વિશ્વાચી, મન્યાસ્તંભ, અપબાહુક, ત્રિકશૂળ, ગૃધ્રસી, ખંજતા, પંગુતા, કલાપખંજતા, સ્તંભ, સંકોચ, અંતરાયામ, બાહ્યાયામ, દંડપતાનક, ધનુર્વાત અને કુબ્જત્વ એટલા વાયુ વ્યાધીઓનો નાશ થાય છે. આ **પ્રસારણી તેલ** કહેવાય છે.

જીવ્હાસ્તંભ[1] વાયુ હોય તો મીઠી ખારી ખાટી અને સ્નિગ્ધ તથા ઉની વસ્તુઓનું યોગ્ય રીતે મર્દન કરવું. અથવા ઉના પાણીના કોગળા કરવા તેથી પણ જીંહાસ્તંભ મટે છે.

ગદ્દગદત્વ[2] મિનમિનત્વ[3] અને મૂકતા[4] થયલ હોય તો સરગવો, વજ, સિંધાલૂણ, ધાવડીનાં પુલ, કાળીપાડ અને લોદ્દર એ સઘળાં ચાર ચાર તોલા ભાર લઈ એઓની ચટણી કરી બકરીના દુધમાં નાખી તથા ગાયનું ઘી તોલા ૬૪ મેળવી ઘી પકવવાની[5] રીતિ પ્રમાણે તૈયાર કરી યોગ્ય માત્રાએ સેવન કરે તો જડપણું, ગદ્દગદત્વપણું તથા મૂંગાપણું તુરત મટે છે. ચોખો બોલ નીકળે છે અને યાદશક્તિ, બુદ્ધિ, કાંતિ તથા તર્કશક્તિ વધે છે, આ **સારસ્વત ઘૃત** કહેવાય છે, (ગ્રન્થકર્તા કહે છે કે—સરસ્વતી મંત્ર વડે મંત્રી સારસ્વત ઘૃત સેવન કરવું—એટલે 'ॐ ह्रीं ऐं ह्रीं ॐ सरस्वत्यैनमः' આ મંત્રનો ૧૦૦૦ વખત શુદ્ધ ઉચ્ચારકરી પવિત્ર મનથી મંત્રવિધાનપ્રમાણે સિદ્ધ કરી સારસ્વત ઘીને મંત્રવું) અથવા માલકાંકણીનું તેલપણ તેજ પ્રમાણે સેવન કરવાથી વાયુના સર્વ રોગ જાયછે તથા ચમત્કારિક બુદ્ધિ આપેછે અથવા હળદર,વજ,ઉપલેટ,પીપર,સુંઠ,જીરૂ,બોડી અજમોદ, જેઠીમધ અને સિંધાલૂણ એઓને બરોબર લઇ ઝીણું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં કાલવીને નિરંતર ૨૧ દિવસ સુધી સેવન કરે તો વાતાદિ સર્વ રોગ દૂર થાય છે. અર્થાત યાદશક્તિ, ધારણા શક્તિ મનોહરસ્વર અને મિઠાં વાકયો બોલનાર થાય છે. આ **કલ્યાણકાવલેહ** કહેવાય છે.

પ્રલાપ અને વાચાળતાનો રોગ હોય તો તગર, પિત્તપાપડો, ગરમાળો, મોથ કડુ, કાળોવાળો, આસગંધ, બ્રાહ્મી, દ્રાખ, સુખડ, દશમૂળ અને શંખાવળી એઓનો સારી પેઠે કવાથ કરી પીવામાં આવે તો તેથી બકવા-પ્રલાપ તથા વાચાલ-બહુ બોલકાપણું તુરત મટે છે.

રસાજ્ઞાન વાયુ રોગ હોય તો સુંઠ, મરી પીપર, સિંધાલૂણ અને અમ્લવેતસ કિંવા ચૂકો એઓનું ચૂર્ણ જીભ ઉપર ઘસવું તો જીભ રસની અજ્ઞાનતાને ત્યજે છે અથવા કરીયાતું, કડુ, રાઈ, ઇંદ્રજવ, વજ, બ્રાહ્મી, ખાખરાના બીજ, સાજીખાર, કાળીજીરી, પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, સુંઠ અને મરી એઓનો આદાના રસ સંગાથે કલ્ક કરી વારંવાર જીભે ચોપડે અથવા એઓનો કવાથ કરી કોગળા કરે તો સઘળા રસોની જીભને સારી પેઠે ખબર પડે છે. આ **કિરાતતિક્તાદિ** કલ્ક કહેવાય છે. **અથવા**

---

૧ આ રોગમાં ખાવા પીવાનું કે બોલવાનું કામ બંધ પડે છે-જીભ ઝલાઇ જાય છે.

૨ તોતળું બોલાય તે રોગ. ૩ ગુંગણું બોલાય તે રોગ. ૪ બોબડાપણું.

૫ તેલ તથા ઘી કેમ પકવવું? તેનો વિધિ પ્રથમ તરંગ કહેલો છે તે પ્રમાણે પ્રત્યેક ઘી કે તેલ પકાવવાં.

આદું વારંવાર ખાય; તો પણ જીભનું રસશુન્યતાપણું મટે છે. તથા **બેહેરાપણું** **કાનમાં ગણગણાટ થતો** હોય તે પણ મટે છે.

શરીરની ચામડી બેહેરી થઇ ગઇ હોય તો રોગીના શરીરમાંથી વારંવાર લોહી કઢાવવું. **અથવા** સિંધાલૂણ તથા ધમાસો તેલમાં નાખી તેનું શરીરે મર્દન કરવું કિંવા તેલ અને સિંધાલૂણને અંગારા ઉપર નાખી તેનો શરીરને ધુમાડો આપવો.

અર્દીતવાયુ થવાનાં કારણો-સંખ્યા તથા લક્ષણો. ઉંચે સ્વરે બોલવાથી કઠણ પદાર્થોના ખાવાથી, અત્યંત હસવાથી અત્યંત બગાસાં ખાવાથી, ઉંચેથી પડતી ભારે વસ્તુ ઉંચું મોહોડું કરી હાથેથી ઝીલવાથી, ઘણોભાર ઉપાડવાથી, ડોકને આડી અવળી રાખી સુઇજવાથી અને વિષમ પ્રકારે બેસવાથી માથુ, નાક, હડપચી અને લલાટ -કપાળ તથા નેત્રની સંધિયોમાં રહેલો વાયુ મુખને પીડા કરે છે તેથી અડદીઓ વાયુ થાય છે. તે વાયુ, પિત્ત અને કફનો એમ ત્રણ પ્રકારનો છે. તે પૈકી જો **વાયુનો** અર્દિતવાયુ હોય તો લાળ ઘણી પડે, શરીરમાં પીડા, શરીર કંપે, તથા ફરકે, ડાઢી હાલી શકે નહીં, હોઠ સુજી જાય અને શુળ નીકળે તથા બોલવામાં અટકાયત થાય છે. જો **પિત્તનો** હોય તો મોહોડું પીળું થાય, તાવ આવે, તૃષા લાગે અને મોહ તથા ગરમી થાય છે. જો **કફનો** આર્દિતરોગ હોય તો ગાલમાં, માથામાં તથા ખભાની નસોમાં સોજો અને અક્કડપણું થાય છે.

જો અર્દિત રોગવાળો ક્ષીણ હોય આંખ મટકાવી શકતો ન હોય કિંવા ચોખી રીતે ન બોલી શકે-લોચાવળે અને કંપારો થતો હોય તથા અર્દીતરોગ-થયાને ત્રણ વર્ષ થઇ ગયાં હોય, નેત્ર, નાક અને મોહોડું ચૂયા કરતાં હોય તો તે રોગ મટતો નથી; પણ યમરાજના હાથે પડયા પછીજ તેનો અર્દીતવાયુ મટે છે.

ઉપાય.

અડદીયા વાયુ વાળો ચીકણા-ચીકટા પદાર્થો (સ્નેહપાન) ઉપયોગમાં લે, તથા વાયુને મટાડે તેવી ઓષધીઓનો નાસ લે, વાયુને મટાડે તેવાં ભોજન કરે, માથાની બસ્તિ લે, અને વાયુને મટાડે તેવાં બંધાણ બાંધે તો મટે છે. **અથવા** નારયણ તેલ તથા વિષગર્ભ તૈલનું શરીરે મર્દન કરે, ડાંભ દેવરાવે, ગરમ ઓષધો દ્વારા પરસેવો કઢાવે તો તેથી અડદીઓ વાયુ મટે છે.

જો **વાયુથી** થએલો અડદીઓ વાયુ હોય તો, દશમૂળનો કવાથ પીવો. **અથવા** બીજોરાનો રસ પીવો. **અથવા** કાંસકીના કવાથથી કે પંચમૂળના કવાથથી પકાવેલું દુધ પીવું જેથી અડદીઓ વાયુ મટે છે. **અથવા** હિંગ, લસણ તથા આદા સાથે અડદની વાટી દાળનાં વડાં ખાઇ ઉપર માંસનો રસો પીએતો અડદીઓ વા મટે છે.

જો **પિત્તથી** થએલો અડદીઓ વા હોય તો ઠંડા ઘીનો ઉપયોગ કરવો કિંવા ઘીથી બસ્તિકર્મ કરે **અથવા** દુધનું સેવન કરે અથવા વાયુ તથા પિત્તને નાશ કરનારી ચિકિત્સાઓ કરે તો પિત્તનો અડદીઓ વા મટે છે.

જો કફથી થએલો અડદીઓ વા હોય તો કફઘ્ન અને પુષ્ટિકર્ત્તા ઔષધીઓનું સેવન કરવું. જો **સોજા સયુંકત** અડદીયો વા હોય તો વમન કરાવવું. **અથવા** તલના તેલમાં લસણનો કલ્ક મેળવી ખાય તો સર્વ પ્રકારનો અડદીઓ વા મટે છે.

મન્યાસ્તંભ વાયુ હોય તો દશમૂળનો કવાથ **અથવા** પંચમૂળનો કવાથ પીવાથી **તથા** પરસેવો લાવવાથી **અથવા** નાસ લેવાથી અને તેલ કે ઘીનો ડોક ઉપર અભ્યંગ-મર્દન કરી આકડાનાં કે એરંડાનાં પાંદડાં ડોક ઉપર વીંટી બહુવાર સુધી શેક કરવાથી અવશ્ય મન્યાસ્તંભ વાયુ જાય છે. **અથવા** કુકડીના ઇંડાના રસને ઉનો કરી તેમાં સિંધાલૂણુ-અને ઘી મેળવી ડોક ઉંપર મર્દન કરે તો મન્યાસ્તંભ મટે છે.

બાહુશોષ વાયુ હોય તો જમ્યા પછી મહા કલ્યાણઘૃત (ને ઉન્માદ રોગમાં લખવામાં આવ્યું છે તે) નું સેવન કરવું. **અથવા** કાંસકીના મૂળનો ઉકાળો કરી સિંધાલૂણ નાખી પીવો તેથી બાહુશોષ મટે છે.

અપબાહુક વાયુ થયો હોય તો ટાઢાપાણીનો નાસ દેવો, **અથવા** ગુગળ, તથા જિંગિનીનો ઉપયોગ કરવો. (અથવા તેનો કવાથ કરીને પીવો.) **તથા** કાંસકી અને પારીજાતનાં મૂળ લઇ તેઓની ચટણી બનાવી પાણીમાં મેળવી પીએ. **અથવા** કૌચનો રસ પીવાથી અને અડદના રસનું નસ્ય-નાસ આપવાથી અપબાહુક મટે છે. **અથવા** અડદ, અસલી, જવ, કાંટાશરીઓ ભોંરીગણી, ગોખરૂ, અરલુનાંમૂળ, કૌંચાં, વાળો, કપાહીઆ, શણુનાંબીજ, કલથી અને મરી એઓના કવાથથી સિદ્ધ કરેલું તેલ અથવા તો બકરાના માંસના રસથી, સુઠ, પીપર, સવા, એરંડાનાંમૂળ, સાટોડીના મૂળ, ખપાટ-કાંસકીનાં મૂળ, રાસ્ના, ગળો અને કડુ એટલા પદાર્થોના નોખાનોખા કવાથથી પણ પકાવેલું તેલ બાહુએ મર્દન કરવાથી અપબાહુક રોગ જાય છે. આ **માખતેલ** કહેવાય છે.

વિશ્વાચી વાયુ હોય તો દશમૂળ, કાંસકી, તથા અદડ એઓનો કવાથ કરી તેમાં તેલ મેળવી કિંવા ઘી મેળવી સાંજરે જમ્યા પછી પીવો અથવા નાસ લેવો તેથી વિશ્વાચી મટે છે. **અથવા** અડદ, સિધાલૂણ, કાંસકી, રાસ્ના, દશમૂળ, હિંગ, વજ અને બીલીના મૂળ એઓથી સિદ્ધ કરેલું તેલ સુંઠ, નાખી પીવામાં આવે તથા તે તેલનું મર્દન કરે તો બળવાન્ વિશ્વાચી મટે છે. અને બાહુશોષ, અનબાહુક, પક્ષાઘાત તથા આર્દીતવાયુ નાશ પામે છે. આનુંનામ પણ **માખ તલ** છે.

ઉર્ધ્વવાત થયો હોય તો સુંઠ ૧૦ ભાગ, વરધારો ૧૦ ભાગ, (વરધારો ન મળે તો નસોતર લેવી) હરડે ૩ ભાગ શેકેલી હિંગ ૪ ભાગ અને સિધાલૂણુ તથા ચિત્રામૂળ ૧-૧ ભાગ લઇ એઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી સેવન કરે તો ઉગ્ર ઉર્ધ્વવાત પણ મટેછે.

આધ્માન-આફરો ચઢતો હોય તો લંઘન કરાવી પછી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય તથા પાચન કરે તેવા ઔષધો સેવવાં. ગુદામાં યોગ્ય ઔષધોથી લપેટેલી દીવટ ઘાલવી. (ગુદામાં) પિચકારી મારવી અને શોધન પણ કરવું **અથવા** પીપર ૧ તોલો, નસોતર ચાર તોલા અને ખાંડ ૪ તોલા લઇ ચુર્ણ કરી મધમાં કાલવી એક તોલા ભાર સેવન કરે તો આફરો તુરત મટી જાય છે. આ **નારાયણચૂર્ણ** કહેવાય છે. **અથવા** દેવદાર, વજ, ઉપલેટ, સવા, શેકેલી હિંગ અને સિંધાલૂણ એઓનું ચુર્ણ છાશ કે લીંબુના રસમાં ઘુંટી ઉનું કરી પેટે (ડુંટી બચાવી) ચોપડવામાં આવે તો આફરો મટે છે. અ-

---

૧ દિવસે સુવાથી, વિપરીત આસનથી અને વિપરીત સ્થિતિમાં ડોકને રાખવાથી કે તેવીજ રીતે શરીરના અવયવો રાખી ઉંચું જોવાથી વાયુ કોપ પામી વાયુ કફથી વીંટાઇ ડોકના પાછલ રહેલી મન્ય નામની ૧૪ નસોને સજડ કરી દેછે, તેથી મન્યા સ્તંભ કહેવાય છે.

થવા હરડે, ગરમાળો, આમળાં. નેપાળો, કડુ, થોર, નસોતર અને મોથ એટલાં ચાર તોલા ભાર લઇ ખાંડી ૫૦૦ તોલા પાણી સાથે પકાવી આઠમા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી વસ્ત્રગાળ કરી ફોતરા કહાડી નાખેલા નવા નેપાળા ચાર તોલા લઈ ઝીણા લુગડામાં બાંધી તે પોટલીને ઉક્ત કવાથમાં ધીમા અગ્નિથી પકાવી (કવાથ ઘાટો થયે) ખરલમાં નાખી તેમાં પુનઃ ૮ ભાગ શુદ્ધ નેપાળા નાખી તથા સુંઠ ૩ ભાગ મરી ૨ ભાગ; શુદ્ધપારો ૨ ભાગ અને શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ નાખી ૨ પોહોર સુધી ઘુંટી તૈયાર કરવો. આ રસ ૧ રતી ભાર ટાઢા પાણી સાથે સેવન કરે તો આફરો શુળ; અનાહ, પ્રત્યાધ્માન, ઉદાવર્ત્ત, ગોળો અને પેટના રોગો નાશ પામે છે. રોગોનો વેગ શાંત થયા પછી સાકર સહિત દહિ અથવા સિંધાલૂણ સહિત થોડાં દહી ભાત ખાવાં. (રેચ બંધ થયા પછી સાકરને દહિં કે સેવન સહિત દહિ ભાત ખાવો.) આ મહાનારાચ રસ કહેવાય છે.

પ્રત્યાધ્માન વાયુ હોય તો લંઘન, વમન, દીપન, પાચન તથા બસ્તિ કર્મના પ્રયોગો ઉપયોગમાં લેવા. વાતાષ્ઠિલા[1] તથા પ્રત્યષ્ઠિલા થએલ હોય તો શેકેલી હિંગ, પીપરામૂળ, ધાણા, જીરૂં, વજ, ચવક, ચિત્રક, કાળીપાઢ, કચૂરો, કોકમ, સંચળ, સેંધવ, વડાગરૂં, ત્રિકટું, જવખાર, સાજી, દાડિમના દાણા, હરડેંળ, એરંડાનાંમૂળ, અમ્લવેતસ અને છિણીનાં મૂળ એઓ સઘળાં સમાન લઇ ચુર્ણ કરી આદાના તથા બીજોરાના રસની ભાવના દઇ તૈયાર કરેવું ચુર્ણ યોગ્ય માત્રાએ ઉના પાણી સાથે આ હિંગ્વાદિ ચુર્ણને સેવન કરવાથી બન્ને વાતરોગ નાશ થાય છે. તથા ગુલ્મ અને અંતરાવિદ્રધિના પ્રકરણમાં જે ચિકિત્સાઓ કહેવામાં આવશે તે ઉપયોગમાં લેવી.

તની તથા પ્રતિતુની થયલ હોય તો સ્નેહ (ઘી–તેલ) ની પિચકારીઓ મારવી અથવા પીપર, કાયફળ, સિંધાલૂણ, કાકડાશીંગી, ભારંગી, જવખાર, મરી, કાળીજીરી, ભોંરીંગણી, નગોડ, અજમો, ચિત્રક અને અરડુસો એઓનો કવાથ કરી પીવો. આ પિપ્પલ્યાદિ કવાથ કહેવાય છે. અથવા તેલમાં સિંધાલૂણ નાખી પીવું. અથવા હિંગ અને જવખાર ઉના પાણી સાથે પીવાં અથવા સારી પેઠે ઘી પીવું. અથવા સુંઠ, પીપર, મરી, શેકેલી હિંગ, જવખાર, સાજી અને સિંધાલુણનું સુક્ષ્મ ચુર્ણ કરી ઉના પાણી સાથે ફાકવું.

ત્રિકશુળ થયલ હોય તો યત્ન સાથે રેતીનો શેક કરવો. અથવા પથારી નીચે અડાયાનો અગ્નિ રાખી અવિચ્છન્ન બંધ ન પડે તેવો શેક કરવો અથવા બાવળ, આસગંધ, છિણીનાં મૂળ, ગળો, શતાવરી, માળવી ગોખરૂં રાસ્ના નશોતર, સવા, કચુરો, અજમો અને સુંઠ એઓને સરખાં લઇ ચુર્ણ કરી ચુર્ણ ભારોભાર શુદ્ધ ગુગળ નાખી, ગુગળથી અરધ ભાગે ઘી મેળવી એકજીવ કરી પ્રાતઃકાળમાં દુધની સાથે અથવા યુષની સાથે કિંવા દારૂની સાથે વા, ઉના કે ઠંડા પાણી સાથે અથવા માંસના રસાની સાથે અરધા તોલાભાર ખાવામાં આવે તો ત્રિકશૂળ, ઢીચણ ઝલાયા હોય તે, હનુગ્રહ, તથા ભુજામાં, સાંધાઓમાં, પગમાં, હાડકાઓમાં, મજ્જામાં સ્નાયુઓમાં અને કોઠામાં એટલા

---

૧ વાયુના પ્રકોપથીજ આ રોગ થાય છે માટેજ વાતાષ્ઠિલા કહેવાય છે, પણ કફ કે પિત્તથી થતોજ નથી.

સ્થાનોમાં રહેલો વાયુ. કફ તથા વાયુના સંબંધવાળા રોગો, છાતિનો સ્તંભ, યોનિના દોષ, ભાગેલાં હાડો સંબંધી રોગ, વીંધાયાથી થએલા રોગ, ખજાપણું, ગૃધ્રસી અને પક્ષઘાત એ સર્વ રોગોને મટાડે છે. આ ત્રયોદશાંગ ગુગળ કહેવાય છે,

બસ્તિવાત[1] થયો હોય તો કાંસકીનું મૂળ, મોરવેલ ભુઇ પીલુડી અને તજ એઓનું ચુર્ણ સાકર સંગાથે ૧૬ તોલા દુધમાં મેળવી પીએ તો વારંવાર મૂત્ર આવતું હોય તે બંધ પડે છે. **અથવા** ત્રિફળાનું ચુર્ણ કરી તેના બરોબર લોહભસ્મ મેળવી મધમાં કાલવી ચાટવાથી વારંવાર મૂત્ર આવતું બંધ પડે છે. **અથવા** જવખારનું ચુર્ણ માસા ૫ સાકર સાથે મેળવી ખાય તો મૂત્ર રોકાઇ ગયું હોય કે રોકાતું હોય તે અવસ્ય મટે છે. **અથવા** કાળા કે ભૂરા કોળાનાં બીજ, તથા કાકડીનાં બીજ એઓને પાણી સાથે વાટી પેઢુ ઊપર રાખે અથવા તેમાં જવખાર માસા ૨ મેળવી સાકર નાખી પીએ તો મૂત્રની રોકાણુ થતી નાશ પામે છે **અથવા** આરતીનો કપુર લઇ તેની દીવેટ કરી યોનિ તથા લિંગમાં મૂકે તો મૂત્રનો બંધ છુટે છે.

ગૃધ્રસીવાયુ બે જાતનો છે એટલે વાયુથી થએલ અને બીજો વાયુ કફ મળીને થએલ હોય છે તે પૈકી વાયુથી થએલ ગૃધ્રસીમાં શરીર અતિ પીડાવંત તથા વાંકુ થઇ જાય છે. ઢીંચણુ, સાથળ અને સાંધે સાંધામાં નસોનું ફરકવું તથા ઝલાઇ જવું થાય છે અને જો વાયુ, કફ સંયુક્ત હોય તો તેમાં શરીર ભારે રહે ઘેન આવે, અગ્નિમંદતા અરૂચિ અને મોહોડામાંથી લાળનું પડવું થાય છે. તે ઉપર રેચ તથા ઉલટી આપી રોગીને આમ રહિત થએલો અને પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળો થયો જાણી તેલ કે ઘીની (ગુદામાં) પિચકારીઓ મારવી **અથવા** ગાયના મૂત્ર સાથે ૧ મહીંના સુધી એરંડીયું તેલ પીવું **અથવા** ગાયના મૂત્ર સાથે ૧ મહીના સુધી એરંડીયું તેલ પીવું **અથવા** તેલ, ઘી, આદાનો રસ, અને બીજોરાનો રસ એ સર્વ એકઠાં કરી તેમાં કચુકાનો રસ અને ગોળ મેળવી પીવાથી કેડમાં થતા ચસકા, સાથળના સણુકા, વાંસામાં તથા ઠાઠામાં થતા સણુકા ગોળો, ગૃધ્રસી અને ઉદાવર્ત્ત એટલા રોગો નાશ પામે છે **અથવા** એરડાના ગોળાને ફોલી દુધમાં તેની ખીર બનાવી પીએ તો કેડના દુખાવા તથા કેડના શુળને ગૃધ્રસી અને અંડકોષના શુળને મટાડે છે. (આ પ્રયોગ અતિ ઉત્તમ છે,) **અથવા** એરંડાનું મૂળ, બીલીનુંમૂળ, ઉભીરીંગણી. બેઠીરીંગણી એઓનો કવાથ કરી સંચળ અથવા તેલ નાખી પીવો તેથી સાથળોના સાંધાઓનું, મૂત્રશય કોથળીમાં આવતું સૂળ અને ગૃધ્રસી સંબંધી શૂળ લાંબા વખતથી થએલ હોય તદપિ નાશ થાય છે. અથવા ગોમૂત્રની સાથે એરંડીયું અને પીપરનું ચુર્ણ સેવવાથી બન્ને પ્રકારની ગૃધ્રસી મટે છે. **અથવા** બિડલૂણ અને સંચળ એઓના ચુર્ણ સાથે ગોમૂત્ર અને એરંડીયું મેળવો પીવાથી બન્ને જાતની ગૃધ્રસી મટે છે. **અથવા** ગૃધ્રસીને લીધે ચાલવું બંધ પડયું હોય તેથી સજડ થઇ ગએલો માણસ જો અરડુસો; નેપાળો તથા ગરમાળાના ગોળ એઓનો કવાથ કરી તેમાં અનુમાન પ્રમાણુ એરંડીયું મેળવી પીએ તો તુરત અકડાઇ ગએલું શરીર સારૂ થાય છે એ નિઃસંદેહ વાર્ત્તા છે. **અથવા** નગોડના પાનનો મંદ અગ્નિથી પકાવી કરેલો કવાથ પીવાથી ન મટી શકે તેવી ગૃધ્રસી પણુ તુરત મટે છે. **અથવા** રાસ્ના ૪ તોલા અને ગુગળ ૫ તોલા એઓ બન્ને ભેગાં કુટી ઘી સાથે

૧ મૂત્રકુર્મૂત્રણુ તથા મૂત્રરોધ વિકારોને **બસ્તિવાત**ના નામથી પણુ ઓળખે છે.

ગોળીઓ વાળી—આ **રાસ્ના ગુગળ** ખાવાથી ગૃધ્રસી મટે છે. **અથવા** ગળો, રાસ્ના, ગરમાળાનો ગોળ, દેવદાર, ગોખરૂ, એરંડો અને સાટોડી એઓનો કવાથ સુંઠનું ચૂર્ણ નાખી પીવાથી પિંડીઓ, સાથળ, વાંસો, ઠાઠાં અને પડખાનાં શૂળ મટે છે. **આ રાસ્નાદિ કવાથ કહેવાય છે.**

ખોડા-લંગડા તથા પાંગળાપણું થયું હોય તો રેચ લેવાથી તથા ઉષ્ણુ ઔષધીઓના સંયોગથી, પરસેવો લાવવાથી, યોગરાજ ગુગળના સેવનથી, ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલાં તેલોના મર્દનથી અને બસ્તિકર્મથી મટે છે.

કલાપખંજ હોય તો ઉપર પ્રમાણેજ ઉપાયો યોજવા તથા વિષગર્ભાદિ તેલોનું મર્દન કરવું.

કોષ્ટુશીર્ષ હોય તો ગળો તથા ત્રિફળાં ચાર ચાર તોલાભાર લઈ કવાથ કરી આઠ તોલાભાર ઉના ઉના કવાથમાં શુદ્ધ કરેલો ગુગળ એક તોલો નાખી પીવાથી મટેછે. **અથવા** દુધની સાથે એરંડીયું[1] કે વરધારો[2] પીવામાં આવે તો મટે છે. **અથવા** તેતરના માંસના શેરવામાં શુદ્ધ ગુગળ નાખી સેવન કરે તો કોષ્ટુશીર્ષ મટે છે. ઢીંચણુમાં વિશેષ દુખાવો હોય તો તેલનું મર્દન કરી સુંઠનું ઝીણું ચુર્ણ ઘસવું તથા તે ઉપર એરંડાનાં પાનડાને તેલ ચોપડી ઉનાં કરી બાંધવાં જેથી ઢીંચણુનો દુખાવો મટે છે, **અથવા** કૌંચાંનું ચૂર્ણ ટાંક ૨ દહિની સંગાથે ૭ દિવસ સુધી કે ૧૪ દિવસ સુધી ખાય તો ઢીંચણુનો દુખાવો મટે છે.

ખલ્લીવાયુ હોયતો ઉપલેટ તથા સિંધાલૂણુની ચટણી બનાવી તેલ તથા ચૂકો મેળવી ઉની કરી તેનો માલેસ કરે તો ખલ્લી સંબંધી પીડા મટે છે. અથવા તો એ ઔષધીઓથી તેલ સિદ્ધ કરી મર્દન કરવાથી પણ મટે છે.

વાતકંટક હોય તો વારંવાર લોહી કઢાવવું. **અથવા** એરંડીયું પીવું **અથવા** સોયો વતે ડાંભ દેવા

પાદદાહ હોય તો મસૂરની દાળને ઉકાળેલા પાણીને ઠંડુ કરી તે સાથે ઝીણી વાટી પાંચ સાત વખત પગે લેપવી. **અથવા** પગને તળીએ માંખણુ ચોપડી શેક કરવો. તેથી દારૂણુ પાદદાહ પણુ તુરત મટે છે. **અથવા** એરંડીના ગોળાને ગાયના દુધમાં સારી પેઠે વાટી હથેળી તથા પગના તળીઆઓમાં લેપ કરે તો અત્યંત બળતરા થતી હોય તે મટે છે. **પાદહર્ષ** હોય તો કફ તથા વાયુને હરનારા ઉપાયો કરવા તેથી પગે ખાલી ચઢતી હોય તે મટે છે.

પગેતોડ થતા હોય તો તલ, વડાગરૂં મીઠું અને હળદર એ બરાબર લઇ ધંતુરાના રસમાં વા બીજોરાના રસમાં કે પાણીમાં ઘુંટી ઉપરની ત્રણ ચીજોના બરોબર ગાયનું માખણુ લઇ તેમાં પકાવી તથા પકાવતાં ગોમૂત્ર ચારગણું નાખી પકાવી તેલ સિદ્ધ કરી પગથળી—પગને તળીએ મર્દન કરે તો તોડ મટે છે,

દંડપતાનકાક્ષેપ, દંડકાક્ષેપ વાતપિતકૃતાક્ષેપ અને અભિઘાતકૃતાક્ષેપ

---

૧ દુધ સાથે એરંડીયું પીવું હોય તો એરંડીયું ૧ તોલો અને દુધ ૪ તોલા લેવું.

૨ દુધ સાથે વરધારાનું ચૂર્ણ પીવું હોય તો વરધારો એકતોલો અને ગાયનું દુધ સોળ તોલાભાર લેવું એમ ગ્રન્થકારોનો આદેશ છે.

ભા. કર્તા.

થએલ હોય તો કાંસકીનાં મૂળ તથા દશમૂળ ૮-૮ ભાગ લઇ જવ, મરી અને કલથી એ સઘળાંઓના અષ્ટાવશેષ પાંણી રહે તેવા કવાથ કરી તેઓના આઠ ભાગ, દુધના આઠ ભાગ અને તેલ ૧ ભાગ લઇ એઓને એક વાસણમાં નાખી પછી તેમાં જીવનીય[1] ગણનાં ઔષધો, સિંધાલૂણ, અગર, રાળ, દારૂ, દેવદાર, મજીઠ, પદ્મક, ઉપલેટ, એળચી, કાળી તથા ધોળી ઉપલસરી, છડછડીલો, શિલાજીત, તમાલપત્ર, તગર, વજ, શતાવરી, આશગંધ, સવા અને સાટોડીનાં મૂળ એટલાં ઔષધોનું ચૂર્ણ નાંખી તેલને સિદ્ધ કરી-પકાવી ઉપયોગમાં લેવું, તેથી સર્વ પ્રકારના આક્ષેપક રોગ અને વાયુરોગ, હેડકી, શ્વાસ, ગોળો, અંતૃવૃદ્ધિ, ક્ષીણતા, ભાગેલા હાડ, ઉગ્ર ઉધરસ, નિર્બળતા, સુવાવડીના વિકાર, મર્મસ્થળના માર ઉપર, પરિશ્રમ અને ત્રોડ વગેરેનો નાશ કરે છે તથા સ્ત્રીઓને સગર્ભા બનાવે છે. પણ દેશ, કાળ, વય તથા અગ્નિનો વિચાર કરી માત્રા આપવી. આ **મહાબલાતેલ** કહેવાય છે.

અંતરાયામ તથા **બાહ્યાયામ** હોય તો અર્દિત-અડદીઆવાના જેવી ચિકિત્સા રોગ મટાડવાના ઉપાય કરવા.

ધનુર્વાત તથા **કુબ્જક** હોય તો વિશેષે કરીને પ્રસારણી તેલ (હનુગ્રહની ચિકિત્સામાં કહેલું છે તે) નું સેવન કરવાથી શાંત થાય છે. તથા વાયુ વ્યાધિઓની સામાન્ય ચિકિત્સાઓ કરવાથી પણ મટે છે.

અપતંત્ર હોય તો તે ઉપર તૃપ્તિ વિરૂદ્ધ ક્રિયા કરવી નહીં તેમજ નિરૂહબસ્તિ કે વમન પણ સેવન કરવાં નહીં; પરંતુ કફથી તથા વાયુથી રોકાયલી શ્વાસને ચલાવનારી નાડીઓને તીક્ષ્ણ ચૂર્ણના નાસવડે છુટી કરવી, જેથી સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય. **અથવા** મરી, સરગવાનાં બીજ, વાવડીંગ અને મરવો એઓને બરાબર લઈ ઝીણું ચૂર્ણ કરી તેનો નાસ લેવો. **અથવા** હરડેની છાલ, વજ, રાસ્ના, સેંધવ અને અમ્લવેતસ એઓને સૂક્ષ્મ વાટી ઘી અથવા આદાના રસ સાથે ઉપયોગ કરવો જેથી અપતંત્ર મટે છે.

અપતાનક હોય તો દશમૂળનો કવાથ પીપરના પ્રતિવાસ સાથે પીવો, તથા કવાથ પચી ગયા પછી માંસના રસા સાથે ભાત ખાવો, તેલનું મર્દન કરવું, તીક્ષ્ણ રેચ દેવો અને પછી ઘી પીવરાવવું જેથી નસો સાફ થઇ જાય છે. **અથવા** જમ્યા પેહેલાં મરીના ચૂર્ણ સહિત ખાટું દહિં પીવું અને સ્નેહ (તેલ કે ઘી) ની પિચકારીઓ મારવી તો અપતાનક મટે છે.

પક્ષઘાત[2] થયો હોય તો અડદ, કૌચાં, એરંડો અને મોટી કાંસકીનાં મૂળ એઓનો

---

૧ જીવક, ઋષભક, મેદા, મહામેદા, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, જેઠીમધ, ડોડી, જંગલી મગ અને જંગલી અડદ આ બાર ઔષધીઓ જીવનીયગણની સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે.

૨ વાયુ જો પિત્તથી સંયુક્ત હોય તો અંદરદાહ, બહાર સંતાપ, તથા મૂર્ચ્છા થાય છે અને કફથી સંયુક્ત હોય તો શીતપણું, સોજો અને ભારેપણું થાય છે. આ લક્ષણો પ્રત્યેક વાયુની વ્યાધિઓમાં પણ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. જો એકલા પક્ષઘાત થયો હોય તો મહાકષ્ટસાધ્ય, પિત્તકે કફથી સંયુક્ત હોય તો સાધ્ય અને ધાતુઓના ક્ષયથી થયો હોય તો અસાધ્ય છે, તથા ગર્ભિણી, સુવાવડી, બાળક, વૃદ્ધ, ક્ષીણ અને લોહીના ક્ષયવાળો એટલાં મનુષ્યોને પક્ષાઘાત થયો હોય તોપણ અસાધ્ય છે-મટતો નથી માટે ચિકિત્સા કરવી વ્યર્થ છે અને વેદના રહિત પક્ષાઘાત હોય તે પણ અસાધ્ય છે. **ભાવપ્રકાશ.**

ક્વાથ કરી હિંગ અને સિંધાલૂણ ૫-૫ રતીભાર નાખી પીવો. **અથવા** પીપરામૂળ, ચિત્રક, પીપર, સુંઠ, રાસ્ના અને સિંધાલૂણ એઓનો કલ્ક કરી અડદના ક્વાથમાં નાખી પકાવેલું તેલ મર્દન કરે તો પક્ષાઘાત મટે છે. આ **ગ્રંથિકાદિ તેલ** કહેવાય છે. **અથવા** અડદ, કૌચાં, અતિવિષ, એરંડો, રાસ્ના, સવા, અને સિંધાલૂણ એઓનો સારી પેઠે વાટેલો કલ્ક નાખી તેલથી ચોગણા અડદના તથા કાસકીના ક્વાથમાં તેલ સિદ્ધ કરી તેનું મર્દન કરે તો પક્ષાઘાત મટે છે. આ (ત્રીજું) **માષાદિતેલ** કહેવાય છે. એમ **ભાવમિશ્ર**નું કહેવું છે. **અથવા** કૌચાં, કાંસકીની જડ, એરંડાનું મૂળ અડદ, સુંઠ અને સિંધાલૂણ એઓનો ક્વાથ કરી પીવાથી પક્ષાઘાત મટે છે. **વૈદ્યવિનોદ.** **અથવા** મહુડાંનો રસ, ખાખરાનાં બીજ, આંબાહળદર, ફુલાવેલો ટંકણખાર અને બીજોરાની જડ એઓને ઝીણાં વાટી શરીરને લેપ કરી પછી કેડ બરોબર ખાડો ખોદી તેમાં અગ્નિ સળગાવી તપ્યા પછી અગ્નિ કહાડી નાખી તેમાં આકડાનાં પાનડાં પાથરી તે ઉપર લેપ કરેલા મનુષ્યને બેસાડી યુક્તિ સાથે પરસેવો લવરાવવો તો તેજ વખતે નિશ્ચે પક્ષઘાત તથા અકડાઇ ગયો હોય તો પણ મટે છે.

સર્વાંગવાયુ હોય તો તેલની કોઠીમાં અવગાહન કરવાથી મટે છે અથવા વિષગર્ભાદિ તેલના મર્દનથી મટે છે.

હૃસ્વકેશ હોય તો દેશી ગોખરૂ અને તલનાં ફુલ એઓ બરાબર લઈ તેઓની બરાબર મધ અને ઘી મેળવી વાળને લેપ કરવાથી વાળ વધતા ન હોય તે વધે છે. **અથવા** જેઠીમધ, નીલા કમળનું મૂળ અને મણુકા-કાળીદ્રાખ, એઓને તેલમાં ઘીમાં અને દુધમાં ઝીણાં લસોટી વાળને લેપ કરવાથી વાળ બહુ લાંબા વધે છે અને માથાની ઉંદરી પણ મટે છે.

તેમજ **હૃસ્વકેશાદિથી માંડી પરિશ્રમ સુધી** ૨૯ વાત વ્યાધિઓના જે સાસાધારણ ઉપાયો કહેવામાં આવશે તે કરવા જેથી એ ૨૯ જાતના વાયુઓ મટે છે.

વાચાલતા કટિગ્રહ, આક્ષેપક, શ્રમનાશ અને ઉરૂસ્તંભ વગેરેની પૂર્વે કહેલા વાતરોગમાંની ચિકિત્સાઓ કરવી **અથવા** નિદ્રા નાશ થએલ હોય તો શેકેલી ભાંગનું ચૂર્ણ મધ સંગાથે અનુમાન પ્રમાણે ખાવું. **અથવા** પીપરામૂળનું ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવી ખાવું. **અથવા** કલગારી-વઢવાડીયાનું મૂળ માથે બાંધવું. **અથવા** કાંસકાથી સહેવાતે માથું ઓળવું **અથવા** સુંવાળા હાથોથી પગનાં તળીઆં મસળવાં **અથવા** વંત્યાકના ભડથીયામાં મધ મેળવી ખાવું. **અથવા** તેલની કાંજી સાથે કે ખટાઈની સાથે તે ભડથીયું રાત્રે ખાવું. **અથવા** એરંડીયું અને અળસીનું તેલ બરાબર લઇ કાંસાની થાળીમાં નાંખી ખૂબ ઘુંટી આંખમાં અંજન કરવું. **અથવા** સવા અને ભાંગ ઝીણાં વાટી બકરીના નવાયા દુધમાં નાખી પગનાં તળીઆં ધોવાં. **અથવા** કસ્તુરીને ધાવણ સાથે ઘસી અંજન કરવું, જેથી ઘણા દિવસથી નાશ થઇ ગયેલી નિદ્રા અથવા કમતી નિદ્રા પુનઃ તુરત પ્રાપ્ત થાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય.**

સાત ધાતુઓમાં પ્રાપ્ત થએલી વાતવ્યાધિઓનાં લક્ષણ.

જો **રસ ધાતુમાં** વાયુ રહેલો હોય તો શરીરની ચામડી લુખી, ફાટેલી, જડ, પાતળી, કાળી, સોયથી ભોંકાયા જેવી, વ્યથાવાળી, લબડતી અને રતાશવાળી થઇ જાય છે અને સાતે ચામડીમાં વ્યથા કરે છે!

જો લોહી ધાતુમાં વાયુ રહેલો હોય તો તીવ્ર પીડા થાય છે, સંતાપ થાય, પારનો વર્ણ બગડી જાય, દુર્બળપણું, અરૂચિ, ગાત્રોમાં વ્રણ અને જમ્યા પછી તૃપ્તિને લીધે લોહીની વૃદ્ધિ થવાથી સ્તબ્ધ થાય છે.

જો માંસમાં વાયુ રહેલો હોય તો શરીર ભારે, પીડાયુક્ત, સ્તબ્ધ, વ્યથાવાળું અને અત્યંત નિશ્ચળ થઇ જાય છે.

જો મેદમાં વાયુ રહેલો હોય તો માંસમાં રહેલ વાયુના જેવાંજ લક્ષણો થાયછે. પણ થોડી પીડા વાળાં વ્રણો તથા ગાંઠો થાય છે એટલોજ ફેર છે.

જો અસ્થિમાં વાયુ રહેલો હોય તો સાંધે સાંધાઓમાં પીડા, શુળનું નીકળવું, માંસ તથા બળનો ક્ષય, નિદ્રા આવે નહીં અને પ્રબળપીડા થાય છે.

જો મજ્જામાં વાયુ રહેલ હોય તો અસ્થિમાં રહેલી વાયુ પીડા પ્રમાણે લક્ષણ હોય છે; પરંતુ વિશેષતા એટલીજ છે કે, મજ્જામાં રહેલા વાયુએ કરેલી પીડા કદિ શાંત થતી નથી.

અને જો **વીર્યમાં** વાયુ રહેલો હોય તો વિર્યને સ્ખલિત થવા દેતોજ નથી અથવા તો સ્રીસંગમાં તુરત વીર્ય સ્ખલિત થાય છે. તથા ગર્ભનો પાત કરે છે કિંવા ગર્ભને મૂઢ કરી નાખે છે. વીર્ય બદલી નાખે છે અને અનેક વિકૃત કરે છે.

ઉપાય.

રસમાં વાયુ રહેલ હોય તો તેલ ઘીનું મર્દન કરવું તથા સ્વેદનની ક્રિયા કરવી. **લોહીમાં** વાયુ હોય તો ટાઢા લેપ, રેચ આપવો. તથા ફસ ખોલાવવા વગેરેથી લોહી કઢાવવું **માંસ કે મેદમાં** વાયુ રહેલો હોય તો રેચ આપવો તથા નિરૂહ બસ્તિ ક્વાથની પિચકારીઓ મારવી. **અસ્થિ કે મજ્જામાં** વાયુ રહેલો હોય તો બહાર તથા અંદર સ્નેહની યોજના યોજવી અને **વીર્યમાં** રહેલો હોય તો સ્રીઓ વગેરેથી હર્ષ ઉપજાવવો અને વીર્યને વધારનારાં ઔષધો તથા અન્ન પાનો ઉપયોગમાં લેવાં જેથી બળ વીર્ય વધે છે.

બીજા પ્રકારના સ્થાનકોના ભેદથી વાતવ્યાધિઓના ભેદ.

દુષ્ટ વાયુ **કોઠામાં** રહ્યો હોય તો મળ–મૂત્રનું રોકાણ કરી ગુલ્મ હૃદયરોગ બદ તથા અરશ અને પડખામાં શુળ ઉત્પન્ન કરે છે.

ઉપાય.

પાચન કરનારા રસોની યોજના કરવી તથા અન્ય ઉપાયોથી મળોને પકવી દેવા અને દુધ પીવું જેથી કોઠામાં રહેલો દુષ્ટ વાયુ નાશ પામે છે.

દુષ્ટ વાયુ [1]**આમાશયમા** રહ્યો હોય તો છાતીમાં, પડખામાં તથા નાભિમાં પિડા કરેછે અને તૃષા, ઓડકાર, કૉલેરા, ઉધરસ, કંઠશોષ અને શ્વાસને ઉત્પન્ન કરે છે.

ઉપાય.

લંઘન કરાવી દીપન તથા પાચન ઔષધીઓ આપવી. ઉલટી અને આકરા રેચ આપવા તથા જુના મગ, જવ અને ચોખા પથ્ય છે માટે તે ખાવા આપવા. અથવા

૧ નાભિ અને સ્તન વચ્ચેના ભાગને આમાશય કહે છે. ચરકસંહિતા.

રોહીસ, હરડેની છાલ, કચૂરો અને પુષ્કરમૂળ, એઓનો ક્વાથ અથવા બીલાનો ગર્ભ, ગળો, દેવદાર અને સુંઠનો ક્વાથ તથા વજ, અતિવિષ, પીપર અને બિડલૂણનો ક્વાથ કરી પીવાથી આમાશયમાં રહેલો દુષ્ટવાયુ નાશ પામે છે.

પકવાશય–હોજરીમાં દુષ્ટ વાયુ રહ્યો હોય તો પેટનાં આંતરડાં બોલ્યા કરે, શૂળ નીકળે આફરો ચડે, મળ–મૂત્ર કષ્ટથી ઉતરે અને ત્રિકૂસ્થાનમાં વેદના થાય છે.

ઉપાય.

જે ઉદાવર્ત્ત રોગ માટે ચિકિત્સા કહેવામાં આવશે તે પ્રમાણે ઉપાય કરવા **છાતીમાં** દુષ્ટ વાયુ રહેલો હોય તો પ્રાતઃકાળમાં યત્નપૂર્વક નવસેકા ઉના પાણીની સાથે મરી તથા ગળો પીવામાં આવે તો હૃદયનો દુષ્ટ વાયુ નાશ થાય છે **અથવા** આસગંધ, અને બેહેડાં એઓને ઝીણાં વાટી ગોળમાં મેળવી ઉના પાણી સાથે ઉપયોગમાં લેવાં. **અથવા** દેવદાર તથા સુંઠ એઓને વાટી ઉના પાણી સાથે પીવાથી હૃદયનો દુષ્ટ વાયુ નાશ કરે.

કાન વગેરે જ્ઞાન ઈદ્રિઓમાં દુષ્ટ વાયુ રહેલો હોય તો ઇંદ્રિઓની શક્તિ નાશ કરે છે. તે માટે વાત વ્યાધિની ચિકિત્સાઓ કરવી સ્નેહ પદાર્થોનો અભ્યંગ–માલેસ કરવો. સ્નેહ કુંડમાં અવગાહન કરવું. કિંવા શેક કરવો.

શરીરની ધોરી નસો કે નસોમાં દુષ્ટ વાયુ રહેલો હોય તો નસોમાં શૂળ ચાલે, નસોનો સંકોચ થાય અને શિરાના સ્થુલપણાને છાતીથી નમીજવાને અંતરાયામને પીઠથી નમી જવાને–બાહ્યાયામને, ખલ્લી અને કુબ્જપણાને ઉત્પન્ન કરે છે.

ઉપાય.

સ્નેહથી અભ્યંગ મર્દન કરવાથી, સ્નેહવાળા પાટા બાંધવાથી, સ્નેહના લેપનથી અને લોહી કઢાવવાથી નસોમાં રહેલો દુષ્ટવાયુ નાશ પામે છે. તથા ડાંભદેવા, સખ્ત બંધન કરવું અને તેલ ચોળવું જેથી સ્નાયુઓમાં રહેલો દુષ્ટવાયુ નાશ થાય છે.

સાંધાઓમાં દુષ્ટવાયુ રહેલો–હોય તો સાંધાઓને છુટા પડી દે છે અને શુળ તથા સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે.

ઉપાય.

ડાંભદેવા, સ્નેહવાળા પાટા બાંધવા, ઇંદ્રવરણાનાંમૂળ અને પીપર એઓનું ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવી તોલાભાર ખાવું તો સાંધાઓમાં રહેલો દુષ્ટવાયુ નાશ પામે છે.

સમસ્ત વાતવ્યાધિઓમાં કષ્ટસાધ્ય કેટલાં છે ?

અનુગ્રહ, અર્દિત, આક્ષેપ, પક્ષઘાત અને અપતાનક એટલા વાતવ્યાધિઓ યત્ન કરવાથી લાંબા સમયે મટે છે; પણ જો રોગી બળવાન્ તથા યુવાન હોય અને ઉપદ્રવ રહિત એટલે વિસર્પ દાહ, વ્યથા, ભ્રમ, મૂર્ચ્છા, અરૂચિ, અગ્નિમંદતા અને બળ તથા માંસ ક્ષીણ થયેલ ન હોય તો તે વાતરોગી વખતે સાજો થાય છે; પરંતુ ઉપદ્રવે કરીને યુક્ત અને વૃદ્ધ, તથા દુર્બળ હોય તો યમ મંદિરની મુલાકાત લે છે. અથવા સુજી ગએલો, શૂન્ય ત્વચાવાળો, દીનતાયુક્ત, કંપ તથા આફરાથી પીડિત અને વાતવેદનાથી રીબાતો હોય તો તે વાયુરોગી છેવટ મરણને શરણ થાય છે.

वातव्याधिना सामान्य उपाय.

आसंग, कांसकीनुमूळ, बीली, काकच—पाडळ, बेठीरींगणी उभीरींगणी, माळवी गोखरू, मोटीकांसकी, लींबडानी अंतर छाल, अरलु, साटोडी, प्रसारणी (नारी), अने अरणी ए प्रत्येक पदार्थो ४०–४० तोला भार लेवा तथा ४०९६ तोला पाणीमां तेओनो कवाथ करी चतुर्थांश पाणी रहे त्यारे निचे उतारी वस्त्रगाळ करी तेमां २५१ तोला भार तेल, २५६ तोला शतावरीनो रस अने १०२४ तोला भार गायनुं दुध नाखी तथा वज, रतांजळी, उपलेट, एळची, छडछडीवो, शिलाजीत, सिंधावूण, आसगंध, कांसकी, रासना, सवा, देवदार, समेरवो, गधीसमेरवो, जंगली अडद, जंगली मग अने तगर ए प्रत्येक ऐाषधो चार चार तोला भार लई एओनुं कल्क करी उपर कहेला तेलमां नाखी धीमी आंचथी पकववुं. ज्यारे सर्व रस बळी मात्र तेल आवी रहे त्यारे निचे उतारी वस्त्रगाळ करी सुंदर पात्रमां भरी लेवुं, पछी तेमांथी योग्य समय उपर वातव्याधि माटे पीवुं, मर्दन करवुं, खावुं के पिचकारीना काममां वापरवुं, जेथी पक्षघात, हनुग्रह, मन्यास्तंभ, गळग्रह, कुब्जता, बेहेरापणुं, गतिनो भंग, केडनुं झलावुं, गात्रनो शोष, इंद्रियोनो ध्वंश, वीर्यनो नाश, ताव, क्षय, अंडवृद्धि, कुरंड, गोळो, दांतना रोग, माथानुं झलावुं, पडखाओनुं शळ पंगुता, बुद्धिनाश. गृध्रसी अने बीजा पण समस्त शरीरमां रहेनारा वायुओनो नाश करे छे. वंध्या स्त्री आ तेलना सेवनथी सुंदर पुत्र पामे छे, जेम श्री नारण भगवान् दुष्ट दैत्योनो नाश करे छे तेम आ **नारायण तैल** समस्त वायुरोगरूपी दैत्योनो नाश करे छे. अथवा सुंठ, पीपरीमूळ, चवक, पीपर, शेकेली हींग, ओडी अजमो, सरसव, जीरूं, शाहजीरू नगोडनां बीज, इंद्रजव, काळीपाट, वावडींग, गजपीपर, कडु, अतिविष, भोरंगी, वज, सोंप पीलुडी, तमाल पत्र, देवदार, उपलेट, रास्ना, मोथ सिंधालूण, एळची, गोखरूं, हरडे, धाणा, बेहेडां आमळां, तज, वाळो अने जवखार एओ सघळां समान भागे लई एओनुं झीणुं चूर्ण करी ए चूर्ण बराबर शुद्ध करेलो गुगलघी साथे कुटी नरम करी चुर्ण तथा गुगळ घीना संयोगे कुटी एक जीव करी पिंडो बनावी घीना वासणमां राखी मूकवो. पछी तेमांथी २४ २४ चणोठीओ भारनी गोळीओ वाळी दोषो अने काळ वगेरेने अनुसरी सेवन करे–एटले प्रथम थोडा दिवस एक एक गोळी खावी, पछी अरधा तोला भार अने पछी एक तोलाभार खावो जेथी अरश, ग्रहणी, बरल, गोळो, पेटनारोग, अफरो, अग्निनी मंदता, श्वास, अरूचि, प्रमेह, नाभिनुं शळ, क्रमि, क्षय; छातीनुं झलाईजवुं, सर्व प्रकारना वायुव्याधिओ, आमवात, मृगी, कोढ, दुष्टव्रणो, वीर्यना दोष, रजनादोष, उदावर्त्त अने भगंदर एटला रोगोनो नाश थाय छे. आ गुगळ रास्नादि कवाथ साथे पीवामां आवे तो सघळी वातव्याधिओ टळे छे. काकोल्यादि कवाथ साथे सेववाथी पित्त, आरग्वधादि कवाथनी साथे सेववाथी कफ, दारूहळदरना कवाथ सेववाथी सर्व प्रमेह, गोमूत्रनी साथे सेववाथी पांडुरोग, मधनी साथे सेववाथी मेदवृद्धि, लींबडाना कवाथ साथे सेववाथी कोढ, गळोना कवाथ साथे सेववाथी वातरक्त, मूळाना कवाथ साथे सेववाथी सोजो, काकचना कवाथ साथे सेववाथी उंदरनुं झेर, त्रिफळाना कवाथ साथे सेववाथी नेत्रनी दारूण वेदना अने पुनर्नवादिना कवाथ साथे

સેવન કરવાથી સઘળા ઉદર–પેટ સંબંધી રોગો નાશ થાય છે, છતાં આ ગુગળનો પ્રયોગ કરતી વખતે મૈથુન કે અન્ન પાનનો કશો પ્રતિબંધ નથી અર્થાત્ કરી પાળવાની જરૂર નથી, પણ વિરોધકારી કે અવગુણકર્ત્તા વસ્તુઓ સેવવી નહીં. આ **યોગરાજ ગુગળ** કહેવાય છે. અથવા લસણની ચટણી કરી કે લસણનો રસ કાહાડી તેમાં તલનું તેલ તથા જોઇએ તેટલું સિંધાલુણ મેળવી સેવન કરે તો સર્વ પ્રકારના વાયુ રોગ મટે છે અને વિષમજવરો પણ મટે છે. અથવા દુધ, ઘી, તેલ, કે માંસના રસાની સાથે અથવા તો ભાત કિંવા ખીચડીની સંગાથે સાત દિવસ લસણ ખાય; પરંતુ પ્રત્યેક દિવસે બબે તોલા ભાર વધારીને લસણ ખાય વાયુ સંબંધી રોગો, વિષમજવરો, શૂળ, ગુલ્મ, મંદાગ્નિ, બરલની ઉર્ધ્વવેદના, હાથ તથા પઠખાનું શૂળ, માથાની પીડા અને વીર્યના દોષો એટલા રોગો નાશ પામે છે. આ **લસણ પ્રયોગ** કહેવાયછે. અથવા રાસ્ના, એરંડાનાંમૂળ, અરડુસો, ધમાસો, કચૂરો, દેવદાર, બળદાણા, મોથ, સુંઠ, અતિવિષ, હરડે, ગોખરૂ, ગરમાળો, વરીઆળી, ધાણા, સાટોડી, આસગંધ, ગળો, પીપર, વરધારો, શતાવરી, વજ, કંટાશળીયો, ચવક, ઉભીરીંગણી અને બેઠી રીંગણી એઓમાં રાસ્ના ૩ ભાગ અને બીજાં એક એક ભાગ લઇ એઓનો કવાથ કરી આઠમા ભાગનું પાણી (બળતાં) બાકી ર ત્યારે દોષને અને વ્યાધિને અનુસરી સુંઠ અથવા આભાધ ચુર્ણ અથવા અલંબુષાદિ ચૂર્ણ અથવા અજમોદાદિ ચૂર્ણ નાખવું. પછી કવાથ ગાળી લઇ (યોગરાજ ગુગળ સંગાથે) યોગ માત્રાએ સેવન કરે તો સમસ્ત પ્રકારની વાતવ્યાધિયો, અનાહો, ગાત્રોનું ધ્રુજવું, ગોળો, છાતીનાં દરદો, અંત્રવૃદ્ધિ, સ્લીપદ, યોનિ તથા લિંગ સંબંધી પીડાઓ અને સ્ત્રીઓનું વાંઝીયાપણું એટલા રોગોનો નાશ કરેછે. આ **મહારાસ્નાદિ કવાથ** પ્રજાપતિનો બનાવેલો છે. સઘળાં પાચન રસાયનોમાં ઉત્તમ રસાયનરૂપ છે. એમ **ભાવમિશ્ર** કહે છે. અથવા થોરના પાનનો રસ, સરગવાના પાનનો રસ, બકાન લીંબડીના પાનનો રસ, નગોડના પાનનો રસ, એરંડાના પાનનો રસ અને કણેરના પાનનો રસ લઇ એ સર્વ રસોના ચોથે ભાગે તેલ લેવું. પછી તેલ પકવવાની રીત પ્રમાણે તૈયાર કરી તેમાં સુંઠ નાખી સિદ્ધ કરી તે તેલનું મર્દન કરે તો સર્વ પ્રકારના વાયુ રોગ મટે છે. આ **અષ્ટાંગ તેલ** કહેવાય છે. અથવા ધંતુરાનાં મૂળ, નગોડ, કડવી તુંબડીની જડ, સાટોડી, કૌચાં, કલગર, લીંબડાની અંતરછાલ, આસગંધ, પુવાડીઆ, ચિત્રક, સરગવાનું મૂળ, બકાન લીંબડીની છાલ, દશમૂળ, શતાવરી કારેલી, બન્ને ઉપલસરી, શ્રીપર્ણી, ભોંયકોલું, થોર તથા આકડાનાં પાન; કાકજંઘા, રાતી તથા ધોળી કણેર, મરડાશીંગ, અંધાડો અને મોટી કાંસકી એ સઘળાં ઔષધો બરાબર ત્રિફળાં અને એ સર્વ બરોબર કાળાતલનું તેલ તથા તેટલુંજ એરંડિયું અને એઓથી ચારગણું પાણી નાંખી તેમાં, આષધોને ખાંડી નાખી તેલ પકાવવાની રીતિ પ્રમાણે તેલ સિદ્ધ કરી તેમાં સુંઠ, મરી, પીપર, આસગંધ, રાસ્ના, ઉપલેટ, લીંબડો, વચ, દેવદાર, ઇંદ્રજવ, જવખાર, સાજીખાર, પાંચજાતનાં લુણ, મોરથુથું, કાયફળ, કાળીપાડ, ભારંગી, નવસાદર, ગંધક. પુષ્કરમૂળ અને શિલાજીત એ સઘળાં ઔષધો એક એક તોલા ભાર તથા વછનાગ તોલા ૮ લઇ એઓનું ચૂર્ણ કરી તેલમાં મેળવી વસ્ત્રગાળ કરી તે તેલનું ગર્દન કરે તો સર્વ પ્રકારના વાયુરોગ, સોજો, માથાની વ્યથા, કાનના શણકા ગૃધ્રસી સંધિવા, અને કુખ, ભમર પીઠ તથા સાથળ વગેરે સર્વાંગના કળતર

નાશ પામે છે. સારાંસમાં સર્વ પ્રકારનાં વાયુ, કંઠમાળ, અપચી, કાનમાં થતો ઘોંઘાટ, સમસ્તસન્નિપાત, બેહેરાસ અને વૃદ્ધાવસ્થા એ સર્વનો નાશ કરે છે. આ **વિષગર્ભ તેલ** કહેવાય છે. **અથવા** મજીઠ, ગંઠોડો, દેવદાર, સરલ દેવદાર, રીંગણી, વજ, મરડાસિંગી તાલીસપત્ર, ચંદન, તેજબળ, કચુર, હરડેની છાલ, બેહેડાની છાલ, આમળાં અને મોથ એ ઔષધો સર્વ ૮-૮ તોલા ભારલઇ વાટી કલ્ક કરી તેમાં તેલતોલા ૬૪ ભાર નાખી પકવવું; અને તેમાં છડ, મોરવેલ, ડમરો, મિંઢળ, ચંપો, સુંદરી, તજ, પીપરીમૂળ, ઉપલેટ, સુગંધીવાળો અને લજાળુ એટલી ઔષધીઓ ૮-૮ તોલાભાર લઇ તેઓનું ચુર્ણ કરી, તથા કોડીઓ લોબાન, કંદરૂ, નખ અને છડ એટલાં ૪ ૪ તોલા લેવાં અને એળચી, લવીંગ, ચંદન, જાઇની કળીઓ, કરકચ, કંકોળ, અગર, માલકાંકણી, કસ્તુરી, બેહેડાં, આંબળાં, અજમોદ, અને કેસર એ સઘળા ૨-૨ તોલાભાર લઇ સર્વનું ચુર્ણ કરી તેલમાં નાખવું તથા કપૂર તોલા ૨૦ કપૂર અને કસ્તુરીથી અરધ ભાગે [1]પત્ર કલ્ક વગેરે લઈ તેમાં નાખી ધીમા અગ્નિથી તેલ સિદ્ધ કરી, અર્થાત્ સર્વ રસ બળી માત્ર તેલ આવી રહે એટલે તેલને વસ્ત્રગાળ કરી એ તેલનું મર્દન કરે તો, સર્વ પ્રકારના વાયુરોગ, સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ, તથા સોજો, ગોળો અને તાવ એ સર્વનો નાશ કરે છે. આ **લક્ષ્મીવિલાસ** મહા સુગંધિ તેલ કહેવાય છે. **ચક્રદત્ત, અથવા** સુંઠ તોલા ૨૮ ભાર અને એક કળીનું લસણ તોલા ૨૮ ભાર લઇ સુંઠને ઝીણી વાટી તેટલાજ ગાયના ઘીમાં શેકી લસણને વાટી સુંઠના ચુર્ણમાં મેળવી ચોખું મધ તોલા ૨૮ મેળવી એકજીવ કરી નિરંતર ૪-૪ તોલાભાર સેવન કરે તો, પક્ષઘાત, હનુસ્તંભ, કટીભંગ અને અને ભુજાની પીડાદિ તીવ્ર વાયુરોગ નાંશ પામે છે. અથવા માલકાંકણી, અસાળીઓ, કાળીજીરી કે શાહજીરૂં, અજમો, તેથી અને તલ એ સર્વ બરાબર લઇ ઘાણીમાં નાખી તેલ કાહાડી એ તેલનું શરીરે મર્દન કરવું તો, તેથી સર્વ વાયુરોગ નાશ પામે છે. આ **વિજયભૈરવ તૈલ** કહેવાય છે. અથવા સુદ્ધપારો, શુદ્ધગંધક, શુદ્ધહરતાલ અને શુદ્ધમણશીલ એ સઘળાં બરાબર લઇ ઝીણાં વાટી કાંજીમાં ૩ દિવસ સુધી વાટી પછી એક હાથનું ઝીણું કપડું લઇ તે ઉપર તેનો લેપ કરી તે કપડાને લપેટી તેની દીવટ-કાકડો કરી તેના ઉપર સૂતર લપેટી સુકવી પછી તે ઉપર તલનું તેલ ચોગણું નાખી સળગાવી લટકાવી રાખવી અને તેના નિચે લોખંડનું પાત્ર મૂકવું, તેમાં જે દીવટમાંથી ટપકી તેલ એકઠું થાય તે તેલ લઈ શરીરે મર્દન કરે તો હાથ, બાહુ, મસ્તક, ડોક, સાથળ, ઢીંચણ અને કંપવાદિ સર્વ પ્રકારના વાયુ રોગ જાય છે. આ **વિજયભૈરવવર્તિ તૈલ** કહેવાય છે. **અથવા** હરડેની છાલ તોલા ૧૨, ચિત્રક તોલા ૧૨, એળચી, તજ, તમાલપત્ર, મોથ એ ચારે ૨-૨ તોલા ભાર, નગોડ ૨ તોલા, નાગકેસર ૧ તોલો સુંઠ, મરી, પીપર, પીપરીમૂળ અને શુદ્ધ વછનાગ એ ૪-૪ તોલા, લોહ ભસ્મ ૪ તોલા વંશ લોચન, ૪ તોલા, શુદ્ધ પારો ૪ તોલા, અને શુદ્ધ ગંધક ૪ તોલા લઇ, પારા ગંધકની કાજળ કરી પછીથી અન્ય ઔષધીઓ વાટી એકત્ર કરી ત્રણ વરસનો જુનો ગોળ તોલા ૨૦૦ લઇ ચાસણી કરી તેમાં ઉક્ત ઓષડો મેળવી એકજીવ કરી ઘી સાથે ગોળીઓ બોરની મીંજ પ્રમાણે કરી ઘીના રીઢા વાસણમાં રાખી મૂકવી. પછી તેમાંથી

[1] જે ઔષધોના કલ્કને પકવી ગાળી કાઢાડી તે પછી નીકળેલા કુચાની સાથે ફરી તેલ ઘા વગેરેને વિશેષ સુગંધિ લાવવા માટે વાટવાં તે પત્ર કલ્ક કહેવાય છે.

બળ અનુસારે સારા મુહુર્તે ગોળી ૧-૨ ઘીના અનુપાન સાથે સેવન કરે. અર્થાત્ બળ આવે ત્યાં સુધી ઘી સાથે ૧ ગોળી અને પછી ૨ કે ૧ાા ગોળી ખાયતો બે મહીનામાં કફનો, ત્રણ મહીનામાં પિત્તનો, ચાર મહીનામાં વાયુના સર્વ રોગ મટેછે. સાત મહીના સેવન કરેતો દ્વંદ્વ જ્વરોનો, એક વર્ષસુધી સેવન કરેતો, સર્વ પ્રકારના રોગ, બે વર્ષ સેવન કરેતો, ઘરડપણુ મટી યુવાન થાય અને ૩વર્ષ સેવન કરેતો, નિશ્ચે આયુર્બળ વધે તથા શરીર નિરોગ રહેછે. આ **વિજય ભૈરવ રસ** કહેવાય છે. અથવા શુદ્ધપારો ૧ ભાગ, શુદ્ધગંધક ૨ ભાગ, ત્રિફળા ૩ ભાગ, ચિત્રક ૪ ભાગ, અને એરંડીયા તેલથી મર્દન કરેલો ગુગળ ૫ ભાગ એ સર્વને એકત્ર કરી એરંડીઆ તેલમાં ઘુંટી એક એક તોલા ભાર પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી પ્રાતઃકાળે ૧ ગોળી ખાઇ તે ઉપર સુંઠ અને એરંડાના મૂળનો કવાથ કરી પીએ અને એરંડીઆ તેલથી રોગીના વાંસા ઉપર માલેસ કરે, શેક કરે તો સર્વ પ્રકારના વાયુ રોગ મટેછે. રેચ લાગેછે, પણ રેચ લાગ્યા પછી સ્નિગ્ધ અને ગરમ અન્ન ખાવું અને પવનમાં ન ફરતાં નિયમ પૂર્વક ૧ મહીનો સેવન કરે તથા મૈથુનનો ત્યાગ કરે તો નિશ્ચે વાયુ સંબંધી પીડા નાશ કરે છે. આ **વાતારિરસ** કહેવાય છે. અથવા શુદ્ધ અભ્રક ભસ્મ શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વછનાગ, સુંઠ, મરી, પીપર અને શુદ્ધ ફુલાવેલો ટંકણ એટલાં બરાબર ભાગે લઇ, વછનાગ મરી ભેગાં વાટી અન્ય ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી એકત્ર કરી જળભાંગરાના રસની ૭ ભાવનાઓ આપી ઝીણું ઘુંટી ૨ રતિ પ્રમાણ ગોળીઓ વાળી તેમાંથી ૧ ગોળી આદાના રસ સાથે કે સાકર-ત્રિકટુના ચૂર્ણ સાથે સેવન કરે તો સર્વ પ્રકારના ભયંકર વાયુરોગ મટે છે. અને નાસ લેવાથી મૂર્છા મટે છે. આ **સમીરપન્નગ રસ** કહેવાય છે. અથવા ચોખું નવીન અફીણ, શુદ્ધ કરેલાં ઝેર કોચલાં અને કાળામરી એટલાં બરોબર ભાગે લઇ પાનના રસ સાથે ઝીણાં ઘુંટી ૧ રતિ પ્રમાણે ગોળીબાંધી ૧ ગોળી સેવન કરી ઉપરથી નાગરવેલનું પાન ખાય તો સર્વ પ્રકારના વાયુ રોગ નાશ પામે છે, તથા કુબ્જવાત, ખંજતા, સર્વાંગ વાત, ગૃધ્રસી, અપબાહુક, કૉલેરા સોજો, કંપવા, પ્રતાનક, અને અરૂચિ એટલા રોગો અવસ્ય નાશ પામે છે. આ **સમીરગજકેશરીરસ** વિશેષે કરીને વાઇ ઉપર આપવા યોગ્ય છે **વૈદ્યરહસ્ય.** અથવા "ખુરાસાની અજમો, જીરૂં, બોડી અજમો, કાકડાશીંગી અને આસગંધ એ સર્વ બરાબર લઈ ઝીણાં વાટી ૧ મહીના સુધી તાજા પાણી સાથે સેવન કરે તો, સર્વ પ્રકારના વાયુરોગ જાય તથા ઉધરસ શ્વાસ બકવા, અતિ નિંદ્રા અને અરૂચિ એટલા રોગો મટે છે. આ **વૃદ્ધ ચિંતામણિ રસ** કહેવાય છે. અથવા ચિત્રક તોલા ૧૨, હરડેની છાલ તોલા ૧૨ શુદ્ધપારો, સુંઠ, મરી પીપરામૂળ, મોથ, જાયફળ અને વરધારો એટલાં ૪-૪ તોલા ભાર લેવાં તથા એળચી, ઉપલેટ, શુદ્ધ હિંગલોક, અકલકરો, માલકાંકણી, તજ, શુદ્ધ અભ્રકભસ્મ, અને શુદ્ધ વછનાગ એટલા ૧ાા-૧ાા તોલા ભાર લેવાં અને શુદ્ધ ગંધક ટાંક ૭ તથા ગોળ તોલા ૩૨ લઇ પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળકરી, અન્ય ઔષધોનું ચુર્ણ કરી એકત્ર કરી ગોળ મેળવી જળભાંગરાના રસની ૧ ભાવના દઇ ૨-૩ રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ નિરંતર સેવન કરે તો, સર્વ પ્રકારના વાયુ, કોઢ પ્રમેહ, મૃગી, ક્ષય, શ્વાસ, સોજો, આમવાયુ, પાંડુરોગ અને અરશ એટલા રોગો નાશ પામે છે. આ **અમૃતનામા ગુટિકા** કહેવાય છે. અથવા શુદ્ધ પારો અને શુદ્ધ ગંધક

એ બન્ને બરાબર લઇ કાજળ કરી દુધી, તુલસી, બાવચી, જેઠીમધ, કુકરકંદ અને બહુફળી એઓ દરેકના રસની એક એક ભાવના દઈ ઘુંટી સુકવી પછી કુકડીના ઈંડાના કોઠલામાં ભરી તે ઉપર ૭ કપડા માટી કરી સુકવી [1]ગજપુટ અગ્નિ આપવો; એમ ૩ વાર કરવાથી રસ સિદ્ધ થાય છે. તે રસમાંથી ૧ રતિભાર યોગ્ય અનુપાન સાથે સેવન કરે તો, સર્વ પ્રકારના વાયુરોગ જાય અને ભૂખ ઉઘડે છે. આ **શાક્ષસ રસ** કહેવાય છે. **રસાર્ણવ.** અથવા શુદ્ધ [2] પારો તથા શુદ્ધ [3]ગંધક એ બે બરાબર લઇ કાજળ કરી તેથી અરધ ભાગે શુદ્ધ [1]હરતાલ મેળવી તે હરતાલ બરોબર ચોખી કલાઇની ભસ્મ નાખી આકડાના દુધમાં ૭ દિવસ સુધી ખરલ કરી સુકવી કાચની આતસ શીશીમાં ભરી તે ઉપર કપડા માટી દઇ વાળુકાયંત્રદ્વારા ૧૨ પોહોરનો અગ્નિ આપી રસ સિદ્ધ કરી સ્વાંગ શીતળ થયે ઘુંટી [2]તેમાંથી ૧ રતિ પાનમાં સેવન કરે તો, સર્વ પ્રકારના વાયુરોગ તથા ઉન્માદ, ક્ષીણુતા મંદાગ્નિ, કોઢ, વ્રણ અને વિષમજ્વર એ સર્વ રોગો નાશ થાય છે. આ **બંગેશ્વર રસ** કહેવાય છે. **યોગતરંગિણી.** અથવા શુદ્ધ હરતાલ શુદ્ધગંધક, શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ હિંગળોક, શેકેલો ટંકણખાર, સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપર એ સઘળાં બરાબર લઇ પારાગંધકની કાજળ કરી અન્ય ઔષધોને યથેષ્ટ રીતે વાટી એકત્ર કરી આદાના રસની ૧ ભાવના દઇ ઘુંટી ગોળી મગના જેવડી વાળી ૧ ગોળી ખાય તો, સર્વ પ્રકારના વાયુ જાય, તથા સુવારોગ, મંદાગ્નિ, સંગ્રહણી અને ટાઢીઓ તાવ એ સર્વ નાશ થાય છે. આ **હરતાલ ગુટિકા** કહેવાય છે, **રત્નપ્રદીપ.** અથવા, લસણ તોલા ૭ા ભાર લઇ ફોલી ઝીણું કાતરી દુધ તો ૧ા અને પાણી તોલો ૦. મેળવી તેમાં લસણ નાખી મંદાગ્નિ આપવો, જ્યારે દુધ શોષાઇજાય ત્યારે તેને ખરલ-

૧. ૧૩૦ આંગળ—સવાહાથ—એક ગજનો ઉંડો અને તેટલો સમચોરસ ખાડો ખણી તેમાં અડાયાં અથવા થાપેલાં ચોખાં ૧૦૦૦ છાણાં ભરી જે દવાનું સંપુટ મૂકવું હોય તે મધ્ય ભાગે એટલે ૧૩ થર ઉપર અને ૧૩ નિચે, એ પ્રમાણે સંપુટ રાખી સળગાવી દેવામાં આવે તે ગજપુટ કહેવાય છે.

૨ પારાને ઈંટાના ભૂકા સાથે ઘુંટવો જેથી પારો શુદ્ધ થાય છે, જો ઘુટતાં પારો ભૂકા સાથે મળી જાય તો લિંબુનો રસ નાખી પછી ઝીણા કપડામાં નાખી નીચોવી લેવાથી પારો નિકળી આવશે, અથવા હિંગળોકમાંથી કાહાડેલો પારો હોય તે શુદ્ધ પારો ગણાય છે.

૩ આમળસારો ગંધક લઇ તેના નાના કકડા કરી એક કડછીમાં થોડું ઘી નાખી તેમાં ગંધક નાખી અગ્નિ ઉપર ધરવો, ઘી ઉનું થઇ ગંધક ઓગળે ત્યારે એક વાસણમાં ગાયનું દુધ ભરી તેના મોહોડા ઉપર ઝીણું કપડું બાંધી તે ગંધકનો રસ ઢાળી દેવો જેથી રસ ગળાઈ દુધમાં જઇ પડશે, પાછો તે ગંધક કાહાડી લઇ ફરી નવા દુધમાં ઉપર પ્રમાણે ઓગાળી રસ રેડવો, એમ ત્રીજી વખત પણ કરવું જેથી ગંધક શુદ્ધ થયો ગણાય છે.

૧ હરતાલ ૦ા શેર લઇ વાટી એક લુગડામાં થોડી ઢીલી રહે તેમ પોટલી બાંધી ભૂરા કોળાને કોરી તે પોટલી તેમાં રાખી પાછી ડગળી દઇ, પછી તેને માટીના પોહળા મહોડાના મોટા વાસણમાં મૂકી ચૂલા ઉપર ચઢાવી અગ્નિ કરવો. કોળું બળી જાય ત્યારે પોટલી કહાડી લઇ પ્રથમ પ્રમાણે સાત ભૂરા કોળામાં તે પોટલીને પકાવવી જેથી હરતાલ શુદ્ધ થાય છે.

૨ હિંગળોકના ગાંગડાને ૭ વાર બેટીના દુધની અને ૭ વાર લિંબુના રસની ભાવનાઓ આપવી જેથી હિંગળોક શુદ્ધ થાય છે.

માં ઘુંટી તેમાં ળાા તોલો ઘી નાખી આંચ દેવી. જ્યારે લાલાશ પડતો રંગ થાય ત્યારે ઉતારી લઇ ઘી કાહડી લેવું, પછી ૩ તોલા સાકરની ચાસણી કરી તેમાં કસ્તુરી ૧ા રતિ, લવીંગ ૪ રતિ, જાયફળ ૧ માસો, તજ ૧ માસો અને સોના વરખ ૨ એ સર્વ ઔષધીઓ ચાસણીમાં મેળવી તથા લસણ પણ મેળવી ગોળીઓ ૪ બનાવવી, ગોળી ૧ પ્રભાતે ખાવી, જો વાયુનું પ્રબળતાપણું હોય તો ૧ ગોળીસંધ્યા વખતે પણ ખાવી, જેથી વાયુ માત્ર નાશ પામે છે, પણ પથ્યમાં રહી સેવન કરવી. એજ હિસાબ પ્રમાણે વિશેષ માત્રાએ ઔષધીઓ લઈ લસણ પાક કરી વાયુના રોગો જોરાવર હોય તો ૨૧ તથા ૪૯ દિવસ લસણનો પ્રયોગ ઉપયોગમાં લેવો તો, વાયુ રોગો મટે છે અને શરીર પુષ્ટ થાય છે તથા ભૂખને વધારે છે. આ લસણપાક કહેવાય છે."

વાયુરોગીનાં પથ્યાપથ્ય.

તેલનું મર્દન, ઉના પાણીથી સ્નાન, પવન ન લેવો, ભૂમિશયન, પરસેવો લાવવો, ધુમાડો તેલ, મીઠા, ખાટા-ખારા પદાર્થો, છાશની આછ, ઘઉં, અડદ, સાઠીચોખા, કળથી, પરવળ, સરગવો, વંત્યાક, સવાની ભાજી, તુવરની દાળ, તાંદળજો, હિંગ, લસણ, દાડિમ, કેરી, સિંઘોડા, વહેતું પાણી, દ્રાખ, નારંગી, સાકર, તાંબુલ અને જુલાબ એટલાંવાનાં હિતકારી-સેવન કરવા યોગ્ય છે.

ચિંતા, ઉજાગરો, મળ-મૂત્રાદિના વેગને રોકવા, ઉલટી, શ્રમ, ઉપવાસ, ચણા, વટાણા, તૃણ ધાન્ય ચોળા મગ, ગોળ, જંબુ, સોપારી, ઠંડુ પાણી., તીખા, કડવા, કે કષાયલા રસ, મૈથુન, હાથી ઘોડા ઉપર બેસવું હવામાં ફરવું, પલંગ વગેરેમાં સુવું અને દાતણનું ઘસવું વગેરે વગેરે વાયુરોગીને સેવવા યોગ્ય નથી.

વાતવ્યાધિનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ઇતિ શ્રી મન્મહારાજાધિરાજ રાજરાજેંદ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃતસાગર નામા ગ્રંથવિષે વાતવ્યાધિનો ચોરાશી ભેર ઉત્પત્તિ લક્ષણ તથા યત્નનિરૂપણ નામનો તરંગ સમાપ્ત.

તરંગ નવમો.

ઉરૂસ્તંભને આમવા, પિત્તરોગ કફરોગ;
તરંગ નવમામાં નકી, નિદાન લક્ષણ યોગ.

—(૦)—

ઉરૂસ્તંભ રોગનો અધિકાર.

ઉરૂસ્તંભનાં નિદાન અને સંપ્રાપ્તિ પુર્વક લક્ષણ.

ટાહડું, ઉનું, શુકું, પાતળું, ચીકટું, અને ભારે જલદી નપચે તેવું ભોજન જમવાથી કાંઇક ભોજન પચ્યું અને કાંઇક ન પચ્યું હોય તે વખતે-કાચી ભૂખે જમવાથી, ઘણી ભૂખ વેઠવાથી, દિવસે સુવાથી, ઉજાગરો કરવાથી, પરિશ્રમથી અને ગુસ્સો

કે ખેદ થવાથી કફ તથા મેદ સહિત વાયુ આમવાલા તથા અત્યંત્ત સંચિત થએલા કફ તથા પિત્તને દૂષિત કરી બન્ને શાથળોમાં નિવાસ કરે છે તેથી સાથળોનાં હાડકાંને સજ્જડ કરી શુન્ય, ભારે અને પારકી સાથળો હોય તેમ ક્રિયા રહિત કરી દેછે; તેને ઉરૂસ્તંભ રોગ કહે છે. આ રોગમાં મૂઢપણું, અંગોમાં ત્રોડ, ઘેન, અરૂચિ, તાવ, પગમાં ગ્લાનિ, પગોનું પરાણે ઉપડવું અને પગમાં બેહેરાશ એટલા ઉપદ્રવો થાય છે. તેને કેટલાક **આઢયવાત** પણ કહે છે.

ઊરૂસ્તંભનું પૂર્વરૂપ.

ઉંઘ ઘણી આવે, અત્યંત ખેદ અથવા મનમાં સંતાપ થાય, અત્યંત ધ્યાન લાગે, તાવ પણ રહેજ રહેતો હોય, રૂવાટાં ઉભા થઇ આવે, અરૂચિ, ઉલટી, બન્ને સાથળોમાં વેદના અને સાથળ તથા ગોઠણનું ગળવું, એટલાં ચિન્હો જેના અંગમાં જણાય ત્યારે જાણવું કે એને ઊરૂસ્તંભ રોગ થસે; અર્થાત્ ઉરૂસ્તંભ રોગ થવાનો હોય ત્યારે ઉપર કહ્યાં તેટલાં લક્ષણો પ્રથમથીજ થાય છે અને આ રોગને ભગવાન્ ધન્વતરીજીએ **સુશ્રુતમાં મહા વાતવ્યાધિ** એવી સંજ્ઞા વાળો કહેલ છે.

ઊરૂસ્તંભનું સ્વરૂપ.

બન્ને પગ જડ-શૂન્ય થઇ જાય છે અને તેમાં પીડા તથા થોડો થોડો દાહ થાય છે, પગ પૃથ્વી ઉપર મૂકતાં વેદના થાય છે, માંડમાંડ ચલાય છે, પિંડી તથા સાથળોમાં ગ્લાનિ, ટાહાડા સ્પર્શની ખબર પડે નહીં સાથળો જાણે લાકડીની કે ભાગેલી હોય તેમ જણાય છે અને અન્યના ઉચકવાથી ઉચકાય છે.

ઊરૂસ્તંભના સાધ્ય અસાધ્ય લક્ષણ.

જે ઊરૂસ્તંભ રોગીને બળતરા, સણકા, સોયો ઘોંચાય તેવી વેદના અને ધ્રુજુટે તો, તે મરી જાય છે, પણ જો આ ઉપદ્રવોએ કરી રહિત અને થતોજ રોગ હોય તો સાધ્ય સમજવો.

ઊરૂસ્તંભના ઉપાય.

ઊરૂસ્તંસ રોગમાં સ્નેહન, લોહી કઢાવવું, ઉલટી, રેચ અને પિચકારી એઓનો ત્યાગ કરવો. નહીતો ઊરૂસ્તંભ રોગ ઉલટો વધે છે માટે સ્વેદન, લંઘન અને રૂક્ષતા કરનારી ક્રિયાઓ કરવી. તથા આ રોગમાં આમ. કફ અને મેદની અધિકયતા હોય છે માટે કફને શમાવનાર અને વાયુને કુપિત નહિ કરનારાં ઔષધો ઉપયોગમાં લેવાં. (વિશેષ ખુલાસો ભાવ**પ્રકાશ મધ્યખંડના બીજા ભાગમાં** જુવો) અથવા ત્રિફળા, પીપર, મોથ, ચવક અને કડુ એઓનું ચુર્ણ મધમાં કાલવી ચાટે તો, ઊરૂસ્તંભ મટે છે. અથવા ગોમૂત્રની સાથે અથવા દશમૂળ કવાથ સાથે શુદ્ધ શિલાજીત, પીપર, સુંઠ કે ગુગળ પીવામાં આવે તો ઊરૂસ્તંભ મટે છે. એમ **ભાવમિશ્ર** કહે છે. અથવા ભીલામા, ગળો, સુંઠ, દેવદાર, હરડે, સાટોડી અને દશમૂળ એઓ સમાન લઇ એઓનો કવાથ કરી સેવન કરે તો ઊરૂસ્તંભ મટે છે. અથવા રાફડાની માટીને સરસવ મધ સાથે ઝીણી વાટી સાથળે મર્દન કરે તો ઊરૂસ્તંભ મટે છે. અથવા ઘોડાવજનું ચૂર્ણ ટાંક ૨ ઉના પાણી સાથે ફાકે તો ઊરૂસ્તંભ મટે છે. **વૈદ્યરહસ્ય.** અથવા "ખસનો કે લિંબુનો રસ સંગાથે કે મધ સંગાથે સેવન કરે તો ઊરૂસ્તંભ મટે છે, **કાશિનાથપદ્ધતિ-**

અથવા ચવક, હરડેની છાલ, ચિત્રામૂળ, દેવદાર, કરકચનાં પુલ અને સરસવ એઓનું ચૂર્ણ કરી ટાંક ૨ મધ સંગાથે ચાટે તો ઊરૂસ્તંભ મટે છે. **સર્વસંગ્રહ.**

પથ્યાપથ્ય.

તાજું ભોજન, સાધારણ ઘી, તેલનું મર્દન, પવન ન આવે તેવી જગ્યોમાં રહેવું. ભોંય સુવું અને જીર્ણમાં ભોજન વગેરે વગેરે પથ્ય છે અને રક્તસ્રાવ, રેચ, ઉલટી, બસ્તિકર્મ, વાયડી વસ્તુ, ઠંડું પાણી, હવામાં ફરવું ચોખા, મઠ, ચણા, ઘણો મેવો, ઘણું ઘી અને ભારે અન્ન કુપથ્ય છે માટે ત્યાગ ન કરવો.

ઊરૂસ્તંભનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

———(૦)———

આમવાતનો અધિકાર.

———૦———

આમવાતની નિદાન પૂર્વક સંપ્રાપ્તિ.

વિરોધી ભોજનના કરવાથી, વિરૂદ્ધ ચેષ્ટાઓ કરવાથી, તથા મંદાગ્નિ થયા છતાં તે કુપથ્ય કરે છે તથા ખાનપાનની લાલચે સ્નિગ્ધ પદાર્થાદિનું ભોજન કરે છે અને કસરત કરે નહીં તો વાયુનો પ્રેર્યો આમ કફના આમાંશય અને સાંધાઓ વગેરેમાં ત્વરાથી પહોંચે છે. જો પિત્તના સ્થાનમાં જાય તો પાકી જાય, પણ કફના સ્થાનમાં જાય તો અત્યંત અપકવ રહેલો આમ ધમનીઓમાં વહે છે, તેમાં વાયુ પિત્ત કે કફથી અત્યંત દૂષિત થઈ શરીરની નસોને પૂરી દે છે, અગ્નિને મંદ કરી દે છે, છાતીમાં ભાર તથા અનેક રોગોને ઉત્પન્ન કરી દે છે. **આત્રેયજી** તો કહે છે કે–હે પુત્ર! હું તને આમ વાયુનું લક્ષણ ટુંકામાં કહું છું તે સાંભળ, ભારે પદાર્થ ખાવાથી, વિશેષ મંદ પડી ગએલા અગ્નિવાળા મનુષ્ય કંદશાકાદિ સેવન કરે તો વાયુએ પ્રેરેલો આમ કફના સ્થાનને મળે છે અને ઘણી વેદના ઉત્પન્ન કરે છે.

આમવાતનાં[1] લક્ષણ.

ખાધેલાં અન્ન નહીં પચ્યા છતાં ભોજન કરે તેના પેટમાં આમ પેદા થાય છે, ત્યારે માથામાં વેદના, ગાત્રોમાં વ્યથા, તથા પીઠ, કેડની નીચેના સાંધામાં–ત્રિકમાં, ડોકમાં, તથા ઘુંટણમાં પીડા, નસોનો સંજોગ અને શરીરને સ્તંભિત કરી દે છે તથા ગાત્રોને શિથિલ કરી દે છે તે આમ રોગ કહેવાય છે. કેટલાક ગ્રન્થકારો કહે છે કે, અંગમાં ત્રોડ, ભોજનમાં અરૂચિ, તરશ. આલસ્ય, ભારેપણું, તાવ, અન્નનું ન પચવું અને અંગમાં વિકળતા–શૂન્યપણું થાય તેને આમરોગ કહે છે.

ઉપાય.

આમવાત રોગીને સ્નેહન ઔષધ આપવાં નહીં, પણ પાચન ઔષધો આપવાં.

---

૧ આમવાતના ૪ ભેદ છે, એટલે વિષ્ટંભી ૧, ગુલ્મકૃત ૨, સ્નેહી ૩ અને પકવામ ૪ તથા કેટલાકના મતે સર્વાંગઆમ પણ પાંચમો ભેદ છે. તે પૈકી વિષ્ટંભી, ગુલ્મપાકી અને સર્વાંગ આમ એ અસાધ્ય છે પકવામ સાધ્ય છે. અને સ્નેહી તથા આમ ગુલ્મ શંકી કષ્ટસાધ્ય છે; એમ જાણી તે ઉપર ચિકિત્સારૂપ કર્મ કરવું.

હારીતસંહિતા.

અથવા ચિત્રામૂળ, કડુ, હરડેની છાલ, વજ, દેવદાર, અતિવિષ અને ગળો એઓનો ક્વાથ સેવન કરે તો આમવાત મટે છે. અથવા એરંડીઆમાં હરડેની છાલનું ચૂર્ણ નાખી સેવન કરે તો આમવાત અને ગૃધ્રસી વાયુ મટે છે. અથવા મહારાસ્નાદિ ક્વાથ (જે વાત વ્યાધિના અધિકારમાં કહેલો છે તે) પીવાથી ઊરૂસ્તંભ મટે છે. અથવા અજમોદ, મરી, પીપર, વાવડીંગ, દેવદાર, ચિત્રક, વરીયાળી સિંધાલૂણ, ચવક અને પીપરીમૂળ એ પ્રત્યેક પદાર્થો ચાર ચાર તોલા લેવા. સુંઠ ૪૦ તોલા, વરધારો ૪૦ તોલા અને હરડે વીશ તોલા લેવી એ સર્વને એકઠાં કરી વાટી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણના જેટલોજ ગોળ મેળવી પછી તેની ગુટીકાઓ કે, રેવડીઓ બનાવી તેનું યોગ્ય માત્રાએ નવશેકા પાણી સાથે સેવન કરે તો, આમવાત સંબંધી સઘળાં દુઃખદાયી દરદો, તથા આફરો, શૂળ, તૂની, પ્રતૂની, વિશ્વાચી, ગૃધ્રસી, ગોળો, તથા કેડ, વાંસા, ગુદા અને પિંડીઓનું તીવ્ર પ્રકારનું ફાટવું, સાંધાઓમાંનો સોજો અને અન્યપણ વાયુથી થએલાં કે અન્ય આમજન્ય રોગો પણ નાશ પામે છે. આ **અજમોદાદિ ચૂર્ણ** કહેવાય છે. **અથવા** વાતવ્યાધિના અધિકારના ૧૪૨ મા પૃષ્ટમાં કહેલ યોગરાજ ગુગળનું સેવન કરવાથી પણ આમવાયુ નાશ થાય છે. **અથવા** સુંઠ તોલા ૩૨, ગાયનું ઘી તોલા ૮૦, ગાયનું દુધ તોલા ૧૨૮ અને ખાંડ તોલા ૨૦૦ લઇ, સુંઠના ચૂર્ણને ઘીમાં કરમોવી દુધમાં નાંખી માવો કરી, ઘી નાંખી રવો પાડી, ખાંડની ચાસણી કરી તેમાં રવો નાંખી હલાવી પછી સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર અને એળચી એ પ્રત્યેક ઔષધો ૪-૪ તોલા ૨ લઇ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ચાસણીમાં નાંખી એકજીવ કરી ૪ તોલાના આસરે લાડુડીઓ વાળવી અથવા તો, ખાનાર મનુષ્યના અગ્નિબળ પ્રમાણે માત્રા ખાય તો તેથી આમવાયુ શાંત થાય છે. બળ, પુષ્ટિ, આયુષ્ય અને ઓજ વધે છે, તથા ઉત્તમ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. અને વળીયાં પળીયાંનો તથા વંધ્યાપણાનો નાશ કરે છે. આ સૌભાગ્ય **સુંઠિપાક** વા, **ખંડસુંઠી** કહેવાય છે. **અથવા** મેથી તોલા ૩૨ તથા સુંઠ તોલા ૩૨, એ બન્નેને ઝીણાં વાટી વસ્ત્રથી ચાળી ગાયનું દુધ તોલા ૫૧૨ લઇ તેમાં તે વાટેલી બન્ને ઔષધીના ચૂર્ણને ઘીથી કરમોવી તેમાં નાંખી પકાવવી. ૩૨ તોલા ઘી નાખી કીટી પાડી ૨૫૬ તોલા સાકરની ચાસણી કરી તેમાં તે કીટી નાખી અગ્નિ ઉપરથી ઉતારી પછી ચિત્રક, પીપર, ધાણા, પીપરામૂળ. અજમો, જીરૂં, વરીઆળી, અસાળીઓ, જાયફળ, કચૂરો, તજ, તમાલપત્ર, અને મોથ એટલાં ઔષધો ૪-૪ તોલા તથા મરી, સુંઠ છ છ તોલા ભાર લઇ તેઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ચાસણીમાં મેળવી ૪-૪ તોલાના આસરે લાડુડી કે ચોરસખંડ બનાવી એક એક લાડુડી ખાય તો આમવાયુ, વાતવ્યાધિ, વિષમજ્વર, પાંડુરોગ, કમળો, ઉન્માદ, મૃગી, પ્રમેહ, વાતરક્ત, શીતપિત્ત, અમ્લપિત્ત,માથાનો દુખાવો, છાતીની પીડા, સુવારોગ અને પ્રદરરોગ એ સઘળા રોગોનો નાશ કરે છે અને બળ, પુષ્ટિ તથા વીર્યને વધારે છે. આ **મેથીપાક** કહેવાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય અથવા** લસણનો રસ ટાંક ૨ અને તેટલુંજ ગાયનું ઘી લઇ બન્નેને એકત્ર કરી પીએ તો આમવાત મટે છે. **અથવા** "સિંધાલૂણ; હરડે, રાસ્ના, સવા, અજમો, સાજી, મરી, સુંઠ, ઉપલેટ, સંચળ, બિડલૂણ, વજ, બોડીઅજમો, જીરૂં, એરંડાના મૂળ, જેઠીમધ, અને પીપર એ પ્રત્યેક પદાર્થોને બબ્બે તોલાભાર લઈ તેઓનું કલ્ક કરી, પછી ચોસઠ તોલા ભાર તેલ, ચોસઠ તોલા ભાર સવા, અઠયાવીશ તોલા કાંજી, અને અઠાવીશ તોલા દહીનું ઘોળવું,

એઓને એકઠાં કરી તેમાં તે કલ્ક-ચટણી નાખી ધીમા ધીમા તાપથી તેલને પકવવું, સર્વ રસ બળી તેલ આવી રહે ત્યારે ગાળી લઇ તે તેલને પીએ કિંવા શરીરે મર્દન કરે અથવા પિચકારી મારવાના કામમાં લે તો, આમવાયુને સારી રીતે મટાડે છે તથા અગ્નિના બળને અત્યંત વધારે છે, વાયુથી થએલી સાથળોના મૂળમાં પીડા, કેડનું ઝલાવું ઢીંચણનું દરદ, સાથળોનો વાયુ, સંધિવાયુ, હૈયામાં નીકળતું શુળ, પડખાઓનું શુળ, કફવૃદ્ધિ, બાહ્યઆમ, અર્દિત, આફરો, અંત્રવૃદ્ધિ અને બીજા પણ વાયુના રોગોનો તાત્કાળ નાશ કરે છે, તથા ભૂખને વધારે છે. આ **બૃહતસિંધવાદ્ય તેલ** કહેવાય છે. **અથવા** શુધ પારો, શુધ ગંધક, સુંઠ, કડુ, ત્રિફળા અને ગરમાળાનો ગોળ એ પ્રત્યેક પદાર્થો સમાન લેવાં અને હરડે એક ઔષધથી ત્રણ ગણી લઇ, પારા ગંધકની કાજળ કરી અન્ય ઔષધોનું ચુર્ણ કરી સર્વને એકત્ર ઘુંટી તેમાંથી ૧ માસાભાર સુંઠ અને એરંડાના મૂળના કવાથ સંગાથે સેવન કરે તો તુરત આમવાત મટે છે. આ **આમારિ રસ** કહેવાય છે. **અથવા** લસણ, સુંઠ અને નગોડનો કવાથ કરીને પીવાથી આમવાત મટે છે. **ભાવમિશ્ર** કહે છે કે-આ કવાથથી વિશેષ ફાયદાકારક અન્ય ઔષધ આમવાયુ માટે છેજ નહીં !

આમવાયુ રોગીને સેવવા તથા ન સેવવા યોગ્ય પદાર્થો.

લંઘન, લુખો શેક, કડવા પદાર્થો, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારા પદાર્થો, રેચ, સ્નેહન, ગુદામાં પિચકારી મારવી, ઘી તેલ રહિત વ્યાધિના સ્થાને ઔષધો બાંધવાં, તથા બથવાની ભાજી, વૃંતાક, લસણુસહ સાટોડીનું શાક, આથેલા જવનું પાણી, બાફેલાં રીંગણાં, પરવળ, કારેલાં, ગોખરૂ, જવ, કોદરા, જુના સાઠીચોખા, કળથી, વટાણા ચણા, તથા સુકા મૂળાનો કે પંચમૂળનો યૂષ, સુંઠનો ભૂકો ભભરાવેલી કાંજી, છાશના સંસ્કારવાળું લાવાનું માંસ, જુના ચોખા, ગાયની છાશ, સરગવાની શીંગો, ભીલામા. ઉનું પાણી અને રૂચે કે સદે તેવી વસ્તુઓ સદા હિતકારી છે.

દુધ, દહિં, ગોળ, માછલાં, અડદના લોટની વસ્તુઓ, માંસ, અરૂચિમાં ભોજન, ઉજાગરો, ઠંડુપાણી, ભારે પદાર્થ, ઘણું ફરવું અને એક સ્થાનકે બેસી રહેવું એ સદા અહિતકારી છે માટે આમવાયુવાળા એ તેનો ત્યાગ કરવો.

અથવા ચોખો શુદ્ધ કરેલો ગુગળ તોલા ૬૪, સરસીયું તેલ તોલા ૩૨, હરડેની છાલનું ચૂર્ણ તથા બેહેડાં અને આમળાનું ચુર્ણ ૬૪-૬૪ તોલા લેવું અને પાણી ૨૦૪૮ તોલા ભાર તેમાં ઉપરની સર્વ ઔષધીઓ નાખી પકાવવી, જ્યારે પકાવતાં ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી વસ્ત્રગાળ કરી, ફરી અગ્નિ ઉપર ચઢાવી તેમાં ત્રિકટુ, ત્રિફળાં, મોથ, ગળો, ચિત્રો, નસોતર, વજ, વાવડીંગ, નેપાળાનું મૂળ, સૂરણ, વારાહીકંદ, દેવદાર, શુદ્ધ ગંધક, અને શુદ્ધ પારો એ સઘળાં બે બે તોલા ભાર લઇ પારા ગંધકની કાજળ કરી તથા અન્ય ઔષધીઓનું ચુર્ણ કરી, શુદ્ધ કરેલા નેપાળા નંગ ૧૦૦૦ લઇને એ સર્વ ઉક્ત કવાથમાં એકત્ર કરી ઘટ-જાડો થયે ઉતારી યોગ્ય માત્રાએ ગોળી વાળી તેમાંથી ૨ માસાભાર ઉના પાણી સાથે નિત્ય સેવન કરે તો, આમવાત, માથાની પીડા, ગાંઠ, ભગંદર, સોજો, ઢીંચણ-સાથળમાં રહેલા વાયુ, કેડનો વાયુ

ળ, અરશ અને વૃદ્ધાવસ્થા એઓને દૂર કરે છે. ભૂખ વિશેષ લગાડે છે, ધાતુ તથા બળને વધારે છે. આ વ્યાધિશાર્દૂલ ગુગળ કહેવાય છે. અથવા હરડેની છાલ, સિંધાલૂણ, નસોતર, ઇંદ્રવરણાની જડ, સુંઠ અને ઇંદ્રવરણાનો ગર્ભ :એટલા પદાર્થો સ-સમાન લઇ ઝીણાં વાટી લોખંડના વાસણમાં પાણી નાખી તેમાં ઉક્ત ઔષધો નાખી ધીમા અગ્નિ વડે પકાવી ગોળી વળાય તેવું થાય એટલે ચણીબોર જેવડી ગોળીઓવાળી ગોળી ૧ નિરંતર ઉના પાણી સાથે સેવન કરી સારી પેઠે ઘી નાખી ભાત જમે તો આમવાયુ મટે છે. આ આમારિગુટિકા કહેવાય છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા ત્રિકટુ, ત્રિફળા, મોથ, વાવડીંગ, ચવક, ચિત્રક, વજ, એળચી, પીપરામૂળ, છીણીનાં મૂળ, દેવદાર તુંબરૂં, પુષ્કરમૂળ, ઉપલેટ, અતિવિષ, દારૂહળદર, હળદર, વરીયાળી, જીરૂં, સુંઠ, તમાલપત્ર, ધમાસો, સંચળ, બીડલૂણ, જવખાર, સાજી, ગજપીપર અને સિંધાલૂણ એ પ્રત્યેક ઔષધો બરોબર લઇ શુદ્ધ કરેલો ગુગળ એ સર્વ ઔષધોની બરોબર લેવો, પછી સર્વ ઔષધોનું ચુર્ણ કરી ગુગળમાં મેળવી એકજીવ કરી તેમાંથી સવાર સાંઝ બબે ટાંક ભાર ઘી સાથે કે મધ સાથે સેવન કરે તો, આમવાયુ, અંત્રવૃદ્ધિ ઉદાવર્ત્ત, ગુદરોગ, કૃમિરોગ, વિષમજ્વર, બરલ, કમળો, અપચી, આફરો, ઉન્માદ, કોઢ, અને સોજો એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. ધન્વંતરીજીએ આનું નામ દ્વાત્રિંશત ગુગળ પાડેલુ છે. વીરસિંહાવલોકન. અથવા સરસીયું તોલા ૩૨ શુદ્ધ કરેલો ગુગળ તોલા ૩૨, હરડે, બેહેડાં તથા આમળાં એઓ ૬૪-૬૪ ભાર લઇ, ગુગળને સરસીઆમાં કચરી, ત્રિફળાનું ચુર્ણ કરી તેઓને ૧૫૩૬ તોલા ભાર પાણીમાં નાખી કવાથ કરવો. જ્યારે ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે વસ્ત્રગાળ કરી ફરી અગ્નિ ઉપર ચઢાવી તેમાં ત્રિકટુ, ત્રિફળાં, મોથ, વાવડીંગ, દેવદાર ગળો, ચિત્રામૂળ, નસોતર, શુધ કરેલા નેપાળા, વજ, સૂરણ, માનકંદ, શુધ ગંધક અને શુધ પારો એ પ્રત્યેક પદાર્થો બબે તોલા ભાર લઇ યથેષ્ટ પ્રકારે ચુર્ણ કરી કવાથમાં નાખી પકવવાં. પછી તેમાં પાણી, આરનાળ અને ગાયના દુધથી પકાવેલા ધંતુરાના ૧૦૦૦ ડોડાનું ચુર્ણ તેમાં નાખી તેને જાડો-ગાઢો થએ નિચે ઉતારી ઉત્તમ ચીનાઇના પાત્રમાં ભરી લેવો. તેમાંથી ૨ માસાભાર ઉના પાણીસાથે સેવન કરે તો. અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે, ધાતુઓને વધારે છે, આયુષ્ય તથા બળને વિશેષ વધારે છે, તથા આમવાયુ, માથાનો વ્યાધિ, ગાંઠીઓ વાયુ, ભગંદર, ઢીંચણ અને પિંડીઓમાંનો વાયુ, કેડનું ઝલાવું પથરી, મૂત્રકૃચ્છ, ભગ્ન, તિમિર, પેટના રોગ, અ૦૧ પિત્ત, કોઢ. પ્રમેહ, આમળાનું નીકળવું, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, વિષમજ્વર, બરલ, સ્લીપદ, ગોળો, પાંડુ, કમળો સોજો, અંત્રવૃદ્ધિ, શુળ અને અરશ-મસા, તથા મેદ, કફ કે આમથી થએલા રોગોનો નાશ થાય છે. આ મહા પ્રખ્યાતિ પામેલો સિંહનાદ ગુગળ કહેવાય છે. એમ દંડપાણીનું કહેવું છે. અથવા શુદ્ધ ગંધક ટાંક ૫, શુદ્ધતામ્રભસ્મ ટાંક ૫, શુધ પારો ટાંક ૨, અને શુધ લોહભસ્મ ટાંક ૨, ગંધકને ઓગાળી અન્ય પદાર્થો તેમાં નાખી એરંડાના પાનડાના ઉપર ઢાળી, પછીથી ખરલમાં ઘુંટી પંચકોલના કવાથની ૧ ભાવના તથા બેહેડાની છાલના કવાથની ૨૦ અને ગળોના રસની ૧૦ ભાવનાઓ દેવી. તથા સર્વ ઔષધોની બરોબર શેકેલો ટંકણખાર, ટંકણથી અરધે ભાગે બિડલૂણ, મરી, કોકમ, સુંઠ, પીપર, ત્રિફળા અને લવીંગ નાખવાં. પછી એ સર્વને

ઝીણું વાટી તેમાંથી ૧ માસાભાર નિરંતર જુદા જુદા અનુપાન સાથે સેવન કરે તો, આમવાયુ, મેદ અને કૃશતાને દૂર કરે છે, તથા કંઠ પર્યંત કરેલા ભોજનને તુરત પચાવી દેછે. આ **આમવાતેશ્વર રસ** કહેવાય છે. સારસંગ્રહ.

આમવાતનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

પિત્તના વ્યાધિનો અધિકાર.

પીત્તવ્યાધિઓનાં નિદાન.

તીખા, ખાટા, ઉના, બળતરા કરનારા, ખારા તથા રાઇ વગેરે તીક્ષ્ણ પદાર્થોના ખાવાથી, ક્રોધ, ઉપવાસ, મૈથુન, અને કસરત કરવાથી, તડકો સહન કરવાથી, તરશ તથા ભૂખને મારવાથી, દારૂ પીવાથી, દહિં, માછલાં, અડદ, તલ, અળશી તથા કાંજી વગેરે વિરોધી ભોજનના કરવાથી અને ખેદના કરવાથી ભોજન કરવાના કાળના મધ્ય ભાગમાં, ખાધેલું પચવાના મધ્યકાળમાં શરદ ઋતુમાં, ગ્રીષ્મઋતુમાં અને રાત્રીના મધ્ય ભાગમાં પિત્તના વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

પીત્ત રોગની સંખ્યા.

પિત્તથી થતા ૪૦ રોગો છે એટલે જુવાનીમાં પળીઆનું આવવું. ૧ નેત્ર લાલ રહે ૨, નેત્રો પીળાં રહે ૩, મૂત્ર પીળું ઉતરે ૪, મળ પીળો ઉતરે ૫, નખોમાં કાચી રતાશ ૬, નખ પીળા રહે ૭, દાંત પીળા રહે ૮, શરીર પીળું રહે ૯, અંધારાં આવે ૧૦, મોહોડું ખાટું રહે ૧૧, સર્વત્ર પીળું દેખાય ૧૨, નિદ્રા થોડી આવે ૧૩, મોહોડું સુકાય ૧૪, મોહોડામાંથી દુર્ગંધ આવે ૧૫, મોહોડું તીખું રહે ૧૬, શ્વાસ ઉનો નીકળે ૧૭, ઓડકારમાં ધુમાડો જણાય ૧૮, ફેર-ચક્કર આવે ૧૯, ઇંદ્રિયો શિથિલ ગ્લાનિ થઇ જાય ૨૦, ક્રોધ ઘણો ચઢે ૨૧, બળતરા થાય ૨૨, અતિસાર ૨૩, પ્રકાશ ગમે નહીં ૨૪, ઠંડકતા સારી લાગે ૨૫, અતૃપ્તિ ૨૬, સર્વ વસ્તુ ઉપર અણગમો ૨૭, ભોજન કર્યાથી બળતરા થાય ૨૮, ભૂખ વિશેષ લાગે ૨૯, નસકોરી વગેરેથી લોહી વહે ૩૦, મળ પાતળો ઉતરે ૩૧, મળ ઉનો ઉતરે ૩૨, મૂત્ર ગરમ ઉતરે ૩૩, મૂત્ર કૃચ્છ ૩૪. વીર્યની અછત ૩૫, શરીર ગરમ રહે ૩૬, પરસેવો ઘણો આવે ૩૭, પરસેવામાં દુર્ગંધ આવે ૩૮, હાથ પગમાં વ્યાયુ ફાટે-ચીરા પડે ૩૯ અને શરીરમાં કળતર તથા ફોલ્લા ફોલ્લીઓનું નીકળવું થાય ૪૦ આ ચાલિશ પ્રકારના રોગ પિત્તના પ્રકોપથી થાય છે.

પિત્તરોગોના સામાન્ય ઉપાય.

લીંબડાની અંતરછાલ વગેરે કડવી વસ્તુઓના ખાવાથી, સાકર વગેરે મીઠી વસ્તુઓના ખાવાથી, સુખડ વગેરે ઠંડી વસ્તુઓના સેવનથી. ઠંડો પવન, ઠંડી છાય, તથા ઠંડી જગ્યા તથા અજવાળી રાત્રિમાં ફરવાથી, ખસના પંખાના પવનથી તથા દુધના પીવાથી, રેચ લેવાથી કે લોહી કઢાવવાથી પિત્તના રોગો દૂર થાય છે, વિશેષ પિત્તરોગની ચિકિત્સા પિતવ્યાધિના પ્રકરણમાં જોઇ લેવી.

કફરોગનો અધિકાર.

કફરોગનાં નિદાન.

ભારે, મધુર, ખાટા તથા સ્નિગ્ધ પદાર્થોના ખાવાથી, મંદાગ્નિથી, પાતળા પદાર્થો કે ઘણું દહી ખાવાથી, દિવસે સુવાથી, ઠંડી વસ્તુઓના સેવનથી અને કામ ધંધા વગેરે શરીર વ્યાપાર ન કરવાથી; અર્થાત એક સ્થાનકે બેસી રહે અને હરફર ન કરે તેથી પ્રભાતે, ભોજન કરી ઉઠયા પછી, વસંત ઋતુમાં અને રાતના પેહેલા પોહોરમાં કફ કુપિત થઇ ૨૦ જાતના રોગોનો જન્મ આપેછે.

કફના ૨૦ રોગો.

મોહોડુ મીઠું રહે ૧, મોહોડું કફથી લપેટાયલું રહે ૨, લાળ પડે ૩, ઉંઘ ઘણી આવે ૪, ગળામાં ઘરઘરાટ બોલે ૫, તીખા પદાર્થો ખાવાની ઈચ્છા રહે ૬, ગરમ પદાર્થોની વાંચ્છના થાય ૭, બુદ્ધિની મંદતા ૮, અચેતનપણું ૯, આળશ્ય ૧૦, ભૂખનું ન લાગવું ૧૧, મંદાગ્નિ ૧૨, ઝાડો વધારે ઉતરે ૧૩, ઝાડો ઠંડો તથા ધોળો ઉતરે ૧૪, મૂત્ર ઘણું ઉતરે ૧૫, મૂત્ર ધોળા રંગનું ઉતરે ૧૬, વીર્યની અધિકતા ૧૭, શરીર નિશ્ચળ રહે ૧૮, શરીર ભારે રહે ૧૯, અને શરીર ઠંડુ રહે એ વીસ કફના રોગ છે તે શ્લેષ્મ વ્યાધિઓના નામથી પણ ઓળખાય છે.

કફના વ્યાધિઓના સામાન્ય ઉપાય.

લુખી, કષાયલી, કડવી, તીખી વસ્તુઓના ખાવાથી, ખેદ કરવાથી, ઉલટી કરવાથી, પરસેવો લાવવાથી, લંઘન કરવાથી, તરશ રોકવાથી, હોકો પીવાથી, કસરત કરવાથી, પાણીમાં રમત કરવાથી, ગરમ વસ્તુઓના સેવનથી, ચિત્રકના ખાવાથી. નાસ લેવાથી, પંથ કરવાથી, જાગવાથી અને મૈથુન કરવાથી ૨૦ રોગો દૂર થાય છે.

કફ વ્યાધિઓનો અધિકાર સંપુર્ણ.

ઇતિ શ્રી મન્મહારાજાધિરાજ રાજરાજેંદ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત ન્ત અમૃતસાગર નામા ગ્રન્થ વિષે ઉરૂસ્તંભ, આમવાત પિતવ્યાધિ તથા કફવ્યાધિઓની ઉત્પત્તિ અને લક્ષણ તથા ઉપાય નિરૂપણ નામનો નવમો તરંગ સંપૂર્ણ.

તરંગ ૧૦ મો.

દશમસ્તરંગ વિષે કહ્યાં, વાતરક્ત ગદ શૂળ;
આદ્યોપાન્ત અધિકાર છે, થવા રોગ નિર્મૂળ.

વાતરક્તનો અધિકાર.

વાતરકતનાં હેતુ.

ખારા, ખાટા, કડવા, જવખારાદિ ખારા તથા સ્નિગ્ધ આહારથી કિંવા ઉષ્ણ

આહારથી કે, અત્યંત આહાર કરવાથી, સડેલાં તથા તડકામાં સુકવેલાં માછલાં ખાવાથી, ઊાડ વગેરે પૂર્વ પ્રદેશમાં પ્રાણીઓનાં માંસ ખાવાથી, તલનો ખોળ, મૂળા, કળથી, અડદ, ઝાલર, ભાજીઓ, રીંગણાં વગેરે ફળશાક, માંસ, શેલડી, દહી, અથાણાં અને ચોથા ભાગે પાણી નાખી વસ્ત્રવતે ગળી લીધેલા દહીના સેવનથી તથા દારૂ-આસવ પીવાથી, વિરૂદ્ધ ભોજનથી, અજીર્ણમાં જમવાથી, ક્રોધથી, દિવસે સુવાથી, રાત્રે ઉજાગરો કરવાથી, કસરત નહીં કરવાથી, મિથ્યા વિહારથી, સુખ ભોગવનાર કે જાડા શરીર વાળાઓને-લોહીની વૃદ્ધિ થવાથી, હાથી ઘોડા કિંવા ઉંટ ઉપર બેસી તેઓને દોડાવવાથી, પગવડે વિશેષ પંથ કરવાથી, વિદાહી પદાર્થોના સેવનથી અને ખાધેલ અન્નનો ખાટો પાક થયા છતાં તે ઉપર ખાવાથી વાયુ તથા લોહીનો પ્રકોપ થાય છે-એટલે ઉપર કહેલાં કારણોમાં કોઇ કારણોથી વાયુ અને કોઇ કારણોથી લોહી કુપિત થાય તથા કોઈ કારણોથી વાયુ અને લોહી બન્ને કુપિત થાય છે. તેથી વાતરક્ત રોગ થાય છે.

વાતરકતની સંપ્રાપ્તિ સહ પૂર્વરૂપ.

ઉપર કહેલાં નિદાનોથી લોહી તુરત બગડી નીચે ઉતરી બન્ને પગોમાં ભેગું થાય અને ચુવા લાગે. તે વાયુ સાથે મળેલું અને વાયુની પ્રબળતા વાળું લોહી હોય છે તેથી વાતરક્ત કહેવાય છે.

જેને વાતરક્ત રોગ થવાનો હોય તેને પરસેવો ઘણો થાય છે, અથવા તો બિલકુલ થતોજ નથી, શરીરમાં દુર્બળ પણું, સ્પર્શની, થોડુ જખમ થવાથી કે થોડું વાગવાથી ઘણી પીડા થાય, સાંધાએનુ શિથિલપણું, આળસ્ય, અંગમાં જડપણું, ફોલીઓનું નીકળવુ, ઢીંચણ, પિંડી, સાથળ, કેડ, ખભા, હાથ પગ તથા અંગોના સાંધા એઓમાં સોયો ઘોંચાયા જેવી વેદના થાય, અંગ ફરકયા કરે, ભેદ, ભારેપણું, ગ્લાનિ, ચળ, સાંધાઓમાં વ્યથા, વારંવાર બળતરા થવી અને મટવી તથા શરીર ઉપર લાલ લાલ ચકામાં-ચકરડાં થાય અને કાંતિનો ક્ષય થઇ જાય છે.

વાયુની અધિકતાવાળા વાતરક્તનું લક્ષણ.

જો વાતરક્તરોગમાં વાયુ વિશેષરૂપે હોય તો, પગોમાં શળ, ફરકવું, વ્યથા, સોજામાં લુખાપણું તથા કાળાશ થાય છે, નાડીઓનો તથા આંગળીઓના સાંધાઓનો સંકોચ થાય છે, અંગો ઝલાઇ જાય છે, શરીર કાંપે અત્યંત વ્યથા, શીત ઉપર દ્વેષ, શીત પદાર્થોનું ન સહવું અને સ્પર્શમાં અજ્ઞાત-શુન્યકાર થાય છે.

લોહીની અધિકતાવાળા વાતરક્તનું લક્ષણ.

જો વાતરક્તમાંલોહીની અધિકતા હોય તો પગમાં અત્યંત, વ્યથાવાળો, રાતો અને ચળ તથા ભીનાપણાથી યુક્ત સોજો થાય છે, ચમચમાટ થાય છે, સોજા ઉપર હાથ અડે તો સારો લાગે છે અને સ્નિગ્ધ કે લુખા પદાર્થોથી શાંત થતો નથી.

પિત્તની અધિકતાવાળા વાતરક્તનું લક્ષણ.

જો વાતરક્તમાં પિત્તની અધિક્તા હોય તો પગમાં અત્યંત બળતરા, અત્યંત મૂર્ચ્છા પરસેવો, સોજો, મદ, તરશ, વ્યથા, તથા શરીરમાં દાહ થાય છે, કોઈ સ્પર્શ ગમતો નથી અને સોજો પાકે છે તથા ઘણુંજ ઉનાશપણું હોય છે.

કફની અધિકતાવાળા તથા દ્વિ—ત્રીદોષના વાતરક્તનું લક્ષણ.

જો વાતરક્તમાં કફની અધિકતા હોય તો પગમાં ભારેપણું તથા શુન્યતા, સોજા, ધોળાશ, ઠંડા, જાડા અને અક્કડ થાય છે. શરીર ચીકણું, ઠંડુ શુન્ય અને ચળવાળું થાય છે, તથા વ્યથા થાય છે. બે દોષની અધિકતા હોય તો બે દોષનાં ચિન્હો અને ત્રણે દોષની અધિકતા હોય તો ત્રણે દોષનાં ચિન્હો જણાય છે.

હાથમાં વાતરક્ત થાય તેનું લક્ષણ.

પગના મૂળથી માંડીને અથવા કોઈક વખતે હાથના મૂળથી માંડીને જેમ ઝેરી ઊંદરનું ઝેર ધીમે ધીમે આખા શરીરમાં પસરે છે તેમ કોપ પામેલું વાતરક્ત ઓષધ પ્રયોગના ન કરવાથી ધીમે ધીમે આખા શરીરમાં ફેલાય છે. અને જે પ્રકારે પગતળીએ કે પગમાં ફોલ્લીઓ અથવા વ્યથા થાય તેજ પ્રકારે હાથમાં પણ થાય છે અને પછી આખા શરીરમાં ફેલાય છે.

વાત રક્તના ઉપદ્રવો.

નિદ્રાનો નાશ, અરૂચિ, શ્વાસ, માંસ સડી સડીને ખરી પડે, માથું દુખે, વાતરક્તવાળાના અંગમાં સોજો, અત્યંત પીડા, પાંગળાપણું, તરશ, તાવ, મૂર્છા, કંપવું, હેડકી અને ફેર તથા દરદનું ફેલાવું, પાકવું, સોયો ઘોંચાયા જેવી તીક્ષ્ણ વેદના, ગ્લાનિ આંગળીઓનું ગળવું તથા વાંકાસપણું થવું, ફોલ્લાઓમાં બળતરા, મર્મોનું ઝલાઈ જવું અને ગાંઠ કરતાં પણ માંસની ઉંચાઈ થવી એ સઘળા વાતરક્તના ઉપદ્રવો છે.

વાતરકતનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

ઉપર કહેલા ઉપદ્રવો સહિત વાતરક્ત હોય અથવા તો તો એકલો મોહજ હોય; તો પણ તે અસાધ્ય સમજવું. જો થોડા ઉપદ્રવોએ કરી સહિત હોય તો કષ્ટસાધ્ય અને એકે પણ ઉપદ્રવ ન હોય તો સાધ્ય સમજવું તથા એક દોષયુક્ત એક વર્ષની અંદરનું હોય તો પણ સાધ્ય જાણવું, પણ જો બે કે ત્રણે દોષ યુક્ત હોય તો અસાધ્ય સમજવું. અથવા પગથી તે ઢીંચણ સુધી ફેલાયલું, ટાઢથી ચામડી ફાટે છે તેમ જેની ચામડી ફાટી હોય, ચુવા લાગ્યું હોય અને બળ, માંસ અગ્નિ નાશ પામેલા હોય હોય તો અસાધ્ય જાણવું. તથા એક વર્ષ થઈ ગયું હોય તો કષ્ટસાધ્ય–વ્યાપ્ય જાણવું.

ઉપાય.

[1]સ્નેહપાન આદિથી સ્નિગ્ધ કરી વાતરક્ત રોગીનું જળો અથવા શિંગડી કે, અસ્તરા વા સોંયો વગેરેથી ટોચા મારી લોહી કઢાવવું[2] પણ જેમ વાયુ ન વધે તેમ લોહી કઢાવવું, અને અનુમાન પ્રમાણે લોહી કઢાવવું; જો વિશેષ લોહી કહાડવામાં આવે

---

૧ ઘી તેલ, ચરબી, અને મજ્જા વગેરે પીવાં તે સ્નેહપાન કહેવાય છે.

૨ અત્યંત વેદના થતી હોય તો જળો વળગાડીને લોહી કઢાવવું. ચમ ચમાટી, ચળ, વ્યથા તથા ઝણઝણાટ હોયતો શિંગડાથી લોહી કઢાવવું અને જો એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં વાતારકત જતું હોય તો અસ્તરા કે સોંયોના ટોચા મારી લોહી કઢાવવું. તથા વાતરકત–પતિયાને પ્રથમ સ્નિગ્ધકરી સ્નેહવાળું વિરેચન–રેચ અથવા લુખાં કોમલ વિરેચન આપી મળો ખાલી કરવા, વારંવાર ગુદામાં પિચકારીઓ મારવી અને પથ્યમાં રહી દેશ તથા બળ ને અનુસરી થોડે થોડે વાતરકત રોગીનું લોહી કઢાવવું.

તો વાયુ વધી, ગંભીર સોજો, અક્કડતા, ધ્રૂજારો, નસોમાં વેદના, ગ્લાનિ, ખંજતાપણું અને બીજા પણ કેટલાક વાયુ સંબંધી રોગો ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેથી મરણ પામેછે.

જો વાતરક્ત બાહાર હોય તો વિલેપન, મર્દન, સિંચન ઔષધો બાંધવાથી, મટાડવું અને જો ઊંડું ઉતર્યું હોય તો રેચ, નિરૂહબસ્તિ અને સ્નેહ પાનથી મટાડવું.

અથવા એરંડાનું મૂળ તથા ગળોનો કવાથ કરી પીવો. **અથવા** તલને શેકી વાટી દુધમાં ઉકાળી તેનો લેપ કરવો **અથવા** અળસીને દુધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. **અથવા** એરંડાના ગોળા વાટી તેનો લેપ કરવો. **અથવા** શુદ્ધ કરેલો ગુગળ ગળોના કવાથ સાથે સેવવો. **અથવા** એરંડીયું ટાંક ૨ ગળોના કવાથમાં નાખી પીવું. **અથવા** મજીઠ, ત્રિફળા, કડુ, વજ હળદર, દેવદાર, નસોતર, લીંબડા ઉપરની ગળો અને લીંબડાની અંતર છાલ એ સર્વને બરાબર લઇ આખાં પાખાં ખાંડી કવાથ કરી તે કવાથ અનુમાન પ્રમાણે પીએ તો વાતરક્ત, કોઢ, ખસ, ફોલ્લીઓ અને લોહીવિકારનો નાશ કરેછે. આ **લઘુ મંજીષ્ટાદિ કવાથ** કહેવાયછે. **અથવા** ગળો, આવચીબાવચી, પુંઆડીઆ લીંબડાની અંતરછાલ હરડેદળ, આંબળાં, હળદર, અરડુસો, શતાવરી, સુગંધીવાળો, કાંસકી, જેઠીમધ, મહુડાં એ-ખરો ગોખરૂ, કુકડવેલાનાં ફળ, વીરણવાળો મજીઠ અને રતાંજલિ એ પ્રત્યે ઔષધો બરાબર લઇ ખાંડી અનુમાન પ્રમાણ કવાથ કરી યોગ્ય માત્રાએ પીએ તો, વાતરક્ત, કોઢ ખસ અને બળતરા એટલા રોગોનો નાશ થાય છે. આ **ગડચ્યાદિ કવાથ** કહેવાય છે, **વૈદ્યરહસ્ય.**

અથવા પાહાની આંખ કે પેટના રંગ સમાન તેજસ્વી ગુગળ શુદ્ધ કરી ૬૪ તોલાભાર લઈ પાણીમાં નાખી તેમાં ૬૪ તોલા હરડે, ૬૪ તોલા બેહેડાં ૬૪ આંબળાં અને ૩૨ તોલા ગળો નાખી અગ્નિ ઉપર ચઢાવી સાવચેતીથી ઉકાળતાં અરધ ભાગનું પાણી બળી જાય ત્યાં સુધી હલાવ્યા કરવો પછી અગ્નિ ઉપરથી ઉતારી વસ્ત્રગાળ કરી લોઢાના વાસણમાં નાખી ફરી અગ્નિ ઉપર ચઢાવી પકાવો, જ્યારે જાડો થાય ત્યારે ઉતારી ઠંડો થયે, તેમાં બે તોલા હરડેનું ચૂર્ણ બેહેડાં તથા આંબળાંનું ચૂર્ણ છ છ તોલાભાર, સુંઠ મરી તથા પીપરનું ચૂર્ણ બે તોલાભાર વાવડીંગનું ચુર્ણ એક તોલો, નસોતરનું ચુર્ણ એક તોલો શુદ્ધ નેપાળાનું ચુર્ણ એક તોલો અને ચાર તોલા ગળોનું ચુર્ણ યથેષ્ટરીતે મિશ્ર કરી ઉપયોગમાં લેવા આ પ્રયોગ ઉપર આહાર કે વિહારની પરેજી ન રાખતાં યૂષ. દુધ, અને સુગંધી પાણીના અનુપાનથી યોગ્ય માત્રાએ ઉપયોગ કરવો, જેથી બે અથવા ત્રણે દોષના ત્રાસથી શરીરને રોકનાર; ભાગેલું ઝરતું, સંકોચાયલું, ઢીચણ સુધી પસરેલું તથા લાંબા વખતથી ઉત્પન્ન થએલું વાત રકત પણ નાશ થાય છે. તથા ગુમડાં ઉધરસ કોઢ, ગોળો, સોજો ઝેર, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, અગ્નિની મંદતા, બંધકોષ્ટ, અને પ્રમેહ સંબંધી ફોલ્લીઓ વગેરેનો તુરત નાશ થાય છે; એટલુંજ નહીં પણ નિરંતર સેવન કર-વાથી કેટલાક કાળે સમસ્ત રોગોનો નાશ કરે છે અને જરા—બુઢાપો, મટી કિશોરપણું પ્રગટે છે. આ **કિશોર ગુગળ** કહેવાય છે. **અથવા** પાણીમાં નાખવાથી ડુબી જાય તેવાં પુષ્ટ ભીલામાં ૧૨૮ તોલા લઇ તેઓના મોહોડાને ઇટાડીથી ઘસી ૧૦૨૪ તોલા ભાર પાણીમાં નાશી ઉકાળવાં ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી ૧૨૮ તોલા ભાર ગળોનો કવાથ કરી તેમાં મેળવી પછી ગળો તોલા ૪ બાવચી, લીંબડાની અંતર છાલ, હરડે દળ, આમળાં, હળદર, મજીઠ, ત્રિકટુ, અજમો, સેંધવ, મોથ, તજ, એળચી

પુમાડીયનાં બીજ, પિત્તપાપડો, વાળો, તમાલપત્ર. સુગંધીવાળો, સુખડ, નાગ કેસર, ગોખરૂ, કાંસા અને રતાંજળી એઓને ૨–૨ તોલાભાર લઈઝીંણા વાટી ભીલામાના કવાથમાં એકજીવ કરી અવલેહ થયે બરણીમા ભરી રાખવો તેમાંથી ૪ તોલા નિરંતર પાણી સંગાથે સેવન કરેતાં વાત રકત, વિસર્પ, કોઢ મસા ખસ વાયુવિકાર અને લોહીવિકાર વગેરે સર્વનો નાશ કરે છે. આ અમૃતભલ્લાતક અવલેહ કહેવાય છે. અથવા ઉપલસરી રાળ, મીણ અને મજીઠ એઓને સમાન ભાગે લઇ તેઓને કલ્ક કરી ચોગણા દુધ સાથે એકઠું કરી તેલમાં પકાવી તે તેલનું મર્દન કરેતો વાતરકત મટે છે. અથવા ગરમાળો, ગળો અને અરડૂસો એઓનો કવાથ કરી તેમાં શુદ્ધ ગુગળ માસા ૪ નાખી તથા ગોરંડીયું ટાંક ૨ નાખી પીવાથી વાતરક્ત, મૂર્છા, માથાનો દુખાવો, શ્વાસ અને ફોલ્લા ફોલ્લીઓનો નાશ કરે છે. વૈદ્યરહસ્ય. "અથવા ચોખી–શુદ્ધ કરેલી હરતાળને સાટોડીના રસમાં ૨ દિવસ સુધી ખરલ કરી ટીકડીઓ બનાવી સુકવી સાટોડીની લુગદીના મધ્યમાં તે ટીકડીઓને મૂકી કલેડાની અંદર રાખી ચુલ્હા ઉપર ચડાવી અહોનિરંતર ૫ દિવસ મંદાગ્નિ દેવો, અગ્નિ આપ્યાબાદ પોતાની મેળેજ ઠંડો પડયા પછી તે સ્વેત થએલી હરતાલ પૂરેપૂરા તોલથી ઉતરેલી ૧ રતિભાર ગડુચ્યાદિ કવાથની સાથે સેવન કરેતો, વાતરક્ત અઢાર જાતના કોઢ, ફીરંગવાયુ, વિસર્પ, ખસ અને ફોલ્લા--ફોલ્લીઓનો નાશ કરે છે, મીષ્ટ રસ અને સિંધાલુણ એ સિવાય ખાટા, તીખા, રસ અને તાપ--તડકો કે શ્રમ વગેરે ત્યજી દેવાં. આ હરતાલકેશ્વર રસ કહેવાય છે."

વાતરકત રોગનાં પથ્યા પથ્ય.

જુના જવ, જુના ઘઉં, રાતા સાઠી ચોખા, મગ, ચણા, બકરીનું દુધ, તુવર, માખણ, તાજું ઘી, કુકડાંનું માંસ, કડવાં, ખાટાં, બાફેલ અન્ન તથા તુવર, ચણા, મગ, મસૂર અને કળથીનાં વિશેષ ઘી વાળાં ચુષો સદા હિતકારી છે. બથવો, અઘેડી, શતાવરી અને બ્રાહ્મીનાં શાક ઘીમાં કે માંસના રસમાં શેકીને આપવાં.

અગ્નિ પાસે બેસવું, તાપ વખતે ફરવું, દિવસે સુવું, પરસેવો થાય તેવાં કામો કરવાં, શ્રમ, મૈથુન, અડદ, કળથી, કડવા ઉંના પદાર્થો, શરદીકારક વસ્તુઓ, ખારા અને ખાટા રસ તથા વાલોળ, મઠ, વટાણા, દહીં, મરચાં અને ખાંડ એટલાનો ત્યાગ કરવો.

વાતરક્ત રોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

શૂળનોઅધિકાર.

શૂળરોગનાં નિદાન તથા સંખ્યા.

વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રણે દોષથી આમથી, વાયુપિત્તથી, વાયુકફથી અને પિત્ત કફથી એમ આઠ પ્રકારથી શૂળરોગ ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ સર્વ શૂળોમાં વિશેષે કરીને વાયુ મુખ્યત્વપણે હોય છે.

---

૧ ભીલામાં ખાનાર મનુષ્યે ખેદ, તાપ, તડકો, ખટાશ, માંસ, દહિં, મૈથુન, પંથ, મીઠું, તેલ અને ક્રોધ વગેરેનો ત્યાગ કરવો.

વાયુની શૂળનાં નિદાન, તથા સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

ઘણી કસરતના કરવાથી, ઘોડા ગાડી વગેરેમાં બેસી વિશેષ દોડાવવાથી, ઘણા ઉજાગરા કરવાથી, બહુ ટાઢું પાણી પીવાથી, મકાઈ, મગ, તુવરની દાળ, કોદરા તથા તુરતના ઉગેલા ચણા વટાણાદિ ધાન્યના વિશેષ સેવનથી, અતિ લુખા પદાર્થો ખાવાથી, જમ્યા ઉપર જમવાથી, અતિ મૈથુનથી, કોઇ પણ પ્રકારનો માર વાગવાથી, તુરા કે કડવા રસના સેવનથી, એક એકનો મેલાપ થવાથી વિરોધી થતાં ભોજનનો ઉપયોગમાં લેવાથી, સુકાં માંસ કે સુકાં શાકના ખાવાથી, મળ, મૂત્ર, અધોવાય તથા કામદેવના વેગને અટકાવવાથી, શોકથી, ઉપવાસ કરવાથી, અતિ હસવાથી અને અત્યંત બોલવાથી વધેલો વાયુ હૃદયમાં, પીઠમાં, પડખામાં, કંઠમાં તથા ખભાના હાડકાઓના સાંધામાં અને મૂત્રાશયમાં એટલાં સ્થાનકે શુળને ઉત્પન્ન કરે છે. ખાધેલું અન્ન પચીગયા પછી, સંધ્યાકાળની ઠંડી હવાથી, વર્ષાદથી અને ઠંડથી વાયુનો પ્રકોપ થતાં વિશેષ વારંવાર મટે શુળનો પ્રકોપ થાય છે અને વારંવાર મટે છે. એ શુળથી મળ, મૂત્ર રોકાય છે, વ્યથા થાય છે અને અંગો ભેદાતાં હોય તેમ વેદના થાય છે. માટે શેક સ્વેદન, તેલ મદંન અને સ્નિગ્ધ તથા ઉનાં ભોજનો ઉપયોગમાં લેવાથી વાયુથી થએલું શુળ શાંત થાય છે.

પિત્તશૂળનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

ખાર, અતિ, તીક્ષ્ણ, ગરમ, બળતરા કરનાર, તેલ, ચોળા, તલ, કળથી, તલનો ખોળ, તીખા ખાટા અને લુખા એટલા પ્રકારના પદાર્થોના ખાવાથી, ક્રોધથી, ભયથી, તાપ તડકાથી, ઉતાવળું ચાલવા કે દોડવાથી, ઘણો પરસેવો થવાથી–શ્રમથી, દારૂ–આસવના પીવાથી. ખેદના કરવાથી, સુકાં માંસ તથા જવના આથાના પાણીથી મૈથુનના અતિયોગથી અને રાંધેલાં અન્નોને આથી કાઢેલા મ પાનથી, વાયુએ પ્રેરેલું પિત્ત કોપ પામી, છાતિમાં કે હોજરીમાં શુળ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી કરીને અંગમાં બળતરા અત્યંત પરસેવો, તરશ, મૂર્છા અંતરમાં દાહ, મુખમાં શોષ, અને ભ્રમ–ફેર આવે છે, આ શુળ–મધ્યાન્હકાળમાં અરધરાત્રે, ગ્રીષ્મ તથા શરદૃઋતુમાં પ્રકોપ પામે છે. તે શુળ શીતકાળમાં, ઠંઠા પવનથી અને ઘણુંજ ઠંડકતાવાળાં તથા અતિ મીઠાં ભોજનથી શાંત થાય છે.

કફના શૂળનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

ઘણા પાણી વાળા પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થનારાં ધાન્ય. ફળો તથા માંસના [illegible]વાથી માંછલાં, ખાવાથી કમળકંદ ખાવાથી (ભેંશના) દુધના માવો દુધપાક દુધના પદાર્થો ખાવાથી, શેલડી, અડદનો લોટ વા મેદાના ખાવાથી. ખીચડી, તલની પુરી, [illegible] અને સ્નિગ્ધ કે મધુર ભોજનોના ખાવાથી, દિવસે ઉંઘવાથી, ઘણું ખાવાથી. [illegible] તથા દહી વા અતિ ઠંડા પદાર્થોના ખાવાથી અને કફકારક વરતુઓના સેવનથી કફ ઉત્પન્ન થઈ--પ્રકોપ પામી આમાશયકોઠાનાં શળને ઉત્પન્ન કરેછે. તેથી અગ્નિ મંદ થઇ જાય છે, મોળ, ઉધરસ, ગ્લાનિ, અરૂચિ, છાતીમાં [illegible], ઉલટી, જડતા, માથાનું ભારેપણું, તથા શરીર ઠંડું, ખાધા પછી મુખમાં મોળ, [illegible] ચીકણાપણું થાય છે. આ શુળ જમ્યા

પછી હમેશાં ઘણી પીડા કરે છે. પ્રથમ પોહોરમાં શિશિર ઋતુમાં, વિશેષે કરીને કફનો સંચય કિંવા વધારો થવાથી કફશુળ થાય છે.

જે શુળમાં પાછળ કહેલા ત્રણે દોષનાં લક્ષણ હોય તો ત્રિદોષનું શુળ જાણવું.

આમ[1] અને નિરામ શુળનાં લક્ષણ.

જેમાં કફશુળનાં લક્ષણો જણાતાં હોય તથા જેમાં આફરો, પેટમાં ગડગડાટ, મોળ, ઉલટી, ભારેપણું, ભીના વસ્ત્રથી વિંટેલું હોય તેવું શરીર જણાય અને લાળ કે કફ પડયા કરે મતલબમાં જે રોગીને અન્ન પચી ગયા છતાં કફશુળનાં લક્ષણો જેવાં ચિન્હ થાય તો તે **આમશુળ** કહેવાય છે અને અન્ન પચી ગયા છતાં પિત્તશુળનાં લક્ષણ જેવાં ચિન્હ થાય તો **નિરામશુળ** કહેવાય છે.

બબે દોષથી થએલાં શુળોનું લક્ષણ.

કફ અને પિત્તથી ઉત્પન્ન થએલું શુળ છાતીમાં, કંઠમાં અને પાસાં-પઠખાંઓમાં વેદના ઉત્પન્ન કરે છે. **કફ અને વાયુથી** ઉત્પન્ન થએલું શુળ છાતી અને ડુંટીના વચ્ચે વેદના કરે છે. **વાયુ અને પિત્તથી** ઉત્પન્ન થએલું શુળ પેડુમાં ડુંટીમાં કે, ડુંટી અને પેડુની વચમાં વેદના ઉત્પન્ન કરે છે; મતલબમાં બબે દોષનાં ભેગાં લક્ષણો હોય છે.

પરિણામશુળનાં નિદાન, સંપ્રાપ્ત તથા લક્ષણ.

જે જે કારણોથી શુળ ઉત્પન્ન થાય છે તથા જે જે ચિન્હો શુળ રોગોના ઉપર બતાવી ગયા છીએ તે સર્વ આ શુળમાં સામેલ સમજવાં; પરંતુ આ શુળમાં એટલું વિશેષપણું છે કે, કુપિત થએલો વાયુ પિત્ત સાથે મળી કિંવા કફ સાથે મળી ખાધેલું અન્ન પચવાના સમયમાં શુળ ઉત્પન્ન કરે છે તેને પરિણામશુળ કહે છે. તેમાં પણ જો **વાયુથી** થએલું પરિણામશુળ હોય તો, આફરો, પેટમાં ગડગડાટ, મળ મૂત્રનું રોકાણ, તથા કંપારો, જઠરાગ્નિની મંદતા થાય, બગાસાં આવે તથા મોળ આવે, મુખ અને જીભ ચીકણી રહે છે. (તે સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણપણાવાળા પદાર્થોથી શાંત થાય છે. જો **પિત્તથી** થએલું પરિણામ શુળ હોય તો તરસ, બળતરા, અજંપો, પરસેવો, તીખા, ખાટા, ખારાપણું થાય, મૂર્છા મુખમાં કડવા, અત્યંત શોષ, મુખ પીળું, અને મૂત્ર કરતાં કષ્ટ થાય છે. (તે ઠંડા પદાર્થોથી શાંત થાય છે.) જો કફથી થએલું પરિણામશુળ હોય તો. ઓકારી–ઉલટી. ઉધરસ મોળ મોહ અને થોડી થોડી પીડા લાંબા વખત લગી રહે છે. (તે તીખાં તથા કડવા પદાર્થોથી શાંત થાય છે.) જો બે દોષથી થએલું

---

૧ આમ શુળ વાયુના સંબંધવાળું હોય તો બસ્તાશયમાં, પિત્તના સંબંધથી નાભિમાં, કફના સંબંધથી છાતીમાં, પડખાંઓમાં, તથા પેટમાં, ત્રણે દોષના સંબંધથી સર્વ અંગોમાં કફવાયુના સંબંધથી બસ્તાશય પેડુ, છાતી, કેડ અને પડખાંઓમાં. કફ પિત્તના સંબંધથી પેટમાં, છાતીમાં તથા ડુંટીમાં [illegible] પીડા કરે છે, અને વાયુ પિત્તના સંબંધથી દાહ, તથા તાવને ઉત્પન્ન કરે છે; અર્થાત દોષોના કોપથી આમ શુળ જુદા જુદા ઠેકાણે ભયંકર પીડા ઉત્પન્ન કરે છે. શુળ ચસકા–ચબકા–સબકા વગેરેના નામથી ઓળખાય છે તથા થાય જાણવામાં આવવાથી અગ્નિ મંદ થઈ, કોઠામાં વાયુ સ્થિર થઈ [illegible] વારંવાર અન્નને પચવા ન દેતાં આરે શુળને પેદા કરે છે તેથી મૂર્છા, આફરો, બળતરા, હૃદયમાં કલેશ, વિલંબીકા, અતિસાર, કંપવા, ઉલટી અને પ્રમેહને ઉત્પન્ન કરે છે તે પણ આમશુળ કહેવાય છે, એમ કેટલાક ગ્રંથકારો કહે છે.

હોય તો દોષનાં અને ત્રણે દોષ થાય છે. તથા ત્રણ દોષના લક્ષણોયુક્ત હોય છે, તથા તેમાં બળ, માંસ અને અગ્નિ ક્ષીણ થયાં હોય તો તે પરિણામશુળ અસાધ્ય જાણવું.

અન્નદ્રવ જાતના શુળનું લક્ષણ.

ખાધેલું અન્ન પચવા સમય કે પચ્યા પછી પણ જે શુળ પેદા થાય તથા પથ્યથી; અપથ્યથી, ભોજનથી કે ભૂખ્યા હોય તે વખતે, પણ તેની શાંતિનો નિયમ રહેતો નથી તે અન્નદ્રવ શુળ કહેવાય છે.

શુળના ઉપદ્રવો.

વેદના, ઘણી તરશ લાગે, મૂર્છા, આફરો, મળબંધ, ભારેપણું, અરૂચિ, ઉધરસ, ઉલટી અને હેડકી શ્વાસ એટલા શુળના ઉપદ્રવો છે.

શુળનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

એક દોષથી ઉત્પન્ન થયેલું સાધ્ય, બે દોષથી થએલું કષ્ટસાધ્ય અને ત્રણે દોષથી થએલું તથા ઉપદ્રવોએકરીને યુક્ત હોય તે અસાધ્ય છે. વળી વેદના, ઘણી તરશ લાગે, મૂર્છા. મળબંધ, ફેર, તાવ, ભારેપણું, અરૂચિ, દુબળાપણું અને બળની હાનિ આ દશ ઉપદ્રવોયુક્ત શુળ હોય તો મનુષ્ય કદિ જીવતું નથી.

ઉપાય.

શુળના રોગવાળાને ઉલટી, લંઘન, પરસેવો લાવવો. પાચન ઔષધો આપવાં, ગુદામાં દવાઓની દીવટ ઓસવી, પીચકારી, રેચ, શેક, ખાર, ચૂર્ણ, તેલનું મર્દન અને ગોળીઓ વગેરે દોષને લગતી ક્રિયાઓ કરવી એજ શુળરોગ માટે ઉત્તમ ઉપાય છે. **અથવા** માટીમાં પાણી નાખી તે માટીને પકાવી જાડી કરી કપડામાં નાખી તેનો શેક કરવો. **અથવા** કપાશીયા, કળથી, તલ, અને જવ, એઓ સર્વને અથવા એક એકને એરંડાનું મૂળ, અળશી, સાટોડીનું મૂળ અને લસણ એઓની સાથે કાંજીમાં સીજવી તેનો જ્યાં શુળ આવતું હોય ત્યાં શેક કરવો. જેથી કુલા, ગોઠણ, પગ, આંગળીઓ, ઘુંટીયો, કાંધ, અને કેડ એટલી જગ્યોનાં શુળ તથા અન્ય પણ વાયુ સંબંધી પીડાઓ મટી જાય છે. આ કુર્પાસાસ્થ્યાદિસ્વેદ કહેવાય છે. **અથવા** તલને વાટી ગોળો કરી પેટની ઉપર ફેરવવાથી ભયંકર શુળ પણ મટે છે. **અથવા** મિંઢળને કાંજીમાં વાટી નાભિની આસપાસ લેપ કરવાથી શુળ મટે છે. **અથવા** સુંઠ અને એરંડાનું મૂળ એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં હિંગ તથા સંચળ નાખી પીવાથી તુરત શુળનું નિવારણ થાય છે. આ સર્વ વાયુ શુળના ઉપાય છે. **અથવા** પિત્તથી શુળ પેદા થયું હોયતો ગોળને ઉકાળી તેમાં શાળ અને જવખાર નાખી પીવાથી શુળ મટે છે. **અથવા** કાંસાના રૂપાના કે ત્રાંબાના ભારે વાસણમાં પાણી ભરી જ્યાં શુળ આવતું હોય ત્યાં મૂકવું કે ફેરવવું, જેથી પિત્તનું શુળ મટે છે. **અથવા** રેચથી પિત્તનું શુળ મટે છે **અથવા** હર-

---

૧ શુળ અગ્યાર જાતનાં છે, એટલે વાત, પિત્ત, કફ એ ત્રણે દોષનાં ત્રણ, ત્રણ દ્વંદ્વજ, ત્રિદોષ, આમ, નિરામ, અજીર્ણથી થયલું અને પરિણામ તથા રક્તશુળ એ અગ્યાર પ્રકારનાં છે. રક્તશુળમાં પિત્ત શુળનાં લક્ષણો હોય છે. આ લોહીના બિગાડથી શુળ ઉત્પન્ન થાય છે. એમ આત્રેયજીનું કહેવું છે. કેટલાએક ગ્રંથકારોએ તો આઠ પ્રકારનાંજ શુળો કહેલાં છે અને કેટલાએકોએ તેમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન દોષોના કારણથી ભિન્નભિન્ન ભેદો કહેલા છે.

કેહળ વાટી તેને ગોળ તથા ઘીમાં કાલવી ખાવાથી પિત્તનું શુળ મટે છે. **અથવા** આમળાનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટે તો પિત્તનું શુળ મટે છે. **અથવા** લીંબડાની અંતર છાલનો કવાથ કરી તેમાં મદિરા નાખી પીવાથી કફનું શુળ મટે છે. **અથવા** સિંધાલુણ સંચળ, વડાગરૂમીઠું, પીપર, પીપરામૂળ, ચવક, ચિત્રો, સુંઠ, મરી અને શેકેલી હિંગ એઓનું ચૂર્ણ કરી યોગ્ય માત્રાએ (૨ ટાંક વા ૪ ટાંક) ઉના પાણી સાથે ફાકે તો કફના શુળનો તથા આમના શુળનો નાશ કરે છે. **અથવા** રાઇ અને ત્રિફળાનું ચુર્ણ મધ સાથે કે, ઘી સાથે ચાટે તો શુળ માત્ર જાય છે. **અથવા** દેવદાર, વજ, ઉપલેટ સુવા હિંગ અને સિંધાલૂણ એઓને ખાટા રસમાં વાટી ઉનાં કરી તેઓને સહેવાય તેવો પેટ ઉપર ડુંટી બચાવી ખરડ–લપ કરવો તેથી પેટના શુળ મટે છે. **અથવા** દારૂહળદર, દારૂડીનું મૂળ, ઉપલેટ, વરીયાળી (કે સવા ?) શેકેલી હિંગ અને સિંધાલૂણ એ સઘળાંને કાંજીમાં વાટી ઉનાં કરી સહેવાય તેવો લેપ કરે તો શુળ મટે છે. **અથવા** બીલીના મૂળની છાલ, એરંડાની જડ, ચિત્રો, સુંઠ, શેકેલી હિંગ અને સિંધાલૂણ એ સઘળાં સમાન ભાગે લઈ એઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ઉના પાણી સાથે યોગ્ય માત્રાએ ફાકે તો, શુળ મટે છે. **અથવા** પાકેલા કોળા (કે ભૂરાકોળા ?) ને કાપી કકડા કરી, તડકે સુકવી પછી પીતળના વાસણમાં કે હાંલ્લામાં નાખી ઢાંકી અગ્નિ ઉપર ચઢાવવા અને યત્નપૂર્વક અગ્નિ કરી કોયલા બને તેવા બાળી–મતલબમાં એ કે, રક્ષારૂપ ન થવા દેવા. પછી એ કોયલાનું ચૂર્ણ કરી **૧૨** રતિ ભાર ચૂર્ણ તથા સુંઠનું ચૂર્ણ પણ **૧૨** રતિ ભાર લઇ એ બન્નેને મિશ્ર કરી પાણી સાથે સેવન કરવાથી અસાધ્ય શુળ પણ શાંત થાય છે, મહાશુળથી વ્યાકુળ થએલા જનોએ આ ઉપાય અવશ્ય કરવો. આ **કુષ્માંડક્ષાર** કહેવાય છે. **ભાવપ્રકાશ. અથવા** અજમો, સિંધાલૂણ, શેકેલી હિંગ, જવખાર, સંચળ અને હરડેની છાલ એઓનું ચૂર્ણ કરી યોગ્ય માત્રાએ (૬ માસા) ઉના પાણીથી લે તો વાયુનું શુળ મટે છે. **અથવા** સંચળ ટાંક ૧. આમલી ટાંક ૨, જીરૂં ટાંક ૩, અને કાળાં મરી ટાંક ૪ એઓને ઝીણાં વાટી બીજોરાંના રસની ભાવના દઇ ઘુંટી ગોળી ૪ માસા ભારની કરી તેમાંથી ગોળી ૧ નિરંતર (ઉના પાણી સાથે) સેવન કરે તો, વાયુનું શુળ મટે છે. આ **સોવર્ચલાદિ ગુટિકા** કહેવાય છે. **અથવા** સુંઠ, હરડે, પીપર, નસોતર અને સંચળ એઓ સઘળાં સમાન લઇ ચૂર્ણ કરી યોગ્ય માત્રાએ ઉના પાણી સાથે સેવન કરે તો, સર્વ જાતનાં શુળો, આફરો, પેટના રોગ, મસા–અરશ અને આમવાયુ એટલા રોગો નાશ પામે છે. આ **પંચસમ ચુર્ણ** કહેવાય છે **અથવા** સુંઠના કવાથમાં એરંડીયું નાખી શેકેલી હિંગ તથા સંચળનું ચૂર્ણ નાખી પીવાથી તેજ વખતે શુળ મટે છે. **અથવા** શુદ્ધ વછનાગ[1], ચિત્રો, સુંઠ, જીરૂં, વજ, મરી અને શેકેલી હિંગ એ સઘળાં સમાન લઈ તેઓનું વસ્ત્ર ગાળ ચુર્ણ કરી જળભાંગરના રસની ભાવના દઈ ઘુંટી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળી ૧ ગોળી ઉના પાણી સાથે ખાય તો, તુરત પવનનું રોકાણ, અને જમ્યા પછી ઉપડતું જે શુળ તે મટે છે. આ **ભાસ્વદ્વટી** કહેવાય છે **અથવા** શંખનો ચુનો, કરકચ, શેકેલી હિંગ, [illegible] અને

૧ વછનાગને ગાયના મૂત્રમાં પાંચ દિવસ પલાળી મૂકવો, પણ ગોમૂત્ર [illegible] રહેવું. પાંચ દિવસ પછી નાના નાના કકડા કરી છાંયડામાં સુકવી સુકાયા પછી યત્નપૂર્વક [illegible] શીશામાં ભરી રાખી ઉપયોગ વખતે એ શુદ્ધ વછનાગ વાપરવો.

સિંધાલુણ એ સઘળાંને બરોબર લઇ વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી ટાંક ૩ ઉના પાણી સાથે લે તો, શુળ રોગનો નાશ કરે છે. આ **શુળનાશન ચુર્ણ** કહેવાય છે. **અથવા** ચિત્રામૂળ, શેકેલી હિંગ, કાળીપાડ, ત્રિકટુ, પાંચજાતનાં લુણ, જીરૂં, ધાણા, છડ, અજમો અને પીપરામૂળ એઓને સમાન લઇ વાટી જંબીરીના રસની ભાવના દઇ ખુબ ઝીણું ઘુંટી ગોળી કરી ગોળી ૧ યોગ્ય માત્રાએ ઉના પાણી સાથે સેવવાથી, છાતીનું, પડખાંઓનું, આમનું કે પેટનું શુળ તથા અરૂચિ, અને ૮૦ જાતના વાયુ એટલા રોગો નાશ પામે છે. આ **ચિત્રકાદિ ગુટિકા** કહેવાય છે **અથવા** હરડેદળ, ત્રિકટુ, શુદ્ધ ઝેરકોચલાં,[1] શુદ્ધ ગંધક, શેકેલી હિંગ અને સિંધાલુણ એ સર્વ સમાન ભાગે લઇ ચુર્ણ કરી કપડેથી ચાળી પાણી સાથે ચણીબોર પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી નિત્ય ૧ ગોળી પ્રભાતે ઉના પાણીથી સેવન કરે તો જન્મનું શુળ, સંગ્રહણી, અતિસાર, અજીર્ણ અને અગ્નિમંદતા એ સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે. આ **શુળનાશિની ગુટિકા** કહેવાય છે **અથવા** ઝેરકોચલાં ભાગ ૧, સુંઠ ભાગ ૧, સંચળ ભાગ ૦॥, અને શેકેલી હિંગ ૦॥ ભાગ લઇ એઓને ઝીણાં વાટી કપડેથી ચાળી કાહાડી સરગવાના રસમાં કે લસણના રસમાં ઘુંટી ટીકડીઓ બાંધી અગ્નિ ઉપર શેકી ૧ ટીકડી ઉના પાણીથી સેવન કરે તો, તુરત સર્વ પ્રકારના શુળોનો નાશ થાય છે. આ **કુચીલાદિ ગુટિકા** કહેવાય છે. **અથવા** ત્રિફળાં, લોહ ભસ્મ, જેઠીમધ અને મહુડાના મૂળની છાલ એઓને બરાબર લઇ ચુર્ણ કરી અનુમાન પ્રમાણે મધ અને ઘી સંગાથે ચાટે તો ત્રણે દોષનું શુળ મટે છે. **અથવા** શુદ્ધપારો, શુદ્ધગંધક અને શુદ્ધ વછનાગ એ ચાર ચાર તોલા, ત્રિકટુ તથા શેકેલી હિંગ આઠ આઠ તોલા, પાંચ જાતનાં મીઠાં ૩૨ તોલા, આમલીનો ખાર ૩૨ તોલા અને જંબીરીના રસમાં ૭ વાર હારેલા શંખનો ચુનો ૮ તોલા લઇ એકઠાં કરી લિંબુના રસ સાથે ૧ દિવસ ઘુંટી તેમાંથી ૧ ટાંક ઉના પાણી સાથે સેવન કરે તો તેજ વખતે શુળ માત્ર મટે છે. આ **શુળદાવાનળ રસ** કહેવાય છે **વૈદ્યરહસ્ય. અથવા** રઇ અને સાકર સરખે ભાગે લઇ પાણી સાથે ઝીણાં લસોટી શુળ આવતું હોય ત્યાં જાડો લેપ કરી ઉપર જુનું રૂ ચોપડી દે તો શુળની પીડા મટે છે. **અથવા** સાબરશીંગનો લેપ, કે હિંગનો લેપ, કિંવા સરસની પડી મારવાથી શુળ મટે છે. **અથવા** શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક શુદ્ધ વછનાગ, કોડીઓની ભસ્મ, જવખાર, પીપરામૂળ, શેકેલો ટંકણ ખાર, પીપર અને સુંઠ એટલા પદાર્થોને પાનના રસમાં ખરલકરી તેમાંથી બે રતીભારની માત્રા યોગ્યઅનુપાન સાથે સેવન કરવાથી શુળ દૂર થાય છે.આ **શુળગજકેસરીરસ** કહેવાય છે. **વૈદ્યરત્ન. અથવા** જીરૂં, સુંઠ, મરી, શેકેલી હિંગ, અને વજ એટલામાં સામાન લઇ વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી અનુપાન પ્રમાણ માત્રાએ ઉનાપાણી સાથે સેવન કરે તો શુળ જાય **અથવા** ત્રિફળાં તોલા ૪ શોધેલો ગંધક તોલા ૨ અને લોહ ભસ્મ તોલો ૧ એઓ

---

૧ છાશમાં પાણી મેળવી તેમાં ઝેરકોચલાં ૩ દિવસ રાખી પછી ચુલ્હા ઉપર ચઢાવી અગ્નિ આપવો અને ત્યાર પછી કાહાડી લઇ છોલી બે ફાડો કરી વચમાંની જીભી કાહાડી કકડા કરી ખાંડી શીશીમાં ભરી રાખવાં, અથવા તેજ પ્રમાણે માટીમાં પલાળી રાખી સાફ કરવાં. અથવા જરા ઘી ચોપડી અંગારા ઉપર શેકી કે તેલમાં તળી નાખી સાફ કરવાં તે શુદ્ધ ઝેરકોચલાં કહેવાય છે.

ગ્રા. કર્ત્તા.

સર્વને યથેષ્ટ રીતે વાટી એકત્ર કરી ૦॥ તોલા ભાર મધ અને ઘી (ઓછાવત્તાં) લઈ તેમાં તેની યોગ્ય માત્રા ૩ માસ સુધી સેવન કરે તો શુળ મ.ત્રનો, વાયુ વિકારનો અને ફોલ્લાઓ—ત્વચા રોગ કે લોહી વિકારનો નાશ કરે તે. અને ગએલા માથાના વાળ ફરી ઉગે છે. **આ ગંધકપ્રયોગ** કહેવાય છે. **અથવા** ગોળ તોલા ૪, આમળા તોલા ૪, હરડેનું ચુર્ણ તોલો ૪ મંડુર તોલા ૧૨ એઓને યોગ્ય માત્રાથી મધ, ઘી સંગાથે સેવન કરેતો શુળ માત્રને રક્તપિત્તને, અમ્લપિત્તને અને પરિણામ શુળને નાશ કરે છે પરંતુ ભોજનના આદ્યમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં એક એક તોલા ભાર ખવાય તો શ્રેષ્ટ ફાયદો આપે છે આ **ગુડમંડુર** કહેવાય છે **અથવા** વાવડીંગ, ચિત્રો, ચવક ત્રિફળાં અને ત્રિકટુ એ સર્વ બરાબર લઇ ચુર્ણ કરી તથા એ સર્વની બરાબર શુદ્ધ મંડુર—લોકાટ અને એ સર્વના બરાબર ગોળ લઇ સર્વને એકત્ર કરી પછી એ સર્વ ઔષધોથી બમણું ગોમૂત્ર એને અરધ ભાગે ગોળ લઇ લોઢાની કઢાઇમાં નાખી તેમાં સર્વ ઔષધીઓ નાખી ધીમા તાપથી પકાવવાં જ્યારે કઠણ માવા જેવો પીંડો થાય યત્નપૂવક રાખી મૂકવો પછી તેમાંથી ટાંક ૨ ભોજનના આદિ મધ્ય અને અંત સમય સેવન કરે તો શુળ પંક્તિ શુળ, કમળો, પાંડુ સોજો, મંદાગ્નિ, અરશ, ગોળો; સંગ્રહણી, કૃમીયાનો રોગ, પેટના રોગો અને અમ્લપિત્ત એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. આ **તારામંડુર ગુડ** કહેવાય છે આપ્રયોગથી મેદ દૂર થાય છે પણ સુકાં શાક, બળતરા કરનારા ખાટા કે તીખા પદાર્થો ન ખાય તો અથવા શુદ્ધ ગંધક લઇ તેથી અરધા ભાગે શુધ પારો લેવો આ બન્નેને ૨ પોહોર ઘુંટી શુદ્ધ કરેલાં તાંબાનાં કંટકવેધ પતરાં ઉપર તેના વચમાં તેમૂકી ૪ પોહોર સુધી અગ્નિ આપી પછી સ્વાંગ શીતળ થએ એમાંથી ૨ રતિભાર ભસ્મ પાનસાથે ખાય તો શુળ માત્રને તેજ વખતે મટાડે છે. આ **શુળગજકેસરીરસ** કહેવાય છે. **અથવા** હરડેની છાલ, શેકેલો ટાંકણ, સુંઠ, શેકેલી હિંગ, મરી, ચિત્રામૂળ, વાવડીંગ શુદ્ધ કરેલો ગંધક અને સિંધાલૂણ એ સઘળાં સમાન ભાગે લઇ એ સર્વની બરાબર શુદ્ધ ઝેરકોચલાં લઇ સર્વને ઝીણાં વાટી કપડાથી ચોળી પાણી સાથે ગોળીઓ વાળી માસા ૧ ભાર પાણી સાથે સેવન કરે તો ગોળો, ખાંસી, શુળ, આફરો, બંધકોશ, કફનાં દરદો, પેટના રોગ, આમવા, અજીર્ણ, મંદાગ્નિ, અરૂચી અને તાવ એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. આ **શુળગજકેશરી ગુટીકા** કહેવાય છે. **અથવા** કરકચ, શેકેલી હીંગ, સરગવો અને સુંઠ એ સર્વને બરાબર લઈ તેનું વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી યોગ્ય માત્રાએ ઉના પાણી સાથે સેવન કરે તો મહા ભયંકર શુળ પણ નાશ થાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય. અથવા** નસોતર બીડલૂણ, વાવડીંગ, સરગવાની ફળી, હરડેની છાલ, શાલ વૃક્ષ અને કંપિલો એ સઘળા પદાર્થો સમાન લઇ ઝીણા વાટી ઉત્તમ દારૂ સાથે સેવન કરે તો, વાયુનું શુળ મટે છે. **ચક્રદત્ત. અથવા** શેકેલી હિંગ, અમ્લવેતસ, પીપર, સંચળ, અજમો, જવખાર, હરડેછાલ અને સિંધાલૂણ એ સમાન લઇ ઝીણાં વાટી યોગ્ય માત્રાએ દારૂની સાથે પીવાથી વાયુનું શુળ મટે છે. **અથવા** અમ્લવેતસ, ત્રિકટુ, અજમો સંચળ વડાગરૂમીઠુ અને સિંધાલૂણ એઓને ઝીણાં વાટી બીજોરાના રસમાં ઘુંટી ગોળીઓ વાળી ૧ ગોળી

ઘોડાની તુરતની કરેલી લાદ પાણીમાં ચોળી નીચોવી ગાળી હિંગનો પ્રતિવાસ દઇ પીવાથી ભયંકર શુળ પણ તત્કાળ મટે છે. (આ અનુભવ સિદ્ધ યોગ છે.)

ઉના પાણી સાથે સેવે તો શુળનો નાશ થાય છે. આ હિંગ્વાદિ ગુટિકા કહેવાય છે. અથવા બીજોરાનું મૂળ ઝીણું વાટી ઘી સાથે ૨ ટાંક પીવાથી વાયુનું શુળ નાશ થાય છે. આ **બીજપુરાદિયોગ** કહેવાય છે. **સર્વ સંગ્રહ. અથવા** "ત્રિકટુ અને સંચળ એઓને સરખાં લઇ સુક્ષ્મ વાટી બીજોરાના રસની ૩ ભાવનાઓ દઇ સુકવી, પછી ૨ ટાંક મધ સાથે કાલવી ચાટે તો ત્રિદોષનું શુળ નાશ થાય છે. **અથવા** હળદર, સરગવાની છાલ, સિંધાલુણ, એરંડાનું મૂળ, ભેંશાગુગળ, સરસવ, મેથી, વરીઆળી (કે સવા?) આસગંધ અને મહુડો એટલાં બરાબર લઇ ઝીણાં વાટી કાંજીના પાણીમાં ઓસણી તેનો રોટલો બનાવી પકાવી તેનાથી પેડ ઉપર શેક કરે તો, પેટનું શુળ મટે છે." **અથવા** કોડીઓની ભસ્મ, શુદ્ધ વછનાગ, સિંધાલુણ અને ત્રિકટુ એ સર્વને સમાન લઇ ઝીણાં વાટી પાનના રસમાં ઘુંટી ગોળીઓ રતિ પ્રમાણે વળી તેમાંથી ૧ ગોળી નિરંતર સેવન કરે તો, શળ રોગનો નાશ થાય છે. આનું નામ પણ **શુળગજકેશરી ગુટિકા** કહેવાય છે **અથવા** શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક અભ્રકની શુદ્ધભસ્મ, તાંબાની શુદ્ધ ભસ્મ, અમ્લવેતસ અને શુદ્ધ વછનાગ એ સર્વ બરાબર લઇ ઝીણાં વાટી આદાના રસમાં ઘુંટી ગોળીઓ ૨ રતિ પ્રમાણે વાળી તેમાંથી ૧ ગોળી નિરંતર પાણી સાથે સેવન કરે તો, વાયુનું શુળ મટે છે. આ **અગ્નિમુખ રસ** કહેવાય છે. **સર્વ સંગ્રહ. અથવા** શુદ્ધ વછનાગ, શુદ્ધ હરતાલ, શેકેલી હિંગ, રાઈ, નવસાગર, મણશીલ લસણ, વજ અને એળીઓ એઓને બરાબર લઇ ઝીણાં વાટી ઉનાં કરી સહેવાય તેવો લેપ કરે તો, પડખામાં આવતું-પાર્શ્વશુળ મટે છે. **અથવા** છીપાનો ચુનો ઉના પાણી પાણી સાથે પીવામાં આવે તો પરિણામ શુળનો નાશ થાય છે. (આ પ્રયોગ ઉત્તમ છે) વિશેષ કરીને શુળરોગ [illegible] વાયુને નાશનારા પ્રયોગોજ કરવા અતિ ઉત્તમ છે.

શુળ રોગવાળાને સેવ્યાસેવ્ય.

કસરત, મૈથુન, દારૂ, લુણ, તીખોરસ, મળ મૂત્રાદિના વેગોને અટકાવવા, શોક, ક્રોધ, વિકળતા-અધૈર્યતા, કઠોળ, જાડા અને ઠંડા પદાર્થો, દહીં, દિવસે સુવું અને વાયુ કરતા પદાર્થો એઓ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

સાઠીચોખા, સિંધવ, હિંગ, સૌવીર નામનું મદ્ય, દારૂ, ગોળ, સુંઠ, સવાની ભાજી, બથવો અને હરણ, તેતર, લાવાં, સસલાં તથા સારસ એઓનાં માંસ એટલા પદાર્થો સદા સેવવા યોગ્ય છે. (રેચ, ફસ, ફૂમડી, રક્તસ્ત્રાવ વગેરે પણ સેવવા યોગ્ય છે) તથ રાઇ, સુંઠ, હિંગ, વછનાગ, ગુગળ, મેદાલકડી, અસાળીઓ, આંબાહળદર, વીજાબોળ અને અફીણ એ સઘળાં બરાબર લઇ વાટી ગોમૂત્ર સાથે ઝીણાં ઘુંટી શુળના સ્થાનકે જાડો લેપ કરવો એ પણ શુળરોગીને હિતકારી છે.

શુળરોગનો અધિકાર સંપુર્ણ.

ઇતિ શ્રી મન્મહારાજાધિરાજ રાજરાજેંદ્ર શ્રી પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃત સાગરનામા ગ્રન્થ વિષે વાતરક્ત, શુળ અને શુળના ભેદરૂપ પરિણામશુળ, અન્નદ્રવ શુળના નિદાન, ઉત્પત્તિ, લક્ષણ તથા યત્નનિરૂપણ નામનો દશમો તરંગ સંપુર્ણ,

તરંગ અગીઆરમો.

ઉદાવર્ત્ત ને આફરો, ગુલ્મ પ્લીહ હૃદિરોગ;
યકૃત યુક્ત અગ્યારમો, તરંગ આ સહયોગ.

ઉદાવર્ત્ત તથા અનાહનો અધિકાર.

ઉદાવર્ત્તનાંનિદાન.

અધોવાયુ ૧, મળ, ૨, મૂત્ર ૩, બગાસાં ૪, આંસુ. ૫, છિંક ૬, ઓડકાર ૭, ઉલટી ૮, મૈથુન ૯, ભૂખ ૧૦. તરશ, ૧૧, શ્વાસ ૧૨ અને ૧૩ નિદ્રા આ તેર વેગ **અર્થાત્** એટલાઓની જે વખતે હાજત થઇ હોય તે વખતે આળસ શરમ કે કોઇ **અન્ય** કારણના લીધે તેઓને અટકાવી રાખે તો તેથી ઉદાવર્ત્ત રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. (તથા બીજા પણ અનેક રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.)

જુદા જુદા વેગોને રોકવાથી ઉત્પન્ન થતા જુદા જુદા ઉદાવર્ત્તાનાં વિશેષ લક્ષણ.

અધોવાયુના રોકવાથી–વાયુ, મળ તથા મૂત્રનું રોકાણ થાય છે, પેટ ચઢે છે મહેનત કર્યા વગર થાક લાગે છે, પેટમાં પીડા, વ્યથા શુળ તથા ગોળો અને અન્ય પણ વાયુ સંબધી રોગો થાય છે,

મળના વેગને–ઝાડાને રોકવાથી–પેટમાં પીડા, ધુડગડાડ, હોજરીમાં સૂળ, ગુદામાં વાઢ, ઝાડાનું રોકાણ, પેઢુમાં પીડા, ઓડકારનું આવવું અને મોઢેથી મળનું નીક વું થાય છે.

મૂત્રને રોકવાથી મૂત્રાશયમાં તથા ઇંદ્રિમાં શુળ, મૂત્રકૃચ્છ, માથામાં વ્યાથા શરીરનું નમવું અને સાથળોના સાંધા–બદ્દ થવાની જગ્યાએ વ્યથા તથા આમ વિના આફરો હોય છે.

બગાસાના રોકવાથી–ડોકનું ઝલાવું, થાથામાં વેદના, વાયુ સંબંધી રોગોનું થવું, આંખ, નાક તથા મ્હોમાં આકરી વેદના અને બગાસાં વારંવાર આવે છે તથા કાનમાં વેદના થાય છે.

આંસુ રોકવાથી–એટલે આનંદકે શોક થવાથી આંસુ આવ્યાં હોય તેને રોકવાથી માથામાં ભારેપણું, આંખમાં વેદના અને શળીખંમ થાય છે.

છિંક આવતી રોકવાથી–ઓઠનું ઝલાવું, માથામાં શુળ, અડદીયો વાયું અરધા માથામાં પીડા અને ઇંદ્રિયોની નિર્બળતા થાય છે.

ઓડકાર રોકવાથી–ગળુ મોહોડુ કોળીઆથી ભરાઇ રહ્યું હોય તેવું થાય, છાતિમાં તથા આમાશય–કોઠામાં વિશેષ વ્યથા, પેટમાં પવનનો અસ્ફુટ શબ્દ થાય, શ્વાસના રોધના લીધે પવનની પ્રવૃત્તિ થતી નથી, અને હેડકી વગેરે વાયુના વિકારો થાય છે.

ઉલટીને રોકવાથી–ચળ, ચામઠાં, અરૂચિ, મ્હોં ઉપર કાળાશ વિનાની દાઝ સોજો, પાંડુ; તાવ, કોઢ, મોળ અને વિસર્પ તમા છાતીમાં દુખાવો થાય છે.

વીર્યને રોકવાથી કે કામદેવની ઈચ્છાને રોકવાથી–મૂત્રાશયમાં, ગુદામાં તથા અંડકોષમાં સોજો, પીડા, મૂત્રની અટકાયત, વીર્યની પથરી, વીર્યનો શ્રાવ, અને બીજા પણ વાત કુંડળી વગેરે વિકારો થાય છે.

ભુખને રોકવાથી–ઘેન, અંગમાં ત્રોડ, હાથમાં ફાટ, અરૂચિ, શ્રમ, શરીરક્ષીણુ અને દ્રષ્ટિની મંદતા થાય છે.

તરશને રોકવાથી–ગળામાં સોજો, સાંભળવાનું રોધપણું, કંઠ તથા મુખ સુકાય છે અને છાતીમાં વ્યથા થાય છે.

શ્વાસને રોકવાથી–એટલે થાકયો હોય કે મહેનત કર્યા પછી કિંવા દોડયા પછી શ્વાસ ચઢયો હોય તેને રોકે તો, છાતીમાં પીડા, મોહ અને પેટમાં ગોળો થાય છે.

ઉંઘને રોકવાથી–બગાસાં આવે, અંગ ભાગે, માથામાં, ગાત્રોમાં, તથા નેત્રોમાં ભારેપણું અને ઘેન થાય છે.

ઉદાવર્ત્તનાં નિદાન સંપ્રાપ્ત તથા લક્ષણ.

લુખાં, તુરાં, તીખાં અને કડવાં ભોજનોથી કુપિત થએલો કોઠામાંનો વાયુ તુરત ઉદાવર્ત્તને ઉત્પન્ન કરે છે. વાયુ ઉંચે ચઢી અનેક પ્રકારની પીડા કરે છે તેનેજ ઉદાવર્ત્ત રોગ જાણવો. મૂત્ર, મળ, આંસુ, કફ મેદને ચલાવનારી નસોને રોકી વિષ્ટા વગેરેની અવળી ગતિ કરે છે પણ તેઓને નીચી ગતિએ આવવા દે નહીં, તેથી અધોવાયુ મૂત્ર અને વિષ્ટા પરાણે ઉતરે છે, તે ઉદાવર્ત્ત રોગીને શ્વાસ, ઉધરસ, શળીખમ, દાહ, મોહ, તરશ, વમન, હેડકી, માથામાં વેદના, દોરીમાં સર્પની ભ્રાંતિ વાગેરે મનના વિભ્રમો. સાંભળવામાં ફેરફાર અને બીજા પણ વાયુના કોપથી બહુ બહુ વિકારો થાય છે.

ઉદાવર્ત્તનાં સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણ.

તરશથી તથા ઉલટીથી ઉદાવર્ત્ત રોગી પીડાતો હોય, ક્ષીણ થયો હોય, શુળોથી દુઃખી, થતો હોય અને ઉલટીમાં મળ પડતો હોય તો તે ઉદાવર્ત્ત રોગી મરી જાય છે.

અનાહ--આફરાનાં સામાન્ય લક્ષણ.

પેટમાં આમ–વગર પાકેલા રસના વધવાથી અથવા તો વિષ્ટાદિનો સંચય દુષ્ટ વાયુથી બધાઇ–સુકાઇ નિયમપુર્વક ન ઉતરે અને પવન રોકાઈ જાય તેથી મનુષ્યના પેટમાં આફરો–પેટ ચઢી આવે તેને—અનાહરોગ કહે છે.

જો **આમથી** આફરો ચઢયો હોય તો, તરશ, શળીખમ, માથામાં વેદના–બળતરા, કોઠામાં શુળ, શરીર ભારે, છાતીમાં દુખાવો તથા સજડપણું અને ઓડકાર આવે નહીં એટલાં લક્ષણો થાય છે.

જો ઝાડના સંચય–વધવાથી આફરો થયો હોય તો, કેડ, વાંસો કિંવા શરીર જલાઇ જાય, મળ મૂત્ર ઉતરે નહિં તથા શુળ ચાલે, મૂર્ચ્છા, વિષ્ટાનું વમન અને અલળક નામનો કોલેશનો રોગ—પેટનું ચઢવું અને શ્વાસ થાય છે.

ક્રમવાર ઉદાવર્ત્તના તથા આફરાના ઉપાય.

અધોવાયુના રોકવાથી થએલા ઉદાવર્ત્ત માટે સ્નેહપાન, તથા શેક વગેરેથી પરસેવો લાવવો, ગુદામાં ઔષધની દિવટ કરીને મૂકવી અને ગુદામાં દવાઓની પીચકારીઓ મારવી જેથી મટે છે.

ઝાડો રોકવાથી ઉદાવર્ત્ત થયો હોય તો, રેચ લગાડનારાં અન્ન તથા ઔષધો, ગુદામાં સાબુ વગેરે દીવટ, તેલ મર્દન, અવગાહન, પરસેવો લાવવો અને પીચકારીઓ વગેરે ઉપયોગમાં લેવાથી મટે છે.

મૂત્ર રોકવાથી ઉદાવર્ત્ત થયો હોય તો, દુધ પાણી તથા વજનું ચુર્ણ ટાંક ભાર લઇ સાથે ઘોળી પીવાથી ઉદાવૃત મટે છે. **તથા** ભોરીંગણી કે રાતા ધમાસાનો સ્વરસ કરી પીવો. **અથવા** કાકડીના બીજને પાણીમાં વાટી તેમાં જરા સિંધાલૂણ નાખી પીવાં. **અથવા** શેરડીનો રસ, સાકર, દુધ, ધ્રાખનો રસ કે જેઠીમધનો રસ પીવો. **અથવા** મૂત્રકૃચ્છ અને પથરીના અધિકારમાં જે ઉપાયો કહેવામાં આવશે તે ઉપયોગમાં લેવા.

બગાસાં રોકવાથી ઉદાવર્ત્ત થયો હોય તો, સ્નેહ અને સ્વેદની અને ક્રિયાઓ તથા વાયુને હણનારા અન્ય ઉપાયો ઉપયોગમાં લેવા.

આંસુ રોકવાથી ઉદાવર્ત્ત થયો હોય તો, સારી પેઠે રોઇને આંસુ પાડવાં, તથા સુખપુર્વક સુઇ જવું અને બીજા મનુષ્યોએ તેને મનોહર-રસિલી વાતો સંભળાવવી.

છિંકના રોકવાથી ઉદાવર્ત્ત થયો હોય તો, મરી, રાઇ, નકછીંકણી વગેરે તીક્ષ્ણ પદાર્થોને સુંઘી તથા સુર્ય સન્મુખ જોઇ જેમ છિંક આવે તેમ કરિ છિંકો ખાવી અને સ્નેહ તથા સ્વેદનું સેવન કરવું.

ઓડકાર રોકવાથી ઉદાવર્ત્ત થયો હોય તો, તેલનું મર્દન, પરસેવો લાવવો, અને સ્નેહવાળા પદાર્થોનું ધુમ્રપાન કરવું.

ઉલટી રોકવાથી ઉદાવર્ત્ત થયો હોય તો, ઉલટી કરાવવી, અને લંઘન કરાવવું એજ હિતકારક છે.

વીર્યના વેગને કે **કામદેવ**ના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત્ત થયો હોય તો, દુધમાં ચારગણું પાણી નાખી તથા મૂત્રાશયને સ્વચ્છ કરનારા પદાર્થો નાખી પાણી બળી જાય ત્યાં સુધી દુધને ઉકાળી પેટ ભરીને તેનું પાન કરી આનંદદાયક સ્નેહાધીન સુંદર સોળ વર્ષની સુંદરી સાથે સંભોગ કરવો. અને તેલમર્દન, મદિરાપાન, કુકડાનું માંસ, દુધ, નિરૂહબસ્તિ તથા અવગાહન કરવું.

ભૂખના રોકવાથી થએલા ઉદાવર્ત્ત માટે સ્નિગ્ધ—ઘી કે તેલથી યુકત ઉનું, હલકું, રૂચિ કરનાર અને હિતકારી થોડું ભોજન કરવું. તથા સુગંધિ પુષ્પોનું સેવન કરવું.

તરશના રોકવાથી ઉદાવર્ત્ત થયો હોય તો, સર્વ ઠંડા ઉપચારો, (કુવારો, બગિચામાંની શીતળ સુગંધમય હવા, બરાસ, ચંદનનો લેપ, ચાંદનીમાં ફરવું તથા જળક્રીડા વગેરે ઉપાયો) હિતકારી છે. બરાસથી શીતળ કરેલું પાણી થોડું થોડું ધીમે ધીમે પીવું.

થાક-શ્રમ કે દોડવાના કારણથી ચઢેલા શ્વાસને રોકવાથી ઉદાવર્ત્ત થયો હોય તો એહને દૂર કરી વિશ્રાંતિ લેવી અને માંસરસયુક્ત ભાત ખાવો.

નિદ્રા રોકવાથી ઉદાવર્ત્ત થયો હોય તો દુધમાં સાકર નાખી ઉનું કરી પીવું. સુંદર શય્યામાં સુવું, પગ ચંપી કરાવવી અને મનોહર-રસિલી વાતો સાંભળવી.

લુખી વસ્તુઓના સેવનથી થએલા ઉદાવર્ત્ત માટે હિંગ, મધ અને સિંધાલુણ વાટી તેઓની દીવટ કરી ઘી ચોપડી પછી ગુદામાં રાખવી જેથી લુખા પદાર્થો વગેરેના કારણોથી થએલો ઉદાવર્ત્ત મટે છે. આ **હિંગવાદિફલવર્તી** કહેવાય છે. **અથવા**

મિંઢળ, પીપર, ઉપલેટ, વજ અને ધોળા સરસવ એઓને ગોળમાં અને દુધમાં વાટી દીવટ કરી ગુદામાં મૂકવી જેથી ઉદાવર્ત્ત મટે છે. આ **મદનફલાદિવર્તી** કહેવાય છે. **અથવા** ચાર તોલા ખાંડ, એક તોલો નસોતર, અને એક તોલો પીપર એઓનું ચુર્ણ કરી ભોજન કર્યા પેહેલાં એક તોલાભાર મધમાં કાલવી ચાટવાથી ઉદાવર્ત્ત મટે છે, તથા ઝાડો કઠણ અને પરાણે ઉતરતો હોય તે મટે. આ ઉપાય અતિ ઉત્તમ છે. આ **નારાચચુર્ણ** કહેવાય છે. **અથવા** ત્રિકટુ, પીપરીમૂળ, નસોતર, શુદ્ધ નેપાળો અને ચિત્રામૂળ એઓનું વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી ગોળમાં મેળવી પ્રભાતકાળે સેવેતો, બળ, કાંતિ તથા અગ્નિ વધે છે અને ઉદાવર્ત્ત, બરલ, ગોળો, સોજો, તથા પાંડુરોગ એ સર્વ નાશ પામે છે—આ **ગુડાષ્ટક** કહેવાય છે. **અથવા** સુકા અથવા લીલા મૂળા સાટોડી, વૃહત્[1] પંચમૂળ અને ગરમાળાનો ગોળ એઓને પાણીમાં ઉકાળી તેનાથી પકાવેલું ઘી ખાવું જેથી તુરત ઉદાવર્ત્ત રોગ સંપૂર્ણ રીતે શાંત થઈ જાય છે—આ **શુષ્કમૂળકાદ્ય ઘ્રુત** કહેવાય છે. **ભાવપ્રકાશ અથવા** શુદ્ધ નેપાળા, શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, ફુલાવેલો ટંકણ—અને ત્રિકટુ (સુંઠ, મરી પીપર.) એ પ્રત્યેક પદાર્થો સમાન લેવા. પછી પારા ગંધકની કાજળ કરી, બીજી ઔષધીઓનુ ચુર્ણ કરી એકત્ર કરી તેમાંથી માસો કે રતી ૪ ભાર ઘીસાકરસાથે સેવન કરે તો ઉદાવર્ત્ત, આફરો, પેટના રોગ અને ગોળો એ સર્વનો નાશ કરે છે-આ **જપાલ રસ** કહેવાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય અથવા** "નસોતર, શુદ્ધ નેપાળા (કે નેપાળાનાં મૂળ ?), તજ, થોર, શંખાવાળી ગરમાળાનો ગોળ, કંપિલો અને કરકચનાં મૂળ એ સઘળાંને સમાન ભાગે લઇ ખાંડી ક્વાથ કરી તેમાં તેલ ઘી બે બે ટાંક ટાંક નાખી ૭ દિવસ સુધી સેવન કરે તો, ઉદાવર્ત્ત અને પેટના રોગો તથા આફરો, તરશ, ગોળો કોઢ એ સર્વનો નાશ કરે છે. "

આફરાના ઉપાય.

નસોતર ૨ ભાગ, પીપર ૪ ભાગ, અને હરડેદળ ૫ ભાગ એઓનું વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી તેના બરોબર ગોળ મેળવી ગોળીઓ એક ટાંક પ્રેમાણ કરી ૧ ગોળી પાણી સાથે નિરંતર સેવન કરે તો આકરો આફરો પણ નાશ થાય છે. **ત્રિવૃતાદિ ગુટિકા કહેવાય છે. અથવા** ત્રિકટુ, બિડલુણ, ઘરમાનો ધુંસો ગોળ અને મિંઢળ એસઘળાં સમાન ભાગે લઈ સૂક્ષ્મ ચુર્ણ કરી ગાયના મૂત્રમાં પકવી તેની અંગુઠા જેવડી જેવડી દીવટો બનાવી ઘી ચોપડી ગુદામાં ધીમે ધીમે મૂકી મતલબ જેટલો વખત રાખવી, તેથી પેટપીડા અને પેટનું ચઢવું એ સર્વ તતકાળ મટે છે એ અનુભવ સિદ્ધ છે ? **વૈદ્યરહસ્ય** "

[1] બીલી, શીવણ, કાશ્મ, અરણી અને અરલુ એ ઝાડોના મૂળોને વૃહત-મોટાં પંચમૂળ કહે.

અથવા રેચક, પાચક, દીપન ક્ષાર અને સાધારણ રેચ ઉપયોગમાં લેવાથી તથા સોનું ચાંદી, લોહ, તાંબું, કલાઇ, જસત કે સીસું એઓને ઉનાં કરી કરી ગુલાબજલમાં ઠારી તે પાણી પ્રભાત સમય પીવાથી આફરો મટે છે.”

ઉદાવર્ત્ત તથા અનાહનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ગુલ્મ—ગોળાનો અધિકાર.

ગુલ્મનાં નિદાન તથા સામાન્ય લક્ષણ.

ભોજન ઉપર ભોજન કરવાથી -મિથ્યા અહારથી અને પોતાથી બળવાન્ સાથે કુસ્તી કરવાથી—મિથ્યા વિહારથી, અત્યંત દુષ્ટ થએલાં વાયુ પિત્ત અને કફ તથા લોહી એઓ છાતીથી માંડી પેઢુ સુધીના ભાગમાં ગોળા જેવી ગાંઠને ઉત્પન્ન કરે છે. તેને ગોળો કહે છે.-તેપાંચ પ્રકારનો છે એટલે વાયુથી, પિત્તથી કફથી ત્રિદોષથી અને લોહીથી એમ પાંચ કારણોથી ગુલ્મ રોગ પેદા થાય છે.

૧ ગુલ્મનાં ઠેકાણાં.

છાતીમાં કુખમાં નાભિમાં પેઢુમાં અને પેટની વચમાં એ પાંચ જગ્યોમાં ગોળાનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. રજરૂપ રૂધિરથી પણ એ ગુલ્મ થાય છે. પણ એ ગુલ્મ સ્ત્રીઓ નેજ થાય છે તેને કેટલાક સ્ત્રીગુલ્મ કહે છે. અને રૂધિરથી થનારો જે બીજી જાતનો ગુલ્મ છે તેતો પુરૂષોને પણ થાય છે અને સ્ત્રીઓને પણ થાય છે. ૨

ગુલ્મનાં સામાન્ય લક્ષણ તથા પૂર્વરૂપ

છાતી તથા ડુંટીના મધ્યભાગ (મૂત્રાશય) માં, ગોળ ગાંઠ થાય છે તે ફરેછે,અથવા ન ફરે પણ તે ગોળો કોઇક વખતે વધે અને કોઇક વખતે ઘટે તે ગુલ્મ કહેવાયછે અથવા જેમાં અરૂચિ હોય મળ-મૂત્ર તથા અધોવાયુ મુશ્કેલપણાથી ઉતરે, ઓડકાર બહુ આવે, ઝાડાનું રોકાણ પેટમાં તૃપ્તિ શરીર અશક્ત અન્ન ન પચવાથી શૂળ થાય આંતરડાં બોલે પેટ ચઢે અને પવનની ઊંચી ગતિ થાય વગેરે વગેરે લક્ષણો થાય એટલાં પૂર્વરૂપો સર્વ ગોળા ના રોગમાં થાય છે.

કેવા કારણોથી ગુલ્મરોગ ઉત્પન્ન થાય છે ?

લુખાં અન્ન પાનોના સેવવાથી, વિષમ અન્ન પાનોના સેવવાથી મળ-મૂત્રાદિવેગોનો રોક

---

૧ ચરક કહે છે-કે બે પડખાં, હૃદય, નાભિ તથા મૂત્રાશય એ પાંચ ઠેકાણાં ગોળાને ઉત્પન્ન થવાનાં છે

૨ ગુલ્મનાં પાંચ સ્થાનો પૈકી હૃદયમાં થાય છે તેને યકૃત કુખમાં થાય છે તેને અષ્ટીલા પેટની વચમાં થાય તેને પ્લીહા-બરલ પેઢુમાં થાય છે તેને ચંડવિવૃધક અને નાભિમાં થાય છે તેને ગ્રંથિ કહે છે આત્રેયસંહિતા

૩ જેજ્જ્ટ કહે કે--ઉપર કહેલું લક્ષણ જો કે સમાન્ય પ્રકારે કહેલ છે; તદપિ વાયુથી થતાં ગુલ્મને એ લક્ષણ મળતું આવે છે, પણ ગણદાસ વૈદ્ય કહે છે કે--એ સઘળા ગુલ્મોમાં વાયુજ પ્રધાન છે; માટે વાયુના ગુલ્મને મળતાં આવે છે એમ કહેવું વિશેષ ચમત્કૃતિ વાળું નથી.

વાથી શોચથી પ્રહારથી મળના ક્ષીણ પણાથી, લંઘનથી, વિરૂદ્ધ ચેષ્ટાથી, અને બળવાન સાથે યુદ્ધ–કુસ્તી કરવાથી વાયુ ગુલ્મ ઉત્પન્ન થાય છે.

વાયુ ગોળાનું લક્ષણ.

વાત ગુલ્મથી જુદા જુદા ઠેકાણે પીડા થાય કિંવા પીડામાં ઘટાડો વધારો થાયછે. ઝાડો તથા પવન રોકાય છે. મ્હોં તથા ગળુ સુકાયશરીરની કાન્તી કાળી કે રાતાસ પડતી જાય ટાઢીઓ તાવ આવે, ખાધેલું પચવાના વખતે વિશેષ પીડા અને જમ્યા પછી પીડા થાય તથા છાતી કૂખ અને પડખાઓમાં પીડા થાય અને તુરા કડવા તીખા કે લુખા અહાર તેને સુખ કરતા જણાતા નથી.

પીત્તથી ઉત્પન્ન થએલા ગુલ્મનું નિદાન

તીખા ખાટા તીક્ષ્ણ ઉષ્ણ અને બળતરા કરનારા પદાર્થો સેવવાથી ક્રોધથી અતિમદ્યપાનથી તડકામાં વિશેષ ફરવા કે રહેવાથી અગ્નિના વિશેષ સેવનથી આમના વધવાથી પ્રહારથી અને લોહીના બગડવાથી તથા વિદગ્ધા જીર્ણથી, એમાંથી ગમે તે કારણ કરવાથી પિત્ત કોપ પામી પિત્ત ગુલ્મને પેદાકરે છે.

પીત ગુલ્મનાં લક્ષણ

પિત્તના ગુલ્મથી તાવ તરશ શરીરમાં પીડા ગ્લાનિ શરીરનો વર્ણ રતાશ પડતો ભોજન પચવાના વખતે ભારે શૂળ પરસેવો અને બળતરા થાય છે. તથા ગોળા ઉપર હાથ અડકાતાં રહેવાય નહિં તેવી વેદના થાય છે.

કફથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુલ્મનું નિદાન

ઠંડી વસ્તુઓના ખાવા–પીવાથી ભારે કે સ્નિગ્ધ અન્નપાનોથી બેસી રહેવા--કસરત–મહેનત ન કરવાથી અને દિવસે સુવાથી કફ ગુલ્મ પેદા થાય છે.

કફના ગોળાનું લક્ષણ

કફના ગુલ્મથી ભીના કપડાથી શરીર વીટાયલું હોય તેવું જણાય ટાઢીઓ તાવ આવે ગાત્રોમાં ગ્લાની મોળ ઉધરસ અરૂચિ શરીર ભારે વેદના થોડી અગ્નિની મંદતા પરસેવો ઊબકા બકારી અને કફનાં બીજાં પણ ચિન્હો થાય છે.

બબે દોષનાં ચિન્હ હોયતો **દ્વદ્વંજ** અને ત્રણે દોષનાં ચિન્હયુક્ત હોય તો **ત્રિદોષ** ગુલ્મ જાણવો. એ ત્રિદોષ ગુલ્મમાં શૂળનું પ્રબળ પણું, તથા દાહ થાય છે, અગ્નિ બળનો અને બળનો ક્ષય થાય છે, તથા મન ભમ્રિત થાય અને વિદગ્ધઅજીર્ણને ઉત્પન્ન કરે છે.

આતુરૂપ રૂધીરથી ઉત્પન્ન થએલા ગુલ્મમાં પિત્તના ગુલ્મ જેવાંજ લક્ષણો હોય છે. અને **રજરૂપ રૂધિરથી** ઉત્પન્ન થએલા ગુલ્મમાં પણ પિત્ત ગુલ્મનાં લક્ષણ હોય છે; પરંતુ એ ગુલ્મમાં કેટલીક વિશેષ જાણવા યોગ્ય બાબતો છે તે નિચે પ્રમાણે.

જે સ્ત્રી સુવાવડમાંથી તુરત ન્હાઈ ઉઠેલી હોય; છતાં નુકશાન કરનારા આહાર વિહાર કરે અથવા જે સ્ત્રીને કસુવાવડ થઇ હોય, છતાં કુપથ્ય—ભોજન કરે અથવા રજસ્વલા થઇ હોય તે વખતમાં ઉપવાસ કરવાથી, ભયથી, લુખા પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવાથી મળ મૂત્ર આદિના વેગોને રોકવાથી, સ્થંભન કરવાથી યોનિને ખોતરવા–ખણવાથી, અને બીજા પણ યોનિ સંબંધી દોષોથી કિંવા રજસ્વળાપણાના વખતમાં મિથ્યા

આહાર વિહાર કરવાથી સ્ત્રીના રૂધિરનું ગ્રહણ કરી વાયુ ગર્ભાશયમાં ગોળી જેવો ગુલ્મ પેદા કરે છે, તે ગુલ્મ વ્યથા તથા બળતરા વાળો હોય છે અને ગર્ભનાં જે જે ચિન્હો હોય છે તેતે સર્વ ચિન્હો આ ગુલ્મમાં સ્ત્રીના અંગ ઉપર જણાય છે—એટલે મુખ પીળુ સ્તનની ડીટડીઓ કાળી, ખાવા પીવામાં ભાવ અભાવ, ગર્ભની પેઠે ફરકવું, પેટનું વધવું, અને અટકાવ ન આવવો વગેરે ગર્ભના જેવાં ચિન્હો હોય છે. માત્ર ગર્ભના ફરવામાં પીડા શુળ હોતાં નથી અને આ ગુલ્મ—ગોળાના ફરકવામાં પીડા શુળ હોય છે—આ ગુલ્મ રોગનો ઉપાય દશમહીના પછીજ કરવો; કેમકે દશમહીના થયા પછીજ આ ગુલ્મ[1] જુનો—પરિપકવ થાય છે.

ગુલ્મના અસાધ્યપણાનું લક્ષણ.

ત્રણે દોષથી ઉત્પન્ન થએલો, આકરી પીડાવાળો, શરીરમા દાહ પસરાવનારો, પથરા જેવો કઠણ, કાચબાની પીઠ જેવો ઉંચો, વિદગ્ધાજીર્ણને ઉત્પન્ન કરનારો. મનને ભ્રમિત કરનારો, શરીર બળ, તથા અગ્નિ હરનારો, અનુક્રમે વૃદ્ધિ થનારો, વિશેષ ભાગમાં ફેલાયલો, શુળકારક, નસોથી બંધાઇને ઊંચો થનારો, દુર્બળતા અરૂચિ, ઉધરસ, ઉલટી, મોળ, અણગમો, તાવ તરશ, ઘેન, શળીખમ, શ્વાસ, અતિસાર, અન્ન ઉપર દ્વેષ. અકસ્માત ગોળાનું ગુમ થઈ જવું અને છાતી, ડુંટી હાથ તથા પગ એટલે ઠેકાણે સોજાનું આવવું એટલાં લક્ષણોવાળો ગુલ્મ, રોગીને હોય તો સમજી લેવું કે—યમપુરમાં પ્રયાણ કરવા માટે પ્રસ્તાનું મૂકાયું છે.

ગુલ્મરોગના ઉપાય.

વાયુગુલ્મવાળાને હરડેના ચુર્ણ સહિત એરંડીયું દુધમાં નાખી પાવું અથવા સ્નિગ્ધ પદાર્થોથી કે શેક કરી પરસેવો લવરાવવો એ અતિ ઉત્તમ છે. અથવા તેલનું મર્દન કરાવવું. અથવા સાજી; ઉપલેટ અને કેવડાની રાખ એઓને એકઠાં કરી તેલમાં નાખી પાવાં.

પિત્ત ગુલ્મવાળાએ ત્રિફળાના કવાથની સાથે નસોતરનું ચુર્ણ સેવવું અથવા મધની સાથે કપીલો ચાટવો. અથવા દ્રાખની સાથે કિંવા ગોળની સાથે હરડેનું ચુર્ણ ખાવું.

કફ ગુલ્મવાળાને વાયુના ગુલ્મમાં કહેલા ઉપાય ઉપયોગમાં લેવા. તથા શેકેલી હિંગ પીપરામૂળ, ધાણા. જીરૂં, વજ, ચવક, ચિત્રો, કાળીપાડ, કચૂરો, કોકમ સિંધાલૂણ, સંચળ, વડાગરૂંમીઠું. સાજી, જવખાર, દાડિમના દાણા, હરડેદળ, પુષ્કરમૂળ, ત્રિકટુ, અમ્લવેતસ, છિણીનાં મૂળ, અને [3]સફેદ જીરૂં એ સર્વ બરાબર લઇ વાટી આદા-

1 જેજ્જટ કહે છે કે—દશ મહિના પછી ગુલ્મની જમાવટ થાય છે માટે પછી તેલઆદિથી સ્ત્રીના શરીરને સંસ્કાર આપી રૂધિરને ભેદવામાં આવે—ઉપાય કરવામાં આવે તો તેથી ગર્ભાશયને કશું નુકશાન થતુ નથી.

2 શંકર ભટ કહે છે કે—વાયુને શમન કરનાર, સ્નિગ્ધ, વીર્ય વધારનાર, વા દીપન ઉપયોગમાં લેવા તથા લંઘન, સ્વેદન,—પરસેવો લાવવો લોહી કઢાવવું વગેરે વગેરે ગુલ્મરોગ માટે શ્રેષ્ટ ઉપાય છે.

3 એક ઔષધ એકજ પ્રયોગમાં બે વખત લખેલું હોય તો તે બમણું લેવું.

ના રસની તથા બીજોરાના રસની ૭-૭ ભાવનાઓ આપી ખરલ કરી યોગ્ય માત્રાએ ઉના પાણી સાથે સેવન કરે તો ગોળો, આફરો, ગુદાનાં દરદો, અરશ, ગ્રહણી. ઉદાવર્ત્ત, પ્રત્યાધ્માન, પેટના વિકાર, પથરી, તૂની, પ્રતિતૂની, સર્વાંગનું શુળ, અરોચક, ઊરૂસ્તંભ, મનનો અત્યંત ભ્રમ, બેહેરાપણું, અષ્ટીલિકા અને પ્રત્યષ્ટીલિકા એટલા રોગોનો તુરત નાશ કરે છે, આ હિંગ્વાદ્યચુર્ણ કહેવાય છે. અશ્વિનીકુમારસંહિતા. અથવા ૨૪ રતિભાર સાજી અને ૨૪ રતિભાર ગોળ મેળવી ખાવાથી ગુલ્મનો નાશ થાય છે. અથવા આખરાનો ખાર, થોરનો ખાર, અંધાડાનો ખાર, આમલીનો ખાર, આકડાનો ખાર, તલસરાંનો ખાર, જવખાર અને સાજીખાર આ આઠ ખાર ગુલ્મને મટાડે છે અને અજીર્ણનું પાચન કરે છે. આ ક્ષારાષ્ટક કહેવાય છે. અથવા મીઠું, સિંધાલૂણ, બિડલૂણ, જવખાર, સંચળ, ટંકણખાર અને સાજીખાર એઓને બરાબર લઇ ચૂર્ણ કરી થોરના અને આકડાના દુધમાં ૩ દિવસ પલાળી રાખી તડકામાં મૂકી છાંડવા. પછી તેનો ગોળો કરી આકડાના પાંદડામાં વીટી હાંલ્લામાં મૂકી મુખ બંધ કરી અગ્નિદ્વારા પકાવવો. પછીથી તે ખારનુ ચૂર્ણ કરી તેમાં ત્રિકટુ, ત્રિફળાં, અજમો, જીરૂં અને ચિત્રો. એઓનું સુક્ષ્મ ચુર્ણ કરી જેટલું ખારનું ચુર્ણ તેટલુંજ સુંઠાદિનું ચુર્ણ લઇ એકત્ર કરી તેમાંથી ૪૮ રતિભાર પાણીમાં ઘોળી પીએ તો, ગુલ્મ, શુળ, અજીર્ણ, સોજો, પેટના સર્વરોગ, અજીર્ણના વિકાર, મંદાગ્નિ, ઉદાવર્ત્ત અને બરોળ એટલા રોગનો નાશ થાય છે. જો વાયુ વિશેષપણે હોય તો, ઉના પાણીથી, પિત્ત વિશેષપણે હોય તો, ઘીથી, કફ વિશેષપણે હોય તો, ગોમૂત્રથી અને ત્રણે દોષનો પ્રકોપ હોય તો, કાંજીથી આ ચુર્ણ સેવન કરવું. આ બ્રહ્માજી પ્રણિત વજ્રક્ષાર કહેવાય છે. અથવા કુમારપાઠાનો ગર્ભ અરધા તોલાભાર લઇ તેમાં ગાયનું ઘી મેળવી તેના ઉપર ત્રિકટુ, હરડે સિંધાલૂણ, એઓનું ઝીણું ચૂર્ણ ભભરાવી ખાઈ જાય, તો ગોળો નાશ થાય છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા કુમાર ગર્ભ શેર, ગોળ તોલા ૮૦૦, મધ તોલા ૪૦૦, ત્રિકટુ, તજ, તમાલપત્ર, ચવક એળચી, કચૂરો, ચિત્રો, નાગકેસર, છિંણીનાં મૂળ, બોડી અજમો, જીરૂ, દેવદાર, બોલની છાલ, આસગંધ રાસ્ના, વરધારો અને ઈંદ્રજવ, એ સર્વ ઔષધોને ૮-૮ તોલાભાર લઈ ચુર્ણ કરી કુમારપાઠાના રસમાં નાખી એકજીવ કરી ઘીના રીઢા વાસણમાં ભરી ૨૧ દિવસ ભોંયમાં દાટી રાખી પછી કાઢી લઇ તેમાંથી તોલાભાર આસવ પીએ તો ગોળો, ઉદાવર્ત્ત, પેટનો વિકાર, કોલેરા, ગૃધ્રસીવાયુ, ઉધરસ, શ્વાસ, ઉર્દ્ધશ્વાસ, પાંડુરોગ અને વાયુના વિકાર એ સર્વનો નાશ કરે છે. આ કુમાર્યાસવ કહેવાય છે. ભાવપ્રકાશ. અથવા સુરોખાર અને આદુ એ ૨૪---૨૪ રતિભાર મેળવી નિરંતર ખાય તો ગોળો મટે છે. અથવા છીપોની ભસ્મ ૨૪ રતિભાર અને ગોળ ૨૪ રતિભાર મેળવી સેવન કરે તો ગોળાનો રોગ મટે છે. અથવા લસણ ટાંક ૬૪ ને આઠ ગણા પણી મેળવેલા દુધમાં પકાવી તેની ખીર કરી નિરંતર ખાય તો ગોળો મટે છે. અથવા એરંડાનું મૂળ, બીલાનો ગર્ભ પીપરમૂળ, અને સુંઠ એઓના કવાથમાં બિડલૂણ, સિંધાલૂણ અને શેકેલી હિંગ મેળવીને પીવાથી ગોળો મટે છે. અથવા અજમો, જીરૂં, ધાણા, મરી, ઉપલસરી, અજમોદ અને પીપર એ ૪-૪ માસા, શેકેલી હિંગ ૨૪ માસા અને જવખાર, સાજીખાર, પાંચજાતનાં લૂણ, તથા નસોતર એટલાં ૮-૮ ટાંક તથા ને-

પાળાનાં મૂળ, કચુરો, પુષ્કરમૂળ, વાવડિંગ, દાડિમના દાણા, હરડેની છાલ, ચિત્રો, અમ્લવેતસ અને સુંઠ, એટલાં ૧૬-૧૬ ટાંક લઇ સર્વને ઝીણા વાટી બીજોરાના રસની ભાવના દઇ ટાંક ટાંક ભારની ગોળીઓ કરી તેમાંથી ૧ ગોળી ઘી, મધ, દુધ, ખઠાસ કે ઉના પાણીની સાથે સેવન કરે તો ગોળાનો રોગ મટે, ગાયના દુધ સાથે સેવન કરે તો વાયુના ગોળને, ગોમૂત્ર સાથે સેવન કરે તો કફના ગોળાને, દશમૂળના કવાથ સાથે સેવન કરે તો, ત્રણે દોષના ગોળાનો, સાંઢણના દુધ સાથે સેવન કરે તો સ્ત્રીના રક્ત ગોળા ને. છાતીના રોગોને, સંગ્રહણીને, શુળને કૃમિઆને અને હરસનો નાશ કરેછે—આ **કાંકાયની ગુટિકા** કહેવાય છે. અથવા લવણ ભાસ્કર ચુર્ણ (તરંગ ચોથાના ૭૨ મા પૃષ્ટમાં જુવો.) તેના સેવનથી ગોળાનો રોગ નાશ થાય છે. અથવા તલનો કવાથ કરી મજીઠ, ઘી, પીપર, મરી અને સુંઠ એઓનું ચુર્ણ મેળવી પીવાથી અટકાવ ચઢી ગયો કે રજસ્વળા ધર્મપણું બંધ થએલ હોય તે અને ગોળો મટે છે અથવા, પીપર, ભારંગીમૂળ, દેવદાર, અને કરકસની જડ, એઓનું ચુર્ણ તલના કવાથમાં મેળવી પીવાથી ગોળો મટે છે અને રજોદર્શન આવે છે. આ **કણાદિકવાથ** કહેવાય છે. અથવા મણશીલ, હરતાલ, સોવનમખી, શુદ્ધ કરેલો આમલસારો ગંધક, તાંબાની શુદ્ધ ભસ્મ અને શુદ્ધ પારો એ સઘળાં બરાબર લઇ પારા ગંધકની કાજળ કરી તેમાં અન્ય ઓષધોનું ચુર્ણ કરી મેળવી, પીપરના કવાથમાં ૧ દિવસ લગી અખંડપણે ખરલ કરી, પછી થોરના દુધમાં ૧ દિવસ ખરલ કરી યોગ્ય માત્રાએ મધ સાથે સેવન કરે—અથવા ગાયના મૂત્રમાં માસા ભાર સેવન કરે તો ગોળો તથા શુળ નાશ થાય છે. આ **વિદ્યાધર રસ** કહેવાય છે. અથવા સુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ હરતાલ, શુદ્ધ ટંકણખાર, શુદ્ધ નેપાળા, ત્રિફળા, ત્રિકટુ, અને સુદ્ધ તાંબેશ્વર એઓ સર્વ સમાન ભાગે લઇ પારા ગંધકની કાજળ કરી અન્ય ઓષધોને ઝીણાં વાટી જળભાંગરાના રસની ભાવના ૬ [illegible] લ કરી ૧ રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી તેમાંથી ગોળી ૧ આદાના રસ સાથે સેવન કરે તો, ગોળા માત્રનો નાશ કરે છે. આ **ગુલ્મકુઠાંર રસ** કહેવાય છે. વૈદ્યરહસ્ય અથવા હાથની ફસ રૂઠા ચિકિત્સક પાસે ખોલાવવી તો, ગોળાનો રોગ જાય. અથવા શેકેલી હિંગ, દાડિંમના દાણા, બિડલૂણ અને સિંધાલૂણ એ સઘળાં બરાબર લઇ ચુર્ણ કરી બીજોરાના રસમાં બારીક ઘુંટી ટાંક ૧ ભાર ચોખા દારૂ આસવ સંગાથે સેવન કરે તો વાયુનો ગોળો મટે છે. અથવા અજમાને ઝીણો વાટી ટાંક ૫ ભાર લઈ તેને મીઠું ટાંક ૧ અને ગોળ ટાંક ૫ ગાયની સુંદર છાંશમાં મેળવી યોગ્ય માપ સાથે સેવન કરે તો ગોળો મટે છે. વૃંદ અથવા અજમો શેકેલી હિંગ, સિંધાલૂણ, જવખાર, સંચળ અને હરડેની છાલ એ સઘળા સમાન લઇ ઝીણાં વાટી વસ્ત્રગાળ કરી ૨ ટાંક ભાર ચોખા દારૂની સાથે નિરંતર સેવન કરે તો ગોળો અને સુળ મટે છે. અથવા " શેકેલી હિંગ ૧ ભાગ, સિંધાલૂણ ૨ ભાગ, પીપર ૩ ભાગ, પીપળામૂળ ૪ ભાગ, મરચ કંકોળ ૫ ભાગ, અજમો ૬ ભાગ, હરડેદળ ૭ ભાગ, દાડિમના દાણા ૮ ભાગ, આંબાનાં મુળની છાલ ૯ ભાગ, ચિત્રામૂળ ૧૦ ભાગ, સુંઠ ૧૧ ભાગ અને ફટકડી ૧૨ ભાગ આ સઘળાંઓનું વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી યોગ્ય માત્રાએ પાણી સાથે સેવન કરે તો ગોળો, અરૂચિ, આફરો, હરસ અને વાયુના વિકારોનો નાસ કરે છે—આ **હિંગુદ્વાદશક ચુર્ણ** કહેવાય છે. અથવા વજ, હરડેની છાલ, સેકેલી હિંગ, સિંધા-

લુણ, અમ્લવેતસ, જવખાર અને અજમો એઓને સમાન લઇ ઝીણું વાટી ચાળી યેગ્ય માત્રાએ–બે ટાંક, ઉના પાણી સાથે સેવન કરે તો, ગોળાનો નાશ થાય છે. આ **વચાદ્યચુર્ણ** કહેવાય છે " **અથવા** મોટીહરડે ૨૫, નેપાળાનાં મૂળ તોલા ૧૦૦, ચિત્રક તોલા ૧૦૦ લઇ પાણી તોલા ૧૦૨૪ માં નાખી ધીમા તાપથી પકાવવાં, જ્યારે ચોથા ભાગનું પાણી (બાકી) રહે ત્યારે ઉતારી લઇ નેપાળાનાં મૂળ અને ચિત્રક કાહાડી લઇ, હરડેમાંના ઠિલીઆ કાહાડી નાખી, કવાથને ગાળી લઇ, ઉક્ત વસ્તુઓને કવાથમાં નાખી; તેમાં ગોળ તોલા ૧૦૦ નાખી ફરી અગ્નિદ્વારા પકાવવો; તેમાં નસોતર તોલા ૧૬, સુંઠ તથા પીપર ૪–૪ તોલા અને ચાતુર્જાતરનું ચુર્ણ પણ ૪ તોલા ભાર મેળવી, તેલ તોલા ૧૬ નાખી અવલેહની રીતિ પ્રમાણે અવલેહ તૈયાર કરી થંડો થાય તે પછી તેમાં મધ તોલા ૧૬ નાખી એકજીવ કરી સુંદર પાત્રમાં ભરી રાખવો. એમાંથી ૧ હરડે અને ૪ તોલા ભાર લેહ સેવન કરવાથી ત્વચારોગ, પાંડુ, ઉદરરોગ, સોજો, હૃદયના રોગ, સંગ્રહણી, ગુલ્મ, ક્ષય, અરશ અને તાવ તથા કોઢ, આફરો, અરૂચિ, ગોળો એ સર્વનો નાશ કરે છે–આ **દંતિશિવા અવલેહ** કહેવાય છે. **અથવા** શંખદ્રાવથી પણ ગોળો નાશ થાય છે. **અથવા** જંબીરી જાતનાં પાકાં લિંબુ ૨૦૦ તેનો રસ લઇ; તેમાં શેકેલી હિંગ તોલા ૮, સિંધાલુણ તોલા ૪, વાવડીંગ તોલા ૪, ત્રિકટુ–(એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, સંચળ ૧૬ તોલા, અજમો ૪ તોલા અને સરસવ ૧૬ તોલા એઓનું સૂક્ષ્મ ચુર્ણ કરી જંબીરીના રસમાં નાખી ઘીના રીઢા; વાસણમાં ભરી ૨૧ દીવસ સુધી જ્યાં ઘોડા પેશાબ કરતા હોય ત્યાં–ઘોડાના તબેલામાં દાટી રાખી, તે વાસણને પાછું બાહાર કાહાડી તેમાંથી ૪ તોલાભાર અથવા દેશ, કાળ, વય, અને અગ્નિનો વિચાર કરી માત્રા સેવન કરવાથી કાળજાની વ્યાધિ, બરલ, આમવાયુ, ગોળો, વિદ્રધી, અષ્ટલિકા, વાયુ કફનો અતિસાર, પડખાંઓનું શુળ, છાતીના રોગ, નાભિ શુળ, બંધકોશ, ઝેર, પેટના રોગ, આફરો અને વાયુ કફના વિકારો એ સઘળાનો નાશ કરે છે–**આ જંબિરી દ્રાવ** કહેવાય છે. **અથવા** અરણીનો ખાર, ઇંદ્રજવનો ખાર, આકડાનો ખાર, સરગવાનો ખાર, મોટીરીંગણીનો ખાર, થોરનો ખાર, બીલીનો ખાર, ભિલામાનો ખાર, બકાન લિંબડીનો ખાર, અને વરાગડું મીઠું એ સર્વ બરાબર લઇ એઓમાં અનુમાન પ્રમાણ શેકેલી હિંગ નાખી સર્વનું વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી યોગ્ય માત્રાએ ઉના પાણી સાથે સેવન કરે તો ગોળો તથા ઉદર રોગનો નાશ કરે છે. આ **નાદેઇક્ષાર** કહેવાય છે, **યોગસતક અથવા** વરીઆળી, કરકચની જડ, તજ, દારૂહળદર (કે દેવદાર) અને પીપર એઓનો કલ્ક કરી તલના કવાથ સાથે પીવો તથા ગોળ, સુઠ, મરિ, પીપર અને ભારંગી એઓનું ચુર્ણ કાળા તલના કવાથમાં નાખી પીવાથી રક્ત ગુલ્મ (યોનિમા લોહીથી થએલો ગોળો) મટે છે. તથા આટકાવ બંધ પડી ગયો હોય તો તે ફરી આવે છે. **અથવા** જવખાર, સુંઠ, મરી અને પીપર એઓનું ચુર્ણ ઘીમાં નાખી પકાવી ઘી સિદ્ધ કરી પીવાથી કે મદ્ય સાથે પીવાથી સ્ત્રીનો રક્ત સંબંધી ગુલ્મ મટે છે " અથવા

૧ આરદેવ કહે છે કે–૧૬ મા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું.

૨ તજ, [illegible], નાગકેસર અને એળચી એ જ્યાં ચાર વસ્તુઓ ભેગી લેવાની હોય ત્યાં ચાતુર્જાત [illegible] ચાર ચીજને કહે.

[1]પારો ૧ ભાગ, કલઇની ભસમ ૧ ભાગ, ગંધક ૪ ભાગ, અને તાંબાની ખાખ ૪ ભાગ એ સર્વને આકડાના દુધમાં ૨ દિવસ સુધી ખરલ કરી, પછી તેનો ગોળો બનાવી સરાવ[2] સંપુટ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો સ્વાંગ શીતળ થયા પછી ૨ રતિભાર ઘી સાથે સેવન કરે તો, ગોળો, બરલ અને ઉદરના રોગને દૂર કરે છે.” અજવા જવખાર સાથે શેકેલા કાળાતલનું ચુર્ણ મેળવીને તેની યોનિમાં પોટળી પેહેરાવવી જેથી યોનિ વિરેચન થાય છે અને રક્તગુલ્મ ભેદાય છે (સ્રીના રક્તગુલ્મનો વિશેષ ખુલાશો મેળવવા **વાગભટનુ** ચિકિત્સા સ્થાન જુવો.)

ગુલ્મ રોગીનાં પથ્યા પથ્ય.

વાતગુલ્મ માટે વાયુ હરનાર, પિત્તગુલ્મ માટે પિત્ત હરનાર, કફગુલ્મ માટે કફને હરનાર અને ત્રિદોષ ગુલ્મ માટે ત્રિદોષને હરનાર ઔષધો પ્રયોગ કરવા એજ સદા હિતકારી છે તથા અડદ, કળથી, તુરીયાં, ખાર, વમન, રેચ, લંઘન, નિદ્રા, જુનાં અન્ન, અને ઉનું દુધ સદા પથ્ય છે.

સુંકાં માંસ, મૂળા, માછલાં, સુકવણીનાં શાગ, તથા અડદ, અને કળથી સિવાયના કઠોળમાં ગણાતાં અનાજ, બટાટા, મીઠાંફળ, ભારીઅન્ન, ઉજાગરો, મૈથુન, મહેનત, દારૂ, તીખા પદાર્થ, મળ–મૂત્રાદિનું રોકવું, સોક, ક્રોધ, મત્સર, અને દોષને વધારનારી વસ્તુઓ સદા નુકશાન કરનાર છે, માટે ત્યજી દેવાથી સુખ થાય છે.

ગુલ્મનો અધિકાર સંપુર્ણ.

બરલ તથા યકૃતનો અધિકાર.

બરલનું સ્વરૂપ.

પ્રત્યેક મનુષ્યના પેટની ડાબી બાજુમાં–હૃદયના નિચેના ભાગમાં લોહીને વહેવાવાળા લોહીને ચલાવનારી નસોનું મુળ છે તેને બરલ બરોળ, ફીયો, પ્લીહ, કે તાપતિલ્લી કહે છે.

બરલનાં નિદાન સંપ્રાપ્ત તથા લક્ષણ.

બળતરા કરનાર, પદાર્થો, તથા ભેંશના દહી વગેરે કફને કરનારા પદાર્થો જે મનુષ્ય વિસેષ સેવન કરે તેનું લોહી ખરાબ થઇ તથા કફ કુપિત થઇ વૃદ્ધિપામી બરલને વધારે છે, તેને લોકો બરલનો રોગ કહે છે. તે બરલના રોગથી તાવની ધીખડી આવે

---

૧ પારો, ગંધક, હરતાલ, મણુશીલ, હિંગળોક, વછનાગ, ખુરાસાનો અજસો, ઝેરકોચલાં, ચણોઠી, નેપાળા, ગુગળ, ધાતુ ઉપધાતુ તથા તથા વિષ–ઉપવિષ અને ધંતુરો વગેરે વગેરે વસ્તુઓને શુદ્ધ કરવા માટે કશું લખ્યું ન હોય; તદપિ તેઓ શુદ્ધ કરીનેજ વાપરવી. હિંગ, ટંકણ ફુલાવી શેકીનેજ વાપરવાં. નહીં તો લાભને બદલે ગેરલાભ થાયછે.

૨ માટીના બે કોડીઆં તથા રામપાત્ર લઇ ધીમે ધીમે પત્થર ઉપર તેની કિનારીઓ ઘસી સરખી કરી સાંધા મળે તેવા કરી જે વસ્તુની ભસ્મ કરવી હોય તે તેમાં મુકી બન્ને જોડી દઈ કપડ માટીથી મજબુત કરી સુકવી તૈયાર કરવાં તેને સરાવ સંપુટ કહે છે. **ભા કર્ત્તા.**

છે. જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે. પીડામાં કફનાં તથા પિતના લક્ષણો થાય અને બળક્ષીણ થઈ જાય તેથી શરીર ઘણુંજ ફીકું કે પીળું પડી જાય છે.

જુદા જુદા દોષથી થએલ બરલનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો

જો **લોહીથી** બરલની ગાંઠ વધી હોય તો, સર્વ ઇંદ્રિઓ શિથિલ થઈ જાય, શ્રમ, મોહ, બળતરા, શરીરના વર્ણનો વિપરીત દેખાવ, ગાત્રોમાં ભારેપણું અને પેટનું રાતાપણુ હોય છે.

જો **વાયુથી** બરલ વધેલ હોય તો, પેટમાં નિરંકર આફરો, ઉદાવર્ત્ત અને પેટમા ચારે બાજુએ પીડા થાય છે.

જો **પિત્તથી** બરલ વધેલ હોય તો, તાવ બળતરા, મૂર્ચ્છા મોહ, તરશનું લાગવું અને ગાત્રો પીળાં થાય છે.

જો **કફથી** બરલ વધેલ હોય તો, મંદ ઓછી પીડા વાળી બરલની ગાંઠ જાડી કઠણ ભારે અને અરૂચિથી સહિત હોય છે.

[२]યકૃત તથા બરલનું સાધ્યાસાધ્ય પણું.

જો ત્રણે દોષનાં લક્ષણો સહિત હોય તો તે બરલ મટે નહીં એજ લક્ષણો યકૃત્માં હોય તોપણ તે અસાધ્ય જાણવો.

બરલ મટવાના ઉપાય.

જવખારનું ચુર્ણ ઉંટડીના દુધમાં પીવું. **અથવા** (દરીયાની) છીપોની ભસ્મ કરી દહી સાથે પીવી. અથવા દુધ સાથે પીપરનું ચુર્ણ ટાંક ૧ ભાર પીવું. અથવા આકડાના પાનમાં મીઠું નાખી પુટપાકની રીતિ પ્રમાણે બાળી ચુર્ણ કરી દહિના પાણી સાથે પીવું અથવા શેકેલી હિંગ, ત્રિકટુ, ઉપલેટ, જવખાર અને સિંધાલુણ એઓનું ચુર્ણ કરી બીજોરાના રસમાં પીવાથી બરળ અને શુળનો નાસ થાય છે **અથવા** પીપરના ચુર્ણને ખાખરાના ખારના પાણીના ભાવ આપી સેવન કરેતો, બરલ અને ગોળાની પીડા મટે છે તથા અગ્નિ સતેજ થાય છે. **અથવા** સંખની નાભિની ભસ્મ માસા ૪ લઇ લીંબુ કે જંબીરીના રસની સાથે સેવન કરવી તેથી કાચબાની પીઠ જેવી મોટી થએલી બરલ પણ મટે છે **અથવા** ડાબા હાથની ફસ ખોલાવવી, **અથવા** શરપંખા-ખરસાડીઆના મૂળનો કલ્ક કરી છાશ સાથે હલાવીને પીએ તો અવસ્ય બરલ મટે છે. (આ ઉપાય ઉત્તમ છે ?) **અથવા** પાકેલા આંબા (કેરીઓ) ના રસને મધની સંગાથે પીવાથી અવસ્ય બરલ મટે છે. **અથવા** અજમો, ચિત્રો, જવખાર, પીપરામૂળ, સોધેલો નેપાળો, અને પીપર એઓનું ચુર્ણ કરી ઉના પાણી કે દહિના પાણી અથવા દારૂની સાથે પીએતો બરલ મટે છે, એમ **ભાવમિશ્ર**નું કહેવું છે. **અથવા** સિંધાલૂણ તોલા ૫ ભાર લઈ આઠગણા પાણીમાં ઉકાળી ચોથે ભાગે પાણી રહેત્યારે ઉતારીલઇ તે માંથી નિરંતર થોડું પીએ પીએતો બરલ મટે છે. **વૈદ્યરહસ્ય. અથવા**-" જવખાર, વા

૧ બરલ અને યકૃત્ બન્ને શરીરના અંગ છે એટલે જમણા પાસે હૃદયના નીચે યકૃત હોય છે અને ડાબાપાસે હૃદયના નીચે બરલ હોય છે, તથા ઉત્પત્તિ બન્નેની લોહીથી છે તેમ ઉપાયો પણ એક સરખાજ છે માત્ર એમાં ફેર એટલોજ છે કે જમણા અને ડાબા પડખામાં એમ સ્થાન જુદાછે.

વાવડિંગ, પીપર, કરંજની જડ, અને અમ્લવેતસ એ સઘળાં બરાબર લઇ એ સર્વથી બમણી હરડેની છાલ લેવી, સર્વનું ચુર્ણ કરી ગોળની સાથે પાણી સહિત સેવન કરે તો, બરલ મટે છે. **અથવા** વાવડિંગ, ઇંદ્રવરણાનાં મૂળ અને ચિત્રો એ બરોબર લઇ તેઓથી બમણો બમણો દેવદાર, ત્રણ ગણી સુંઠ અને સાટોડીનાં મૂળ, તથા નસોતર ચારગણી લઇ સર્વનું કપડછાણ ચુર્ણ કરી ટાંક ૧ ભાર ઉના પાણી સાથે ફાકવાથી બરલ મટે છે. " **અથવા** સરગવાની જડના કવાથમાં સિધાલૂણ, ચિત્રક અને પીપર એઓનું ચુર્ણ નાખી પીવાથી બરલ મટે છે. **અથવા** ભીલામાં, હરડેદળ અને જીરૂં એ બરાબર લઇ ચુર્ણ કરી ગોળ મેળવી ૭ દીવસ સુધી ટાંક ૫-૫ ભાર ખાય તો બરલ મટે છે. **અથવા** લસણ, પીપરામૂળ અને હરડેદળ એ બરાબર લઇ ઝીણા વાટી ટાંક ૨ ભાર ગોમૂત્ર સાથે સેવવાથી બરલ મટે છે, **ચક્રદત્ત** **અથવા** રોહીડાનાં મૂળ હરડેદળ અને સુંઠ એ ત્રણે બરાબર લઇ ઝીણાં વાટી ગોમૂત્ર સાથે સેવન કરે તો, પેટના રોગ પ્રમેહ, હરસ, કફના રોગ અને બરલ એ સર્વનો નાશ કરે છે, **યોગતરંગિણી. અથવા** વડાગરૂ [1]મીઠું, હળદર, રાઇ એ ત્રણે ચાર ચાર તોલા ભાર અને છાશ તોલા ૪૦૦ લઇ તેને ઘીના રીઢા વાસણમાં નાખી ૧૫ દિવસ રાખી મુકી પછી તેમાંથી ૮-૮ તોલાભાર ૨૧ દિવસ સુધી પીએતો બરલ મટે છે. આ **તક્રસંધાન** કહેવાય છે. **ભાવપ્રકાશ. અથવા** રોહીડાની છાલ તોલા ૪૦૦ અને વડબોરડીની જડ તોલા ૨૫૬ એ બન્નેને પાણી તોલા ૧૦૪૮ માં નાખી ઉકાળી ચોથા ભાગે પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી તેમાં ગાયનું ઘી તોલા ૬૪ તથા બકરીનું દુધ તોલા ૧૦૪૮ નાખી ત્રિકટુ, ત્રિફળાં, હીંગ, અજમો, બિડલૂણ, જીરૂં, સંચળ, દાડિમ, દેવદાર, ઇંદ્રવરણું ચવક, ચિત્રો, સાટોડીના મૂળ, તુંબરૂ (કે ધાણા ?), વાવડીંગ, જવખાર, પુષ્કરમૂળ, છિણીના મૂળ અને વજ, એ સઘળાં સમાન (૧-૧ તોલાભાર) લઇ વાટી કલ્ક કરી કવાથમાં નાખી ધીમાં તાપ સાથે પકાવી—દુધ બળી ઘી માત્ર રહે એટલે ગાળી લઇ ચીનાઈ માટીની બરણીમાં ભરી રાખવું. પછી તેમાંથી યોગ્ય માત્રાએ પથ્ય સહિત ઘૃત સેવન કરે માંસરસ યૂષ, કે દુધ સાથે સેવે તો, બરલ, બંધકોશ, કુખમાંનું શુળ, પડખાનું શુળ, અરૂચિ, પાંડુ, ઉલટી, કમળો, ઘેન, અતિસાર અને વિષમજ્વર એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. આ **મહારોહિતક ઘૃત** કહેવાય છે. **ચક્રદત્ત અથવા** ચિત્રામૂળ તોલા ૪૦૦ લઇ તેનો કવાથ કરી કાંજીનું પાણી તોલા ૮૦૦, દહિનું ઘોળવું તોલા ૧૬૦૦, તથા પીપરામૂળ, પીપર, ચવક, ચિત્રો, સુંઠ, તાલીસપત્ર, જવખાર, સિધાલૂણ, જીરૂં, શાહજીરૂં, હળદર, આંબાહળદર અને મરી એઓ સર્વનું ચાર ચાર તોલા ભાર ચુર્ણ કે કલ્ક કરી ચિત્રકના કવાથમાં નાખી તેમાં ગાયનું ઘી તોલા ૬૪ નાખવું, જ્યારે સર્વ રસ બળી ઘી માત્ર આવી રહે ત્યારે ઉતારી લઇ ગાળી ચીનાઈની ભરી લેવું—એમાંથી યોગ્ય માત્રાએ સેવન કરે તો બરલ, ગોળો, પેટના રોગ, આફરો, અરૂચિ, વિષમ જ્વર, પાંસળીનું છાતીનું, કેડનું, સાથળનું તથા પેઢુમાનું શુળ, સોજો, ઉદાવર્ત્ત, પીનસ, અરશ, ભસ્મકરોગ અને અગ્નિમંદતા એટલા રોગોનો નાશ કરે છે, તથા બળને વધારે છે. આ **ચિત્રકાદ્ય ઘૃત** કહેવાય છે. **વૃંદ.** અથવા "જવખાર, વાવડીંગ,

---

૧ જોધપુર-મારવાડના રાજ્યમાં સાંબરનું મીઠું પાકે છે તે વડાગરૂં મીઠું કહેવાય છે.

પીપર અને કરંજનું મૂળ એઓ સમાન લઇ ખાંડી કવાથ કરી પીએ તો યકૃત્—કાળજાની વ્યાધિ તથા બરલ એ બન્ને મટે છે અથવા વાવડીંગ તથા પીપરની ભસ્મ કરંજના રસની સાથે પ્રાતઃજે રોગીનું અગ્નિબળ તપાસી સેવન કરે તો, બરલ[1] અને યકૃત્નો થાય. ”

બરલ તથા યકૃતનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

હૃદ્રોગ—છાતીના રોગનો અધિકાર.

(૦)

હૃદ્રોગનાં નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણો.

અત્યંત ઉષ્ણ, ભારે, ખાટા, તુરા અને કડવા પદાર્થોના નિરંતર સેવનથી, શ્રમથી, પ્રહારથી, ભોજન ઉપર ભોજન કર્યાથી, રાજભય—આદિના અત્યંત ચિંત્વનોથી, મળ—મૂત્રાદિના વેગ રોકવાથી, ઘણી ચિંતા કરવાથી, છાતી કુટવાથી તથા વાયુ સંબંધી, પિત્ત સંબંધથી, કફ સંબંધથી, ત્રિદોષ સંબંધથી અને કૃમિના ઉત્પાતથી એ પાંચ પ્રકારથી છાતીમાં રોગ થાય છે, દુષ્ટ થએલા વાયુ આદિ દોષો હૃદયમાં રહી રસને દૂષિત કરીને હૃદયમાં દોષભેદને લીધે અનેક પ્રકારોવાળી વ્યથાને ઉત્પન્ન કરે છે—તેને હૃદ્રોગ કહે છે.

પ્રત્યેક હૃદ્રોગના[2] જુદાં જુદાં લક્ષણો.

જો **વાયુના** સંબંધથી હૃદ્રોગ થયો હોય તો હૈયામાં બહુજ વીણાચુંટા થાય છે. હૃદય સોયોથી વિંધાતું હોય તેમ વ્યથા થાય છે, છાતી ધોવાય છે. કરવતથી ચીરાય તેવું હૃદયમાં દરદ થાય છે, અસ્રથી ફડાતું હોય અને કુવાડાથી કપાતું હોય તેવી અસહ્ય વેદના થાય છે.

જો **પિતના** સંબંધથી હૃદ્રોગ થયો હોય તો તરશ લાગે, ઠંડા પવનની ઇચ્છા થાય અર્થાત્ ઉનાશ રહે છે, અગ્નિ પાસે હોય તેવો સંતાપ થાય છે કોઇ ચુશી લેતું હોય તેવી પીડા થાય છે, હૃદયમાં ગ્લાનિ, વ્યાકુળતા ભ્રમ, મદ, કંઠમાંથી ધુમાડો નીકળે, મૂર્છા આવે. દુર્ગંધયુક્ત પરસેવો અને મ્હોં સુકાય છે.

જો **કફના** સંબંધથી હૃદ્રોગ થયો હોય તો, કફથી વ્યાપ્ત થએલા હૃદયમાં ભારેપણું, કફનું પડવું અરૂચિ જડપણુ, જઠરાગ્નિની મંદતા અને મોહોડામાં મીઠાશ રહેછે.

જે માણસ ત્રિદોષના હૃદ્રોગમાં મૂર્ખતા વડે તલ, દુધ તથા ગોળ વગેરેનું સેવન કરે છે તેનો રસ હૃદયના એક ભાગમાં સડી જાય છે અને તે કારણથી બગડેલી છાતીમાં કૃમિ ઉત્પન્ન થાય છે—જો **કૃમિજ** હૃદ્રોગ હોય તો હુબકા, વમન, અરૂચિ, ભ્રમ, મદ, મોળ, ઘભરાટ, અગ્નિની મંદતા, તાવ, કાયરતા તીવ્રવ્યથા, શુળ અને આંખો કાળાશયુક્ત થઇ જાય છે, તથા ક્ષય રોગ પણ થઇ આવે છે.

---

૧ બરલવાળા રોગીનું નામ લઈ ઇંદ્રવરણાના મૂળીઆને ચીરી વેગળું ફેંકી દે તો, તેની બરલ મટી જાય છે ! એમ હીતોપ્રદેશનો કર્ત્તા શ્રીકંઠાચાર્ય બલામણ કરે છે ! !

૨ આ રોગમાં જાણે હૃદય ભાગી જતું હોય તેવી પીડા થાય છે એમ ગણદાસનું કેવુંછે.

જો ત્રિદોષ સંબંધી હૃદ્રોગ હોય તો શરીર બહુજ ધોળું પડી જાય છે.

હૃદ્રોગના ઉપદ્રવો.

સર્વ ઇંદ્રયોની સંજ્ઞા—કર્મનાશ થાય, શરીરમાં વ્યથા વિશેષ હોય, ફેર આવે, શરીર સુકાઇ જાય અને તરશના સ્થાને શોષ પડે છે.

હૃદ્રોગના[1] ઉપાય.

આસુંદરાની છાલના ચુર્ણને દૂધ વા ગોળના પાણી કે ઘીની સાથે સેવન કરે તો, તેથી છાતીના રોગ, જુનો તાવ તથા રક્તપિત્ત એઓનો નાશ કરે છે. અથવા હરડે, વચ, રાસ્ના, પીપર, સુંઠ, કચુરો અને પુષ્કરમૂળ એઓનું ચુર્ણ કરી કપડછાણ કરી યોગ્ય માત્રાએ સેવન કરે તો હૃદ્રોગ મટે છે. આ હરિતકવાદિ ચુર્ણ કહેવાય છે. અથવા હરણના શીંગડાને પુટપાકની રીતિ બાળી, વાટી, ચાળી તે ચુર્ણને ગાયના ઘી સાથે પીવાથી હૃદ્રોગ તથા શૂળ માત્રનો નાશ કરે છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા કાંસકી, બળદાણા તથા આસુંદરો એઓના કવાથથી અને જેઠીમધના કલ્કથી પકાવેલું ઘી સેવન કરે તો હૃદ્રોગ, વાતરક્ત, છાતીમાં પડેલી ચાંદી અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે. ભાવપ્રકાશ અથવા ઉપલેટ તથા વાવડિંગને ઝીણાં વાટી ગોમૂત્રની સાથે યોગ્ય માત્રાએ સેવન કરે તો કૃમિજ હૃદ્રોગ મટે છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા આસંદરા (કે સાદડ ?) નું ચુર્ણ અથવા મોટી કાંસકીનું ચુર્ણ દુધ સંગાથે અને પુષ્કરમૂળનું ચુર્ણ મધ સંગાથે નિરંતર સેવન કરવાથી હૃદ્રોગ નાશ થાય છે, તથા શ્વાસ, ઉધરસ, ઉલટી અને હેડકીનો નાશ કરે છે. અથવા દશમૂળના કવાથમાં કે ઘી વગેરેમાં સિંધાલુણ નાખી પાયા પછી ઉલટી કરાવવી જેથી હૃદરોગ મટે છે. અથવા પુષ્કરમૂળ, બીજોરાનું મૂળ, સુંઠ, કચુરો, હરડેદળ એ સઘળાં સમાન લઇ તેઓના કલ્કમાં ખાર, ખટાઇ, મીઠું અને ઘી નાખી પીવાથી વાયુનો હૃદ્રોગ નાશ થાય છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા શેકેલી હિંગ, વજ, વાવડિંગ, સુંઠ, પીપર, હરડેદળ, ચિત્રો, જવખાર, સંચળ, અને પુષ્કરમૂળ એ સર્વ સમાન લઇ એઓનું વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી ૨ ટાંક પૂર ઉના પાણી સાથે સેવન કરે તો, હૃદ્રોગ મટે છે, યોગરત્નાવળી. અથવા પુષ્કરમૂળને ઝીણું વાટી ૨ ટાંક ભાર લઇ મધ સાથે સેવન કરે તો, હૃદ્રોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય–રાજરોગ અને હેડકીનો નાશ કરે છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા શેકેલી હિંગ, સુંઠ, ચિત્રો, જવખાર, હરડેદળ, વજ, પીપર બિડલૂણ, સંચળ, પુષ્કરમૂળ, અને ઉપલેટ એ સઘળાં સમાન લઇ ચુર્ણ કરી જવના પાણીની સાથે સેવન કરે તો, શૂળ, હૃદ્રોગ, અજીર્ણ વિસૂચિકા–કોલેરા એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. રસપ્રદીપ.

હૃદ્રોગીનાં પથ્યાપથ્ય.

હલકા ભોજન પદાર્થો, પાચન કર્તા વસ્તુઓ, અલ્પ ભોજન, મધુરો શેક, સુંદર સ્વચ્છ હવા, રમણિય સ્થાન અને દોષને લગતી ક્રિઆઓ સદા હિતકારક છે.

ખાટા પદાર્થ, હોકો, ચલમ કે બીડી પીવી, ચીકણા પદાર્થ, ભારી ભોજન,

---

1 ખાંસી, હૃદય રોગ, શળ, ઉધાન, ક્ષય, ગોળો અને હેડકી આ સાત રોગ, વાયુ, પિત્ત, અને કફથી. હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય છે માટે તેઓને હૃદય રોગમાં ગણેલાં છે, એમ હિતોપદેશનો કર્ત્તા શ્રી કંઠસુરી કહે છે.

કોળુ, કેરાં, કોહંબડાની કાચરીઓ, કાકડી, કારેલાં અને મિથ્યા આહાર—વિહાર સદા અહિતકારક છે માટે અવશ્ય ત્યજીદેવા યોગ્ય છે.

હૃદ્રોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ઇતિ શ્રી મન્મહારાજાધિરાજ રાજરાજેંદ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃતસાગર નામા ગ્રન્થ વિષે ઉદાવર્ત્ત, અનાહ, ગુલ્મ, પ્લીહ, યકૃત, હૃદ્રોગાદી રોગોની ઉત્પત્તી, લક્ષણ, તથા યત્ન નીરૂપણ નામનો અગીયારમો તરંગ સંપુર્ણ.

તરંગ ૧૨ મો.

મુત્રરોગ પથરી પ્રમેહના, હેતુ ભેદ સહ લક્ષણુ તેહના.
યોગ દ્વાદશમાજ તરંગમાં, ગ્રંથ સાક્ષિ સહ છે સુભઢંગમાં.

મૂત્રકૃચ્છ્રનો અધિકાર.

મૂત્રકૃચ્છ્રનાં નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વક સામાન્ય લક્ષણ.

ઘણી કસરત, કુસ્તિ, મસ્તિ કે ઘણો ખેદ કરવાથી, તીખા પદાર્થો કે તીખાં ઓષધોના અતિ સેવનથી, લુખાં અન્ન કે લુખાં મદ્ય—મદિરાના ઘણા સેવનથી, બહુ નાચકુદ કરવાથી, ઘોડા વગેરે ઉપર સ્વાર થઈ બહુ દોડ કરાવવાથી, બહુ પાણીવાળા પ્રદેશનાં કે નદીના માછલાઓનું માંસ ખાવાથી, ખાધા ઉપર ફરી ખાવાથી, અને અજીર્ણથી એટલા પ્રકાર પૈકી કોઈ પણ પ્રકારથી મૂત્રકૃચ્છ રોગ થાય છે. તેના આઠ ભેદ છે. એટલે વાયુથી, પિત્તથી, કફથી તથા ત્રિદોષથી, પ્રહાર વાગવાથી, મૂત્ર રોકવાથી, ધાતુ—વીર્ય રોકવાથી અને પથરીથી એમ આઠ પ્રકારનું છે. પોત પોતાના મૂળ કારણોથી કોપ પામેલો એક એક મળ—દોષ પેઢુમાં પ્રાપ્ત થઇ મૂત્રના માર્ગને પીડિત કરે છે ત્યારે બહુ કષ્ટથી મૂત્ર ઉતરે છે; તેને મુત્રકૃચ્છ્ર કહે છે.

દોષ ભેદોથી મૂત્રકૃચ્છ્રના જુદા જુદા ભેદો.

જો **વાયુથી** મુત્રકૃચ્છ્ર થયું હોય તો, સાથળ તથા પેઢુ વચેના સંધિભાગમાં મુત્રાશય—પેઢુમાં અને લિંગમાં સહન ન થઈ શકે તેવું શળ ચાલે છે અને વારંવાર તથા થોડો થોડો પેસાબ ઉતરે છે.

જો **પિત્તથી** મુત્રકૃચ્છ્ર થયું હોય તો. મુત્રનો રંગ રાતો કે પીળો હોય, મુત્રેદ્રિયમાં પીડા અને દાહવાળું પરાણે પરાણે મુત્ર ઉતરે છે.

જો **કફથી** મુત્રકૃચ્છ્ર થયું હોય તો, પેઢુમાં, તથા મુત્રેંદ્રિયમાં ભાર કિંવા પીડા અને મુત્રેંદ્રિય ઉપર સોજો આવે તથા મુત્ર ચીકણું ફીણ યુક્ત હોય છે.

જો **ત્રિદોષથી** મુત્રકૃચ્છ થયું હોયતો, ઉપર કહેલાં સર્વ લક્ષણોનો મેળાપ હોયછે.

જો **પ્રહાર** મુત્રને વહેવાવાળી નસો ઉપર માર કે કાંટો વગેરે વાગવાથી મુત્રકૃચ્છ્ર થયું હોય તો, વાયુના મુત્રકૃચ્છ જેવાં લક્ષણો હોય છે. પણ આ મુત્રકૃચ્છ્રથી

મનુષ્યનું તુરત મરણ થાય છે. આ શલ્યજ મુત્રકૃચ્છ્ર કહેવાય છે.

જો **મળના** રોકવાથી મુત્રકૃચ્છ્ર થયું હોય તો, પેટમાં આફરો, વાયુ સંબંધી શૂળ અને મુત્રનું રોકાણ કરે છે–આ પુરીષજ મુત્રકૃચ્છ્ર કહેવાય છે.

જો **વીર્યતા** દોષથી મુત્રકૃચ્છ્ર થયું હોય તો મુત્ર માર્ગ સંકોચાઈ જાય છે. તેથી મુત્ર પરાણે ઉતરે છે, તથા મુત્રની સાથે વીર્ય પડે છે અને પેઢુમાં તથા ઇંદ્રિમાં શૂળ નીકળે છે આ શુક્રજ મુત્રકૃચ્છ્ર કહેવાય છે.

જો **પથરી**ના રોગથી થએલું મુત્રકૃચ્છ્ર હોય તો, તે અશ્મરીજ મુત્રકૃચ્છ કહેવાય છે પણ **સુશ્રતે શર્કરાજ** નામનું મૂત્રકૃચ્છ્ર એક નવમા પ્રકારનુંજ ગણેલું છે. પણ વાસ્તવિકરીતે જોતાં પથરી અને શર્કરા–કાંકરીમાં નહીં જેવો તફાવત છે, તેમ તેનાં નિદાન અને લક્ષણો પણ સમાન છે; છતાં પણ કિંચિત્ ફેર છે તે એ કે–પિત્ત વડે પાકેલી વાયુએ કરી સુકાઇ ગએલી તથા કફના સંયોગથી સહિત પથરી મૂત્ર, વીર્ય અને કફના સમુહરૂપ તે કફના સંયોગથી છુટીપડી જે કાંકરી–રેતીરૂપે થઇ મૂત્રના માર્ગને રોકતી મૂત્ર માર્ગથી પડે છે ત્યારે તે કાંકરી કહેવાય છે.

પથરી તથા કાંકરીના ઉપદ્રવો.

હૃદયમાં પીડા, કંપારો, ળ, પેટમાં અગ્નિની મંદતા, મૂર્ચ્છા અને આકરો મૂત્રકૃચ્છ્ર એટલા પથરી તથા કાંકરીના ઉપદ્રવ થાય તો, તેનાથી મનુષ્યનું મરણ થાય છે.

મૂત્રકૃચ્છ્રના ઉપાય.

વાયુના મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર તેલ મર્દન, સ્નેહન, નિરૂહબસ્તિ, તથા ઉત્તર બસ્તિ અને અંગ ઉપર યોગ્ય ઔષધોનાં બંધારણ, તથા ઘી આદિના સિંચન, અને વાયુનો નાશ કરનારી વસ્તુઓનો રસ ઉપયોગમાં લેવો. **અથવા** માળવી ગોખરૂ, ગરમાળાનો ગોળ, ડાભનાં મૂળીઆં, કાસડાનાં મૂળીઆ, જવાસો, પાષાણભેદ અને હરડેદળ એ સઘળાં સમાન લઇ ખાંડી કવાથ કરી ઠંડો થયા પછી મધ મેળવી કે ચૂર્ણ કરી મધમાં નિરંતર સેવન કરેતો, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા પથરીનો અસાધ્ય રોગ પણ નાશ થાય છે–આ **ગોક્ષુરાદિ કુવાથ** કહેવાય છે. **અથવા** નાની એળચી, પીપર, પાષાણભેદ અને શિલાજીત એ ચારે સમાન લઇ ચૂર્ણ કરી ચોખાના ધોવણ સાથે કે ગોળના પાણીસાથે પીવાથી ભયંકર મૂત્રકૃચ્છ્ર જાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય અથવા** ઉપર કહેલા ચૂર્ણમાં કાકડીનાં બીજ, સિંધાલૂણ અને કેસર એટલાં ઔષધોનું ચૂર્ણ મેળવી ચોખાના ધોવણ સાથે યોગ્ય માત્રાએ સેવન કરવું. **વૈદ્યવિનોદ અથવા** આંમળાનું ગોળ સાથે નિત્ય સેવન કરવાથી મૈથુન શક્તિ વધે છે. **અથવા** દુધમાં જુનો ગોળ નાંખી જરા ઉનુ કરી પીવાથી સઘળા મૂત્રકૃચ્છ્ર, કાંકરી અને વાયુ સંબંધી રોગો મટે છે. **અથવા** ગળો, સુંઠ, આમળાં, આસગંધ અને ગોખરૂં એઓનો કવાથ કરી પીવાથી વાયુ સંબંધી રોગ, શૂળ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર નાશ થાય છે. **અથવા** આમળાના રસમાં શેલડીનો રસ તથા મધ નાખી પીવું જેથી પ્રહાર વાગવાથી થએલુ મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે, **અથવા** ગોખરૂના બીજોનો કવાથ કરી તેમાં જવખાર નાખી પીવાથી મળ રોકવાથી થએલુ મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે. **અથવા** ત્રિફળા, બોરની મીંજો એ બન્નેને રાત્રીએ પલાળી સવારે તેજ પાણીમાં વાટી તેમાં જરા સિંધાલૂણ નાખી પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર જાય. **અથવા** જવખાર તથા સાકર વાટી પીવાથી સર્વ પ્રકારનાં

મૂત્રકૃચ્છ મટે છે. અથવા કાળીધરાખ, અને સાકર એઓની ચટણી કરી દહીના ઘોળવા સાથે સેવવાથી મૂત્રકૃચ્છ મટે છે, **અથવા** હરડેદળ, ગોખરૂ, ગરમાળાનો ગર્ભ—ગોળ, પાષાણભેદ અને ધમાસો એ સઘળાં સમાન લઇ કુટી કવાથ કરી, ઠંડો થયાપછી તેમાં મધ નાંખી નીત્ય પીએ તો, બળતરા સહિત મૂત્રકૃચ્છ્ર હોય તોપણ મટે છે અને બંધકોશને પણ મટાટે છે. આ **હરિતકયાદિ કવાથ** કહેવાય છે. એમ **ભાવમિશ્રનું** કેવું છે. **અથવા** પાકા લીંબુના રસમાં ગાયના છાણનો રસ નાખી મરજીમાં આવે તેટલું નિરંતર પીવું જેથી સ્ત્રીની યોનીના દોષથી ઉત્પન્ન થએલા રોગ, બળતરા, અને મૂત્રની પીડાને મટાડે છે. **અથવા** ડાભ, કાસડો, પાન બાજરીયું, શેલડી, અને વરીજાતની ડાંગર એટલાનાં મૂળ લુઈ ચૂર્ણ કરી કે દુધમાં કવાથ કરી પીએ તો પિત્ત સંબંધી મૂત્રકૃચ્છ મટે છે અને મૂત્રાશય સાફ થાય છે. કિંવા ત્રણ પંચકના મૂળથી સિદ્ધ કરેલું દુધ સેવે તો લિંગમાંથી લોહી જતું હોય તે મટે છે આ **ત્રણ પંચક** કહેવાય છે. અથવા ભૂરા કોળાનો રસ સાકર સાથે પીવાથી ત્રિદોષનું મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે. અથવા રીંગણીનો સ્વરસ તોલા ૧૬ ભાર લઇ તેમાં મધ નાખી પીવાથી મૂત્રના દોષો મટી જાયછે, અથવા ગોખરૂ તોલાં ૭૨ ભાર લઇ તેમાં છ ગણું પાણી નાંખી ઉકાળી અરધ ભાગનું પાણી રહે ત્યારે ગાળી લઇ તેમાં શુદ્ધ ગુગળ તોલા ૨૮ નાખી ફરી પકાવવો, જ્યારે ગોળની ચાસણી જેવો જાડો રસ પડે ત્યારે તેમા ત્રિકટુ, ત્રિફળાં તથા મોથ એઓનું ચૂર્ણ ૨૮–૨૮ તોલા ભાર નાખી–એક જીવકરી ગોળીઓ વાળવી, પછી તેમાંથી નીત્ય પ્રાતઃકાળે યોગ્ય માત્રાએ સેવન કરે તો પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર મૂત્રઘાત, વાતરક્ત વાયુરોગ. વીર્યના દોષ અને પથરી એટલા રોગોનો નાશ કરે છે—અ **ગોક્ષુરાદિગુગળ** કહેવાય છે, અથવા જીરૂ તોલા ૮ અને ગોળ તોલા ૮ મિશ્ર કરી નિરંતર ખાય તો મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે અથવા જવખાર ટાંક ૨ ગાયની છાશ સાથે સેવન કરે તો, ભયંકર મૂત્રકૃચ્છ તથા પથરીનો નાશ થાય છે. આ **જવખાર તક્રપ્રયોગ** કહેવાય છે. અથવા સુદ્ધપારો, ૧ શુદ્ધગંધક, ૪ ભાગ એ બન્નેને વાટી કાજળ કરી કોડીઓમાં તેને ભરી ૩ માસા ટંકણખારને પાણી સાથે વાટી કોડીઓનાં મ્હોં તે વતે સીડી લેવાં–બંધ કરવાં, પછી તે કોડીઓને કુડલીમાં ગોઠવી મુખે મુદ્રા દઇ ગજપુટ અગ્નિ આપવો. જ્યારે પોતાની મેળેજ સંપુટ–કુલડી શીતલ થાય ત્યારે તેમાંથી કોડીઓને ધીમે રહી કાહારી લઈ વાટી ચાળી ૪ રતિ ભાર તે ભસ્મ અને ૨૧ મરીનું ચૂર્ણ મેળવી ધીમાં કાલવી ખાય અને તે ઉપર જાઈની જડ તોલા ૪ બકરીના દુધમાં ઉકાળી ખાંડ નાંખી પીએ તો મૂત્રકૃચ્છ મટે છે આ **લઘુલોકેશ્વરરસ** કહેવાયછે–**વૈદ્યરહસ્ય અથવા** શતાવરી, કાસડાનાં મૂળ, ડાભનાં મૂળ, ગોખરૂં, ભોંયકોળું, શેલડી અને આમળાં એઓથી દુધને કે ઘીને પકાવી તેમાં સાકર મેળવી પીવાં જેથી દાહ, શુળ વબંધ સહિત પિત્તના સંબંધવાળો મુત્રકૃચ્છ્ર નાશ પામેછે. આ **શતાવરી ઘૃત** કહેવાય છે. **ચક્રદત્ત અથવા** કાકડીનાં બીજ, જેઠીમધ અને દારૂહળદર એઓને ચોખાના ધોવણ સાથે વાટી પીવાથી પિત્તનું મુત્રકૃચ્છ્ર મટે છે. **કિંવા** ન્હાની એલચીઓને ગોમુત્રથી, મદિરાથી કે કે ના સ્વરસથો વાટી,સેવન કરેતો કફનું મુત્રકૃચ્છ્ર મટે છે. **અથવા** પરવાળાંની ભસ્મ ટાક ૧ ચોખાના ધોવણસાથે પીવાથી કફનો મુત્રકૃચ્છ્ર મટે છે અથવા ગોખરૂ અને સુંઠ એઓનો કવાથ કરી પીવાથી કફનો મુત્રકૃચ્છ જાય છે એમ

વૃંદને કર્તા કહે છે: અથવા મોટી રીંગણી, ધાવણી, કાળોપાડ, જેઠીમધ, અને ઇંદ્રજવ એઓનો કવાથ કરી પીવામાં આવે તો ત્રણે દોષનું મુત્રકૃચ્છ્ર નાશ થાય છે. આ **બૃહત્યાદિ કવાથ** કહેવાય છે. અથવા સિલાજીત અને મધ એકઠાં કરી સેવન કરે તો, વીર્ય રોકવાથી થએલું મુત્રકૃચ્છ્ર નાશ થાય છે, **ચક્રદત્ત** અથવા યૌવન સંપન્ન મનોહારિણી મનોરમાની સાથે મદનવિલાસ કરે તો વીર્યરોધથી થએલું મુત્રકૃચ્છ્ર મટે છે, પણ પ્રથમ વીર્યને વધારનારાં ઔષધો સેવન કરી પછી મદનવિલાસ કરવો. અથવા કાંસકીના મુળનો કવાથ કરી સેવવાથી સર્વે પ્રકારનાં મુત્રકૃચ્છ્ર મટે છે. અથવા ગોખરૂના પાંચે અંગ તોલા ૪૦૦ લઇ ખાંડી આઠગણા પાણીમાં ઉકાળી ચોથા ભાગનું પાણીરહે ત્યારે ઉતારી ગાળી તેમાં સાકર તોલા ૨૦૦ નાખી ચાસણી કરી અવલેહ—ચાટણા સમાન થાય ત્યારે તેમાં સુંઠ, પીપર, એળચી, જવખાર, કેસર, કડાછાલ, કાકડીના બીજ, અને વંશલોચન એટલાં ઔષધો ૮-૮ તોલા ભાર લઇ તેઓનું ચુર્ણ કરી ચાસણીમાં મેળવી—એકજીવ કરી તેમાંથી ૪ તોલા ભાર અથવા દેશ કાળાદિનો વિચાર કરી યોગ્ય માત્રાએ સેવન કરે તો, મૂત્રકૃચ્છ, દાહ બંધકોશ, પથરી, મૂત્રમાં લોહીનું પડવું અને સીઠો પરમીઓ એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. આ **ગોક્ષુરાવલેહ** કહેવાય છે. **સર્વસંગ્રહ.**

મૂત્રકૃચ્છ્રનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

મૂત્રઘાતનો અધિકાર.

મૂત્રઘાત રોગ થવાનાં મૂળકારણો.

વિશેષે કરીને મળ—મૂત્રાદિના વેગોને રોકવાથી, અને લુખા ભોજનો જમવાથી, કોપ પામેલા વાત, પિત્ત કફાદિ દોષો વાતકુંડળીકાદિ ૧૩ જાતના મુત્રઘાત ઉત્પન્ન કરેછે.

વાત કુંડળીકા ૧, અષ્ઠિલા ૨, વાતબસ્તિ ૩, મૂત્રાતીત ૪, મૂત્રજઠર ૫, મૂત્રોત્સંગ ૬, મૂત્રક્ષય ૭, મૂત્રગ્રન્થિ ૮, મુત્રશુક્ર ૯, ઉશ્ણવાત ૧૦, મુત્રસાદ ૧૧ વિડિઘાત ૧૨ અને બસ્તિકુંડલ ૧૩ આ તેર પ્રકારના મૂત્રઘાત રોગ છે.

તેર પ્રકારના મૂત્રઘાતોનાં લક્ષણ.

જો લુખા પદાર્થો સેવન કરે તો વા, મૂત્રાદિના વેગને રોકે તો દુષ્ટ થએલો વાયુ કુંડળી વળેલા જેવો થઇ પેઢુમાંજ દોડયા કરે છે અને બંધાયલો હોવાને લીધે પેઢુમાંજ ભમ્યા કરે છે, તેથી મુત્રના છિદ્રને રોકી દે છે અને થોડું થોડું પીડાયુક્ત મુત્ર ઉતરે તેને **વાતકુંડલિકા** કહે છે. (આ તીવ્ર અને ભયંકર વ્યાધિ છે.)

વાયુમુત્રને તથા મળને રોકી મુત્રાશય તથા ગુદાને ફુલાવી દઇ તથા પવનને બંધ કરી પથરા જેવી ચંચળ, ઊંચી અને પીડા સાહિત તથા મળ—મુત્રના માર્ગને રોકનારી પવનની ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે તેને **અષ્ઠિલા** કહે છે.

મુત્રના વેગને રોકવાથી પેઢુમાં રહેલો તથા પેઢુ અને પેટમાં દબાયલો વાયુ મુત્રને વહેવાવાળી નસોને રોકી દે છે, જેથી મુત્રનું રોકાણ થાય છે, તેને **વાતબસ્તિ** કહે છે. (આ કષ્ટસાધ્ય છે.)

મુત્રની હાજત થયા છતાં પણ મુત્ર તુરત ઉતરે નહિ. અથવા મુતરતાં છતાં પણ થોડું મુત્ર ઉતરે તેને **મૂત્રાતીત** કહે છે.

મુત્રની હાજત અટકાવવાથી કોપ પામેલો અપાનવાયુ પેટને ઘણુંજ ભરી દે છે, નાભિના નીચે ઘણી પીડા સહિત આફરો કરે, ઉદાવર્ત થાય અને મુત્રના રહેવાના સ્થાનના નીચેના ભાગનો રોધ થાય તેને **મુત્રજઠર** કહે છે.

પેઢુમાં કે ઇંદ્રિની નસોમાં આવેલું મુત્રરોકાય છે અને કરાંઝીને મૂતરતાં–પરાણે મુત્ર કરતાં વાયુના લીધે લિંગનું છિદ્ર ફાટી જાયને પેસાબ થાય, પણ ધીમે ધીમે લોહી તથા તણખા–બળતરા થતું કે બળતરા વગરનું થોડું મુત્ર ઉતરે છે, તેને **મત્રોત્સંગ** કહેછે.

જે મનુષ્યના શરીરમાંના સાતે ધાતુઓ સુકાઈ ગયા હોય તેથી કેવળ ઝાંખરા જેવું શરીર લુખું થઇ ગયું હોય તથા ખેદ કે ચિન્તાથી શરીર કૃશ–દુર્બળ થઇ ગયું હોય તેવા મનુષ્યના બસ્તિ–પેઢુમાનું પિત્ત અને મુત્રાશયમાંનો વાયુ મુત્રનો ક્ષય કરેછે, તેથી તણખા ઉઠી બળતરા ઉત્પન્ન થાય છે તેને મૂત્રક્ષય કહે છે.

પેઢુના મુખની અંદર ઓચિંતી ગોળ, સ્થિર અને આમળા જેવડી ગોળી–ગાંઠ થાય છે, તથા તેની વેદના પથરીના સમાન હોય અને મુત્ર ઘણા કષ્ટથી ઉતરે તથા લોહી યુક્ત ઉતરે તેને **મુત્રગ્રંન્થી** કહે છે.

જે પુરૂષને મુત્ર કરવાની હાજત થઇ છે, છતાં સ્ત્રી સંગ કરે તો સ્થાનભ્રષ્ટ થએલા વાયુવીર્યને અવળે રસ્તે—ઉંચે ચઢાવી મુતરવાના પહેલાં કે પછી અડાયા છાણાની રાખ યુક્ત પાણી જેવું મુત્ર નીકળે તેને મુત્રશુક્ર કહે છે.

કસરત કરવાથી, ઘણો પંથ કરવાથી, તડકામાં ફરવાથી વિકાર યુક્ત થએલું પિત્ત પેઢુમાં પ્રવેશ કરી વાયુથી વિંટાઈ પેઢુ, લિંગ, યોનિ અને ગુદામાં બળતરા કરતાં હળદર જેવા રંગવાળુ કે લોહી સહિત મહા કષ્ટ સાથે ઘડીએ ઘડીએ ટીંપે ટીંપે મુત્ર ઉતરે તેને **ઉષ્ણવાત–ઉનવા** કહે છે.

પિત્ત, કફ અથવા એ બન્ને વાયુના રૂક્ષપણાના ગુણથી શુષ્ક બનાવી મુત્રનેઘટ કરી દે, તેથી પરાણે પીળુ, લાલ, ધોળું અથવા શંખના ભૂકા જેવું, કે ગોરોચંદનના ભૂકા જેવું અથવા એ સઘળા રંગોથી મિશ્ર જાડું અને બળતરા સહિત થોડુ થોડું મુત્ર ટપકે છે તેને **મુત્રસાદ** કહે છે.

શરીરે સુકાયલા તથા દુર્બલ થએલા પુરૂષના મળને વાયુ જ્યારે તેના માર્ગથી બાહાર ખેંચી લાવે છે ત્યારે તે મળ, મુત્રના માર્ગમાં આવે છે. તે વખતે મુત્ર કરતાં પરાણે મુત્ર ઉતરે છે અને તે મુત્રમાં મળ મળેલો હોય છે તથા તે મુત્રની વાસના મળ જેવી આવે છે તેને **વિવિઘાત** કહે છે.

ઘણું ઉતાવળું ચાલવાથી કે દોડવાથી, ઘણા લાંઘણ—ઉપવાસ કરવાથી, ઘણા ખેદથી, ગજા ઉપરાંત પરિશ્રમ કરવાથી, પથ્થર વગેરેનો શરીર ઉપર માર વાગવાથી, અને ઇંદ્રિચોળાવાથી—આવાં કારણોને લીધે બસ્તિ—પેઢુમાં ગોળ ગાંઠ પડી ગર્ભની પેઠે કઠણ થઇ જાય છે, તથા ફરકે છે, ત્યાં પીડશુળ આવે છે; ધ્રુજારી, બળત્રા થાય છે, મૂત્ર ટીપુ ટીપુ ટપકે છે, મૂત્રની વધારે છુટ કરવાથી કે ઇંદ્રિ દાબવાથી મૂત્રની એકદમ પુવારાની પેઠે ધાર છુટે છે અને થોડીવાર પછી ઇંદ્રિ ઉપર સોજો આવે છે

તથા ડુટીના નીચે સોચો ઘોંચાય તેથી પીડા થાય છે, **બસ્તિકુંડલ** કહે છે. આ વ્યાધી ભયંકર છે તથા તેની શરૂઆતમાં વાયુ પ્રાધાન્ય હોય છે તેથી થોડી બુદ્ધીવાળા જેવું તેવું જાણનારા વૈદ્યથી આ રોગ નિવારણ થતો નથી, જેમ શસ્ત્ર પ્રાણનો નાશ કરે છે. તેમ આ રોગ તુરત પ્રાણનો નાશ કરે છે અથવા વિષની પેઠે થોડીવાર પછી મરણ નિપજાવે છે.

[1]મૂત્રઘાતના ઉપાય.

જો વેદનાએ કરી સહીત મૂત્રઘાત હોય તો સ્નેહન તથા સ્વેદન કર્યા પછી સ્નેહવાળી વસ્તુઓનું વિરેચન-રેચ આપી ઉત્તરબસ્તિ દેવી. અથવા પ્રભાતકાળે બરૂ, ડાભ, કાસડો, અને ઝીપટો (કે કાંસકી ?) એઓનો કવાથ કરી થંડો થયા પછી તેમાં સાકર નાખીને પીવો. તેથી મુત્રઘાત મટે છે એમ **શુક્રાચાર્યનું** કહેવું છે ! અથવા કપૂરને પાણી સંગાથે ઘુટી કે એમનું એમ ચુર્ણ કરી કપડાની ઉપર લેપ કે ભભરાવી દીવટપેઠે લપેટી તે દીવટ ધીમે ધીમે ઇંદ્રિમાં મુકવી. અથવા ધાણા, તથા ગોખરૂ એઓના કવાથથી કે કલ્કથી પકાવેલું ઘી યોગ્ય માત્રાએ સેવન કરે તો, મૂત્રઘાત, મૂત્રકૃચ્છ અને વીર્યના આકરા દોષોનો નાશ કરે છે. આ **ધાન્ય ગોક્ષુરક ઘ્રૃત** કહેવાય છે. **અથવા** કાકડીના બીજોના કલ્ક બનાવેલ એક તોલાભાર લઇ તેમાં સિંધાલૂણ ૧ ટાંકભાર નાખી કાંજીની સાથે પીવો. **અથવા** પાડળ, જવખાર, લીંબડો અને તલ એ ટાંક બે બે ભાર લઈ તેઓના ખારા પાણી સાથે દારૂ બનાવી તેમાં તજ, એળચી, અને મરી નાખી પીવો. **અથવા** દારૂમાં ખાટા દાડિમોનો રસ નાખી તેમાં ન્હાની એળચીના અને સુંઠના ચૂર્ણનો પ્રતિવાસ[2] દઈ પીવો, એમ વૃંદનામા ગ્રંથનો કર્ત્તા કહે છે. **અથવા** શિલાજીતનું વિધિ સહિત સેવન કરવું. **અથવા** કોચાં ટાંક ૫, પીપર ટાંક ૧, એખરો ટાંક ૧, સાકર ટાંક ૧૦ અને કાળીદ્રાખ ટાંક ૧૦ એઓને ઝીણાં વાટી તેથી અરધ ભાગે (ગાયના) ઉના કરેલા દુધને ઠરવા દઇ તેમાં દુધ પ્રમાણે મધ અને ઘી નાખી પીએ તો વીર્યના રોકવાથી થએલો મૂત્રઘાત મટે છે. તથા વાંઝણી સ્ત્રી આ પ્રયોગ-ઔષધનું સેવન કરે તો, ગર્ભ ધારણ કરે છે. **સર્વસંગ્રહ અથવા** ચિત્રામૂળ, ઉપલસરી, કાંસકીનાં મૂળ, સીસમ, કાળીદ્રાખ, ઇંદ્રવરણાનું મૂળ, પીપર, પરવલ, મહુડો (કે જેઠીમધ ?) અને આમળાં એ સઘળાને એક એક તોલાભાર લઇ તેઓને પાણી તોલા ૦૨૪ અને તેટલાજ દુધમાં ઉકાળી ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે ઉતારી લઇ ગાળી કાહાડી તેમાં ગાયનું ઘી ૨૫૬ તોલા નાખી તે કવાથને ફરી પકાવવો જ્યારે સર્વ રસ બળી જાય અને એકલું ઘી રહે ત્યારે ઉતારી લઇ તેમાં વંશલોચન તોલા ૬૪ ભારનું ચૂર્ણ અને ૬૪ તોલા ખાંડ નાખી ત સાથે એકજીવ કરી નિરંતર નવટાંકના આશરે સેવન કરે તો, મૂત્રઘાત, પ્રદર, પ્રમેહ, સુવાવડના દોષ, સર્વ પ્રકારના વીર્યદોષ

---

૧ મૂત્રઘાત અને મૂત્રકૃચ્છ્રમાં વિશેષ અંતર નથી માત્ર એટલોજ અંતર છે કે, મૂત્રકૃચ્છ્રમાં મૂત્ર થોડું રોકાય અને પીડા ઘણી થાય છે અને મૂત્રઘાતમાં મૂત્રનું રોકાણ વિશેપ થાય પણ પીડા ઓછી હોય છે. ભા. કર્ત્તા,

૨ કવાથ કે હીમ વગેરે પીવાની વખતે તેમાં કોઇ વસ્તુનો ભૂકો ભભરાવામાં આવે તેને પ્રતિવાસ કહે છે.

મૂત્રકૃચ્છ મૂત્રદોષ, યોનિદોષ, તેમજ રક્તદોષનો નાશ કરે છે. તથા ગર્ભદાતા, યૌવનદાતા, વીર્યદાતા, અને રોગ નાશક છે-આ **ચિત્રકાદ્ય** ઘૃત કહેવાય છે. એમ **ચરકમુનિનું** કહેવું છે. **અથવા** ત્રિફળાના સમાન ગોળ નાખી કવાથ કરી તેમાં દુધ (ગાયનું) નાખીને પીવાથી મૂત્રઘાત મટે છે. **અથવા** પાડળ, અરલુઓ, લિંબડાની અંતર છાલ, હળદર, ગોખરૂ, એળચી, તજ અને તમાલપત્ર એ બરાબર લઇ એઓનો કવાથ કરી તેમાં ત્રિફળાનું ચૂર્ણ અને ગોળ નાખી પીવો. **અથવા** રમણિક રસિલી રમણી સાથે રમણ કરવું જેથી મૂત્રઘાત મટે છે એમ **આત્રયજીનું** કહેવું છે. **અથવા** કાકડીનાં બીજ, ત્રિફળા અને સિંધાલૂણ એ સઘળાં બરોબર લઇ, ઝીણાં વાટી વસ્ત્રગાળ કરી ઉના પાણી સાથે પીએ તો મૂત્રનું રોકાણ થતું મટે છે. **અથવા** તલસરાંનો ખાર કાડી ટાંક ૨ ભાર દહિ તથા મધ સાથે સેવન કરવાથી મૂત્ર રોકાયું હોય તે મટે છે. **અથવા** તલનાં તલસરાંને બાળી તેની રાખ લેવી તથા તે રાખ મધ અને દુધની સાથે પીવાથી પેસાબ અટકયો હોય તે તથા પેસાબમાં લાહ્ય બળતી હોય તે તુરત મટે છે. **અથવા** દારૂહળદરનો કવાથ કરી મધ નાખી પીવો. [1]**અથવા** ચંબેલી (જાઈની જડ) ને બકરીના દુધમાં વાટી પીવાથી ઉનવા મટે છે. **અથવા** કમળનાં મુળીયાંને તેલમાં પકવી ગાયના મુત્રમાં વાટી કે ગાયની છાશ સાથે પીવાથી આકરો ઉનવા પણ મટે છે. અથવા જે તલાવમાં હમેશાં પાણી ભર્યું રહેતું હોય તે તલાવની માટી લાવી તેમાં કપડું રગદોળી ઇંદ્રિ, યોનિ વા પેઢુ ઉપર તે કપડું મુકે તો, ઉનવા મટે છે. અથવા એક ઇંટને ઉની કરી તેના ઉપર મુત્રવાની જે તેમાંથી ઉની વરાળ નીકળે તે વરાળનો બાફ ઇંદ્રિ તથા યોનિને આપવાથી ઉનવા મટે છે. **હિતોપદેશ** :અથવા ઠંડા પાણીના કુંડમાં પેસવાથી ઉનવા મટે છે.

મુત્રકૃચ્છ-મુત્રરોધ-મુત્રઘાત-ઉનવાનો અધિકાર સંપુર્ણ.

અશ્મરી-પથરીનો અધિકાર

પથરીનાં નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ.

પિતા તથા માતાના દોષથી, અથવા મુત્ર રોકવાથી કે-અત્યંત કુપથ્ય કરવાથી મિથ્યા આહાર વિહાર કરવાથી પથરીનો રોગ થાય છે. તેના ચાર પ્રકાર છે એટલે વાયુથી, પિત્તથી કફથી અને વીર્યથી પથરી થાય છે. વીર્યના રોધથી થએલી પથરી સિવાય બીજી પથરીઓમાં વિશેષે કરીને કફ મળેલો હોય છે કેટલાક ગ્રન્થકારો તો ચારે જાતિની પથરીઓમાં કફ મળેલો માને છે. એ સર્વ પથરીઓમાં વખતસર આષધો ન કરવામાં આવે તો તે મનુષ્ય નિશ્ચે મરણને શરણ થાય છે. જે વખતે પેઢુમાં વાયુ વીર્ય સહિત મુત્રને કે પિત્ત સહિત કફને સુકવી દે છે તેથી તેની પથરી થાયછે. જેમ ગાયના પિત્તામાં ગોરોચન જામીને વધે છે તેમ ધીરે ધીરે તે પથરી પણ શુક્રાદિના સુકાવાથી તેનો જમાવટ થઇ પથરી બંધાય છે. સઘળી પથરીઓ ઘણા દોષોના સમાગમથી થાય છે.

---

૧ આને મૂત્ર રોકાયું હોય તો યોનિનું મર્દન કરવું. આત્રેય સંહિતા.

પથરીનું પુર્વરૂપ.

પેઢુમાં આફરો. પેઢુની આસપાસ વિશેષ પીડા, મુત્રમાં બકરાના જેવી વાસના, તાવ અને અરૂચિ થાય તો જાણવું કે પથરીનો રોગ થશે.

પથરીના સામાન્ય લક્ષણ.

પથરી થવાથી ડુંટીમાં, બત્રવાહીની નસોમાં તથા પેઢુમાં શુળો આવે છે, મુત્રનો માર્ગ રોકાય છે તેથી મુત્રધાર વચમાં છેદાય છે. પથરી મુત્રમાર્ગમાંથી આઘી ખસી જ્યારે નીચે ઉતરે છે ત્યારે મુત્ર વચમાં આછું મળગુગરૂં મુત્ર ઉતરે છે અને જો મુત્ર માર્ગમાં પથરીના નીચે ઘસારો પડે કે મુત્રમાર્ગ છવાઇ જાય તો લોહીમી મળેલું મુત્ર ઘણી પીડા સહિત ઉતારે છે. તથા પરાણે પેસાબ થાય છે.

જુદા જુદા દોષોના લીધે થએલી પથરીઓના જુદાં જુદાં લક્ષણો.

જો **વાયુ**ના ત્રાસવાળી પથરી હોય તો બહુ પીડા સાથે વારંવાર મૂત્ર ટીપે ટીપે ઉતરે છે તે વખતે દાંધને કચરડે છે કપે છે ઇંદ્રિને દબાવે છે, ડુટીને ચોળે છે, ઉપરાઉપર કરાંઝયા કરે છે, અને બરાડા પાડયા કરે તથા અધોવાયુની સાથે મૂત્ર તથા મળ ઉતરે છે. આ પથરીનો રંગ કાળો તથા લુખો અને કાંટાના સમાન વા તે ઉપર કાંટા જેવી કાંકરી જણાય છે.

જો **પિત્ત**ના ત્રાસવાળી પથરી હોય તો પેઢુમાં બળતરા થાય છે. ઇંદ્રિને અડતાં ઉની લાગે છે, અને તે પથરીનો રંગ બદામના છોતરા જેવો, પીળો, ધોળો કે રાતો પણ હોય છે, તથા કદમાં ભીલામાના ઠળીઆ જેવડી હોય છે.

જો **કફની** ત્રાસવાળી પથરી હોય તો, પેઢુમાં અત્યંત પીડા, પેઢુનો સ્પર્સ કરતાં ઠંડુ તથા ભારે જણાય છે, અને આ પથરી ચીકણી-લીસી, ધોળી, તથા કુટડા ઇંડા જેટલા કદવાળી ચમકતી હોયછે. (આ પથરી ઘણું કરી બાળકોનેજ થાય છે.)

મૈથુન કરવાની ઇચ્છા થયા છતાં વીર્યને પરાણે રોકી રાખવાના કારણથી તે પવન, સ્થાન ભ્રષ્ટ થએલા વીર્યને લિંગના તથા અંડકોષના વચમાં રહેલા મૂત્રાશયના મુખમાં એકઠું કરી સુકવી દેછે, તેથી તે શુષ્ક વીર્ય પથરીરૂપ બને છે; એટલે પેઢુમાં પીડા-શૂળ, પેશાબ કરતાં તણખાં ઉઠે છે બળતરા થાયછે, પરાણે પરાણે પેશાબ ઉતરેછે, અંડકોષમાં સોજો કે ઉનવા થાયછે, તથા પેઢુને દબાવતાં પથરી અંદર લીન થઈ જાય ત્યારે વીર્ય મૂત્રના માર્ગેથી ઉતરે છે તેને **શુક્રાશ્મરી** કહે છે. આ પથરી મોટી ઉમરવાળાનેજ થાય છ.

એ વીર્યની પથરી જ્યારે વાયુથી વીખરાઇ જાય ત્યારે કાંકરી કે રેતીરૂપ થઇ જાય તેને **શર્કરા** કહે છે, તેમાં મોટી કાંકરીને **શર્કરા** અને ન્હાની કાંકરી-રેતીને **સીકતા** કહે છે, અર્થાત્ શર્કરા અને સિકતા એ બે રોગમાં એટલોજ ભેદછે. જો પેઢુમાંનો વાયુ સુલટી રીતે ચાલે તો તે કાંકરી મૂત્ર સાથે બાહાર પડે છે અને જો ઉલટી રીતે ચાલે તો મૂત્રના માર્ગમાં તે કાંકરી ચોટી રહે છે.

કાંકરી તથા રેતીનો ઉપાય.

શરીર દુબળું, ગ્લાનિવંત, કૃશતા, કુખમાં શુળો, અરૂચી, શરીર પીળું પડે, મૂત્રઘાત (ઉનવા) થાય, તરસ લાગે, હૃદયમાં પીડા અને ઉલટી થાય છે.

પથરીનું અસાધ્યપણું.

પથરી કે કાંકરી વા રેતીના રોગીને જો ડુંટી તથા અંડકોષમાં સોજો આવે, મુત્ર રોકાય અને વ્યથાથી આતુર થયો હોય તો તે મરણ પામે છે.

પથરીના ઉપાય.

વાયુની પથરી માટે સુંઠ, અરણી. પાષાણભેદ, સરગવો, વરણો ગોખરૂ, સીવણનાં મુળ અને ગરમાળાનો ગોળ એઓનો કવાથ કરી તેમાં હિંગ, જવખાર, અને સિંધાલૂણ એઓનું ચૂર્ણ નાખી પીવાથી પથરી મુત્રકૃચ્છ્ર, કોઠાનો વાયુ. કેડનો વાયુ, સાથળનો વાયુ, ગુદામાં અને લિંગમાં રહેતો વાયુ નાશ થાય છે, અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે અન વગેરે સારી રીતે પચે છે-આ **સુંઠયાદિ કવાથ** કહેવાય છે. અથવા એળચી, પીપર, જેઠીમધ, પાષાણભેદ, નગોડનાં બીજ, ગોખરૂ, અરડુસો અને એરંડો એઓના કવાથમાં શુદ્ધ[1] કરેલી પકાવેલી શિલાજીત અને સાકર નાખી કવાથ પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે—આ એલાદિકવાથ કહેવાય છે.

અથવા કોળાના રસમાં શેકેલી હિંગ નાંખી પીએ તો પેડુનો દુખાવો અને પથરીનો નાશ થાય છે. અથવા સુંઠ, ગોખરૂ અને વરણાની છાલ એઓનો કવાથ કરી તેમાં તેમાં ગોત્ર અને જવખાર નાખીને પીવાથી લાંબા કાળની પથરી હોય તોપણ મટે છે. અથવા ગોખરૂનું ચુર્ણ કરી ટાંક ૫ ભાર મધ મેળવી ઘેટીના દુધમાં ૭ દીવસ પીએ તો પથરીનો રોગ મટેછે, અથવા વરણાનો કવાથ કરી તેમાં વરણાના મુળનોજ કલ્ક નાખી પીવાથી પથરી મટેછે. અથવા સરગવાના મુળનો કવાથ કરી નવશેકો હોય તે વખતે પીવો. અથવા આદુ, જવખાર, હરડે અને દારૂહળદર અથવા મળયાગીરી ચંદન એઓનો કવાથ કરી તેમાં હિંગ નાંખી પાવાથી કે, એઓનું ચુર્ણ કરી દહીના મંડ સાથે પીવાથી ભયંકર પથરી પણ તુરત મટે છે. અથવા વરણાની છાલ તોલા ૪૦૦ લઇ તેનો ચોગણા પાનીમાં કવાથ કરી જે વખતે ચોથા ભાગનું પાણી રહે તે વખતે બાકી રહેલા વજન જેટલો (૧૦૦) તોલા ગોળ નાખી ચાસણી જેવો ઘટ થાય ત્યાં સુધી પકાવી તેમાં સુંઠ કાકડીનાં બીજ, કોળાંના બીજ, ગોખરૂ, પીપર, પાષાણભેદ; પદ્મક, બેહેડાંની બીજ, શુદ્ધ મણશીલ. અલવો, સરગવો, દ્રાખ એળચી, શુદ્ધ શીલાજીત હરડે, અને વાવડીંગ એ પ્રત્યેક પદાર્થો ચાર ચાર તોલા ભાર લઇ તેઓનું ઝીણું ચુર્ણ કરી ચાસણી સાથે એકજીવ કરી પછી સુંદર પાત્રમાં ભરી લેવો. પથ્ય ભોજનનો નિયમ રાખી નિરંતર ચાર તોલા ભાર સેવન કરે તો સર્વ દોષો સહિત ઉત્પન્ન થએલી પથરીઓ તરત મટે છે. આ **વરૂણક ગુડ** કહેવાય છે અથવા મજીઠ, કાકડીનાં બીજ, જીરૂ, વરીઆળી આંમળાં, બોરનો સીજ, ગુદ્ધ ગંધક અને શુદ્ધ મણશીલ એ સઘળાં બરાબર લઇ ઝીણાં વાટી ટાંક ૧ ભાર પ્રસન્નતાથી નીરંતર મધ સાથે શેવન કરે તો પથરી મટે છે અથવા ૮ તોલાભાર કળથીનો કવાથ કરી તેમાં સિંધાલૂણ માસા ૨ અને છરપંખાનો રસ માસા ૨ નાંખી પીવાથી પથરી જાય છે. એમ **ભાવમિશ્રનું** કહેવું છે અથવા હળદરનું ચુર્ણ ટાંક ૫ તથા ગોળ ટાંક ૧૦ એ બેને એકત્ર કરી તુંસોદકની

૧ આત્રેયજી કહેછેકે—આ કવાથમાં એરંડાને બદલે ત્રાંગળાં નાખી કવાથ કરી તેમાં એરંડીયું શીલાજીત અને સાકર નાખી પીવો.

સાથે માસા ૧ ભાર સેવન કરવાથી પથરી ઇંદ્રિદ્વારા ખરી પડે છે અથવા સંચળ મધ, દુધ, અને તલસરાની રાખ, એ સઘળા દારૂમાં નાખી ત્રણ દિવસ પીએ તો, પથરીનો નાશ થાય છે. **અથવા** તલસરાનો ખાર ટાંક ૨ તથા મધ ટાંક ૫ ગાયના દુધની સાથે ૧૫ દિવસ સેવન કરે તો પથરી નિશ્ચે નાશ પામે છે. **અથવા** ગોળ, અને કાકડીની જડ બે બે ટાંક ભાર લઈ તેને રાત્રે ભીજવી પ્રભાતે તેજ પાણીમાં તેને લસોટી ગાળી લઇ ૭ દિવસ પીએ તો પથરી ઇંદ્રિદ્વારા ખરી પઢે છે. **રાજમાંર્ત્તડ.**" **અથવા** કળથી સિંધાલૂણ, વાવડીંગ, લોહભસ્મ, સાકર, કપુર, જવખાર, કોળાનાં બીજ અને ગોખરૂ; એઓનો કલ્ક વરણાના કવાથમાં નાખી તેમાં ગાયનું ઘી અનુમાન પ્રમાણે નાખી તેમાંથી તોલા ૪ ભાર નિત્ય સેવન કરે તો, અસાધ્ય રૂપ સર્વે પથરીઓ, મૂત્રકૃચ્છ, અને મુત્રઘાત અને મુત્રનું રોકાણ એટલા રોગોનો નાશ કરે છે-આ **કુળથાદ્યઘૃત** કહેવાય છે. એમ વૃંદમાં લખેલું છે.

પથરીના રોગનાં પથ્યાપથ્ય.

જુના સાઠી ચોખા, સામો, કોદરા, દાળ, જવ, ઘહું, કળથી, તુવરનીદાળ, મગ, ગાયનું દુધ તથા ઘી, ટીંડસાનુંશાક, સિંધાલૂણ, તાંદળજો, સ્નાન, અને સ્નેહન વગેરે પથ્ય-સેવવા યોગ્ય છે.

મળ—મુત્રના વેગને રોકવા, ભારે અન્ન, દિવસે સુવું, એક જગ્યાએ બેસી રહેવું, દહી, નવું પાણી, ગોળ, માંસ, કફકારી વસ્તુઓ, શ્રમ મૈથુનાદિ કુપથ્ય છે.

પથરીનો અધિકાર સંપુર્ણ.

પ્રમેહનો અધિકાર.

પ્રમેહ થવાનાં મુળ કારણો.

ઘણું એક સ્થળે, બેસી રહેવાથી, ઘણું સુઇ રહેવાથી, ઘણું દહી ખાવાથી, નવા અન્ન તથા નવા પાણીનાં સેવનથી, બકરા કે ઘેટાના માંસના ખાવાથી નવાં પાન અને કફને કરનારા પદાર્થો ખાવાથી તથા અતિશ્રમ અતિ મૈથુન કરવાથી, સ્પપ્નમાં સ્ખલીત થવાથી. તડકે રહેવાથી, વિરોધી ભોજનથી, ગરમ વસ્તુઓથી ચણો દારૂ પીવાથી, ખાટા, કડવાં. કે તીખા રસના સેવનથી બગડેલું દુધ ખાવાથી અને વિશેષ કસરત કરવાથી પ્રમેહ પરમીયાનો રોગ થાય છે.

ત્રણે દોષના પ્રમેહની સંપ્રાપ્તિ તથા પાસેનાં નિદાન.

કફ મુત્રાશયમાં રહેલા મેદને, માંસને, અને શરીરના જળને દૂષિત કરી કફના પ્રમેહોને જન્મ આપે છે, એજ પ્રમાણે ઉષ્ણ પદાર્થથી વધેલું પિત્ત પણ સૌમ્યધાતુ કફ વગેરેનો ક્ષય કરી મેદાદિ પદાર્થોને દૂષિત કરી પિત્તના પ્રમેહોને જન્મ આપે છે. અને કફ આદિ સર્વ ધાતુઓ ક્ષીણ થતા વાયુ પણ શુદ્ધ . માંસ, સ્નેહ મજ્જા અને ક્લેદને પેઢુની નસોના મુખમાં પ્રાપ્ત કરી વાયુના પ્રમેહને જન્મ આપે છે.

પ્રમેહોની સંખ્યા.

કફ કોપથી ઉત્પન્ન થતા ૧૦ પ્રમેહો, (સાધ્ય છે.) પિત્ત કોપથી ઉત્પન્ન થતા ૬ પ્રમેહો (કષ્ટસાધ્ય છે) અને વાયુના કોપથી ઉત્પન્ન થતા ૪ પ્રમેહો (અસાધ્ય) થાય છે કફના પ્રમેહો સાધ્ય છે તેનું કારણ એજ કે એકલા મેદાદિના દુષિતપણાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને કર્ષણરૂપ એક ક્રિયાથીજ નાશ થાય છે. પિત્તના પ્રમેહો કષ્ટસાધ્ય કહે- કારણ એજકે કફ વગેરે સૌમ્ય ધાતુઓનો ક્ષય થવા ઉપરાંત મેદ આદિના દુષિતપણાથી થાય છે અને મીઠી તથા લુખી વગેરે વિષમ ક્રિયાથી નાશ થાય છે. અને વાયુના પ્રમેહોને અસાધ્ય કહેવાનો એ હેતુ છે કે સર્વ ધાતુના ક્ષયપણાથી થાય છે અને શરીરને વીખી નાખે છે. તેથી તે સર્વ શરીર વ્યાપી વ્યાધિ હોવાથી મટતા નથી.

પ્રમેહનાં નામો.

ઉદક ૧, ઈક્ષુ ૨, સાંદ્ર ૩, સુરા ૪, પિષ્ટ ૫, શુક્ર ૬, સિકતા ૭, શીત ૮, શનૈ ૯, લાલા, ૧૦, (આ દશ કફના) ક્ષાર ૧૧, નિલ ૧૨ કાલ ૧૩ હારિદ્ર ૧૪. માંજીષ્ટ ૧૫, રક્ત ૧૬ (આ છ પિત્તના) વસા ૧૭ મજ્જા ૧૮, ક્ષૌદ્ર ૧૯, હસ્તિ ૨૦. (આ ચાર વાયુના છે.)

વાગભટ, ચર્ક મુનિ, ભાવમિશ્ર, માધવાચાર્ય, સુશ્રુતાદિઓના મત પ્રમાણે ઉપર કહેલા ૨૦ જાતિનાજ પ્રમેહ છે; પરંતુ **આત્રેયજીના** મત પ્રમાણે ૨૬ છે એટલે ૨૦ ઉપર કહ્યા તે અને પૂય ૧, તક્ર ૨, પીડિતકા, ૩, શર્કરા ૪. ઘૃત ૫ અને અતિમુત્ર ૬ આ છ મળીને ૨૬ માનેલ છે.

પ્રમેહનું પૂર્વ રૂપ.

દાંત વગેરેમાં મેલ ઘણો આવે, હાથ તથા પગમાં બળતરા, શરીરમાં ચીકણાપણું તરશ ઘણી લાગે અને મ્હોં મીઠું રહ્યા કરે તો, જાણવું કે પ્રમેહ થશે.

પ્રમેહનાં સામાન્ય લક્ષણ.

વિશેષ કે પાતળી ધાતુઓના સંબંધથી મેલું મૂત્ર-ઉતરે તથા વારંવાર મુત્રવું પડે અને ઘણું જાડું કે ઘણું પાતળું મુતરે તો જાણવું કે પ્રમેહનો રોગ છે. (**ચિકિત્સા ક્રમ કલ્પ વાલ્લિનો કર્ત્તા** કહે છે કે-પ્રમેહમાં વીર્ય સહિત મૂત્રનું પડવું. શોષ અને અંગ દુબંલ થાય છે.)

પ્રમેહ રોગમાં દોષ અને દુષ્યો એનાં એજ હોય છે; છતાં પણ સંયોગની અનેકતાનાલીધે મુત્રના રંગમાં ફેરફાર થાય છે. તે ઉપરથી પ્રત્યેક પ્રમેહના જુદા ભેદ પાડેલા છે તે નીચે પ્રમાણે.

કફના દશ પ્રમેહોનાં લક્ષણ.

જો આછું કે સ્વચ્છ મુતરે કિંવા ઘણું થોડું, ઠંડુ, પાણી જેવું, અથવા ઘણું મુતરે. રંગે ધોળું, ગંધ રહિત, કાંઇક જાડુ તથા ચીકણું મુતરે તો **ઉદર પ્રમેહ** જાણવો.

જો શેલડીના રસ જેવું મીઠું તથા ઝાઝું ઉતરે તો **ઇક્ષુ પ્રમેહ** જાણવો.

જો રાતવાસો રહેતા મુત્ર જાડું થઇ જાય તો **સાંદ્ર પ્રમેહ** જાણવો.

જો દારૂ જેવી વાસના વાળું મુત્ર ઉતરે તથા રાતવાસી રાખતાં કે પાત્રમાં પડેલું ઉપરથી સાફ અને નીચેથી મેલું મુત્ર જણાય તો **સુરા પ્રમેહ** જાણવો.

જો લોટ જેવું કે લોટ મેળવેલા પાણી જેવું ધોળું તથા ઝાઝુ મુતરે અને રૂવાડાં ઉભાં થઇ જાય તો **પિષ્ટ પ્રમેહ** જાણવો.

જો વીર્ય જેવું કે વીર્યથી મળેલું મુત્ર ત - **શુક્ર પ્રમેહ** જાણવો.

જો ઝીણી રેત જેવી તથા એક એકના મેલાપ . રહિત કફની કણીઓ મુત્રમાં ઉતરે તો **સિક્તા પ્રમેહ** જાણવો.

જો કેટલીક વાર મીઠું અને કેટલીક વાર ટાઢું કિંવાવારંવાર મુતરેતો **શીત-પ્રમેહ** જાણવો.

જો ધીમે ધીમે ઘણું થોડું મુત્ર ઉતરે તો **શન પ્રમેહ** જાણવો.

જો લાળના જેવા તાતણાવાળું ચીકણું મુત્ર ઉતરે તો **લાલાપ્રમેહ** જાણવો.

પિત્તના છ પ્રમેહોન લક્ષણ.

જો ખ.રા પાણીના જેવી ગંધવાળું વર્ણરસ અને સ્પર્શવાળું મુત્ર ઉતરે તો **ક્ષાર પ્રમેહ** જાણવો.

જો લીલટાંચપક્ષના રંગ જેવું લીલું મુત્ર ઉતરે તો **નીલપ્રમેહ** જાણવો.

જો કાજળ જેવા રંગવાળું મૂત્ર ઉતરે તો **કાળ પ્રમેહ** જાણવો.

જો હળદર જેવા રંગવાળું બળતરા સહિત અને તીખું મુત્ર ઉતરે તો **હારીદ્ર પ્રમેહ** જાણવો.

જો કાચા પદાર્થના જેવા ગંધવાળું (આમગંધિ) કિંવા દુર્ગંધ યુક્ત મજીઠના ઉકાળા જેવું મૂત્ર ઉતરે તો **માંજીષ્ટ પ્રમેહ** જાણવો.

જો માંજીષ્ટ પ્રમેહમાં બતાવેલા રંગનું ગંધયુક્ત ઉનું તથા ખારા સ્વાદ યુક્ત વશેષ રાતું લોહી જેવું મૂત્ર ઉતરે તો **રકતપ્રમેહ** જાણવો.

વાયુના ૪ પ્ર હોનાં લક્ષણ.

જો વારંવાર ચરબીથી મળેલું મુત્ર ઉતરે તો, **વસાપ્રમેહ** જાણવો.

જો મજ્જા–પેશીથી મળેલું વારંવાર મૂત્ર ઉતરે તો, **મજ્જા પ્રમેહ** જાણવો.

જો મીઠું, તુરૂં, અને લુખું મૂત્ર ઉતરે તો, **ક્ષૌદ્રપ્રમેહ** જાણવો.

જો ઘેલા હાથીનો મદ ઝરે તેમ મુત્ર ઝર્યા કરે કિંવા વેગ વગરનું અટકાયત-વાળું મૂત્ર ઉતરે તો **હસ્તિ પ્રમેહ** જાણવો.

કફ પિત્ત તથા વાયુ સંબંધી પ્રમેહોના ઉપદ્રવ.

ખાધેલું પ નહિં, અરૂચિ, ઉલટી, નિદ્રા, ઉદરસ અને શળીખમ એટલા કફ પ્રમેહના ઉપદ્રવો છે.

મૂત્રાશય–પેડુમાં તથા લિંગમાં સોયો ઘોંચાયા જેવી પીડા જો નીકલે, અંડ-કોષમાં ફાટ, તાવ, મૂર્છા, ખાટા, ઓડકાર, અતિસાર અને તરસ એટલા પિત્ત પ્રમે-હના ઉપદ્રવો છે.

ઉદાવર્ત્ત, કંપારો, છાતી તથા ગળામાં દુખાવો કે ઝલાઇ જવું, શુળ, શોષ, સુકી ઉધરસ, શ્વાસનું થવું, તથા ઉંઘ આવે નહીં અને સરવે રસ ખાવાની ઇચ્છા રહે એટલા વાયુ પ્રમેહ ઉપદ્રવો છે.

પ્રમેહનાં અસાધ્ય લક્ષણ.

જે પુરૂષ ઉપર કહેલા ત્રણે દોષના ઉપદ્રવોથી સહિત પ્રમેહ રોગવાળો હોય, ઘણું મુતરતો હોય, અને પ્રમેહની દશ પીઠિકાઓએ કરી વિશેષ પીડાતો હોય તો, તે પ્રમેહ રોગી મરી જાય છે. અથવા જે પ્રમેહ રોગવાળાને મૂર્છા, ઉલટી, તાવ, શ્વાસ, ઉધરસ, વિસર્પ અને ભારે પણ એટલા ઉપદ્રવે ઘેરી લીધો હોય તો તેને પરાણે પરાણે ઔષધ લાગુ પડે છે અથવા જેને જન્મથી કે બાપ દાદાની પરંપરાથી વારસામાં મળેલો પ્રમેહ થયો હોય અથવા ઘણા વખતથી પ્રમેહ થયો હોય છતાં ચિકિત્સા (વ્યાધિ મટવાના ઉપાય) ન કરે તો, તે મધુ પ્રમેહનુંરૂપ ધારણ કરે છે તેથી તે પણ અસાધ્ય સમજવો.

આત્રયજીના મત પ્રમાણે વિશેષ છ પ્રમેહનાં લક્ષણ.

જો છાશ જેવું તથા છાશના ગંધ જેવું મુત્ર ઉતરે તો તક પ્રમેહ જાણવો મુત્રમાં વાયુની કણીયો પડે તો **પીડિકા પ્રમેહ** જાણવો.

જો સાકર જેવું મીઠું તથા સાકર જેવા વર્ણવાળું મૂત્ર ઉતરે તો **શકાર–સાકરીઓપ્રમેહ** જાણવો.

જો ઘી જેવા સ્વાદ અને વાસનાવાળું મુતર ઉતરે તો **ધૃતપ્રમેહ** જાણવો,

જો વારંવાર ઘણું મુતર ઉતરતું હોય તથા નિર્બળ શરીર પડી ગયું હો તો **અતિ મુત્ર પ્રમેહ** જાણવો.

જો મુતરની અંદર રસી પડયા કરે અથવા રસી જેવી વાસનાવાળું મુતર હોય તો પૂયપ્રમેહ જાણવો.

પ્રમેહની દશ પીડિકાનાં નામ તથા લક્ષણ.

પ્રમેહ રોગ થતાં બરાબર રીતે ઔષધ પ્રયોગ તગા માવજત કરવામાં આવે નહિં, તેથી પ્રમેહ રોગીના મર્મ સ્થાનમાં તથા ઘણા માંસ વાળા પ્રદેશમાં ફોલ્લીઓ થઇ આવે છે તે દશ જાતિની છે—એટલે શરાવિકા ૧, કચ્છપિકા ૨, જાલિની ૩, વિનતા ૪, અલજી ૫, મસૂરીકા ૬, સર્ષપિકા ૭ પુત્રિણી, ૮ વિદારિકા ૯ અને વિદ્રધ ૧૦, આ દશ પ્રકારની ફોલ્લીઓ છે, તેમાં જે ફોલ્લી અંતરમાં ઊંચી, વચમાં નમેલી અને કાળાશ પઢતી હોય તે **શરાવિકા** કહેવાય છે. જે ફોલ્લી બળતરાવાળી 'કાચબાની પીઠ જેવી અને જેનો પૃષ્ટ જેવી ભાગ સરસવ પ્રમાણે થાય છે તે **કચ્છપિકા** કહેવાય છે, જે ફોલ્લીમાં બળતરા બહુ થાય અને ન્હાની નસોના ગુચ્છામાં હોય તે **જાલિની** કહેવાય છે. જે ફોલ્લી ઉંડી પીડા વાળી, મોટી. ભીની, બરઠા તથા પેઢુ ઉપર થનારી અને આશમાની રંપ વાળી તે **વિનતા** કટેવાય છે. જે ફોલ્લી રાતી, કાળી, ઝીણી, ફોલ્લીઓથી વીંટાયલી અતિ ભયંકર હોય છે તે **અલજી** કહેવાય છે ને ફોલ્લી મસૂરની દાળ જેવા રંગવાળી ટે આકારવાળી હોય તે **મસૂરીકા** કહેવાય છે. જે ફોલ્લી ધોળી સરસવ જેવી રંગ તથા દેખાવમાં હોય તે **સર્ષપિકા** કહેવાય છે. જે ફોલ્લી મોટી અને અન્ન ઝીણી ફોલ્લીઓથી વ્યાસ હોય તે **પુત્રિણી** કહેવાય છે, ફોલ્લી ભોંય કોળાના જેવી ગોળ, કઠણ તથા ભોંય કોળાના જેવાના રંગવાળી તે **વિકારિકા** કહેવાય છે. અને

જે ફોલ્લી વિદ્રધિના લક્ષણો કે, જે આ ગ્રંથના પંદરમા તરંગમાં કહેવામાં આવશે તે તે લક્ષણોએ કરી સહિત હોય તે **વીદ્રધિ** કહેવાય છે.

જે પ્રમેહ જે દોષવાળો હોય તે પ્રમેહનો ફોલ્લી પણ તેજ દોષવાળી થાય છે તથા પ્રમેહ રોગી વિના જે માણસનું મેદ બગડયું હોય તેને પણ આવી ફોલ્લીઓ થાય છે અને જ્યાં સુધી તે ફોલ્લીઓની ગાંઠ પુરતી બંધાઇ ન હોય ત્યાં સુધી નજરે પડતીનથી.

આ ફોલ્લીઓનું અસાધ્યપણું તથા તેમના ઉપદ્રવો.

ગુદા, છાતી, મસ્તક, ખભા, પીઠ અને મર્મસ્થાનમાં થઈ હોય તથા મંદાગ્નિ વાળાને થઇ હોય તો અસાધ્ય જાણવી તથા જે ઉપદ્રવ એટલે તરશ, ઉધરસ, માંસનો સંકોચ, મોહ, હેડકી, મદ, તાવ, વિસર્પ અને સાંધાઓનું કે મમસ્થાનોનું અકડાવું એ- ટલા ઉપદ્રવો—પિડિકા—ફોલ્લીઓના છે તે સહિત હોય તો તે રોગી મરણ પામે છે.

પ્રમેહના ઉપાય.

પ્રમેહ રોગવાળાને પેહેલાં કાંગ—ખુપકલા, તથા સરસવ વગેરેથી પકવેલા તેલવડે પ્રમેહ રોગીને સ્નિગ્ધ કરી પછી ઉલટી રેચ કરાવી સુરસાદિ કવાથમાં સુંઠ દેવદાર તથા મોથ નાખી તેથી નિરૂહ બસ્તિ આપવી. જો બળતરા થતી હોય તો, તેલ વગરના ન્યગ્રો ધાદિ કવાથથી નિરૂહબસ્તિ આપી પછી ઔષધોપચાર કરવા.

જો **વાયુની** પ્રબળતાવાળા પ્રમેહો હોય તો ઘણું કરીને સ્નેહપાન કરાવવું. અથવા **કફના** પ્રમેહ હોય તો નાગરમોથ, હરડેદળ, કાયફળ અને લોદર એઓનો કવાથ કરી તેમાં મધ નાખી પીવો. અથવા વાવડીંગ, આસંદરાની છાલ, કાળીપાડ અને ધામણ, એઓનો કવાથ કરી તેમાં મધ નાંખીને સેવન કરવાથી કફના પ્રમેહો નાશ થાયછે. **પિ- ત્તના** પ્રમેહો હોય તો "કાળાકમળની જઠ, શાદડનુંમૂળ, ઇંદ્રિજવ, ધાવડાની છાલ, આ- મલીની છાલ, આમળાં અને લીંબોળી કે લીંબડાનાં પાંદડાં એઓનો કવાથ કરી તેમાં સાકર નાંખી પીવો. અથવા રક્તરોહીડાનો કવાથ કરી તેમાં મધ નાખી પીવાથી **ઉદક** પ્રમેહ મટેછે. તેજ પ્રમાણે લીલીધરો કે અરણીનો કવાથ કરી તેમાં મધ નાખી પીવાથી **ઇક્ષુ** પ્રમેહ, તથા ઉપલેટ, પિત્તપાપડો, કડુ અને સાકરના કવાથથી ઇક્ષુ પ્રમેહ, અથવા અરણીનુંમૂળ, પાડળ, ધમાસો અરલુઓ અને ખાખરાનું મૂળ એઓના કવાથથી પણ ઇક્ષુ પ્રમેહ મટે છે. લીંબડાના કવાથમાં મધ નાખી પીવાથી **સુરા** પ્રમેહ, ચિત્રકના કવાથમાં મધ નાખી પીવાથી **સિકતા** પ્રમેહ. ખેરના કવાથમાં મધનાખી પીવાથી **શનૈ**પ્રમેહ, કાળી પાડના કવાથમાં મધ નાખી પીવાથી **ક્ષાર**પ્રમેહ અથવા સુંદર ઓના સંભોગથી ક્ષાર પ્રમેહ. અગરના કવાથમાં મધ નાખી પીવાથી **પિષ્ટ**પ્રમેહ. બે જાતની ઉપલસરી કે બન્ને જાતની હળદરના કવાથમાં મધ નાખી પીવાથી **સાંદ્ર**પ્રમેહ. પીપરના કવાથથી **નીલ** પ્રમેહ. ગરમાળાના કવાથથી **હારિદ્ર**પ્રમેહ. મજીઠ અને ચંદનના કવાથથી **માંજીષ્ટ**પ્રમેહ ઉપલેટ ઇંદ્રજવ, કાળીપાડ, લિંગ અને કડુ એઓનો કલ્ક બનાવી ગળો અને ચિત્રાના કવાથ સાથે પીવાથી **ઘૃત**પ્રમેહ, અરણી કે શીશમના કવાથથી **વસા**પ્રમેહ, ખેર અને સોપારીના કવાથથી **ક્ષૌદ્ર**પ્રમેહ, લોદર, આસંદરાના મૂળની છાલ, ખેરની છાલ, કડવા લીંબડાનાં પાંદડા આમળાં અને રતાંજળી એઓના કવાથમાં ગોળ મેળવી પીવાથી **તક્ર** પ્રમેહ, ધરો, મારવેલ, ડાભનુંમૂળ, કાસડાની જડ, નેપાળના મૂળ, મજીઠ (કે લજામણું)

અને શીમળાનું મૂળ એઓનો કવાથ કરી પીવાથી શુક્ર પ્રમેહ તથા રૂધિર પ્રમેહ. અથવા વાસી પાણીમાં કાળી દ્રાખનું શરબત બનાવી તેમાં જેઠીમધ તથા ચંદન એઓનું ચૂર્ણ નાખી પીવાથી રક્તપ્રમેહ મટેછે. અથવા મોથ, ત્રિફળા, હળદર, દેવદાર મોરવેલ ઇંદ્રજવ અને લોદર એઓનો કવાથ કરી પીવાથી સર્વ જાતના પ્રમેહ મટે છે. અથવા વડવાઈ કે વડના મૂળની છાલ, ઉમરાના મૂળની છાલ, પીપળાના મૂળની છાલ, અરલૂના લોદર, વરણો,લીંબડો, કડવાં પરવળ, નેપાળાનાં મૂળ, મરડાશીંગ, ચિત્રામૂળ, કરંજફળ (કચ્ચાં),ઇંદ્રજવ, ત્રિફળાં, તુવરની દાળ અને ભિલામાં, એ સર્વ ઔષધો સમાન લઇ તેઓનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવી મધુપ્રમેહ વાળાને ખાવા આપવું અને તેના ઉપર ત્રિફળાનો કવાથ પાવો તેથી મૂત્ર સાફ થાય છે વિશે જાતના પ્રમેહો મૂત્રકૃચ્છ્ર અને પ્રમેહ સંબંધી ફોલ્લીઓ નાશ થાય છે. આ ન્યગ્રોધાદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે. અથવા હીરાકશી, સોવનમાખી, શિલાજીત, પાષાણભેદ, ચંદન, સોનાગેરૂ, કચૂરો, પીપર વાંશકપૂર—વંશલોચન એ સર્વ સમાન ભાગે લઇ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી દુધ સાથે નિરંતર પીવાથી મધુપ્રમેહ તથા મૂત્રની રોકાણ મટે છે, એમ આત્રેયજીનુ કહેવું છે. અથવા કચૂરો, વજ, મોથ, કરીઆતું, દેવદાર, હળદર, અતિવિષ, દારૂહળદર, પીપરામૂળ, ચિત્રો, ધાણા, ત્રિફળાં, ચવક, ગજપીપર, વાવડીંગ, સોવનમાખી, ત્રિકટુ, જવખાર, સાજી, સિંધાલૂણ, સંચળ અને વડાગરૂં મીઠું, એટલાં ટાંક ટાંક ભાર લેવાં તથા નસોતર, નેપાળાંનાં મુળ, ચાતુર્જાત, અને વંશલોચન એ એક એક તોલો તથા લોહભસ્મ ૨ તોલા, સાકર ૪ તોલા, શુદ્ધ શિલાજીત ૮ તોલા, અને શુદ્ધ ગુગળ ૮ તોલા લઇ યથેષ્ટ વિધિ પ્રમાણે ચૂર્ણકરી શુદ્ધ પારો તોલા ૪, શુદ્ધ ગંધક તોલા ૪, શુદ્ધ અભ્રકભસ્મ તોલા ૪ લઇ પછી પારા ગંધકધકની કાજળ કરી એ સર્વઉક્ત ચુર્ણ સાથે એકજીવ કરી ગોળી બનાવી પ્રાતઃકાળે ઘી અને મધ સંગાથે સેવન કરવાથી સર્વ જાતના પ્રમેહ, અરશ, ક્ષય, વીર્યના દોષો, સ્ત્રીઓના રજદોષ, આંખના રોગ, દાંતના રોગ, પાંડુરોગ, ખસ, શુળ, કેડના રોગ, મુત્રકૃચ્છ્ર અર્બુદ—ગાંઠ, ઉદરરોગ, આફરો, અંત્રવૃદ્ધિ, મુત્રઘાત, બરલ, ઉધરસ અને કોઢ એટલા રોગોનો નાશ કરેછે—આ ચંદ્રપ્રભાગુટિકા કહેવાય છે અથવા ત્રિફળા તોલા ૧૬ જીરૂ તોલા ૧૬ ધાણા તોલા ૧૬ તથા અંધાડાના બીજના ચોખા તોલા ૧૬, ન્હાની એળચી તોલા ૨, તજ તોલા ૨, લવીંગ તોલા ૨, નાગકેસર તોલા ૨, અને એખરો તોલા ૨, એ સર્વને ઝીણાં વાટી કપડાથી ચાળી ઘી સાકરમાં મેળવી એના ૪–૪ તોલા ભારના લાડુ બનાવવા, તેમાંથી નિત પ્રભાતે ૧ લાડુ ખાવો જેથી પ્રમેહ માત્રનો નાશ કરે છે—આ પ્રમેહારીગુટીકા કહેવાય છે, અથવા શુદ્ધપારાની ભસ્મ, શુદ્ધ ગંધક, આસંદરાની છાલ અને સાકર એ સર્વ બરોબર ભાગે લઇ પારા ગંધકની કાજળ કરી બીજાઓને વાટી ચાળી એકત્ર કરી શીમળાના મુળની અંતરછાલના રસની કે કવાથની ૩ ભાવના દઈ ખરલમાં ૧ દિવસ ઘુંટી ગોળી માસા ૧ ભારની બાંધવી, તેમાંથી ગોળી ૧ રોજ રાતે સુતીવખતે ખાય તો સર્વપ્રકારનાં પ્રમેહ તથા મધુપ્રમેહ મટેછે અથવા લોહભસ્મનું ચુર્ણ યોગ્ય માત્રાએ મધ સાથે કાંસકીના મુળના ક્વાથ સાથે પીવું. અથવા "ગળોનું સત્વ, ત્રિફળાનું ચુર્ણ અને લોહભસ્મ એ ત્રણે સરખા લઇને ટાંક ૧ મધ સંગાથે કાલવી સેવન કરે તો પ્રમેહ જાય." અથવા સાકર, સિંઘોડા, રેવંચીની એ સર્વ બરોબર વાટી ૧ તોલાભાર પાણીના સાથે સેવન કરવાથી લાંબા કાળથી થએલા સર્વ પ્રમેહો

તથા મધુ પ્રમેહ મટે છે અથવા "ઉમરાના પાકા ફળ તોલા ૪ સિંધાલૂણની સાથે ખાવાથી ન મટ શકે તેવો પ્રમેહ પણ એકવાર મટેછે." અથવા પારાની ભસ્મના સમાન બંગ ભસ્મ લઈ તેમાંથી ૨ માસા ભાર મધ સાથે સેવન કરી અને તે ઉપર પાકા ગુલર (ઉમરાના ફળ)નું ચુર્ણ મધમાં મેળવી ખાવું. એ બંગેશ્વરને એવી રીતે તૈયાર કરવો કે-શુદ્ધ કરેલી કલઇ લઇ ઓગાળી જેટલી કલઇ હોય તેટલો શુદ્ધપારો લઈ રાખી ચોખાં છાણાં નંગ ૨, ૧૦-૧૦ શેરનાં વજનાં થાપી શુકવી એક છાણાઉપર કેસુડાં શેર ૨ નું ચુર્ણ કરી પાથરી તેમાં તેટલુંજ મેંદીનું ચુર્ણ મેળવો ચુર્ણના મધ્ય ભાગમાં કલઇ પારાના કકડા છુટા છુટા ગોઠવી યુક્તિથી બીજુ છાણું ઢાંકી દઇ જ્યાં પવન આવી શકે નહીં તેવી જગ્યાએ સળગાવી દેવાં જ્યારે પોતાની મેળેજ અગ્નિ ઠંડો થઇ જાય ત્યારે ધીમે રહીને ફુલી ગએલી કલઇને કાહાડી લેવી, પછી ખરલ કરીને ઉપયોગમાં લેવાથી અપાર ગુણ કરેછે. તોલ બરોબર ઉતરેછે અને જુદાજુદા અનુપાનો સાથે સેવવાથી સર્વ રોગોનો નાશ કરેછે. આ **બંગેશ્વર રસ** કહેવાયછે. અથવા દક્ષણી સોપારી તોલા ૩૨ ભાર લઇ ઝીણી કાતરી પાણીમાં પલાળી (અથવા ઉકાળી) નરમ થએ ખાંડી તોલા ૧૬ ગાયનું ઘી લઇ લઇ તેમાં સોપારીનું ચુર્ણ કરમોવી આઠગણું (૧૯૨ તોલા) દુધ લઇ તેમાં તે ચુર્ણ નાખી તેનો મંદાગ્નિથી માવો બનાવવો. પછી સાકર તોલા ૨૦૦ ની ચાસણી કરી તે માવો તેના અંદર મેળવી પછી તેમાં નીચે લખેલા ઔષધોનું ચુર્ણ નાખવું—એટલે નાગકેશર, મોથ, ચંદન, સુંઠ, મરી, પીપર, જાવંત્રી, જાયફળ, લવીંગ, ધાણા, ચારોળી, ગેરની મીંજો બદામ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, જીરૂં, શાહજીરૂં, સિંઘોડા અને વંશલોચન એ સઘળાં ૨–૨ તોલા ભાર લઇ સૂક્ષ્મ ચુર્ણ કરી ચાળી ઘીમાં કરમોવી ચાસણી સાથે એકજીવ કરી ૨–૨ તોલા ભારના લાડુ બનાવી સુંદર પાત્રેમાં ભરી રાખવા. પછી તેમાંથી શુભ દિવસ જોઇ યોગ્ય માત્રાએ નિરંતર પ્રભાત અને સંધ્યાકાળે સેવન કરે તે પ્રમેહ, જુનો તાવ, અમ્લપિત્ત, લોહી વિકાર, કાનના રોગ, ગુદાના રોગ, દ્રષ્ટિના રોગ મુખના રોગ, નાસિકાના રોગ, નેત્રના રોગ તથા મંદાગ્નિ એઓનો નાશ કરે છે, શરીરને અતિ પુષ્ટ કરે છે સ્રીને ગર્ભદાતા છે તથા પુરૂષને વીર્યદાતા છે અને સ્રીઓના રૂધિર વિકારોને દૂર કરનાર છે. આ **સોપારી પાક** કહેવાય છે. અથવા ગોખરૂ તોલા ૬૪ લઇ ચુર્ણ કરી ઘીમાં કરમોવી ગાયનું દુધ તોલા ૨૫૬ લઈ તેમાં કરમોવેલા ચુર્ણને નાખી મંદ અગ્નિ દ્વારા તેનો માવો બનાવી પછી જાવંત્રી, લવીંગ, લોહભસ્મ, મરી, જાયફળ, ત્રિફળાં, જાવંત્રી, ભીમસેની કપૂર–બરાસ, શીમળાનાં પુલ (અથવા તેના મૂળની છાલ) સમુદ્રશોષ, ધંતુરાનાં બીજ, હળદર, આમળાં, પીપર, તમાલપત્ર એળચી, નાગકેસર, શુદ્ધ અફીણ, કૌચાં, અને એખરો એટલાં સમાન (૧–૧ તોલા) લેવાં તથા આ સર્વની બરોબર સાકર અને સાકરથી અરધી શેકેલી શુત્ત ભાંગ લેવી સાકર વિના સર્વનું યોગ્ય વિધીએ ચુર્ણ કરી ઘીથી કરમોવી કીટીમાં મેળવવું અને તેમાં ગાયનું ઘી તોલા ૬૪ નાખવું તથા તેની કીટી પાડી ઠારી સાકરની ચાસણી કરી તેમાં તે કીટી મેળવી લાડુ યોગ્ય વજનથી વાળી તેમાંથી નિત્યપ્રતિ યોગ્ય માત્રાએ (એક તોલો) સેવન કરે તો પ્રમેહાદિ અનેક વ્યાધિઓનો વિનાશ કરી મહાપુષ્ટિ આપે છે; અર્થાત્ રોગ હરતા અને વાજીકરણ કરતા છે, તેથી સીઓને સદા આનંદ દાતા થાય છે—આ **ગોખરૂ પાક** કહેવાય છે.

અથવા શુદ્ધપારો, શુદ્ધગંધક, ચિત્રો, સુંઠ, મરી, પીપર, મોથ, શુદ્ધ વછનાગ અને ત્રિફળાં એ સર્વ સમાન લઇ ચુર્ણ કરી પાણીમાં ઘુંટી ગોળીઓ ચણોઠી જેવડી વાળી તેમાંથી નિત્ય ગોળી ૧ સેવન કરે તો, ૧૮ જાતના કોઢ, વાયુવાળો શુળ, પેટના રોગ, વાયુ તથા કફના રોગ, મુત્રકૃચ્છ, ક્ષય, મંદાગ્નિ, અરૂચિ, તાવ, બરલ અને પ્રમેહ વગેરે રોગોનો તુરત નાશ કરિ દે છે- આ **પંચાનનવટી** કહેવાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય. અથવા** "ભીમસેની કપૂર માસો ૧, કસ્તૂરિ માસો ૧, અફીણ માસા ૪ અને જાવંત્રી માસા ૪ એ સર્વેને નાગરવેલના પાનના રસમાં વાટી ગોળીઓ રતિ પ્રમાણે વાળી, તેમાંથી ૧ ગોળી દુધસાકર સાથે સેવન કરે તો, પ્રમેહ માત્ર અવશ્ય નાશ પામે છે અને વીર્યને સ્તંભન કરે છે." **અથવા** હળદર અને આમળાં એ બન્નેને બરાબર લઇ ટાંક ૫-૫ ભાર નિત્ય રાત્રિએ ભીજાવી પ્રભાતે તેજ પાણીમાં લસોટી ગાળી તેમાં દોષના પ્રમાણમાં મધ નાખી પીવાથી સર્વ પ્રમેહ નાશ પામે છે. **અથવા** શુદ્ધપારો, લોહભસ્મ, શુદ્ધગંધક, શુદ્ધ સોવનમાખી, શુદ્ધ શિલાજીત, ત્રિકટુ, ત્રિફળાં, બોરનીમીંજ શુદ્ધ મણશીળ, અને હળદર તથા કોઠવડી એ સર્વ બરાબર લઇ પારા ગંધકની કાજળ કરી બીજા ઔષધોનું યથાયોગ્ય ચુર્ણ કરી જળભાંગરાના રસમાં ૨૧ વાર ઘુંટી તેમાંથી ટાંક ૧ નિત્ય સેવન કરે તો પ્રમેહ માત્રનો નાશ કરે છે-આ **મેઘનાદ** રસ કહેવાય છે. **અથવા** શુદ્ધપારો તથા શુદ્ધ અભ્રક ભસ્મ એ બન્નેને બરાબર લઇ, આમળાના રસમાં ૭ દિવસ ઘુંટી ૧ રતિ પ્રમાણે સદા સેવન કરે તો પ્રમેહ માત્રનો નાશ કરે છે-આ **હરિશંકર રસ** કહેવાય છે. **અથવા** ન્હાની એળચી બરાસ, સાકર, આમળાં, જાયફળ, ગોખરૂ, શીમળાની છાલ, પારાની ભસ્મ, અભ્રમ, લોહભસ્મ અને બંગ ભસ્મ એ સઘળાં સમાન ભાગે લઇ યથાયોગ્ય રીતે ઘુંટી ૦॥ ટાંક ભાર લઇ મધની સાથે કાલવી સેવન કરે તો સમસ્ત પ્રમેહોનો નાશ કરે છે. આ **પ્રમેહકુઠાર રસ** કહેવાય છે. **અથવા** બકાયનનાં બીજ ટાંક ૫ ભાર, ચોખાના ધોવણ સાથે ઘુંટી તેમાં ગાયનું ઘી મેળવી નિત્ય સેવન કરે તો લાંબા વખતનો પ્રમેહ પણ નાશ થાય. **સર્વસંગ્રહ.**

આત્રેયજીના મત પ્રમાણે પ્રમેહની પીડિકા-ફોલ્લીઓની સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ તથા ઉપાય.

પિત્તથી થએલી ફોલ્લીઓ વાળાને તરશ લાગે, અને તે દાહ તથા તાવ યુક્ત પીળી અથવા લાલ રંગવાળી હોય છે. **વાયુથી** થએલી ફોલ્લીઓ વાળાને કંપારો-ધ્રૂજારો થાય છે. મૂત્ર કરતાં શુળ નીકળે તથા રોગી વિકળ થાય અને ફોલ્લીઓ કાળા રંગવાળી હોય છે. **કફથી** થએલી ફોલ્લીઓ વાળાને સોજો કઠણ ફોલ્લીઓ, ઠંડી, મોડી પાકનાર અને ધોળા રંગની જાડી હોય છે. **ત્રિદોષથી** થએલી ફોલ્લીઓ વાળાને ઉપર કહેલાં સઘળાં ચિન્હો હોય છે. તેઓને ધોવા તથા લેપ કરવાના ઉપાય નીચે પ્રમાણે:—

ધાવડો, સાદડ, કડંબ, બોરડી, ખેર, શીશમ, અને લિંબડો એટલા વૃક્ષોની અંતરછાલ લઇ તેનો કવાથ કરી તે પાણીથી ઇંદ્રિને ધોવી અથવા તે પાણીથી ફોલ્લીજે જગ્યાએ થઇ હોય તે જગ્યા ધોઇ સાફ રાખવી, જેથી આરામ થાય છે. **અથવા** સાદડ, કદંબ અને ટીંબરૂ એઓની અંતરછાલ લઇ ઉકાળી તે પાણીથી ઇંદ્રિને ધોવી, તેથી તેમાંથી પાકેલો ભાગ હશે તો પરૂ રૂપે નીકળી સાફ થશે. **અથવા** જળભાંગરાને

રસ, તુલસીપત્ર, વરણુનાં, પાંદડાં, અને પટોળ-કડુવા પરવળના પાન એઓને સાફ કરી કાંજી સાથે વાટી વાતજન્ય ફોલ્લીઓ ઉપર લેપ કરવો. અથવા જેઠીમધ, ઉપલેટ, ચંદન, રતાંજળિ, વીરણવાળો, રોહીસ, ગેરૂ, કમળના દાંડલા, બદામ અને લિંમડાનાં પાનડાં તથા જાઈનાં પાન એ સર્વ મળે તો ઠીક નહીં તો જેટલાં લઇ વાટી પિત્ત તથા રક્તથી થએલી ફોલ્લીઓ ઉપર લેપ કરવો તેથી બળતરાં મટી જાય છે. અથવા મુત્રેન્દ્રિને ઠંડાપણીથી ધોવી કિંવા સો વાર પાણીથી ધોએલું માખણ લઇ તેનો લેપ કરવો. જો મુત્રેન્દ્રિયનું પુલ પાકયું હોય તો કદંબનાં પાન, સાદડનાં પાન, દાડિમનાં પાન, ખેરનાં પાન અને આમલીનાં પાન એ સર્વને ઉના પાણી સાથે વાટી તેનો લેપ કરવો અથવા જો પરૂ સુકાઈ ગયું હોય તો ત્રિફળાનું ચુર્ણ કપડ છાણ કરીને ત્યાં ચોપડવું તથા તેને કાંજીવડે કે છાશવડે અથવા ઠંડા પાણીવડે ઠીક કરીને ધોવાથી પ્રમેહથી મુત્રેદ્રિય પાકી હોય તે આરામ થાય છે.

પ્રમેહ રોગીનાં પથ્યાપથ્ય.

રાતા ચોખા, સાઠીચોખા, તુવરની દાળ, કળથી, સામો, કોદરા, કોરડ, ઘહુ, ચણા, જવના લોટના પદાર્થ, અને મઠ એ સર્વ જુના અને કાંઈક મીઠાશવાળા પદાર્થો, એ પ્રમેહ રોગીને હિતકારી છે.

મદિરા, કાંજી છાશ, તેલ, દુધ, ઘી, ગોળ, ખાટા પદાર્થો, શેલડીનો રસ, લોટના પદાર્થો, તીખા રસ, દિવશે સુવું, સ્ત્રીના દર્શન, મૈથુન, ઘણું ખાવું, ચાલવું, દોડવું મુતર રોકવું, કપડાથી પવન લેવો, રાતાં વસ્ત્ર પહેરવાં, સ્ત્રી-બાળકો સાથે એકાંતમાં રહેવું. અલંકાર ધારણ કરવા, અને કામોદ્દીપન વસ્તુઓ ઉપયોગમાં લેવી તથા જળવાળા પ્રદેશમાંના પ્રાણીઓનાં માંસ ખાવા એટલાં વાનાં પ્રમેહરોગીને ત્યજવાં યોગ્ય છે.

પ્રમેહ[2] મટી ગયાનાં ચિન્હ.

જ્યારે મૂત્ર સ્વચ્છ—ડોહોળાએલું કે-ચીકાશ વગરનું, કડવું અને તીખું મુતર ઉતરે ત્યારે જાણવું કે પ્રમેહ મટી ગયો છે.

[3]પ્રમેહનો અધીકાર સંપૂર્ણ.

ઇતિ શ્રીમન્મહારાજાધિરાજ રાજરાજેંદ્ર શ્રી પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃતસાગર નામા ગ્રંથ વિષે મૂત્રકૃચ્છ્ર મુત્રઘાત, પથરી, પ્રમહ અને પ્રમેહ પીડિકાઓના નિદાન ઉત્પતિ, લક્ષણ તથા યત્ન નિરૂપણ નામનો બારમો તરંગ સંપુર્ણ

---

૧ રસ રત્નાકરનો કર્તા કહે છે કે-કપાસીયાની મીંજોને ભેંશની છાશમાં ૭ દિવસ ઘુંટી તેમાંથી બે માસા ભાર સેવન કરે તો પ્રમેહ મટે છે. બહુમૂત્ર આવતું હોય તો, મોરવેલ, પારો, બંગ કે બંગેશ્વર અને અભ્રક ભસ્મ એ સર્વ સમ માત્રાએ લઈ મધમાં ૧ દિવસ ઘુંટી માસા ૧ સાર મધ સંગાથે સેવન કરવાથી બહુ મૂત્રતા મટે છે. અથવા તાલુકેશ્વર રસ પાકાં ગુલર ફળના ચૂર્ણ સાથે સેવન કરવાથી બહુ મૂત્રતા મટે છે. અથવા પંચવક્ત્રરસ માસા ૨ ભાર સેવે તો બહુ મૂત્રતા મટેછે.

૨ સ્ત્રીઓને પ્રમેહ થતો નથી તેનું કારણ એજ કે સ્ત્રીઓને મહીને મહીને રજ-લોહી વહેછે અટકાવ આવે છે તેથી શરીરના સઘળા દોષો સાફ થઇ જાય છે. તેથી સ્ત્રીઓને પ્રમેહ થતો નથી.
ભાવપ્રકાશ.

૩ પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ, ચાંદી, પથરી, મૂત્રરોધ અને ઊનવા આ ૭ રોગ મૂત્રેંદ્રિયમાં ઉત્પન્ન થનારા છે.
હિતોપદેશ.

તરંગ તેરમો.

મેદ ક્ષીણતા ઉદર ગદ, તેના પૂર્ણ વિચાર;
તરંગ ત્રયોદશમાં કહ્યા, વિવિધ ગ્રંથ અનુસાર.

મેદરોગની વૃદ્ધિનો અધિકાર.

મેદવૃદ્ધિનાં નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ.

કસરત–મહેનત–પરિશ્રમ કરવામાં ન આવે તેથી, તથા દિવસે સુવાથી, કફ કરનારા આહારોનું સેવન કરવાથી અને મીઠા રસો તથા મીઠાં અન્નો કે ઘી વગેરે ચીકણી–સ્નિગ્ધ વસ્તુઓના ખાવાથી–સાસાંશમા એસઆરામમાં પડ્યા રહેતાં જરા પણ શરીરને મહેનત ન આપે તેથી મેદ વધે છે, તે મેદનેલીધે નસોનાં છિદ્રો પુરાઈ જવાથી બીજા ધાતુઓને પોષણ મળતું નથી અને મેદ વધતું જાય છે તેનાલીધે શરીર કુલી જવાથી તે મનુષ્ય કેવળ શક્તિ રહિત નકામું થઇ જાય છે. કારણ કે પોતાનું શરીર ઉપાડ એજ તેને મુશ્કેલ છે તો, બીજા કામ ઉપાડી લેવાં તેનાથી શી રીતે બને ?

મેદ વધ્યાથી થતાં લક્ષણો.

મેદરોગી ક્ષુદ્ર નામના શ્વાસરોગથી પીડાતો, તરશ, મોહ, નિદ્રા, ગ્લાનિ, ક્ષુધા, પરસેવો, પીડા અને દુર્ગંધપણાથી સહિત હોય છે. થોડી શક્તિવાળો તથા થોડા મૈથુનવાળો થઇ જાય છે, અર્થાત્ શક્તિ વિનાનો સર્વ કામમાં નકામો થઇ જાય છે.

મેદનું સ્થાન અને તેનાં કૃત્યો.

સર્વ પ્રાણી માત્રના પેટમાં મેદ રહે છે એટલા માટે મેદની વૃદ્ધિવાળા માણસનું ઘણું કરીને પેટ વધી જાય છે, વાયુનો માર્ગ મેદથી રોકાઇ જવાને લીધે વિશેષે કરીને વાયુ કોઠામાંજ ફરતો હોવાથી જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે અને ખાધેલા અન્નને સુકાવી દે છે જેથી મેદની વૃદ્ધિવાળા માણસને ખાધેલું તુરત પચી જાય છે અને ફરી ખાવાની ઇચ્છા થાય છે, તેથી કેટલાએક કાળ વીત્યા પછી ભયંકર વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. અગ્નિ અને વાયુ એ વિશેષે કરીને ઉપદ્રવોને ઉત્પન્ન કરે છે અને જેમ દાવાનળ વનને બાળી નાખે છે તેમ એઓ જાડા માણસને બાળી નાખે છે. મેદ અત્યંત વધતાં વાયુ આદિ ધાતુઓ સહસા દારૂણ વિકારોને ઉત્પન્ન કરીને તુરત જીવનો નાશ કરી નાખે છે.

સ્થુળનાં લક્ષણ.

મેદ અને માંસ અત્યંત વૃદ્ધિ થવાને લીધે માણસના કુલા પેટ અને સ્તન વધી જવાથી ચાલતી વખતે હાલ્યા કરે છે. જેનું મેદ અયોગ્ય પ્રકારથી વધતું હોય તે માણસ બહુ જાડો કહેવાય છે, તેવા માણસને કોઢ, વિસર્પ, ભગંદર, તાવ, અતિસાર, પ્રમેહ, હરષ, હાથીના પગ જેવા પગ થાય છે તે (શ્લીપદ) રોગ, અપચો, અને કમળો

એટલા રોગો ભયંકરરૂપે થાય છે. મેદને લીધે પરસેવામાં દુર્ગંધ થવાથી ઝીણા જીવડાઓ પણ પેદા થાય છે અને બળ–ઉત્સાહ નાશ પામે છે.

મેદરોગના ઉપાય.

મેદ વૃદ્ધિવાળા માણસે હમેશા, જુના ચોખા, મગ, કળથી, કોરડ, કોદરા, અને લેખન બસ્તિ કર્મ, એઓનું સેવન કરવું, ખેદ કરવાથી, ચિંતાથી, ક્રોધથી કૃસ્તીથી, પંથ કરવાથી જવ તથા મધના ખાવાથી, ઉજાગરાથી, ખારા રસના સેવનથી, અને એરંડાના પાંદડાના ભસ્મમાં હીંગ નાખીને પીને પુર્ણ પ્રકારે તે ઉપર ચોખાનો મંડ[1] સેવવાથી મેદરોગ નાશ પામે છે, (ઉપવાસ કરવાથી, ધુમાડો પીવાથી લોહી કઢાવવાથી અને જંપ ન વળે તેવી પથારીમાં સુવાથી પણ મેદ રોગને જીતે છે.)

ગળો અને ત્રિફળાનો કવાથપીવાથી મેદરોગ મટે છે. અથવા ત્રિફળાં અને ગળોના કવાથમાં મધ તથા લોહભસ્મ નાખી સેવન કરવાથી મેદરોગ મટે છે. અથવા વાસી પાણી મધથી મિશ્રિત કરી નિત્ય પ્રાતઃકાળે પીવાથી મેદરોગ મટે છે. અથવા ગરમાગરમ, ચણા ને ચોખાના ઉના ઉના મંડ સાથે (રાંધેલા અન્ન ઉપરનો જાડો રગડો) પીવાથી મેદ રોગ મટે છે. અથવા સુંઠ, મરી, ચિત્રક, ત્રિફળા, મોથ અને વાવડીંગ એઓના કવાથમાં શુદ્ધ ગુગળ નાંખી સેવન કરવાથી મેદરોગ મટે છે. અથવા પીપરનું ચુર્ણ નિરંતર મધ સંગાથે સેવન કરે તો મેદરોગ અને કફ મટે છે. અથવા ધંતુરાના પાંદડાંનો રસ શરીરે મર્દન કરે તો મેદરોગ મટે છે. અથવા શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ તાંબાની ભસ્મ, લોહભસ્મ (ગજવેલ), અને બોળ એઓ સમાન ભાગે લઈ આકડાના[2] દુધમાં ખરલ કરવાં. સારી પેઠે ઘુંટાયા પછી બે રતિ પ્રમાણ સુંદર ગોળીઓ વાળવી. તેમાંથી ગોળી ૧ મધ અને પાણી સંગાથે સેવન કરે તો મેદરોગને મટાડે છે–આ **વડવાનલરસ** કહેવાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય.** અથવા ચવક, જીરૂ, સુંઠ, મરી, પીપર, હિંગ, સંચળ અને હરડે એઓનું ચુર્ણ નાંખીને દહીના પાણી સાથે સાથવો પીવામાં આવે તો તેથી મેદરોગ નાશ પામે છે અને અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે. **જોગતરંગીણી** અથવા વાવડીંગ, સુંઠ જવખાર, રાતા ફુલનો ચિત્રો, લોહચુર્ણ, જવ અને આંબળાં એઓનું ચુર્ણ કરી મધ સાથે સેવવું જેથી મેદરોગ મટે છે. અથવા વડઓરડીનાં પાંદડાંનો કલ્ક કરી કાંજીમાં શોધિત કરી પેયા[3] સાથે પીએ અથવા અરણીનો રસ, કે તેનો કવાથ શિલાજીત સહિત પીએ

---

૧ ચૌદ ગણા પાણીમાં સારી પેઠે સીજવેલા ચોખાનો કણોઓથી રહિત જે રસ થાય તે મંડ કહેવાય છે, તેમાં સુંઠ અને સિંધાલુણ નાખીને ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે અને પાચન પણ થાય છે તથા હલકો છે. યોગતરંગિણી.

૨ આ ગ્રંથના તમામ ટીકાકારોએ કુકર ભાંગરા–હાડીઆ કરશણનો રસ લેવા લખેલ છે; પરંતુ ગ્રંથકાર વૈદ્યરહસ્યમાંનો પાઠ બતાવે છે તો, તે જોતાં ' **मर्दयेत्सूर्यवारिणा** ' આકડાના દુધમાં ઘુંટવાનો પાઠ લખેલ છે માટે તેજ પાઠ મેં કાયમ રાખેલ છે. **ભા. કર્તા.**

૩ ચૌદ ગણા પાણીમાં રાતા ચોખા–આદિ ધાન્યો પકાવીને વિશેષ દ્રવ્યવાળી અને થોડી કણીઓવાળી જે રાબડી બનાવવામાં આવે છે તેને પેયા કહે છે. પેયા બહુ હલકી છે, ધાતુઓને પુષ્ટ કરનાર છે, ઝાડાને રોકનાર છે. પ્રસ્વેદ લાવનાર છે, વાયુને તથા વિષ્ટાને યોગ્ય રસ્તે લાવનાર છે અને તરશ, તાવ, વાયુ, દુર્બળપણું, તથા પેટના રોગોનો નાશ કરનાર છે. આમશળને મટાડે છે. જો સુંઠ, સિંધવ, સહિત સેવે તો દીપન, પાચન, રૂચિ, કર્તા તથા હસ્ત બંધ કર્તા છે.

તો મેદરોગ નાશ પામે છે. **અથવા** ગળો, નાની એળચી ઇંદ્રજવ, વાવડીંગ, હરડે, બેહેડાં, આંબળા અને શોધેલો ગુગળ એ એક એકથી વધતા ભાગે લઇ અને તે સર્વનું ચુર્ણ કરી મધ સાથે કાલવી ચાટે તો ફોલ્લીઓ, મેદ અને ભગંદર નાશ થાય છે. આ **અમૃતાદ્ય ગુગળ** કહેવા **અથવા** ત્રિફળાં, અતિવિષ, મરડાફળી, નસોતર, ચિત્રામૂળ, અરડુસો, લિંબડો, ગરમાળો, વજ, સાતળોથોર, હળદર, દારૂહળદર, ગળો, ઇંદ્રવરણું, પીપર, ઉપલેટ, સરસવ, અને સુંઠ એઓનો કલ્ક કરી સરસાદિ [1]ગણુના રસોમાં તેલને પકાવો અર્થાત્ સર્વ રસ બળી તેલ સિદ્ધ થાય ત્યારે તે તેલ ઉપયોગમાં લેવાથી–પીવામાં, મસળવામાં કોગળાં કરવામાં, નાસ લેવામાં અને બસ્તિ કર્મ (ગુદામાં પિચકારી મારવા)માં યોજીત કરવાથી મેદરોગ, આળસ, ખરજ વગેરે કફના રોગોનો નાશ કરે છે. આ **ત્રિફળાદ્ય તેલ** કહેવાય છે. **ચક્રદત્ત.**

શરીરમાંથી થતા પરસેવામાં દુર્ગંધ આવતી હોય તેને મટાડવા ઉપાય.

અરડુસાનાં પાદડાંઓના રસમાં શંખનું ચૂર્ણ વાટીને તેનો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી શરીરનું દુર્ગંધિપણું મટી જાય છે. **અથવા** બીલીના પાંદડાના રસમાં શંખનું ચૂર્ણ વાટીને તેનો લેપ કરવો તેથી શરીરનું દુર્ગંધપણું મટી જાય છે. **અથવા** બીલીનાં પાંદાનો રસ કહાડી કિંવા પાણી સાથે ઝીણાં લસોટી શરીરે મર્દન કરે તો શરીરની દુર્ગંધતા દૂર થાય છે. **અથવા** નાગકેસર, સરસડીઓ, લોદર અને પીળો એઓનું ચૂર્ણ શરીર ઉપર ઘસવામાં આવે તો તેથી ચામડીના દોષ અને પરસેવો મટી જાય છે **અથવા** લીંબડાના પાંનડાંના રસનો લેપ કરવાથી શરીરની તથા બગલની દુર્ગંધ દૂર થાય છે. **અથવા** હળદરને શેકીને તેને શરીરે માલેસ કરે તો શરીર અને બગલની દુર્ગંધ દૂર થાય છે. **ભાવપ્રકાશ.** તથા **વૈદ્યરહસ્ય.** **અથવા**–નાગરવેલનાં પાન, હરડેનીછાલ; અને ઉપલેટ એઓને પાણી સંગાથે વાટી શરીરે મર્દન કરે તો. શરીરની દુર્ગંધતા મટે છે–એમ વૃંદનો કર્તા કહે છે. **અથવા**[1] હરડેદળ, લોદર, લીંબડાનાં પાદડાં, આંબાની છાલ, અને દાડિમની છાલ એઓનું ચૂર્ણ કરી સ્ત્રીના શરીરે માલેસ કરવાથી સ્ત્રીઓના અંગમાં પુરૂષોની અત્યંત પ્રીતિ થાય છે અને રાજાઓને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે સારાંશમાં શરીરની કાંતિને સુંદર કરે છે. **કાશિનાથ પદ્ધતિ.** **અથવા** જો બોરીઆકલ્હારને ગોમૂત્રમાં ઘુંટી શરીરે ચોળે તો કોઢને મટાડે છે **ચક્રદત્ત** **અથવા** કલથીનો

---

૧ બન્ને જાતિની તુલસી. મરી, કાળો આંજબળો, વાવડીંગ, મરવો, ઉંદર કરણી, કાયફળ, કાસંદરો, નાકછીંકણી, તુંબર પત્રિકા, ભારંગી, રક્તમંજરી, કાકમાચી, બોરીયો કલ્હાર, બકાન લીંબડો, રોહિષ નામનું ઘાસ, અનેજટામાંસી, એ ઔષધીઓને સુરસાદિ ગણ કહે છે. આ સુરસાદિગણ કફ, મેદ, કૃમિ, સળેખમ, અરૂચિ, શ્વાસ અને ઉધરસ એઓનો નાશ કરે છે તથા વર્ણનું શોધન કરે છે. **વાગભટ સુત્ર સ્થાન અ. ૧૫ મો.**

૧ આ પ્રયોગ ગોમૂત્રમાં વાટીને લેપ કરે તો કોઢ મટે છે, ગાયના દુધમાં વાટી લેપ કરે તો વર્ણ ઉજળો થાય છે. પાણીમાં વાટી લેપ કરવામાં આવે તો શરીરની દુરગંધી મટે છે અને હળદર તથા દારહળદરની સાથે વાટી લેપ કરે તો અન્ય લોકનું વશીકરણ થાય છે, એમ ભાવમિશ્રનું કહેવું છે.

લોટ, ઉપલેટ જટામાસી, ચંદન, શેકેલા ચણાનો લોટ. એ પાંચ ઔષધો સમાન ભાગે લઇ તેઓનું ચૂર્ણ કરી ઉના પાણી અને તેલ સાથે કાલવી નિરંતર શરીરે પીઠીની પેઠે ચોળે અને પછીથી સ્નાન કરે તો શરીરમાંથી નીકળતી દુર્ગંધી દૂર થાય છે. શાર્ઙ્ગધર.

મેદ વૃદ્ધિ તથા તે સંબંધ પરસેવા તથા શરીરની દુર્ગંધતાનો અધિકાર સંપુર્ણ.

કાર્શ્ય (શરીરના અત્યંત પાતળાપણાનો) અધિકાર.

કાર્શ્યરોગની ઉત્પત્તિ.

વાયુકર્ત્તા તથા લુખાં અન્ન પાનોના સેવનથી, લાંઘણોથી, થોડું ખાવાથી, ઉલટી રેચ વગેરેની ઉપરા ઉપર ક્રિયા કરવાથી. શોક, ચિંતા, ભય વગેરેના કરવાથી, અતિ મૈથુનથી મૂત્ર-નિદ્રાદીના વેગને રોકવાથી, લાંબા વખતના રોગથી, અતિ કસરતથી અને ઉજાગરા કરવાથી માણસનું શરીર તુરત દુર્બળ અને ક્ષીણ થઈ જાય છે તેને કાર્શ્ય રોગ કહે છે.

બહુ ક્ષીણપણાનાં લક્ષણ.

જે મનુષ્યના કૃલા, હોટ તથા ડોક સુકાયલાં હોય, શરીરમાંની નસોનું જાળું ખુલ્લું દેખાઈ આવતું હોય, ચામડી તથા હાડકાંજ બાકી રહેલ હોય તથા સાંધાઓ અને મોહોડું જાડાં હોય તે અતિ દુર્બળ કહેવાય છે.

અતિ ક્ષીણપણાથી થતા રોગો.

અતિ ક્ષીણ થએલા પુરૂષને બરલ, ઉધરસ, શ્વાસ, ગોળો, હરષ, પેટના રોગ અને સંગ્રહણી તથા આફરા વગેરે રોગો એકદમ થઇ આવે છે.

કેટલાક દેખીતા દુર્બળ પણ બળવાન હોય છે તેનું કારણ શું ?

ગર્ભાધાનના સમયમાં જેનામાં પિતાના વીર્યનો ભાગ વધારે આવ્યો હોય અને મેદનો ભાગ ઓછો હોય તો તેથી ઉત્પન્ન થએલું સંતાન દેખીતું દુર્બળ; છતાં પણ તે બહુ બળવંત હોય છે.

કેટલાક દેખીતા જાડા છતાં પણ કમ તાકાતવાળા હોય છે તેનું શું કારણ ?

જો ગર્ભાધાન સમયમાં, પિતાના વીર્યનો ઓછો ભાગ હોય અને મેદનો વિશેષ ભાગ હોય તો તેથી ઉત્પન્ન થએલ સંતાન સ્વાભાવે કરીને શરીરે તો પુષ્ટ પણ બળ વગરનું હોય છે.

ક્ષીણપણાના ઉપાય.

જેટલી ઔષધીઓ બળને, શુક્ર-વીર્યને અને બંધેજને વધારનારી છે; અર્થાત ઘી, દુધ, માંસ વગેરે અને આસગંધાદિ શરીરના ધાતુઓને મૃતસંજીવન રૂપ ઔષધીઓ છે તેઓનું સેવન કરવાથી ક્ષીણપણાનો રોગ નાશ થાય છે. ક્ષીણપણું મટવા માં-

અંશીના ઔષધ પ્રયોગો આ ગ્રંથના ૨૨ અને ૨૩ મા તરંગમાં કહેવામાં આવશે.)

અસાધ્ય ક્ષીણતાનાં લક્ષણ.

જે મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતે અત્યંત દુર્બળ હોય, જઠરાગ્નિ મંદ હોય તથા બળ વગરનું હોય તો તેના માટે કશો પણ ઉપાય છેજ નહીં.

કાર્શ્ય રોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ઉદર રોગનો અધિકાર.

ઉદર–પેટના રોગોનું નિદાન.

જે મનુષ્યની જઠરાગ્નિ મંદ હોય તેનેજ સઘળા પ્રકારના રોગો થાય છે, તેમાં પણ પેટમાંના રોગો તો વિશેષે કરીનેજ થાયછે. અજીર્ણથી અત્યંત દોષ ઉત્પન્ન કરનારાં અન્નોથી અને દોષોની તથા વિષ્ટાની અત્યંત વૃદ્ધિ થવાથી પણ પેટમાં રોગો થાય છે.

પેટમાં થનારા રોગોની સંપ્રાપ્તિ.

દોષોનું એકઠાપણું થવાથી પરસેવા તથા પાણીને વહેવાવાળી નસોના માર્ગો રોકાઈ જઠરાગ્નિને, પ્રાણવાયુને અને અપાનવાયુને દૂષિત કરી આઠપ્રકારના પેટમાં રોગો પેદા કરેછે.

પેટમાંના રોગોનું સામાન્ય સ્વરૂપ.

પેટનું ચઢવું, હીંડવામાં અશક્તિ, દુર્બળ પણું, અગ્નિની મંદતા, શરીરમાં સોજો, હાડોમાં કળતર–ગ્લાનિ, વાયુ તથા વિષ્ટાનું રોકાણ, અને બળતરા તથા ઘેન એટલાં લક્ષણો સર્વ પ્રકારના પેટમાં થનારા રોગોમાં થાય છે.

ઉદર રોગનાં પાસેનાં નિદાન તથા સંખ્યા.

વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રિદોષથી, બરલવધવાથી, ગુદાનો રોગ થવાથી, આંતરડું ઘવાયાથી અને પેટમાં પાણીનો ભરાવો થવાથી એમ આઠ પ્રકારના ઉદર રોગો થાય છે; એટલે વાતોદર, પિત્તોદર, કફોદર, સન્નિપાતોદર, પ્લીહોદર, બદ્ધગુદોદર, ક્ષતોદર, અને વૃકોદર–જલોદર એ આઠ નામોવાળા ઉદર રોગો થાય છે. એઓનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે.

વાતોદરનાં લક્ષણ.

જેના હાથે, પગે, નાભિએ અને પેટે સોજો હોય, પેટના જમણા તથા ડાબા ભાગમાં, પડખામાં, પેટમાં, કેડમાં તથા બરડામાં વેદના થાય, સાંધાઓ તુટે, સૂકી ઉધરસ આવતી હોય, શરીરમાં કળતર તથા ભારેપણું, ઝાડો ઉતરે નહીં, ચામડી, નખ અને આંખ્યો કાળાં પડી જાય, પેટમાં પીડા થાય, પેટ ચઢે અને પેટ બોલ્યા કરે તથા ઓચિંતો દરદમાં વધારો ઘટાડો થાય તો જાણવું કે વાયુનો ઉદર રોગ છે.

પિત્તોદરનાં લક્ષણ.

જેના શરીરમાં તાવ, મૂર્છા, બળતર, તરશ, મોહોડામાં તીખાપણું, ફેર આવે અતીસાર અને ચામડી વગેરેમાં પીળાશ પડે અથવા પેટની ચામડી, લીલી તથા રાતા

પીળા રંગવાળી નસોથી બંધાયલ હોય, પેટ પરસેવાવાળું, અંદર ઉનાસવાળું, બાહાર બળતરાવાળું, જાણે તેમાંથી ધુમાડો નીકળતો હોય તેવું, કુણા કુણા સ્પર્શવાળું, તુરત પાકી જનારૂં અને વ્યાધિવાળું હોય તો જાણવું કે પિત્તનો ઉદર રોગ છે.

કફોદરનાં લક્ષણ.

જેના શરીરમાં પીડા હોય, ગ્લાનિ, સોજો, અંગોનું ભારેપણું, નિદ્રાનો વધારો મોળ, અરૂચિ, ઉધરસ, અંગોમાં અડવાથી ખબર ન પડે, ચામડી વગેરેમાં ધોળાશ દેખાય તથા પેટ સજડ, સ્નિગ્ધ, ધોળી રગોથી વ્યાપ્ત, મોટું, લાંબા વખતે વધનારૂં કઠણ, ઠંડા સ્પર્શવાળું ભારે અને ગડગડાટ વગરનું હોય તો જાણવું કે કફનો ઉદર રોગછે.

સન્નિપાતોદરનાં લક્ષણ.

દુષ્ટ આચારનું આચરણ કરવાવાળી દુષ્ટા સ્ત્રીઓ પોતાના તાબામાં રાખવા પોતાના પતિને નખ, રૂવાડાં, મળ, મૂત્ર, અને અટકાવ–રજસ્વળાપણાનું લોહી એઓથી યુક્ત–મેળવેલું અન્ન ખવરાવે છે તે પુરૂષને, તથા બીજાંપણ પોતાના નોકર ચાકર કે પાસે રહેનારા અવિચારી માણસો જેને એવું અન્ન ખવરાવે તેને, તથા જેને શત્રુઓ કોઈપણ વસ્તુમાં ઝેર ભેળવીને ખવરાવે તેને, ઝેરી માછલાં, ઝેરી ઘાસ, ઝેરી પાંદડાં વગેરેવાળું પાણી જેના પેટમાં જાય તેને [1]દૂષિ ઝેર જેના ખાવામાં આવ્યું હોય તેને કોપ પામેલું લોહી તથા કોપ પામેલા દોષો તુરત ત્રણે દોષોના ચિન્હવાળા ભયંકર ઉદર રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. આ ઉદર રોગ વર્ષાદના કે વાદળાના ઘેરાયલા દિવસોમાં વિશેષે કરીને વૃદ્ધિ પામે છે–પ્રકુપિત થાય છે તથા બળતરા અને મૂર્છા સહિત હોય છે તો જાણવું કે સન્નિપાતોદર–દૂષ્યોદર વ્યાધિ છે.

પ્લીહોદરનાં લક્ષણ.

ગરમ વસ્તુના ખાવા–પીવાથી દૂષિત થએલું લોહી તથા કફ બરલને વધારી દે છે અને બરલ વધવાથી પેટમાં વ્યાધિ થાય છે; જોકે પ્રત્યેક મનુષ્યના પેટના ડાબા પડખે બરલ હોય છે; પરંતુ નબળાઈ વગેરેનાં કારણોથી વધી જાય છે ત્યારે તે રોગમાં ગણાય છે, તેમાં જો ડાબા પડખાની બરલ વધી હોય તો ડાબી તરફ પેટ વધે છે તે પ્લીહોદર કહે છે અને જો પેટના જમણા પડખે યકૃત છે તે વધે અર્થાત્ જમણા તરફ પેટ વધે છે તેને યકૃદ્દાલ્યુદર રોગ માને છે. પ્લીહોદરમાં મંદાગ્નિ, જીર્ણજ્વર હોય છે અને બળનો નાશ થઈ જાય છે.

બદ્ધગુદોદરનાં લક્ષણ.

વગર શોધેલાં (વીણ્યા–ઝાટકયા વગરનાં) અન્નો ખાવાથી શાક તથા કમળકંદ—આદિ ચોંટી રહેનાર પદાર્થો તથા રેતી—કાંકરીઓ ખાવામાં આવવાથી આંતરડું અત્યંત ઢંકાઈ જાય અર્થાત્ આંતરડાના છિદ્રોમાં મળ એકઠો વા જમાવટ થવાથી ગુદામાં વિષ્ટા રોકાઇ જાય છે અને માંડ માંડ ઝાડો થાય છે તથા હૃદય અને ડુંટીના મધ્યમાં પેટનો વધારો થાય છે તેને બદ્ધગુદોદર કહે છે.

---

[1] વિષને હણનારી ઔષધીઓથી હણાવાને લીધે, જૂનું હોવાને લીધે, દવથી, પવનથી કે તડકાથી સુકાઇ જવાના લીધે અથવા સ્વાભાવિક રીતે જે ઝેર પોતાના ગુણોથી રહિત થયું હોય તેને દૂષી વિષ કહે છે.

ક્ષતોદરનાં લક્ષણ.

અન્નની સાથે કે અન્ય કોઇ પદાર્થની સાથે ખાવામાં આવેલ કાંટા કે કાંકરા વગેરેથી આંતરડું ભેદાઇ જાય તેથી તેમાંથી પાણી જેવો શ્રાવ પાછો ગુદામાંથી શ્રવે અને ડુંટીની નીચેના ભાગમાં પેટ વધે, જેથી ભોંકાયા જેવી વ્યથા થાય અને જાણે પેટ ચીરાંઇ જતું હોય એવું લાગે તો જાણવું કે ક્ષતોદર—પેટમાં ચાંદી પડવાથી થએલો પેટનો વ્યાધિ છે. આને પરિશ્રાવ્યુદર રોગ પણ કહે છે. બગાસુ ખાવાથી કે વિશેષ ભોજનથી પણ આરોગ થાય છે.

વૃકે દર—જળોદરનાં લક્ષણ.

સ્નેહપાન કરીને, અનુવાસનબસ્તિ લઇને, વમન તથા વિરેચન લઇને અને નિરૂહબસ્તિ લઇને જે મનુષ્ય તુરત ટાઢું પાણી પીએ છે તો તેના શરીરમાં જળને વહેવાવાળી નસો દૂષિત થાય છે, તેથી જળ રાંધેલા અન્નમાંના ઝાઝા ઘીની પેઠે બાહાર નીકળીને પેટમાં આવે છે અને પેટમાં આવીને ગુદાદ્વારા બાહાર નીકળે છે તેને દકોદર જળોદર રોગ કહે છે. જેથી પેટ ઉથલેલી ડુંટી વાળું થાય છે, જાણે ચારેકોર પાણીથી ભરેલું હોય તેવું પાણીના આમ તેમ પ્રસરણવાળું પેટ લાગે, તથા પાણીની ભરેલી મસકની પેઠે પાણીથી ભરેલું દેખાય એને પાણીના હાલવા ચાલવાથી સૂતાં બેસતાં કે ચાલતાં તેને જરા કળ વળતી નથી તથા શરીર ધ્રૂજ્યા કરે તેને જળોદર રોગ કહે છે.

પેટના રોગોનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

ઘણું કરીને આઠે પ્રકારના પેટમાંના રોગોને ઉત્પન્ન થતાં કષ્ટસાધ્ય માનેલ છે. જો રોગી બળવાન હોય તથા તે રોગમાં પાણી ઉત્પન્ન ન થયું હોય અને તુરતના પેદા થએલ રોગ હોય તો ઉપાયો કરવાથી આરામ થાય છે. બદ્ધગુદોદર ૧૫ દિવસ ઉપરાંત રહે તો મનુષ્યને મારી નાખે છે, જળોદર અસાધ્ય છે. જે ઉદર રોગીના પડખામાં શૂળો પુટે, આંખ્યો ઉપર સોજો હોય, ઇંદ્રિ વાંકી થઇ ગઇ હોય, શરીરની ચામડી પાતળી તથા ભીની થઇ જણાતી હોય, બળ, લોહી, માંસ નાશ પામ્યાં હોય અને અગ્નિ મંદ થઇ હોય તો તે ઉદરરોગી મરણને શરણ થાય છે, તથા જે ઉદરરોગીના પડખાં ભાંગીગયાં હોય—શૂળ ચાલતી હોય, અન્ન ઉપર દ્વેષ થયો હોય, શરીરમાં સોજો તથા અતીસારની પીડા હોય, અને રેચ લેવા છતાં પણ પેટ ખાલી ન દેખાય તેવા ઉદર રોગીની ડાહ્યા વૈદ્યે દવા ન કરવી; કેમકે તેને યશ મળતો નથી.

વાતોદરના ઉપાય.

એરંડીયું તેલ, દશમૂળનું ચુર્ણ અને ગોમૂત્ર એઓને એકત્ર કરી પીવાથી વાયુ સંબંધી પેટમાંના રોગ મટે છે, અને સોજો તથા શુળ પણ મટે છે. અથવા ત્રિફળાના કવાથમાં ગોમૂત્ર નાખી પીવાથી વાયુ સંબંધી પેટમાંના રોગ સોજો અને શુળ નાસ પામે છે. અથવા ઉપલેટ, નેપાળાનું મૂળ અથવા શોધેલો નેપાળો, જવખાર, બમણી સુઠ, મરી, પીપર, સિંધાલૂણ, સાંભરલૂણ, સંચળ, વજ, જીરૂ, અજમો, હિંગ, સાજી, ચવક અને ચિત્રક એઓ સમાન ભાગે લઈ તેઓનું સૂક્ષ્મ ચુર્ણ કરી ઉના પાણી સાથે સેવન કરવાથી વાયુ સંબધી પેટના રોગો મટી જાય છે. આ—કુષ્ટાદિ ચુર્ણ કહેવાય છે. અથવા એક કળીનું લસણ તોલા ૪૦૦ લઇ ફોલી વાટી ૧૦૨૪ તોલા ભાર પા-

ણીમાં તેનો કવાથ કરી પછી તેમાં સુંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બહેડાં, આંબળાં, નેપાળો હિંગ, સિંધાલૂણ, ચિત્રક, દેવદાર, વજ, ઉપલેટ, જેઠીમધ, સરગવો, સાટોડી, સંચળ, વાવડીંગ, અજમો અને ગજપીપરએ પ્રત્યેક ૪—૪ તોલા ભાર અને નસોતર ૨૪ તોલા ભાર લઈ વાટી સર્વનો કલ્ક કરી પેલા કવાથમાં નાખીને તે કવાથમાં કોમળ અગ્નિવતે તેલ પકાવવું. પ્રાત:કાલે ઉઠી પોતાના અગ્નિ તથા બળને અનુસરી યોગ્ય માત્રાથી એ તેલનું સેવન કરે તો તેથી સઘળા રોગો મટી જાય છે અને પેટના રોગો તો વિશેષે કરીનેજ મટી જાય છે. તથા મૂત્રકૃચ્છ, ઉદાવર્ત્ત અંત્રવૃદ્ધિ, ગુદાના કૃમિઓ, પડખાનું શુળ, પેટનું શુળ, આમ શુળ, અરૂચિ યકૃત, અષ્ઠિલિકા, આફરો, બરલ, અને અંગમાં થતી વેદના એ સર્વ આ **લશુનતૈલ**નામા તૈલના સેવનથી મટી જાય છે. **અથવા**—દશમૂળના કવાથમાં ગોમૂત્ર નાખી સેવન કરવાથી વાતોદરની વ્યાધિ, શુળ અને સોજો નાશ પામે છે. **અથવા** ગરમ દુધમાં એરંડીયું તથા ગોમૂત્ર નાખી પીવાથી વાતોદર મટે છે.

પિત્તોદરના ઉપાય.

પિત્તજન્ય પેટના રોગ ઉપર યોગ્ય જુલાબ આપવો. **અથવા** સાકર તથા મરીનું ચુર્ણ નાખેલી મીઠી છાશ પીવી, જેથી પિત્ત સંબંધી પેટના રોગો મટી જાય છે. **અથવા** પંચ મૂળીનો કવાથ પીવો. **અથવા** મધુર દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પીવું જેથી પિત્તોદર મટી જાય છે.

કફોદરના ઉપાય.

નસોતરના કલ્કથી સિદ્ધ કરેલું ઉંટડીનું દુધ અથવા એરંડીઆના કલ્કથી સિદ્ધ કરેલું ઉંટડીનું દુધ પીએ અથવા તેમાં પીપર, પીપરીમૂળ, અને ચિત્રકનું ચુર્ણ નાખી એક માસ સુધી તે દુધ સેવન કરે તો કફ સંબંધી પેટના વ્યાધિ મટે છે.

સન્નિપાતોદરના ઉપાય.

સુંઠ અને ત્રિફળાને દહીના પાણી સાથે વાટી તેમાં તેલ અથવા ઘી નાખી અગ્નિ દ્વારા પકાવી તે તેલ કે ઘીને સિદ્ધ કરી તેનું સેવન કરે તો સન્નિપાતનો ઉદરરોગ મટેછે

ઉદરરોગ ઉપર છાશનું સેવન.

ગાયની ઘાટી છાશ લઇ તેમાં સિંધાલૂણ અને પીપરનું ચુર્ણ નાખીને પીએ તો વાતોદર મટે છે. સાકર અને મરીનું ચુર્ણ મીઠી છાશ સાથે પીવાથી પિત્તોદર મટે છે. અજમો, છીણીનાં મૂળ, જીરૂં, સુંઠ, મરી અને પીપર એઓનું ચુર્ણ નાખી ઘાટી છાશ પીવાથી કફોદર મટે છે. જવખાર, ત્રિકટુ, તથા સિંધવના ચુર્ણ યુક્ત જાડી છાશ પીવાથી ત્રિદોષોદર મટે છે. તથા ચિત્રક, સિંધવ, તથા જીરૂં, અજમો અને છીણીના મૂળના ચુર્ણયુક્ત છાશ પીવાથી બદ્ધ ગુદોદર મટે છે. મધ તથા પીપરના ચુર્ણયુક્ત છાશ પીવાથી ક્ષતોદર મટે છે અને જવખાર, સિંધવ, તથા ત્રિકટુના ચુર્ણ સહિત ગાયની છાશ પીવાથી જળોદર મટે છે એમ **ભાવમિશ્ર** તથા વૈદ્યવિનોદના કર્ત્તા **શંકરભટનું** કહેલું છે.

અથવા અજમો, છીણીનાં મૂળ, ધાણા, ત્રિફળાં, કાળીજીરી, કલોંજીજીરૂં, પીપરી મૂળ, ખોડી અજમો, કચુરો, વજ, શતાવરી, જીરૂં, ત્રિકટુ, દારૂડી, ચિત્રામૂળ,

જવખાર; સાજીખાર, એરંડાના મૂળ, ઉપલેટ. પાંચ જાતનાં મીઠાં, અને વાવડીંગ, એઓ સમાન ભાગ, નેપાળાનાં મૂળ વા શુદ્ધ નેપાળો (એક વસ્તુથી) ત્રણ ભાગ, નસોતર અને ઇંદ્રવરણાં બબે ભાગ તથા સાતલો થોર ચાર ભાગ લઈ એ સર્વનું યથાયોગ્ય ચુર્ણ તૈયાર કરે એટલે તે **નારાયણ** ચુર્ણ કહેવાય છે. આ ચુર્ણ રોગોના સમૂહનો નાશ કરનાર છે, જેમ શ્રી વિષ્ણુ પરમાત્માના પ્રભાવથી દુષ્ટ દૈત્યો ભાગી જાય છે તેમ આ ચુર્ણના પ્રભાવથી રોગો નાશી જાય છે. પેટના રોગવાળાએ આ ચુર્ણ ઘાટી છાશ સાથે પીવું, ગોળાના રોગીએ બોરના કવાથસાથે પીવું, આફરાના રોગીએ દારૂની સાથે પીવું, વાયુના રોગીએ મદિરાની આછની સાથે પીવું, ઝાડના રોગીએ દહીના મ રની સાથે પીવું, હરષ રોગીએ દાડિમના રસ સાથે પીવું, ગુદામાં વાઢ થવાના રોગવાળાએ કોકમના જળની સાથે પીવું અને અજીર્ણમાં ઉના પાણી સંગાથે પીવું, ભગદંર, પાંડુરોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, ગળગ્રહ, હૃદ્રોગ, ગ્રહણી, કુષ્ઠ, મંદાગ્નિ, તાવ, દાઢનું ઝેર, ઝાડનું ઝેર અને અકૃત્રિમ ઝેર એઓની ઉપર પણ પ્રથમ કોઠાને સ્નિગ્ધ કરીને પછી યોગ્ય પદાર્થની સાથે આ રેચ લગાડનારૂં નારાયણ ચુર્ણ પીવું, **અથવા** થોરનું દુધ, નેપાળાનું મૂળ, ત્રિફળાં, વાવડીંગ, ભોંરીંગણી, નસોતર અને ચિત્રામૂળ, એ પ્રત્યેક પદાર્થોને એક એક તોલા ભાર લઇ તેઓના કલ્કથી સોળ તોલા ભાર ઘી પકાવવું એટલે **નારાચઘૃત** સિદ્ધ થશે. રેચ લાગવા માટે પાણીની સાથે તોલા અથવા અરધા તોલા ભાર આ ઘૃત પીને તે ઉપર ઉનું પાણી પીવું. વિધિ જાણનારા પુરૂષોએ આ ઘીથી રેચ લાગ્યા પછી રેચને વાળવાના માટે યોગ્ય પેયા (૧૯૯ પૃષ્ટોમાં જુવો.) અથવા યોગ્ય રસ પીવો. જેમ બાણ નિશાનને તોડી નાંખે છે તેમ યુક્તિ સહિત ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલ આ નારાચઘૃત પેટના રોગોને તોડી નાખે છે. **અથવા** સાટોડી, દારૂહળદર, કડુ, પરવળ, હરડે, લિંબડો, મોથ, સુંઠ અને ગળો એઓનો કવાથ કરી તેમાં ગોમૂત્ર તથા શુદ્ધ ગુગળ નાખી પ્રભાતે પીવાથી સઘળા અંગના સોજા. પેટના રોગ, પાંડુ, શૂળ અને શ્વાસ ઇત્યાદિ રોગોનો જથ્થો નિશ્ચે નાશ કરે છે. આ **પુનર્નવાદિ કવાથ** કહેવાય છે. **ભાવપ્રકાશ અથવા** અજમો તોલા ૫૬ અને શેકેલો ટંકણ તોલા ૮ લઇ એ બન્નેનું ચુર્ણ કરી ૧ તોલા ભાર પાણી સાથે સેવન કરે તો પેટના રોગો નાસ પામે છે. અથવા પીપર તોલા ૨૦ લઇ તેને થોરના દુધમાં ભીજવી છાયામાં સુકાવી લેવી, એમ સાત વખત પુટ દીધા પછી તેનું ચુર્ણ કરી ૨૪ ચણોઠીભાર ઉના પાણી સાથે એકાતરે સેવન કરે અને તે ઉપર છાશ ભાત ખાય તો નિશ્ચે જલંદર વગેરે સમસ્ત પેટના રોગો નાશ પામે છે. આ **ઉદરામય** ચુર્ણ કહેવાય છે. **અથવા** એક હજાર પીપરને થોરના દુધમાં ભીંજવી, તથા હરડેને ગોમૂત્રના પુટ દઇ સેવન કરે તો પેટના રોગ મટે છે. **અથવા** શુદ્ધ નેપાળા અથવા નેપાળાનાં મૂળ, પીપર, અને સુંઠ એટલા સમાન ભાગે લેવાં અને દારૂડી એક ઓષધથી બમણી લેવી તથા બિડલૂણ અરધ ભાગે લઇ સર્વનું ચુર્ણ કરી ટાઢા પાણી સાથે અનુમાન પ્રમાણ સેવન કરે તો બરલ, ગોળો, મંદાગ્નિ અને પાંડુરોગ એઓનો નાશ કરે છે. **અથવા** સિંધાલૂણ, અને સંચળ એ બન્નેને આકડાના પાંદડાઓ ઉપર લગાડી પછી દેવતામાં એવી રીતે બાળવાં કે એનો ધુમાડો બાહાર નીકળી ન શકે તેમ બાળી તે ભસ્મને દહીના પાણી સાથે અથવા હળદરવા કલ્કમાં કુમાર પાઠાનો રસ નાખી પીવાથી ઉદર

રોગ જાય, વિશેષે કરીને આ પ્રયોગના કરવાથી સાત રાત્રિમાં બરલ નાશ પામે છે. **વૈદ્યરહસ્ય.**

જળોદરના ઉપાય.

શુદ્ધપારો, શુદ્ધગંધક, પીપર, શુદ્ધ મોરથુથું અને હરડેદળ એ સર્વ બરાબર લઈ સુક્ષ્મ વાટી તેને ગરમાળાના કવાથમાં ૫ દિવસ અને થોરના દુધમાં ૫ દિવસ ઘુંટી તેમાંથી ૧ માસા ભાર સેવન કરે તો જળોદરનો નાશ કરે છે તે ઉપર દહી ચોખા અને આમલીનું સરબત સેવવાથી ઉત્તમ પ્રકારે ગુણ આપે છે—આ **ઉદરારીરસ** કહેવાય છે. **યોગતરંગિણી.** અથવા સુંઠ, મરી, પીપર, પાંચ જાતનાં લુણ, શેકેલો ટંકણ અને સાજીએ સર્વ સમાન લાગે લઈએ સર્વની બરોબર શુદ્ધ નેપાળો લેવો, પછી સર્વને એકત્ર કરી ખાંડી નેપાળાના મુળના રસમાં ૩ વાર ઘુંટી તથા બીજોરાના રસમાં ૩ વાર ઘુંટી (૩ પુટ દઇ) છાયામાં સુકવી તેની અરધી રતિભાર માત્રા નિરંતરસેવન કરે તો સર્વ જાતના પેટના વ્યાધિ બરોલ, ગોળો, આફરો, શુળ, તથા અરશ વગેરેનો નાશ કરે છે અને તેનું નેત્રોમાં અંજન કર્યું હોય તો, સાપનું ઝેર નાશ પામે છે. આ **ઉદયભાસ્કરરસ** કહેવાય છે. **રસરત્નપ્રદીપ અથવા** આકડાનું દુધ તોલા ૮, થોરનું દુધ તોલા ૮, નસોતર તોલા ૨૪, હરડે, કપિલો, નેપાળાનાં મૂળ, ગરણી, ચિત્રામૂળ, કાંગ (નસોતર, લજ્જાળુ કે ખુપકળા?) શંખીની (શંખાવળી ?) અને નીલિની (ગળી કે કમળીની ?) એટલા પદાર્થો ચાર ચાર તોલા ભાર લેવા, પછી એ સર્વને ૬૪ તોલા ગાયના ઘીમાં ચાર ગણા પાણી સાથે ધીમા ધીમા તાપથી પકાવી સર્વ રસ બળી એકલું ઘી રહે ત્યારે ગાળી લઇ સુંદર દૃઢ-વાસણ–શીશીમાં ભરી રાખવું. એમાંથી ૧ ટીપું સેવન કરે તો દુષ્ટ પેટના રોગો અથવા બંધકોષ, સોજા સહિત પેટના રોગો, ભગંદર, ગોળો એટલા રોગો ૧ બિંદુ માત્ર પ્રમાણના સેવનથી મટે છે. અર્થાત્ જેટલાં બિંદુ પીધાં હોય તેટલાજ રેચ લાગે છે આ **બિંદુઘૃત** કહેવાય છે. **વૈદ્યવિનોદ.**

પથ્યાપથ્ય.

રાતા ચોખા, સાઠી ચોખા, ઘઉ, જવ, અને નાનવી એઓનું ભોજન, નિરૂહ બસ્ત તથા રેચ એટલાં પેટના રોગવાળાને પથ્ય–હિતકારી છે.

જળપ્રાય દેશનાં પ્રાણીઓનાં માંસ, જળજંતુઓનાં માંસ, શાક, લોટથી બનતા પદાર્થો, તલ, કસરત, પંથ; દિવસનું સુવું અને સ્નેહપાન એઓનો ત્યાગ કરવો; કેમકે એ રોગ માટે કુપથ્ય છે. તેમજ ઉગ્ર, ખારા, ઉના, બળતરા કરનાર અને ભારે પદાર્થો ખાવાનો તથા વિશેષ પાણી પીવાનો પણ ત્યાગ કરવો.

ઉદર રોગનો અધિકાર સંપુર્ણ.

ઇતિ શ્રી મન્મહારાજાધિરાજ રાજરાજેંદ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃતસાગર નામા ગ્રંથ વિષે મેદરોગ, કાર્શ્યરોગ, અને ઉદરરોગના નિદાન ઉત્પત્તિ લક્ષણ તથા યત્નનિરૂપણ નામનો તેરમો તરંગ સંપૂર્ણ.

---

૧ જે ઉદર રોગી, મૂર્ચ્છા, ઉલટી, અતીસાર, દુર્બળતા, હેડકી, મળબંધ, તાવ, શ્વાસ, અને સોજો એટલા ઉપદ્રવોએ કરી સહિત હોય; ઝાડો થયા છતાં પણ પેટ ચઢે અને આંબળ બાહાર નીકળી આવે તો તે રોગીની ચિકિત્સા ન કરવી. **વૈદ્યરહસ્ય.**

તરંગ ૧૪ મો.

સોથ અંત્રવૃદ્ધિ બદ રોગ, ગંડમાળ ગળગંડ કુરોગ;
અપચિ ગ્રંથિ અર્બુદ અધિકાર, આ તરંગમાં છે નિરધાર.

સોથ—સોજા રોગનો અધિકાર.

સોજાનું નિદાન.

વમન વિરેચન–આદિ શોધનથી, પાંડુરોગ–આદિ રોગોથી કે ઉપવાસોથી દુર્બળ થએલા મનુષ્યને સોજો થાય છે. તથા ખારા, ખાટા, તીક્ષ્ણ, ઉના, કે ભારે પદાર્થોના સેવનથી સોજો થાય છે. અથવા દહીં ખાવાથી, ખાધેલા અન્નના અપકવ–વગર પાકેલા રસથી, માટીના ખાવાથી, શાક અને માંહોમાંહે વિરોધ કરનારો પદાર્થોના ખાવાથી, સંયોગથી મળેલા વિષ સહિત અન્નના સેવનથી, અરશ–મસાથી, કશોપણ શ્રમ ન કરવાથી, શોધનના લાયક થએલ શરીરનું ઉલટી રેચવડે શોધન ન કરવાથી, કોઇ મર્મસ્થાનના ઉપર કોઇપણ પ્રકારનો પ્રહાર વાગવાથી, કાચો ગર્ભ પડીજવાથી, વિષમ પ્રસવથી, અને વમનાદિ પાંચ કર્મો અયોગ્ય રીતે થવાથી વાયુઆદિ દોષો સંબંધી સોજો ઉત્પન્ન થાય છે. તે સોજાના નવ પ્રકાર છે–વાયુનો, પિત્તનો, કફનો, વાયુપિત્તનો, વાયુ કફનો, કફપિત્તનો, સન્નિપાતનો, પ્રહાર વાગવાનો અને ઝેરનો એમ નવભેદનો સોજો થાયછે.

સોજાનું પુર્વ સ્વરૂપ.

જેને સંતાપ થાય, રગો તણાયા જેવી (અવયવોને લાંબા ટુંકા કરતાં) પીડા થાય છે અને શરીરમાં જડત્વ–અકડા–ભારે–શૂન્યતા પણું થાય ત્યારે જાણવું કે તે મનુષ્યને સોજાનો રોગ ઉત્પન્ન થશે.

સોજાની સંપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય લક્ષણ.

દુષ્ટ થએલો વાયુ, દુષ્ટ થએલા લોહીને દુષ્ટ થએલ પિત્તને તથા દુષ્ટ થએલ કફને બાહાર નસોમાં લઇ જઇ અને પોતે તેઓથી રોકાઇને ચામડીમાં તથા માંસમાં લોહીના, પિત્તના અને કફના એકઠાપણાથી ઘાટાપણાવાળી જે ઉંચાઇને ઉત્પન્ન કરે છે તેને સોજો કહે છે. એ સોજાની સ્થિતિ નિયમ વગરની છે. કેમકે તે સોજો વખતે ઓષધ ઉપાય કર્યા વિનાજ ઉતરી જાય છે. એ નિયમ વગરપણું ભારેપણાવાળું થાય છે અને ભારેપણું પણ નિયમ વગરનું થાય છે તેમ સોજાની ઉંચાઇ પણ વ્યવસ્થા વગરની થાય છે. એ સોજાથી ઉનાશ, શરીરમાં ભારેપણું; નસોનું પાતળાપણું, રૂવાડાં ઉભાં થવાં અને વર્ણ બદલી જાય એ સર્વ સોજાનાં સામાન્ય લક્ષણો છે.

વાયુના સોજાનાં લક્ષણ.

શરીરની ચામડી પાતળી, કઠોર, રાતી તથા કાળી થાય છે, અડવાથી રોગીને માલમ પડે નહીં, ઝણઝણાટીયુક્ત, રૂંવાડાં ઉભા થાય, તથા પીડાથી સહિત હોય છે. કારણ વગર સોજો ઉતરી જાય, દબાવવાથી ઉંચો થાય અને દિવસે વધારે જોરમાં હોય તે સોજો વાયુ પ્રકોપથી થયો સમજવો. (શેક વગેરે કરવાથી ઉતરી જાય છે.)

પિત્તના સોજાનાં લક્ષણ.

શરીરની ચામડી કુણી હોય, ગંધ સહિત હોય, કાળી તથા લાલાશ કે પીળાશ પડતી હોય, ભ્રમ, પ્રસ્વેદ, તરશ, તથા મદથી સંયુક્ત સોજો હોય, તપ્યા કરતો હોય, સ્પર્શ સહન કરે તેવો હોય, આંખ્યો લાલ, અને પાકવા વખતે ચામડીમાં બળતરા બહુ થતી હોય તે સોજો પિત્તથી થનારો જાણવો.

કફના સોજાનાં લક્ષણ.

જે સોજાથી શરીર ભારે રહે, સોજો સ્થિર હોય, પાંડુ વર્ણવાળો હોય, ભોજનમાં અરૂચિ, નિદ્રાનો વધારો, લાળનું ઝરવું તથા ઉલટીથી યુક્ત, અગ્નિને મંદ કરનાર, દબાવાથી ઉંચો ન થતો હોય, રાત્રિએ વધારે જોરમાં હોય અને જેની ઉત્પત્તિ તથા શાંતિ બહુ દુઃખ દાયક હોય તે કફ સંબંધી સોજો જાણવો.

બબે દોષોથી તથા ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થએલ સોજાનાં ચિન્હ.

જો બે પ્રકારનાં નિદાનો જોવામાં આવે અને ઉપર કહેલાં લક્ષણોમાંથી બે દોષોનાં લક્ષણો હોય તો જાણવું કે બે દોષથી ઉત્પન્ન થએલ સોજો છે અને જે સોજામાં ત્રણે દોષનાં ચિન્હો જોવામાં આવે તે ત્રિદોષનો સોજો જાણવો.

અભિઘાતથી થએલા સોજાનાં લક્ષણ.

ખડ્ગ આદિના છેદનથી, પથરાદિના તાડનથી, તીર અદિના જખમથી કે લાકડી વગેરેના પ્રહારથી આવેલો સોજો અથવા ભીલામાં, કે કૌવચના સ્પર્શથી થએલો સોજો, ટાઢા પવનના લાગવાથી અને દહીના ખાવાથી થએલો સોજો, ફેલાતો જતો હોય, અત્યંત ઉનાશવાળો–બળતરા યુક્ત અને રાતા વર્ણવાળો તથા જેમાં પિત્તના સોજાના સર્વ લક્ષણો મળતા હોય તે સોજાને અભિઘાતજન્ય જાણવો.

ઝેરથી થએલા સોજાનાં લક્ષણ.

શરીર ઉપર ઝેરી જીવડાઓના ફરવાથી, તથા મૂતરવાથી, જે પ્રાણીઓ ઝેરી નથી તેઓના પણ દાઢથી નખોથી કે દાંતોથી આઘાત થવાથી, વિષવાળા જાનવરોના મળ–મૂત્ર તથા વીર્યના સ્પર્શથી કે તેના સંયોગથી થએલ વસ્તુના સંબંધથી, ઝેરી વૃક્ષના કે ઝેરી પવનના લાગવાથી, ઝેર મિશ્રિત વસ્તુના ખાવાથી, અથવા ઝેરનો સ્પર્શ થવાથી ઉત્પન્ન થએલ સોજો વિષજ સોથ જાણવો. આ સોજામાં અત્યંત પીડા થાય છે, કુણો, ચલન શક્તિવાળો ફેલાયલો, બળતરા સહિત, અને લટકતો તથા તુરત થાય છે.[1]

સોજાના ઉપદ્રવો.

ઉધરસ, તરશ, ઉલટી, દુર્બળતા, શ્વાસ, અરૂચિ, તાવ, અતિસાર, અત્યંત પાકવું અને અત્યંત નિર્બળતા એટલા સોજાના ઉપદ્રવો છે.

---

[1] જો આમાશયમાં દોષો રહ્યા હોય તો છાતીથી ઉપરના ભાગમાં સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે. જો પિત્તાશયમા રહેલા હોય તો છાતીની અને હોજરીની વચમાં સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે, જો વિષ્ટાના સ્થાનમાં રહેલા હોય તો હોજરીના નીચેના ભાગમાં સોજાને પેદા કરે છે, અને સઘળા સ્થાનકે ફેલાયલા દોષો હોય તો સર્વ શરીરમાં સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે માધવનિદાન.

સોજાનું સાધ્યસાધ્યપણું

જે સોજાવાળો ઉપર કહેલા ઉપદ્રવોએ કરીને યુક્ત હોયતો તેની ચિકિત્સા કરવી યોગ્ય નથી વળી જે સોજો છાતી અને હોજરીના વચ્ચેના ભાગમાં જણાતો હોય, અથવા જે સોજો આખા શરીરમાં ફેલાયલો હોય તે ત્રિદોષજન્ય સોજો કષ્ટસાધ્ય છે. જે સોજો એક બાજુના અરધા અંગમાં થયો હોય તે સોજો મરણને શરણ કરનાર છે. તેમજ જે પુરૂષને પ્રથમ પગથી શરૂ થઈ મોહોડા તરફ સોજો ચઢતો જાય અને જે સ્ત્રીને પ્રથમ મુખથી શરૂ થઈ પગનાતરફ સોજો ચાલે તો તે સોજો નિશ્ચે તે પુરૂષ-સ્ત્રીના પ્રાણ લેછે. આપણા લોકોમાં પણ સાધારણ કહેવત છે કે-"**મરદની ઘુંટી અને સ્ત્રીની ડુંટી**" સોજાથી મુક્ત થાય તો તે બચતાં નથી, વળી જે સોજો મૂત્રાશયમાં થયો (પુરૂષ વા સ્ત્રી) હોય તો તેનું મૃત્યુ થાય છે.[1]

સોજાના ઉપાય.

સુંઠ, સાટોડી, એરંડાની છાલ. અને મોટાં પાંચ મૂળ એઓનો કવાથ કરી પીવામાં આવે અને ખાવામાં પણ તેજ કવાથનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી **વાયુ સંબંધી** સોજા મટી જાય છે.

કડવાં પરવળ, ત્રિફળાં, લીંબડો અને દારૂહળદર એઓનો કવાથ કરી તેમાં શુદ્ધ કરેલો ગુગળ નાખી પીવાથી **પિત્ત સંબંધી** સોજો મટીજાય છે. અને **કફ સંબંધી** સોજો પણ મટીજાય છે તથા જવર અને તરશને પણ મટાડે છે.

" પીપર અથવા હરડે ને થોરના દુધમાં ૩ દિવસ ભીજવી રાખી પછી છાંયડામાં સુકવી ઝીણી વાટી ટાંક ૨ પ્રમાણ ૧૦ દિવસ સુધી સેવન કરેતો **સન્નિપાતનો** સોજો મટે છે. ":

તલ અને કાળી માટી એઓને વાટીને ચોપડવાથી અથવા એકલા કાળાતલ વા, તલ અને કાળી માટી ભેશના દુધમાં વાટી ભેશના માખણમાં મેળવી ચોપડવાથી **ભીલામાથી** થએલો સોજો મટી જાય છે. અથવા જેઠીમધ, દુધ, તલ અને માખણ એઓનો લેપ કરવાથી ભીલામાનો સોજો ઉતરી જાય છે. અથવા ડાંગરનાં પાંદડાનાં લેપથી ભીલામાનો સોજો મટી જાય છે.

ઝેરના સોજાના ઉપાય ૧૯ મા તરંગમાં લખવામાં આવશે માટે તે પ્રકરણમાંથી જોઇ લેવા.

સોજાના સામાન્ય ઉપાય.

આદુ અને ગોળ અથવા સુંઠ અને ગોળ વા, ગોળ અને હરડે અથવા ગોળ અને પીપર એમાંથી ગમે તે એક યોગ—ઉપાયને એક તોલાથી વધારતાં બાર-

---

૧ પુરૂષને પગમાં થએલો સોજો મુખ ઉપર અને સ્ત્રીને મુખ ઉપર થએલો સોજો પગ ઉપર જાય અને તે સોજો જો અતીસાર, ગ્રહણી તથા હરસ આદિ બીજા રોગોના ઉપદ્રરૂપે ન થયો હોય અર્થાત પોતાનાં નિદાનોથીજ થયો હોય તો તે સોજો પુરૂષ અને સ્ત્રીને મારી નાખે છે. તેમજ પુરૂષ કે સ્ત્રીને મૂત્રાશય-પેઢુમાં થએલો સોજો બીજા રોગોના ઉપદ્રવરૂપે ન થયો હોય અર્થાત્ પોતાનાજ નિદાન-હેતુથી થયો હોય તો તે મરણ નિપજાવે છે; અર્થાત્ ઉપર કહેલ સોજાની ગતિ તથા સ્થાનમાં જો અન્ય રોગોના ઉપદ્રવરૂપ સોજો હોય તો અસાધ્ય નથી એમ ગ્રંથાંતરનો કર્ત્તા કહે છે.

તોલા સુધી વધવું એટલે પંદર દિવસ અથવા ૧ મહિના પર્યંત સેવન કરવાથી સોજો, શળીખમ, શ્વાસ, ઉધરસ, અરૂચિ, પીનસ, અજીર્ણ, તાવ, હરષ, સંગ્રહણી અને બીજા પણ કફ તથા વાયુના રોગોને દૂર કરે છે. અથવા હરડે, હળદર, ભારંગી, ગળો, ચિત્રો દારૂહળદર, સાટોડી, દેવદાર અને સુંઠ એઓનો કવાથ કરી પીવાથી હાથ પગ મુખ અને પેટ એટલી જગ્યોમા રહેલા સોજાને તરત બલાત્કારે પણ નાશ કરી નાખે છે. આ **પથ્યાદિ કવાથ** કહેવાય છે. જો **અંડકોષમાં** સોજો થયો હોય તો ત્રિફળાનો ગોમૂત્ર સહિત તૈયાર કરી પીવાથી વૃષણ (Testicles) ઉપરનો સોજો મટી જાય છે. અથવા ધોળી સાટોડી, દેવદાર, અને ચિત્રો એઓથી અથવા નેપાળાનું મૂળ, નસોતર. સુંઠ, મરી, પીપર અને ચિત્રામૂળ એઓથી સારી પેઠે પકાવેલું દુધ યોગ્ય વિધિથી પીવામાં આવે તો તેથી અવસ્ય સોજો મટી જાય છે. (અથવા એઓનો કવાથ કરી પીવો.) અથવા આકડો, લાલરંગનીસાટોડી, અને લીંબડાની છાલ એઓનો કવાથ કરી ગોમૂત્ર સાથે તૈયાર કરી તેથી સોજાને સેંચન કરવાથી સોજો મટે છે. અથવા સાટોડી, દેવદાર, સુંઠ, સરગવો અને ધોળા સરસવ એઓને કાંજી, લીંબુ કે કોઇ ખાટા રસમાં વાટી જરા જરા ઉનાં કરી ચોપડવાથી સર્વ પ્રકારના સોજા મટી જાય છે. અથવા સુંઠ અને પીપર એઓના ચૂર્ણને ગોળમાં મેળવી ખાવાથી સોજા, આમાજીર્ણ અથવા આમ તથા અજીર્ણ અને શળનો નાશ કરે છે, તથા મૂત્રાશયને સાફ કરે છે.

અથવા ૧૨ તોલા ગોળ, ૧૨ તોલા સુંઠ, ૧૨ તોલા પીપર, ૪ તોલા મંડુર અને ૪ તોલા તલ એઓનું સૂક્ષ્મ ચુર્ણ કરી સેવન કરે તો તેથી સર્વ પ્રકારના સોજા મટી જાયછે—આ **ગુડાદિવટિકા** કહેવાય છે અથવા સુકાયલા મૂળા, શાટોડીનું મૂળ, દેવદાર (વા દારૂહળદર), રાસ્ના અને સુંઠ એઓનાથી પકાવેલું તેલ જો શરીરે ચોળવામાં આવે તો સોજો તથા શળ મટી જાયછે આ **શુષ્કુ મૂત્રક તેલ** કહેવાયછે. **ભાવપ્રકાશ.**

સોજામાં બળતરા થતી હોય તો બેહેડાના ઠળીયા માંહેની મીંજને પાણી સાથે ઘુટી લેપ કરવાથી સોજો અને સોજામાં થતી બળતરાની પીડા નાશ થાય છે.

સાટોડીની જડ, દારૂહળદર, ગળો. કાળીપાડ, સુંઠ અને ગોખરૂ એઓ સર્વ સમાનભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી ગોમૂત્ર સંગાથે સેવન કરે તો સમસ્ત પ્રકારનો સોજો અને આઠ પ્રકારના પેટમાંના રોગો તથા ઘોર વ્રણ (ગડ ગુંબડ ઘા) નો નાસ કરે છે. આ પુનર્નવાદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે. (પુનર્નવાદિ કવાથ પણ સોજા ઉપર ઉત્તમ ગુણકારકછે.)

પથ્યા પથ્ય.

સોજાના રોગવાળાને મૈથુન, તૈલનું મર્દન, ઘી, દારૂ, દહી, દુધ, ગોળ, નવું અન્ન સુકવણોનાં શાક, ભારે પદાર્થ, ખટાઇ, મીઠાના પદાર્થો, જંગલી પ્રાણીઓનું માંસ અને દિવસે સુવું એટલી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો. તેમજ શેકેલા ઘઉ, ખીચડી વિદાહી અને વિરોધી ભોજનને પણ ત્યજવાં.

જુના જવ. ચોખા, તથા સોજાને હરનાર વસ્તુ, ગોમૂત્ર અને મંડુર વગેરેનું સેવન કરવું એ હિતાવહ છે.

સોજાનો આધિકાર સંપુર્ણ.

———(૦)———

અડવૃધ્ધી—વધરાવળનો અધિકાર.

વધરાવળનું નીદાન તથા સંખ્યા-

વાયુથી, પિત્તથી, કફથી રૂધિરથી, મેદથી, મૂત્રથી અને આંતરડાંથી એ રીતે સાત પ્રકારથી વધરાવળ થાય છે જોકે, મૂત્રથી અને આંતરડાંથી થએલી વધરાવળ પણ વાયુરૂપ નિદાનથીજ થાય છે, તોપણ એ વાયુ મૂત્રમાં તથા આંતરડામાં રહીને એ વધરાવળને ઉત્પન્ન કરે છે એટલા કારણોના ફેરફારથી એ બે પ્રકારને વાયુથી જુદા ગણવામાં આવેલ છે.

વધરાવળની સંપ્રાપ્તી.

જે અધોગામી (નીચે ગતિ કરનાર) પવન છે તે પોતાનાં કારણોથી કુપિત થઇ વૃષણ અને જાંઘની સંધિઓમાં ત્રાપ્ત થઇ ત્યાંજ વિચરતો તે સ્થળે સોજા અને શળને ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારપછી બન્ને અંડકોષો અને અંડની ચામડીના ભંડારને વહેવાવાળી જે નસો તેમાં તે દુષ્ટ વાયુના સંચારથી પીડિત કરે છે ત્યારે તે બન્ને અંડ અને કોથળી વધી જાય છે. તેને વધરાવળ કહે છે-મુષ્કવૃદ્ધિ અંડવૃદ્ધિ, કુરંડરોગ, અંગવૃદ્ધિ વગેરે પણ તેનાંજ નામે છે.

સાતે પ્રકારની વધરાવળનાં લક્ષણ.

જે વધરાવળ વાયરાથી ભરાએલી ધમણના જેવી સ્પર્શવાળી, લુખી અને જેમાં વિનાકારણે (છિટાનાં અલ્પ નિદાનથી) તેમાં પીડા થાય તેને **વાયુની** વધરાવળ કહે છે.

જે વધરાવળ પાકેલા ઉબરાના ફળ જેવી હોય, અંદર બળતરાવાળી તથા બાહાર પણ તપતી હોય અને સોજો હોય તેને **પિત્તની** વધરાવળ જાણવી.

જે વધરાવળ ટાઢી હોય, ભારે સ્નિગ્ધ–ચીકણી હોય, ખરજવાળી, કઠણ અને થોઠી પીડાવાળી હોય તેને **કફની** વધરાવળ જાણવી.

જે વધરાવળ કાળા ફોલ્લાઓથી વીંટાયલી અને પિત્તની વધરાવળના લક્ષણોએ સહિત હોય તે **દુષ્ટ લોહીની** વધરાવળ જાણવી.

જે વધરાવળ કુણી, તાડના ફળની પેઠે નીલ તથા ગોળ હોય અને કફની વધરાવળમાં લક્ષણોએ કરીને સહિત હોય તે **મેદની** વધરાવળ જાણવી.

જે મનુષ્ય મૂત્રના વેગને અટકાવી રાખે અને પંથ કરે તેથી કોમળ અંગ વધે છે અર્થાત તેને મૂત્ર સંબંધી વધરાવળ થાય છે. જે વધરાવળ ચાલવાના સમયમાં પાણીની ભરેલી પખાલની પેઠે ક્ષોભ પામતી હોય, પીડાયુક્ત, કુંણી, મૂત્ર કષ્ટથી ઉતરે તેવી અને ગોળીઓની નીચે લટકતી હોય તેને **મૂત્રની** વધરાવળ કહે છે.

આંતરડાં સંબંધી વધરાવળ કે જેને અંત્રવૃદ્ધિ-અંતરગળ કહે છે તેની ઉત્પત્તિ અને લક્ષણ.

જે વસ્તુના સેવનથી વાયુ કોપે તેવી વસ્તુઓના ભોજનથી, ટાઢા પાણીમાં ડુબકીઓ મારવાથી, મૂત્ર વગેરેના વેગોને રોકવાથી, ઘણો ભાર ઉપાડવાથી, ઘણો પંથ કરવાથી, વાંકી રીતે અંગોને મરડવાથી, અને પોતાથી બળવાન હોય તે સાથે કુસ્તી કે

બાથાબાથી કરવાથી તથા કઠણ ધનુષના ખેંચવાથી વગેરે વગેરે કારણોથી દૂષિત થઇને ચલિત થયેલો વાયુ જ્યારે નાના આંતરડાના ભાગને દૂષિત કરીને તેના ઠેકાણાથી નીચે લઈ જાય છે ત્યારે તે વાયુ વૃષણના સાંધામાં રહી પોતે તે સાંધામાં ગાંઠ જેવા સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે તેને **અંતરગળ કે અંતવૃદ્ધિ** કહે છે જો આ વધરાવળની માવજત ન કરવામાં આવે તો પેટ ચઢી આવે છે, વધેલા વૃષણોમાં પીડા થાય છે, અને શરીર ઝલાઈ ગયા જેવું થઇ જાય છે. આ વધરાવળને જો હાથવતે દાબવામાં આવે તો અવાજ કરીને પોતાના ઠેકાણામાં પેસી જાય છે અને દાબેલી છોડી દેતાં પાછી ફુલી આવે છે. અથવા પુનઃ આ[illegible] . ત્યારે બાહાર નીકળી આવે છે.

[1]અંત્રવદ્ધિનું અસાધ્યપણું

અંત્રવૃદ્ધિમાં વાયુના સંચયને લીધે બન્ને વૃષણોમાં આંતરડાંના અવયવનો સંબંધ થાય છે તે જો વાયુ સંબંધી વધરાવળના જેવા આકારવાળી થઇ જાય તો અસાધ્ય થાય છે અર્થાત્ તે મટતી નથી.

[2]અંડવૃદ્ધિના ઉપાય.

પાણીની વૃદ્ધિ પાણી કાઢવાથીજ મટે છે અને મેદ ચર્બી કઢાવ્યાથી મટે છે.

દુધ અને એરંડીયું તેલ એક મહીના સુધી પીએ તો વાયુ સંબંધી વધરાવળ મટે છે. અથવા એરંડીયું તેલ અને શુદ્ધગુગળ એ બન્નેને એકત્ર કરી ગાયના મૂત્ર સંગાથે પીએ તો ઘણા વખતની વાયુ સંબંધી વધરાવળ હોય તે પણ મટી જાય છે. અથવા રતાંજળી, જેઠીમધ, કમળ કાકડી, વાળો અને નીલુંકમળ, એઓને દુધમાં વાટી ચોપડવાથી પિત્ત સંબંધી વધરાવળની દાહ તથા સોજાની પીડા મટી જાય છે. અથવા સુંઠ, મરી, પીપર, ત્રિફળાં, એઓનો કવાથ કરી તેમાં જવખાર તથા સિંધાલૂણ નાખી પીવાથી પિત્તની વધરાવળ મટી જાય છે. (આ કફ સંબંધી વધરાવળને મટાડવા ઉત્તમ વિવેચન છે.) અથવા તીખી, તૂરી, લુખી વસ્તુઓનો સ્હેવાતો સ્હેવાતો શેક કરે અને ઉપર કહેલી ઔષધીઓના પાણીથી ઝારે તો સર્વ પ્રકારની અંડવૃદ્ધિ મટી જાય છે અથવા વખતો વખત જળો લગાડી તે સ્થળનું લોહી કાઢવાથી પિત્ત સંબંધી વધરાવળ પણ મટી જાય છે. અથવા રેચ આપવાથી વા સાકર અને મધ પાણીમાં નાખી પીવાથી કે સાકર મધ યુકત રેચ આપવાથી લોહી સંબંધી વધરાવળ મટી જાય છે. અથવા ઠંડા લેપો કરવાથી પિત્તની અને લોહીની વધરાવળ મટે છે અર્થાત્ લોહી સંબંધી વધરાવળ ઉપર પિત્તને હરણ કરનારી–પિત્ત સંબંધી વધરાવળના સર્વ ઉપાયો કરવાથી લોહીની વધરાવળ મટે છે. સુરસાદિગણ (પૃષ્ટ માં જુવો તે) નાં ઔષધોને બાફી તેનો સ્હેવાતો લેપ કરવાથી મેદ સંબંધી વધરાવળ મટી જાય છે.

---

[1]ભોજ કહે છે કે–વાયુ, બગડેલાં આંતરડાંને લઇને સાથળના સાંધામાં લઇ જાય છે અને તે સાંધામાંથી પીડાવાળું તે આંતરડું વૃષણમાં જાય છે તેને અંત્રવૃદ્ધિ કહે છે.

[2]હિતોપદેશનો કર્ત્તા કહે છે કે–ધતુરાના મૂળીઆંને ઘેટીના દુધમાં વાટી ઉનાં કરી લેપ કરે તો અવશ્ય અંડવૃદ્ધિ મટે છે.

ત્રિમલ્લ રહસ્યનો કર્ત્તા કહે છે કે–ઘરોળીના માંસમાંથી સંસ્વેદન કરે તો અંડવૃદ્ધિ મટીજ જાય છે.

"ગોળી ઉતરી ગઇ હોય તો, ઘેટીનું ઘી કાંસાની થાળીમાં મથી તેમાં ચળ મેળવી ફરી મથન કરી પછી તેમાં થોડો શુદ્ધ વછનાગ મેળવી તેનું, ઉતરી ગએલી અંડકોષની ગોળીને મર્દન કરે તો ગોળી ચઢી જઇ પોતાના ઠેકાણે સ્થિત થઇ જાય છે. અથવા બેરી ગુંદ ટાંક ૧૫, વજ ટાંક ૧૦, સુંઠ ટાંક ૧૫, અને ગાયનું દુધ પૈસા ૮ ભાર તથા તેમાં સાલમ પૈસા ૮ ભાર મેળવી રોજ ૪ ટાંક ભારનો ૨૧ દિવસ સુધી લેપ કરે તો તેથી અંડવૃદ્ધિ મટે છે" મૂત્ર સંબંધી વધરાવળ માટે માથાને દોષોથી ખાલી કરનાર જે ઐાષધો છે તેઓમાં ગોમૂત્ર નાખી જરા ઉનાં કરી તેઓથી શેક કરીને લુગડાનો પાટો વીંટવો.

આંતરડા સંબંધી વધરાવળ શ્રવતી ન હોય તો ઉત્તમ વૈદ્યશાસ્ત્રીએ સીવણીના પડખે નીચેના ભાગમાં વ્રીહીમુખા નામના શસ્ત્રથી વીંધ કરવો અને પછી વાયુની વધરાવળના જેવા ઉપાય કરવા એમ **ભાવમિશ્ર** કહે છે.

રાસ્ના, જેઠીમધ, ગળો, ખપાટનું મૂળ, એરંડો, ગરમાળો, ગોખરૂ, કડવાં પરવળ અને અરડુસો એઓનો કવાથ કરી તેમાં એરંડીયું તેલ નાંખી પીવાથી અંડવૃદ્ધિ મટી જાય છે. અને આ **રાસ્નાદિકવાથ** કહેવાય છે. **અથવા** હરડેની છાલ, ધાણા અને કરીઆતું એ બબે તોલા ભાર, લવંગ ૧ાા તોલા ભાર, સોનામુખી ૪ તોલાભાર અને સર્વથી ૧ાા ગણી ખાંડ તથા તેટલુંજ મધ નાંખી અર્થાત્ મધ અને ખાંડ વિના બીજા પદાર્થોનું ચૂર્ણ કરી ખાંડ મેળવી. મધમાં કાલવી સેવન કરે તો નિશ્ચય પ્રકારે અંડવૃદ્ધિ મટી જાય છે. આ ઉપાય માટે **વિદ્યાપતિ** કહે છે કે-રામબાણ સમાન આ પ્રયોગથી અંડવૃદ્ધિ માટે અન્ય પ્રયોગ અધિક છેજ નહિ. **અથવા** પાતાળ યંત્રદ્વારા વિંછુનું તેલ કહાડી અંડકોષ ઉપર ચોપડે તો એક માસમાં અવશ્ય અંડવૃદ્ધિ મટી જાય. વૈદ્યરહસ્ય

અંડવૃદ્ધિનાં સેવ્યાસેવ્ય.

મળ મૂત્રાદિના વેગ રોકવા, ઘોડા વગેરેની ખુલ્લી પીઠ ઉપર સ્વારીઓ કરવી, મૈથુન, અતિભોજન, ક્રોધ, શ્રમ, ઉંપવાસ, પંથ, કસરત અને ભારે પદાર્થોનું સેવન વગેરે ત્યજવાં.

અંડવૃદ્ધિ-અંત્રવૃદ્ધિ રોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

બ્રધ્મ—બદનો અધિકાર.

બ્રધ્મ-બદની ઉત્પત્તિ થવાનાં કારણો.

અત્યંત શરદી કરનાર દહી વગેરે પદાર્થો, ભારે અન્ન, કફકારી પદાર્થો સુકું અને સડેલું માંસ અને પિત્તકારક આહાર વિહારના કરવાથી કોપ પામેલો પિત્ત સહિત વાયુ પેઢુ અને જાંઘના સાંધામાં સોજા યુકત ગાંઠને ઉત્પન્ન કરે છે તેથી તાવ, શુળ અને શરીરમાં ગ્લાનિ બહુજ થાય તેને બ્રધ્મ-બદ કહે છે.

ઉપાય.

હરડેનો સારી પેઠે કરેલો કલ્ક એરંડીયા તેલમાં શેકી પીપર તથા સિંધાલુણ

સહિત કરી અથવા આ ત્રણેને એરંડીઆમાં શેકી સેવન કરે તો બદ મટી જાય છે, **અથવા** જીરૂં, છીણીનાં મૂળ, ઉપલેટ તમાલપત્ર, અને બોરડીનાં પાન એઓને કાંજીમાં વાટી તેનો બદ ઉપર લેપ કરે તો બદ મટી જાય છે એમ **ભાવમિશ્રનું** કહેવું છે. **અથવા** દારૂહળદરનો કલ્ક ઘેટીના દુધમાં કે ગોમૂત્રમાં કાંઇક ઉનો કરી લેપ કરવાથી બદ મટી જાય છે **અથવા** તરતના મરેલા કાગડાના પેટ માંહેનો મળ કાંઇક ઉનો કરી અથવા મરેલા કાગડાની પાંખો કહાડી પેટ ચીરી અંડવૃદ્ધિ વાળાના અંડકોષ તેમાં રાખે તો અંડવૃદ્ધિ અને બદ ઉપર બાંધે તો બદ તત્કાળ મટે છે. **વૈદ્યરહસ્ય** **અથવા** ઘઉનો કલ્ક કે કંદરૂપનો ઘેટીના દુધમાં કલ્ક કરી જરા ઉનો કરી બદ ઉપર લેપ કરવાથી શુળ સહિત બદ નાશ પામે છે. **ચક્રદત્ત.**

બ્રદ્‌ધ્મનો આધિકાર સંપૂર્ણ.

ગળગંડ, ગંડમાળ, અપચી, ગ્રન્થી અને અબદનો અધિકાર.

ગળગંડ એટલે શું !

જે મનુષ્યના ગળામાં મોટો કે નાનો દઢ અને અચળ સોજો વૃષણની પેઠે લટકતો હોય એને [1]ગળગંડ કહે છે.

ગળગંડની સંપ્રાપ્તિ.

ગળામાં દુષ્ટ થએલા વાયુ, કફ અને મેદ એઓ વચમાં આવીને ક્રમવાર વાયુના, કફના, અને મેદના લક્ષણોવાળા સોજાને–ગડને ઉત્પન્ન કરે છે તેને ગળગંડ કહે છે.

વાયુ, કફ અને મેદ સંબંધી ગળગંડનાં લક્ષણો.

જે ગળગંડમાં પીડા વિશેષ થાય, કાળી નસોથી મઢેલો તથા કાળો અને રતાશવાળો હોય તેને **વાયુનો** ગળગંડ જાણવો–આ ગળગંડ કઠોર હોય છે, ઘણી મુદતે વધે છે, પાકે નહીં, અને કોઈ વખતે પોતાની ઇચ્છાથી પાકી પણ જાય છે, આ ગળગંડ રોગીનું મોહોડું રસ વગરનું થઇ જાય છે અને ગળું તથા તાળવું સુકાયા કરેછે.

જે ગળગંડ સ્થિર હોય, જે ઠેકાણે થએલ હોય તે ઠેકાણાના જેવાજ વર્ણનો હોય ભારે હોય, ચળ બહુજ આવે, ટાઢો હોય, અને મોટો, મોંડો વધે, મોડો પાકે, તથા થોડી પીડાવાળો હોય છે–આ ગળગંડવાળા રોગીનું મ્હોં મીઠું, તથા ચીકણું રહે છે, હમેશાં ગળામાં શબ્દ થયા કરે અને નિરંતર ગળું તથા તાળવું કફથી લીપાયલું રહે છે તેને કફ સંબંધી ગળગંડ કહે છે.

જે ગળગંઠ કોમળ, પીળો–ખરાબ ગંધવાળો, પીડા વિનાનો, ચળવાળો, તુંબડાની પેઠે લટકતો હોય, અલ્પ મુત્રવાળો, અને શરીરના વધવાથી વધતો તથા સરીર ક્ષીણ થવાથી ઘટતો હોય તેને **મેદ** સંબંધી ગળગંડ કહે છે–આ ગળગંડ રોગીનું મોહોડું ચીકણું રહે છે અને હમેશાં ગળામાં બોલ્યા કરે છે.

---

૧ ભોજવૈદ્ય તો કહે છે કે–દાઢીમાં, ડોકમાં અને ગળામાં જે સોજો વૃષણની પેઠે લટકતો હોય તેને ગળગંડ કહેવો; અર્થાત્ એને પણ ગળગંડ માનવો, પણ ગળામાંજ હોય તેને ગળગંડ માનવો એમ સમજવું નહી.

ગળગંડનાં અસાધ્ય લક્ષણ.

જે ગળગંડથી પરાણે પરાણે શ્વાસ લઈ શકાતો હોય, સર્વ ગાત્રો નરમ થઈ ગયાં હોય, અરૂચિ તથા ક્ષીણતા થઇ હોય, સાદ બેશી ગયા જેવો થઇ ગયો હોય તથા જેને થયાંને એક વર્ષ વીતી ગયું હોય તો, તેવા ગળગંડ રોગીનો ઉપાય યશના ઇચ્છનાર મનુષ્યે કરવો નહીં.

ગંડમાળ–કંઠમાળાનાં લક્ષણ.

જે બગલમાં, ખભાઓમાં, ડોકમાં, ગળામાં તથા પેઢું અને સાથળોના સાંધામાં કફ અને મેદનેલીધે ચણીબોર, વઠબોર કે આંબળા જેવડી ઘણી ગાંઠો નીકળે તેને ગંડમાળ કહે છે. આ ગંડમાળની ગાંઠો બહુ વખતે અને થોડી પાકે છે.

અપચીનાં લક્ષણ.

જે ગંડમાળના ગંડોમાં કેટલા પાકીને ઝરતા હોય, કેટલાએક મટતા હોય, કેટલાએક નવા થતા હોય અને તે ગંડોની લાંબા વખત સુધી આવી સ્થિતિ રહેતો તેને અપચી કહે છે. અપચી કહેવાનું કારણ એ છે કે, પ્રથમ પાકે નહીં અને જો પાકે તો રસી બહુ આવે અને તેના ચેપથી પાછી નવી બીજી ગાંઠો થતી જાય મટતી જાય તથા આ રોગનો તુમાર ઘણો લાંબો ચાલે છે તેથી તેને અપચી કહે છે.

અપચીનાં અસાધ્ય લક્ષણ.

અપચી મટે તેવી છે, પણ જો શળીખમ, પડખાનાં શુળ, ઉધરસ, તાવ, અને ઉલટીથી સહિત હોય તો તે અપચીથી માણસના જીવની હાનિ થાય છે.

ગ્રંથી–ગાંઠનું લક્ષણ.

વાયુ પિત્ત, કફ, મેદ અને નસો. માંસ તથા લોહીને બગાડી જે ઉંચી અને ગોળ ગાંઠો જેવા સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે તેને ગ્રંથી કહેવાય છે. આ ગ્રંથીના પાંચ પ્રકાર છે. એટલે વાયુથી, કફથી, પિત્તથી, મેદથી અને નસોથી એમ પાંચ ભેદ છે.

સમગ્ર ગ્રંથીઓનું લક્ષણ.

જે ગાંઠો ચાંમડીને ખેંચી વધતો હોય, કપાતો હોય, પડી જતો હોય, સોયો ભોંકાતી હોય, મથી નંખાતો હોય, ચીરાઈ જતો હોય અને રબ્બરની પેઠે વિસ્તાર પામતો હોય તેવું જણાય, તથા તે ગાંઠો કાળો હોય, બહુ કઠણતા રહિત અને પાકીને ફુટે ત્યારે આછાપણાવાળું–સ્વચ્છ લોહી વહે–ઝરે તેને **વાયુનો** ગ્રંથી કહે છે.

જે ગ્રંથી આખા શરીરમાં બળતરા કરતો હોય, અંદર તાપ કરતો હોય, અત્યંત પાકતો હોય, રાતો અથવા પીળો હોય; ફુટે ત્યારે કાળા રંગવાળું પેશી સહિત લોહી વહે અને જાણે શીંગડાંથી ચુસાતો કે અગ્નિ જવાળાઓથી યુક્ત હોય તેવો જણાય છે તેને **પિત્તનો** ગ્રંથી કહે છે.

જે ગ્રંથી ટાઢો હોય, સ્વભાવિક વર્ણ વાળો, થોડી પીડા, ઘણી ખરજ અને પથરા જેવો કઠણ હોય, લાંબી મુદ્દતે વધનાર અને ફુટે ત્યારે જાડું ધોળું પરૂં નીકળે તેને **કફનો** ગ્રંથી કહે છે.

જે ગ્રંથી શરીરના વધવાથી વધે તથા શરીરના ક્ષીણ થવાથી ઘટે, ચીકણો, મોટો

અરજવાળો, પીડા વગરનો અને ફુટે ત્યારે ખોળ કે ઘી જેવો મેદ નીકળે તેને મેદનો ગ્રંથી કહે છે.

બળ વગરનો માણસ બળવાળા મનુષ્યની સાથે કુસ્તી-યુદ્ધ કરે તેથી તથા એ-વાજ બીજા થાક લાગે તેવાં કામોથી દુષિત થએલો વાયુ નસોના જથાને ચળાવી, દ-આવી, એકઠો કરી સુકાવીને તુરત ઉચો તથા ગોળ આકારનો ગાંઠો ઉત્પન્ન કરે છે તેને **શિરાઓનો** ગ્રંથી કહે છે.

ગ્રંથીઓનું કષ્ટસાધ્ય અને અસાધ્ય પણાનું લક્ષણ.

જો નસો સંબંધી ગાંઠો પીડાવાળો અને ચળવાળો હોય તો કષ્ટસાધ્ય (મહા મ-હેનતે મટે તેવો.) અને તે ગાંઠો પીડાવગરનો અચળ હોય, મોટો અને મર્મસ્થાનોમાં થએલ હોય તો અસાધ્ય-ન મટે તેવી જાણવો.[૧]

અર્બુદ (રસોળી) નું સંપ્રાપ્તિપુર્વક સામાન્ય લક્ષણ.

જે માણસ અન્ન વગેરેના પદાર્થો થોડા ખાય અને માંસ વગેરેનાં પદાર્થો ઘણા ખાય તેનાં કોપ પામેલાં વાત પિત કફ દૂષિત થઇ તેના લોહી તથા માંસને બગાડી તેના શરીરના ગમે તે ભાગ ઉપર ગોળ આકાર વાળો, સ્થિર, થોડી પીડાવાળો, ગ્રંથીના કરતાં મોટો, બહુજ ઉંડોપેઠેલ-ભારે મૂળવાળો, અને લાંબા વખતે વધનાર તથા નહી પાકનાર માંસની ઉચાઇને ઉત્પન્ન કરે છે તેને અર્બુદ કહે છે. ગ્રંથી અને અર્બુદમાં એટલો ફેર છે કે-ગાંઠ પાકે છે અને રસોળી પાકતી નથી; અર્થાત્ પાકે તે ગાંઠ, અને ન પાકે તે રસોળી સમજવી.

અર્બુદના બે ભેદ ગણેલા છે, જો ગણેલા છે; જો કે વાયુ, પિત્ત, કફ, લોહી, માંસ અને મેદ એમ છ પ્રકારના અર્બુદ છે; તો પણ એક માંસર્બુદ અને બીજો રક્તા-ર્બુદ એમ બે વિભાગ પાડેલા છે, તે પૈકી લોહીના અર્બુદ સિવાય સર્વ અર્બુદોમાં ગ્રંથીનાંજ લક્ષણો હોય છે અને લોહીના અર્બુદના લક્ષણો ભિન્ન છે તેથી બીજાઓને માંસાર્બુદ માનેલા છે અને લોહીના અર્બુદને રક્તાર્બુદ માનેલ છે.

લોહી-રક્તાર્બુદનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા ચિહ્‌ન.

પોતાના કારણોથી દુષ્ટ થએલ પિત્ત, રૂધિર તથા નસોને સંકુચિત કરે છે, વા એકઠાં થઇ જાય છે. એવી રીતે ઘાટાં થઈ ઝરવાવાળા માંસના ફણગાઓથી વીંટાયલા અને તુરત વધનારા માંસના લોચાને જરાક પાકે એવા પ્રકારે ઉચો કરે છે તથા તેમાંથી ખરાબ લોહી હમેશાં વહ્યા કરે છે તેને લોહીથી થએલો અર્બુદ કહે છે-આ રસોળી ન મટે તેવી છે. લોહીના નાશના ઉપદ્રવોથી પીડાઇને પાંડુવર્ણવાળો થઇજાય છે.

સર્વ પ્રકારની રસોળીઓમાં માંસ તથા લોહી દૂષિત થાય છે; તો પણ લોહીથી થએલી રસોળીમાંતો વિશેષે કરીને લોહી દૂષિત થાય છે અને માંસથી થએલ રસો-ળીમાં વિશેષે કરીને માંસ દૂષિત થાય છે.

---

૧ વૈધવર ભોજ તો કહે છે કે-(ઉપર કહેલા) પાંચે પ્રકારના ગમેતે પ્રકારનો ગ્રંથી પીડા વગરનો હોય અને મર્મસ્થાનમાં થએલ હોય તો તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં. મર્મસ્થાન એટલે ગાલ ગળું, ગરદન, ગુદા, શરીરના સાંધાઓ, છાતી અને બરડો વગેરે મર્મસ્થાન કહેવાય છે તેમાં જો કોઇ પણ પ્રકારની ગાંઠ-ગડ ગુમડની વગેરે થાયતો તેની ચિકિત્સા કરવી ઘણી કઠણ છે.

માંસથી થએલા અર્બુદની સંપ્રાપ્તિ.

જેના અંગ ઉપર મુંઠી વગેરેના મારથી અંગ પીડિત થતાં વાયુથી દુષ્ટ થએલું માંસ પિડાવિનાના અને ઓછી પીડાવાળા ચીકણા, શરીરના વર્ણ સમાન વર્ણવાળા, ન પાકનાર કે જરા પાકનાર, પત્થર જેવા અચળ સોજાને ઉત્પન્ન કરે તેને માંસાર્બુદ કહે છે.

અર્બુદનાં અસાધ્ય લક્ષણ.

માંસથી થએલા અર્બુદ અસાધ્ય છે. વાયુથી થએલા અર્બુદો જોકે અસાધ્યછે પણ તેઓમાંથી પરૂ ઝરતું હોય, મર્મસ્થાનમાં અને નસોમાં થએલ હોય તથા ચલાયમાન કરી શકાય નહીં તેવો હોય તો તે પણ અસાધ્ય છે; અર્થાત્ ચિકિત્સા કરવા યોગ્ય નથી.

પ્રથમ રસોળી થઈ હોય તેમાં બીજી રસોળી ઉત્પન્ન થાય તો તેને અધ્યર્બુદ કહે છે આ અધ્યર્બુદ એકી વખતે કે અનુક્રમે થએલ હોય, પણ જો બે દોષોથી થએલ હોય તો અસાધ્ય જાણવા.

રસોળી પાકતી નથી તેનું કારણ શું ?

સર્વ પ્રકારની રસોળીઓ કફ અને મેદની અધિકતા વાળી અને ઘણું કરીને દોષોની સ્થિરતા વાળી તથા ગાંઠા રૂપ હોય છે તેથી સ્વભાવેજ પાકતી નથી.

ગળગંડના ઉપાય.

સરસવ, સરગવાનાં બીજ, શણનાંબીજ, અળશી, જવ અને મૂળાનાં બીજ એ-ઓને બરાબર ભાગે વઈ ખાટી છાશમાં સારીપેઠે વાટી તેનો જાડો લેપ—ખરડ કરે તો ગળગંડ ગંડમાળા–કંઠમાળા, અને ભયંકર ગ્રંથી–ગાંઠો તુરત નાશ થઇ જાય છે અને ઓગળી જાય છે. અથવા શેવાળને બાળી તેને સરસીઆ તેલમાં કાલવી ચોપડે તો ઘણા વખતનો ગળગંડ પણ શાંત થાય છે. અથવા શંખાવળી કે ધોળી ગરણીનાં મૂ-ળને વાટી પ્રાતઃકાળમાં ઘીની સંગાથે પીએ અને પથ્ય આહાર કરે તો ગળગંડ મટે છે. અથવા પાકેલી કડવી તુંબડીમાં સાત દિવસ સુધી પાણી ભરી રાખી તે પાણી પીએ અને ચરી પાળે તો તેથી ગળગંડ મટી જાય છે. અથવા ગળો, લીંબડાની અં-તર છાલ, કંટાળો, હરડે, વેલીઆ, પીપળાનું છોડું, પીપર, બન્ને જાતની કાંસકી, અને દેવદાર એઓના કલ્કથી પકાવેલું તેલ રોજ પીએ તો ગળગંડ મટે છે આ અમૃ-તાદિ તૈલ કહેવાય છે. અથવા સિંધાલુણ, શેવાળ અને પીપર એઓનું ચુર્ણ એકત્ર કરી નિત્ય પ્રાતઃકાળે શેવન કરે તો ગળગંડ મટી જાય છે. ભાવપ્રકાશ અથવા રાતા એરંડાની જડ અને ખાખરાની જડને ચોખાના ધોવણ સાથે વાટી લેપ કરે તો ગળગંડ મટે છે.વૈદ્યરહસ્ય.

ગળગંડ વાળાને સેવવા યોગ્ય પદાર્થો.

જવ, મગ, કડવાં પરવળ, તીખા તથા લુખા પદાર્થો સેવન કરવા, વમન કરા-વવું અને લોહી કઢાવવું અને ગળગંડ ઉપર શસ્ત્રવતે ટોચા દઇ તે ઉપર ગંડ ગો-પાલિકા[1] નામના કીડાનો લેપ કરવો જેથી અવસ્ય ગળગંડ મટી જાય છે. (આ ઉપાય ઘણા લોકોએ અનુભવેલો છે માટે કરવા યોગ્ય છે.)

---

૧ જ્યાં આંબાની વાડા અર્થાત્ આંબાવાડીયું હોય ત્યાં આ કીડો સ્હેજ મળી આવે છે.

ગંડમાળાના ઉપાય.

વરણાનાં મૂળીઆનો કવાથ કરી ઠંડો થયા પછી તેમાં મધનાખી જો એકવાર પણ પીવામાં આવે તો તુરત ઘણા વખતની ગંડમાળા પણ નાશ પામે છે. **અથવા** ચાર તોલા ભાર કિંવા બે તોલા ભાર, કંચનાર વૃક્ષની છાલ ચોખાના ધોવણમાં વાટીને પીએતો ગંડ-માલ--કંઠમાલ મટે છે. **અથવા** કંચનારની છાલ તોલા ૨૦, સુંઠ તોલા ૪, પીપર તોલા ૪, મરી તોલા ૪, ત્રિફળાં તોલા ૬, વાયવરણાં તોલો ૧, તમાલપત્ર ૨૪ રતી, એળચી ૨૪ રતી અને તજ ૨૪ રતી ભાર લઈ એઓનું એકઠું ચૂર્ણ કરવું. પછી તે સર્વની બરોબર શુદ્ધ કરેલો ભેંશાગુગળ લઇ તે સાથે ચુર્ણને મેળવી-એકજીવ કરી ગોળો કરી રાખવો. આમાંથી ૨૪ રતીભારની ગોળીઓ કરી હમેશાં પ્રભાતકાળે સેવન કરેતો મહાઅકારો ગળગંડ વ્યાધિ, અપચી, રસોળી, ગ્રંથીઓ, ગડ-ગુંબડ, ઘા, ગોળાનો રોગ, કોઢ અને ભગંદર એઓનો નાશ થાય છે. આ ગોળીઓ ઉપર બોરીઆકલ્હારનો ઉકાળો અથવા ખેરસારનો ઉકાળો જરા જરા ઉનો હોય તેવો પાવાથી અતિગુણ આપે છે-આ **કંચનાર ગુગળ** કહેવાય છે. **અથવા** ચાર તોલા ભાર પુંવાડીઆનાં મૂળીઆં લઈ તેનો કલ્ક કરી જળ ભાંગરાના રસમાં સરસીયું તેલ નાખી તથા તે કલ્ક-ચટણીને પણ તેમાં નાખી બહુજ થોડા તાપ ઉપર રાખી પકાવવું જ્યારે રસબળી એકલું તેલ રહે ત્યારે તેમાં ચોથા ભાગે સિંદૂર નાખીને ઉતારી લેવું. આ તેલનું મર્દન કરવાથી અતિ આકરી ગંડમાળા પણ તુરત મટી જાય છે-આ **ચક્રમર્દ તેલ** કહેવાય છે. **અથવા** ચણોઠીનાં મૂળ તથા ચણોઠીઓ લઈ તેનો કલ્ક કરી બમણા પાણીમાં મેળવી તેલની અંદર પકાવવો, જ્યારે રસ માત્ર બળી માત્ર તેલજ રહે ત્યારે ઉતારી લેવું. આ તેલના ચોળવાથી અને નાસથી અતિ આકરી ગંડમાળા [1] પણ મટી જાય છે-આ **ગુંજાતેલ** કહેવાય છે.

અથવા ગરમાળાની જડ તથા વરીઆળી એ બન્નેને ચોખાના ધોવણમાં વાટી નાસ લેવાથી અને લેપ કરવાથી કંઠમાળા મટે છે. **અથવા** નગોડ અને વરીયાળી પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરે તો કંઠમાળા મટે છે. **અથવા** પીળા સરસવ અને સૂઅરની સુકાયલી હઘાર સમાન ભાગે લઇ બન્નેની ભસ્મ કરી વસ્રગાળ કરી સરસી-આમાં કાલવી લેપન કરે તો ભયંકર અને ન મટી શકે તેવી પણ કંઠમાળા નાશ પામે એમાં જરા સંદેહ નથી. **વૈદ્યરહસ્ય.**

અપચીના ઉપાય.

સરસવ, લીંબડાનાં પાન, અને ભીલામાં એઓને બાળી બકરીના મૂત્રમાં ઘુંટી લેપ કરવાથી અપચી મટે છે. **ચક્રદત્ત. અથવા** રતાંજલી, હરડે લાખ, વજ અને કડુ એઓના કવાથમાં પકાવેલું તેલ પીવામાં આવે તો તેથી મૂળ સહિત અપચી મટી જાય છે-આ **ચંદનાદિ તેલ** કહેવાય છે. **અથવા** સુંઠ, મરી, પીપર, વાવડીંગ, જેઠી-મધ, સિંધાલૂણ અને દેવદાર એઓના કવાથમાં સિદ્ધ કરેલું (તેલ પકાવવાના વિધિ

---

૧ વૈદ્યવિનોદનો કર્ત્તા શંકર ભટ કહે છે કે-છછુંદરનું તેલ કાહાડી-તેલમાં છછુંદર નાખી પકાવી સિદ્ધ કરેલું તેલ ગંડમાળા ઉપર ચોપડે તો મટી જાય છે.

પ્રમાણે તૈયાર કરેલું) તેલ તેનો નાસ લેવાથી આકરી અપચી પણ મટી જાય છે—આ વ્યોષાદિ તેલ કહેવાય છે ભાવપ્રકાશ.

ગ્રન્થી તથા રસોળીના ઉપાય.[૨]

સાજીખાર, મૂળાનો ખાર અને શંખનું ચૂર્ણ એઓને પાણી સાથે વાટી તેનો લેપ કરવાથી ગાંઠ અને રસોળી મટી જાય છે. અથવા જાત્યદિઘૃત ઉપયોગમાં લેવાથી ગાંઠ, અર્બુદ વગેરે મટી જાય છે. (જીત્યાદિઘૃત આ પછીના તરંગમાં લખવામાં આવશે.) જે ગાંઠ ઔષધોથી મટતી ન હોય તો ઉત્તમ પ્રકારની શસ્ત્રક્રિયા જાણનાર વૈદ્યશાસ્ત્રી હાથથી શસ્ત્રવતે કપાવી પછી વ્રણમાં ઉપયોગી અર્થાત્ રૂઝલાવનાર ઉપાયો ઉપયોગમાં લેવા. માત્ર જે નસોમાં થએલ ગાંઠ હોય તેને શસ્ત્રવતે કપાવવી નહીં. અથવા હળદર, પતંગ લોદર, ઘરમાના ધુમાડાનો ધુંસ અને મણશીલ એઓને ઝીણાં વાટી મધમાં કાલવી તેનો લેપ કરવાથી મેદની રસોળી અવશ્ય મટી જાય છે. અથવા મૂલાની રાખ, હળદરની રાખ અને શંખનું ચૂર્ણ એઓને પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરે તો, રસોળી માત્રને મટાડે છે. આ ઉપાયથી વિશેષ ઉત્તમ ઉપાય રસોળી માટે બીજો નથી અર્થાત્ આ અનુભવ સિદ્ધ થાય છે. અથવા ઉપલેટ, સાંભરનું મીઠું, અને વડનું દુધ એઓનો રસોળી ઉપર લેપ કરી તેના ઉપર વડનું પાનડું બાંધી રાખવામાં આવે તો હાડકા ઉપર થએલ મોટી રસોળી પણ ૭ દિવસમાં મટી જાય છે. અથવા સરગવાનું મૂળ, મૂળાનાં બીજ, સરસવ, તુલસી અને ઇંદ્રજવ એઓને ભેંશની છાશમાં વાટી તેનો લેપ કરવાથી રસોળી મટી જાય જાય છે. ભાવપ્રકાશ.

કંઠમાળ, રસોળી, અપચી ઉપર પથ્યાપથ્ય.

હલકાં ભોજન, જુનું ઘી, મગ, કળથી, તાંદળજાની ભાજી, તુરીયાનું શાક, એકાંતમાં રહેવું અને રેચ એટલાં પથ્ય—હિતકારી છે માટે સેવવાં.

છાશ, દહી તેલ, હીંગ, વૃંતાક, ગોળ, મરચાં, શ્રમ કરવો, તડકામાં ફરવું, દિવસે સુવું અને વિષમ સ્વારીઓ કરવી વગેરે કુપથ્ય—અહિતકારી છે માટે ત્યજવાં.

ગળગંડ, કંઠમાળ—ગંડમાળ ગ્રંથી, અપચી તથા અર્બુદનો
અધિકાર સંપુર્ણ.

ઇતિશ્રી મન્મહારાજાધિરાજ રાજરાજેંદ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃતસાગર ગ્રંથ વિષે સોજો, અંડવૃદ્ધિ—અંત્રવૃદ્ધિ, બ્રધ્મ—બદ, ગળગંડ, ગંડમાળ અપચી, ગ્રંથી, અર્બુદ, અધ્યર્બુદ એ સર્વના ઉત્પત્તિ લક્ષણ યત્ન નિરૂપણ નામનો ચૌદમો તરંગ સંપુર્ણ.

—o—

૨ ગ્રંથી અને રસોળીના નિદાન, આકાર, દોષ કે દુષ્યોમાં જરાપણ તફાવત નથી અર્થાત્ એક સરખાજ છે માટે જે ઉપાય ગાંઠના તેજ રસોળીના સમજવા.

તરંગ પંદરમો.

શ્લીપદ વિદ્રધિ વ્રણુસોથને વ્રણુ ભેદનો અધિકાર છે,
વળી દગ્ધ ભેદને વ્રણુની ગ્રંથિજ ભગ્ન નાડીપ્રકાર છે;
ઉત્પત્તિ લક્ષણુ યોગસહ શુભ પૂર્વગ્રંથ પ્રમાણુ છે,
આ પંચદશમ તરંગમાં ક્રમવાર લેખ સુજાણુ છે.

સ્લીપદ રોગનો અધિકાર.

શ્લીપદનાં નિદાન.

જે દેશમાં જુનું પાણી ઘણું ભરાઇ રહેતું હોય અને સર્વ ઋતુઓમાં ટંડકજ રહેતી હોય તે દેશોમાં શ્લીપદ રોગ વિશેષે કરીને થાય છે તથા બીજા દેશોમાં પણુ થાય છે. આ રોગને આ દેશમાં હાથીપગો રોગ કહે છે; કેમ કે આ રોગથી રોગીનો પગ હાથીના પગ જેવો જાડો થઇ જાય છે.

શ્લીપદનું સામાન્ય લક્ષણુ.

જેને પેઢુ અને સાથળના સાંધામાં તાવ અને અત્યંત પીડાવાળો થએલો સોજો અનુક્રમે પગમાં પહોંચ્યો હોય તે સોજાને શ્લીપદ રોગ કહે છે. કેટલાક આચાર્યો તો કહે છે કે–હાથ, કાન, આંખ, ગુહ્યેંદ્રિ, હોઠ અને નાક એઓમાં પણુ શ્લીપદ રોગ થાયછે.

આ શ્લીપદ રોગ, વાયુ, પિત્ત અને કફ સંબંધી એમ ૩ પ્રકાર છે. કેટલાક આચાર્યોએ વાયુ, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાત સંબંધી એમ ૪ પ્રકાર માનેલા છે.

ચારે પ્રકારના શ્લીપદનાં લક્ષણુ.

વાયુ સંબંધી શ્લીપદ કાળું, લુખું, ફાટેલું, આકરી વેદનાવાળું અને અકસ્માત્ જ્વરાદિ પીડા થાય તેવું હોય છે.

કફ સંબંધી શ્લીપદ ચીકણું, પાંડુ અને થોડી વેદનાવાળું હોય છે,

પિત્ત સંબંધી શ્લીપદ પીળા જેવું અને બળતરા તથા તાવથી અત્યંત યુક્ત હોય છે.

સન્નિપાત સંબંધી શ્લીપદ કે જેમાં અનેક કાણાં હોય, પરૂ–પાણી ઝરતું હોય અને રાફડાના સમાન આકારવાળું હોય છે.

શ્લીપદનું અસાધ્યપણું

જે શ્લીપદ ઉધેઇના રાફડા જેવું થયું હોય, તથા ઘણું કાંટાવાળું મોટું અને જેને થયાને એક વર્ષ થઇ ગયું હોય તે અસાધ્ય છે. વળી જે શ્લીપદ કફકારી આહાર વિહારો (મધુર, અરિષ્ટ ભોજન, દહી, દિવસે સુવું અને કફ જેનાથી વધે તેવાં ભોજન અને હરવું ફરવું કરવું તે) થી થએલું તથા અત્યંત કફવાળા માણુસને થએલું, પાણી ઝરતું હોય, અતિ ઉંચાઇવાળું હોય, ત્રિદોષના ચિહ્નો સહિત હોય અને જેમાં ચળ આવ્યા કરતી હોય તે શ્લીપદરોગ અસાધ્ય છે માટે ચિકિત્સા કરવા યોગ્ય નથી.

શ્લીપદના ઉપાય.

લાંઘણ, લેપ, સ્વેદ, રેચ, લોહી કહાડવું અને કફને નાશ કરનારા પદાર્થો સેવન કરવા જેથી શ્લીપદરોગ મટે છે અથવા સરસવ, સરગવાનું મૂળ, દેવદાર અને સુંઠ એઓને ગાયના મૂત્રમાં વાટી શ્લીપદ ઉપર લેપ કરે તો, મટી જાય છે. અથવા આટોડીનું મૂળ, સુંઠ અને સરસવ એઓનો કલ્ક કરી કાંજીમાં મેળવી લેપ કરે તો શ્લીપદ મટે છે. અથવા ધંતુરાનું એરંડાનું, સરગવાનું તથા નગોડનું મૂળ અને સરસવ એઓનો લેપ કરે તો લાંબા વખતથી થએલું આકરૂં શ્લીપદ મટે છે. અથવા કાંસકી કે સેહરડીના મૂળને તાડના ફળના રસમાં ઘુંટી લેપ કરે તો લાંબા વખતનું અને અસાધ્ય શ્લીપદ પણ મટી જાય છે. અથવા સાગની છાલનો કવાથ કરી તેમાં ગોમૂત્ર નાખી પીએ તો શ્લીપદ અને મેદના દોષો મટે છે. અથવા હળદર અને ગોળને એકત્ર કરી ગોમૂત્ર ઘોળી પીએ તો શ્લીપદ મટે છે. અથવા સાટોડીનું મૂળ, ત્રિફળાં અને પીપર એઓનું સમાન ભાગે ચુર્ણ કરી મધમાં કાલવી (ટાંક ૨ પ્રમાણ) ચાટી જાય તો વધારે વખતનું શ્લીપદ પણ મટે છે. અથવા મોટી હરડે કે હીંમજને એરંડીઆ તેલમાં તળી હમેશાં ગાયના મૂત્રની સાથે સેવન કરે તો, ૭ દિવસમાં શ્લીપદ મટી જાય છે. **ભાવપ્રકાશ.** અથવા વરધારો, પીપર, સુંઠ, મરી, અને વાવડીંગ એઓને પાણી સાથે ઝીણાં વાટી અનુમાન પ્રમાણે તેલ નાખી ધીમા તાપ દ્વારા તેને પકાવી અર્થાત્ તેલ સિદ્ધ કરી તેનું શ્લીપદ ઉપર મર્દન કરેતો મટી જાય છે અથવા ધંતુરાના બીજને વર્દ્ધમાન પીપરની રીતિ એ વધતા પ્રમાણથી ટાઢા પાણી સાથે નિરંતર સેવન કરે તો શ્લીપદ અને કોઢ નાશ પામે છે. **વૈદ્યરહસ્ય.** અથવા મજીઠ, જેઠીમધ, રાસ્ના, જટામાસી અને સાટોટીનું મૂળ એઓને કાજીમાં વાટી લેપ કરે તો પિત્ત સંબંધી શ્લીપદ મટે છે. અથવા અંગુઠા ઉપરની રગનું લોહી કઢાવે તો કફનું શ્લીપદ મટે છે (આ અંગુઠાની નસ ચાર આંગલના છેટે રહેલી તેને સારી પેઠે ઓળખીને વીંધવી.) **ચક્રદત્ત.** અથવા કાસંદરાની જડને ગાયના ઘી સાથે પીએ તો શ્લીપદ મટી જાય છે. અથવા પીપર, ત્રિફળાં, સુંઠ, દેવદાર, અને સાટોડીનું મૂળ એઓ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા ભાર લઇ તે સર્વના સમાન વરધારો લઇ સર્વનું ચુર્ણ કરી તોલા ૧ ભાર કાંજીના સંગાથે પીએ અને તે પચી ગયા પછી ગમે તે ભોજન જમે અર્થાત્ ક્રીરી ન રાખતાં મરજીમાં આવે તે ભોજન કરે તો સ્લીપદ, વાયુરોગ, બરળ એઓનો નાશ કરે છે. અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે અને ઘોર ભસ્મક રોગનો અંત કરે છે. આ પિપ્પલ્યાદિ ચુર્ણ કહેવાય છે. વૃંદ.

શ્લીપદ રોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

———::o::———

વિદ્રધિરોગના અધિકાર.

વિદ્રાધિનું સંપ્રાપ્તિ તથા સંખ્યાપુર્વક સામાન્ય લક્ષણ.

હાડકાંઓમાં રહેલ જે વાયુ તથા કફ અત્યંત વૃદ્ધિ પામી શરીરની ચામડી, લોહી, માંસ અને મેદને દૂષિત કરી ધીરે ધીરે અથવા લાંબા મોટામૂળવાળા અને ભંયંકર વેદના વાળા સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે તેને વિદ્રધિ કહે છે. તે વિદ્રધિ છ પ્રકારનો છે. વાયુ, પિત્ત કફ, સન્નિપાત, ક્ષત અને લોહી સંબંધી એ રીતે છ પ્રકારનો છે. સઘળા વિદ્રધિઓનું સામાન્ય લક્ષણ સરખુંજ છે.

વિદ્રધિઓનાં વિશેષ લક્ષણો.

જે વિદ્રધિ કાળો કે રાતો હોય, ઘડીકમાં નાનો અને ઘડીકમાં મોટો થતો હોય, અપાર વેદના વાળો, અને ઉઠવું તથા પાકવું ઘણા વખતે થાય તે વાયુનો વિદ્રધિ સમજવો. આ વિદ્રધિનું પરૂ પાતળું હોય છે.

જે વિદ્રધિ પાકેલા ઉબરાના ફળ જેવો કિંવા કાળાસ પડતો, તાવ અને બળતરાથી સહિત હોય, અને જેનું ઉઠવું તથા પાકવું ઉતાવળેથી થાય તે પિત્તનો વિદ્રધિ સમજવો. આ વિદ્રધિનું પરૂ પીળું હોય છે.

જે વિદ્રધિ સરાવલા-કોડીઆ જેવો હોય, પાંડુ વર્ણવાળો, ઠંડો, ચીકણો, થોડી વેદના વાળો અને જેનું ઉઠવું તથા પાકવું ધીરેથી થાય તે કફનો વિદ્રધિ સમજવો. આ વિદ્રધિનું પરૂ ધોળું હોય છે.

જે વિદ્રધિ કાળા રાતા તથા પાંડુ વર્ણવાળો હોય, સોયો ભોંકાયા જેવી વ્યથા, બળતરા અને ખરજ આદિ અનેક પ્રકારની પીડાવાળો હોય, જેમાથી પાતળું પીળું તથા ધોળું પરૂ વહેતું હોય, અત્યંત ઉંચી અણીવાળો, તથા નીચો, ઉંચો, મોટો અને તેનું પાકવું લાંબા વખતે, થોડા વખતે, ઉંડુ, છીછરૂં, ઉંચું તથા નીચું એ રીતે નિયમ વગર હોય તે વિદ્રધિ સન્નિપાતનો સમજવો.

વાગવાના કારણથી ક્ષત થએલ વદ્રધિનું સપ્રાપ્તીપુર્વક લક્ષણ.

લાકડાં, ઢેફાં કે પથરા વગેરેથી પ્રહાર વાગ્યા છતાં અથવા જેથી લોહી વહે એવો ઘા થયા છતાં જે મનુષ્ય અહિતકારક આહાર વિહાર કરે તેથી તેના અંગમાં થએલા પ્રહારથી અથવા જખમમાંથી લોહીનો ક્ષય થવાનાલીધે કોપ પામેલા વાયુએ વિસ્તારેલી પ્રહારની અથવા જખમની ગરમી લોહીને અને પિત્તને પ્રકોપવંત કરે છે, જેથી તે માણસને તાવ, તરશ અને બળતરા થાય છે. આ આગંતુક-દોષોના કારણ વિના અન્ય કારણોથી થએલ વિદ્રધિના લક્ષણો પિત્ત સંબંધી વિદ્રધિનાં લક્ષણો જેવા હોય છે.

લોહીથી થએલ વીદ્રધિનું લક્ષણ.

જે વિદ્રધિ કાળા ફોલ્લાઓથી વીંટાએલ હોય, કાળો, આકરી બળતરાવાળો, આકરી વ્યથાવાળો. આકરા તાવવાળો અને પિત્તની વિદ્રધિના લક્ષણે યુક્ત હોય તે લોહીનો વિદ્રધિ જાણવો.

સ્થાનના ફેરફારપણાથી લક્ષણોમાં ફેરફાર બતાવવા માટે અંતરની વીદ્રધિઓની વ્યાખ્યા.

ભારે અન્ન, ન સદે તેવાં, એક એકનો મેળાપ થવાથી દુષ્ટરૂપ થતાં તથા બળતરા કરનારાં અન્નોના ભક્ષણથી, સુકવણીનાં શાક, તથા ખાટા પદાર્થોના ખાવાથી, અતિ મૈથુનથી, આમથી, મળ–મૂત્રાદિના રોકવાથી, અત્યંત ઉન્હા તથા સ્વાભાવથી કે સંયોગથી થતા વિકારી અન્નપાનોના સેવનથી સામટા અથવા જુદા જુદા દોષો કોપવંત થઇ ગુદાની અંદર, મૂત્રાશય–પેઢુંના મુખમાં, ડુંટીની અંદર, પેટમાં, સઘળા સાંધાઓમાં, બગલોની અંદર, બરલની અંદર, જમણા પડખાની ગાંઠની અંદર, હૃદયમાં, અને તરશ લાગવાના સ્થાનમાં આ દશ સ્થાનમાં રાફડા જેવા ચારે કોર ઉંચા અને ગોળાના આકારવાળા વિદ્રધિને ઉત્પન્ન કરે છે. જે શરીરની અંદર થાય તે અંતર વિદ્રધિ અને શરીરની ઉપર થાય તે બાહ્ય વિદ્રધિ કહેવાય છે. બાહ્યના વિદ્રધિઓ સમાનજ અંતર વિદ્રધિનાં પણ ચિન્હો જાણી લેવાં.

સ્થાન ફેરથી વિદ્રધીઓનાં ચીહ્નોમાં થતો ભેદ.

ગુદાની માંહે વિદ્રધિ થયો હોય તો, અધોવાયુ રોકાઈ જાય છે. મૂત્રાશયના મુખમાં વિદ્રધિ થયો હોય તો પરાણે પરાણે જરાજરા પેસાબ ઉતરે છે. ડુંટીમાં વિદ્રધિ થયો હોય તો, હેડકી તથા બગાસાં આવ્યા કરે છે. પેટની અંદર વિદ્રધિ થયો હોય તો, વાયુનો કોપ થાય છે. સાથળના મૂત્રમાં વિદ્રધિ થઈ હોય તો, આકરી રીતે પીઠ અને કેડ તણાય છે વા, ઝલાઇ જાય છે. બગલોમાં વિદ્રધિ થતાં પડખાંઓનો સંકોચ થાય છે. બરલમાં વિદ્રધિ થયો હોય તો, શ્વાસ રોકાઇ જાય છે. હૃદયમાં વિદ્રધિ થયો હોય તો, તીવ્ર રીછે સર્વાંગ ઝલાઇ જાય છે અને ઉધરસ થાય છે. યકૃત્–જમણા પડખાની ગાંઠમાં વિદ્રધિ થયો હોય તો, શ્વાસ તથા હેડકી થાય છે અને તરસ લાગવાના ઠેકાણે વિદ્રધિ થએલ હોય તો, પાણી ઘણુંજ પીવાય છે.

વીદ્રધિઓના શ્રાવના માર્ગો.

ડુંટીથી[1] ઉપરના ભાગમાં–બગલ વગેરેમાં થએલ અંતર વિદ્રધિઓ પાકે ત્યારે તેમાંથી નિકળતું પરૂં મુખદ્વારે બાહાર પડે છે અને ડુંટાથી નીચેના ભાગમાં–મૂત્રાશય વગેરેમાં થએલ વિદ્રિધિનું નીકળતું પરૂ ગુદાદ્વારે બહાર પડે છે તથા ડુટીમાં થએલ વિદ્રધિ પાકે ત્યારે તેનું પરૂં. મુખ ગુદા એ બન્ને વાટે નીકળે છે.

બાહાર તથા અંતર વીદ્રધીઓનું સાધ્યાસાધ્ય પણું.

વળી જે વિદ્રધિનું પરૂ કે લોહી ગુદા વાટે ઝરતું હોય તો તે પ્રાણી જીવે છે અને જે વિદ્રધિનું પરૂ કે લોહી મુખવાટે ઝરતું હોય તો તે પ્રાણી મરણને શરણ થાય છે. તેમજ હૃદય ડુંટી અને મૂત્રાશય એ ઠેકાણે થએલ વિદ્રધિઓ જો બહાર ફુટે તો

૧ આત્રેયમુની કહે છે કે–નાભિથી ઉપર થએલા અંતર વિદ્રધિઓ ફુટે છે ત્યારે મનુષ્યના મ્હોવાટે લોહી સહિત પરૂ પડેછે અને નાભિથી નીચે થએલા અંતર વિદ્રધિઓ ફુટે છે ત્યારે ગુદા વાટે લોહી સહિત પરૂ પડે છે તથા નાભિમાં થએલ વિદ્રધિ ફુટે છે ત્યારે મુખ અને ગુદા એ બન્ને વાટે પરૂ વહે છે.

કહાય તે મનુષ્ય જીવે છે, પણ જો ને સ્થાનના વિદ્રધિઓ અંદર ફુટે તો નિશ્ચે તે રોગી રોગનો ભોગ થઇ પડે છે; કેમકે તેઓ મર્મસ્થાન છે.

વળી સન્નિપાત વિનાના અન્ય પાંચ પ્રકારના વિદ્રધિઓ સાધ્ય છે. વિદ્રધિઓનું પાકવું, કાચાપણું કે અધકાચાપણું વ્રણ સંબંધી સોજાની પેઠે ચિન્હો વારુ સમજવું.

વળી જે વિદ્રધિવાળા રોગીને પેટનું ચઢવું, અશક્તતા, ઉલટી, હેડકી, તરશ, વેદના અને શ્વાસ થયા હોય તો તે રોગીના જીવનની આશા છોડી દેવી.

જો[1] વિદ્રધિ મર્મસ્થાનમાં હોય તે પછી પાકેલો કે કાચો હોય વા મોટો કે નાનો હોય; તદપિ તે સર્વ કષ્ટસાધ્ય છે. તેમાં પણ જે વિદ્રધિ હૃદય ડુંટી અને પેડુંમાં થએલ હોય પણ તે પાકચો હોય તો અસાધ્ય છે. અને ત્રિદોષનો તો કાચો કે પાકો હોય તો પણ અસાધ્ય છે.

ગોળા અને વીદ્રધિમાં શો ફેર છે !

ગોળો અને વિદ્રધિ સરખા ચિન્હવાળા હોય છે; તો પણ તેને પારખવા માટે તથા ભિનત્વપણા માટે એ નિશાની છે કે, મુંઠી જેટલો જણાતો હોય ત્યાં સુધી ગુલ્મ જેવો લ[illegible] છ, પણ તેથી મોટો થાય ત્યારે તેને વિદ્રધિ કહેવામાં આવે છે માટે ગુલ્મ કે વિદ્રધિ તેના ભેદપણાની ખાત્રી કરી ઉપચાર કરવા.

વિદ્રધિ પાકે છે તેનું કારણ શું ?

ગુલ્મ કોઠામાં થાય છે અને વિદ્રધિ માંસ તથા લોહીમાં થાય છે એવા કારણોથી વિદ્રધિ પાકે છે અને ગુલ્મ–ગોળો પાકતો નથી.

પ્રસૂતા કે ગર્ભવંતી સ્રીઓના સ્તનની ડીંટડી ઉપર વા સ્તનની નસોમાં કઠણ સોજો ઉત્પન્ન થઇ આવેલ વિદ્રધિના કારણથી કોઇક વખતે તો ધાવણ આવે છે અને કોઇક વખતે આવતુંજ નથી. એનાં લક્ષણો બાહ્ય વિદ્રધિ જેવાં હોય છે. (આ રોગ કુમારીકાઓના સ્તનના છિદ્રો સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે થતો નથી.)

વિદ્રધિના ઉપાય.

સર્વ પ્રકારના વિદ્રધિઓ ઉપર જળો મૂકાવવી, અને હલકો રેચ તથા લંઘન હિતકારી છે. જેમાં પિત્તની અધિકતા હોય તે વિદ્રધિ વિના બીજા સર્વ વિદ્રધિઓ ઉપર સ્વેદન કરવું હિતકારી છે. જે વિદ્રધિ પાકચો ન હોય તે ઉપર વ્રણ–ગુમડા સંબંધી સોજાનું ઔષધ ઉપયોગમાં લેવું.

રાતા એરંડાનાં મૂળીઆનો કલ્ક કરી તેમાં ચરબી, તેલ તથા ઘી એઓને મિશ્રકરી જરા ઉનાં કરી તેનો જાડો લેપ કરવો જેથી વાયુનો વિદ્રધિ મટી જાય છે. અથવા જવ, ઘઉં અને મગ એઓને ધીમાં વાટીને લેપ કરવામાં આવે તો ન પાકેલો વિદ્રધિ તત્કાળ મટી જાય છે. અથવા ક્ષીરકાકોલી (એ ન મળે તો આસગંધ લેવી.) વાળો. જેઠીમધ અને રતાંજળી એઓને દુધમાં વાટી ઘી નાખીને જાડો થયેલો કરે તો,

[1] ભોજ કહેછે કે મર્મસ્થાનમાં થએલ વિદ્રધિ કાચો કે પાકો હોય તો પણ અસાધ્ય છે. પેડુમાં થએલો પાકચો હોય તો અસાધ્ય છે. નાભથી ઉપર થએલ વિદ્રધિ પાકો કે કાચો હોય તો પણ અસાધ્ય છે. ત્રિદોષનો સર્વથા અસાધ્ય છે, પણ ચામડીમાં, ડુંટીથી નીચે કે ડુંટીના નજીક હોય તે વિદ્રધિ સાધ્ય જાણવો.

પિત્ત સંબંધી વિદ્રધિ મટે છે. અથવા ઇંટનો ભૂકો, રેતી, લોઢાનું કીટું અને ગાયનું છાણ એઓને ગાયના મૂત્રમાં ઘુંટી સીજવી સ્હેવાતો શેક કરે તો કફનો વિદ્રધિ મટી જાય છે. અથવા દશ મૂળનો ઉકાળો કરીને તેથી અથવા દશમૂળોનો સ્વરસ કરી તેમાં ઘી નાંખી જરા ઉનો કરીને તેથી વિદ્રધિને સિંચન કરતો વિદ્રધિ તથા વ્રણનો સોજો મટી જાય છે. અથવા રતાંજળી, મજીઠ, હળદર, જેઠીમધ (કે મહુડી), તથા સોનાગેરૂ એઓને દુધમાં વાટી લેપ કરે તો લોહીજન્ય અને ક્ષતજન્ય વિદ્રધિ મટે છે. અથવા કાળીજીરી, ઇંદ્રવરણું, અને કઠવાં મુરીઆં એઓને વાટીને પીએ તો તેથી કોઠામાં થએલો વિદ્રધિ તુરત મટી જાય છે. અથવા સરગવાનું મૂળ લઇ તેને પાણીથી ધોઇ, પાણીથી વાટી તેમાંથી રસ કાહાડી વસ્ત્રથી ગાળી લઇ તેમાં મધ નાખી પીએ તો અભ્યંતરનો વિદ્રધિ મટી જાય છે. અથવા સરગવાની જડના ક્વાથમાં હિંગ તથા સિંધાલુણ નાખીને ઘણું કરીને સવારે પીએ તો અંદરનો વિદ્રધિ તુરત મટે છે. ભાવપ્રકાશ.

વિદ્રધિનો અધિકાર સંપુર્ણ.

વ્રણના સોજાનો અધીકાર.

ગુંબડા–વ્રણના સોજાનું સંખ્યાપુર્વક સામાન્ય લક્ષણ.

વાયુ, કફ, પિત્ત, ત્રિદોષ, રૂધિર અને પ્રહાર વગેરેથી થએલ એમ છ પ્રકારના વ્રણના સોજા થાય છે. તે પ્રથમ સોજાના અધિકારમાં કહી ગઆછીએ તેવાં લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે.

વ્રણના સોજાનું વિશેષ રૂપ.

વાયુ સંબંધી વ્રણનો સોજો વિષમ રીતે–ઢંગધડા વગર પાકે છે. પિત્ત વ્રણનો સોજો તુરત પાકે છે, કફ વ્રણનો સોજો લાંબી મુદતે પાકે છે અને લોહી સંબંધી વ્રણનો સોજો તથા આગંતુક વ્રણનો સોજો પિત્ત વ્રણની પેઠે તુરત પાકે છે.

ન પાકેલા વ્રણના સોજાનાં ચીન્હ.

જે વ્રણના સોજામાં ગરમી કમતી હોય, થોડો સોજો હોય, કઠોર હોય, સોજાનો રંગ ચામડોના જેવોજ હોય અને પીડા થોડી હોય તો જાણવું કે સોજો–ગુમડું પાકેલ નથી.

પાકેલા વ્રણસોથનું લક્ષણ.

જે સોજો દેવતા–અગ્નિની પેઠે બળતો હોય, ખારથી જાણે રંધાતો હોય, કીડીઓના ટોળાની પેઠે ચટકા મારતો હોય, શસ્ત્રથી જાણે છેદાતો કે ચીરાતો હોય, લાકડીથી કુટાતો, હાથથી દબાતો અને આંગળીથી ભીંસાતો હોય તેવી વ્યથા કરતો બળતરા યુક્ત હોય, જેમ અગ્નિની પાસે રહેલો પદાર્થ તપ્યા કરે તેમ તપ્યા કરતો હોય, ચામડીના વર્ણથી જુદાજ રંગવાળો થયો હોય, કુલેલા મૂત્રાશય કે દઠાની પેઠે ચામડીના સંકોચથી રહિત હોય, વિંછીના કરડવાથી જેમ સુતાં બેસતાં કે ઉઠતાં–ઉભતાં ચેન ન રહે તેમ બેચેનવંત રોગી રહેતો હોય અને તાવ તરશ, અરૂચિ વગેરેથી યુક્ત હોય તો, જાણવું કે સોજો પાકવા લાગેલો છે.

પાકી ગએલા વ્રણના સોજાનાં ચિન્હ.

જેમાં બળતરા વગેરે દુઃખો સમી ગયાં હોય, સોજામાં લાલાસ થોડી હોય, પાકવા લાગેલા સોજા કરતાં વધારે ઉંચાણ ન હોય, સળ પડતા હોય, ખુંચ્યા જેવું જણાતું હોય, ઘડીએ ઘડીએ ચળ આવતી હોય, તાવ વગેરે સઘળા ઉપદ્રવો મટી ગયા હોય, આંગળી દબાવતાં નમતો કે સ્વાભાવે નમેલો થયો હોય, અને ચામડી કાંઇક ફાટી હોય તથા આંગળીથી દબાવતાં એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ રસી જતાં માલમ પડતી હોય અને ભૂખ લાગે તો, જાણવું કે-ગુંબડું પાકી ગયું છે.

જોકે ગુબડું એક દોષથી થએલ હોય; તો પણ પાકવા વખતે ત્રણે દોષો યુક્ત થાયછે; કારણ કે ગુબડામાં વાયુ વગર વેદના હોતી નથી, પિત્ત વગર પાક થતો નથી અને કફ વગર પરૂ થતું નથી એટલાજ માટે સઘળા સોજાઓ-ગુબડાં પાકવાના વખતમાં ત્રણે દોષોથી પાકે છે એમ સમજવું.

વળી કાળાંતરથી ઉદય પામેલું પિત્ત વાયુને અને કફને ઓછાં કરી પરાણે લોહીને પકાવે છે-એમ પણ કેટલાક આચાર્યોનો મત છે, અર્થાત્ પ્રથમ મતમાં-કફથો પરૂ થાય છે એમ માનેલું છે એટલો મત ભેદ છે.

પાકેલા વ્રણમાંથી પરૂં ન કાહાડે તો તેથી થતી અડચણો.

જેમ વાયુ પ્રેરિત અગ્નિ ઘાસના બીડમાં દાખલ થઇ પરાણે ઘાસને બાળી ભસ્મ કરે છે તેમ પાકેલા ગુબડામાંથી ન કાહાડેલું પરૂં માંસને અને સ્નાયુઓને પણ ખાઇ જાય છે માટે પાકેલા ગુમડાંમાંથી જેમ બને તેમ તુરત પરૂં કહાડી નાંખવા યત્ન કરવો.

વ્રણ કાચું પાકું. હોવાનાં લક્ષણો ઓળખવામાં વૈદ્યની થતી પરીક્ષા.

જે વૈદ્ય ગુંમડાને (કાચું છે; પાકવા લાગેલું છે કે પાકેલું છે) એમ ઓળખી શકે છે તે હોંશીઆર વૈદ્ય જાણવો અને બાકીના વૈદ્યોને ચોરના જેવી વૃત્તિ કરનારા સમજવા, કેમ કે તેઓ માત્ર ચોરની પેઠે રોગીનું ધન લુંટવું એજ પ્રયોજન સમજેલા છે પણ ધર્મ, યશ કે મૈત્રતા મેળવવાનું પ્રયોજન સમજેલા નથી, વળી જે વૈદ્ય અજ્ઞાનતાવડે કરી કાચા ગુબડાને કાપે છે તથા જે વૈદ્ય પાકેલા ગુંબડાને કાપે નહીં અને એમનું એમ રહેવા દે છે એ બન્નેને ચાંડાલ જેવાજ જાણવા; કેમકે તેઓ સમજ્યા વગરની ક્રિયા કરે છે તેથી વ્રણ રોગીનો વિનાશ થાય છે. માટે ગુંબડાને પકવવા અને ફુઆવવાના ઉપાયો માટે હોંશીયાર વૈદ્યની ચિકિત્સા યોજવા ખાસ વિચાર રાખવો.

વ્રણના બે ભેદ વિષેનો વીચાર.

શારીરિકવ્રણ અને આગંતુકવ્રણ એવા વ્રણના બે ભેદ છે. શારીરિકવ્રણ વાત પિત્ત કફાદિ દોષોથી થાય છે અને આગંતુકવ્રણ કોઇપણ શસ્ત્રના ઘા અથવા જખમથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેના આઠ ભેદ માનેલા છે એટલે વાયુથી પિત્તથી, કફથી, લોહીથી, વાયુપિત્તથી, વાયુકફથી, કફપિત્તથી અને ત્રિદોષથી એમ આઠ પ્રકારથી વ્રણ થાય છે, તેમાં ક્રમાવાર લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે.

વાયુથી થએલું વ્રણ—ગુંબડું—નાસુર તણાયલું રહે છે, હાથ અડાડવાથી કઠોર જણાય છે. તેમાંથી પરૂ થોડું વહે છે. અને શણકા વધારે આવે છે તથા તેમાં

સોચો ભોંકાયાજેવી તીવ્ર પીડા થાય છે અને તેમાં ધબકારો—લપકારા થાય છે તે વાતજવ્રણ કહેવાય છે. તેનો રંગ કાળો હોય છે.

પિત્તથી થએલું વ્રણ—તરશ, મૂર્છા, તાવ, તથા રસીનું વહેવું, બળતરા, ચીસ પડવા. વાસ મારવી, અને ખરાબ ગંધ સહિત પરૂનું નીકળવું વગેરે વગેરે લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે.

કફથી થએલ વ્રણમાંથી રસી વહ્યા કરે, તે રસી ચીકણી, ભારે, તેલનાજેવી, સ્થિર, મંદ પીડાકારક, પીળી—ધોળી પાંડુરંગની હોય છે. આ વ્રણમાંથી રસી થોડી નીકળે છે અને પાકતાં વિશેષ વાર લાગે છે.

લોહીજન્યવ્રણ લોહી જેવા રંગનું, અને તેમાંથી લોહી વહ્યા કરે છે.

જેમાં વાયુપિત્તનાં વાયુકફના અને કફપિત્તનાં બબે દોષનાં ચિન્હો હોય તે દ્વંદ્વજ અને જેમાં ત્રણે દોષનાં ચિન્હો મળેલાં હોય તે ત્રિદોષ વ્રણ કહેવાય છે.

શુદ્ધવ્રણનું લક્ષણ.

જે વ્રણ જીભના નીચેના ભાગ જેવું દેખાવમાં હોય, અત્યંત કુણું નિર્મળ, ચીકણું લીસું, થોડી વેદનાવાળું, વગર ઉપસેલું અને જેમાંથી દોષો કે પરૂનું વહેવું થતું નથી એવું વ્રણ હોય તે વ્રણને શુદ્ધવ્રણ જાણવું.

દુષ્ટવ્રણનું લક્ષણ.

જે વ્રણમાંથી ગંધાતુ પરૂ નીકળતું હોય, બગડેલું લોહી વહેતું હોય, વધારે રસીવાળું, ઉપસેલું, અંદરથી પોલું અને લાંબા વખત સુધી ન મટતાં જેમનું તેમ વ્યથાવાળું રહે તે દુષ્ટવ્રણ કહેવાય છે.

અંકુર આવવાની હાલતમાં આવેલા વ્રણનું લક્ષણ.

જે વ્રણની આજુ બાજુની કોર હોલાના રંગ જેવી સ્થિર અર્થાત્ તે કોર વધતી ઓછી ન થતાં તેટલીજ રહે તથા જેમાં ફણગા ફુટી નીકળે છે અને પરૂ ન વહેતું હોય તો જાણવું કે હવે વ્રણ ભરાવાની સ્થિતિ ઉપર આવ્યું છે.

ભલી રીતે ભરાયલા વ્રણનાં ચિન્હ.

જે વ્રણમાં સારી પેઠે માંસના અંકુરા ફુટતા હોય, ગાંઠા રહિત, સોજા વગરનું, ચણકા બંધ પડેલ અને ચામડીના જેવો વ્રણનો રંગ થઇ ગયો જણાય તથા તેમાંની ઊંડાઇ ભરાઇ આવી હોય ત્યારે જાણવું કે હવે વ્રણ–ગુમડા–ઘા સારી પેઠે ભરાઈ આવેલ છે.

સુખસાધ્ય વ્રણનાં લક્ષણ.

જે વ્રણ હૃદયાદિ મર્મસ્થાનમાં ન થતાં ચામડી અને માંસમાં થાય છે તથા જેમાં તાવ, તરશ, વગેરે એકે ઉપદ્રવ રોગીને પીડાકારક હોય નહીં તેમજ હેમંત, શિશિર વગેરે સુખ કારક ઋતુઓમાં બુદ્ધિમાન પુરૂષને નવીનજ થએલ હોય તે સુખસાધ્ય વ્રણ જાણવું, પણ ગાંડા માણસને થએલું હોય તો સુખસાધ્ય જાણવું નહીં.

વ્રણનું અસાધ્યપણું.

જે વ્રણ વાત પિત્ત કફાદિ ગમે તે દોષમાંથી ઉત્પન્ન થએલ હોય, અને તેમાંથી ચરબી, મેદ, મજ્જા તથા મસ્તકમાંનું સ્નેહ વહેતું હોય કે ગળતું હોય તો તે અસા-

ધ્ય જાણવું. વળી જે કોઢ—રક્તપિત્તવાળો, ઝેર ખાનાર, ક્ષયી, મધુપ્રમેહના વ્યાપીવાળાને જો વ્રણ થયું હોય તથા જેને વ્રણ થયું છે છતાં તેમાં બીજું વ્રણ થઇ આવે તો તે અસાધ્ય વા, કષ્ટસાધ્ય છે. તથા જે વ્રણ, મર્મસ્થાનમાં થએલ હોય, અતિ પીડાકારક, ઉપરથી શીતળ અને અંદર ઘણી બળતરાવાળું હોય, તેમજ બળ, માંસ નાશ પામી શ્વાસ, ઉધરસ, અરૂચિ વગેરે દુઃખદાયી ઉપદ્રવો થઇ આવે તથા તેમાંથી પરૂં લોહી વહ્યાજ કરતાં હોય તેમજ ઔષધોપચાર સારી પેઠે કરતાં પણ આરામ થતો ન હોય તો તેવાં વ્રણ અસાધ્ય છે.

આગંતુક વ્રણમાંથી ચરબી, મેદ, મજ્જા કે માથામાંના સ્નેહ જેવા વર્ણવાળું પરૂ વહે તો તે સારૂં ગણાય છે.

આગંતુક વ્રણ સંબંધી વીવેચન.

અનેક પ્રકારનાં અણી—ધાર તથા સુખવાળાં જીવ લેનારાં શસ્ત્રો અથવા હથિયારો છે, તેઓના વાગવાથી શરીરના જુદા જુદા ભાગોમાં અનેક પ્રકારનાં જે વ્રણો—ઘા થાય છે તેને આગંતુક વ્રણ કહે છે.

શસ્ત્રોથી થતાં છ પ્રકારના વ્રણોના લક્ષણો—એટલે છિન્ન, ભિન્ન, વિદ્ધ, ક્ષત, પચ્ચિત અને ઘષ્ઠ એમ છ ભેદ છે. તેનાં અનુક્રમે લક્ષણો નીચે પ્રમાણેઃ—

જે વ્રણ આડું, ત્રાંસું, અથવા તિરકસીઆ જેવું, સિધું—પાંસરૂં અને લાંબું હોય અર્થાત્ તેવી આકૃતિએ ઘા વાગ્યો હોય તે વ્રણને છિન્ન વ્રણ કહે છે.

જે બરછી, ભાલો, બાણ—તીર, તરવારની અણી અને કોઇ પ્રાણીના દાંત, નખ, શીંગડાના વાગવાથી શરીરમાંનું સ્થાન ભેદાઈ ખોટું લોહી નીકળે તેના ઘાને **ભિન્ન** વ્રણ કહે છે. આ વ્રણમાં આશયના[1] કપાવાથી લોહી વહે તે લોહીથી કોઠો—ઉદર ભરાઇ જાય ત્યારે તે લોહીથી ભરેલું પેટ તાવ અને બળતરાને ઉત્પન્ન કરે છે. પછી તે લોહી મૂત્રેંદ્રિય વા, ગુદા દ્વારા, કે સુખ તથા નાકની વાટે નીકળે છે અને તેથી મૂર્છા, શ્વાસ, આફરો, તરશ, તથા અરૂચિ ઉત્પન્ન કરે છે, મળ—મૂત્ર તથા વાયુનું રોકાણ થાય છે, પરસેવો આવે છે, આંખ્યો રાતી થાય, મ્હોમાંથી લોહીની વાસના આવે, શરીરમાં દુ-ર્ગંધ, હૈયા તથા પડખાઓમાં શુળ નીકળે છે. વગેરે વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે.

જે ઝીણી અણીની—ધારવાળાં હથીઆરોના ફેંકવાથી શરીરના આશય વિના બીજો કોઈ પણ ભાગ વિંધાઇ જાય તેથી તે ભાગ તેવા જખમથી ઉતરડાઈ ગયો હોય, જોકે તેમાંથી શલ્ય તો નીકળી ગયું હોય; તદપિ નીકળી ગયેલા શલ્યના જેવો ઘા પડે છે તેને **વિદ્ધ**વ્રણ કહે છે.

શરીરનું જે અંગ બહુ છેદાયા ભેદાયા ન છતાં તે અંગ વિશેષ છેદાયા ભેદાયા વ્રણનાં લક્ષણોવાળું જણાય અને તે ઉપર થએલું વ્રણ વાંકુ ચુકું હોય તેને **ક્ષત**વ્રણ કહે છે.

ઘણું કરીને તે ઘા કાળો, સોજા સહિત, તથા ફોલ્લિઓથી વીંટાયલ, અને તે-માંથી વારંવાર લોહી વહ્યા કરતું હોય, તથા ઘા પોચો છતાં જરા ઉપસેલ હોય અને

---

[1] આંતરડાં, જઠરાગ્નિનું સ્થાન, હોજરી, પેસાબનો ફુકકો, કાળજું, રક્તાશય, બરલ, હૃદય, મળાશય અને ફેફસાં આ સ્થાનો આશય એટલે કોઠાની સાધારણ સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. માધવનિદાન.

પરપોટીઓની પેઠે જેના ઉપર માંસના અંકુરા આવી રહ્યા હોય તથા પીડા સહિત હોય, તો જાણવું કે, તે ઘામાં શલ્ય—કાંટો, કાંકરો, લાકડું, લોઢું કે કાચ વગેરે અંદર રહી ગએલ છે આને કેટલાક **સશલ્યજવ્રણ** પણ કહે છે.

જેમાં હાડકાં સાથે શરીરના કોઇ ભાગ ઉપર એકાદ જબરો શસ્ત્રનો માર વાગ્યો હોય અથવા કોઇ ભીત, પથરા, કે ભાર નીચે ખુબ ચગદાયો હોય તેથી તે ભચડાઇ ચીરાઇને પોહોળું થઇ જાય છે અને તેમાંથી તેજ વખતે મજ્જા સાથે લોહી વહેવા માંડે તેને **પચ્ચિતવ્રણ** કહે છે.

શરીરનો કોઇપણ ભાગ સારી પેઠે ઘસાયો હોય છોલાયો હોય કે તેના ઉપર કાંઇ વાગવાથી તે જગ્યોની આખી ચામડી નીકળી ગઇ હોય અને તેમાંથી બળતરા બળી થોડું થોડું લોહી વહેવા લાગે તેને ધૃષ્ટવ્રણ કહે છે.

ચામડીની અંદર આવેલી રગો અથવા નસોને અર્થાત્ સારે ચામડી અને નસોને કાપા—ભેદી કે આધી પાછી કરી નાંખી જે શલ્ય કોઠામાં પેસે છે તેનાથી નીચે વર્ણવેલા ઉપદ્રવો થાય છે—એટલે આફરો, તથા વ્રણના મુખમાં અન્ન, મળ-મૂત્રને લઇ બાહાર નીકળે તો, જાણવું કે કોઠામાં શલ્ય છે.

જે વ્રણના રોગીનું લોહી અંદરથી એકઠું થઈ રહ્યું છે અર્થાત્ બાહાર વહી ગયું નથી તેવો વ્રણરોગી પાંડુ રંગવાળો થઇ ગયો હોય. જેના હાથ પગ હિંમ જેવા ટાઢા હોય, નાકથી નીકળતો શ્વાસ ટાઢો, આંખ્યો લાલ અને પેટ વખતો વખત ચઢી આવે તો તેવા વ્રણ રોગીની જીવવાની આશા છોડી દેવી.

માંસ, નસો, સ્નાયુ, હાડ અને સાંધાઓ ઉપર થતાં કે વ્રણોની અસર પહોંચતાં થતાં સામાંન્ય લક્ષણો.

ફેર, બકવા, તમર ખાઇ નીચે પડવું, મન, ઇંદ્રિયો શુદ્ધિ રહિત વા મોહવંત થઇ થઇ જાય, ચેત જતું રહે, ગ્લાનિ, ઉષ્ણતા-બળતરા, અંગમાં શિથિલતા, અત્યંત પીડા, શ્વાસ, મૂર્છા ઉર્દ્ધવાત વા વાતજનિત આકરી પીડા થવી, માંસના પોષણ જેવું શરીરમાંથી લોહીનુ વહેવું સર્વ ઇંદ્રિયોના સ્વભાવિક ધર્મ-વ્યવહાર બંધ પડી જવાથી આકુલવ્યાકુલતા થવી વગેરે વગેરે ઉપદ્રવો માંસ, નસો, સ્નાયુ, હાડ અને સાંધાઓ ઉપર કોઇપણ પ્રકારનો ઘા વાગવાથી થાય છે.

મર્મ રહિત નસોને ક્ષત થતાં કે વિંધાતાં તેમાંથી ઇંદ્રધનુષ જેવું કે મમોલા (ચોમાસામાં લાલ મુખમલના રંગ જેવા નાના જીવ થાય છે તે મમોલા—મામાની ગાય, સાવણકીડાકરી, બીરબઓટી, ઇંદ્રવલુ વગેરે વગેરે નામોથી ઓળખાય છે, દેશ પ્રસિદ્ધ છે તે) જંતુનાં રંગ જેવુ લાલ લોહી ઘણુંજ વહે છે અને આ પ્રકારે પુષ્કળ લોહીનો નાશ થવાથી વાયુ કોપ પામી આક્ષેપાદિ અનેક જાતના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે તેને મર્મ રહિત શિરાદિ વિદ્ધિકા કહે છે.

સ્નાયુવિદ્ધના લક્ષણ—શરીરની સ્નાયુ વિધાતાં વાત સંબંધી કુબ્જ—કુબડાપણાનો રોગ થાય છે. શરીરમાંના અવયવો પાતળા થઇ જાય છે, રોગી કામ કરવામાં અશક્ત થાય છે, અત્યંત વેદનાયુક્ત અને લાંબી મુદતે ભરનારો જખમ હોય છે. આ લક્ષણો જણાય ત્યારે જાણવું કે સ્નાયુ ક્ષત થએલ છે.

સંધી વિદ્ધિના લક્ષણુ—શરીરના ચણીઆળા-મજાગરાની પેઠે ફરતા, વળતા અથવા સ્થિર હાડકાઆના સાંધા કપાતાં કે વિંધાતાં તે જખમ ઉપર સોજો આવે છે તેમાં ન સહન થઇ શકે તેવી આકરી પીડા થાય છે, શક્તિનો નાશ થાય છે. સાંધાઓમાં સોયો ભોંકાયા જેવી વ્યથા થાય છે, તેમાં સોજો હોય અને કોંઇપણ કામ કરી શકાય નહીં તો જાણુવું કે સાંધો વિંધાયો છે તેથી ક્ષત થએલ છે.

અસ્થિ વિદ્ધનાં લક્ષણુ—જેના શરીરમાં અહર્નિસ અતિ ભયંકર બેસુમાર પીડા થાય તથા જાગતાં, સુતાં, બેસતાં કે હરતાં ફરતાં જરાપણુ કળવળે નહીં તો, જાણુવું કે હાડકું વિંધાયલું છે.

શિરાદિ મર્મસ્થાન વિદ્ધનાંલક્ષણુ—મર્મ એટલે હાડ વા સંધિસ્થાન ઉપર પ્રહાર અથવા ઘા થતાં જે મર્મ રહિત શિરા—રગોના ક્ષતનાં જેવાં ઉપર લક્ષણો કહ્યાં છે તેવાંજ લક્ષણો હોય છે; પરંતુ આમાં એટલું વિશેષ છે કે-તે લક્ષણો સામાન્ય રીતે થાય છે.

માંસમર્મ વિદ્ધનાં લક્ષણુ—માંસમર્મની જગ્યા ઉપર વિદ્ધ થતાં-વીંધાતાં રોગીના શરીરનો રંગ પાંડુ—પીળો થઇ જાય છે અને તેની સ્પર્શેંદ્રિયો નષ્ટ થઈ જાય છે.

વ્રણ માત્રના સામાન્ય ઉપદ્રવો.

વિસર્પ, પક્ષઘાત, શિરાસ્તંભ, અપતાનક, મોહ, ઉન્માદ, તાવ, વ્રણુપીડા, તરસ, હનુગ્રહ, ઉધરસ, ઉલટી, અતીસાર, હેડકી, શ્વાસ અને કંપારો આ સોળ ઉપદ્રવો વ્રણુના અંગે રહેલા છે.

અગ્નિદગ્ધ-દેવતાથી દાઝેલાનાં લક્ષણ.

અગ્નિદગ્ધના બે ભેદ છે—એટલે એક તો ઉકળેલા તેલ ઘી વગેરે પ્રવાહી પદાર્થોથી દાઝવું અને બીજું તપાવેલું લોઢું તથા દેવતાથી દાઝવું એમ બે પ્રકાર છે; પરંતુ તેના અંતર્ગત બીજા પણ ચાર પ્રકાર છે તે નીચે પ્રમાણે.

પુષ્ટદગ્ધ, દુર્દગ્ધ, સમ્યક દગ્ધ અને અતિદગ્ધ—આવા ચાર ભેદ છે એટલે જે દેવતાથી દાઝી ગયું હોય અને શરીરનો વર્ણ વિચિત્ર પ્રકારનોજ બની ગયો હોય તેને **પુષ્ટદગ્ધ** કહે છે. દાઝેલાના શરીરમાં બળતરા થાય, પીડા ઘણી હોય, ફોલ્લા ઉઠી આવે અને તે ઉપર રૂઝ મોડી આવે તેને **દુર્દગ્ધ** કહે છે. બળેલું શરીર તાંબાના રંગ જેવું થઇ જાય, બળતરા બહુજ થાય, પીડા વિશેષ ફેલાય નહીં તેને **સમ્યકદગ્ધ** કહે છે, અને જેનું માંસ લટકી પડયું હોય ગાત્ર વીંખાઈ શરીરથી જુદું થયું હોય, શિરા, સ્નાયુ, હાડ, સંધિસ્થાન વગેરે દાઝી જતાં તેઓમાં [illegible] ઇ હોય તથા તાવ, બળતરા તરશ, મૂર્છા થઇ આવે અને શરીરનો વર્ણ બદલી જાય તથા રૂઝ મોડી આવે તેને **અતિદગ્ધ** કહે છે.

દોષોથી થએલા શારીરિક વ્રણના ઉપાય.

વ્રણુસોથ શારીરિકવ્રણુ કિંવા સવ પ્રકારના વ્રણો ઉપર ૧૧ પ્રકાર મુખ્ય પ્રકારે કહેલ છે. જો કે ચરક અને સુશ્રુતમાં તો વ્રણુના ઉપાય ૬૦ પ્રકારે કરવા એમ કહેલ છે તદપિ તે સર્વનું વિવેચન કરતાં ગ્રંથના કદમાં વધારો થઇ જાય માટે મુખ્ય ૧૧ પ્રકાર છે તે અત્રે ગ્રહણુ કર્યા છે, તે એકે-પ્રથમ વ્રણુનો સોજો ઉતરી જાય તેવો લેપ

કરવો. પછી સોજાની ઉપર કવાથ વગેરેનું ઉનું પાણી આરવું-ધીરે ધીરે સ્હેવાય તેમ તેમ ઉપર ધાર કરવી. પછી સોજાને ચોળી કરમાવી નાખવો. તે પછી સોજામાંથી લોહી કઢાવવું. તે પછી સોજાની ઉપર થોડાં થોડાં ઉનાં ઔષધો લુગડામાં બાંધી તેનો બફારો દઇ પરસેવો લાવવો. તે પછી સોજાને પકવવા માટે ઔષધોપચાર કરી પકાવવો, તે પછી સોજાને શસ્ત્ર-નસ્તરથી કે ઔષધ યોગથી ચીરી નંખાવવો. તે પછી સોજાને-લુગડાને અંગુઠાથી દબાવી તેમાંનું પરૂ કાહાડી નાખવું અથવા પરૂને ખેંચીને કાહાડે તેવા ઔષધોનો જાડો ખરડ કરવો, તે પછી તેને ઔષધોના કવાથ વગેરેથી સાફ કરવું; તે પછી તેમાં રૂઝ આવે તેવા ઉપાય કરવા અને તે પછી વ્રણ થયા પહેલા જેવો ચામડીનો વર્ણ હતો તેવો ફરી થાય તેવા ઉપચાર કરવા. અને તે પછી વ્રણ થયા પહેલા જેવો ચામડીનો વર્ણ હતો તેવો ફરી થાય તેવા ઉપચાર કરવા. આ પ્રમાણે અગીયાર પ્રકાર ઉપયોગમાં લેવા.

સોજાને શાંત કરનારા લેપો.

જેમ લાહ્ય લાગી હોય અને લાહ્યને પાણી તુરત ઓલવી શકે છે તેમ લેપો પીડાને તુરત શાંત કરી શકે છે.

બીજોરાનાં મૂળ, જટામાંસી, દેવદાર, સુંઠ, રાસ્ના, અને અરણી એઓને વાટી તેનો લેપ કરવો જેથી વાયુ સંબંધી સોજો મટીજાય છે.

ધ્રો, બરૂનાં મૂળ, પદ્મક, કેસર, વાળો, અને કમળ એઓનો લેપ કરવાથી પિત્તનો સોજો મટી જાય છે અથવા પાંચ પ્રકારનાં ક્ષીર-દુધ વૃક્ષનાં-વડનું મૂળ, ઉંબરાનું મૂળ, પીપળાનું, મૂળ, અને નેતરનું મૂળ અથવા એ પાંચેની છાલ લઈ વાટી ઘીમાં મેળવી (ઔષધોની દશમા ભાગે ઘી લઇ) લેપ કરે તો, પિત્તનો સોજો મટી જાય છે.

મરડાશીંગ, વગડાઉ તુલસી (આપચીઆપચી), મજીઠ, ચોપડોદેવદાર, કાળુ નનસોતર, અને આસગંધ એઓનો લેપ કફના સોજાને શાંત કરે છે. અથવા પીપર જુનો ખોળ, સરગવાની છાલ, રેતી અને હરડે એઓને ગાયના મૂત્રમાં વાટી જરા ઉનાંકરી લેપ કરે તો કફનો સોજો શાંત થાય છે.

લેપ કરવાની રીત.

લેપ રાતે[1] કરવો નહીં, લેપ કરતાં કે કરેલો લેપ અંગ ઉપરથી ખરી પડે તો તેજગ્યોએ ફરી લેપ કરવો નહીં, જે એકવાર લેપ કર્યોહોય તે ઉપર ફરી બીજો લેપ કરવો નહીં. લેપ કરવાનાં ઔષધોનો કલ્ક રાતવાસી રહ્યા હોય તેનો લેપ કરવો નહીં અર્થાત્ તૈયાર કરેલે લેપ રાતવાસી થયા પછી લેપના કામમાં લેવો નહીં; અને લેપ સુકાઈ ગયા પછી ફરીને ઉપર લેપ કરવો નહિ તથા સૂકાયલા લેપને ખેરવવો પણ નહીં જે સોજો ન પાકતો હોય, ગંભીર સોજો હોય, તથા લોહી કે પિત્તથી થએલ સોજો હોય તે એઓની ઉપર, ચતુર વૈદ્યોએ રાત્રે લેપ કરવા મનાહ કરેલ છે છતાં પણ લેપ કરવો.

સોજાની ઉપર કવાથ વગેરેનાં સીંચન.

વાયુનો નાશ કરનારા ઔષધોના કવાથથી, અથવા તેલથી, માંસના રસાઓથી,

---

૧ અંધારાથી ઢંકાયલી ભારે ગરમી જો લેપ કર્યો ન હોય તો રૂવાડાંના છીદ્રોમાંથી બાહાર નીકળે છે અને જો લેપ કરેલો હોય તો તે ગરમી બહાર નીકળી શકતી નથી માટે રાત્રોએ લેપ કરવો નહીં.

ણી અને કાંજીથી અર્થાત્ એઓને ઉનાં કરી તેથી વર્ણનાં સોજાને ઝારે તો વાયુનો સોજો મટી જાય છે.

પિત્તથી, લોહીથી કે ક્ષતથી સોજો થયો હોય તો, તેના ઉપર ઠંડા ઉપચારો ઉપયોગમાં લેવા એટલે ઔષધોના રસોથી દુધથી, ઘીથી, મધથી, ખાંડથી, શેળડીનારસથી અને પિત્તનો નાશ કરનાર ઔષધોના કવાથોથી ચિંચન કરવું–ઝારવું.

કફના સોજામાટે કફનો નાશ કરનારાં ઔષધોના કવાથથી, તેલોથી, ક્ષારોથી, પાણી અને ગૌમૂત્રથી અર્થાત્ એઓને ઠંડાં રાખી તેના ઉપર ધાર કરવી જેથી કફનો શોજો મટી જાય છે.

સોજાને ચોળીને કરમાવી નાખવાનો વીધી.

વ્રણના સોજાને અંગુઠા વગેરેવડે કરીને મસળીને પેરસેવો લાવવો. અથવા આ-મવ્રણનો સોજો કઠણ હોય તો ધીરે ધીરે કરમાવવા માટે સોજા ઉપર માલેસ કરી બાફ આપીને આસ્તે આસ્તે વાંસની નળીવતે કે હાથના તળાવતે વા અંગુઠાથી ધીમે ધીમે ચોળવો જેથી પરસેવો આવે છે અને સોજો નરમ પડે છે.

સોજામાંથી લોહી કાહાડવાનો હેતું.

વિચિત્ર વર્ણવાળો કે કાળો વિશેષ પીડા સહિત જે સોજો હોય અથવા ઝેરી જ-નાવરોના ડંખનો સોજો હોય તથા તુરતના ઉત્પન્ન થએલા સોજાની પીડાને શાંત કરવા અર્થાત્ ન પાકવા દેવા માટે તે સ્થળે જળો મુકાવવી અથવા તો શીંગડી કે અસ્તરા-વડે લોહી કઢાવવું; કેમકે પીડાનું મુળ લોહી છે અને જો લોહીજ તેમાં ન હોય તો પીડા થતીજ નથી "मूलो नास्ति कुतो शाखा ?" એ માટે અવશ્ય લોહી કઢાવવું. એક બાજુએ સઘળી ક્રિયાઓ મળી જેટલું કામ કરે છે તે સઘળું કામ એકલું લોહી કાઢવાથીજ થાય છે.

સોજા ઉપર થોડાં ઉનાં ઔષધો લુગડામાં બાંધી બફારો દેવાના પ્રકાર.

જો સોજો કાચો હોય અથવા પાક ઉપર આવવા લાગ્યો હોય તો તેના ઉપર ઉપનાહ સ્વેદ કરવો, જેથી તે સોજો કાચો હોય તો શાંત થઇ જાય છે અને પાકવા લાગેલો હોય તો તુરત પાકી જાય છે. "માટે દશમુળ, કાંસકી, રાસ્ના, આસગંધ, એરં-ડાનું મુળ, અથવા એરંડા, નગોડ અને સાટોડી એઓનો ગરમ લેપ કરવો."

અથવા–સરગવો, પીપર, સિંધવ, કપાસીયા, સુંઠ, શણનાં બીજ, અળસી, કળથી, તલ, જવ, સરસવ, કાળી તુળસી, મુળાનાં બીજ અને સવા એઓમાંથી જેટલા પદાર્થો મળી આવે તેટલાને લઈ ખાટા રસમાં વાટી ચટણી જેવા બનાવો જરા ઉના કરી લુગ-ડામાં બાંધી આસ્તે આસ્તે વ્રણના સોજા ઉપર વિધિ પ્રમાણે બફારો આપવો, જેથી વાયુનો સોજો નિશ્ચે શાંત થઈ જાય છે. આ **શોભાંજનાદિ ઉપનાહ સ્વેદ** કહેવાયછે.

અથવા સાટોડીનું મુળ, દેવદાર, સુંઠ, સરગવો, અને સરસવ એઓને ખાટા ર-સમાં વાટી ઉનાં કરી સ્હેવાય તેવો ઉનો લેપ કરવો જેથી સર્વ પ્રકારના સોજા મટી જાય છે. આ **પુનર્નવાદિ લેપ** કહેવાય છે.

વર્ણના સોજાને પકવવાનો વિધી.

જો વ્રણનો સોજો લેપ વગેરેના કરવાથી પણ શાંત ન થાય તો તે ઉપર પાચ-નીય (પકવી નાખે તેવા) પદાર્થો બાંધવા–એટલે શણનાં બીજ, મૂળાનાં બીજ, સરગ-

વાની શીંગો કે બીજ, તલ, સરસવ, અળસી, સાથવો અને દારૂ કાહાડવાનો જાવો અ-થવા-જવ, ઘઉ, લીંબડાનાં પાન વગેરે વગેરે ગરમ પદાર્થો પકાવી ગરમા ગરમ વર્ણ ઉપર બાંધે તો વર્ણસોથપાકી જાય છે.

પાકેલા વર્ણસોથ-સોજાને શસ્ત્ર વા ઓષધોથી ફાડવાનો પ્રકાર.

જે વર્ણસોથમાં રસી થઇ ગઇ હોય, વાંકા ન હોય અને કોતરવાળા હોય તો તેઓનું તથા ભરનીંગળોનું શસ્ત્રવતે કે આષધ ક્રિયાથી ભેદન કરવું જોઇએ, કારણ કે ફોડી નાંખી તેમાંથી રસી દાબીને કહાડી નાંખવી એજ ફાયદાકારક છે. શસ્ત્રક્રિયા કોઇ ચતુર વૈદ્યના હાથથી કરાવવી; કેમકે શસ્ત્રથી વિંધ કે ચીરવાના સંબંધમાં તથા કેટલો ઉંડો, કેટલો પહોળો ચીરો દઇ અંદરની બલા કાઢી નાખવી તે મુર્ખ-લેભાગુ વૈદ્યોના જાણવામાં હોતી નથી માટે શસ્ત્રક્રિયામાં કુશળ હોય તે પાસે શસ્ત્રક્રિયા કરાવવી. તેમાં પણ એવો અપવાદ છે કે-જે વર્ણરોગી બાળક, વૃદ્ધ, શસ્ત્રના ઘાતને ન ખમી શકે તેવા માણસો, ક્ષીણ મનુષ્યો, બીકણ અને સ્ત્રીઓ એઓને મર્મસ્થાનોમાં વર્ણ-ગુબડાં થયાં હોય તો તે વર્ણોને ઔષધોના લેપથી ફાડી નાખવાં, પણ શસ્ત્રક્રિયા ઉપયોગમાં લેવી નહિ માટે કરકચનું મુળ, રાતા ચિતરાનું મુળ, નેપાળાનું મૂળ, ભીલામાં, કણેર અને હોલાની, કાગડાની તથા ગરજણની હઘાર એઓનો લેપ કરવાથી વ્રણનો સોજો ફાટી જાય છે, અને રસી એનીમેળેજ નીકળી જાય છે. અથવા ખાસ પદાર્થો જેવા કે અંઘાડાનો ખાર, સાજીખાર, જવખાર વગેરે પદાર્થના લેપથી વ્રણ કુટી જાય છે. અથવા તે વ્રણ કુટી જાય છે. અથવા તે વ્રંણ બહુજ કઠણ હોય તો હાથી દાંતના વેર-ભુકાને પાણીમાં વાટી તેનું એક ટીપું વ્રંણ ઉપર મૂકે તો તેથી કઠણ ગુબંડાના સોજાને ભેદી નાખી રસીને બાહાર કાઢી દેછે.

સોજાને દબાવી રસી કાહાડવાના ઉપચાર.

જે વરણમાં રસી થઇ ગઇ હોય, પણ મર્મસ્થાનમાં હોય તો તે ઉપર શસ્ત્ર-ક્રિયા ન કરતાં ઔષધે.પચાર કરી ફાડી નાખવું જોઇએ; માટે ચીકણાં ઔષધીના છાલ કે ચીકણા પદાર્થો તથા ચીકણાં મૂળીયાં વાટીને ચોપડવાં અથવા જવ, ઘઉં અને અડદ એઓનો ઝીણો લોટ કરી તેઓની પોટીસ બનાવી સ્હેવાતી સ્હેવાતી વરણ ઉપર બાંધે તો તેથી સોજો દબાય છે. અર્થાત્ વ્રણને ખેંચ કરી માંહેની રસીને દબાવી બાહાર કા-હાડી દે છે, પણ સોજો દબાવવા માટે આવા લેપ કરવા વખતે જ્યાં કુટે તેવું નિશાન જણાતું હોય તે ભાગને ખુલ્લો રાખી લેપ કરવા તથા તે લેપને બરોબર સુકવા દેવો; જેથી અંદરની રશીને ખેંચી તુરત બાહાર કાહાડે છે.

વરણને શોધવા-સાફ કરવાના ઉપાય.

વ્રણમાંથી પરૂં નીકળી ગયું હોય ત્યાર પછી કડવા પરવાળ અને લીંબડાના પા-નડાં એઓનો કવાથ કરી તે વ્રણને ધોવામાં આવે તો તેથી વ્રણ-ગડ-ગુંબડ-ઘા સાફ થઇ જાય છે.

વાયુના વ્રણને દશમૂળના કવાથથી ધોવાં, પિત્તના વ્રણને વડ ગુલર વગેરે પાંચ

ક્ષીરે વૃક્ષના કવાથથી ધોવાં. કફના વ્રણને ગરમાળા વગેરેના ગણુથી ([1]આરગ્વધાદિ ગણ) ના કવાથથી ધોવાં, તેથી સાફ થઈ જાય છે.

પીપળો, ઉંબરો, પીપર, વડ અને નેતર એઓના કવાથથી વ્રણના સોજાને અને ચાંદીને ધોવાથી સાફ થઇ જાય છે. અથવા તેલ, સિંધાલૂણ, જેઠીમધ, લીંબડાનાં પાનડાં, હળદર, દારૂહળદર અને નસોતર એઓને વાટી ઘીમાં મેળવી વરણ ઉપર લેપ કરવાથી વરણ સાફ થાય છે. અથવા એકલા ઉપસારીના મૂળનો લેપ કરવાથી સર્વ જાતનાં વરણ શોધાય છે અથવા લીંબડાનાં પાનડાં, તલ, નેપાળાનું મૂળ, નસોતર, સિંધાલુણ અને મધ એઓનો લેપ કરવાથી, દુષ્ટ વ્રણ–ખરાબ–હઠીલાં ગુંબડાં પણ આ સર્વોત્તમ પ્રકારથી શાંત અને સાફ થાય છે, રૂઝલાવે છે અને ખાવાથી ઉલટી, અગ્નિમંદતા, પિત્ત, કફ તથા કરમીઆનો નાસ કરે છે. તેમજ લીંબડાનાં પાનડાની ઝીણી વાટેલી લુગદી વ્રણના મુખમાં રાખવામાં આવે તો તેથી મર્મસ્થાનમાં અને સાંધાઓમાં થએલ ઝીણાં કે ઝીણાં મ્હોંવાળાં ગુમડાં–વ્રણ સાફ થઇ જાય છે. અથવા હરડેદળ, નસોતર, નેપાળાનું મૂળ, કલગરનું–વઢવાડીયાનું મૂળ, બે ભાગ ચોખું મધ, સેંધવ, લીંબડાનાં પાન, ઘી, દારૂ હળદર, અને જેઠીમધ એઓની દીવટ અથવા તો તલનો કલ્ક વ્રણને સાફ કરે છે અને રૂઝલાવે છે.

વ્રણમાં ધરતી–અંકુર લાવવાના ઉપાય.

જે વ્રણમાંથી રસી નીકળી જાય છે; અર્થાત્ જે ગુબડાંમાંથી સડેલું માંસ નીકળી ગયું છે; છતાં રૂઝાતાં ન હોય તો તેઓની ઉપર તલનો કલ્ક મધથી મિશ્રિત કરીને મુકવાથી તે વ્રણો તુરત રૂઝાય છે. અથવા આસગંધ, કડુ, લોદર, કાયફળ, જેઠીમધ, મજીઠ અને ધાવડીનાં ફુલ એઓનો કલ્ક (ચટણી જેવી લુગદી) કરી વ્રણ ઉપર લગાવવાથી તેમાં સારી પેઠે રૂઝ આવે છે.

જવનો લોટ અને જેઠીમધનું ચુર્ણ કરી તેને ઘી તથા તેલથી મિશ્ર કરી ઉનું કરીને સ્હેવાય તેવો તેનો લેપ કરવાથી વ્રણમાં થતી બળતરા તથા તેમાં શણુકા આવતા હોય તે મટે છે

વ્રણમાં જીવાત પડી ગઈ હોય તો કરકચની જડ, લીંબડો, અને નગોડ એઓનો લેપ કરવાથી વ્રણમાં પડેલા કીડાઓ મરી જાય છે. અથવા લસણનો લેપ કરવાથી વ્રણમાં પડેલા કીઠા મરી જાય છે. અથવા લીંબડાની છાલ અને હીંગ એઓનો લેપ કરવાથી વ્રણમાંના કીડા મરી જાય છે.

લીંબડાના પાંદડાં, વજ, હીંગ, ઘી, સિંધાલુણ અને સરસવ એઓને એકઠાં કરી તેઓની ધુણી દે તો વ્રણની લુખાસ, કીડાઓ, ખરજ અને પીડા મટી જાય છે. ભાવપ્રકાશ.

---

[1] ગરમાળો, ઈંદ્રજવ. પાડળ, લીંબડો, ગળો, પીલુડી–મોરમાંસો, ભોરીંગણી, કાળીપાડ, કરીઆતું, કંટાશળીયો, કડવાં પરવળ, બન્ને જાતની કરંજ, સાતવણ, ચિત્રામૂળ, મરડાશીંગ, મીંઢળ, બીજી જાતનો કાંટાશળીયો અને સોપારી આ ઓષડો આરગ્વધાદિગણ કહેવાય છે તથા તે ઉલટી, કોઢ, ઝેર, તાવ, કફ. ખરજ, અને પ્રમેહ એઓનો નાશ કરનાર છે અને દુષ્ટ–ખરાબ વ્રણને શુદ્ધ સાફ કરનાર છે વાગભટ સુત્રસ્થાનનો અધ્યાય પંદરમો.

જેટલું સરસીયું તેલ હોય તેટલુંજ પાણી લઈ કાંસાની થાળીમાં નાખી હથેળીવતે સારી પેઠે મથે પછી તેમાં રાળ તોલા ૧૦, કાથો તોલા ૪, અને બોદારશિંગ તોલા ૨ ભાર નાખી ફરી સારી પેઠે મથી એકજીવ કરી કાચના કે ચીનાઇ માટીના સ્વચ્છ વાસણમાં ભરી લેવો. આ રાળાદિ મલહર-મલમ કહેવાય છે. એનાથી વ્રણોનું શોધન થાય છે, અને અંકુર સારી પેઠે લાવે છે, રૂઝ લાવવા આ સમાન અન્ય મલમ અધિક અસર કારક નથી.

આગંતુક વ્રણના ઉપચાર.

જે મનુષ્યને તરવાર વગેરે શસ્ત્રો તથા અસ્ત્રો શરીરના અનેક ભાગમાં લાગવાથી અનેક પ્રકારના વ્રણ-ઘા, ઘાઝામરી વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે તે આગંતુક વ્રણ કહેવાય છે. તે વ્રણ-ઘા થતાંજ તુરત પવન વગરની જગ્યામાં તે ઘાયલ પુરૂષને લઈ જઈ ઘા વાળી ચામડીને સારા હોંશિયાર વદ્ય, મોચી કે, ટેભા દેનાર હોય તેના હાથે ઝીણા સુતર કે રેશમના તારથી ટેભા દેવરાવી કાંઈક ઉષ્ણ અશ્ચોતનાદિક ઉપાય કરવા; અર્થાત્ ઘઉના મેંદામાં પાણી તથા ઘી નાંખી તેને પકવો, જ્યારે પાણી બાળી એકલું ઘી રહે ત્યારે તે ઘી લઇ સ્હેવાય તેવું તે સીવી લીધેલા ઘા ઉપર સિંચે-ટોયાદે તો તે ઘા તુરત રૂઝે છે. અથવા કડું મીણ, દારૂહળદર, જેઠીમધ, કરકચનાં બીજ તથા તેનાં પાંદડાં, કડવાં પરવળ. જાઈ અને લીંબડાંનાં પાદડાં એઓને વાટી-કલ્ક કરી ઘામાં નાંખી અગ્નિદ્વારા સર્વ રસને સોષાવી માત્ર ઘી રહે તેને ગ્રહણ કરી તે ઘીનો સ્હેવાય તેમ શેક કરે તો તત્કાળ ઘા રૂઝાઇ જાય છે. **વૈદ્યરત્ન.**

અંગ કપાતાં, ભેદાતાં, વીંધાતાં કે ઘવાતાં લોહી વધારે નીકળે અને તેથી લોહીનો ક્ષય વિશેષ થાય તો વાયુ અત્યંત પીડાને ઉત્પન્ન કરે છે માટે તે પીડાને મટાડવા તેવા ઘાયલને સ્નેહ (ઘી) પાન કરાવવું, સિંચન લેપન, ઉપનાહ, સ્વેદ, સ્નેહની પીચકારી અને વેદના હરણ કરે તેવા ઔષધો પણ કરવાં.

તરવાર વગેરેથી ગાત્ર કપાયાં હોય તો તે વખતેજ તે ઘાને ગગેટીના મુળીઆના રસથી ભરી દેવો તેથી તે ઘા તુરત પીડા રહિત થઇ જાય છે. આવા વ્રણવાળાઓઓને શીતળ-ઠંડા ઉપચારો શ્રેષ્ઠ છે, આ વ્રણવાળાનું રૂધિર આમાશયમાં ગયું હોય તો તેને વમન કરાવવું અને હોજરીમાં લોહી ગયું હોય તો રેચ આપવો. **અથવા** વાંસની છાલ, એરંડો, ગોખરૂ અને પાષાણભેદ એઓનો કવાથ કરી તેમાં હીંગ તથા સિંધવ નાંખી પીવામાં આવે તો કોઠામાં ગએલું લોહી ઝરી જાય છે. **અથવા** જવ, મીઠાં મોટાં બોર, અને કળથી એઓને સ્નેહ ચીકટ વગરના રસની સાથે અન્ન અથવા સિંધવ નાખીને યવાગુ પીવી. **અથવા** ચંબેલીના પાન, કડવાં પરવળ, કિંવા કરવાં તુરીયાનાં પાદડાં. કડું, દારૂહળદર, ઉપલસરી, મજીઠ, કાળોવાળો, મીણ, મોરથુથું, જેઠીમધ અને કરંજાનાં બીજ એઓને સમાન ભાગે લઇ તેઓના કલ્કથી પકાવવામાં આવેલું ઘી ચોપડવાથી ઝીણાં છિદ્રવાળાં, મર્મસ્થાનમાં પરૂ વહેનારાં, ઉંડા, વેદનાવાળાં, અને અંગોમાં ગતિ કરનારાં વ્રણો સાફ થઇ જાય છે અને ભોંય આવીને રૂઝાઈ જાય છે. આ **જાત્યાદિઘૃત** કહેવાય છે. **અથવા** ચંબેલી-જુઇનાં પાન, પટોલ (કડવાં પરવળ કે કડવાં તુરીયા ?) નાં પાંનડાં, કરકચનાં પાનડાં, મીણ, જેઠીમધ, ઉપલેટ, હળદર, દારૂ-

હળદર, કડુ, મજીઠ, પદ્મક, હરડે, લોદર, નીલકમળ, ઉપલસરી, મોરથુથું અને કરંઢ-અનાં બીજ એઓને સમાન ભાગે લઇ કલ્ક કરી તે ચટણીથી તલના તેલને વિધિ પ્રમાણે સિદ્ધ કરી ચોપડે તો તેથી ઝેર સંબંધી વ્રણ, વિસ્ફોટક, બગલમાં થતી બાંબલાઈ દાદર, રતવા, કીડાનાં કરડ, શસ્ત્રથી થએલા તુરતનાં જખમો, દાઝી ગએલ નખ તથા દાંતનો ઘા વગેરે વગેરે તુરત મટી જાય છે. વ્રણનું બગડેલું માંસ પણ આ તેલના ચોપડવાથી બાહાર નીકળી જાય છે અને તમામ પ્રકારના વ્રણોને સાફ કરે છે તથા રૂઝવી દેછે. આ જાત્યાદિ તૈલ કહેવાય છે. અથવા [1]ચિત્રામૂળ, લસણ, હીંગ, સરપંખો, વઢવાડીંચું, સિંદુર, વછનાગ, અને ઉપલેટ એઓનો કલક કરી સરસીયા તેલમાં નાખી તેલ પકવવાના વિધિ પ્રમાણે તેલને પકવી તેનો ઉપયોગ કરે તો દુષ્ટવ્રણ તથા અનેક ઉપાય કરવાથી પણ ન મટે તેવો નાડી વ્રણ-ભરનીંગળ તથા વ્રણ માત્રને મટાડે છે. આ વિપરીતમલ્લ તૈલ કહેવાય છે. અથવા ગળો, કડવા પરવરનાં મૂળ, સુંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બેહેડાં, આંબળાં, અને વાવડીંગ આંબળાં, અને વાવડીંગ એઓને સમાન ભાગે લઇ ચુર્ણ કરી તે સર્વની સમાન શુદ્ધ કરેલો ભેંશા ગુગળ લઇ કુટી સર્વને એકત્ર કરી તેની યોગ્ય માત્રાએ ગોળીઓ વાળી તેમાંથી એક એક તોલાભાર [illegible]ન કરે તો વ્રણ, વાતરક્ત, ગુલ્મ, ઉદરના રોગ, સોજો અને પાંડુ આદિ રોગોને જીતી લેછે-આ અમૃતાદિ ગુગુળ કહેવાય છે. ભાવપ્રકાશ.

અગ્નિથી દાઝેલાન ઉપાય.

પુષ્ટ દગ્ધવાળાને અગ્નિથી તપાવવો, તો તે દાઝેલો તુરત આરામને પામે છે, તથા ઉષ્ણ ઔષધોજ ઉપયોગમાં લેવાં, કારણ કે સારીપેઠે શેક થવાથી લોહી પણ શેકાઈ પાતળુ થાય છે એથી ગરમી સારીરીતે બાહાર નીકળે છે અને વાયુનું જવું પણ સઘળે રસ્તેથી થાય છે એકારણવડે સુખ થાય છે, કહેવાનું એજ કે પેહેલા પ્રકારનાં દાઝેલાના શરીર ઉપર શીતોપચાર કરવા કે ટાઢું પાણી રેડવું ઉપયોગમાં લેવું નહીં, ટાઢા પાણીથી લોહીજામી મહાવેદના ઉત્પન્ન કરે છે. દુર્દગ્ધના ઉપર તમામ ટાઢા ઉપચાર-ટાઢું પાણી રેડવું વગેરેજ ઉપયોગમાં લેવા. સમ્યગ્ દગ્ધને વંશલોચન, પીપર, રતાંજળી, સોનાગેરૂ, અને ગળો એઓને વાટી ઘીથી યુક્ત કરીને લેપ કરે તો સમ્યકદગ્ધ મટે છે. અતિદગ્ધ થયો હોય તો, લટકી રહેલા ખરાબ માંસને કાહાડી નાખી પછી શીતળ ક્રિયાઓ કરવી તથા સાઠી ચોખાનું ચૂર્ણ ભભરાવવું. અથવા ટીંબરૂની છાલના ચૂર્ણને ઘીમાં ઘુંટી ચોપડવું જેથી આરામ થાય છે. અથવા મીણ, કાદવ, જીરૂં, મધ, હરડે અને રાળ એઓથી મિશ્રિત કરેલું ગાયનું ઘી ચોપડવામાં આવે તો બળવાથી થએલો વ્રણ તુરત મટી જાય છે અને ચારે પ્રકારના બળેલા જનોને બળેલી જગ્યોએ ભોંય લાવીને જલ્દી રૂઝાળી દેવાનો આ અકશીર ઇલાજ છે-આ[2] શિકથાદિ ઘત કહેવાય છે. અથવા કડવાં તુરીઆંના-કુકડા

---

[1] આ તેલ માટે ચક્રદંતનો કર્તા કહે છે કે-ઉપદંશ ચાંદી, પ્રમેહ, ભયંકર ગળગંડ, શારીરિક વ્રણ, આગંતુકવ્રણ, વિચર્ચીકા, કોઢ, ખસ, અને દુષ્ટ વ્રણ જખમ વગેરેનો નાશ કરે છેતથા તથા તે ઉપર ખાનપાન સુવા કે બેસવાના માટે બીજી કશી પરેહજી નથી. અર્થાત્ મરજી મુજબ પથ્યમાં રહેવું.[2] મીણ, જેઠીમધ, લોદર, રાળ, મજીઠ, ચંદન, અને મોરવેલ, એઓને સૂક્ષ્મ કરી ઘીમાં પકાવી ઘી સિદ્ધ કરવું, તે ઘી બળેલા માત્રને ચોપડે તો તુરત રૂઝાઇ જાય છે. આ સિકથાદિ ઘૃત કહેવાય છે. વૈદ્યરહસ્ય.

વેલાના ક્વાથથી અને કલ્કથી કાવેલું સરસવનું તેલ દાઝયાથી થએલા વ્રણને, પીડાને, રસીના વેહવાને, બળતરાને અને ફોલ્લાઓને મટાડી દે છે—આ **પટોળાદિ તેલ** કહેવાય છે. **ભાવપ્રકાશ.**

અથવા જુની છાને બાળી પાણીમાં વાટી તેલથી દાઝયો હોય તે ઉપર ચોપડે તો તેલના ઝરાળા—ફોલ્લા સમી જાય છે. **અથવા** જવને બાળી તેલમાં કાલવી ચોપડે તો અગ્નિથી દાઝેલાના ફોલ્લાઓની વ્યાધિ તુરત શાંત થાય છે અને અંકુર જલ્દીથી લાવે છે. **અથવા** જીરાને શેકી તેમાં મીણ, રાળ, અને ઘી મેળવી તેનો લેપ કરે તો અગ્નિથી દાઝેલાની વેદના તાત્કાળ સમી જાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય. અથવા** શુદ્ધ કળી ચુનાને પાણીમાં ભીજવી તે ઉપરનું નીતારેલું પાણી લઇ તેટલાજ તલીના તેલમાં તેને મથી તે મલમ દાઝેલા મનુષ્યને ચોપડે તો તુરત તેની બળતરા તથા પીડાનો નાશ કરે છે અને રૂઝ લાવે છે—આને ઇંગ્રેજીમાં **લીનીમેંટ કેલસીસ** કહે છે. **અથવા** તલનું તેલ નવટાંક અને ઘણા વખતનો ભીજવી રાખેલો ખાવાનો ચુનો ૪ તોલા લઈ તે બન્નેને ભેગાં કરી ૧ પોહોર સુધી હાથથી મથી રાબડી જેવો થાય કે તેમાં રૂનાં પેલ ભીંજવી દાઝેલા ભાગ ઉપર ચોપડે તો તુરત આરામ થાય છે.

વ્રણગ્રંથીની સંપ્રાપ્તિ.

ખેદ વગર શરીરમાંથી નીકળતું જે દુષ્ટ લોહી તેને વાયુ શોષી લઇ વ્રણને પરૂ ઝયં વિનાનો કરી—રસી બંધ કરી ખરાબ સોજાવાળો, ગંઠાયલો, બળતરાવાળો અને વલુર—ચળવાળો કરી દેછે તે વ્રણગ્રંથી કહેવાય છે.

વ્રણગ્રંથીના ઉપાય.

કંપીલો, વાવડીંગ, તજ અને દારૂહળદર એઓને ઝીણાં વાટી કલ્ક કરી તેલમાં નાખી તેથી પકાવી સિદ્ધ કરેલું તેલ વ્રણગ્રંથી ઉપર ચોપડે તો ગુંબડા તથા ઘામાં પડેલી ગાંઠ વેરાઈ જાય છે અને આરામ થાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય.**

વ્રણવાળા અને દાઝેલાના સેવ્યાસેવ્ય પદાર્થો.

જવ, ઘઉં, રાતા ચોખા, મસૂર, તુવર, મગ, સાકર, ઘી, તેલ, વંતાક, કારેલાં, કંકોડાં, તાંદળજો, વગેરે વગેરે સેવવા યોગ્ય છે, પણ ખટાસ, ઠંડા પદાર્થો, ખાર, મહેનત ઉતાવળું બોલવું, મૈથુન, સુવું, ઉજાગરો, ફરવું, શાક, પાનબીડાં, કોળું અને વનના જીવો વગર અન્ય જીવોનાં માંસ સેવવા યોગ્ય નથી.

વ્રણસોથ—વ્રણ તથા અગ્નિદગ્ધ નો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ભગ્નરોગ—હાડકાના જુદા પાડવાનો અધિકાર.

ભગ્નના ભેદ.

ભગ્ન બે પ્રકારના છે, એક **કાંડભગ્ન** અને બીજો **સાંધિભગ્ન** તેમાં જે સાંધાના હાડકાના એક ભાગનું હાડ ભાગ્યું હોય તે કાંડભગ્ન કહેવાય છે અને બે હાડકાંને સાંધવાની જગ્યોમાં જે હાડભાગ્યું હોય તે સિંધિભગ્ન કહેવાય છે. તે સંધિભગ્નના છ

ભેદ છે-એટલે ઉત્પિષ્ટ ૧, વિશ્લીષ્ટ ૨, વિવર્ત્તિત ૩, તિર્યગ્ગત ૪, ક્ષિપ્ત ૫, અને અધોગત એ પ્રકારે છ પ્રકાર છે.

સંધિભગ્નનું સામાન્ય લક્ષણ.

શરીરના હાથ પગ વગેરેને લાંબા કરતાં કે ટુંકા કરતાં કિંવા ફેરવવામાં આકરી વેદના થાય અને તે ઉપર કશું પણ અડે તો ગમે નહીં એ સંધિભગ્નનાં સામાન્ય લક્ષણ છે.

છએ પ્રકારના સંધિભગ્નનાં વિશેશ લક્ષણ.

બે હાડ આમન સામાન ઘસાવાથી સાંધો દબાઇ જતાં બંને ભાગમાં સોજો આવે અને રાત્રીએ વિશેષ વેદના થાય તેને **ઉત્પિષ્ટ** કહે છે.

બન્ને ભાગમાં સોજો હોય અને નિરંતર વેદના વિશેષ થયા કરે તેને **વિશ્લીષ્ટ** કહે છે.

સાંધા જુદા ન પડતાં સાંધાનાં બન્ને હાડ વાંકાં થઇ જાય તેથી તે બન્ને હાડમાં આકરી પીડા થાય તે **વિવર્ત્તિત** સંધિભગ્ન કહેવાય છે.

સાંધાના બે હાડકાં પૈકી એક હાડકું પોતાનું સ્થાન છોડી આડું થઇ જાય અને તેથી આકરી વેદના થાય તેને **તિર્યગ્ગત** સંધિભગ્ન કહે છે.

સાંધનાં બન્ને હાડકાં એક એકના ઉપર ચઢી જાય તેથી તેમાં કયારેક વધારે અને કયારેક ઓછું ભારે શુળ નીકળે અને વેદના થયા કરે તેને **ક્ષિપ્ત** કહે છે.

સાંધાનાં બન્ને હાડકાં એક બીજાના નીચે જતાં રહે અને વેદના થયા કરે તથા સાંધો છુટો પડી જાય તેને **અધોગત** સંધિભગ્ન કહે છે.

કાંડભગ્નના બાર ભેદ છે તેનિ વિગત.

કાંડાભગ્નના બાર પ્રકાર છે-એટલે કર્કટક ૧, અશ્વકર્ણ ૨, વિચૂર્ણિત ૩, પિચ્ચત ૪, ખલ્લિત ૫, કાંડભગ્ન ૬, અતિપાતિત ૭, મજ્જાગત ૮, વિસ્ફુટિત ૯, વક્ર ૧૦, અલ્પછિન્ન ૧૧, અને બહુછિન્ન ૧૨, આ ૧૨ પ્રકારનું કાંડભગ્ન છે. તેનાં નામ પ્રમાણેજ લક્ષણો છે; અર્થાત્ હાડકાનો ભાગ છુટો પડીને વચમાં ઉંચો અને પડખાઓમાં નમેલો કર્કટક-કુડચલ જેવો થાય તેને **કર્કટક** કહે છે. ઘોડાના કાન જેવું મોટું હાડકું બાહાર નીકળે તેને **અશ્વકર્ણ** કહે છે. હાડકાનો ભૂકો થઇ ગયો હોય કે જે અડવાથી વા શબ્દથી જાણી શકાય તેને **વિચુર્ણિત** કહે છે, હાડકાં ચીરાયલાં કે વચમાંથી ભાંગેલ હોય છતાં ઘણા સોજાવાળું અને પરસ્પર વળગી રહેલું હોય તેને **પચ્ચિત** કહે છે. હાડકાનો ભાગ ઢીલો થઇ ચસ્તો થઇ ગયો હોય તેને **ખલ્લિત** કહે છે. હાડકું ભાંગીને કેવળ છુટું પડી ચામડીમાં રહ્યું હોય તેને **કાંડભગ્ન** કહે છે. હાડકું સંપૂર્ણ રીતે છેદાઇને પડેલું હોય તેને **અતિપાતિત** કહેવાય છે. હાડકાનો ભાગ હાડની અંદર પેસી મજ્જામાં પહોંચી ગયો હોય તેને **મજ્જાગત** કહેવાય છે. હાડકું થોડુંક ચીરાઈ ગયું હોય તેને **વિસ્ફુટિત** કહે છે. હાડકું પોતાના ઠેકાણાને છોડી કુબડું-વાંકું થઇ ગયું હોય તેને **વક્ર** કહે છે. હાડકું સારી પેઠે ચીરાઇને ચોંટી રહ્યું હોય તેને **અલ્પછિન્ન** કહે છે. અને હાડકું સારી પેઠ ચીરાઇને જુદા જુદા બે ભાગવાળું થઇ ગયું હોય તેને **બહુછિન્ન** કહે છે.

કર્કટકાદિ કાંડભગ્નોનું સામાન્ય લક્ષણ.

અંગોમાં શિથિલતા, સોજાનો વધારો, વેદનાનો વધારો, જાણે શૂળ નીકળતું હોય એવી પીડાનો નીરંતર અપાર વધારો, દબાવતાં શબ્દની ઉત્પત્તિ, સ્પર્શ—અડવું જરા પણ ખમાય નહીં, નાડીઓનું ફરકવું, સોંયો ભોંકાયા જેવી પીડા થાય અને શયન વગેરે સઘળી સ્થિતિમાં અસુખ હોય તો કાંડભગ્ન સમજવું.

ભગ્નનું કષ્ટ સાધ્યપણું

થોડું ખાનારનું, રોગ મટાડવાની કાળજી રાખનારનું. વાયુ પ્રકૃતિવાળાનું તથા તાવ, પેટનું ચડવું, મોહ, મૂત્ર અને મળની કબજીયત વગેરે ઉપદ્રવો વાળાનું ભગ્ન પરાણે મટે છે.

ભગ્નનું અસાધ્યપણું.

ગોઠણનું, ઢગરાનું, ખભાનું ગાલનું, તાળવાનું, લમણાનું, સાથળોના સાંધાનું, અથવા માથાનું હાડકું ભાગ્યું હોય તો તે અસાધ્ય જાણવું તથા કેડમાં અધોગત ભગ્ન, પેડુમાં ઉત્પિષ્ટ ભગ્ન, લલાટમાં વિચૂર્ણિત ભગ્ન અને સ્તનનું મધ્ય, ગુદા, પીઠ, લમણા તથા બ્રહ્મરંધ્ર—તાળવું એઓમાં સંધિભગ્ન કે કાંડભગ્ન થયું હોય તો તે અસાધ્ય સમજવું. વળી જે ગોઠણ—આદિનાં હાડકાંઓ જો તે સ્થળના બીજા હાડકાંથી છુટાં પડી ગયાં હોય તો તે પણ અસાધ્ય સમજવું, તથા જે હાડ સારી રીતે બાંધેલું છતાં પણ ઢંગધડા વગર ગોઠવાયાથી વિક્રિયાને પામ્યું હોય અથવા સારી રીતે ગોઠવાયા છતાં પણ ઢંગધડા વગર બંધાયાથી વિક્રિયાને પામ્યું હોય અથવા સારી રીતે બંધાયા છતાં પણ અભિઘાત—પ્રહાર વાગવા વગેરેથી ફેરફાર થઇ જવાના લીધે વિક્રિયાને પામ્યું હોય તો તે પણ અસાધ્ય છે માટે ઉપાય કરવો નક્કામો છે.[1]

હાડ તથા સાંધાઓ ભાંગી ગયા હોય તેના ઉપાય.

હાડ કે સાંધાઓ ભાંગ્યા માલમ પડે કે તેજ વખતે તેના ઉપર ટાઢું પાણી રેડવું, પછી ગારાનો લેપ કરવો. અને તે ઉપર કુશ, ડાભ સહિત પાટો બાંધવો. સર્વ ઠંડા ઉપચારો કરવા. પાટો બાંધવો તે ઘણો ઢીલો પણ નહીં તેમ ઘણો સખ્ત પણ નહીં બાંધવો; કેમકે જો ઢીલો પાટો બંધાય તો સાંધાની સ્થિરતા રહેતી નથી અર્થાત્ જોડેલો સાંધો આડો અવળો થઇ જાય છે. અને જો બહુ તાણીને બાંધે તો, તેથી ચામડીનું સુજવું તથા પીડાતાડો થાય છે. એટલા માટે બહુ ઢીલો પણ નહીં તેમ બહુ તાણીને પણ નહીં અર્થાત્ જોઇએ તેવો સાધારણ રીતે પાટો[2] બાંધવો. તુટેલા ઠેકાણે

૧ હાડના પાંચ ભેદ છે. એટલે તરૂણ, નળક, કપાલ, રૂચક અને વળય એ પાંચ ભેદ છે: અર્થાત્ નાક, કાન આંખ તથા ગુદા તે તરૂણ હાડ કહેવાય છે. તે કુણાં હાડ હોવાથી નમીને વાંકાં થઇ જાય છે માટે તેમાં વક્ર નામનું કાંડભગ્ન થાય છે. નળક—નળીઓની પેઠે કાણાવાળાં હાડકાંઓ પોતામાં બીજા હાડકાઓના પ્રવેશથી ચીરાઈ જાય છે. કપાલ નામનાં હાડકાં—ગોઠણ, નિતંબ, ખભા. તાલનું ગાલ, લમણા, સાથળના સાંધા અને માથાનાં હાડકાઓ જુદાં પડી જાય છે. રૂચક—દાંતનાં હાડકાંઓ ત્રુટી જાયછે, વળય—હાથનાં, પડખાનાં, પીઠનાં, પેટનાં, ગુદાનાં અને પગનાં હાડકાઓ પણ ત્રુટી જાય છે, સારાંશનાં જે ઠેકાણે જેવાં હાડ તેવાજ પ્રકારનું ભગ્ન લાગુ થાય છે. **ભાવપ્રકાશ.**

૨ શીયાળામાં સાત સાત દિવસે, ઉનાળામાં ત્રણ ત્રણ દિવસે અને ટાઢ તડકો જેમાં સરખાં હોય તે ઋતુઓમાં પાંચ પાંચ દિવસે પાટો છોડવો. અથવા તો દોષને અનુસરી પાટો છોડવાનો

મજીઠ **અને** મહુડાં એઓને પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવો **અથવા** ૧૦૦ વાર ધોએલા ઘીમાં સાઠી ચોખાનો લોટ મેળવી તેનો લેપ કરે. **અથવા** બોરડી કે પીપળાની લાખ, ઘઉં અને કુડાયાની છાલ એઓનું ચૂર્ણ કરી ઘી અને દુધમાં સેવન કરે તો સાંધા તુટી ગયા હોય અને હાડ ભાંગી ગયાં હોય તે સારાં થાય છે. **અથવા** લાખ, હાડસાંકળ, કડાયાની (કે આસુંદરાની?) છાલ, આસંગધ, મોટી કાંસકી, અને ગુગળ એઓને ઝીણાં વાટી એકજીવ કરી (દુધની સાથે) સેવન કરે તો તુટેલાં હાડ તથા ખસી ગએલું હાડકું અને તેની પીડા મટી જઈ વજ્ર સમાન અંગ થાય છે. આ **લાક્ષાદ્ય ગુગળ** કહેવાય છે. **અથવા** ઠીકરામાં ઘઉં ને અધબળ્યા શેકી વાટી ૧ તોલા ભાર મધમાં કાળવી ચાટે તો કેડ, સાંધા વગેરેના ભાંગેલા ભાગને સાંધી દે છે. **અથવા** આંબળાં, મેદાલકડી, અને કાળા તલ એઓને પાણીમાં વાટી તેમાં ઘી મેળવી લેપ કરે તો, ભાગેલાં હાડ તથા ભાંગેલા સાંધા તુરત સાજા થાય છે **અથવા** મનુષ્યના માંસની મમાઇ અને વિજાબોળ એઓને અનુમાન પ્રમાણે લઈ મધ સાથે ચાટે તો હાડ, સ્નાયુ, શિરા, સાંધા અને આશય વગેરે છેદાયાં ભેદાયાં, તુટયાં હોય તે સારાં થાય છે. **અથવા** જેને કોઇપણ પ્રકારનો માર વાગ્યો હોય તો તેને માંસનો સેવવો, માંસ, દુધ, ઘી, વટાણાનું યુષ અને પુષ્ટિ કરનાર અન્ન પાનો તેઓનું સેવન કરાવવું. **વૈદ્યરહસ્ય અથવા** લાખ મધ, ઘી, લસણ અને સાકર એઓનો કલ્ક સેવન કરે તો છેદાઇ ભેદાઇ ગયેલાં તથા જુદાં પડેલાં હાડકાં તુરત સંધાઇ જાય છે. **અથવા** પીળી કોડીઓનું ચૂર્ણ રતી ૨ તથા ૩ ભાર કાચા દુધમાં—વગર ઉના કરેલ દુધમાં સેવન કરે તો, ભાગેલાં હાડ સંધાઇ જાય છે. **ચક્રદત્ત. અથવા** બીજા બોળનું ચૂર્ણ મધ સાથે સેવન કરે તો હાડ ભાંગ્યાની પીડાનો નાશ કરે છે. **યોગતરંગિણી. અથવા** લાકડી મુદ્‌ગર—મગદળ વગેરેનો માર વાગ્યો હોય તો, મેથી, મેદાલકડી, સુંઠ, અને આંબળાં એઓને ગોમૂત્રમાં સારી પેઠે વાટી લેપ કરે તો માર સાલતો મટે છે.

[1]ભગ્ન રોગીનાં પથ્યાપથ્ય.

જેને સંધિ ભગ્ન થએલું હોય તો મીઠું, તીખા પદાર્થો, ખારા પદાર્થો, ખાટા પદાર્થો, મહેનત, મૈથુન, કસરત, અને લુખાં, અન્ન વગેરેનો ત્યાગ કરવો.

વાયરા વગરનું સ્થાન તથા ઠંડા ઉપચારો, અને પાટા વગેરેની માવજત[2]રાખવી તે વિસેષ ફાયદા કારક છે.

ભગ્ન રોગનો અધિકાર સંપુર્ણ.

નિયમ રાખવો—એમ **વૈદ્યવિનોદમાં** તથા **ચક્રદત્તમાં કહેલ** છે.

પાટો બાંધવામાં વૈદ્યની પરીક્ષા થાય છે. પાટા બાંધવાની ખૂબીમાંજ દરદને વધારવાપણું કે ઘટાડવાપણું સમાયલું છે. વિશેષ ખુલાસા માટે સુશ્રુતનું અવલોકન કરો. **ભા. કર્ત્તા.**

૧ બાળક તથા તરૂણ અવસ્થા વાળાઓનાં તુટેલાં હાડ વહેલાં સારાં થાય છે, પણ ઘરડા તથા આકરા સ્વભાવ વાળાઓનાં તુટેલાં હાડ વગેરે સંધાવાં બહુ કઠણ છે. **વૈદ્યરહસ્ય.**

૨ ભગ્ન જે રીતે પાકે નહીં તેમ યત્નપુર્વક તેનું રક્ષણ કરવું—પાકવાથી શીરા અને સ્નાયુઓને ખરાબ કરે છે.

નાડીવ્રણ ભરનીંગળનો અધીકાર.

નાડીવ્રણની સંપ્રાપ્તિપુર્વક વ્યાખ્યા.

જે અજ્ઞાની વૈદ્ય કે મૂર્ખ મનુષ્ય પાકી ગએલા ગુમડાને રસ સહિત જાણે તે છતાં હજુ કાચું છે એવી શંકા કરી તેને ફોડી નાખવા ઉદ્યમ કરતો નથી અથવા તેવા પાકી ગએલા પુષ્કળ પરૂવાળા વ્રણ–સોજાને કાચોજાણી શોધન પદાર્થોથી સાફ કરે નહીં અને જેથી પરિણામે માઠું થાય તેવા આહાર વિહાર કરે તે માણસનું તે પરૂ શરીરની ચામડીમાં, સાંધાઓમાં, માંસમાં, સ્નાયુઓમાં, લાડામાં, કોઠામાં અને મર્મસ્થાનોમાં પ્રવેશ કરી તેઓને છિદ્રો–કાણાવાળાં કરી તેઓની અંદર પેસી જાયછે આ પરૂ બહુ ઉંડાણમાં ઉતરવાથી હમેશાં પોલી સળી કે નળીની પેઠે રસી વહ્યા કરે છે અર્થાત્ ભરાય અને ઠલવાય એમ નિરંતર રસી ચાલુ હોવાથી તેને નાડીવ્રણ–ભરનીંગળ કહે છે.

નાડીવ્રણોની સંખ્યા.

તે નાડીવ્રણો પાંચ પ્રકારના છે–એટલે વાયુ, પિત્ત, કફ ત્રિદોષ, અને શલ્ય વગેરેના સંબંધથી થએલ–આમ પાંચ પ્રકાર છે.

પાંચે પ્રકારના નાડીવ્રણોનું લક્ષણ.

જે નાડીવ્રણ ઝીણા અને કઠણ મ્હોં વાળો હોય તથા તેમાં સુળ ચાલે અને જેમાંથી ફીણ સહિત રસી રાતે વધારે વહ્યા કરે તો તે **વાયુ** સંબંધી નાડીવ્રણ જાણવો.

જે નાડીવ્રણ તરશ તથા તાવ, બળતરા સહિત હોય અને જેમાંથી ઉની પીળા રંગ જેવી દાહાડે વધારે રસી વહ્યા કરે તો **પિત્ત**ના સંબંધ વાળો સમજવો.

જે નાડીવ્રણ બહુ જાડું તથા જેમાંથી ચીકણું, ધોળું પરૂ વહ્યા કરે, અક્કડ હોય, પુષ્કળ ચળ અને વેદના વાળો તથા રાતે વિશેષ કલેદ–વેદના થતી હોય તો તે નાડીવ્રણ **કફ** સંબંધી જાણવો.

જે નાડીવ્રણ બળતરા, તાવ, દમ, મૂર્છા તથા મુખમાં સોષ સહિત હોય અને એ વિના ઉપર કહેલા ત્રણે દોષોનાં ચિન્હ હોય તે ત્રણે દોષ સંબંધી નાડીવ્રણ સમજવો. એ નાડીવ્રણ પ્રાણની હાણ કરનાર કાળરાત્રી સમાન સમજવો.

જેના શરીરમાં કોઇપણ પ્રકારનું શલ્ય કે અસ્રો કાંટો, તીર, ગોળી વગેરે શસ્રો શરીરમાં પેસી ગયા હોય; પરંતુ તેને કાહાડવામાં આવ્યાં ન હોય વા નજણાય તેવાં ઝીણાં હોવાથી ઉંડાં ઉતરયાં હોય (ચામડી, માંસ, શિરાઓ, સ્નાયુઓ, હાડો અને મર્મસ્થાનોમાં ગુમ થઇ ગયાં હોય તેથી તે અંદર રહેલાં શલ્ય અંગોને લંબાવતાં કે ટુકાં કરતી વખતે તેમાં શલ્ય ખટકવાથી પરૂ વહે છે. ફોણ સહિત જાડી છાશ જેવું ઉનું તથા લોહીવાળું પરૂ વહ્યા કરે છે અને રાત દિવસ જેમાં પીડા રહે છે તેને **શલ્ય** સંબંધી નાડીવ્રણ કહે છે.

નાડીવ્રણનું સાધ્યાસાધ્ય તથા કષ્ટ સાધ્યપણું.

વાયુ, પિત્ત, કફ એ ત્રણે એકઠાં થઇ જવાથી જે ત્રિદોષ નાડીવ્રણ થયો હોય તે કદાપિ કાળે મટતોજ નથી માટે અસાધ્ય છે અને એ વિના બીજા ચાર પ્રકારના

નાડીવ્રણો છે તે યુક્તિપૂર્વક ચિકિત્સા કરવાથી કેટલીક મુદ્દતે મુશ્કેલીથી મટે છે. માટે કષ્ટસાધ્ય છે.

નાડીવ્રણના ઉપાય.

પ્રથમ નાડીની ગતિ ઓળખીને શસ્ત્રનો જ્ઞાતા ચતુર વૈદ્ય હોય તે નાડીવ્રણને શસ્ત્રવતે ચીરી અંદરની રસી કાહાડી શોધન (સાફ કરનાર) રોપણ (અંકુર લાવનાર) વગેરે કહ્યા પાછળ કહેલા વ્રણોની પેઠે કરે તો ભરનીગળ મટે છે **અથવા** થોરનું દુધ આકડાનું દુધ, અને દારૂહળદર એઓની દીવટ કરી તે ભરનીંગળ-નાસુરમાં મુકે તો સમસ્ત પ્રકારના સર્વાંગના નાડીવ્રણો આ પ્રયોગઝટ મટાડી દેછે. **અથવા** ગરમાળાનું મૂળ, હળદર અને મજીઠ, એઓના ચુર્ણમાં ઘી અને મધ મેળવી દીવટ કરી નાડીવ્રણની અંદર તેને યુક્તિથી ઘોંચી દેતો, નાડીવ્રણનું શોધન રોપણ કરે છે. **વૈદ્યરહસ્ય. અથવા** જાઇનાં પાન, આકડાનું મૂળ, ગરમાળાનું મૂળ, કરકચનું મૂળ, સિંધાલૂણ, સંચળ અને જવખાર એઓને ખુબ ઝીણાં વાટી અથવા થોરના દુધ અને મધ સાથે ઝીણાં વાટી તેની દીવટ બનાવી નાડીવ્રણમાં યુક્તિવતે ઘાલી દેતો તુરત ભરનીગળ મટે છે. **ચક્રદત્ત** અથવા વ્રણરોગમાં કહેલા જાત્યાદિ ઘૃત અને જાત્યાદિ તૈલના સિંચનથી કે ચોપડવાથી નાડીવ્રણ મટી જાય છે. **અથવા** ત્રિફળાં ત્રિકટુ અને શુદ્ધ કરેલો ગુગળ એઓને સમાન ભાગે લઈ ચુર્ણ કરી ઘીમાં મેળવી તેની એકેક તોલાભારની ગોળીઓ વાળવી. પછી તે દીવટ[1] સહિત આમાંથી એક ગોળી ખાય તો તેથી નાડીવ્રણ, દુષ્ટવ્રણ, શુળ, ઉદાવર્ત્ત, ભગંદર, ગોળો અને સર્વ પ્રકારનાં મસા જેમ ગરૂડ સર્પોનો નાશ કરે છે તેમ-આ **સપ્તાંગ ગુગ્લ** ઉપર કહેલા રોગોનો નાશ કરી દેછે. **અથવા** કચુરાના સ્વરસમાં ગુગળનો તથા સિંદુરનો કલ્ક નાખી પકાવેલું સરસીયું તેલ નાડીવ્રણમાં ભરે તો નાડીવ્રણ અને બીજા સર્વ જાતનાં ગુંબડાં-ઘા મટી જાય છે—રૂઝાઇ જાય છે—આ **કર્ચૂરતેલ** કહેવાય છે. **અથવા** અંધાડાનાં બીજને સિંધાલુણ સાથે સારી પેઠે ઝીણાં વાટી નાડીવ્રણમાં ભરી દઈ પાટો બાંધી દેતો ભરનીંગળ—નાસુર મટી જાય છે. **અથવા** મધ સાથે સિંધાલુંણ વાટી તેથી ખરડેલી દીવટ ભરનીંગળમાં પહેરાવી દેતો નાડીવ્રણ મટી જાય છે. અથવા વ્રણની ચિકિત્સામાં કહેલાં તેલોનું સિંચન કરે તો ભરનીંગળ મટે છે. **ભાવપ્રકાશ.** અથવા તલ, મજીઠ, હાથીનો દાંત, અને બન્ને હળદર એઓને ઝીણાં વાટી લેપ કરેતો પિત્તનો નાડીવ્રણ મટે છે. **અથવા** તલ, જેઠીમધ, અને નસોતર **અથવા** નેપાળાનું મુળ, લીંબડો અને સિંધવ એઓને ઝીણાં વાટી તેનો લેપ કરેતો કફ સંબંધી નાડીવ્રણ મટેછે. અથવા તલ, મધ અને ઘી એકઠાં ઘુંટી લેપ કરેતો શલ્ય સંબંધી નાડીવ્રણ મટે છે અથવા ગરમાળો, હળદર. અને સંચળ એઓનું ચુર્ણ ઘી અને મધમાં કાલવી તેમાં સૂતરની દીવટ ભીંજવી રાખવામાં આવે તો દુષ્ટવ્રણો સારાથાય છે. એમ **યોગતરંગિણીનો કર્ત્તા ત્રિમલ્લ ભટ** કહે છે **અથવા** સાજીખાર, સિંધાલૂણ, નેપાળાનું મૂળ, ચિત્રક, જાુઇ (કે રૂ-કપાસ?) ની જડ, શેવાળ, અને ગળીના પાંદડાં, (અથવા તુલસીનાં બીજ) એઓનો કલ્ક અને તેલ, ગાયના મૂત્રમાં મેળવી કપાવી- તેલ સિદ્ધ કરી

[1] પરેહજી સાથે આ પ્રયોગ સેવન કરવો; કારણકે (કરી) પાળવી એજ રોગને નાશ કરવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે.

તેથી વ્રણ ભરી દેવામાં આવે તો દુષ્ટવ્રણ તથા કફ સંબંધી નાડીવ્રણ મટી જાય છે. આ **સર્જીકાદ્યતેલ** કહેવાય છે. **ચક્રદત્ત અથવા** નગોડનાં પાન કિંવા નગોડના પાંચે અંગ વાટી તેમાંથી રસ નીચોવી લઇ તે રસના જેટલુંજ તેમાં તેલ નાખી પકાવી તે તેલ નાડીવ્રણમાં ભરે તો નાડીવ્રણ તથા દુષ્ટવ્રણ મટી જાય છે. અને આ તેલ ખસ, અપચી, તથા અન્ય રોગોમાં કે સર્વ પ્રકારના ઘીમાં પીવું મસળવું વગેરે હિતકર્ત્તા છે. આ **નિર્ગુંડી તેલ** કહેવાય છે. **વૃંદ. અથવા** શુદ્ધ પારો તથા શુદ્ધગંધક સમાન લઇ તેઓની બરાબર બોદારશીંગ લેવો અને એ સર્વની બરોબર કપિલો લઇ તેમાં થોડું મોરથુથું મેળવી વાટી એકત્ર કરી ચાળી તેથી ચારગણું ગાયનું ઘી મેળવી તેમાં લીંબડાનો રસ અનુમાન પ્રમાણ નાખી સારી પેઠે મથી તેથી રૂનાં પેલ ભીંજવી વ્રણના ઘા ઉપર મુકવાથી દુષ્ટવ્રણ, નાડીવ્રણ અને વ્રણ માત્રનું શોધન કરે છે તથા રૂઝ લાવે છે. **વૈદ્યરહસ્ય. અથવા** રાળ ૧ પઇસા ભાર, કલઈ, સફેદો ૧ પઇસાભાર; સફેદ—ધોળું મીણ ૨ પઈસાભાર અને બોદારશીંગ ૧ પઇસાભાર લઈ રાળ સફેદો તથા બોદારને સારી પેઠે વાટી પૈસા ૬ ભાર ગાયના ઘીને ઉનું કરી તેમાં મીણ ઓગાળી ઉપરની ઔષધીઓ મેળવી પછી કાંસાની થાળીમાં નાખી પાણી સાથે હથેળીવતે સારી પેઠે ૧૦૮ વાર ધોવું. પછી તે તૈયાર થએલો મલમ ગમે તે જાતના ગુંબડા ઉપર લગાડે તો આરામ થાય છે. **અથવા** ધોળું મીણ, રૂમીમસ્તતકી, મોરથુથું, કુલાવેલો ટંકણ, સાજીખાર, સિંદૂર, કંપીલો બોદારશીંગ, ગુગળ, મરી, સોનાગેરૂ, એળચી, બેરજો, સફેદો, હિંગળોક અને શોધેલો ગંધક એઓને સમાન ભાગે લઇ મીણ વિના બીજાં સર્વને વાટી પછી ગાયનું ઘી ગરમ કરી મીણ નાખી ઓગળ્યા પછી સર્વ ઔષધોને મેળવી પછી ખરલમાં દિવસ ૨ સુધી વાટી એકજીવ કરી ચોપડે તો આગંતુક, શારીરિક તથા દુષ્ટવ્રણ વગેરે સમસ્ત વ્રણોને સારા કરે છે. **અથવા** મોરથુથું, કપિલો, બોદારશીંગ, ધોળો કાથો, સપેદો, સિદૂર, મીણ, કેસર અને ગાયનું ઘી એ સર્વને બરાબર લઇ ઘી મીણ અને મોરથુથા વિના બીજા પદાર્થોને જુદા વાટી ચાળી લેવા તથા મોરથુથાને જુદું વાટી રાખવું. પછી ગાયનું ઘી ગરમ કરી નીચે ઉતારી પેહેલા મોરથુથું નાખી પછી મીણ નાખી ઓગળ્યા પછી બીજા વાટી રાખેલા પદાર્થો નાખી હલાવી કાંસાની થાળીમાં નાખી બોહોળા પાણી સાથે હથેળીવતે ૧ દિવસ સુધી મથવો. આ તૈયાર થએલા મલમની પટી લગાડવાથી વ્રણ-ગુમડાં-ભરનીગળ—નાસૂર અને ચાંદી (સીફીલીજ) વગેરે સર્વને રૂઝવે છે. **વૈદ્યકુતુહળ. અથવા** હિંગળોક પૈસા ૩ ભાર, ધોળું મીણ પૈસા ૩ ભાર, સાજીખાર પૈસા ૧ ભાર લઇ પછી તેઓની લીંબડાંની સાથે લુગદી કરી ગાયના ઘીમાં તળી પછી ઘીમાં મીણ ઓગાળી બોદારશીંગ ૧ પૈસાભાર નાખી લુગદી વાળાં ઔષધો વાટી તેમાં મેળવી તે મલમ ઉપયોગમાં લે તો સર્વ પ્રકારના વ્રણો સારા થાય છે. **અથવા** જેના હાથે પગે વ્યાઉ ફાટતી-ચીરા પડતા હોય તો રાળ ૧ પૈસાભાર કાથો ૧ પૈસાભાર કાળાં મરી ૧ પૈસાભાર ગાયનું ઘી અને ચંબેલીનાં પાનનો રસ ૪-૪ પૈસાભાર લઇ ઘી અને રસ વિના અન્ય ઔષધોને વાટી ચાળી, પછી લોઢાની કડછીમાં ઘી નાખી ઔષધો મેળવી રસ નાંખી મલમ કરવો. તે મલમની ચાથી-પટી લગાવવાથી શરીરનો કોઇપણ ભાગ—મુખ્યત્વે હાથ પગ ફાટતા હોય તે અવશ્ય મટી જાય છે. **અથવા** લીંબડાનાં પાન શેર ૧ લઇ તેનો રસ કાહાડી પછી

ગાયનું ઘી નવટાંક લોઢાની કડછી કે કડાઇમાં નાંખી ઉનું કરી તેમાં રાળ પૈસાભાર નાંખી પીગળાવી તેમાં તે રસ નાખી દેવો જ્યારે રસ શોષી જાય અને મલમ જેવું અને ત્યારે તેમાં કાથો ૧ પૈસાભાર, મોરથુથુ ૧ પૈસાભાર તથા બોદારશીંગ ૧ પૈસાભાર વાટીને મેળવી તૈયાર થએલા આ મલમની લુગડા ઉપર પટી કરી લગાવે તો ફોલ્લા અને વ્રણ માત્ર અવશ્ય મટે છે.

નાડીવ્રણનો અધિકાર સંપુર્ણ.

ઇતિ શ્રીસન્મહારાજાધિરાજ રાજરાજેંદ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃતસાગર ગ્રંથ વિષે શ્લીપદ, વિદ્રાધ વરણસોથ, આગંતુકવરણ, સારીરિકવરણ, અગ્નિદગ્ધ વરણગ્રંથી, ભગ્ન અને નાડીવરણ વગેરેની ઉત્પત્તિ લક્ષણ તથા ઉપાય નિરૂપણ નામનો પંદરમો તરંગ સંપૂર્ણ.

——(૦)——

તરંગ ૧૬ મો.

દુષ્ટ ભગંદર ચંદ્રિકા, લિંગાર્સકને કુષ્ટ;
ષોડસમાજ તરંગમાં, તસ નિરૂપણ છે સ્પષ્ટ;

ભગંદરનો અધીકાર,

ભગંદરનું પૂર્વરૂપ સ્વરૂપ તથા શબ્દાર્થ નિરૂપણ.

જે મનુષ્યને ભગંદર થવાનો હોય તેને કેડમાંના હાડકાઓમાં સોંયો ભોકાયા જેવી પીડા થાય, બળતરા, ખરજ તથા વ્યથા વગેરે થાય છે.

ગુદાની બાજુમાં બે આંગળ જેટલા ગાળામાં પીડા દરનારી અને ચીરાએલી ફોલ્લીઓ થાય છે; અર્થાત ગુદા અને મૂત્રાશયના વચમાંની જગ્યાને ચારે કોરા ભગ—યોનિની પેઠે ફાડી નાખે છે એટલા માટે આ રોગને ભગંદર કહે છે. તે ભગંદર પાંચ પ્રકારનો છે. એટલે વાયુનો પિત્તનો, કફનો, ત્રિદોષનો અને શલ્યનો એમ પાંચ પ્રકારનો છે તે પૈકી વાયુના ભગંદરને શતપોનક, પિત્તનાને ઉષ્ટ્રગ્રીવ, કફનાને પરિસ્રાવિ, ત્રિદોષનાને શંબૂકાવર્ત્ત અને શલ્યનાને ઉન્માર્ગી કહે છે.

પાંચે પ્રકારના ભંગદરનાં ચિહ્ન.

તુરા તથા લુખા પદાર્થોથી અત્યંત કૃપિત થએલો વાયુ ગુદાના પ્રદેશમાં ફોલ્લીઓને ઉત્પન્ન કરે છે. ફોડકીઓની માવજત ન કરતાં બેદરકારી રાખેતો, તે ફોલ્લીઓ ભયંકર રીતે પાકી આવે છે, પીડા કરે છે, ફાટીને તેમાંથી રાતાફીણો વહ્યા કરે છે અને તેમાંથી મળ—મૂત્ર તથા વીર્ય પડે છે, આમાં ઝીણાં ઝીણાં અનેક નારાં પડે છે અને ચાલણી જેવાં દેખાય છે તેથીજ તેને **શતપોનક** (સંસ્કૃત ભાષામાં ચાલણીને શતપોનક) કહે છે.

પિત્તને વધારનાર પદાર્થોથી પિત્તપ્રકોપ પામી ગુદાની પાસેના ગાળામાં રાતી ફોડકીઓને ઉત્પન્ન કરે છે. આ ફોલ્લીઓ ઝટ પાકી જાય છે અને પાકીને તેમાંથી ઊંટના જેવી

ખરાબ વાસના વાળું પરૂ વહ્યા કરે છે અને ફોડકીઓનું ગળું ઉંટની ડોકની પેઠે વાંકું હોય છે, તેથી તેને **ઉષ્ટ્રગ્રીવ** ભગંદર કહે છે.

જે ભગંદરની ફોલ્લીઓ કઠણ, ખરજવાળી, જાડું પરૂ-રસી વહેનારી, થોડી પીડાયુક્ત ધોળી હોય અને રાત દિવસ પરૂ-રસી વહ્યાજ કરે છે, તેથી તેને **પરિસ્રાવી** ભગંદર કહે છે. આ ભગંદર કફના કોપવાથી થાય છે.

જે ફોડકીઓ બહુ બહુ રંગવાળી, બહુ જાતની પીડા સહિત અને વિવિધ પ્રકારના પરૂ વગેરેને વહેનારી ગાયના આંચળ જેવી થાય છે અને તેનો પરૂ વહેવાનો રસ્તો શંખલાના આંટા જેવો હોય છે તેથી તેને શંખલા-**શંબૂકાવર્ત્ત** ભગંદર કહે છે.

કાંટા, નખ કે ખંજોળવાથી અભિઘાત-વાગવાના લીધે ગુદાની આસપાસ ફોડકીઓ થાય છે. એ ફોલ્લીઓ વધે છે, ફાટી જાય છે અને બે દરકારી રાખવાથી તેમાં જીવાત પડી જાય છે. તથા ત્યાં અનેક વ્રણો અનેક મ્હોંવાળાં થાય છે અને ઝર્યા કરે છે. આ વ્રણોએ આડા માર્ગ પાડી નાખેલા હોય છે તેમાંથી વિષ્ઠા વગેરે નીકળે છે, તેથી આ **ઉન્માર્ગી** ભગંદર કહેવાય છે.

ભગંદરોનું કષ્ટસાધ્ય પણું.

સમસ્ત—પાંચે પ્રકારના ભગંદરો ભયંકર છે અને મહા મહેનતે આયુષ્ બળવાન્ તથા ઇશ્વર કૃપા હોય તોજ મટે છે; તેમાં પણ ત્રિદોષનો અને શલ્યથી થએલો ભગંદર તો અસાધ્ય છે. જો ભગંદરમાંથી વાયુ, મળ, મૂત્ર, વીર્ય અને જીવાત નીકળતાં હોય તો તે રોગીના જીવનની આશા છોડીજ દેવી.

ભગંદરના ઉપાય.

ગુદાની આસપાસ કોઇપણ પ્રકારની ફોડકી થએલી જણાય કે તે ફોડકીના ઉત્તમ પ્રકારના યત્નથી ઉપચાર કરે. જેમ તે ભગંદરની ફોલ્લીઓ પાકે નહીં તેમ જળો વળગાડી લોહી કઢાવવું, ઔષધોને ગરમ કરી તેનું તે ઉપર સિંચન કરવું, સોધન કરવું વગેરે વગેરે ઉપાયો કરી એ રોગને મૂળમાંથી છેદી નાખવો. **અથવા** વડનાં કુણાંકુણાં પાંદડાં, જેઠીમધ, સુંઠ, સાટોડીનું મૂળ અને ગળો એઓને સારી પેઠે વાટી ઉનાં કરી તેનો સ્હેવાતો લેપ જ્યાં સુધી ફોલ્લીરૂપે ભગંદર હોય ત્યાં સુધી કરવો તો તે ભગંદરની ફોલ્લીઓ મટે છે. **અથવા** તલ, લીંબડાની છાલ અને મહુડો (કે જેઠીમધ ?) એઓને દુધમાં વાટી અત્યંત ઠંડકતાવાળો—ઠંડો લેપ કરે તો, પિત્તનો અને વેદનાવાળો ભગંદર મટે છે. **અથવા** ચંબેલી-જુઇનાં પાંદડાં, વડનાં કુણાં પાંદડાં, ગળો, સુંઠ અને સિંધાલુણ એઓને જાડી છાશમાં વાટી લેપ કરે તો ભગંદર મટી જાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય અથવા** હળદર, આકડાનું દુધ, સિંધાલુણ, કણેરનાં પાન, શુદ્ધ ગુગળ અને ઇંદ્રજવ એ મોનો કલ્ક કરી તેલમાં નાખી તેલ પકવવાનાં વિધિ પ્રમાણે પકવી તે તેલનો માલેસ કરે તો ભગંદર મટે છે. આ **નિશાદ્યતૈલ** કહેવાય છે. **અથવા** ત્રિફળાં તોલા તોલા ૩, શુદ્ધ ગુગળ તોલા ૫ અને પીપર તોલો ૧ લઇ સર્વને એકઠા કરી વાટી ગોળીઓ બનાવી સેવન કરે તો ભગંદર મટી જાય છે, તથા સોજો, ગોળો, અને ગુદાના મસા પણ મટી જાય છે. આ **નવકાર્ષિક** ગુગ્ગુલ કહેવાય છે. **અથવા** જે શ-

શસ્ત્રક્રિયામાં કુશળ હોય તેવા ચતુરવૈદ્ય પાસે શસ્ત્રક્રિયા કરાવી પછી મલમ વગેરે લગાડે તો ભગંદર મટી જાય છે. **ભાવપ્રકાશ.** **અથવા** દારૂહળદર, હળદર, મજીઠ, લીંબડાનાં પાન, નસોતર અને માલકાંકણી એઓનો કલ્ક કરી ભગંદરના વ્રણને ધુએ તો ભગંદર મટી જાય છે. તથા ભરનીંગળની પીડા પણ તેથી મટે છે. **અથવા** કલોંજીજીરૂં અને કુતરાનું હાડકું એ બેને ગધેડાના લોહીને સાથે પત્થર ઉપર વાટી તેનો લેપ કરે તો ભગંદર મટી જાય છે. **અથવા** બિલાડીના હાડકાને ત્રિફળાં (હરડે બેહેડાં, આંબળા) ના રસમાં વાટી લેપ કરે તો ભગંદર મટી જાય છે. **અથવા** બિલાડાના અને કુતરાના હાડકાની ભસ્મ લઇ લોઢાના વાસણમાં ગાયના ઘી સાથે તેને ઘુંટી લેપ કરે તો ભગંદર મટી જાય છે, તથા બીજા પણ દુષ્ટવ્રણોનો નાશ કરે છે. **અથવા** શુદ્ધ પારો ૨ ભાગ, શુદ્ધ સોમલ ૪ ભાગ (કે તાંબાના મેલના ૪ ભાગ ?), એ બન્નેને કાકજંઘાનાં રસમાં પાંચ દિવસ સુધી ઘુંટી તેને ત્રાંબાના કોડીઆઓમાં સંપુટ કરી તે સંપુટને એક બુંદામાં કાણાવાળી હાંલ્લીમાં મુકી આસપાસ નદીની રેત ભરી તેને ચુલ્હા ઉપર ચઢાવી ૮ પોહોરની આંચ (અગ્નિ) દઇ જ્યારે પોતાની મેળેજ શીતળ થઇ જાય ત્યારે તેમાંથી તે સંપુટ કાહાડી તેમાંના ઔષધોને મૂષ (સોનું-રૂપું ગાળવાની કુલડી)માં ભરી મધ અને ખડીઓખાર નાખી અગ્નિ ઉપર રાખી તેને વંકનાળ ધમાથી જ્યાં સુધી ચાંદીની પેઠે ચક્કર ખાય (ચાંદી વગેરે ધાતુઓ સારી પેઠે ઓગળે ત્યારે ચક્ર ખાય-ફરે છે) ત્યાં સુધી ધમ્યા કરવું. પછી કાહાડી લઇ ખરલ કરી તેમાંથી રતી ૩ ભાર મધમાં કાલવી સેવન કરે અને તે ઉપર ત્રિફળાનો કવાથ પીએ તથા પથ્યમાં રહે તો થોડાજ દિવસમાં ભયંકર ભગંદરની પીડા મટી જાય છે. આ **રૂપરાજરસ** કહેવાય છે **વૈદ્યરહસ્ય,** **અથવા** પારો ૧ ભાગ, તથા આમળસારો શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ લઇ એ બન્નેની કાજળ કરી તેમાં કુવારપાઠાનો રસ નાખી ખરલ કરી પછી તેની ગોળી કરી તાંબાના સંપુટમાં મુકી તે સંપુટને હાંલ્લીમાં રાખ ભરી મધ્યમાં મુકી તેના ઉપર રાખ દબાવી તેના નીચે અગ્નિ દિવસ ૧ સુધી બાળવો, જ્યારે એની મેળેજ હાંલ્લું શીતળ થાય ત્યારે તેમાંથી સંપુટ કાહાડી લઇ તેને જંબીરી નામના ખાટા લીંબુના રસના ૭ પુટ દેવા. ત્યાર બાદ વાટી ચાળી તેમાંથી રતી ૧ મધ સાથે કાલવી ચાટે તો ભગંદર જાય છે, પણ તે ઉપર પથ્યમાં મુસલી તથા લસણ ખાવું અને તે ઉપરાંત મિષ્ટ ભોજન કરવું, તથા દિવસે સુવાનું, મૈથુન, વાસી ભોજન અને ઠંડું ભોજન ત્યજવું. આ **રવિસુંદર (રવિતાંડવ) રસ** કહેવાય છે, એમ **રસસિંધુનો** કર્ત્તા કહેછે.

ભગંદર રોગીનાં પથ્યા પથ્ય.

દંડ, કસરત, મૈથુન, કુસ્તી, ઘોડા વગેરેની સ્વારી. ખેદ, નવાં અન્ન ભોજન અને ભારે પદાર્થોનું ભોજન આટલી વસ્તુઓ ભગંદરનો ઘા રૂઝાઈ ગયો હોય; તદપિ એક વર્ષ પર્યંત કરવી નહીં તોજ ફાયદાકારી છે. અને જો એ વસ્તુઓ ઉપયોગમાં લે તો સંયમની નગરીના સ્વામીના સમીપ સ્વયંપણે સત્વર સ્થિત થવું પડે છે.

ભગંદરનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

---

૧ શસ્ત્રક્રિયા માટે જે કહ્યું છે તે માટે ભાવપ્રકાશથી અને સુશ્રુતથી તેનું પુર્ણ જ્ઞાન મેળવી ક્યા ભગંદરમાં ક્યા પ્રકારની શસ્ત્રક્રિયાથી કેવા પ્રકારનો છેદ કરવો ? વગેરે વગેરે જાણી લેવું.

ઉપદંશ—ચાંદીનો અધિકાર.

ઉપદંશનાં નિદાનો તથા સંખ્યા.

ગુહ્યેંદ્રિ ઉપર હાથ વાગવાથી કે દાંત નખના વાગવાથી, મુષ્ટિજપ કરવાથી સંભોગ કર્યા પછી ગુહ્યેદ્રિયને ન ધોવાથી, પશુ આદિથી સૃષ્ટિ વિરૂદ્ધ કર્મ—સંગમ કરવાથી, ગરમીના રોગવાળી—પ્રદરના રોગવાળી લઘુ યોનિવાળી, યોનિ ઉપરના કઠોર વાળવાળી કે દૂષિત યોનિ વાળી સ્ત્રિયોની સાથે સંભોગ કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, અને અતિ ગરમ પદાર્થોના સેવન અથવા એવા અનેક ભૂલભર્યા આહાર વિહારોથી પુરૂષની વા સ્ત્રિની ગુહ્યેંદ્રિ ઉપર ઉપદંશ (સીફીલીસનો ચેપી રોગ) ઉત્પન્ન થાય છે. તે રોગ પાંચ પ્રકારનો છે, એટલે વાયુ, પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ અને લોહી સંબંધી થાય છે.

પાંચે ઉપદંશોનાં જુદાં જુદાં ચિન્હો.

જે ફોલ્લીમાં સોંયો ભોંકાયા જેવી પીડા થાય, ફરકે, ફાટી જાય અને કાળા રંગની હોય તો, તે વાયુ સંબંધી ઉપદંશ સમજવો.

જે ફોલ્લીઓ રંગે પીળી, બહુ ચેપ—પરૂવાળી, અતિ બળત્રા વાળી, રાતી—માંસ જેવા દેખાવવાળી હોય તો, તે પિત્તનો ઉપદંશ જાણવો.

જે ફોલ્લીઓ ધોળા રંગની મોટી, ખરજ તથા સોજા અને જાડા પરૂવાળી હોય તો તે કફનો ઉપદંશ જાણવો.

જે ફોલ્લીઓ વિવિધ પ્રકારના પરૂવાળી તથા વિવિધ વેદનાવાળી હોય તો, તે ત્રણેદોષનો ઉપદંશ જાણવો.

જે ફોલ્લીઓ કાળી તથા ઘણું લોહી વહેનારી અને પિત્તના ઉપદંશના ચિન્હનો તાવ બળતરા તથા શોષ સહિત હોય તો, તે લોહીનો ઉપદંશ જાણવો.

ઉપદંશોનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

જે ઉપદંશ રોગમાં રોગીની ઇંદ્રિનું માંસ વીંખાઇ ગયું હોય અને તેમાં કીડા પડી શિસ્નનો ભાગ ખવાઇ ગયો હોય અને માત્ર વૃષણ બાકી રહેલ હોય તેવા ઉપદંશ રોગીને રામનું ઔષધ આપવું યોગ્ય છે, પણ અન્ય ઔષધ આપવું યોગ્ય નથી; કેમકે તેવા રોગીને ઔષધ આપવાથી અપયશ વિના અન્ય કાંઇ પ્રાપ્ત થતું નથી. [ત્રિદોષનો ઉપદંશ અસાધ્ય છે. લોહીજન્ય ઉપદંશ કોઇક સમય સાધ્ય ગણાય છે.)

ઉપદંશના રોગીને અવશ્યની સૂચના.

જેને ઉપદંશ—ચાંદી થએલ હોય, છતાં બે દરકારી પણે વિષયમાં લીન થઇ વિહ્વલ ચિત્તથી વનિતાના વિષય સુખમાં મચ્યો રહે છે અને ભયંકર રોગને મટાડવા કશીપણ કાળજી રાખતો નથી તે મૂર્ખ મનુષ્યોનો કેટલાક વખત પછી શિસ્ન સુજી આવી તેમાં કીડાઓ પડી જાય છે અને બળતરા સહિત પાકી છેવટે ઇંદ્રિયોનો સમૂળો નાશ થાય છે; એટલુંજ નહીં પણ સ્વધામમાં પહોચી જાય છે માટે પ્રત્યેક જનોએ અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે ઉપદંશનાં ચિન્હ થયાં જણાય કે તુરત ચતુર વૈદ્યના હાથથી ચિકિત્સા કરાવવી.

ઉપદંશના ઉપાય.

પ્રથમ જળો લગાડી દુષ્ટ લોહી કાહાડી નંખાવવું અથવા સ્નિગ્ધ અને સ્વેદિત કરીને ઉપદંશ રોગીના લિંગની ફસ ખોલાવવી. કેમકે લોહી કઢાવવાથી દોષો કમજોર થાય છે જેથી પીડા અને સોજો શાંત થાય છે, વિશેષે કરીને ચાંદીવાળા રોગીની ઇંદ્રિ પાક ન પકડે તેમ ખાસ કાળજી રાખવી; કેમકે જો પાકે તો ઇંદ્રિ ગળી સડીને નાશ પામે છે. માટે પાકવા નદેતાં તે મટી જાય તેવા તાકીદે ઉપાય લેવા.

"સાટોડીનાં મૂળ, ગળો, સુંઠ, જેઠીમધ અને વડનાં કુણાં પાંદડાં એઓનો ઉકાળો કરી તે પાણીથી ઇંદ્રિની ચાંદીને ધોવી, જેથી ઉપદંશ મટે છે." અથવા વડવાઇ, આસંદરાની છાલ, જાંબુડાનાં પાંદડાં, લોદર, હરડે, અને હળદર એઓને બરાબર લઈ વાટી લેપ કરે તો, ઉપદંશની પીડા અને સોજો નાશ પામે છે. અથવા જો ઇંદ્રિ પાકી ગઇ હોય તો ઉપરની દવાઓના ઉકાળાથીજ ધોવી જેથી આરામ થાય છે. અથવા ત્રિફળાના કવાથથી, વા જળભાંગરાના રસથી ચાંદીને ધોવાથી ઉપદંશ મટી જાય છે. અથવા નીલકમળ, રાત્રીવિકાસી કમળ અને રાતાં કમળ એઓના કવાથથી ઉપદંશના વ્રણને ધોવો અથવા એઓને વાટી જાડો લેપ કરવો, જેથી ઉપદંશ મટી જાય છે. અથવા બપોરીઆનાં પાંદડાંનું અથવા દાડિમની છાલનું ચુર્ણ ચાંદી ઉપર દબાવે અગર લેપ કરે તો ઉપદંશ મટી જાય છે. અથવા સોપારીને પાણીમાં ઘસી લેપ કરે તો ચાંદી મટે છે. ભાવપ્રકાસ અથવા સોપારી અને હળદરને પાણી સાથે ઝીણાં વાટી લેપ કરે તો લિંગનો સોજો, ચળ અને ઉપદંશ મટી જાય છે, અથવા લોખંડની કઢાઇમાં ત્રિફળાંને બાળી તેની ભસ્મ મધમાં મેળવી ઉપદંશની ચાંદી ઉપર ચોપડે તો તત્કાળ ચાંદી રૂઝાઇ જાય છે. અથવા કડવા પરવળ, લીંબડો, ત્રિફળાં અને કરીઆતું એઓનો કવાથ કરી કિંવા ખેરસાર, બીબલાના સારનો કવાથ કરી તેમાં શુદ્ધ ગુગળ નાખીને કે ત્રિફળાનું ચુર્ણ નાખીને પીવાથી સર્વ પ્રકારના ઉપદંશ મટી જાય છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા કરીયાતુ, લીંબડો, ત્રિફળાં, કડવાં પરવળ, કરકચ, જાઇનાં પાન, ખેર, અને બીબલો એઓને પાણીમાં સારી પેઠે વાટી કલ્ક કરી તેથી વા તેના કવાથથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પીએ વા ચોપડે તો સર્વ પ્રકારના ઉપદંશને મટાડે છે. આ ભૂનિંબાદ્યઘૃત કહેવાય છે. ચક્રદત્ત. અથવા પૂર્વ કથિત વ્રણના અધિકારમાં લખેલાં ઘી ખાય કે ચોપડે તો પણ આરામ થાય છે. અથવા રેચ લેવાથી પણ ઉપદંશ શાંત પડે છે. "અથવા હરડે ૮ ભાગ, મોરથુથું ૧ ભાગ, એ બેને ખુબ ઝીણાં વાટી પછી લીંબુનો રસ ભાગ ૧૦૦ પ્રમાણે લઇ તેમાં પુનઃઘુંટી ગોળીઓ ૪ માસાભારની કરવી. તેમાંથી ગોળી ૧ દહી સાથે દિવસ ૧૫ સુધી ખાય અને પથ્યમાં રહે તો ઉપદંશ નિશ્ચે મટે છે. અથવા મોરથુથું ૧ ભાગ, કાથો ૧ ભાગ, બોદારશીંગ ૨ ભાગ અને સોપારીની ભસ્મ ૨ ભાગ લઇ ઝીણાં વાટી ચાળી તે ભુરકી ઉપદંશના—ચાંદીના ઉપર ભભરાવવી, જેથી અવશ્ય આરામ થાય છે." અથવા શુદ્ધ કરેલ પારો, ગંધક, હરતાલ, સિંદૂર, અને મણશીલ લઇ તેમાં ઘી નાખી પછી તેને ૧ દિવસ તડકે રાખી તાંબાના વાસણમાં નાખી તાંબાનીજ વાટકીથી સારી પેઠે ઘુંટી પછી તેને ઉપદંશ ઉપર ચોપડે તો ખરજ સહિત ઉપદંશનો વ્યાધિ મટી જાય છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા જે ઉપાયો

કોઢના અધિકારમાં કહેવામાં આવશે તે સઘળાં ઘી ગોળવામાં, અને ચોપડવામાં ઉપયોગમાં લે તો ઉપદંશ મટી જાય છે.

ભાવપ્રકાશ.

ઉપદંશ રોગીના પથ્યાપથ્ય.

મગ, ચોખા, ઘઉં, ઘી, ચણા, સાકર, તુરીયાં, સરગવાની શિંગો, બકરીનું તથા ગાયનું દુધ, ઉનું પાણી અને હલકા ભોજન સદા હિતકારી છે.

હિંગ, તેલ, મરચાં, વૃંતાક, ગોળ, અથાણાં, બાજરી, મઠ, ઝાલર, ગરમ પદાર્થો, દિવસે સુવું, તડકે ફરવું, મહેનત કરવી, મૈથુન કરવું અને છાશ કે ખટાશ આવી એ સદા અહિતકારક છે માટે ઉપયોગમાં લેવાં નહીં.

ઉપદંશનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

લિંગાશનો અધિકાર.

લિંગાર્શનું લક્ષણ.

પુરૂષની ઇંદ્રિના ઉપર જાણે ધાન્યના ફણગા-અંકુરા ફુટયા હોય અથવા કુકડાને માથે કલગી હોય છે તે પ્રમાણે એક ઉપર એક મસા થાય છે અર્થાત્ પ્રથમ ઝીણી ઝીણા થાય છે અને પછી મોટું રૂપ પકડી છેક ઇંદ્રિમાં સાંધામાં કે ઇંદ્રિની મણિના-સોપારીના કાપામાં ઉત્પન્ન થાય છે તેને લિંગવર્તિ-ચર્મકીલ તથા લિંગાર્શ પણ કહે છે.

લિંગના અર્શનું અસાધ્યપણુ-જો એ ઇંદ્રિના મસા પીડાવાળા ચીકણા અને ત્રણે દોષથી સહિત હોય તો તે અસાધ્ય છે.

ઉપાય.

ઇંદ્રિના મસાઓને પ્રથમ જે વૈદ્ય શસ્ત્રક્રિયામાં કુશળ હોય તેની પાસે શસ્ત્રવતે કાપી નંખાવવા અથવા સાજીખાર, મોરથુથું, શિલાજીત, રસવંતી, સુરમો, મણશીલ અને હરતાલ એઓને સમાન ભાગે લઈ ચુર્ણ કરી લિંગના મસા ઉપર ચોપડે તો તે મસા મટી જાય છે. અથવા જેમ-પ્રતિકુળ થએલ દૈવ-ભાગ્ય પુરૂષાર્થનો નાશ કરી નાખે છે તેમ કુમારપાઠાનું લાબરૂં અત્યંત જામી રહેલા અને વિચિત્ર ગુંથણી જેવા થઇ રહ્યા હોય તેવા લિંગના મસાને ત્રીજે દિવસે મટાડી નાખે છે. અથવા શુભ દિવસે લાવેલું ભોંરીંગણીનું મૂળ બળદના મૂત્ર સાથે ઘસી ચોપડે તો ઇંદ્રિના મસા તુરત મટી જાયછે. **ભાવપ્રકાશ.**

ઇંદ્રિના મસાનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

શૂકરોગનો અધીકાર.

શુકરોગનાં નિદાન તથા સંખ્યા.

જે મૂર્ખાઓ હોય છે તે મૂર્ખાઓના કહેવાથી ઇંદ્રિને વધારવા વગર વિચાર્યે,

જેથી ઘણા વિકારો ઉત્પન્ન થાય તેવા ઊપાયો કરે છે; અર્થાત્ ઇંદ્રિને મોટી કરવા લેપ પટ્ટિ તથા પાણીના મેલથી પેદા થએલા શુક નામના ઝેરી જીવડાના તેલ વગેરે ઉપયોગમાં લે છે, તેથી ૧૮ જાતના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે–એટલે સર્ષપિકા ૧, અષ્ટીલિકા ૨, ગ્રથિત ૩, કુંભિકા ૪, અલજી ૫, મૃદિત ૬, સમૂઢપીડિકા, ૭ અવમંથ ૮, પુષ્કરિકા ૯, સ્પર્શહાનિ ૧૦, ઉત્તમા ૧૧, શતપોનક ૧૨. ત્વકપાક ૧૩, શોણિતાર્બુદ ૧૪, માંસાર્બુદ ૧૫ માંસપાક ૧૬, વિદ્રધિ અને તિલકાલક ૧૮, આ શુક રોગના અઢાર ભેદછે.

અઢારે પ્રકારના શુક દોષનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો.

સર્ષપિકાનું લક્ષણ એછે કે—ઝેરી જીવઠાઓના લેપથી કે દુષ્ટ યોનિમાં મૈથુન કરવાથી ધોળી સરસવ જેવી ફોલ્લીઓ થાય છે અને તેમાં કફ તથા વાયુ મુખ્ય નિદાન રૂપ હોય છે.

અષ્ટીલિકાનું લક્ષણ એ છે કે-લાંબા ટુંકા તથા વાંકા કાંટાવાળી કઠણ ફોલ્લીઓ થાય છે તે અષ્ટીલિકા નામના લુહારના ઓજાર જેવી કઠણ હોય છે તેથી તેને અષ્ટીલિકા કહે છે, તેમાં મુખ્ય કારણરૂપ વાયુ છે.

ગ્રથિતનું લક્ષણ એ છે કે—ઇંદ્રિ જવની અણીઓ જેવા કાંટાઓથી નિરંતર પુરાઇ ગએલ રહે છે. તેમાં મુખ્ય નિદાનરૂપ કફ છે.

કુંભીકાનું લક્ષણ એછે કે-જાંબુની ઠળીઆ જેવી ધોળી ફોલ્લીઓ થાય છે અને મુખ્ય નિદાનરૂપ લોહી તથા પિત્ત હોય છે. આ ફોલ્લીઓ કુંભિ-કાયફળ જેવી હોવાથી તેને કુંભિકા કહે છે.

અલજીનું લક્ષણ એ છે કે–આ નામની જે ફોલ્લી પ્રમેહમાં થાય છે તે લાલાશ તથા કાળાશવાળી કિંવા અન્ય ફોલ્લીઓથી વીંટાયલી હોય છે તેવીજ ફોલ્લી ઇંદ્રિ ઉપર થાય તેને પણ અલજી કહે છે. આ ફોલ્લીનું, મુખ્ય નિદાન લોહી અને પિત્ત છે.

મૃદિતનું લક્ષણ એછે કે–શુકદોષ થતાં ઇંદ્રિને દબાવવાથી જે સોજો ચડેલો હોય તે મૃદિત કહેવાય છે–આનું મુખ્ય નિદાન વાયુ છે.

સંમૂઢપિડકાનું લક્ષણ એછે કે–શુકદોષ થતાં બન્ને હાથવતે ઇંદ્રિને બહુજ ચોળીમસળી નાખે તેથી જે ફોલ્લી થાય છે તે સંમૂઢપિડકા કહેવાય છે આમાં પણ મુખ્ય નિદાન વાયુ છે.

અવમંથનું લક્ષણ એછે કે–ઘણી અને લાંબા અંકુરો વાળી ફોલ્લીઓ ઇંદ્રિના વચમાં ફાટે છે તથા તેમાં પીડા થાય અને રૂંવાડાં ઉભાં થઈ આવે છે આમાં લોહી તથા કફ કોપેલાં હોય છે.

પુષ્કરિકનું લક્ષણ એછે કે–આસપાસ ન્હાની અન્ય ફોલ્લીઓથી જે ફોલ્લી વીંટાયલી હોય અને કમળના ડોડાના જેવી હોય છે–આ ફોલ્લી પિત્ત અને લોહીના કોપજનિત છે.

સ્પર્શહાનીનું લક્ષણ એછે કે-જેને અડતાં સ્પર્શ સહન ન થઇ શકે એવી ફોલ્લી શુકદોષના લીધે કોપેલા લોહીથી ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉત્તમાનું લક્ષણ એછેકે–શુકદોષનેલીધે થએલા અપચાથી મગ તથા અડદ જેવી રાતી ફોલ્લી થાય છે અને તેમાં મુખ્ય કારણ લોહી તથા પિત્ત હોય છે.

શતપોનકનું લક્ષણ એછે કે-ઇંદ્રિ ચાલણીનાં કાણા જેવા છિદ્રોથી ચારે બાજુએ વીંટાઇ જાય છે અને જેમાં મુખ્ય નિદાનરૂપ વાયુ લોહી છે.

ત્વક્પાકનું લક્ષણ એછે કે-જે ઇંદ્રિની ચામડીનું પાકવું તાવ તથા બળતરાને પેદા કરનાર છે તે ત્વક્પાક કહેવાય છે અને જેમાં વાયુ તથા લોહીનો પ્રકોપ હોય છે.

શોણીતાર્બુદનું લક્ષણ એછે કે-કાળા ફોલ્લા તથા રાતી ફોલ્લીઓથી ઇંદ્રિ પીડાય અને તેમાં આકરી વેદના થાય છે.

માંસાર્બુદનું લક્ષણ એછે કે-માંસના દુષ્ટપણાનેલીધે ઇંદ્રિ ઉપર માંસની રસોળીઓ થાય છે તે માંસાર્બુદ કહેવાય છે.

માંસપાકનું લક્ષણ એછે કે-ઇંદ્રિનાં માંસો ખરી પડતાં હોય અને ત્રણે દોષની પીડાઓ થતી હોય તે માંસપાક કહેવાય છે.—આ ત્રિદોષજનિત વ્યાધિ છે.

વીદ્રધીનું લક્ષણ એછે કે-પ્રમેહ સંબંધી ફોલ્લીઓમાં જે ત્રિદોષ વિદ્રધિ કહેવામાં આવેલો છે તેના જેવાંજ લક્ષણોવાળી ફોલ્લી ઇંદ્રિ ઉપર ત્રિદોષના પ્રકોપથી થાયછે.

તીલકાલકનું લક્ષણ એછે કે-કાળારંગનાં, ધોળારંગનાં કે વિવિધ રંગના અને શુક નામના ઝેરી પ્રાણીઓની ભસ્મથી થએલાં હોવાને લીધે ઝેરી થએલાં માંસો ઇંદ્રિમાંથી ખરી પડતાં જાય છે વા ઇં[illegible]ને ખેરવી નાખે છે અને કા[illegible]ળાં થઇને વિખરતા જાય છે—આ રોગમાં કાળા તલ જેવા માંસ થાય છે તેથી તિલકાલક કહે છે. આ ત્રણેદોષજનિત હોય છે.

શૂકદોષોનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

ઉપર કહેલા અઢાર ભેદમાંથી માંસાર્બુદ, માંસપાક, વિદ્રધિ અને તિલકાલક એ ચાર અસાધ્ય છે-બાકીના સાધ્ય છે એમ જાણવું.

શૂકરોગના ઉપાય.

શૂકદોષના સર્વે પ્રકાર ઉપર ઝેરને નાશ કરનારા ઉપાયો કરવા. જળો મુકાવીને ઝેરી લોહી કહાડી નંખાવવું, રેચ આપવો. હલકાં ભોજન કરાવવાં. **અથવા** ત્રિફળાના કવાથની સાથે શુદ્ધ ગુગળ પાવો. **અથવા** ઠંડા દુધના લેપ તથા સિંચન કરવાથી શુકદોષ મટે છે **અથવા** રસવંતીનો લેપ કરે તો દુર્ગંધિપરૂ, વ્રણ, સોજો, ખરજ અને શુળ એઓ કરીને સહિત સઘળા પ્રકારના લિંગ સંબંધિ થએલા રોગોને જડમાંથી ઉખેડી નાખે છે. **અથવા** દારૂહળદર, તુલસી, જેઠીમધ, ઘરમાંના ધુમાડાનો ધુંસ અને હળદર એઓના કલ્કથી પકાવેલું તેલ તેનો અભ્યંગ-માલેસ કરવાથી ઇંદ્રિના રોગો નાશ થાય છે. આ **દાર્વિતૈલ** કહેવાય છે. **ભાવપ્રકાશ અથવા** કાંસકીના તેલનું મર્દન કરવાથી શુકદોષ[1] મટે છે. **સર્વસંગ્રહ.**

શુકદોષનો અધિકાર સંપુર્ણ.

---

૧ **વાત્સ્યાયન** કહે છે કે-ભાલામાનાં બીજ, શુક નામનો પાણીના કીડો અને કમળનાં પાંદડાં એઓને વાસણના અંદર બાળી ભસ્મ કરી તે ભસ્મમાં સિંધાલુણ મેળવી ઉભી રીંગણીના ફળના રસમાં વાટી પછી ઇંદ્રિને પાડાના છાણથી સારે પેઠે ધોઇ તેના ઉપર એ ભસ્મનો લેપ કરે તો મન માનતી ઇંદ્રિ વધે છે, એમાં જરા સંદેહ જેવું નથી.

આસગંધ, શતાવરી, કુષ્ઠ, જટામાંસી અને ભોરીંગણીનાં ફળ એઓની ચરણી કરી તેલમાં નાખી તેલથી ચારગણા દુધમાં તેલ પકાવવાની રીતિ પ્રમાણે પકાવવું. તે તેલનો માલેસ કરવાથી ઇંદ્રિ, સ્તન અને કાનની બુટો વધે છે. આ **અશ્વગંધાદિ તૈલ** કહેવાય છે. એમ **ભાવમિશ્ર** કહે છે.

કોઢરોગનો અધિકાર,

——::o::——

કોઢનાં નિદાનો તથા સંખ્યા.

પરસ્પર વિરોધ થનારાં અન્ન પાનોના ખાવા પીવાથી, પાતળા તથા ભારે પદાર્થોના ખાવાથી, મળ–મૂત્ર–વમનાદિના વેગોને રોકવાથી, બહુ જમ્યા પછી કસરત કરવાથી અગ્નિનો કે સૂર્ય વગેરેનો તાપ સેવવાથી, શીત, ઉષ્ણ, લંઘન તથા આહારનો મર્યાદા રહિત વિધિ સેવવાથી, શ્રમથી—ભયથી—પરસેવાથી પીડિત છતાં વિસામો ન લેતાં એકદમ ન્હાવાથી વા, ઠંડું પાણી પીએ તેથી, ભોજન ન પચ્યા (અજીર્ણ) છતાં તે ઉપર ફરી ભોજન જમવાથી, વિરેચનાદિ પાંચ કર્મો કર્યા છતાં વિરૂદ્ધ આહાર વિહાર કરવાથી, નવાં અન્ન, દહી, માછલાં, અડદ, ખાટા પદાર્થ, મૂળા, વાટેલાં અન્નો, તલ, દુધ તથા ગોળ એઓનું અત્યંત સેવન કરવાથી, વિદગ્ધાદિ અજીર્ણ છતાં મૈથુન સેવન કરવાથી દિવસે સુવાથી, ગુરૂ, દેવ, બ્રાહ્મણ, પવિત્ર પુસ્તકો, પવિત્ર સ્થાનો અને મહત પુરૂષો એઓનાં અપમાન કરવાથી અને પાપ કર્મો કરવાથી વાત પિત્ત કફ એ ત્રણે દોષો, રગને, લોહીને, માંસને તથા લસીકાને દુષિત કરીને કોઢને ઉત્પન્ન કરે છે; અર્થાત્ વાયુ, પિત્ત, કફ, રસ, લોહી, માંસ અને લસીકા એ સાતેના બગાડથી કોઢ પેદા થાય છે. વાયુઆદિ ત્રિદોષ અને રસાદિ ચાર દોષો કોઢના કારણભૂત છે. આ સાત પદાર્થોનિ સમુચ્ચયથી સાત પ્રકારના અને અગ્યાર પ્રકારના મળી અઢાર જાતના કોઢ ઉત્પન્ન થાય થાય છે; અર્થાત્ સાત મોટા કોઢ અને અગ્યાર ન્હાના કોઢ છે.

અઢાર કોડનાં નામ.

કપાળ ૧, ઔદુંબર ૨, મંડળ ૩, સિધ્ધ[1] ૪, કાકણુક ૫, પુંડરીક ૬, ઋક્ષજીહ્વ ૭, (આ સાત મહાકુષ્ટ છે અને) એકકુષ્ટ ૮, ગજચર્મ ૯, ચર્મદળ ૧૦, વિચિર્ચીકા ૧૧, પામા ૧૨, દદ્રુ[2] ૧૩, વિસ્ફોટક ૧૪, કિટિભ ૧૫, અલસક ૧૬, વિપાદિકા ૧૭ અને શતારૂ ૧૮ (આ અગ્યાર ક્ષુદ્ર કુષ્ટ છે.) આ અઢાર કોઢ છે; જોકે સર્વ કોઢમાં ત્રિદોષો હોય છેજ; તોપણ પ્રત્યક દોષની ઉલ્વણુતાના કારણો ઉપરથી જુદાં જુદાં નામો પડેલાં છે.

કોઢ થયા પહેલાં કેવાં ચિન્હ થાય છે. ?

પહેલાં વ્રણ થાય છે તે વ્રણ અતિ કોમળ વા, અતિ ખરસટ સ્પર્શવાળા, પરસેવો અને લુખાસપણાએ કરીને સહિત હોય છે. અથવા તડકામાં ફર્યા છતાં પણ પરસેવો ન આવે, બળતર, ખરજ, ચામડીમાં બેહેરાશપણું, ખુંચ્યા જેવી પીડા, શરીરે

૧ સીધ્મનામા કોઢને સુશ્રુતે ન્હાના કોઢમાં ગણેલો છે. પણ ચરકે તેને મોટા કોઢમાં ગણેલ છે. કારણ કે ધાતુઓમાં પેઠેલા કોઢને મહાકુષ્ટ ગણવોજ જોઇએ; તેજ પ્રમાણે ધાતુઓમાં પેઠેલ સીધ્મપણ મોટા કોઢમાંજ ગણવા યોગ્ય છે.

૨ દદ્રુ–દાદરને સુશ્રુતે મ્હોટા કોઢમાં ગણેલ છે; છતાં ચરકનું એવું માનવું છે કે, જે દાદર કાળી અને ઉંડા મૂળવાળી નથી તો તેને મ્હોટા કોઢમાં ન ગણતાં ક્ષુદ્ર કોઢમાં ગણવી યોગ્ય છે; અર્થાત્ રાતી દાદર ન્હાના કોઢમાં અને કાળી તથા મજબુત મૂળવાળી દાદર મોટા કોઢમાં ગણવી લાયક છે.

ઝાંખઠાં, ગ્લાનિ, શુળની અધિકતા, વર્ણોનું બહુ વખત સુધી રહેવું, રૂઝાઇ ગયા પછી પણ લુખાપણું, નહીં જેવાં કારણો છતાં વર્ણોનો વિશેષ કોપ, રૂંવાડાઓનું ઉભું થવું, અને લોહીમાં કાળાશપણું એટલાં ચિન્હો કોઢ થયા પહેલાં કોઢ થનારા મનુષ્યને અગ મચેતીરૂપ થાય છે તેને કોઢનું પૂર્વરૂપ કહે છે. દોષો અવિચળ હોવાને લીધે ચામડી નરમ કરી નાખી ચારે બાજુએ ચામડીનો રંગ બદલી નાખે છે તે કોઢ કહેવાય છે.

અમુક દોષની પ્રબળતાથી અમુક કોઢ ઉત્પન્ન થાયછે તેના વિચાર.

વાયુની પ્રબળતાથી કપાળ કોઢ થાયછે. પિત્તની પ્રબળતાથી ઔદુંબર, મંડળ અને વિચચિકા કોઢ થાય છે, વાયુ તથા પિત્તની પ્રબળતાથી ઋક્ષજીહ્વ. વાયુ તથા કફની પ્રબળતાથી ગજચર્મ, એકકુષ્ટ, કિટિભ, સિધ્મ, અલસ અને વિપાદિકા કોઢ થાય છે. પિત્ત તથા કફની પ્રબળતાથી દદ્ર, શતરૂ, પુંડરીક, વિસ્ફોટક, પામા અને ચર્મદળ કોઢ થાયછે અને ત્રણે દોષની પ્રબળતાથી કાકણુક કોઢ ઉત્પન્ન થાય છે.

સાત મોટા કોઢનાં લક્ષણો.

કાંઈક કાળા તથા કાંઇક રાતા ફાટેલા માટીના વાસણના કકડા જેવા રંગનો, લુખો, ખરસડ, પાતળી ચામડીવાળો અને અત્યંત વ્યથાવાળો જે કોઢ હોય તેને **કપાળ** કોઢ કહે છે. આ કોઢ વિષમ છે માટે મહા મેહનતે મટે તો મટે.

જેના શરીરની ચામડી ઊંબરાના પાકેલા ફળજેવી થાય તથા ઘણી બળતરા થાય રૂંવાડાં ધોળીના મોવાળા જેવાં થઇ જાય અને રતાશ તથા વલુરથી પીડિત હોય તો તેને **ઔદુંબર** કોઢ જાણવો.

જેના શરીરની ચામડી કાંઇક રાતી તથા ધોળી હોય, ઉપાય કર્યા વિના મટેજ નહીં એવી, કાંઈક ભીનાસવાળી–પરસેવાવાળી, લીસી-ચીકણી તથા તે ઉપર ઉંચાં ચક રડાં એક એક ચકરડાને મળી ગએલાં નીકળતાં હોય તો તે **મંડળ** કોઢ જાણવો. આ કોઢ કષ્ટસાધ્ય છે.

જે કોઢથી શરીરની ચામડી ધોળાશયુક્ત રાતા રંગવાળી પાતળી હોય તથા તેના ઉપર વલુરવાથી માથામાંથી ખરતા ખોડા જેવી ફોતરી ખરતી હોય અને તંબુડીના ફૂલ જેવી ખરજ યુક્ત હોય તો તે **સિધ્મ**–વિભૂતિ–દભૂત કોઢ કહેવાય છે–આ કોઢ વિશેષે કરીને છાતીમાંજ થાય છે. કોઇ વખતે અન્ય અંગોમાં પણ થાયછે.

જે કોઢથી ચણોઠીના સમાન રંગવાળી ચામડી થઇ જાય એટલે વચમાં કાળી અને આસપાસ રાતી અથવા વચમાં રાતી અને આસપાસ કાળી થઈ જાય અને સ્વાભાવે નજ પાકવા છતાં પણ આકરી વેદનાવાળી ત્રણેદોષની પ્રબળતાનાં ચિહ્નો સહિત હોય તો તે **કાકણુક** કોઢ કહેવાયછે.

જે કોઢથી શરીરની ચામડી ધોળા કમળના પાંદડા જેવી અર્થાત્ કમળપત્ર ધોળાં છતાં કોરેએ બહુ રાતાશવાળાં હોય તેવા રંગની અને ઊંચી તથા કફની પ્રબળતા યુક્ત હોય તો તેને **પુંડરીક** કોઢ કહેછે.

જે કોઢથી શરીરની ચામડી કઠણ, અંતમાં રાતી તથા વચમાં ધુમાડાના જેવા રંગવાળી થઈ જાય, પીડાયુક્ત અને રીંછની જીભ જેવા આકારવાળી હોય તો તેને **ઋક્ષજીહ્વ** કોઢ કહેછે.

[1]અગ્યાર ન્હાના કોઢનાં લક્ષણો.

જે કોઢ પરસેવા વિનાનો, ઘણા ઘેરાવાવાળો, માછલાના પર જેવા ચક્રાકારવાળો, અભ્રકના પતરા જેવો ચળકતો ને લીસો હોય તે **એકકુષ્ટ** કહેવાય છે અને જે કોઢ જાડો, હાથીના ચામડા જેવો લુખો તથા કાળો હોય તે **ગજચર્મ** કોઢ કહેવાય છે. જે કોઢ રાતો, શુળવાળો, ફોલ્લાવાળો. સ્પર્શ શહન ન કરી શકે તેવો અને ચામડીને ચીરી નાખનાર હોય તે **ચર્મદળ** કોઢ કહેવાયછે. જે ચળવાળી, કાળાશવાળી અને ઘણા પરૂવેહેવાવાળી નાની ફોલ્લીઓ થાય તે **વિચર્ચીકા** કોઢ કહેવાયછે. જે ત્યાં હાથ તથા પગ ફાટે અને તેમાં આકરી પીડા થાય તે **વિપાદિકા** કોઢ કહેવાયછે. જે ફોલ્લીઓ પરૂવાળી બહુબળતરાવાળી, ઝીણી ઝીણી, મીઠી ચળવાળી શરીરે ફોલ્લીઓ થાયછે તેને **પામા-લુખસ** કોઢ કહે છે. જેનામાં તીવ્ર પીડા, બળતરા અને મોટા ફોલ્લાઓ હોય તથા હાથે અને કુલા-કછોટાના ભાગમાં ફેલાયલી હોય અને ઉગ્ર હોય તેને **કચ્છુપારસખસ** કોઢ કહેછે. જે ચળવાળુ, લાલ ફોલ્લીઓવાળું અને પ્રકટ થાય ત્યારથીજ ઉપસેલું જે ચકરડું હોય તેને દદ્રુ-દાદર-દરાજ રીંગવર્મ-ગજકર્ણ-દાઢ વગેરે કહે છે. જે કાળાશ સહિત રતાશવાળા અને પાતળી ચામડીવાળા ફોલ્લા થાય તે **વિસ્ફોટક** કહેવાયછે. જે કાળી સુકાયલી વ્રણના ઠેકાણા જેવી ખરસઠ અને લુખી ફીટીઓ થાયછે તેને **કિટિભ** કહેછે. જે ચળવાળા તથા લાલશવાળા મ્હોટા ફોલ્લાઓથી વીંટાયલ હોય તે **અલસક** કહેવાયછે. અને જે લલાશ યુક્ત કાળાશવાળું, બળતરાની પીડાવાળું અને ઘણા વ્રણોવાળું જણાય તે **શતારૂ** કોઢ કહેવાયછે.

સાત ધાતુઓમાં રહેલા કોઢનાં લક્ષણો.

રસ નામના ધાતુમાં પેઠેલો કોઢ હોય તો, શરીરનો વર્ણ ખરાબ અને લુખસ યુક્ત થાય છે, ચામડી બેહેરી થાય છે, પરસેવો ઘણોજ આવે છે અને રોમાંચ (રૂંવાડાં ઉભાં) થઈ આવે છે.

લોહી નામના ધાતુમાં કોઢ પેઠો હોય તો, ચળ આવે, અને પરૂ વિશેષ નીકળેછે.

માંસ નામની ધાતુમાં કોઢ પ્રાપ્ત થયો હોય તો, કોઢનુ પુષ્ટપણું, મ્હોમાં શોષ, ખરસઠતા, ફોલ્લીઓનું ઉપડવું, ખુંચાયા કે ભોંકાયા જેવી વ્યથા, મોટા ફોલ્લાઓ થાય અને એકજ ઠેકાણે કોઢની સ્થિરતા થાય છે.

મેદમાં પેઠેલો કોઢ હોય તો, હાથ ઠુંઠા, ગતિનો નાશ. અંગનું ભાંગવું, ક્ષત-ચાંદાનું ફેલાવું અને લોહી તથા માંસમાં પેઠેલા કોઢના લક્ષણો યુક્ત હોય છે.

હાડકાં કે **મજ્જા**માં કોઢ પેઠેલ હોય તો, નાક ચીબું થઈ જાયછે, આંખ્યો રાતી, ક્ષતોમાં જીવાત,—ઘાંટાનું ખોખરાપણું અને પીડા થાય છે.

વીર્યમાં પેઠેલો કોઢ હોય તો, તેથી સ્ત્રી તથા પુરૂષનાં લોહી અને વીર્ય દોષ-

---

1 અગ્યાર ન્હાના કોઢ કહ્યા છતાં એકકુષ્ટથી શતારૂ સુધી ગણતાં બાર ક્ષુદ્ર કોઢ થાય છે, તેથી તે શંકાના સમાધાન માટે ભોજ કહે છે કે હાથની લુખી પડેલી ચામડી ફાટી જાય તેને વીચર્ચીકા કહે છે અને પગની ચામડી ફાટી જાય તેને વીપાદીકા કહેછે; જોકે વીચર્ચીકા અને વીપાદીકાના સ્થાનોમાં ફેર છે પણ સ્વરૂપમાં ફેરનથી. તેથી વીપાદીકા અને વીચર્ચીકાને એકમાની લેછેઅને કેટલાક આચાર્યોએ બન્નેને જુદા ગણેલ છે તેથી બાર ગણેછે, પણ ખરારીતે વીપાદીકાને વીચર્ચીકા એબેને એક માની અગ્યાર ક્ષુદ્ર કોઢ માનેલછે

વંત થઇ જાય છે અને તેથી જે સંતતી પેદા થાય છે તે પણ કોઢવાળી હોય છે.

કોઢના સાધ્યાસાધ્યપણા વિષે.

રસમાં, રૂધિરમાં કે માંસમાં પેઠેલો અને વાયુની તથા કફની પ્રબળતાવાળો કોઢ સાધ્ય છે. મેદમાં પેઠેલો અથવા બે દોષની પ્રબળતાવાળો કોઢ યાપ્ય—કષ્ટસાધ્ય છે અને મજ્જામાં અસ્થિ—હાડમાં કે વીર્યમાં પેઠેલો કોઢ, બળતરાવાળો, મંદ અગ્નિવાળો, કે ત્રિદોષની પ્રબળતાવાળો કોઢ અસાધ્ય છે માટે ચિકિત્સા કરવા યોગ્ય નથી. બહારના કોઢમાં પણ જીવાત પડી હોય તો તે અસાધ્ય છે.

કોઢનું અરિષ્ટ.

જે કોઢના રોગીનું અંગ ચીરાઈ—વીખરાઈ ગયું હોય, પરૂ વગેરે બહુ વહેતાં હોય, આંખ્યો રાતી રહ્યા કરતી હોય અને કંઠ ખોખરો થઇ ગયો હોય તથા ઉલટી રેચ વગેરે પાંચ કર્મોના ગુણો લાગુ ન પડતા હોય તો તે કોઢરોગી યમલોકનો વાસી છે એમ સમજવું.

કોઢના ભેદરૂપ શ્વિત્રકોઢનું લક્ષણ.

જે કોઢ ઉત્પન્નથવાનાં મૂળ કારણો છે તેજ આ શ્વિત્રકોઢ ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો છે. શ્વિત્રજ લોહીના આશ્રયથી **કિલાસ** કોઢ કહેવાય છે અને માંસના આશ્રયથી **અરૂણ** કહેવાય છે; અર્થાત્ કિલાસ અને અરૂણ એ બે શ્વિત્રકોઢનાજ ભેદ છે, કોઢ પરૂ વગેરે ઝરતો હોય છે અને શ્વિત્ર પરૂ વિનાનું હોય છે. કોઢ ત્રણે દોષોથી થાય છે અને શ્વિત્ર એક એક દોષથી થાય છે. કોઢ રસ વગેરે સઘળા ધાતુઓમાં રહે છે અને શ્વિત્ર ફક્ત લોહી માંસ તથા મેદમાંજ રહે છે એટલો કોઢ અને શ્વિત્ર વચ્ચે તફાવત છે.

દોષોના ભેદ ઉપરથી શ્વિત્રના લક્ષણના ભેદો.

વાયુથી થએલ લુખું, સ્હેજ રાતું અને લોહીમાં રહે છે. પિત્તથી થએલું કમળપત્રની પેઠે વચમાં ધોળું અને ચારે બાજાએ રાતું, બળતરા વાળું, રોમનો નાશ કરનારૂં અને માંસમાં રહેનારૂં હોય છે. કફથી થએલું ધોળું, પુષ્ટ, ભારે, ખરજવાળું અને મેદમાં રહેનાર હોય છે. શ્વિત્ર દોષથી થયું હોય કે વ્રણથી થયું હોય; તો પણ દોષભેદને અનુસરી તેના વર્ણો ઉપર પ્રમાણેજ હોય છે. વાયુથી પિત્તનું અને પિત્તથી કફનું વધારે ખરાબ હોય છે.

શ્વિત્રનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

જે શ્વિત્ર ધોળા રૂંવાડાં વિનાનું હોય, પાતળું, લોહીવાળું, તાજું અને અગ્નિથી બળ્યાવિના થએલ હોય તે સાધ્ય છે. તે વિના અન્ય સર્વ અસાધ્ય છે. અથવા ઇંદ્રિ, યોનિ, હાથમાં, પગના તળામાં કે હોઠમાં થએલ હોય તે શ્વિત્ર–ધોળો કોઢ તાજો હોય તો પણ અસાધ્ય છે.

કોઢ વિનાબીજા પણ કેટલાક રોગો ચેપી છે!

એક બીજાની પથારીમાં સુવાથી, ભેગા બેસીને જમવાથી, એક એકનું કપડું ઓઢવા–પહેરવાથી, એક એકની પહેરેલી ફુલની માળા ધારણ કરવાથી અને એક એ-

ક્ના ચંદન વગેરેના લેપ કરવાથી ચળ, (ખસ—લુખસ) ચાંદી. ભૂતને કરેલો ઉન્માદ, વ્રણ, તાવ, ઉધરસ, રતવા, કૉલેરા, ઓરી, અછબડા, શીતળા અને આંખ્યોનું દુખવું તથા પ્રમેહ વગેરે એવા બીજા પણ સંસર્ગથી થનારા રોગો એક મનુષ્યથી બીજા મનુષ્યને ઉડી વળગે છે. માટે એવા ચેપી રોગીથી બરોબર સાવધ રહેવું.

કોઢના ઉપાય.

વાયુની પ્રબળતાવાળા કોઢમાં ઘીનો ઉપયોગ કરવો, કફની પ્રબળતાવાળામાં ઉલટી કરાવવી અને પિત્તની પ્રબળતાવાળા કોઢમાં લેપ, સિંચન અને લોહી કઢાવવું. **અથવા** હરડે, કરકચ, સરસવ, હળદર, બાવચી, સિંધાલૂણ અને વાવડીંગ એઓને ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરે તો, કોઢ મટીજાય છે. આ **પથ્યાદિ લેપ** કહેવાય છે. **અથવા** બાવચીને ઝીણી વાટી આદાના રસમાં ઘુંટી શરીર ઉપર ચોળવાથી આકરો અને જામીગએલ કોઢ પણ નાશ પામે છે. આ **સોમરાજ્યુદ્વર્ત્તન** કહેવાય છે. **અથવા** શ્રી બ્રહ્માજીએ માર્કંડેયઆદિ મહર્ષિઓને કહેલ તથા તે મહર્ષિઓએ કરીજોએલ પંચનિંબાદિ પ્રયોગથી સર્વ રોગ નાશ થાય છે. તે પ્રયોગ એ છે કે—લીંબડાની લીંબોળી, મોર, છાલ, મૂળ અને પાંદડાં અર્થાત્ લીંબડાનાં પાંચે અંગ સરખે ભાગે લઈ તેઓનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણને જળભાંગરાના સ્વરસની ૭ ભાવના દેવી. પછી ત્રિફળા, ત્રિકટુ, બ્રાહ્મી, ગોખરૂ, ભીલામાં, ચિત્રામૂળ, વાવડીંગનો સાર, ડુકરકંડ, લોઢાનું ચૂર્ણ, હળદર, બાવચી, ગરમાળો, સાકર, ઉપલટ, ઇંદ્રજવ અને કાળીપાડ એઓને સમાન ભાગે લઇ ચૂર્ણ કરીને તેને ખેર, બીબલો અને લીંબડો એઓના જાડા કવાથની, ૭ ભાવના દેવી. પછી હરડે વગેરેના ચૂર્ણનો ૧ ભાગ અને લીંબડાના પંચાંગના ચૂર્ણના બે ભાગ લઇ એકઠાં કરી મધમાં અથવા પંચતિક્ત નામના ઘીમાં અથવા ખેરના તથા બીબલાના કવાથમાં અથવા ઉના પાણીમાં કાલવીને શુભ દિવસે ચાટવું. નિરંતર ૪૮-૪૮ રતિ ભાર માત્રા વધારતાં છેક ૪ તોલા સુધી થાય ત્યાંસુધી આ અવલેહ ચાટવામાં વધારવો. આ પ્રયોગ કરતાં પેહેલા રેચ વગેરેથી શરીરને સાફ કરી પછી સ્નેહનની ક્રિયાકરી કોઠાને સ્નિગ્ધ કર્યા બાદ આ અવલેહનો ઉપયોગ કરવો. જેથી વિચર્ચિકા, ઔદુંબર, પુંડરીક, કપાલ, દાદર, કિટિભ, અલસક, શતારૂ, વિસ્ફોટક, વિસર્પ, ગંડમાળા, કફનો પ્રકોપ, ત્રણે પ્રકારના શ્વિત્ર, ભગંદર, શ્લીપદ, વાતરક્ત, જડપણું, અંધતા, ભરનીગળ, માથાનાં દરદો, સમસ્ત પ્રમેહો, સઘળા પ્રદરો, દાઢનું અને ઝાડ પાલાનું ઝેર, વગેરે વગેરેનો નાશ કરે છે. આ અવલેહ મધમાં સેવવાથી જાડા પેટવાળો કેવળ સિંહના સમાન પાતળા પેટવાળો અને મજબુત સાંધાઓવાળો થાય છે. આ અવલેહનો નિરંતર જે અભ્યાસી હોય તેને જો સાપ વગેરે ઝેરી જીવો કરડે છે તો તે ઝેરી જીવો તુરત મરીજાય છે—આ અવલેહના ઉપયોગથી દીર્ઘાયુ થાય છે, રોગ તથા બુઢાપો પ્રાપ્ત થતાં નથી અને ચંદ્રમા જેવી સુંદર કાંતિ થવાથી શરીરની બહુ શોભા વધે છે—આ **પંચનિંબકાવલેહ** કહેવાય છે. **અથવા** બાવચી તોલા ૨૦, શિલાજીત તોલા ૨૦, શુદ્ધ ગુગળ તોલા ૪૦, મીંઢીઆવળ તોલા ૧૨, લોઢાનું ચૂર્ણ તોલા ૨, અને બોરીયોકલ્હાર, મોથ, વાવડીંગ, ત્રિફળા, કરકચનાં પાંદડાં, ખેર, ગળો, નસોતર, શુદ્ધ નેપાળો, હળદર, ઇંદ્રજવની છાલ, લીંબડો, ચિત્રક અને ગરમાળો એ બે બે

તોલા ભાર લઇ એઓનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી મધ સાથે ગોળીઓ બનાવી ગોળી ૧ પ્રભાતે ગૌમૂત્ર સંગાથે ગળવામાં આવે તો તેથી, કોઢ, વાતરક્ત, ધોળાં પળી, શરીરની કરચલી, શ્વિત્ર, પાંડુ, પેટના વિષમ રોગ, પ્રમેહો અને ગુલ્મરોગ એ સઘળાનો નાશ થાય છે. આ **સ્વાયંભુવગુગ્ગલ** કહેવાય છે. **અથવા** ચિત્રામૂળ, ત્રિફળા, ત્રિકટુ, જીરૂં, કલોંજીજીરૂં, વજ, સિંધાલૂણ, અતિવિષ, ઉપલેટ, ચવક, જવાસો, વાવડીંગ, એળચી, ઓડીઅજમો, મોથ, અને દેવદાર એઓનું ચૂર્ણ કરી તે સર્વની બરોબર શુદ્ધ ગુગળ લઇ તે સર્વને ઘીની સાથે સારીપેઠે કુટીને તેની ગોળીઓ વાળવી. આ ગોળી પ્રભાત કાળે ભોજનના સમયમાં જઠરાગ્નિના બળને અનુસરી સેવન કરે તો, અઢારે જાતાના કોઢ, કૃમિઓ, દુષ્ટવ્રણો, ગ્રહણી, ગુદાના મસાના વિકારો, મ્હોંનાં દરદો, ગળગ્રહ, ગૃધ્રસી, ભગ્ન અને ગોળો એ સર્વનો નાશ થઇ જાય છે, જેમ વિષ્ણુ પરમાત્મા દૈત્યોને જીતે છે તેમ આ ગુગળ ઉક્ત વ્યાધિઓને અને કોઠામાં રહેલા વ્યાધિઓને જીતે છે આ **એકવિંશતિક ગુગ્ગુલ** કહેવાય છે. **અથવા** શુદ્ધ ભીલામાં તોલા ૧૨૮ ભાર લઇ કાપી ૧૦૨૪ તોલાભાર પાણીમા નાખવાં. ૧૨૮ તોલાભાર ગળોને કુટી, તે પણ તે પાણીમાં નાખી અગ્નિદ્વારા ઉકાળવું. જ્યારે ચોથા ભાગનું ઉકાળતાં બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લઇ, વસ્ત્રથી ગાળી કહાડી તેમાં ૩૨ તોલા ઘી, ૨૫૬ તોલા દુધ, ૬૪ તોલા સાકર અને ૩૨ તોલા મધ[1] નાંખી ધીમા તાપથી તેનો પાક કરવો. જ્યારે સર્વ દ્રવ જાડો થઈ જાય ત્યારે ઉતારી લઇ તેમાં બીલાં, અતિવિષ, ગળો, બાવચી, પુમાડીઆનાં બીજ, લીંબડો, ત્રિફળા, મજીઠ. ત્રિકટુ, અજમો, સિંધાલૂણ, મોથ, તજ, એળચી, નાગકેસર, ખડસલીયોપિત્તપાપડો, તમાલપત્ર, વાળો, કાળોવાળો, ચંદન, ગોખરૂ, કચૂરો અને રતાંજળી એ પ્રત્યેક પદાર્થો બબ્બે તોલાભાર લઇ તેઓનું ચૂર્ણ કરી તે પાકમાં નાખવું. આ અવલેહ પ્રાતઃકાળે પાણીથી ૪ રૂપિયા ભાર નિરંતર સેવન કરે અને પથ્યમાં રહે અર્થાત્ કસરત, તડકો, અગ્નિ, ખાટા પદાર્થો માંસ, દહી, મૈથુન, તેલનું મર્દન, અને પંથ કે શ્રમ કરવાનો ત્યાગ કરે તો કોઢ તથા વાતરક્ત અને સઘળા પ્રકારના મસાનો નાશ થઇ જાય છે- આ **અમૃતભલ્લાતકાવલેહ** કહેવાય છે. **અથવા** લીંબડો, ધોળી ઉપલસરો. અતિવિષ, બાવચા, કડુ, ત્રાયમાણ, ત્રિફળા, મોથ, ખડસલીયોપિત્તપાપડો, રાતો ધમાસો, વજ, ખેર, સુખડ, કાળીપાડ, સુંઠ, કચૂરો, ભારંગી (ન મળે તો ભોરીંગણીનાં મૂળ લેવાં) અરડૂસો, કરીયાતું, ઇંદ્રજવ, કાળી ઉપલસરી, ઇંદ્રવરણાં, પીલુડી. વાવડીંગ, કડાયાની છાલ, ચિત્રક, હસ્તિકંદ, ગળો, અકાન લીંબડો, કડવાં પરવળ, (કડવાં તુરીયાં કુકડવેલો) હળદર, દારૂહળદર, પીપર, ગરમાળો, સપ્તપર્ણ, નસોતર, જળજાંબવો, ધોળી ચણોઠીનાં ફળ, મજીઠ, ગજપીપર, રાસ્ના, કરકચ, સાટોડી, ને પાળાનું મૂળ, બીબલાના સાર, જળભાંગરો, કાંટાશલાયો, અંકોળ અને સાગ એ સઘળા પદાર્થો આઠ આઠ તોલા ભાર લઇ તેઓનો ૧૦૨૪ તોલા ભાર પાણીમાં મંદ અગ્નિદ્વારા કવાથ કરવો. જ્યારે ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી વસ્ત્રગાળ કરી મજબૂત વાસણમાં રાખવો. પછી ૧૦૦૦ ભીલામાં લઇ કાપી ૩૦૭૨ તોલા ભાર પાણીમાં પકાવી આઠમા ભાગનું પાણી બાકી રહે કે ઉ-

[1] આ પ્રયોગમાં મધ નાખ્યા પછી પાક કરવો એમ લખ્યું છે, પણ **મદનપાળ નિઘંટમાં** કહ્યું છે કે-અગ્નિ અને તાપથી ઉનું થએલ મધ ખાવામાં આવે તો મનુષ્યનું મરણ નિપજાવે છે; છતાં આ પાઠમાં તેથી વિરૂદ્ધ લેખ છે માટે વિચારીને પાઠ ઉપયોગમાં લેવો. **ભા. કર્તા.**

તારી લઈ ગાળી બન્ને કવાથને ભેગા કરી પછી તેમાં ગોળ તોલા ૪૦૦ ભાર નાખી ધીમા તાપથી પકાવતાં શીરાના જેવો થાય ત્યારે તેમાં ફરી ૧૦૦૦ ભીલામાનો ગર્ભ નાખવો અને ત્રિફળા, ત્રિકટુ, મોથ, વાવડીંગ, ચિત્રક, સૈંધવ, સુખડ, ઉપલેટ તથા અજમો એ પ્રત્યેક્ પદાર્થો ૪–૪ તોલા ભાર લઈ ચૂર્ણ કરી તથા તજ તમાલપત્ર, એળચી અને નાગકેસર એઓ પણ ૪ ૪ તોલા ભાર લઈ ચૂર્ણ કરી ઉક્ત અવલેહમાં મેળવી દેવું–આ **મહાભલ્લાતકાવલેહ** શ્રી સદાશિવજીએ જગત્ જીવોના કલ્યાણ નિમિત્તે કહેલ છે, તેનું સેવન કરે તો, તેથી ચિત્ર, ઔદુંબર, દાદર, ઋક્ષજીહ્વ, કાકણક, પુંડરીક. ચર્મદળ, ગજચર્મ, વિસ્ફોટક, રક્તમંડળ, ચળ, કપાલક, ખસ, લુખસ, પગનું ફાટવું, વાતરક્ત, છએ પ્રકારના હરષ, પાંડુ; વ્રણ, કૃમિયા, રક્તપિત્ત, ઉદાવર્ત્ત, ઉધરસ શ્વાસ અને ભગંદર એટલા રોગો મટી જાય છે. આ અવલેહનું સદા સેવન કરે તો પળીયાં, અને અતિ ભયંકર આમવાયુ પણ મટી જાય છે. આ અવલેહ ઉપર આહારવિહાર કે મૈથુનમાં વિશેષે કરી પાળવાની જરૂર નથી. આ અવલેહ કાંતિને બહુ ઉત્તમ કરે છે. અને જઠરાગ્નિ ને પ્રદીપ્ત કરે છે. આ અવલેહ ઉપર દુધ અથવા ગળોના પાણીનું અનુપાન આપવું અને ઘણું કરીને ભોજનમાં ઉનાનો અને ખાટાનો ત્યાગ કરવો. **અથવા** મજીઠ, ત્રિફળા, કડુ, વજ, દારૂહળદર, ઉપલેટ અને લીંબડો એઓનો કવાથ કરીને નિરંતર પીએ તો સર્વ પ્રકારના કોઢ નાશ થાય છે, તથા વાતરક્ત, ચળ, ખસ, રક્તમંડળ, દાદર, વિસર્પ અને વિસ્ફોટક એઓનો પણ નાશ થાય છે–આ **લઘુમંજીષ્ઠાદિકવાથ** કહેવાય છ. **અથવા** મજીઠ, બાવચી, પુમાડીઓ, લીંબડો, હરડે, હળદર, આમળાં, અરડુસો, શતાવરી. કાંસકી, ગંગેટી. જેઠીમધ, ગોખરૂં, પરવળનો વેલો, વાળો ગળો અને રતાંજળિ એઓનો કવાથ કરીને પીએ તો તેથી કોઢ, વાતરક્ત, ચળ અને મંડળનો જડમાથી નાશ થાય છે. આ **મધ્યમજીષ્ઠાદિ કવાથ** કહેવાય છે. **અથવા** મજીઠ, બમણા ઇંદ્રજવ, ગળો, મોથ, વજ, સુંઠ, હળદર, દારૂહળદર, ભોરીંગણી, લીંબડો, પરવળ, કડુ, ભારંગી, વાવડીંગ, જળજાંબવો, પીલુડી, દેવદાર, જળભાંગરો, પીપર, ત્રાયમાણ, કાળીપાડ, શતાવરી, ખેર, ત્રિફળા, કરીયાતું, બકાયન લીંબડો, બીખલો, ગરમાળો, ઘઉંલા, બાવચી, રતાંજળી, વાયવરણાં, નેપાળાનાં મૂળ, સાગ, ખડસલીયોપિત્તપાપડો, ઉપલસરી, અતિવિષ, રાતો ધમાસો, ઇંદ્રવરણાં અને વાળો એઓનો કવાથ કરી પીએ તો લાંબાં કાળના ચામડીના રોગો, અઢારે પ્રકારના કોઢો, વાતરક્ત, સઘળા લોહી વિકારના રોગો, વિસર્પ, ચામડીનું બહેરાપણું અને આંખના રોગો એ સર્વનો નાશ થાય છે–આ **બૃહન્મંજિષ્ઠાદિ કવાથ** કહેવાય છે. **અથવા** કાળાંમરી, નસોતર, મોથ, શુદ્ધ હરતાલ, શુદ્ધ મણશીલ, દેવદાર, હળદર, દારૂહળદર, જટામાંસી, સુખડ, ઇંદ્રવરણાં, કણેર, આકડાનું દુધ, અને ગાયના છાણનો રસ એ પ્રત્યેક્ પદાર્થો એક એક તોલા ભાર લેવા, શુદ્ધ વછનાગ બે તોલા ભાર લેવો અને સરસીયું તેલ ૬૪ તોલા ભાર લઈ એઓને ચારગણા પાણીમાં તથા બમણા ગૌમૂત્રમાં પકાવી તેલ સિદ્ધ કરવું આ તેલનું મર્દન કરવાથી કોઢનો નાશ થાય છે, તથા શ્વિત્ર કોઢનો વર્ણ બદલાઇ જાય છે. જો આ તેલનું નિત્ય સેવન કરે તો, ચળ, ખસ, સિધ્મ, વિચર્ચિકા, પુંડરીક, દાદર તથા ત્વચાના શૂન્યપણાનો નાશ કરી દે છે. આ **લઘુમરિચાદિ તેલ** કહેવાય છે. **અથવા** મરી, નસોતર, નેપાળાનાં મૂળ, આંકડાનું દુધ, છાણનો રસ, દેવદાર, દારૂહળદર, હળ

દર, જટામાંસી, ઉપલેટ, સુખડ, ઇંદ્રવરણાં, કણેર. હરતાલ, મણશીલ, ચિત્રક, વઢવાડીયું, મોથ, વાવડીંગ, પુમાર, સરસડીઓ, ઇંદ્રજવ, લીંબડો, સપ્તપર્ણ, ગળો, થોર, સામો કરકચ, ખેર, બાવચી, વજ અને માલકાંકણી એ સઘળાં ચાર ચાર તોલા ભાર લેવાં, શુદ્ધ વછનાગ ૮ તોલા ભાર અને સરસીયું તેલ ૨૫૬ તોલા ભાર તથા ગોમૂત્ર એથી ચારગણું લઈ આ સમસ્ત પદાર્થોને લોઢાના વાસણમાં અથવા માટીના વાસણમાં નાખી ધીમા તાપથી પકાવી તેલ તૈયાર કરવું. આ તેલના મર્દનથી કોઢના વ્રણો, ખસ, વિચર્ચિકા, દાદર, ચળ, વિસ્ફોટક, શરીરની કરચલીઓ, પળીયાં, મ્હોં ઉપરના ડાઘ, તલ અને મસા એ સર્વનો નાશ કરે છે, સુકમાળપણાને આપે છે, જો આ તેલનો રજોદર્શન થયા પછી સ્ત્રી નાશ લે તો તેના સ્તનો વૃદ્ધાવસ્થા થયા છતાં પણ નમી જતા નથી. બળદ ઘોડા કે હાથી વાયુથી પીડાતા હોય તો આ તેલનું ૨ વાર મર્દન કરવું, જેથી તે પવન વેગે ચાલે છે અર્થાત્ વાયુનો નાશ થઇ જાય છે–આ **મહામરિચાદિ તૈલ,** કહેવાય છે. **ભાવપ્રકાશ. અથવા** શુદ્ધ હરતાલ લઈ સાટોડીના રસમાં ૧ દિવસ ઘુંટી ગોળો વળે તેવી થાય ત્યારે તેની ટીકડીઓ કરી તડકામાં સુકવી પછી સાટોડીના પાંચે અંગના ખાર (રાખ) લઈ હાંલ્લામાં ભરી તેના વચમાં તે હરતાલની ટીકડીઓને મુકી ફરી તે ઉપર સાટોડીના પંચાગનો ખાર ભરી ઢાંકણી ઢાંકી મુખે મુદ્રા દઈ મુકવી, તેને ચુલા ઉપર ચઢાવી બહુજ ધીમા તાપથી નિરંતર પાંચ દિવસ સુધી તાપ દેતા નો, તે રસ સિદ્ધ થાય છે. જ્યારે એની મેળેજ હાંલ્લુ ઠંડુ થઈ જાય ત્યારે ચુલા ઉપરથી ઉતારી ટીકડીઓને આસ્તેથી કાહાડી લઇ તેમાંથી ૧ રતિ ગડૂચ્યાદિ ક્વાથ ના અનુપાન સાથે સેવન કરે તો અઢાર જાતના કોઢ, ભયંકર વાતરક્ત અને દુસ્તર ફિરંગ રોગ, એટલા રોગોના નાશ કરે છે. આ પ્રયોગ સેવનારે મીઠું, ખટાશ, તિખારસ, અગ્નિનો તાપ, તડકો એ સર્વનો ત્યાગ કરવો. કદાચ મીઠા વિના ન રહેવાય તો થોડા સિંધાલૂણનું સેવન કરવું આ [1]**તાલુકેશ્વર રસ** કહેવાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય. અથવા** પારો ગંધક મારેલું ત્રાંબુ, મારેલું લોઢું, ગુગળ, ચિત્રામૂળ, શિલાજીત, ઝેરકોચલાં અને ત્રિફળા એઓને સમાન ભાગે લેવાં. અભ્રક અને કરંજના બીજોને પારાથી ચાર ગણાં લેવાં. એ સઘળા પદાર્થોને એકઠા કરી તે પૈકી વાટવા યોગ્ય હોય તેને વાટી અન્યને તેમાં મેળવી મધ તથા ઘીમાં યત્નપૂર્વક ખરલ કરી ઘીના વાસણમાં રાખી મુકવાં. પછી એમાંથી એક તોલાભાર નિરંતર પ્રાતઃકાળે સેવન કરી અને તેના ઉપર રાતા ચોખા, દુધ તથા મધ સેવન કરે તો નાક, કાન, કે આંગળીઓ ગળી ગએલ હોય તે મનુષ્ય આ રસના સેવનથી કામદેવના જેવો સુંદર બને છે, પણ સેવન કરતી વખતે મૈથુનનો ત્યાગ કરવો. જો કોઢ મજબૂત મૂળ નાખી રહ્યા હોય તો આ રસ ઉપર પાણી અને ભાતનુંજ પથ્ય રાખી સેવન કરે તો કોઢનો નાશ કરે છે. આ **ગલિત કુષ્ટારી રસ** કહેવાય છે. **અથવા** ઉપલેટ, મૂળાનાં બીજ, કાંગ, સરસવ, હળદર અને નાગકેસર એઓને વાટી લેપ કરે તો તો, લાંબા વખતનું સિધ્મ કોઢ પણ મટે છે–આ **કેસરષટક લેપ** કહેવાય છે. **અથવા** અઘાડાના રસથી કે હળદરથી મિશ્રિત કરેલા કેળના ખારમાં મૂળાનાં બીજ વાટી લેપ કરે તો, સિધ્મકોઢ મટે છે. **અથવા** દારૂહળદર, મૂળાનાં બીજ, હડતાલ, દેવદાર અને નાગરવેલનાં પાન એ પ્રત્યેક પદાર્થો ૧–૧ તોલા ભાર લેવા અને શંખનું ચૂર્ણ ૨૪ રતીભાર લેવું. આ સર્વને એકત્ર કરી પાણીથી ઘુંટી લેપ કરે તો સિધ્મકોઢ

નાશ પામે છે. **અથવા** આંબાની ગોટલીને ત્રાંબાની કથરોટમાં ત્રાંબાની વાટકીથી પાણી સાથે ઘુંટી અથવા ત્રાંબાના વાસણ ઉપર ઘસી જરા સિંધાલૂણ નાખી તેનો લેપ કરે તો તેથી ચર્મદળ કોઢ મટે છે. **અથવા** જીરૂં તોલા ૪ અને સિંદુર તોલા ૨ એઓથી સરસીઆ તેલને પકાવી તે તેલ ચોપડવાથી લુખસ અને ખસ મટી જાય છે. આ **જીરકાદ્યતૈલ** કહેવાય છે. **અથવા** મજીઠ, ત્રિફળા, લાખ, વઢવાડીયું, હળદર અને ગંધક એઓનું ચૂર્ણ કરી તેથી પકાવેલું તેલ ચોપડે તો ખસ માત્ર મટી જાય છે. આ–**આદિત્યપાક તૈલ** કહેવાય છે. **ભાવપ્રકાશ.** " **અથવા** પારો, જીરૂં, શાહજીરૂં હળદર, દારૂહળદર, મરી, સિંદૂર, આમળસારો ગંધક અને મણશીલ એઓને સમાન લઇ પારા ગંધકની કાજળ બનાવી અન્ય ઔષધોને ઝીણાં વાટી ગાયના ઘીમાં ૧ દિવસ લગી ખરલ કરી પછી તેનું મર્દન કરે તો, ખસ મટે છે. **અથવા** પારો, ગંધક, મોરથુથું, કાથો, મહેદી, ખુરાસાની અજમો, મીણ અને માલકાંકણી એ સર્વ ઔષધોને બરાબર લઇ પારા ગંધકની કાજળ કરી મીણ વગર બીજાં ઔષધોને વાટી પછી ઘીમાં મીણને ઓગાળી બીજાં ઔષધો તેના અંદર નાંખી ઘુંટયા બાદ પારા ગંધકની કાજળ મેળવી ગાયના ઘી સાથે ૧ દિવસ સુધી સારી પેઠે ઘુંટી તેનું મર્દન કરે તો ખસ તથા લોહિવિકારના ફોલ્લા–ફોલ્લીઓ મટી જાય છે. **અથવા** શોધેલો ગંધક ભાગ ૨ અને મોરથુથું ભાગ ૩ લઇ પાણી સાથે ઝીણાં વાટી ગોળી કરી ઝીણા લુગડામાં તેને બાંધી મીઠાવગરની ઘઉંની બાટીમાં ઘાલી શેકી લેવો. એમ ૩ તથા ૪ વાર કરી અર્થાત્ ૩ તથા ૪ દિવસ તે ઠેકું બનાવી ઘી સાકર સાથે ખાય અને તે પોટલીમાંની ગોળી વાટી ઘીમાં કાલવી ચોપડે તો શસ–લુખસ મટી જાય છે; અને લોહીવિકાર પણ મટે છે. " **અથવા** સિંધાલૂણ, પુમાડીઆનાં બીજ, સરસવ અને પીપર એઓને કાંજીના પાણીમાં ઝીણાં વાટી લેપ કરે તો ખસ—વલુર મટી જાય છે–આ **સૈંધવાદિ લેપ** કહેવાય છે. આકડાના પાંદડાંનો રસ તથા હળદર એ બેને સરસીયા તેલમાં પકવી તે તેલનું મર્દન કરે તો ખસ, વિચર્ચિકા અને પારસ ખસ મટે છે–આ **અર્ક તૈલ** કહેવાય છે. **અથવા** મણશીલ, હીરાકસી, હરતાલ, ગંધક, સિંધાલૂણ, દારૂડી, પાષાણભેદ, સુંઠ, ઉપલેટ પીપર, વઢવાડીયું, કણેર, પુવાડીઆનાં બીજ, વાવડીંગ, ચિત્રક, નેપાળાનાં મૂળ, અને લીંબડાનાં પાંદડાં એ પ્રત્યેક પદાર્થો એક એક તોલા ભાર લઈ તેઓના કલ્કથી ૧૨૮ તોલા ભાર સરસીયું તેલ પકાવવું તે પછી આકડાનું દુધ ૪ તોલા ભાર, થોરનું દુધ ૪ તોલા ભાર અને ૨૫૬ તોલા ભાર ગોમુત્ર નાખી મધુરી આંચથી પકાવી તૈલ સિદ્ધ કરી તેનો માલેશ કરે તો અસાધ્ય કચ્છૂ–પારસ ખસ મટી જાય છે. **હારીત મુનિ** કથિત આ તેલના માલેસથી ચળ, ખસ, ચામડીના રોગ અને લોહીનાં દરદો પણ છે. આ **કચ્છરાક્ષસ તૈલ** કહેવાય છે.

દાદરના ઉપાય.

ઉપલેટ, વાવડીંગ, પુમાડનાં બીજ, હળદર, સિંધાલૂણ અને સરસવ એઓને લીંબુના રસમાં વાટીને ચોપડે તો, દાદર તથા કોઢ મટી જાય છે. **અથવા** ગ્રો, હળદર, સિંધાલૂણ, પુમાડીઆનાં બીજ અને બાવચી એઓને કાંજીમાં તથા ઘાટી છાશમાં વાટી ૩ વાર લેપ કરે તો મજબૂત મૂળ ઘાલેલી દાદર તથા કોઢ મટી જાય છે.

શ્વિત્ર–ધોળા કોઢના ઉપાય.

બેહેડાંની છાલ, તથા કાળા ઊમરાનાં મૂળીયાંનો કવાથ કરી તેમાં ગોળ નાખી તે સાથે બાવચીના બીજનો કલ્ક પીએ તો કષ્ટકારી ધોળો કોઢ અને પુંડરીક નામનો કોઢ પણ મટી જાય છે અથવા સોળ તોલા બાચીનાં બીજ, ચાર તોલા હરતાલ, ૦ાા તોલો મણુશીલ, ચણોઠી અને ચિત્રાનાં મૂળ એઓને ગૌમૂત્રમાં વાટી લેપ કરે તો, તેથી ધોળો કોઢ મટી જાય છે અને ચામડીનો રંગ અસલ પ્રમાણે થઇ જાય છે. અથવા આમળાંના, કે ખેરસારના કવાથ સાથે બાવચીનું ચૂર્ણ પીએ તો ખંખ જેવો, ચંદ્રમા જેવો અને મોઘરાના ફૂલ જેવો ધોળો કોઢ હોય તોપણ તે મટી જાય છે. **ભાવપ્રકાશ. અથવા** હળદર ૩૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨૪ તોલા, દુધ ૨૫૬ તોલા અને ખાંડ ૧૨૬ તોલા લઈ એઓને પાક બનાવવાના વિધિ પ્રમાણે હળદરને દુધમાં ઉકાળી કીટી પાડી ખાંડની ચાસણી કરી તેમાં સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર, એળચી, વાવડીંગ, નસોતર, હરડે, બેહેડાં, આંબળાં, કેસર, અને મોથ એ પ્રત્યેક પદાર્થો ૪–૪ તોલાભાર લઇ કેસરવિના સર્વનું ચૂર્ણ કરી કેસરને દુધમાં ઘુંટી પ્રથમ તેને ચાસણીમાં નાખી ઘુંટી પછી તે ચૂર્ણ તથા કીટીને નાખી હલાવી એકજીવ કરી ચીકણા–રીઢા અને સુંદર વાસણમાં ભરી લેવો. સાત રાત્રિ પછી તેમાંથી દરરોજ ૪ તોલાભાર પાક ખાય તો, ચળ, વિસ્ફોટક, તથા દાદર, એઓના નાશ નિમિત્તે આ અતિ ઉત્તમ ઔષધ છે. અને આ પાકના સેવનથી સોના જેવી શરીરની કાંતી થાય છે એમાં જરા ખોટું નથી. આ **હરિદ્રખંડ** કહેવાય છે. **અથવા** શુદ્ધ તબકીયા હરતાલને જંબીરી જાતના ખાટા લીંબુના રસમાં ધોઇ તેના દશમા ભાગે શુદ્ધ ટંકણખાર લેવો. હરતાલના કકડા કરી તેમાં ટંકણને નાખી એક સુંદર સફેત કપડાને ચારપડું કરી તેમાં તે બન્ને પદાર્થોની પોટલી બાંધી જંબીરીના રસમાં દોલાયંત્રથી દીવાની અગ્નિના સરખી આંચથી ૨ પોહોર સ્વેદન કરે ઉકાળે, પછી ચુનાના પાણીમાં, કાંજીમાં, ભૂરાકોળાના રસમાં, અને ત્રિફળાના કવાથમાં ઉકાળવી. ત્યાર પછી ખટાઇમાં ધોઇ નાખી સુકવી ખાખરાની છાલ અને હરતાલને વાટી તેનો ગોળો બનાવી તડકે સુકવી સરાવ સંપુટ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો, જ્યારે અગ્નિ સ્વયં શાંત થઇ જાય ત્યારે તે સંપુટને કાહાડી લઇ તે હરતાલને બકરીના દુધમાં ઘુંટી ગોળો બનાવી તડકામાં સુકવી ૧૨૬ તોલા ખાખરાની રાખને હાંલ્લીમાં ભરી તેના મધ્ય ભાગમાં તે ગોળાને ગોઠવી તે ઉપર રાખ તથા કળીચુનો તોલા ૧૬ ડબાવી મજબુત રીતે તેનું મ્હોં બંધ કરી જે પ્રકારે તેમાંથી જરાપણ ધુમાડો ન નીકળે તે પ્રકારે મુદ્રા દઇ ચુલ્હે ચઢાવી ૩૨ પોહોર સુધી અગ્નિ આપવો. એની મેળેજ ઠંડો થાય ત્યારે હાંલ્લીને કાહાડી તેમાંથી યત્નપૂર્વક **હરતાલભસ્મને** કાહાડી લઇ ખરલ કરી સુંદર શીશીમાં ભરી લેવી. આ ભસ્મ બરફ તથા મોઘરાના ફૂલ જેવી ધોળી અને અગ્નિ ઉપર નાખવાથી ધુમાડો ન નીકળે તેવી શુદ્ધ થાય છે. તે ૧ રતીભાર જુના ગોળની સંગાથે સેવન કરે અને તે ઉપર ચણાની રોટલી, સાઠી ચોખા તથા કોદરા ખાય અર્થાત્ ૨૧ દિવસ આ પ્રમાણે કરે અને મીઠું, ખટાસ, તેલ આદિ ત્યજીદે તો, અઢાર પ્રકારના કોઢ, વાતરક્ત અને ફિરંગ રોગ (ઉપદંશનો એક ભેદ,) વગેરેનો નાશ કરે છે. **અથવા** પારો ગંધક, હરતાલ અને મણુશીલ એ સઘળાં શુદ્ધ કરેલ

હોય તે લેવાં. ઘરનો ધુંસ, સિંદૂર અને દારૂહળદર એ સર્વ નવ તોલા અને બાવચી ૨ તોલાભાર લઇ એ સઘળાંને વાટી ગાયના ઘીમાં મેળવી શરીરે ચોપડી તડકામાં ૧ પોહોર અથવા ૨ પોહોર બેસે અને પછી ન્હાઇ નાખે તો તેથી ખરજ, દાદર કૃમિ અને કોઢ એ સર્વનો ૩ દિવસમાંજ નાશ કરે છે. **અથવા** ખાખરાના મૂળની છાલને સુકવી તેની રાખ કરી ૧૦૦ તોલા ભાર લઇ તેમાં શુદ્ધ કરેલી હરતાલના કકડા ૨૫ માસાના પ્રમાણથી મુકી પુનઃ ખાખરાના મૂળની છાલની રાખથી હરતાલને ઢાંકી; અર્થાત્ એક નવી હાંલ્લીમાં ઉપર કહેલા તોલ પ્રમાણે રાખ ભરી વચમાં હરતાલના કકડા મૂકી તે ઉપર પાછી તેનીજ રાખ ઢાંકી સારી પેઠે દબાવી ઢાંકણી ઢાંકી મુદ્રા કર્યા વિના ૧૦ પોહોર સુધી આકરો અગ્નિ આપવો. જ્યારે પોતાની મેળેજ હાંડલી થંડી થાય ત્યારે હરતાલ ચુર્ણભસ્મને આસ્તેથી યુક્તિ સાથે કહાડી લઇ ખરલ કરી તેને વસ્ત્રગાળ કરી સુંદર શીશીમાં ભરી લેવી. એમાંથી ૨ રતી ભાર ભસ્મ વગર સેકેલા જીરાના ૧ માસાભાર ચુર્ણ સંગાથે પાનમાં મુકી ખાય અને તેના ઉપર ટાઢું પાણી પીએ તથા કીરી પાળે એટલે ચણાની રોટલી તથા સેકેલા ચણા ખાઇ ૪૯ દિવસ પથ્યમાં રહે અને હદથી વિશેષ પવન, વિશેષ તડકો-તાપ સેવન ન કરે તો અઢાર પ્રકારના કોઢ, સર્વ પ્રકારના વાતરક્ત, વિવિધ પ્રકારનાં ગડગુમડ, ઘા, પ્રમેહ ફોલ્લીઓ વા પ્રમેહપિટિકા, આમવાયુ અને વાયુના વ્યાધિ એ સર્વનો નાશ કરેછે. **બીદ્યાપતી** કહેછે. કે મે આ પ્રયોગ સારી પેઠે અનુભવેલો છે. **અથવા** પુવાડીઆનાં બીજ, બાવચી, સરસવ, તલ, ઉપલેટ, હળદર, દારૂહળદર અને મોથ એઓને છાશમાં વાટી-ઘુંટી લેપ કરે તો, દાદર, ચળ અને વિચર્ચિકાનો નાશ થાય છે. **અથવા** મોરથુથું તથા ટંકણ ૧-૧ ભાગ અને બાવચી ૨ ભાગ લઇ એઓને જળભાંગરાંના રસમાં ૭ દિવસ ઘુંટે વા, ૭ ભાવનાંઓ દઇ ઘુંટી ધોળા કોઢ ઉપર ચોપડે તો મટી જાય છે-એ અનુભવ સિદ્ધ છે. **વૈદ્યરહસ્ય. અથવા**-" પારો શંખનો ચુનો, અંઘાડાનો ખાર, તલનો ખાર સાટોડીનો ખાર, હરડેનો ખાર, અરડુસાનો ખાર, પરવળનો ખાર, એરંડાનો ખાર, જવખાર, ટંકણખાર, સાજીખાર, નવસાદર, આમલસારો ગંધક, પાંચે જાતનાં લૂણ (સંચળ, સિંધવ; વડાગરૂં, દરીઆનું મીઠું અને મીઠું), ઉપલેટ, સુંઠ, મરી, પીપર, કોકમના ઝાડનાં મૂળ, કરંજના ઝાડનુ મૂળ, વઢવાડીઆનું મૂળ, હળદર, શરણ, બોરિઓકલ્હાર, કડાયાનો ખાર, પીપરના ઝાડનો ખાર; રાઇ, સરસવ, સિંદૂર શિલાજીત, પાપડીઓ ખારો, કપિલો, લોદર, થોરનાં મૂળીઆં, આકડાનાં મૂળીઆં, મોરથુથું, ચિત્રો અને આકડાના પાંચે અંગનો ખાર, આ સઘળાં ઓષધો ચાર ચાર તોલા ભાર લઇ યથાયોગ્યરીતે સર્વને વાટી તાંબાના વાસણમાં ગાયના મૂત્રમાં મેળવી ૧ દિવસ રાખી મૂકવાં. ત્યાર પછી તેમાં ભેંશનું, ઘોડાનું, બકરિનું, હાથીનું તથા ઉંટનું મૂત્ર અને લીંબુનો, જંબીરીનો બીજારાનો અને નારંગીનો રસ તથા ચણાનો ખાર, સરગવાનો રસ, સાત ધાન્યની રાઇનો સંયોગથી કરેલી કાંજી એ સર્વ અનુમાન પ્રમાણે લઇને તેમાં નાખવાં. પછી તે વાસણનું મ્હોં ઢાંકી દઇ ૨૧ દિવસ માવજત સાથે એકાતમાં રાખી પછી તેમાંની ઓષધીનો લેપ કરે તો સમસ્ત કોઢ, ગંડમાળ, વિસર્પ, હરષ, વિચર્ચિકા, અને વાયુના સમસ્ત રોગો ૧ માસની અંદર મટી જાય છે-આ **મહાલેપ** કહેવાય છે. **રસસંગ્રહ.**

કોઢ રોગીના સેવ્યાસેવ્ય.

કોઢના રોગવાળાએ નખને કપાવતે રહેવું, નિત્ય ઔષધો સેવન કરવા, પુરૂષે સ્ત્રીસંગમ વા સ્ત્રીએ પુરૂષ સંગમ, માંસ ભક્ષણ, દારૂ પીવો, ખાટા, ખારા, તીખ. પદાર્થો, દહી, દુધ. ગોળ, તલ અને અડદ વગેરેનો ત્યાગ કરવો.

માત્ર ઘઉં, ચણા, સાઠીચોખા, મગ, મસૂર, તુઅર, જંગલના પશુઓનાં માંસ, તુરીઆં કુણાં વંત્યાક, લસણ, જાયફળ, રાઇ, કેસર અને મઠ તથા સ્વચ્છ હિતકારી પદાર્થોનું સેવન યોગ્ય છે.

કોઢનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ઇતિ શ્રીમન્મહારાજા ધિરાજ રાજ રાજેંદ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃતસાગર નામા ગ્રંથ વિષે ભગંદર, ઉપદંશ, લિંગાર્શ અને કોઢ રોગ એઓના નિદાન સંપ્રાપ્તી સહયત્ન નિરૂપણ નામનો સોળમો તરંગ સંપુર્ણ.

તરંગ સત્તરમો.

શીત પિત્ત ઉદર્દને કોઠ ઉત્કોઠ વળી, અમ્લપિત્ત કેરા ભેદ કહ્યા ભલિ ભાતથી,
દુઃખદ વિસર્પ વાળો વિસ્ફોટક કષ્ટકારી, દુષ્ટ જે ફિરંગ રોગ તજ્યા અવદાનથી,
મસૂરિકા શીતળાદિ રોગો છે નિદાન સવ દોષ ભેદ રૂપ ચિન્હ યોગ અથોપાંતથી,
વાંચો વ્હાલા વાચકો તરંગ સપ્તદશમાં, વર્ણવ્યા પ્રમાણ યુક્ત કેરા રોગો ખંતથી.

શીતપિત્ત, ઉદર્દ કોઠ અને ઉત્કોઠનો અધિકાર.

શીતપિત્ત વગેરેનાં દુરનાં તથા પાસેનાં નિદાન અને સંપ્રાપ્તિ.

શીતળ પવનના સ્પર્શથી વધી ગએલા કફ અને વાયુ એઓ પિત્તના વધારાના કારણોથી થઇ, દુષ્ટ થએલા પિત્તના સાથે મળી ચામડીમાં તથા લોહી વગેરેમાં પેસી જાય છે તેથી શીતપિત્ત વગેરે થાય છે.

શીતપીત્તનું પૂર્વ સ્વરૂપ.

જે મનુષ્યને ઉપરના નામવાળો વ્યાધિ થવાનો હોય ત્યારે તે થયા પહેલાં તરશ, અરૂચિ, મોળ, શરીરમાં ગ્લાનિ, અંગોમાં ભારેપણું, બકારી થયા જેવું થાય, દેહમાં પીડા અને આંખ્યો લાલ એટલાં લક્ષણ થાય છે; અર્થાત્ આવાં લક્ષણો જેને થાય તેને શીતપિત્ત નામનો રોગ થશે એમ જાણીજ લેવું.

શીતપીત્તનું લક્ષણ.

કીડી તથા ભમરીના કરડા જેવા આકારવાળો, ચળવાળો, ઘણી વ્યથા, ઉલટી તાવ અને બળતરાવાળો જે શરીરના બાહાર સોજો થાય છે તેને શીતપિત્ત કહે છે. આમાં વાયુની પ્રબળતા વિશેષ હોય છે.

ઉદર્દનું લક્ષણ.

વચમાં નમેલો, રાતાશવાળો, ચળવાળાં ચકરડાંવાળો જે સોજો શિશિર (કુંભ અને મીન શંક્રાંતિ) ઋતુમાં થાય તેને ઉદર્દ કહે છે. આમાં કફની પ્રબળતા વિશેષ હોય છે.

કોઠ તથા ઉત્કોઠનું લક્ષણ.

ઉલટીના વેગને રોકવાથી વા ઉલટી બરાબર ન થવાના લીધે પિત્ત તથા કફનો
વધારો થતાં અને ઉછળેલા અન્નનો નિગ્રહ થતાં ચળવાળાં અને રતાશયુક્ત જે ધ્રામઠાં
નીકળે છે તેને કોઠ અને એક ધ્રામઠાં મટીને બીજા નવાં ધ્રામઠાં થતાં આવે તેને
ઉત્કોઠ કહે છે.

શીતપિત્ત, ઉદર્દ, કોઠ અને ઉત્કોઠના ઉપાય-

કડવાં પરવળ-કુકડવેલાનાં ફળ, લીંબડો અને અરડૂસો એઓથી ઉલટી કરાવવી
અને ત્રિફળા, ગુગળ તથા પીપરનો રેચ આપવો એથી શીતપિત્ત મટી જાય છે. **અથવા**
સરસીયા તેલનું મર્દન કરવું. શરીરને ઉનાપાણીથી ધોવું. મધ સહિત ત્રિફળાનું સેવન
કરવું અને નવકાર્ષિક ગુગળ વગેરેનું સેવન કરવું, જેથી શિતપિત્ત મટી જાય છે.
અથવા કડુનો સાકર સંગાથે રેચ લેવાથી **અથવા** જુનો ગોળ અને આદાનો રસ
ખાવાથી શીતપિત્ત સારી પેઠે મટી જાય છે અને જઠાગ્નિને પ્રદિપ્ત થાય છે. **અથવા**
ગોળ અને આંબળાં **અથવા** સુંઠ, મરી, પીપર તથા જવખાર સહિત અજમો ખાવાથી
શીતપિત્ત મટે છે. **અથવા** સરસવ, હળદર, પુવાડીઆનાં બીજ, અને તલ એઓનો
કલ્ક કરી તેમાં સરસીયું તેલ મેળવી શરીરે ચોળે તો, શીતપિત્ત મટી જાય છે. **અ-
થવા** અજમો અને ગોળ ખાય તથા પથ્ય ભોજન કરે તો, સઘળા શરીરમાં થએલો
ઉદર્દ ૭ દિવસમાં મટી જાય છે. **અથવા** મહાતિક્ત નામના ઘીનું સેવન કરી લોહી
કઢાવવાથી ઉદર્દ મટી જાય છે. **અથવા** લીંબડાનાં કુણાં પાંદડાં અને આંબળાંને વાટી
ઘીમાં મેળવી નિરંતર સેવન કરે તો વિસ્ફોટક, ચળ, કૃમી, શીતપિત્ત, ઉદર્દ, કોઢ
અને કફ વગેરે સર્વનો નાશ થાય છે. **અથવા** છોલેલું આદુ ૬૪ તોલા, ગાયનું ઘી
૩૨ તોલા, ગાયનું દુધ ૧૨૮ તોલા અને સાકર ૬૪ તોલા લેવી. પીપર, પીપરીમૂ-
ળના ગંઠોડા, મરી, સુંઠ, ચિત્રામૂળ, વાવડીંગ, મોથ, નાગકેસર, તજ, તમાલપત્ર, એ-
ળચી અને કચૂરો એ પ્રત્યેક પદાર્થો ચાર ચાર તોલાભાર લેવા. એઓનો વિધિપૂર્વક
પાક બનાવવો. અર્થાત્ આદાને ઝીણું સુધારી દુધમાં નાખી માવો કરી ઘી નાખી
કીટી બનાવી અન્ય ઔષધીઓનું ચૂર્ણ કરી સાકરની ચાસણી બનાવી પ્રથમ તેમાં કીટી
નાખી પછી ઔષધો નાખી એકજીવ થાય તેમ હલાવી તૈયાર કરવો. તેમાંથી દરરોજ
ચાર તોલાભાર સેવન કરે તો શીતપિત્ત, ઉદર્દ કોઠ, ઉત્કોઠ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, ઉધરસ,
શ્વાસ, અરૂચિ, વાયુગોળો, ઉદાવર્ત્ત, સોજો, વલુર અને કૃમિઓ એ સર્વનો નાશ કરે
છે, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. બળ તથા વીર્યને વધારે છે, અને શરીરને પુષ્ટ કરે છે
માટે **આદ્રકખંડનું** અવશ્ય સેવન કરવું. **ભાવપ્રકાશ અથવા** સિંધાલૂણને ઘીમાં
વાટી શરીરે ચોળી રાતી કાંબળી ઓઢી સુઇ જાય તો, શીતપિત્તાદિરોગો શાંત થાય
છે. **અથવા** ઘી, સોનાગેરૂ, સિંધાલૂણ, કસુંબો અને એઓને સરખા ભાગે લઇ વાટી
શરીરે ચોળે તો કોઠ અને ઉદર્દરોગાદિ નાશ થાય છે. **અથવા** કરીયાતું, અરડસો,
કડુ, કુકડવેલાનાં પાદડાં, ત્રિફળા ચંદન અને લીંબડો એઓનો કવાથ કરી સેવન કરે
તો, વિસર્પ, બળતરા, તાવ, મુખશોષ, વિસ્ફોટક, તરશ અને ઉલટી એઓનો નાશ
છે. આ **ભૂનિંબાદિ કવાથ** કહેવાય છે. **અથવા** અડાય છાંણાની રાખ શરીરે

ચોળે. **અથવા** એકલું લસણ કે, ત્રિફળાને મધમાં ચાટે તો ૭ દિવસમાં ઉદર્દરોગ જલદીથી મટે છે. **અથવા** કોઢ પ્રકરણમાં કહેલાં યત્નો ઉપયોગમાં લે, ફસ્ત ખોલાવે, સુકામૂળાના યૂષથી વા કળથીના યૂષથી અથવા લાવાં-તેતરના માંસના રસા સાથે સદા ભોજન કરવું. **વૈદ્યરહસ્ય** " **અથવા** ફટકડીને નાગરવેલના પાનના રસમાં ઘુંટી શરીરે ચોળે તો શીતપિત્ત મટે છે. " **અથવા** મેથીદાણા, કાળાંમરી, હળદર, અજમો, કલોંજીજીરૂં, અફીણ એ સઘળાં ચાર ચાર તોલાભાર લઇ સર્વને ઝીણું વાટી તથા ગોદુધ અને ઘીમાં શોધેલો ગંધક પણ આઠ તોલા ભાર લઇ તે સાથે ઘુંટી આદાના રસના ૩ પુટ દેવા પછી ૧ાા કે ૨ ટાંક પ્રમાણ ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ નિરંતર પ્રભાતે સેવન કરે તો શાંતપિત્તાદિના સમસ્ત વિકાર નાશ પામે છે. **વૈદ્યરત્ન.**

શીતપિત્તનાં પથ્યાપથ્ય.

સાઠીચોખા, મગ, કળથી, ઉનું પાણી તથા પવન વગરનું સ્થાન હિતાવહ છે અને ન્હાવું, પરસેવો લાવવો, ભારે-જડ અન્ન ભોજન અને ઠંડુ પાણી અહિતાવહ છે.

શીતપિત્ત, ઉદર્દ કોઢ અને ઉત્કોઠનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

અમ્લપિત્તનો અધિકાર.

નિદાન પુર્વક અમ્લપિત્તનું સ્વરૂપ.

વિરોધકારક આહાર, તથા બળતરા કરનાર આહાર, બગડેલ અન્ન પાન, ખાટાં અને પિત્તને વધારનારાં અન્ન ભોજન કરવાથી વર્ષાઋતુમાં પોતાના કારણોથી એકઠું થઇ રહેલું પિત્ત દુષ્ટ થાય છે તેને અમ્લપિત્ત કહે છે.

અમ્લપિતનાં લક્ષણ.

ભોજનનું ન પચવું, એકદમ ઘભરાટ ઉત્પન્ન થવો, કડવા અને ખાટા ઓડકારનું આવવું. શરીરમાં ભાર, ગળામાં તથા છાતીમાં બળતરા, અન્ન ઉપર અરૂચિ, વગર મહેનતે થાક લાગે, ઉંલટીના ઉછાળા આવે, જઠરાગ્નિ મંદ થાય અને પરસેવો થઈ આવે એ અમ્લપિત્તનાં લક્ષણો છે.

તરશ, મૂર્છા, ભ્રમ, મોહ,અને અગ્નિ મંદતા પણ હોય છે,તેમ ખાધા છતાં કે ન ખાધા છતાં પણ ખાટી, કડવી ઉલટી થાય છે. હાથ પગોમાં બળતરા તથા ઉનાશ રહે. અત્યંત અરૂચિ, તાવ, ચકાંમાં ફેલ્લીઓ અને વલુર એવાં ચિન્હો પણ થઇ આવે છે.

અમ્લપિત્તના પ્રકાર.

અમ્લત્તિના બે પ્રકાર છે એક તો અધોગામી-નીચે ગતી કરનારૂં અને બીજું ઉર્ધ્વગામી-ઉંચે ગતિ કરનારૂં હોય છે; તેમાં પણ એક વાયુ કોપી અને બીજું વાત કફ કોપી કહેવાય છે. **આધોગામી** અમ્લપિત્તથી તરશ, બળતરા, મૂર્છા, ફેર, મોહ, છાતીમાં પીડા, શરીર ઉપર ઢામઠાં, અગ્નિની મંદતા, પરસેવો, અને શરીરનો કાંતિ પીળી પડવી વગેરે વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. આ લક્ષણો થવાના સાથે મળદ્વારે કાળું, રાતું, દુર્ગંધિયુક્ત અને વિવિધ રંગવાળું પિત્ત પડે છે. અને **ઉર્ધ્વગામી** અમ્લપિત્તથી લીલું, પીળું, આસમાની, કાળું, લાલાશ પડતું, રાતું, અત્યંત ખાટું, માંસ ધોએલા

પાણી જેવું, ઘણુંજ ચીકણું વાચીકટું, સ્વચ્છ, કફ સહિત, ખારૂં, વગેરે વગેરે રસયુક્ત ઉલટીમાં પિત્ત પડે છે. કોઇ કોઇ વેળાએ તો અધું પચેલું અન્ન ઉલટીમાં પડે છે. અથવા જમવા બેસવાની પહેલાં કડવી કે ખાટી ઉલટી થાય છે અને તેવાજ ઓડકાર આવે છે. ગળું દુખે તથા છાતી બળે છે અને તે સાથે માથું પણ દુખે છે.

ઉપર કહી ગયાછીએ કે વાતજન્ય અને બીજું વાતકફજન્ય અમ્લપિત્ત હોય છે. અર્થાત્ દોષોના ભેદને લીધે વિભાગ પડેલા છે જે વાતયુક્ત હોય તેમાં કંપારો ઉલટી, શુળ, કફસહિતથુકવું, શરીરમા ભારેપણું, બકવા, મુર્છા, ફેર, મોળ, મોહ, હર્ષ અને શરીરમાં ઝણઝણાટી તથા પેટમાં પીડા થાય છે. અને કફ વાત યુક્ત અમ્લપિત્ત હોય તો, કફ સહિત થુંકવું, શરીરમાં ભારે તથા અકડાશપણું, અરૂચિ, ઉલટી, નિર્બળતા, અગ્નિની મંદતા, ખરજ, અતિ નિંદ્રા, અને શરીરમાં ટાઢ વાયા સરખું થાય છે. [1]

અમ્લપિત્તનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

અમ્લપિત્તનો વ્યાધિ થતોજ હોય અર્થાત્ તુરતનો થએલો હોય તો તે યત્ન કરવાથી સાધ્ય–મટે તેવો છે, વધારે વખતનો થએલ હોય તો, યાપ્ય એટલે ઔષધો પાયાથી મહેનતે મટે છે અને પથ્યમાં ન રહે અને લાંબા વખતનો હોય તો અસાધ્ય ગણાય છે.

અમ્લપિત્તના ઉપાય.

અમ્લપિત્ત રોગીને કુકડવેલાનાં ફળ, લીંબડો, અરડુસો એઓનો કવાથ કરી તેમાં મીંઢળ. સિંધાલુણ અને મધ નાખી પીવરાવી ઉલટી કરાવવી. અથવા નસોતર, મધ અને આંબળાનો રસ પીવરાવી રેચ આપવો. (જ્યારે વમન વિરેચન ઠીક ઠીક થઈ જાય ત્યારે સ્નિગ્ધ શરીરવાળાને અનુવાસન બસ્તિ અને ઘણા દિવસનું હોય તો દોષાનુસાર આસ્થાપન બસ્તી કરાવવી.) ઉર્ધ્વગામી અમ્લપિત્ત હોય તો ઉલટી અને અધોગામી હોય તો રેચ આપવો, અથવા તીખા વઘારો વગેરેના સંસ્કારોથી રહિત જવ અને ઘઉંના યુષ આદિ પદાર્થો પીવા અથવા ખાવા. અથવા સાકર તથા મધ સહિત ચોખાની ધાણિનો સાથવો દોષની યોગ્યતા જોઇને આપવો. અથવા છડેલા જવ, અરડુસો અને આંબળાં, એઓનો કવાથ કરી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એળચી તથા મધ નાખીને પીએ તો, અમ્લપિત્તની ઉલટી મટી જાય છે, અથવા ગળો, લીંબડાનાં પાંદડાં, અને કુકડવેલાનાં ફળ એઓને વાટીને તથા મધ નાખી પીએ તો અનેક રૂપો વાળા મહાભયંકર અમ્લપિત્તનો નાશ થાય છે. અથવા અડડુસે, ગળો, ખડસલીયોપિત્તપાપડો કરીઆતું, ત્રિફળા, જળસાંગરો, લીંબડો અને કુકડવેલાનાં ફળ એઓનો કવાથ

---

[1] અમ્લપિત્ત કફ, વાયુ અને વાયુના સંસર્ગવાળું હોય છે કિંવા કફ કે, કફપિત્તના સંસર્ગવાળું હોય છે, માટે દોષોને ઓળખી ચિકિત્સા કરવી, ઉંચી ગતિવાળું અમ્લપિત્ત ઉલટીના રોગ જેવું અને નીચી ગતિવાળુ અતિસાર જેવું હોય છે; તેથી વૈદ્યોને પણ વિસ્મયતા પ્રાપ્ત કરે છે. જો તે સાચો વૈદ્ય હોય તોતે ટકી શકે છે અને અર્ધદગ્ધ વૈદ્ય હોય તો ધમરાય છે, માટે પુર્ણ વિચાર કરી ઔષધ ક્રિયા કરવી.

કફ પિત્ત યુક્ત અમ્લપિત્તમાં–મુર્છા, ભ્રમણા, અરૂચિ, ઉલટી, આળસ, કપાળ દુખવુ, મુખમાં શીકાસ, મ્હોં ગળચટું થાય છે, અને લાળ પડયા કરે છે. માધવનિદાન.

કરી મધ નાખી પીવામાં આવે તો તેથી અમ્લપિત્ત મટી જાય છે–આ **દસાંગ કવાથ** કહેવાય છે. **અથવા** આમળાનો રસ જમ્યા પછી પીએ **અથવા** આમળાના રસ સાથે ભોજન કરે તો અમ્લપિત્ત, ઉલટી, અરૂચિ, બળતરા, મોહ, પ્રમેહ, શીત, ટાલ અને વીર્ય દોષનો નાશ કરે છે અને વૃદ્ધપણુ તરૂણુ બની રતિસંગનો જીજ્ઞાસુ થાય છે **અથવા** કોળાનો રસ તોલા ૪૦૦ લઇ તેટલાજ ગાયના દુધમાં નાખી તેમાં ૩૨ તોલા આમળાંનું ચુર્ણ, ૩૨ તોલા સાકર અને ૮ તોલા ભાર ગાયનું ઘી નાખી મંદ અગ્નિવડે જ્યાંસુધી નરમ માવા જેવો થાય ત્યાં સુધી પકાવી તૈયાર કરવો. પછી આ પાકમાંથી બે તોલા અથવા ચાર તોલા ભાર સેવન કરે તો અમ્લપિત્તને પુર્ણરીતે મટાડે છે. આ **ખંડકુષ્માંડકાવલેહ** કહેવાય છે. **અથવા** સોળ તોલા નારીયળનો પાકો ગર્ભ (ટોપરૂ) લઇ તેને ઉતમ પત્થર ઉપર વાટી નાખી કે ઝીણું છણીનાખી ૪ તોલા ગાયના ઘીમાં તળી પછી નારીયળના પાણીમાં (ન મળે તો ગાયના દુધમાં) પકવી માવો બનાવો તેથી ચોગણી સફેદ ખાંડની ચાસણી કરી તેમાં માવો નાખી શીતળ થયા પછી તેમાં ધાણા, પીપરીમુળ, તજ, તમાલપત્ર, એળચી, અને નાગકેસર એ પ્રત્યેક પદાર્થોનું ૨૪ ૨૪ ચણોઠી ભાર ચુર્ણ નાખવું. સર્વને એકત્ર કરી સુંદર પાત્રમાં ભરીલેવું. આમાંથી ૪ તોલા કે ૨ તોલાભાર નિત્ય ભક્ષણ કરે તો પુરૂષાર્થ, નિદ્રા, તથા બળ પ્રાપ્ત થાય છે, અને અમ્લપિત્ત; પરિણામ શુળ તથા ક્ષય એ સર્વનો નાશ કરે છે–આ **નાલિકેર ખંડ** કહેવાય છે. **ભાવપ્રકાસ અથવા** મણુકા–કાળી દ્રાખ તથા હરડેની છાલ એ બન્ને સરખા લઇ એ બેની બરોબર સાકર લઇ સર્વને વાટી ૧ તોલા પ્રમાણે ગોળીઓ બાંધી તેમાંથી ૧ ગોળી ખાય તો અમ્લપિત્ત, ગળામાં તથા છાતીમાં થતો દાહ બળતરા, તરશ, મૂર્છા, ભ્રમ–ફેર, મંદાગ્નિ અને આમવાયુનો નાશ કરે છે–આ **દ્રાક્ષાદિ ગુટિકા** કહેવાય છે. અથવા ત્રિકટુ, ત્રિફળા, એળચી, મોથ, વાવડીંગ, અને તમાલપત્ર એઓને સમાન લેવાં અને એ સર્વની સમાન લવીંગ લેવા અને એ સર્વના સમાન નસોતર અને એ સર્વની બરોબર સાકર લેવી, સર્વનું સુક્ષ્મ ચુર્ણ કરી પ્રાતઃકાળે ભોજન કર્યા પહેલાં ૪૮ ચણોઠીભાર નારિયળના પાણી સંગાથે સેવન કરી પછી ઉલટી કરી નંખાવે, ત્યારપછી જમવાના સમય દુધ, માંસનો રસો, અને એવાજ અન્ય ઉતમ પદાર્થોનું ભોજન કરે તો, તેજ, બળ, તથા અગ્નિને વધારે છે, અને બંધકોષ, આમવાયુ, આકરૂ શુળ, તથા અમ્લપિત્ત આદિ સર્વને–આ **અવિપિત્તકર ચુર્ણ** નાશ કરે છે.

વૈદ્યરહસ્ય.

અમ્લપિત રોગીના પથ્યાપથ્ય.

કડવો, ઇષ્ટ આહાર, નથા પાચન કરનાર પદાર્થો; તેમજ ઘઉં, ચણા, મઠ, મસુર મગ, વટાણા, [illegible] તુરતનુ દોહેલું સાકર સહિત દુધ, જુના ચોખાની ધાણી, મધ સાકર સહિત [illegible] અને મોળાનુ પીળું અટલા પદાર્થો અમ્લપિત્ત રોગીને પથ્ય છે માટે શેવન [illegible] ને અન્ય કુપથ્ય–આ સિવાયના પદાર્થો ત્યજી દેવા.

અમ્લપિત્તનો અધિકાર સંપૂર્ણ

વિસર્પ રોગનો અધિકાર.

વિસર્પનો હેતુ, સંખ્યા તથા શબ્દાર્થ.

ખારા, ખાટા, તીખા કે ઉના પદાર્થોનું અત્યંત સેવન કરે તેથી દોષોનો કોપ
થઇ [1]વિસર્પ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તે વિસર્પ સાત પ્રકારનો છે અને ચારે બાજુ
ગતિ કરી ફેલાય છે, તેથી વિસર્પ કહે છે. તે વાયુનો, પિત્તનો, કફનો, સન્નિપાતનો,
વાત પિત્તનો, વાત કફનો અને કફ પિત્તનો એમ ૭ ભેદ છે.[2]

વિસર્પ રોગનું સામાન્ય લક્ષણ.

ખારા, ખાટા, ગરમ પદાર્થો વગેરેનું અતિ શેવન કરવાથી વાયુ, પિત્ત અને
કફ દોષવંત થઈ શરીરના લોહી તથા માંસ વગેરે સાતે ધાતુઓને બગાડી શરીરમાં
ન્હાની મોટી ફોલ્લીઓના ચકરડાઓને ફેલાવે છે એજ વિસર્પનું સાધારણ ચિહ્ન છે.

સાતે પ્રકારના વિસર્પોનાં લક્ષણો.

વાયુનો વિસર્પ હોય તો વાયુના તાવની પેઠે, માથામાં, છાતીમાં, ગાત્રોમાં
તથા પેટમાં શૂળ વગેરે થાય છે, તથા સોજો, ગાત્રોનું ફરકવું, તણખા નાખનારી
વ્યથા, ચીરાયા જેવી પીડા આકર્ષણ થયા જેવી વેદના અને રોમાંચ થાય છે.

પિત્તનો વિસર્પ હોય તો, તુરત ફેલાય છે, પિત્તના તાવનાં લક્ષણો યુક્ત હોય
છે અને બહુજ લાલ હોય છે.

કફનો વિસર્પ હોય તો, ચળવાળો, સ્નિગ્ધ અને કફના તાવના જેવી પીડા-
વાળો હોય છે.

ત્રિદોષનો વિસર્પ હોય તો ઉપર કહેલા ત્રણે દોષનાં લક્ષણો હોય છે.

વાયુપિત્તનો વિસર્પ હોય તો, તાવ, ઉલટી, મૂર્છા, અતિસાર, તરશ, ફેર-ચ
કરી, હાડનું ભાંગવું, મંદાગ્નિ, આંખ્યે અંધારાં, રૂચિનોનાશ, અને આખું અંગ સળ-
ગેલા અંગારાથી વિટાયલું હોય તેમ થાય છે. જે જે ભાગ ઉપર વિસર્પ ફેલાતો હોય
તે તે ઠેકાણે કોયલા જેવો આસમાની, કે ગતા રંગનો થઇ ઝટ સુજી આવે છે અને
દેવતામાંથી બળ્યા હોઇએ તેવો ફોલ્લો-ઝરાળો ઉપડી આવે છે તથા ઘણોજ ઉતાવળે
ફેલાઇ મર્મસ્થાનમાં તુરત પહોંચી જાય છે. પછી તેમાં વાયુની પ્રબળતા થવાથી શ-
રીરમાં પીડા કરે છે. આ વિસર્પથી શુદ્ધિ અને નિદ્રાનો નાશ થઇ જાય છે, વારંવાર
શ્વાસ ચઢે છે. હેડકીઓ આવે છે, બહુજ બેચેનીને લીધે ભોંય કે પથારી ઉપર બેસતાં
સુતાં વા, હરતાં ફરતાં જરાપણ કળ વળતી નથી, પણ વિશેષ કલેશ થાય છે,

---

[1] લીલાં શાક તથા ખિચડી વગેરે પદાર્થોના સેવનથી પણ વિસર્પ થાય છે.

ચરક સંહિતા.

[2] વાયુ તથા પિત્તથી થએલો વિસર્પ અગ્નેય. કફ તથા વાયુથી થએલો ગ્રંથિ અને પિત્ત
તથા કફથી થએલો કર્દમ કહેવાય છે. એઓનાં લક્ષણો ભિન્ન ભિન્ન છે. તથા લોહી લસીકા, ચા-
મડી અને માંસ એ દૂષ્યો થાય છે અને તેઓને વાયુ પિત્ત તથા કફ એ ત્રિદોષો દોષવંત કરેછે.
એટલે વિસર્પોની ઉત્પત્તિમાં એ સાત ધાતુઓ કારણરૂપ છે વિશેષ ખુલાશા માટે માધવનિદાન જુવો.

મન તનને સંતાપ રહેવા છતાંપણ મરણરૂપ અત્યંત નિદ્રા આવે છે-આને **આગ્નેય** વિસર્પ કહે છે.

વાયુકફજનિત વિસર્પ હોય તો, કફના હેતુથી દુષ્ટ થએલા કફથી રોકાયલો અને પોતાના કારણોથી પણ દુષ્ટ થએલો વાયુ કફને બહુ પ્રકારથી ભેદીને જેનું લોહી વધ્યુ હોય તેની ચામડી, શિરાઓ તથા સ્નાયુઓમાં અને માંસમાં રહેલા લોહીને દોષવંત કરીને લાંબા, ગોળ, જાડા, રાતા તથા ખરસઠ ગાંઠાઓની હારને ઉત્પન્ન કરે છે તેમાં આકરી વેદના, તાવ, દમ, ઉધરસ, ઝાડો, શોષ, હેડકી, ઉલટી ભ્રમ, મોહ, વર્ણનો બિગાડ, મૂર્છા, શરીરની ત્રોડ, અને અગ્નિમંદતા વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. આને **ગ્રંથિ** વિસર્પ કહે છે.

પિત્તકફનો વિસર્પ હોય તો, તાવ, સજડપણું, નિદ્રા, ઘેન, માથામાં પીડા, અંગોમાં ગ્લાનિ, સુસ્તિ, ચેનવિના હાથપગ હલાવવા, લવારો, રૂચિહીન, ફેર, મુર્છા, મંદાગ્નિ, હાડનો દુખાવો, તરશ, ઇંદ્રિયોનું ભારે પણું, ઝાડામાં આમનું પડવું અને સ્રોતો-નસોનું કફથી લેપાવું વગેરે વગેરે લક્ષણો થાય છે, આ વિસર્પ પહેલાં આમાશય ઉપર થઇ પછી ચારે તરફ ફેલાય છે; છતાં પીડા થોડી હોય છે, બહુજ રાતા પીળા તથા ધોળા ફોલ્લાઓથી વ્યાપ્ત અને સ્નિગ્ધ, કાળો-લુખા કાળા રંગનો મેલો સોજાવાળો, ભારે ઉંડા પાકવાળો, ઘણી ઉનાશવાળો હોય છે, અડવાથી ભીનાશવાળો જણાય છે, તેમાં ચીરા પડે છે, ચામડીને ગારા-કાદવના રંગ જેવી કાળી કરી માંસને ખેરવી નાખે છે, તેથીજ નસો-સ્નાયુ વગેરે ખુલ્લાં પડે છે અને તેમાંથી મડદા જેવી ગંધ આવતી હોય તેને **કર્દમક** વિસર્પ કહે છે.

ક્ષતથી થએલા આઠમા પ્રકારના વિસર્પનું લક્ષણ.

શસ્ત્રથી ફાડી ખાનારા પ્રાણીઓના નખ-દાંતના વાગવાથી થએલાં આગંતુક ક્ષતથી વાયુ પ્રકોપ પામી લોહી અને પિત્તને નાસુર કે ઘણા વખતના જખમમાં પ્રેરિલાવી વિસર્પને ઉત્પન્ન કરે છે. આ વિસર્પ કળથી જેવા ફોલ્લાઓથી વિંટાયલો કાળા લોહીવાળો હોય છે અને સોજો, સણકા, તાવ તથા બળત્રાથી અત્યંત યુક્ત હોય છે.

વિસર્પના ઉપદ્રવો.

તાવ, અતિસાર, ઉલટી, ચામડીનું ચીરાવું, માંસનું ફાટવું, સુસ્તી, અરૂચિ, અને પાકવું એટલા વિસર્પના ઉપદ્રવો છે.

વિસર્પનું સાધ્યસાધ્યપણું.

ત્રિદોષથી થએલો વિસર્પ અને ક્ષતથી થએલો વિસર્પ અસાધ્ય છે. પિત્તથી થએલો જો કાળાવર્ણવાળો હોય તો અસાધ્ય, વાયુથી, કફથી તથા મેશજેવા રંગ વગરનો પિત્તનો વિસર્પ સાધ્ય છે; તોપણ તે સાધ્ય વિસર્પો મર્મસ્થાનોમાં થયા હોય તો કષ્ટસાધ્ય છે.

વસર્પના ઉપાય.

વિસર્પ વાળાને બળતરા ન કરે તેવા રેચો ઉલટીઓ, લેપો, સિંચનો અને લોહી કઢાવવાની ક્રિયાઓથી આરામ થાય છે, પણ કયાદોષનો વિસર્પ છે તે તરફ પૂર્ણ લક્ષ રાખી ઉપચાર કરે તો યશ મળે છે. **અથવા** રાસ્ના, નીલકમળ, દેવદાર, રતાંજ-

ળી, જેઠીમધ અને કાંસકી એઓને બરાબર લઇ વાટી થી તથા દુધમાં મેળવી લેપ કરે તો વાયુનો વિસર્પ મટે છે. **અથવા** કસેલો, શિંઘોડાં, કમળકાકડી, ગોદરો નામનું ઘાસ શૈવાળ અને કાદવ એઓને વાટી ઘીમાં મેળવી પડઅંતર રાખી ઠંડો લેપ કરે તો પિત્તનો વિસર્પનો મટે છે. **અથવા** ત્રિફળા, પદમક, (કે કમળ ?) વાળો, રીસામણી, કણેર, બરૂનાં મૂળીયાં અને રાતો ધમાસો એઓને પાણી સાથે ઝીણું વાટી લેપ કરે તો કફનો વિસર્પ મટે છે. **અથવા** સરસડીઆની છાલ, તગર, જેઠીમધ, રતાંજળી, એળચી; જટામાંસી હળદર, દારૂહળદર, ઉપલેટ અને વાળો એઓને ઝીણું વાટી ઘીમાં મેળવી લેપ કરે તો, વિસર્પ, કોઢ, તાવ અને સોજો મટી જાય છે–આ **દશાંગ લેપ** કહેવાય છે. **અથવા** કરીઆતું, અરડુસો, કડુ કુકડવેલાના ફળ, ત્રિફળા, રતાંજળી અને લીંબડાની અંતરછાલ એઓનો કવાથ કરી પીવામાં આવે તો વિસર્પ, બળતરા, સોજો, વલુર, વિસ્ફોટક, તરશ અને લટી એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. આ **ભુનિંબાદિકવાથ** કહેવાય છે. **અથવા** કરકચ, સપ્તપર્ણ (એક જાતનો થોર) કલગર (વઢવાડીયા)નું મુળ, થોરનું દુધ, આકડાનું દુધ, ચિત્રામુળ, જળભાંગરો, હળદર, ગોમૂત્ર, અને વછનાગ એ સમસ્ત પદાર્થોથી તેલના વિધિ પ્રમાણે પકાવેલું તેલ તૈયાર થયા પછી જો શરીરે ચોળે તો, વિસર્પ વિસ્ફોટક અને વિચર્ચિકા મટી જાય છે–આ **કરંજ તેલ** કહેવાય છે. **ભાવપ્રકાશ. અથવા** વઠની વડવાઇ; ગુદી, અને કેળનો ગર્ભ એઓને વાટી ધોએલા ઘીમાં મેળવી લેપ કરે તો ગ્રંથી વિસર્પ મટીજાય છે. **અથવા** ૧૦૦ વાર પાણી સાથે મથેલાં ઘીમાં સરસડીઆની છાલનું ણું મેળવી લેપ કરે તો કર્દમક વિસર્પ મટે છે. **અથવા** કોઢ, ફોલ્લા–વિસ્ફોટક અને શીળી માટે જે ઉપાયો છે તેજ ઉપાયો કરવાથી વિસર્પ જલ્દીથી મટી જાય છે. **અથવા** જળો લગાડવી એ અતિ ઉત્તમ છે. **વૈદ્યરહસ્ય.**

વિસર્પ રોગીનાં પથ્યાપથ્ય.

જુના ચોખા, ચણા, મગ, મસુર, ઘઉં, કારેલાં, કેળા, સરગવાની શીંગો, દ્રાક્ષ, દાડિમ, ઘી અને પુષ્ટિ કરનારા પદાર્થો સેવવા યોગ્ય છે, પણ પવન ખાવો શ્રમ–મહેનત, ક્રોધ, તેલ ખાવું તીખા અને ખાટા પદાર્થો સેવવા યોગ્ય નથી.

વિસર્પરોગનો આધિકાર સંપૂર્ણ.

સ્નાયુ-વાળાનો આધિકાર.

વાળાનું નિદાન તથા ચિહ્ન.

ખરાબ ખરાબ પાણીમાં પેસવાથી, કે ન્હાવાથી, ખરાબ પાણી પીવાથી, ખરાબ કસોજા–સળેલા અન્નના ખાવાથી કોપ પામેલો દોષ હાથ તથા પગમાં ફોલ્લા તથા સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે; પછી તો ફોલ્લાઓને ફોડી–ભેદી કરીને તે ક્ષતમાં ઉના માંસોને સુકવી તાંતણા જેવા દોરાને ઉત્પન્ન કરે છે તેને વાળો કહે છે સ્નાયુ–નારૂ વગેરે પણ એનાજ નામ છે. એ દોરો છાશમાં વાટેલા સાથવાની પોટીસ કરીને બાધવાથી ધીરેધીરે

આહાર નીકળે છે તો સોજો મટી જાય છે, પણ જો એ દોરો-વાળો ત્રુટી-કપાઇ જાય તો બહુ સોજો આવે છે, અપાર પીડા થાય છે અને મર્મસ્થાનમાં થયો હોય કે હાડની સંધિમાં થયો હોય તો ખોડ લાવી દેછે-લંગડો બનાવી દેછે. વળી આ રોગ એક ઠેકાણે મટયો કે ફરી બીજે ઠેકાણે નીકળે છે; અર્થાત્ એક માણસને એકીવખતે પાંચ સાત વાળા નીકળે છે અથવા એક પછી એક નીકળે છે. કેટલાક દેશોમાં વાળાનો વિશેષ ઉપદ્રવ હોય છે.

વાળાના ઉપાય.

વિસર્પના જેવા વાળાના ઉપાયો કરવા **અથવા** સ્નેહન, લેપન, સિચંન, સ્વેદન, વગેરે ઉપાયો ઉપયોગમાં લેવા. **અથવા** હીંગને ઠંડા પાણીથી વાટી પીએ તો વાળો મટી જાય છે અને ફરી કદી પણ વાળો નીકળતોજ નથી. **અથવા** ગાયનું ઘી ૩ દિવસ સુધી પીએ તો વાળાનો રોગ મટી જાય [redacted] પણ ઘી પીધા પછી નગોડનો રસ ૩ દિવસ પીએ તો ભયંકર વાળો પણ મટી [redacted]. **અથવા** અતિવિષ, મોથ ભારંગી, સુંઠ, પીપર, અને બેહેડાં એઓનું ચૂર્ણ કરી [redacted]ાણી સાથે પીએ તો વાળાનો રોગ નિશ્ચયપણે મટી જાય છે. **અથવા** સરગવાની જડ અને પાંદડાંને કાંજીના પાણીમાં સિંધાલૂણ સહિત વાટીને વાળા ઉપર બાંધે કે ચોપડે તો વાળો જરૂર મટે છે. **અથવા** કંટોળાં—કંકોડાનાં મૂળીઆંને પાણી સાથે વાટી તેનો લેપ કરે તો જરૂર વાળો નીકળી પડે છે. **ભાવપ્રકાશ. અથવા** ઉપલેટ, સુંઠ, અને સરગવાનું મૂળ એઓનો કલ્ક કરી તેમાં સુંઠ મેળવીને વાળા ઉપર લેપ કરે તો આરામ થાય છે. વા, એ ઔષધોને પી જાય તોપણ વાળો મટી જાય છે. **અથવા** ધંતુરાનાં પાનડાને તેલ ચોપડી ઉના કરી વાળા ઉપર બાંધે અથવા ધંતુરાના પાંનથી સ્વેદન કરી તેલ માલિશ કરે તો વાળો મટી જાય છે. **અથવા** બાવળનાં બીજ કાંજી સાથે વાટી લેપ કરે તો વાળો મટી જાય છે. **અથવા विश्वनाथ ब्राह्मनके पूत सूाकादिकें किये बहुत पाकेफूटे विह्नाकरे विश्वनाथकि आज्ञा फुरे.** આ મંત્રવડે વાળા ઉપર હાથ મૂકી ૭ વાર માર્જન કરે અને ગોળ ખવરાવી દે તો વાળો મટી જાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય અથવા** કબુતરની હઘાર વાટી મધમાં ગોળી કરી ૭ દિવસ સુધી ગળીજાય તો અવસ્ય-નિઃસંદેહપણે વાળો મટીજાય છે. **વૈદ્યકરત્ન** (આ ઉપાય સર્વોત્તમ છે.) **અથવા** સાજીને મધ સાથે ઘુંટી વાળા ઉપર ચોપડે તો નિઃસંદેહપણે વાળો મટીજાય છે. એ મારા અનુભવની વાર્ત્તા છે.[1]

વાળાનો આધિકાર સંપુર્ણ.

વિસ્ફોટકનો આધિકાર.

—::o::—

વિસ્ફોટકનો હેતુ અને સંપ્રાપ્તિ ઉત્પત્તિ.

તીખા, ખાટા, તીક્ષ્ણ, બળતરા કરનારા, ઉંના, લુખા, અને ખારા પદાર્થોના ખાવાથી,

---

૧ મરીગએલા કુતરાનું હાડકું પાણી સાથે ઘસીને ચોપડવાથી ભયંકર વાળાઓનું દરદ પણ શાંત થાય છે, **વૈદ્યવિનોદ** દેડકાને કાજીમાં બાફી વાળા ઉપર તેથી શેક કરેતો વાળાનુ ઉગ્ર દરદ પણ શાંત થાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય.**

અજીર્ણથી, ભોજન કર્યા ઉપર ભોજન કરવાથી તડકામાં ફરવાથી, ટાઢ, તડકો તથા વૃષ્ટિના અતિયોગથી કે અનાયોગથી અથવા તે ઋતુઓના વિપરીતપણાથી વા તે ઋતુઓમાં કહેલાં આહાર વિહારના વિપરીતપણાથી કોપ પામેલા વાયુ આદિ દોષો લોહીને માંસને અને હાડને દોષવંત કરી તાવને ઉત્પન્ન કરી ચામડીમાં સર્વ પ્રકારના ફોલ્લાઓ ઉત્પન્નકરેછે.

વિસ્ફોટકનાં સાધારણ લક્ષણ.

તાવ સહિત લોહી તથા પિત્તથી થએલા અને જાણે દેવતાથી દાઝયાના ફોલ્લા થાય તેવા ફોલ્લાઓ શરીરના એક ભાગમાં કે સમસ્ત અંગમાં થઈ આવે તેને વિસ્ફોટકકહે છે.[1]

આઠે પ્રકારના વિસ્ફોટકનાં લક્ષણો.

માથાનું દુખવું, આકરી પીડા, તાવ, તરશ, સાંધાઓમાં કળતર, અને કાળા રંગના ફોલ્લા હોય તો, **વાયુનો** વિસ્ફોટક જાણવો.

તાવ, બળતરા, વેદના, પાકવું, પરૂનું વેહેવું, તરશ અને ફોલ્લાઓનો રંગ પીળો હોય તો, **પિતનો** વિસ્ફોટક જાણવો.

ઉલટી, અરૂચિ, મોહોડું પાકવું, કઠણુતા, ઓછી વેદના અને અંગમાં ભારેપણું તથા ફોલ્લાઓનો રંગ પાંડુ-ફીકકો ધોળો હોય તો, **કફનો** વિસ્ફોટક જાણવો.

વલુર, બળતરા, તાવ અને ઉલટી હોય તો, **કફપિતનો** વિસ્ફોટક જાણવો.

જે ફોલ્લાઓમાં અતિ આકરી વેદના થતી હોય તો, **વાયુપિતનો** વિસ્ફોટક જાણવો.

વલુર, અંગમાં શુન્યપણું અને ભારેપણું હોય તો, **વાયુકફનો** વિસ્ફોટક જાણવો.

વચમાં નમેલા, અંતમાં ઉંચા, કઠણ, થોડા પાકનારા, બળતરા અને લાલાશ પડતા ફોલ્લાઓ તરશ, મોહ, ઉલટી, મૂર્છા, પીડા, તાવ, લવારો, ધ્રુજારો, અને બેભાન વગેરે ઉપદ્રવોએ યુકત હોય તો, **ત્રિદોષ**-સન્નિપાતનો વિસફોટક જાણવો.

ચણોઠી જેવા રંગવાળા રાતા, પરૂ વહેનારા અને બળતરા કરનારા જો ફોલ્લા હોય તો, **લોહિવિકારનો** વિસ્ફોટક જાણવો. આ વિસ્ફોટક પિત્તને કુપિત કરનારા જે જે કારણો છે તે તે કારણોથી લોહી કુપિત થાય છે અને તેવા કોપેલા લોહીથી આ વિસ્ફોટક થાય છે.

[2]વિસ્ફોટકના ઉપદ્રવો.

તરસ, શ્વાસ, માંસનો સંકોચ,-સડવાપણું, બળતરા, હેડકી, મદ, તાવ, વિસર્પ અને મર્મસ્થાનોમાં પીડા એ વિસ્ફોટકના ઉપદ્રવો છે. તથા મોળ, છાતીમાં વ્યથા, અરૂચિ અને

---

૧ **ભોજ** કહેછે કે-જ્યારે લોહી અને પિત્ત વાયુના સંબંધવાળુ થાય છે ત્યારે શરીરના એક ભાગમાં કે સર્વ ભાગમાં ચામડી ઉપર દેવતાથી દાઝેલા ઝરાળા જેવા ફોલ્લાઓ થાય છે. તેને વિસ્ફોટક સમજવું.

સર્વ શુળોમાં જેમ વાયુ મુખ્ય છે તેમ સર્વ વિસ્ફોટકોમાં લોહિ અને પિત્ત મુખ્યછે તથા તે સાથે વાયુ પણ સંબંધ રાખે છે.

૨ જેવી રીતે શરીરના ઉપર વિસ્ફોટક થાય છે તેવીજ રીતે શરીરની અંદર પણ થાય છે અને તેમાં ભયંકર પીડા તથા તાવ હોય છે-આ વિસ્ફોટક બહાર નીકળે તોજ જીવને કળ વળે છે; પરંતુ કોઇ વખતે બાહાર નીકળે છે અને કોઇ વખતે નીકળતો પણ નથી માટે અનુભવી વઇદોએ તે માટે યોગ્ય કાળજી રાખી વાયુના વિસ્ફોકટ સમાન ઉપાયો કરવા જેથી યશ ધન અને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. **આ. કર્તા.**

અંગમાં કળતર આદિ ઉપદ્રવો પણ વિસ્ફોટકમાં હોય છે, એમ પણ કેટલાક આચાર્યોનું માનવું છે.

વિસ્ફોકટનું સાધ્યાસાધ્ય ચિહ્ન.

એક દોષથી થએલો સાધ્ય, બે દોષોથી થએલો કષ્ટસાધ્ય અને ત્રિદોષથી થએલો તથા ઉપદ્રવો યુક્ત વિસ્ફોટક હોય તો અસાધ્ય અને ભયંકર છે એમ જાણવું.

વિસ્ફોટકના ઉપાય.

રોગીના બળ ઉપર આધાર રાખી લંઘન, વમન, રેચ, અને પથ્ય ભોજન આપવું. અથવા મોટાં પાંચ મૂળ અને ન્હાનાં પાંચ મૂળ (દશમૂળ,) રાસ્ના, દારૂહળદર, વાળો, રાતો ધમાસો, ગળો, ધાણા અને મોથ એઓનો કવાથ કરી પીવાથી વાયુનો વિસ્ફોટક મટી જાય છે. અથવા દ્રાખ, સીવણ, ખજુર, કુકડવેલો, લીંબડાની અંતર છાલ, અરડુસો, કડુ, ડાંગરની ધાણી, અને જવાસા એઓનો કવાથ કરી સાકર (દોષના પ્રમાણ પ્રમાણે) નાખી પીએતો, પિત્તનો વિસ્ફોટક મટી જાય છે. અથવા કરીઆતું, વજ, અરડુસો, ત્રિફળા, ઇંદ્રજવ, કડાયાની છાલ, લીંબડો અને કુકડવેલો એઓનો ઉકાળો કરી (દોષના પ્રમાણે) મધ નાખી પીએ તો કફનો વિસ્ફોટક મટી જાય છે. અથવા કરીઆતું, લીંબડો, જેઠીમધ મોથ, અરડુસો, કુકડવેલો, ખડસલાયોપિત્તપાપડો, વાળો, ત્રિફળા, અને ઇંદ્રજવ આ બાર વસ્તુઓનો ઉકાળો–કવાથ કરી પીએ તો સમસ્ત પ્રકારના વિસ્ફોટકો મટી જાય છે. આ **દ્વાદશાંગકવાથ** કહેવાય છે અથવા ઇંદ્રજવને ચોખાના ધોવણ સાથે વાટી લેપ કરે તો વિસ્ફોટેક મટી જાય છે. અથવા ગળો, કડવાં પરવળ (કે કુકડવેલો) કરીયાતું, અરડુસો, લીંબડો, ખડસલીયો પિત્તપાપડો, ખેર અને મોથ એઓનો કવાથ કરી પીએ તો વિસ્ફોટક અને વિસ્ફોટકનો તાવ મટી જાય છે. અથવા રતાંજળી નાગકેસર ધોળી ઉપલસરી. તાંદળજો, સરસઠીઆની છાંલ અને ચંપેલીનાં જાઈનાં પાન એઓનો લેપ કરવાથી વિસ્ફોટકની બળતરા મટી જાય છે. અથવા કમળ, ચંદન, લોદર, વાળો અને બન્ને જાતની ઉપલસરી એઓને પાણી સાથે વાટી લેપ કરે કરે તો વિસ્ફોટકની બળતરા મટી જાય છે. અથવા જીયા પોતાની મીંજને પાણીમાં ઘસી લેપ કરે તો કાળા ઝેરી ફોલ્લા, તથા બાંબલાઇ ગળાની ગાંઠ, કર્ણમૂળ–કાનના મૂળની ગાંઠ, અને રાતા ફોલ્લા વગેરેનો નાશ કરે છે. **ભાવપ્રકાશ અથવા** દશાંગલેપ તથા કિશોર ગુગળ પણ વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે.

વિસ્ફોટક રોગીનાં પથ્યાપથ્ય.

જુના સાઠીચોખા, જવ, મગ, મસુર અને તુવર તથા હલકાં પથ્ય ભોજન આપવાં હિત કરે છે, પણ તીખા, ખાટા, કડવા, ગરમ, ઘણા ખારા, અને કસાયલા પદાર્થો આપવા નુકશાન કરતા છે, માટે પથ્ય પળાવવું.

વિસ્ફોટકનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

[1]ફિરંગરોગનો અધિકાર.

ફિરંગનું નિદાન.

અત્યંત ગરમીવાળી સ્ત્રીઓનો સંગ કરવાથી અથવા એવી સ્ત્રીઓ સાથે જેણે સંગ કર્યો હોય અને તે જે ઠેકાણે પેસાબ કરે ત્યાં પેસાબ કરવાથી અથવા એવાં મનુષ્યો સાથે ખાવા પીવા વગેરેનો સંસર્ગ રાખવાથી, વાયુનો કોપ થઇ ફિરંગ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. અથવા જે પુરૂષ ક્ષીણ હોય અને વારંવાર મૈથુન કરે તેથી કેવળ ક્ષીણ થઇ વીર્યના બંધેજ રહિત થવાથી વાયુની વિવિધ પ્રકારની વેદનાઓ થાય છે ત્યારે વાયુ પિત્ત તથા કફ કોપવંત થઇ આગંતુક ફિરંગવાયુને પ્રકટ કરે છે.

ફિરંગરોગનું સ્વરૂપ.

ફિરંગવાયુ ત્રણ પ્રકારનો છે એટલે એક શરીરની નસોમાં પ્રવેશ કરી જનારો, બીજો શરીરના ઉપર રહેનારો અને ત્રીજો શરીરની અંદર અને બાહાર એમ બન્ને ઠેકાણે રહેનારો છે. તેનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે.

શરીરની બાહારની ચામડીમાં થનારો, અર્થાત્ ઇંદ્રી ઉપર ફોલ્લી થાય અને ફાટે છે તથા પીડા કમતી હોય છે તે સુખસાધ્ય છે, જેથી ઉપાય કરવા વડે મટે છે.

શરીરની અંદર નસોમાં પેઠેલો ફિરંગવાયુ હોય તેમાં પીડા વિશેષ થાય છે અને સોજો આવે છે. આમાં આમવાતના જેવી વ્યથા થાય છે. આ કષ્ટસાધ્ય છે.

શરીરની અંદર અને બાહાર થનારો ફિરંગવાયુ તથા લાંબા વખત સુધી રહેનારો અસાધ્ય છે.

ફિરંગવાયુના ઉપદ્રવો.

કૃશપણું, બળનો ક્ષય, નાકનું પાતળું પડવું કે બેસીજવું, અગ્નિની મંદતા, માંસ લોહીની અછત અને હાડશોષ તથા વાંકાપણું થવું એ ફિરંગના ઉપદ્રવો છે.

[2]ફિરંગના ઉપાય.

રસ કપૂર ૪ રતીભાર લઇ ઘહુંની કણકના વચમાં મુકી ગોળીવાળી તે ઉપર લવીંગનું ચુર્ણ ચઢાવી દાંતે ન લાગવા દેતાં અદ્ધરથી વાસી પાણી સાથે ગળીજવી અને તે ઉપર કાથાચુના વિનાનું નાગરવેલનું પાન ચાવવું તથા ખારૂં, ખાટુ ખાવું નહીં, ખેદ કરવોનહીં, તડકામાં કે તાપમાં રહેવુંનહીં, થાક લાગે તેવું કામ કરવુંનહીં, ક્રોધ કરવો

૧ જ્યારથી આ ખંડમાં પોર્ટુગીજ–ફિરંગી લોકોનું આવવુ થયું ત્યારથી તેમના સંસર્ગથી થતો ફિરંગ રોગનો અહીંયાં ફેલાવો થયો છે, તથા પોર્ટુગીજની સ્ત્રીઓના સંસર્ગથી સંગમથી વિશેષે કરીને આ રોગ થાય છે, તેથી તેને ફિરંગ રોગ કહે છે. આ રોગ ઉપદંશ–ચાંદીનો ભેદ છે, ફિરગ ગંધથી થનારો છે, જેમ યુરોપખંડીઓના આવવાથી અહિયાં ટાઇફાઇડ ફીવર વગેરે યુરોપના રોગો દાખલ થયા છે તેમજ આ ફિરંગીઓના પ્રચારથી ફિરંગ રોગ પ્રસર્યો છે. આ રોગ આગંતુક છે અને પાછળથી તેમાં દોશોનો સંબંધ થાય છે માટે દોશોના લક્ષણો ઉપરથી કયા દોષનો છે તે ઓળખી લેવો.

૨ ફિરંગ વાયુની દવા કરતાં પહેલાં જુલાબાદિ ક્રિયાઓ કરી અન્ય ઉપચાર કરવા અને શુદ્ધ કરેલો રસકપૂર લેવો, પણ તે દાંતે અડવાથી અથવા આહાર વિહારમાં ગડબડ કરવાથી માઠુ પરીણામ આવે છે માટે ખાનારે અને ખવરાવનારે બહુ સાવધ રહેવું.

નહીં, પંથ અને મૈથુન એટલાંવાનાં કરે નહીં તો મૂળમાંથી ફિરંગ રોગ અવશ્ય જાય છે. આ પ્રમાણે બે દિવસ ગોળી ખાવી પણ કીરી બમણી કે ત્રમણી પાળવી યોગ્ય છે. **અથવા** પારો ૨૪ રતી, કાથો ૨૪ રતી, અકલકરો ૪૮ રતી અને મધ ૭૨ રતીભાર લઇ એ સર્વને ખરલમાં નાખી સારી પેઠે ઘુંટી તેની સાત ગોળીઓવાળી પ્રભાતે પાણી સાથે ૭ દિવસ સુધી ૭ ગોળી ખાવી અને પરેહજી પાળવી, જેથી ફિરંગવાયુ મટી જાય છે આ **સપ્તશાળી ગુટી** કહેવાય છે. **અથવા** શુદ્ધપારો ૧ તોલો, શુદ્ધગંધક ૧ તોલો, અને ચોખા ૧ તોલો લઇ એઓની કાજળ કરી તેનાં સાત પડીકાં વાળવાં અને તેમાંથી નિત્ય ૧ પડિકામાંથી દવા તાજા અંગારા ઉપર નાખી યુક્તિ સાથે ઇંદ્રિને ધુણી[1] આપે તો ફિરંગરોગ મટે છે. **અથવા** ૨૪ રતીભાર પારો લઇ તેને પીળા ફૂલવાળી કાંસકીના પાંદડાંના રસ સાથે હથેળીમાં નાખી જ્યાં સુધી પારો ન દેખાય ત્યાં સુધી બન્ને હથેળીઓ ઘસવી. પછી બન્ને હાથોને અગ્નિથી શેકવા. આ પ્રમાણે ૭ દિવસ કરે અને ખારા ખાટા પદાર્થોનો ત્યાગ કરે તો ફિરંગવાયુ મટી જાય છે. **અથવા** લીંબડાનાં પાંદડાંઓનું ચુર્ણ કરી તે ચુર્ણના આઠમા ભાગે હરડેનું તથા તેટલુંજ આમળાંનું ચુર્ણ અને સોળમા ભાગે હળદરનું ચુર્ણ નાખી તેમાંથી ૨૪ ચણોઠીભાર રોજ પાણી સાથે સેવન કરે તો બાહાર તથા અંદરનો ફિરંગ નાશ થાય છે. **અથવા** ચોપચીનું ચુર્ણ ૨૪ ચણોઠીભાર લઇ મધમાં કાલવીને સેવન કરે અને મીઠું—લુણ[2] ન ખાય તો ફિરંગ રોગ મટે છે. **અથવા** શુદ્ધ પારો તોલો ૧ શુદ્ધ ગંધક તોલો ૧, અને કાથો તોલો ૧ લઈ તેઓની કાજળ કરી પછી હળદર, નાગકેસર, ન્હાની એળચી, મ્હોટી એળચી, જીરૂં, શાહજીરૂં, અજમો, સુખડ, રતાંજળી, પીપર, વંશલોચન, જટામાંસી અને તમાલપત્ર એ સર્વનું ૦ાા તોલાભાર ચુર્ણ કરી કાજળ ભેગું વાટી તેને આઠ તોલાભાર મધમાં ઘુંટી પછી આઠ તોલાભાર ઘીમાં વાટી ઝીણું થએ તેમાંથી ૦ાા તોલાભાર સેવન કરે તો, ફિરંગવાયુની ચાંદી અવશ્ય મટે છે. તથા તે વિના બીજાં ઘણા વખતનાં થએલાં ગડ ગુંબડા પણ મટી જાય છે, અને મ્હોં આવતું નથી. આ પ્રમાણે ૨૧ દિવસ કરવું અને ખારા ખાટા તેલ વગેરે સર્વપ્રકારની કીરી પાળવી. **ભાવપ્રકાશ** **અથવા** ઘૃતપાન, વિરેચન તથા લોહી કઢાવવાથી ફિરંગ મટે છે. **અથવા** પારો, હિંગળોક, મોરથુથુ, હીરાકસી અને ગંધક આ સર્વ શુદ્ધ કરેલાં સમાન ભાગે લઇ પાણી સાથે ઘુંટી ચાંદી ઉપર ચોપડે અગર એ સર્વનું ઝીણું ચુર્ણ કરી ચાંદી ઉપર ભભરાવે તો ફિરંગનો નાશ થાયછે—આ **સુતકાદિ લેપ** કહેવાયછે. **અથવા** ૧૦૧ વાર પાણીથી મથેલું માંખણ લઈ તેમાં મોરથુથુ, મીણ, કપિલો, બેરજો, સિંદુર, સુરોખાર અને બોદારશીંગ એ પ્રત્યેક પદાર્થ એક એક તોલાભાર લઇ પીતળના વાસણમાં નાખી અગ્નિ ઉપર રાખી પકાવી એકજીવ થએ નીચે ઉતારી હથેળીથી મથી નાખી ધોળા લુગડા ઉપર લગાડી—ચાતી કરી મુકે તો ઘા, ઉપદંશ, શુકદોષ, ફિરંગદોષ, શસ્ત્રનો ઘા, દાં-

---

૧ ધુણી લેતી વખતે જાડું લુગડું ઓઢી ચારે તરફ ઢાંકી પવન ન આવે તેવી જગ્યાએ બેસી ગળા સુધી લુગડું ઢાંકી મોહોડું ખુલ્લું રાખી ધુણી લેવી. જો મોહોડે ધુણી લાગે તો મ્હોં આવી જાય છે માટે મોહોડે ધુણી ન આવે તેમ ગોઠવણ રાખી ધુણી લેવી.

૨ મીઠું ન ખાવાથી તુરત આરામ થાય છે: કદાચ મીઠા વિના અનાજ ઉપર અસારૂં થાય તો તેના બદલામાં સિંધાલૂણ ખાવું તો હરકત નથી.

તનો કે નખનો ઘા અને દાઝેલાની ચાંદી એ સઘળા પ્રકારના વ્રણો તુરત નાશ પામે છે. **વિદ્યાપતિ** કહે છે કે આ પ્રયોગ ખાસ મારો અનુભવેલો છે. **અથવા** સિંદુર નવટાંક અને અને ગાયનું ઘી શેર ૧ લઇ બન્નેને ભેગાં મથી શરીરે ચોળી કોદરાના પરાળમાં શરીર લપેટી રાખે અને દુધ ભાતજ ખાય તો વ્રણ, વિસ્ફોટક અને ફિરંગ વાયુ વગેરે પોતાની મેળેજ સાફ થઇ સુકાઇ જાય છે એમ **ગોપાળ** નામના વૈદ્યના અનુ ભવેલા પ્રયોગ માટે **વૈદ્યરહસ્યનો કર્ત્તા વિદ્યાપતિ** ખાત્રી આપે છે. **અથવા** પારો અને સીસું એ બન્ને શુદ્ધ કરેલાં તથા ઘહુંનું થુલું, આંબળીના ફળ (કચુકા), લીંબડાનાં પાન અને ઘરમાંનો ધુંસ એ સર્વને સમાન લઇ લીંબુના રસમાં સારી પેઠે ખરલ કરી ૮ માસા ભારની ગોળીઓ કરવી. તેમાંથી એક ગોળી ખેરના અંગારા ઉપર મુકી શરીરે સારી પેઠે લુગડું ઢાંકી ધુણી લે તો ૭ દિવસમાં સર્વ પ્રકારના વિસ્ફોટક–ચાંદી વગેરે નાશ થાય છે, પણ ૨૧ દિવસ સુધી ફકત દુધ ભાતનુંજ સેવન કરવું. **અથવા** ત્રિફળા, ખેરસાર અને જાઇનાં પાન એઓને બરાબર લઇ કાઢો કરી કોગળા કરે તો (કદાચ ધુણી લેવાથી) મ્હોં આવી ગયું હોય તો તે મટી જાય છે. **અથવા** કલૈજી તથા બોદારશીંગ, એ બન્ને ત્રણ ત્રણ ટાંક ભાર લઈ એ બેથી દોઢો જુનો ગોળ લેવો. એઓને વાટી ચૂર્ણ કરી ગોળમાં મેળવી ગોળીઓ ૧૫ કરી પ્રભાત કાળે અને સંધ્યા કાળે એક એક ગોળી સેવન કરવી. એમ સાત દિવસ સેવન કરે અને તે ઉપર ફકત ઘહુંની રોટલી ઘીથી ચોપડીને ખાય તો ફિરંગ વાયુ મટી જાય છે અને તેના સર્વ ઉપદ્રવો પણ નાશ પામે છે. આ પ્રયોગ સમાન અન્ય ફિરંગને મટાડવા સબળ પ્રયોગ નથી; પરંતુ આ પ્રયોગ એવો ખરાબ છે કે જો જરાપણ કુપથ્ય કરવામાં આવે તો મ્હોં આવી જાય છે અને ઘણું દુઃખ આપે છે માટે પથ્યપાળવા પૂર્ણ કાળજી રાખવી. આ પ્રયોગ મારો (વિદ્યાપતિનો) અનુભવેલો છે. આ **ફિરંગગજકેસરી રસ** કહેવાય છે. **અથવા** હિંગળોક માસા ૬, ટંકણ માસા ૧૦, અકલકરો માસા ૧૦ અને મીણ માસા ૧૦ મીણ સિવાય સર્વને ઘુંટી મીણ મેળવી ગોળીઓ બોરના ઠળીઆ જેવડી વાળવી, તેમાંથી દરરોજ ૧ ગોળી બાવળના અંગારા ઉપર મુકી ચાંદીને કે શરીરને (ધુણી લેવાની રીત પ્રમાણે) ધુણી આપે અને ગાયના ઘીમાં તળેલી મીઠા વગરની ઘહુંની રોટલી ખાય તથા રાત્રે પાન બીડું ચાવે તો અર્થાત્ ૧૪ દિવસ આ પ્રમાણે પ્રયોગ કરે તો ફિરંગ રોગ અવશ્ય મટી જાય છે. **અથવા** સરગવાની છાલ, બકાયણ લીંબડાની છાલ, છીણીના મૂળની છાલ, લીંબડાની અંતર છાલ, જળ ભાંગરો, સરપંખો, ભોંરીંગણી, કચનારની છાલ, એ સઘળાંની છાલ બરાબર લઇ સુકવી તેઓનો અષ્ટાવશેષ કવાથ કરી ૪ તોલાભાર નિરંતર કાળાં મરીના ચૂર્ણના અનુપાન સાથે સેવન કરે તો ૭ દિવસમાં અંતર્ગત ફિરંગ વાયુનો પણ નાશ કરે છે. **અથવા** હિંગળોક ટાંક ૧, મણશીલ ટાંક ૧, અને જવનું ચૂર્ણ ટાંક ૧૨ લઇ સઘળાંને પાણી સાથે વાટી બોરના જેવડી ગોળીઓ વાળી તેમાંથી ૧ ગોળી બોરડીના મૂળના અગ્નિ ઉપર મુકી પ્રભાત સમય તથા સંધ્યા સમય પવન રહિત સ્થાનમાં બેસી વસ્ત્ર ઓઢી ગુદા દ્વારે ધુણી લે તો ફિરંગવાયુ, અને વાયુ અવશ્ય મટી જાય છે. પણ ૭ તથા ૧૪ દિવસ સુધી લાગટ આ પ્રયોગ કરવા.

જો રસકપૂર પારા કે હિંગળોકના સેવનથી-ધુણીથી મ્હોં આવીગયું હોય તો વડ, ઊમરો, પીપર, પીપળો અને પારસ પીપળો એ પાંચ વૃક્ષની છાલનો કવાથ કરી કોગળા કરવા જેથી મ્હોં આવી ગએલું હોય તે મટી જાય છે. અથવા જીરૂં ૨ તોલા, અને ખેરસાર ૧ તોલો, એ બંનેને પાણીમાં વાટી મોહોડામાં ચોપડે કે કોગળા કરે તો મુખપાક મટે છે.

ફિરંગરોગનાં પથ્યાપથ્ય.

મીઠા વગરનું ભોજન, હલકું ભોજન, સુંદર પવન, નિર્મળ કુવાનું પાણી, રમણિક સ્થાન અને સુંદર વાર્ત્તાલાપ સદા હિતકારી છે. અને ખટાશ, તેલ, મીઠું તીખા પદાર્થો, હિંગ, ગરમ વસ્તુ, ગોળ, દુધ, દહી, વંત્યાક, મહેનત અને ખરાબ હવા એ સદા અહિતકારક છે.

ફિરંગરોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

મસૂરિકાનો અધિકાર.

મસૂરિકા થવાનાં મૂળ કારણ અને સંપ્રાપ્તિ-ઉત્પત્તિ.

તીખા, ખાટા, ખારા તથા જવખાર વગેરે ખારો અને વિરોધિ પદાર્થોના ખાવાથી, ઘણું દાબીને જમવાથી, ઝાલર, બટાટા વગેરે શાકોના ઘણા ખાવાથી, ઝેરી કુલ વગેરેના સંસર્ગથી, દુષ્ટ પવનના સ્પર્શથી, ખરાબ પાણીના પીવાથી અને રાહુ તથા શનિશ્વરાદિ કુર ગ્રહોની દેશ ઉપર દૃષ્ટિ પડવાથી શરીરમાં દુષ્ટ થએલા લોહીની સાથે મળી મસૂરના જેવા આકારવાળી ફોલ્લીઓ દોષોથી ઉત્પન્ન થાય છે તેને મસૂરિકા રોગ કહે છે.

મસૂરિકાનું પૂર્વરૂપ.

જ્યારે મસૂરિકા થવાની હોય ત્યારે પહેલાં તાવ આવે છે, ચળ આવે છે. અંગો કળ્યા કરે, કોઇ પદાર્થ ઉપર પ્રીતિ નહીં, ભ્રમ થાય, ચામડીમાં સોજો, વર્ણનું વિપરીતપણું અને આંખ્યો લાલ થાય છે.

ચૌદ પ્રકારની મસૂરિકાનાં ક્રમવાર લક્ષણો.

વાયુની મસૂરિકા હોય તો, કાળી, રાતી, આકરી વેદનાવાળી, કઠણ અને લાંબા વખતે પાકનારી ફોલ્લીઓ થાય છે.

પિત્તની મસૂરિકા હોય તો, સાંધાઓનું, હાડકાંઓનું, તથા પર્વોનું ફાટવું, ઉધરસ, કંપારો, સર્વ પદાર્થ ઉપર અરૂચિ, ભ્રમ, તાળવું હોઠ તથા જીભ સુકાય, તરશનો વધારો અને ફોલ્લીઓ રાતી, પીળી, ધોળી બળતરાવાળી, તીવ્ર વેદનાવાળી તથા તુરત પાકનારી થાય છે.

કફની મસૂરિકા હોય તો, ધોળી, ચીકણી, અત્યંત જાડી, વલુરવાળી થોડી પીડાવાળી અને બહુ વખતે પાકનારી ફોલ્લીઓ થાય છે.

ત્રણેદોષની મસૂરિકા હોય તો, ઝાડો થયા કરે, શરીરમાં કળતર, બળતરા, તરશ, અરૂચિ, મુખપાક, આંખ્યોનો દુખાવો, અને અપાર ભયંકર તાવનું આવવું થાય છે. તથા તેમાં સમસ્ત પિત્ત પ્રકોપના વિકારો થાય છે.

રસધાતુમાં રહેલી મસૂરિકા હોય તો, થોડા દોષવાળી, પાણીના પરપોટા જેવી અને ફુટયા પછી પાણી જેવું પરૂ વહે તેવી ફોલ્લીઓ થાય છે.

લોહીમાં રહેલી મસૂરિકા હોય તો, રાતા આકારની, તુરત પાકનારી, પાતળી ચામડીવાળી, ફુટયા પછી લોહી વેહેવાવાળી ફોલ્લીઓ થાય છે. આ મસૂરિકા અત્યંત દુષ્ટ લોહીવાળી નહોય તો સાધ્ય છે અને અત્યંત દુષ્ટ લોહીવાળી હોય તો કષ્ટ સાધ્ય છે.

માંસમાં રહેલી મસૂરિકા હોય તો, કઠણ ચીકણી, બહુ વખતે પાકનારી, પાતળી ચામડીવાળી અને ગાત્રોમાં શુળ, હમેશાં વલુર મૂર્છા તથા તરશ સહિત ફોલ્લીઓ થાયછે.

મેદમાં રહેલી મસુરિકા હોયતો, ચકરડા જેવા આકારની, કુંણી કાંઇક ઉંચી, જાડી, ચીકણી, પીડાવાળી, ઘોર તાવ તથા બેશુદ્ધિ, અને અણુગમા સહિત ફોલ્લીઓ થાય છે. આ મસૂરીકાવાળો ભાગ્યેજ બચે છે.

હાડમાં તથા **મજ્જામાં** રહેલી મસૂરિકા હોય તો, ન્હાની. શરીરના સમાન રંગવાળી, લુખી, ચપટી, સ્હેજ ઉંચી તથા બહુજ મોહથી વેદનાથી અને અણુગમાથી સહિત, ભમરાઓ વીંધી નાખે તેવા છિદ્ર કરનારી અને મર્મસ્થાનોને ભેદતી તુરત પ્રાણુની હાણુ કરનારી ફોલ્લીઓ થાય છે.

વીર્યમાં રહેલી મસૂરિકા હોય તો, પાકે નહીં પણુ પાકેલા જેવી જણાય, ચીકણી, કુણી, અપાર વેદનાવાળી, અને સ્તબ્ધપણા યુક્ત તથા અણુગમો, મોહ, બળતરા અને ઉન્માદ સહિત ફોલ્લીઓ થાય છે. આ મસૂરિકાવાળો રોગી જીવતોજ નથી.

ચામડીમાં રહેલી મસૂરિકા હોય તો, અણુગમો, અરૂચિ, ઘેન અને લવારા યુક્ત ફોલ્લીઓ થાય છે—આ કષ્ટસાધ્ય છે.

રૂવાડાં સુધી પહોંચેલી મસુરિકા હોય તો, પ્રથમ તાવ આવે તથા રૂંવાડાં ઉભાં થઇ આવે એવી રૂંવાડાંઓના ખાડાઓ બરોબર ઉંચી, રતાશ, ઉધરસ અને અરૂચિવાળી ફોલ્લીઓ થાય છે. આ ફોલ્લીઓ કફ તથા પિત્તથી થનારી છે.

મસૂરિકાઓનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

રસ તથા લોહીમાં રહેલી, પિત્તની કફપિત્તની મસૂરિકા સુખસાધ્ય છે, જેથી ઉપાય ઉપાય વગર પણ શાંત થાય છે, પરંતુ વાયુની. વાયુપિત્તની, અને વાયુકફની મસૂરિકા કષ્ટ સાધ્ય છે માટે બરોબર કાળજી સાથે ઉપાયો કરવા. અને ત્રિદોષની મસુરિકા અસાધ્ય માટે ઉપાયો કરવા યોગ્ય નથી. અથવા પરવાળા જેવા રંગની, જાંબુ જેવા રંગની, લોઢાની ગોળીઓના જેવા રંગવાળી અને અલસીના ફુલના જેવી કેટલીક ફોલ્લીઓ હોય, તેવા અનેક વર્ણવાળી ફોલ્લીઓ પણ અસાધ્ય છે તથા લવારો અણુગમો, મૂર્છા તરસ, હેડકી, પ્રમેહ, ઉધરસ, ભયંકર તાવ. અતિનિદ્રા, દુર્ગંધતા, મ્હોં—નાક તથા આં-

ખમાંથી લોહીનું પડવું, કંઠમાં ઘરઘરાટ અને દારૂણ શ્વાસ એટલા ઉપદ્રવો જોવામાં આવે તો તે મસૂરિકાવાળો રોગી યમલોકનો નિવાસી જાણવો.

મસુરિકાના ઉપાય.

મસુરિકા–શીતળાના આરંભમાં સફેદ ચંદનના કલ્કમાં હાડીઆકરસણનો રસ મેળવી પીએ તો શીતળા–બળીઆ રમચી નીકળે છે. **અથવા** એકલી હાડીઆકરસણનોજ રસ પીવાથી પણ તેટલોજ ફાયદો કરે છે. **અથવા** દશમૂળ, રારના, આમળાં, વાળો, ધમાસો, ગળો, ધાણા, અને મોથ એઓને વાટીને પીએ તો, વાયુની મસૂરિકા મટે છે. **અથવા** મજીઠ, વડનીછાલ, મોટી પીપરની છાલ સરસડીઆની છાલ, અને ઉંબરાની છાલ એઓને વાટીને તેનો ચોમેર લેપ કરવાથી વાયુની મસુરિકા મટે છે. **અથવા** જેઠીમધ, દ્રાખ, શેલડીનાં મૂળ અને દાડિમ એઓને વાટી તેમાં ગોળ મેળવી પીએ તો વાયુનો પ્રકોપ ન થતાં તુરત પાકી જાય છે. **અથવા** કુકડવેલાના મૂળીઆંનો ઉકાળો **અથવા** તેમાં શેલડીના મુળીઆંનો સ્વરસ નાખી પીએ તો પિત્તની મસુરિકા મટે છે, **અથવા** લીંબડાની અંતર છાલ, ધાસીઓ પિત્તપાપડો, કાળીપાડ, કડવાં પરવળ, સુખડ, રતાંજલિ, વાળો, કડુ, આમળાં, અરડુસો અને રાતો ધમાસો એઓને વાટી તેમાં સાકર નાખીને ઠંડુજ રાખી પીવામાં આવે તો પિત્તની મસૂરિકા બળતરા, પિત્તનો તાવ, પિત્તનાં વ્રણ અને પિતનો વિસર્પ પણ મટી જાય છે. **અથવા** લોહી કાઢવાથી લોહીના દોષની મસુરિકા મટે છે. **અથવા** અરડુસો મોથ, કરીઆતું, ઇંદ્રજવ, જવાસો, કડવાં તુરીયાં (કુકડવેલો), અને લીંબડાની અંતરછાલ એઓનો કવાથ થંડો થયા પછી દોષના પ્રમાણમાં તેમાં મધ નાખી પીએ તો કફની મસૂરિકા મટી જાય છે. **અથવા** લીંબડો, ધાસીયોપિત્તપાપડો, કાળીપાઠ, કડવાં તુરીયાં, સુખડ રતાંજલિ, વાળો, આંબળાં, અરડુસો અને રાતો ધમાસો એઓનો કવાથ કરી તેમાં સાકર નાખી પીએ તો સમસ્ત પ્રકારની મસુરિકાઓ, તાવ તથા વિસર્પ મુક્ત હોય, તદપિ નાશ થઇ જાય છે. **અથવા** આંબળાં અને જેઠીમધ એઓનો કવાથ કરી તેમાં મધ નાખી કોગળા કરવાથી મ્હોંમાં કે ગળામાં મસુરકાના લીધે વ્રણ પડયા હોય તે મટી જાય છે. **અથવા** થેગ અને જેઠીમધ એઓના પાણીથી આંખ્યો સિંચન કરેતો મસૂરિકામાં ચ્હોંટીજતી કે ખરાબ થતી આંખ્યો સારી થાય છે. **અથવા** જેઠીમધ, ત્રિફળા, મોરવેલ, દારૂહળદરની છાલ, નીલકમળ, વાળો, લોદર અને મજીઠ એઓને વાટી આંખ ઉપર ચોપડે કે એઓનું પાણી કરી આંખ્યોમાં ટીપાં નાખે તો આંખમાં થએલી મસૂરિકા નાશ થઇ જાય છે અને પાથી કદી પણ વ્યથા થતી નથી. **અથવા** ગુંદીની છાલને વાટી આંખ્યોની ઉપર જાડો લેપ કરે તો, આંખ્યોમાં મસુરિકાની પીડા થતી હોય તો મટી જાય છે. **અથવા** પાંચ ક્ષીરવૃક્ષોની છાલનો ભૂકો પાકેલી લીલી જણાતી મસૂરિકા ઉપર ભભરાવવો અને રાખ અથવા અડાયા છાણનો ભૂકો ભભરાવવો, જેથી મસૂરિકા મટી જાય છે. **ભાવપ્રકાશ.**

મસુરિકાનો અધિકાર સંપુર્ણ.

મસુરિકાના ભેદરૂપ શીતળાનો અધીકાર.

શીતળાનું સ્વરૂપ.

શીતળા નીકળવા પહેલાં ૩ દીવસ તાવ આવે છે, વિષમ વેદના કયારેક થોડી અને કયારેક ઘણી જણાય છે, કયારેક ટાઢ અને કયારેક ગરમી જણાય છે, પણ તેનો કશો ચોકસ નિયમ હોતો નથી. પછી મસૂરિકાના આકારે ફોલ્લીઓ નીકળે અને મોટી થાય છે. તાવ આવ્યા પછી ત્રીજે દિવસે ફોલ્લીઓ નીકળવા માંડે છે તે સાતમા દિવસ સુધી નીકળતીજ જાય છે અને તે પછી નમવા લાગે છે તેને શીતળા-માતા-બળીઆ-કાકા-બોદરી-ભેરી-અચપડાવી વગેરે વગેરે નામોવાળી કહે છે, એ શીતળા ૭ પ્રકારનીછે.

પેહેલા પ્રકારની શીતળાનું સ્વરૂપ.

મસૂરિકામાં જો શીતળા દેવીનું દબાણ થયું હોયતો તે શીતળા કહેવાય છે. આ શીતળામાં ભૂતના પ્રવેશથી થએલા વિષમજ્વર જેવો તાવ આવે છે. પેહેલાં તાવ આવીને પછી મોટા ફોલ્લાઓ નીકળે તે મોટી શીતળા કહેવાય છે. આ શીતળા પેહેલા સાત દિવસે નીકળે છે, બીજા સાત દિવસે ભરાય છે અને ત્રીજા સાત દિવસે સુકાઈ જાય છે અને પોતાની મેળેજ ખરી પડે છે. એઓમાં કોઈ શીતળા પાકીને ફુટે છે તથા પરૂ આવે છે; જો એમ થાય તો તેના ઉપર અડાયા છાણાની રાખ ભભરાવવી; અને લીંબડાના સારાં પાંદડાંવાળી ડાળીથી માખીઓ ઉડાડવી. તાવ હોય છતાં પણ ટાઢું પાણીજ પાવું, પણ ઉનું પાણી પાવું નહીં. શીતળાવાળા માણસને પવિત્ર રમણિક એકાંત અને ઠંડકવાળા સ્થાનમાં રાખવો, એ માણસને કોઇ અપવિત્ર માણસનો પડછાયો કે સ્પર્શ ન થાય તેમ કરવું, તેમ તેની પાસે બહુજણે જવું પણ નહીં. શીતળાદેવીનું પૂજન કરવું અને ઔષધોપચાર કરવા નહિં; જોકે આ વિષયમાં પૂર્વાચાર્યોના બે મત પડેલા છે એટલે કેટલાએક કહે છે કે ઔષધો ન કરવાં અને કેટલા એક કહે છે કે અવશ્ય ઔષધ કરવાં માટે જેમ લોક રૂઢીને યોગ્ય જણાય તેમ કરવું.

શીતળાના ઉપાય.

લીંબોળીઓની મીંજ, બેહેડાની મીંજ અને હળદર એઓને ઠંડા પાણી સાથે ઝીણાં વાટીને પીએ તો શીતળાના પીડાકારી વિકારો કદિપણ થતા નથી. અથવા તાવ આવવાની શરૂવાતમાં શીતળાનાં સ્હેજ ચિહ્ન જણાય કે કેળના થાંભલાના પાણી સાથે અથવા સુખડના, અરડૂસાના, જેઠીમધના કે ચંબેલીના પાંદડાના રસની સાથે મધ પીએ તો શીતળાના વિકારો પ્રાપ્ત થતા નથી. અથવા શીતળાવાળાને સઘળી શીતળ ક્રિયાઓ કરવી. મંત્રાદિકથી ભૂતાદિકને ટાળવારૂપ રક્ષણ પણ કરવું. તે ઘરની અંદર ચારેકોર લીંબડાનાં પાંદડાં બાંધવાં અને તે ઘરમાં ઉચ્છિષ્ટ-અભડાયલ ગળીના લુગડાવાળા કે નીચ મલિન જનને જવા દેવા નહીં. અથવા રતાંજલી, અરડૂસો, મોથ, ગળો અને દ્રાખ એઓનો હિમ (તરંગ ૧ લાના પૃષ્ટ ૭ મામાં જુવો.) કરીને પીવો, જેથી તાવ જાય છે. અથવા જપ, હોમ, બલિદાન, મંગલિક વચનો, પૂજન, બ્રહ્મભોજન, ગાય,

બ્રાહ્મણ, સદાશીવ, જગદંબા એઓનાં શ્રદ્ધાપૂર્વક અર્ચનોથી શીતળાને શાંત કરવી. **અથવા** પવિત્ર બ્રાહ્મણ પાસે શ્રદ્ધાપૂર્વક નીચે લખેલા શીતળા સ્તોત્રના પાઠ કરાવવા, તેમ પાઠ કરનારે શ્રદ્ધાપૂર્વક પાઠ કરવા, જેથી શીતળાદેવી શાંત થઈ જાય છે.

શીતળા સ્તોત્ર.

श्री स्कंदउवाच ॥ भगवन्देवदेवेश शीतलायाः स्तवंशुभम् ॥ वक्तु मर्हस्यशेषेण विस्फोटक भया पहम् १ ईश्वर उवाच ॥ ध्यानम् ॥ वन्देऽहं शीतलां देवीं रासभस्थां दिगम्बराम् ॥ यामासाद्य निवर्त्तेत विस्फोटक भयं महत् ॥ २ ॥ अस्य श्री शीतला स्तोत्रस्य महादेवऋषिः अनुष्टुप् छन्दः शीतला देवता शीतलोपद्रव शान्त्यर्थे जपे विनियोगः ॥ शीतले शीतले चेति यो ब्रूया दाह पीडितः ॥ विस्फोटक भयं घोर क्षिप्रं तस्य प्रणश्यति ॥ ३ ॥ यस्त्वा मुदक मध्येतु धृत्वा संपूजयेन्नरः ॥ विस्फोटक भयं घोरं कुले तस्य न जायते ॥ ४ ॥ शीतले ज्वर दग्धस्य पूतिगन्धगतस्य च । प्रणष्ट चक्षुषः पुंसस्त्वामाहुर्जीवितौषधम ॥ ५ ॥ नमामि शीतलां देवीं रासभस्थां दिगम्बरम् ॥ मार्जनी कलशोपेतं शूर्पालंकृत मस्तकम् ॥ ६ ॥ शीतले तनुजान् रोगान्नृणां हरसिदुस्तरान् । विस्फोटक विशीर्णानां त्वमेकामृत वर्षिणी ॥ ७ ॥ गलगण्ड ग्रहा रोगा ये चान्ये दारुणा नृणाम् । त्वदनुध्यान मात्रेण शीतले यान्ति ते क्षयम् ॥ ८ ॥ न मन्त्रं नौषधं किञ्चित्पाप रोगस्य विद्यते । त्वमेका शीतले धात्री नान्यां पश्यामि देवताम् ॥ ९ ॥ मृणालतन्तु सदृशीं नाभिहृन्मध्य संस्थिताम् । यस्त्वां सञ्चिन्तये द्दवि तस्य मृत्युर्न जायते ॥ १० ॥ अष्टकं शीतला देव्या य पठेन्मानवः सदा । विस्फोटक भयं घोरं कुले तस्य न जायते ॥ ११ ॥ श्रोतव्यं पठितव्यं च नरैर्भक्ति समन्वितैः । उपसर्ग विनाशाय परंस्वस्त्ययनं महत् ॥ १२ ॥ शीतलाष्टक मेतद्धि नदेयं यस्य कस्यश्चित् । किंतु तस्मै प्रदातव्यं भक्ति श्रद्धान्वितो हि यः ॥ १३ ॥ इति स्कंदपुराणे काशीखंडे शीतला स्तोत्रं सम्पूर्णम् ॥

શીતળાના બીજા ભેદો.

વાયુ તથા કફથી ઉત્પન્ન થએલી કોદરા જેવા આકારવાળી શીતળા તે કોદ્રવા ઓરી શીતળા કહેવાય છે. ગમાર લોકો ‘ આ શીતળા પાકે છે ’ એમ કહે છે. પણ આ શીતળા પાકતીજ નથી. આ શીતળા ઘણું કરીને શુકનામના પાણીના કીડાની પેઠે અંગોને વીંધી નાખે છે. અને સાત કે દશ દિવસે વગર ઔષધે સમી જાય છે. કદાચ શાંત કરવા ઓષડ આપવું હોય તો ખદિરાષ્ટકથી બનાવેલો ક્વાથ આપવો.

જે શીતળા વિશેષ ગરમીને લીધે રાઇ જેવા આકારવાળી, વલુરવાળી, અને જેના ઉપર હાથ ફેરવે તો સારો લાગે એવી થાય છે તેને પાણિસહા—અછબડા કહે છે. અને તે સાત દિવસમાં એનીમેળે સુકાઇ જાય છે.

જે શીતળા સરસવ જેવા આકારવાળી પીળી હોય તે સર્ષપિકા કહેવાય છે. આ શીતળામાં તેલ ચોળવું નહીં.

જે શીતળા કાંઇક ગરમીરૂપ કારણથી બાળકના મ્હોં ઉપર રાઇ જેવા આકારની થાય છે તે દુઃખ કોદ્રવા કહેવાય છે અને તે પોતાની મેળેજ સુકાઇ જાય છે.

જે શીતળા પેહેલાં તાવ આવી પછી ઘ્રાંમઠાં જેવી, રાતા તથા ઉંચાં ચકરડાંવાળી અને વ્યથાવાળી હોય તેને દામ કહે છે. આ શીતળાનો તાવ ત્રણ દિવસ સુધી રહે છે. આ શીતળા ફોલ્લાઓના મળવાથી ઘણા ફોલ્લાવાળી પણ થાય છે.

જે શીતળા એક ફોલ્લામાં કાળી હોય છે તે ચર્મની કહેવાય છે.

આ સાતે પ્રકારની અર્થાત્ શીતળા ઓરી અછબડાદિ વગેરેમાં શીતળા દેવીનો સબંધ હોય છે, જેથી શીતળાને શાંત કરવાને જે ક્રિયા કહી ગયા છીએ તે કરવી.

શીતળાનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ઇતિ શ્રીમન્મહારાજા ધિરાજ રાજ રાજેંદ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃતસાગર નામા ગ્રંથ વિષે શીતપિત્ત ઉદર્દ કોઠ ઉત્કોઠ અમ્લપિત્ત વિસર્પ સ્નાયુ-વાળો વિસ્ફોટક ફિરંગવાયુ મસૂરિકા અને મસૂરિકાન્તરગત શીતળાદિ રોગોના હેતુ ઉત્પત્તિ તથા યત્ન નિરૂપણ નામનો સત્તરમો તરંગ સંપુર્ણ.

તરંગ અઢારમો.

ક્ષુદ્રરોગ શિર લોચન કાન, નાક વદન રદ દંતસ્થાન;
અધર જીભ તાળુ ગળરોગ, તેના છે અધિકાર સયોગ.

ક્ષુદ્રરોગોનો અધીકાર.

અજગાલ્લિકાનું લક્ષણ.

બાળકોને મગજેવી ચીકણી શરીર જેવા રંગની ગુંથાયલા જેવી પીડા રહિત અને કફ તથા વાયુથી થએલી ફોલ્લીઓ થાય છે તેને અજગલ્લિકા કહે છે.

ઉપાય.

જો અજગલ્લિકા પાકી નહોય તો, જળો મૂકીને પછી ઉપચો કરવા, અને છીપની ભસ્મ કે ફુલાવેલી ફટકડી એઓના કલ્કોનું તેના ઉપર વારંવાર લેપન કરવું. અને અજગલ્લિકા કઠણ હોય તો ખાર મુંકી પિગળાવી દેવી. અથવા ફટકડી, છીપ ભસ્મ અને જવખાર એઓના કલ્કનો વારંવાર લેપ કરવો.

યવપ્રખ્યાનું લક્ષણ.

કફ તથા વાયુનાલીધે જવના જેવી, ઘણીજ કઠોર, ગુંથાયલી અને માંસના આશ્રયવાળી જે ફોલ્લી હોય છે તેને યવપ્રખ્યા કહે છે.

અંત્રાલજીનું લક્ષણ.

જે કઠણ, વાંકગરની, ઉંચી, ગોળ અને થોડા પરૂવાળી ફોલ્લી હોય તેને અંત્રાલજી કહે છે. આ કફ તથા વાયુથી થાય છે.

યવપ્રખ્યા અને અંત્રાલજીના ઉપાય.

એ બન્નેને પ્રથમ સ્વેદન–શેક આપી પછી મણશીલ, દેવદાર તથા ઉપલેટ એઓનો કલ્ક લગાડવો, પાકે ત્યારે આગલ કહેલા વ્રણ વિધિ પ્રમાણે ઉપાયો કરવા.

વિવૃતાનું લક્ષણ.

જે ફાટેલા મ્હોંવાળી, અપાર બળતરાવાળી, પાકેલા ઊંબરાના ફળ જેવી, ગોળ અને ચોફેર સોજા યુક્ત ફોલ્લી હોય તે વિવૃતા કહેવાય છે. આ પિત્તથી થાય છે.

ઇંદ્રિવૃદ્ધાનું લક્ષણ–વચમાં કમળ કાકડીઓ થવાના ડોડા જેવી અને બીજી કેસરાઓ જેવી ચોફેર ઝીણી ઝીણી ફોલ્લીઓ જેને વીંટાયલી હોય તેને ઇંદ્રવૃદ્ધા કહે છે. આ ફોલ્લી વાયુ તથા પિત્તથી થાય છે.

ગર્દભિકાનું લક્ષણ–ગોળ, ઉંચું, ઘણુંજ રાતું, બીજી ફોલ્લીઓથી વીંટાયલું અને પીડા કરનારૂં જે મંડળ–ચકરડું થાય તેને ગર્દભિકા કહે છે. આ વાયુ તથા પિત્તથી થાય છે.

જાલગર્દભનું લક્ષણ–વિસર્પની પેઠે વિસ્તાર કરતો, પાતળો, થોડા પાકવાળો, બળતરા અને તાવને પૈદા કરનારો જે સોજો થાય છે તેને જાલગર્દભ કહે છે. આ રોગ પિત્તનો છે.

વિવૃતા, ઇંદ્રિવૃદ્ધા, ગર્દભિકા તથા જાલગર્દભના ઉપાય.

આ ચારેના વિસર્પના અધિકારમાં કહેલા પિત્તવિસર્પના ઉપાયો કરવા અને પાકે ત્યારે જીવનીય ગણનાં[1] મધુર ઔષધોથી પકાવેલા ઘીવતે રૂઝવવા.

કચ્છપિકાનું લક્ષણ–કાચબાની પેઠે વચમાં ઉંચી અને છેડાઓમાં નમેલી પાંચ કે સાત ભયંકર ફોલ્લીઓ થાય તેને કચ્છપિકા કહે છે. આ કફ તથા વાયુથી થાય છે.

ઉપાય.

પહેલાં શેક કરવો. પછી તેના ઉપર હળદર, ઉપલેટ, સાકર, હરતાલ અને દેવદાર એઓને પાણી સાથે ઝીણાં વાટી તેનો લેપ કરવો. પાકયા પછી વ્રણના જેવા ઉપાય કરી મટાડવી.

શર્કરાર્બુદનું લક્ષણ–કફ તથા વાયુ એઓ માંસને, શિરાઓને, સ્નાયુઓને તથા મેદને પ્રાપ્ત થઇ ગાંઠને ઉત્પન્ન કરે છે. એ ગાંઠ ફુટીને તેમાંથી મધ જેવું તથા ઘી કે ચરબી જેવું ઘણુંજ પરૂ વહે છે. એમાં વધેલો વાયુ માંસને સુકવી ગુંથાએલા જેવી કાંકરીને પૈદા કરે છે. આ કાંકરી ઉત્પન્ન થતી ઝીણી નસોમાંથી ગંધાતું, બહુજ કલેદવાળું અને વિવિધ વર્ણવાળું લોહી એકાએક વહેવા લાગે છે, તેને શર્કરાર્બુદ કહે

---

૧ ડોડી, કાકોલી, ખીર કાકોલી, મેદા, મહામેદા, જંગલી મગ, જંગલી અડદ, ઋષભક, જીવક, અને જેઠીમધ એ ઔષધોને જીવનીય ગણ કહે છે, તે જીવનને વધારનાર, રોગ અને જરાદિનો નાશ કરનાર છે વાગ્ભટ સૂત્રસ્થાન.

છે. **ઉપાય**-માંસ સંબંધી અર્બુદના માટે જે ઉપાયો કહેલા છે તે ઉપાયો આના માટે કરવા.

કારણો તથા લક્ષણો સહિત કેટલાએક વિકારો.

શરીરમાં શક્તિ છતાં કામ કરવામાં ઉત્સાહ ન રહે તેને **આલસ્ય** કહે છે.

ચિંતાથી જે બહુજ અજંપો રહે તેને **અરતિ** કહે છે.

મોળથી તથા થુંકવાથી પ્રેરાયલું અન્ન ઘણી મુંઝવણ કરીને નીકળે અને છાતી પીડાયા કરે તે **ઉત્ક્લેદ** કહેવાય છે.

મ્હોંમાં મીઠાસ, ઘેન, છાતીનું ભીડાવું, ભ્રમ અને અન્ન ઉપર અરૂચિ થાય તે **ગ્લાનિ** કહેવાય છે.

ગ્લાનિથી, ઓજના ક્ષયથી, દુઃખથી, અજીર્ણથી તથા થાકથી થએલા ઉદાન વાયુના પ્રકોપથી અને આહાર ઠેકાણે બેસવાથી પવનની જે ઉંચી ગતિ થાય છે તેને **ઉદ્ગાર**-ઓડકાર કહે છે.

પેટમાં જે ગઠગડાટ થાય તે **આટોપ** અને અંધારામાં રહેવાના જેવું જ્ઞાન તે **તમ** કહેવાય છે.

પાષાણગર્દભનાં લક્ષણ-વાયુ તથા કફના કોપથી દાઢીના સાંધામાં કઠણ, ઓછી પીડાવાળો અને ચીકણાસવાળો સોજો થાય છે તેને પાષાણગર્દભ કહે છે. **ઉપાય** પ્રથમ શેક કરવો. પછી પનસિકામાં કહેવાશે તે કલ્કોનો જાડો લેપ કરવો, વાયુ તથા કફ નાશક જે બીજા લેપો છે તેના પણ લેપ કરવા. જ્યારે પાકે ત્યારે શસ્ત્રથી છેદી નાખવો અને વ્રણના જેવા ઉપાયો કરવા. તથા જળો મૂકાવી કહાડી નંખાવવું.

પનસિકાનું નિદાન સહ લક્ષણ-કાનની અંદર વાયુ તથા કફના પ્રકોપથી ઉઠેલી સ્થિર અને આકરી પીડાવાળી જે ફોલ્લી થાય છે તેને પનિસકા કહે છે. **ઉપાય**

ખરાબ પાણીની તથા માંછલાં, સાપ, દેડકાં, મડદાં વગેરેના મળ-મૂત્રમાં ઉપજેલી રાતી, ધોળી વા, અત્યંત કાળી, ચપળ, જાડી, પિચ્છલ રૂપ, ઇંદ્રધનુષ સમાન વિચિત્ર રંગદાર પીડવાળી અને વાળવાળી જળો ઝેર યુક્ત હોય છે માટે તેવી જળો મુકાવવી નહીં નહીંતો વલુર, પાકવું અને તાવ તથા ભ્રમાદિ રોગો થાય છે. એજ માટે ચોખા પાણીમાંની, ઝેર રહિત, શેવાળ જેવી કપિશ રંગવાળી, ગોળ, પીઠ ઉપર લીલા રંગની પંક્તિઓવાળી, વડ વગેરેના છાલના રંગ જેવા પૃષ્ઠભાગવાળી ઝીણાં અંગવાળી, અને સ્હેજ પીળા પેટવાળી જળો મુકાવવી જે જળો ખરાબ લોહીને પાછું સારી રીતે વહતી નથી તે અને નિરંતર લોહી પીવાવાળી જળો ઝેર વગરની હોય અને પાણીમાં પડી ઢીલ થઇ જાય એવી લોહી વડે હિમ્મત થએલી જળો લગાડવી નહીં. ત્રણ જળો નરમ લુગડાથી ઢાંકીને લગાડવી; ખરાબ લોહીને તુરત જળો ચુશી લેછે. જ્યારે ચસ્કા અને વલુર આવવા લાગે ત્યારે જળોને ઉખેડી લેવી અને વિધિ પ્રમાણે નીચોવી પીધેલું લોહી વમાવી દેવું અને તે પછી માટી પાણી યુક્ત ભરેલા ઘડામાં જુદી જુદી જળોને રાખી દેવી, એકજ ઠેકાણે ત્રણ જળો ભેગી રહે તો ઝેરવાળી જળો ગણાય છે. ગોળો મસા વિદ્રધિ કોઢ, વાતરક્ત, ગળાના રોગો આંખના રોગો, ઝેર, વિસર્પ અને ગડગુંબડ વગેરે દરદો ઉપર જળો લગાડવી, જેથી એ દુઃખ શાંત થાય છે; કેમકે ખરાબબગડેલું લોહી નીકળવાથી તુરત રોગ અને પીડા શાંત પડે છે, અને ખરાબ લોહી રક્તાશયમાંથી ચાલી વ્રણમાં વસે છે. **વાગભટ.**

વિશેષ ખુલાશા માટે વાગભટના સૂત્રસ્થાનનું અવલોકન કરો.

પ્રથમ શેક કરી પછી મણુશીલ, હરતાલ, ઉપલેટ, હળદર અને દેવદાર એઓનો લેપ કરવો. પાકેલી જણાય ત્યારે વ્રણની પેઠે ઉપાય કરવા.

ઇરિવેલ્લિકાનુ નિદાન સહ લક્ષણ-માથામાં ગોળ ઉગ્ર પીડા યુક્ત, ઉગ્ર તાવ સહિત અને ત્રિદોષથી થએલી જે ફોલ્લી થાય છે તેને ઇરિવેલ્લિકા કહે છે. **ઉપાય**-પિત્તનાવિસર્પની જે ચિકિત્સા છે તે પ્રમાણે આની ચિકિત્સા કરવી.

કક્ષા અને ગંધનામાનાં નિદાન સહ લક્ષણો-ભુજાઓમાં બગલોમાં, ખભાઓમાં અને પડખાંઓમાં પિત્તના પ્રકોપથી વેદનાવાળી જે કાળી ફોલ્લી થાય છે તે કક્ષા અને તેજ સ્થળોમાં પિત્ત કોપથી કાળી ફોલ્લી થાય તે ગંધનામ કહેવાય છે. **ઉપાય**-આ બન્ને ઉપર પિત્ત વિસર્પના ઉપાયો યોજવા કેટલાએક આચાર્યો અન્નના વાગવાથી જે ફોલ્લો થાય છે તેને કક્ષા--બાંબલાઇ કહે છે.

અગ્નિરોહિણીનું લક્ષણ-બગલના ભાગોમાં અતિસે દારૂણ. ભીતર બળતરા કરનાર, તાવ કરનાર અને પ્રદીપ્ત અગ્નિ જેવા જે ફોલ્લાઓ થાય છે તે અગ્નિરોહિણી કહેવાય છે. તેમાં વાયુ પ્રબળ હોય તો ૭ દિવસે, પિત્ત પ્રબળ હોય તો ૧૦ અને કફ પ્રબળ હોય તો ૧૫ દિવસે ઉપાય કરવામાં ન આવે તો પ્રાણનો નાશ થાય છે. આ રોગ ત્રિદોષનો છે.

ઉપાય—લંઘન, લોહી કઢાવવું અને રેચ આદિથી શરીરનું શોધન કરવું તથા પિત્ત વિસર્પની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.

ચિપ્પનું નિદાન સહ લક્ષણ-વાયુ તથા પિત્ત એઓ મનુષ્યોના નખના માંસમાં રહીને નખનો નાશ કરે છે તથા પકવે છે તેને ચિપ્પ કહે છે.

કુનખનું નિદાન સહ લક્ષણ-નખ ઉપર કે નખમાં ફાંસ કે લાકડાનો માર વાગવાથી નખ લુખા ધોલા અને ખરસઠ થઈ જાય છે તેને કુનખ કે કુલીર રોગ કહેછે.

ચિપ્પ તથા કુનખ એ બન્નેના ઉપાય-ચિપ્પમાં લોહી કઢાવવું, શોધન કરવું અને એમાંથી ઉનાશ જતી રહે ત્યારે ઉના પાણિથી સિંચન કરવું. શસ્ત્રથી કાપી તેમાંથી પરૂ વેહેવરાવવું અને તે પછી વ્રણના પ્રમાણે ઉપાય કરી રૂઝવી નવીન નખ લાવવા **અથવા** હળદરના રસની અંદર હરડેને લોઢાના વાસણમાં પલાળી તે હરડેને તેજ રસમાં ઘસી ચિપ્પની ઉપર વારંવાર લેપ કરવો. **અથવા** સીવણના સાતકુણાં પાંદડાં લઈ ચિપ્પને વીંટી રાખવો તો અવશ્ય મટી જાય છે. અને કુનખ માટે કફની વિદ્રધિમાં કહેલા ઉપાયો ઉપયોગમાં લેવા. અથવા ટંકણખારને અંદર પેસાડી દેવો જેથી અવશ્ય કુનખ મટી જાય છે.

અનુશયીનું લક્ષણ—અંદર પાકવાથી-ગંભીર, થોડા સોજાવાળી અને મગ જેવા વર્ણવાળી જે ફોલ્લી પગના ઉપર થાય છે તેને અનુશયી કહે છે. **ઉપાય**-કફના વિદ્રધિની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.

વિદારિકાનું નિદાન સહ લક્ષણ-બગલમાં કે સમસ્ત સાંધાઓમાં ભોંયકોળાની પેઠે બંધાયલી, રાતી, સમસ્ત દોષોથી ઉત્પન્ન થએલી અને સમસ્ત દોષોના ચિહ્નો સહિત જે ફોલ્લી થાય તેને વિદારિકા કહે છે. **ઉપાય**-પેહેલા જળો મૂકી પછી પાકેલી હોય તો તેને સમ્હાલતે ચીરી વ્રણના સમાન ચિકિત્સા કરવી.

દારીનું લક્ષણ-જેને ઉઘાડે પગે ફરવાની ટેવ વધારે હોય તેના અત્યંત લુખા પગ થઇ જવાથી પગના તળામાં-એડીઓમાં ફાટ-ચીરા પડી જાય છે તેને દારી-વ્યાઉ કહે છે. આમાં વાયુની વેદના હોય છે. **ઉપાય**-પગનાં તળીઆંને સાફ કરવા માટે નસખોલી લોહી કઢાવવું. પગોનું સ્નેહન સ્વેદન કરીને પછી મધ ચરબી[1] મજ્જા અને જવખાર એઓને મિશ્રિત કરીને તેનો વારંવાર પગતળીએ-એડીએ લેપ કરવો. **અથવા** રાળ, તથા સિંધાલૂણના ચૂર્ણને ઘીમાં તથા મધમાં કાલવી સારી પેઠે મથીં સરસીયું તેલ નાખી પગે ઘસવું **અથવા** મીણ, શિલાજીત, ઘી, ગોળ, ભેંશાગુગળ (પાડાની આંખ જેવો ચળકતો ગુગળ), રાળ અને સોનાગેરૂ એઓને એકઠાં કરી લેપ કરે તો જરૂર પગના ચીરા તુરત મટી જાય છે **અથવા** ધંતુરાનાં બીજ અને માનકંદની ભસ્મનું પાણી એઓને સરસીઆમાં નાખી પકવી તે તેલ ફાટેલી એડીઓ ઉપર ચોપડો તો અવશ્ય આરામ થાય છે.

કદરનું લક્ષણ—રેતીથી તલવાએલા તથા કાંટા વગેરેથી ઘવાયલા પગમાં ન્હાના બોર જેવડી ઉંચી ગાંઠ થાય છે તેને કદર-કપાસી-કણી કહે છે. **ઉપાય**-શસ્ત્રવતે કણીને ખોતરી કઢાવી ઉના તેલનો અથવા અગ્નિનો ડાંભ દેવો કે આકડાનું દુધ ગોળ સાથે મેળવી બાંધવું જેથી તે કણી મટી જાય છે.

ખારિવાનું લક્ષણ—ખરાબ ગારાના સ્પર્શથી પગની આંગળીઓમાં કોહોવા લાગે છે તેથી નીચેના ભાગમાં વલુર આવે બળતરા થાય અને પીડાં થાય છે તેને ખરવા કહે છે. **ઉપાય**-કડવાં પરવલ, મણશીલ, ગોરૂચંદન, મરી, તલ અને ભોંરીગણીનો રસ એઓથી પકવેલું તેલ ચોપડવું. પછી હીરાકસી, મણશીલ અને તલનું ચૂર્ણ ભભરાવવું. **અથવા** કચ્યાં,હળદર, હીરાકસી, પદ્મક, મધ, ગોરૂચંદન અને હરતાલ એઓનો લેપ કરવો,

ઇંદ્રલુપ્તનાં નિદાન સંપ્રાપ્તિ સહ લક્ષણ-રૂંવાડાંના ખાડાઓમાં રહેલું લોહી પિત્તની સાથે કોપવંતથઇ રૂંવાડાંને ખેરવી પાડે છે અને તે પછી લોહી સહિત કફ રૂંવાડાંના ખાડાઓ રોકી દે છે કે જેથી બીજા વાળ ઉગવા પામતા નથી આ રોગને ઈંદ્રલુપ્ત ટાલ-ખાલિત્ય-ઉંદરી અને રૂજ્યા વગેરે કહે છે. **ઉપાય**-કડવા પરવળનાં પાંદડાંઓનો સ્વરસ કાહાડી તે જગ્યોએ ઘસે તો લાંબા વખતની ઉંદરી પણ ૩ દિવસમાં મટી જાય છે. **અથવા** ગોખરૂ, તલનાં ફુલ અને સમાન ઘી તથા મધ એઓનો માથા ઉપર લેપ કરે તો ફરી નવા વાળો પુષ્કળ ઉગી આવે છે. **અથવા** હાથીદાંતના વ્હેરની ભસ્મ, ગાડરનું દુધ અને રસવંતી એઓનો લેપ કરવાથી હાથની હથેળીમાં પણ વાળ ઉગે છે તો બીજા ઠેકાણે ઉગે તેમાં તો કહેવુંજ શું ? **અથવા** જેઠીમધ, કાળુકમળ, ધ્રાખ, તેલ ઘી અને દુધ એઓનો લેપ કરવાથી ઉંદરી મટી જાય છે અને નવા વાળ ઘેરાવાદાર આવે છે. **અથવા** ચંબેલીનાં પાન, કરકચ, વાયવરણાં, કણેર અને

---

[1] **મદનપાળ** કહે છે કે-મેદ-મજ્જા તથા ચરબી ગામમાં રહેનાર પશુઓની, જળપ્રાય પ્રદેશનાં પ્રાણીઓના અને જળચર પ્રાણીઓની લેવી. માટે બકરાની ચરબી કે હાડમાંનો ચોખો સ્નેહ પેસી લેવો.

[2] એક રૂપીઆભાર તલના તેલને લોઢાની કડછીમાં ગરમ કરી તેટલીજ રાળ નાખી હલાવી નીચે ઉતારી પાણી સાથે મથી તે મલમ ઉપયોગમાં લેવાથી અવશ્ય વ્યાઉ ફાટેલી મટી જાયછે.

ચિત્રક એઓને ઝીણાંવાટી તેઓથી તેલ પકાવી તે તેલ ચોપડેતો નિશ્ચે ઉંદરી મટી જાય છે. **અથવા** થોરનું દુધ, આકડાનું દુધ, વઢવાડીયું, વછનાગ, બકરીનું મૂત્ર, ગો મૂત્ર, ચણોઠી, ઇંદ્રવરણું, સરસવ અને ધોળીવજ એઓનો કલ્ક કરી તેથી તેલ પકાવી તેનું શરીરે મર્દન કરે તો ઉંદરી ટાલ મટી જાય છે—આ **સ્નુહીદુગ્ધાદિ તેલ** કહેવાય છે.[1]

દારૂણકનું લક્ષણ—વાયુ તથા કફના કોપથી વાળોની જગ્યા ખરસઠ, ચળ-વાળી. અને લુખી થઇ જાય છે તેને દારૂણક કહે છે. **ઊપાય**—ચારોળી, જેઠીમધ, ઉપ-લેટ, અડદ અને સેંધવ એઓને વાટી મધમાં કાલવી માથા ઉપર લેપ કરવો. **અથવા** ખસખસને દુધમાં વાટી કે આંબાની ગોટલી અને હરડેને દુધમાં વાટી લેપ કરેતો ઉગ્ર દારૂણક પણ મટી જાય છે.

અરૂંષિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ—કફના, લોહીના અને કૃમિયોના કોપને લીધે માથામાં બહુ મુખવાળા અને બહુ કલેદવાળા વ્રણો થાય છે તેને અરૂંષિકા કહે છે. **ઊપાય**—નીલકમળના કેસરા, આંબળાં, અને જેઠીમધ એઓને વાટી લેપ કરે તો અરૂંષિકા મટે છે. **અથવા** ત્રિફળા, લોઢાનું ચુર્ણ, જેઠીમધ, કમળ, ઉપલસરી અને સૈંધવ એઓના કલ્કથી પકાવેલું તેલ અરૂંષિકાને મટાડે છે. આ **ત્રિફલાદ્ય તૈલ** કહેવાય છે.

પલિતનું લક્ષણ—ક્રોધથી, શોકથી અને શ્રમથી કોપેલો વાયુ શરીરની ગરમીને માથાંમાં લઇ જાય છે અને માથામાં રહેલું ભ્રાજક નામનું પિત્ત ક્રોધથી કોપી કફને કુપિત કરે છે અને તે કુપિત કફ માથાના વાળોને યોવન વય છતાં ધોળા કરી નાખે છે તેને પલિત-પળીઆં કહે છે. **ઊપાય**-લોઢાનું ચુર્ણ ૧ તોલો, આંબાની ગોટલી ૫ તોલા, આંબળાં ૨ તોલા, હરડે ૨ તોલા અને બેહેડાં ૧ તોલા ભાર લઇ લોઢાના વાસણમાં રાતવાસી પલાળી રાખી પછી એઓનો લેપ કરે તો ધોળાવાળ કાળા થાય છે. **અથવા** શીવણ તથા કેતકીનાં મૂળ, કાંટા શરીઆનાં ફુલ, લોઢાનો ભૂકો, જળભાં-ગરો અને ત્રિફળા એઓ ૪-૪ તોલા ભાર લઇ કલ્ક કરી તેથી તેલ પકાવી તે તેલને લોઢાના વાસણમાં ભરી ધરતીમાં ૧ મહિનો સુધી ડાટી રાખી એ તેલ વાળોને લગાડે તો કાળાભમરાની પાંખ જેવા થાય છે. **અથવા** ત્રિફળા, ગળીનાં પાંદડાં, જળભાંગરો અને લોઢાનો ભૂકો, એઓને ઘેટીના મૂત્રમાં ઘુંટી લેપ કરે તો ધોળા વાળ કાળા થાય છે. **ભાવપ્રકાશ. અથવા** "પાપડીઓ ખારો, સિંદૂર અને બોદારશીંગ એ ત્રણે ૧-૧ માસાભાર લેવાં તથા ખાવાનો ચુનો ૮ માસાભાર લઇ એઓને પત્થર ઉપર ૩ ઘડી સુધી પાણી સાથે લસોટી જ્યારે નખ ઉપર લગાડી જોતાં નખ કાળા થાય ત્યારે તે ધોળા વાળોને લગાડે તો કાળા થાય છે." **અથવા** માયાંને જાડા કંતાનના કકડામાં

---

[1] **વિદહાચાર્ય** કહે છે કે-ઉંદરાનો રોગ સ્ત્રીઓને થતોજ નથી; કારણકે સ્ત્રીઓનું દુષ્ટ લોહી પ્રતીમાસે વહીજાય છે, જેથી રોમકૂપોને દુષ્ટ લોહી રોકી શકવાનો સંભવજ નથી માટે એ રોગ સ્ત્રીઓને થતો નથી. **કાર્તીકાચાર્ય** કહે છે-ઇંદ્રલુપ્ત રાગ દાઢી મુંછમાંજ થાય છે, ટાલ-ખાલીત્વ રોગ માથામાંજ થાય છે અને રૂજ્યારોગ પીડા સહીત હોય છે. માટે આ મત ભેદનો નીર્ણય વૈદ્યવરોના મુનાસબા ઉપર રહેલો છે.

લપેટી તેલમાં શેકી તેની ચુર્ણ ૪ રતીભાર લેવું તથા નવસાગર ૪ રતીભાર, મોરથુથું ૪ રતીભાર અને સિંધરાસક ૪ રતીભાર લઈ આંબળાના રસમાં નાખી લોઢાના વાસણુમાં લોઢાના ઘુંટાથી જ્યાં સુધી નખ ઉપર તેનું ટપકું મુકવાથી નખ કાળા ન થાય ત્યાં સુધી ઘુંટવું અર્થાત્ તેના સ્પર્શથી નખ કાળો થાય એટલે વાળોને સાફ કરી તેનો અરધ આંગળ જેટલો જાડો ખરઠ કરી તે ઉપર એરડાના પાનડાં બાંધી રાત્રીએ સુઈજવું સવારે ઉઠી કલેપ છોડી નાખી આબળાં અને તેલને વાટી ચોળી સ્નાન કરી નાખે તો ભમરાની પાંખ જેવા ધોળાવાળ પણુ કાળા થાય છે. **અથવા** બોદ્દારશીંગ ૪ ટાંક અને લોહારની કોડની રાખ ૪ ટાંક લઈ એ બન્ને ભેંસની ખાટી છાશમાં નાખી નખને અડાડવાથી નખ કાળો થાય ત્યાં સુધી ઘુંટી પછી લુખાવાળો ઉપર તેનો ખરડ કરવો અને તે ઉપર એરંડાનાં પાદડાં બાંધવાં ૧ પહોર રાખ્યા બાદ આ લેપ છોડી નાખી તેલ અને આંબળાં ઘુંટી તેનું લેપન કરી ન્હાઇ નાખવાથી ધોળા વાળ પણુ કાજળના સમાન કાળા થઇ જશે. **વૈદ્યરહસ્ય.**

તિલકલિકનું લક્ષણુ–વાયુ પિત્ત અને કફના પ્રકોપથી કાળા, તલ જેવા પીડારહિત ઉંચાંઈ વગરનાં ચાઠાં પડે છે તેને તલ કહે છે.

મસકનું લક્ષણુ—શરીરમાં અડદ જેવું કાળુ તથા ઊંચું, મેલું, પીડા રહિત અચળ જે થાય છે તેને મશક–મસા કહે છે.

જંતુમણિનું લક્ષણુ–શરીરના જેવા વર્ણવાળું, કાંઇક ઉંચું, શરીરની સાથેજ અમેલું અને કફ તથા લોહી એઓના પ્રકોપથી જે મંડળ થાય છે તેને જંતુમણિ–લાખું કહે છે. તેમાં જે રાતું લાખું હોય તેને લક્ષણુ કહે છે. (આ વિષે મત ભિનત્વ છે તે ગ્રંથાંતરથી જાણવું.)

તિલકાલક, મશક તથા જંતુમણિના ઉપાય—મસાને કાપી નાખવા અથવા ખારથી કે અગ્નિથી બાળી નાખવા. **અથવા** પાછણાથી છોલી નાખી પછી સરસવ, સાજીખાર, હળદર, કેસર એઓને પાણી સાથે વાટી ઉવટણું-પીઠી કરે તો તલ મટી જાય છે. **અથવા** સાજી, ચુનો અને સાબુ સાથે વાટી મસાને ચોપડે તો મસા મટી જાય છે. **અથવા** અસ્તરાથી છોલી પછી સરસવ, હળદર, ઉપલેટ, સાજી, જવખાર અને કેસર એઓને પાણી સાથે વાટી તેનું ઉવટણું કરે તો લસણુ–લાખું મટી જાય છે. **ભાવપ્રકાશ. અથવા** શાહજીરૂં ૬ તોલા, નવસાગર ૨ તોલા, છીપનો ચુનો ૩ તોલા, મોરથુથું ૪ તોલા લઇ અરણીના રસમાં અથવા જળભાંગરાના રસમાં સારી પેઠે ઘુંટી તડકામાં સુકવી ફરી વાછડાના મૂત્રમાં ઘુંટી ગોળી—સોગઠી બનાવી સુકાયા બાદ વાછડીના મૂત્રમાં ઘસી લેપ કરે તો, લાંબા વખતના ચર્મકીલ—ઇંદ્રિ ઉપરના મસા, લાખું, શરીર ઉપરના મસા, અને તલ વગેરે સર્વનો નાશ થાય છે. **અથવા** હિંગળોક અને કુલાવેલું મોરથુથું એ પ્રત્યેક એક એક તોલાભાર લઇ તેમાં સિંદૂર ૦ાા તોલો, રાળ ત્રણુ તોલાભાર અને ગાયનું ઘી ૨૪ તોલા મેળવી કાંસાની થાળીમાં કે લોઢાના વાસણમાં તાંબાના ઘુંટા–અત્તાથી કાજળના જેવું થઇ જાય ત્યાં સુધી ઘુંટી પછી તેને ઉપયોગમાં લેતો વલુર તથા વિસ્ફોટક આદિ સર્વ (મસા તલ લાખાં વગેરે) નાશ કરે છે. **વૈદ્યરહસ્ય.**

ન્યચ્છનું લક્ષણ–શરીરમાં ન્હાનું કે મ્હોટું કાળું કે ધોળું શરીરની સાથે થએલું ગોળ ચરઠા જેવું અને પીડા વગરનું જે મંડળ થાય તેને ન્યચ્છ કહે છે. **ઉપાય**–નસને વીંધવાથી, લેપોથી, તેલ મર્દનથી ન્યચ્છ મટે છે. અથવા દુધવાળા ઝાડોની છાલને વાટી ન્યચ્છ ઉપર ચોપડે તો મટી જાય છે. અથવા ભાંગનાં પાંદડાં, વરધારાનું મૂળ, અને શીશમ એઓને વાટી તેને ચોળવાની રીતે ચોપડે તો ન્યચ્છ મટી જાય છે. **ભાવપ્રકાશ.**

પરિવર્તિ–લિંગવર્તિનું નિદાન સહ લક્ષણ–સર્વ શરીરમાં ફરતો વાયુ જ્યારે ચોળાવવાથી, દબાવાથી કે કાંઇ વાગવાથી ઇંદ્રિની ચામડીમાં આવે છે ત્યારે વાયુથી દુષિત થઇ તે ચામડી અવળી થઇ વેદના સહિત બળતરાવાળી અને કોઇક વેળાએ પાકનારી થાય છે. આથી ઇંદ્રિની સોપારીના નીચે તે ચામડી ગાંઠ જેવી લટકતી લાગે છે. આ રોગ વાયુપિત્ત અને કફના સંબંધવાળો તથા આગંતુક સંગી છે. **ઉપાય**–ઘી ચોપડી સારી પેઠે શેકી ૩ કે ૫ દિવસ વાયુને નાશ કરનારી શાલ્વણાદિની લુગદીઓ બાંધી પાટો બાંધવો. પછી ધીમે ધીમે તે ચામડીને લાંબી કરતાં ઇંદ્રિની સોપારીને દબાવી ચામડીમાં પેસારી દેવી. પછી પાટો બાંધી સ્વેદન કરી વાયુનાશક પિચકારીઓ દેવી અને રોગીને સ્નિગ્ધ ભોજન કરાવવું તો પરિવિર્ત્તિકા માટે છે. **ભાવપ્રકાશ.**

અવપાટીકાનું નિદાન સહ લક્ષણ જે સ્ત્રીની યોનિનું છિદ્ર ઘણુંજ સાંકડું હોય એવી સ્ત્રી સાથે કામવિહ્વલ થઇ જોર સાથે રતિ કરવાથી અથવા હસ્તકર્મ–મુષ્ટિજાપ કરતાં હાથનો ઘસારો લાગવાથી ઇદ્રિની ચામડી અવળી થઇ જાય છે. અથવા ઇંદ્રિ ચોળવાથી, દબાવાથી કે, વીર્યનો જોસ વાગવાથી ઇંદ્રિની ચામડી ફાટી જાય છે તેને અવપાટિકા કહે છે. **ઉપાય** તેલ ઘી વગેરે સ્નેહોથી તથા સ્વેદનોથી અવપાટિકા મટી જાય છે.

નિરૂહપ્રકશનું હેતું સહિત લક્ષણ–ઇંદ્રમાં વાયુ ધસવાથી ચામટી સોપારીના ઉપર ચઢી સોપારીને ઢાંકી દે છે, તેથી પેસાબનું રોકાણ કરનાર થાય છે તેને નિરૂદ્ધપ્રકશ કહે છે. આ રોગમાં મૂત્ર ધીમી ધારવાળું પીડા વગરનું ઉતરે છે અને સોપારી ખુલ્લી થતી નથી. વાયુથી થાય છે તેથી વખતે વેદના પણ હોય છે. **ઉપાય** બન્ને તરફ મોઢાવાળી નળીને ઘીથી ચોપડી સોપારીના સ્થાને દાખલ કરી પછી તે ઉપર સૂઅરની ચરબી કે મજ્જાનું સિંચન કરવું અને વાયુનો નાશ કરનારા પદાર્થો સહ ચુકાના તેલનું સિંચન કરવું તથા ૩–૩ દિવસે યોગ્ય નળી દાખલ કરી એ ક્રિયાવડે માર્ગ પહોળો કરવો. તદનંતર રોગીને સ્નિગ્ધ અન્ન આપવું તો નિરૂદ્ધપ્રકશ મટી જાયછે.

સન્નિરૂદ્ધગુદનું હેતુ સહ લક્ષણ–વેગોને અટકાવવાથી અભિઘાત પામેલો ગુદામાં રહેલો વાયુ ગુદાના મોટા દ્વારને રોકીને ન્હાનું કરી નાખે છે, જેથી માર્ગ સાંકડો થતાં ઝાડો પરાણે ઉતરે છે તેને સન્નિરૂદ્ધગુદ–બંધકોષ કહે છે. **ઉપાય**--વાયુનાશક તેલોથી સ્હેવાતો શેક કરવો. અથવા નિરૂદ્ધપ્રકશની પેઠે ઉપાયો કરવા.

વૃષણકચ્છનું હેતુ સહ લક્ષણ—જે પુરૂષ સારી પેઠે નાતો નથી તેના વૃષણો ઉપર મેલ વધે છે અને પછી પરસેવો થયાથી ત્યાં વલુર આવે છે. તેનાથી તેજ વખતે ફોલ્લો થાય છે એને પરૂ વહેવા લાગે છે તેને વૃષણકચ્છ કહે છે. આ કફ તથા લોહીના

પ્રકોપનો વ્યાધિ છે. **ઉપાય**–રાળ, ઉપલેટ, સિંધાલુણ અને ધોળા સરસવ એઓને પાણી સાથે ઝીણાં વાટી વૃષણ ઉપર ચોળે તો મટી જાય છે.

અહિપૂતનાનું હેતુ સહ લક્ષણ–મળ કે મૂત્રથી ખરડેલી બાળકની ગુદા બરાબર ધોવામાં ન આવે કે પરસેવો વળ્યા છતાં બાળકને ન ન્હવરાવે તો લોહીના કે કફના કોપથી વલુર થાય છે અને તે ખંજોળવાથી તુરત ફોલ્લીઓ થાય છે, પાણી ઝરે એવી એ ફોડકીઓમાંથી ભયંકર વણો થઇ આવે છે. તેને અહિપૂતના રોગ કહે છે. **ઉપાય**–પ્રથમ બાળકની માતાનું ધાવણ સાફ કરવું. પછી ત્રિફળા તથા કાચાનો કવાથ કરી ફોડકીઓને ધોવી અને શંખનો ભૂકો સૌવીર તથા જેઠીમધ એ માનો લેપ કરવો.

ગુદભ્રંશનું લક્ષણ—જેનું શરીર લુખું અને નિર્બળ હોય તેથી અથવા મરડા અને ઝાડાના દરદથી નિર્બળ થઇ જાય તેથી અને ઝાડા વખતે જોરથી કરાંઝવાથી ગુદા બાહાર નીકળી આવે તેને ગુદભ્રંશ—આમણ કહે છે. ઉપાય–ગુદાને શેક દઈ ઘી કે તેલથી આમણને ખરડી અંદર પેસાડી દેવું. પછી ગાયના છિદ્રોવાળા ચાંમડાથી યુક્તિ સાથે રોકી દેવું. **અથવા** પોયણીનાં કુણાં પાંદડાં સાકર સાથે ખાય તો અવશ્ય આમણ (આંબળ) નીકળતું બંધ પડે છે. અથવા ઉંદરની ચરબી કે બાફેલા ઉંદરના માંસથી શેક કરે તો આમળ નીકળતું બંધ પડે છે. **અથવા** કોકમ ચિત્રો, ખાટીલૂણી, બીલાનો ગર્ભ, કાળીપાહાડ અને જવખાર એઓને સમાન લઇ ચુર્ણ કરી ગાયની છાશ સાથે સેવન કરે તો આમણ નીકળતું બંધ પડે છે અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. **અથવા** આંતરડાં રહિત ઉંદરનું માંસ અને દશમુળ એ બન્ને સરખાં લઇ તેઓના કવાથ અને કલ્કથી વિધિ પ્રમાણે તેલ પકાવવું. એ તેલનું મર્દન કરે તો આમણ ગુદાનું શુળ અને ભગંદર મટી જાય છે. આ મૂશક તૈલ કહેવાય છે. **ભાવપ્રકાશ અથવા** "મૂષક તેલની પેઠે છછુંદરાનું તેલ ચોપડે તો આમણ નીકળતું નથી." **અથવા** ખાટીલુણીનો રસ, બોરડીના મૂળનો રસ, એને દહી તથા સુંઠ, જવખાર સાથે કાંજી મેળવી કલ્ક કરી તેમાં ઘી પકાવે અર્થાત્ તેલ પકાવવાની રીત પ્રમાણે તેલ પકાવી પીએ તો આમણ નીકળતું બંધ પડે છે. આ **ચાંગેરીઘૃત** કહેવાય છે. **ચક્રદત્ત.**

શુકરદંષ્ટ્રનું લક્ષણ—નીકળેલું આમણ જો બળતરાવાળું, રાતા છેડાવાળું, પાકેલી ચામડીવાળુ, આકરી વેદનાવાળું, અને તાવ લાવનાર હોય તો તેજ શુકરદંષ્ટ કહેવાય છે. **ઊપાય**–જળભાંગરાના મૂળનું ચુર્ણ હળદર સાથે ટાઢા પાણીથી લેપન કરવું **અથવા** સવારમાં કમળના મૂળનો કલ્ક ગાયના ઘી પાથે પીવો, જેથી વિર્સપ અને શુકરદંષ્ટ્ર તુરત મટી જાય છે તથા તેનાથી આવેલો ભયંકર તાવ પણ મટી જાયછે.

પદ્મકંટકનું લક્ષણ—કફ તથા વાયુથી થએલું કમળનાળના કાંટા જેવું, કાંટાઓથી વ્યાપ્ત, વલુરવાળું, ગોળ અને ધોળું જે ચકરડું થાય છે તેને પદ્મમિનીકંટક કહે છે. **ઉપાય**—લીંબડાના પાણીથી ઉલટી કરાવવી. લીંબડાના પાણીથી પકાવેલું ઘી તેમાં મધ નાખી પીવરાવવું. લીંબડાના, ગરમાળાના કલ્કો વારંવાર ચોળવાથી પદ્મિની કટંક મટી જાય છે.

મુખદુષિકાનું નિદાન સહ લક્ષણજવાન માણસોના મ્હોં ઉપર શીમળાના કાંટા જેવા કફ વાયુ તથા લોહી વગેરેથી ઉત્પન્ન થએલા ખીલ થાય છે તેને મુખદૂષિકા

કહે છે. આ ખીલ પ્રત્યેક જવાન મનુષ્યોના મ્હોં ઉપર થાય છે. ઊપાય—લોદર, ધાણા અને વજનો [1]લેપ કરવો. **અથવા** ગોરૂચંદન અને મરીનો લેપ કરવો. **અથવા** સરસવ, વજ, લોદર અને સંધવનો લેપ કરવો. **અથવા** ઉલટી કરાવવી. **અથવા** શીમળાના કાંટા દુધથી વાટીને ત્રણ દિવસ ચોપડવા જેથી જવાનીના ખીલ મટે છે.

વ્યંગ તથા નીલિકાનું લક્ષણ—ક્રોધથી, અને પરિશ્રમ—થાકથી, કોપ પામેલો પિત્ત સહિત વાયુ મ્હોંમાં આવીને તુરત મ્હોં ઉપર વેદના વગરનું પાતલું અને કાળી ઝાંખવાળું કુંડાળું પાડેછે તેને વ્યંગ કહે છે. અને મ્હોં ઉપર કે ગાલ ઉપર વેદના વગરનું પાતળુ કાળું મંડળ પડે છે તે નીલિકા—દાઝ કહેવાય છે. **ઊપાય** નસ ખોલાવી લોહી કડાવવું. **અથવા** વડવાઈના અંકુરા, અને મસૂરનો લેપ કરવો. **અથવા** મજીઠને મધમાં વાટીને લેપ કરવો. **અથવા** વાયવરણાની છાલને બકરીના મૂત્રમાં વાટીને લેપ કરવો, જેથી વ્યંગ—મુખછાયા મટી જાય છે. **અથવા** જાયફળનો લેપ કરવાથી વ્યંગ તથા નીલિકા એ બન્ને મટી જાય છે. **અથવા** આકડાનું દુધ અને હળદરને ચોળવાથી લાંબા વખતથી થએલી મ્હોં ઉપરની કાળાશ જરૂર મટી જાય છે. **અથવા** મસૂરને દુધમાં વાટી ઘી મેળવી તેનો લેપ કરે તો સાત દિવસે કાળાશ મટી સુંદર મુખ થાય છે. **અથવા** વડનાં પીળાં પાંદડાં, જાઈ, રતાંજળી, ઉપલેટ, મજીઠ અને લોદર એઓનો લેપ કરે તો જવાનીના ખીલ અને મુખછાયા નાશ પામે છે. **અથવા** કેસર, સુખડ, લોદર, પતંગ, રતાંજળી, દારૂહળદર, વાળો, મજીઠ, જેઠીમધ, તમાલપત્ર, પદ્મક, કમળ, ઉપલેટ, ગોરૂચંદન, હળદર, લાખ, કાળીયક, સોનાગેરૂ, નાગકેસર, કેસુડાં, ઘહુંલા, વડના અંકુરા, માલતી, મીણ, સરસવ અને સુગંધીવજ (પાકની જડ ?) એ પ્રત્યેક પદાર્થો એક એક તોલાભાર લઇ ચોગણા દુધમાં વાટી એ કલ્કથી ૧૨૮ તોલા તેલને ધીમા તાપથી પકાવી તેનો મોહોડા ઉપર માલેશ કરે તો વ્યંગ—મુખછાયા, નીલિકા, તિલ, મસા, જવાનીના ખીલ, પદ્મનિકંટક, અને જંતુમણિ—લાખાં વગેરેનો નાશ કરે છે અને મુખને પુનમના ચંદ્રમા જેવી કાંતિવાળું સુંદર બનાવે છે. આને **કુંકુમાદ્ય તૈલ** કહે છે. **ભાવપ્રકાશ.**

વાલ્મીકનું હેતુ સહ લક્ષણ—ખભા, ડોક, બગલ, હાથ અને પગ તથા સાંધાઓને ગળામાં રાફડાની પેઠે ઘણી ટેકરીઓવાળો ઉંચો અને ઉંડા મૂળવાળો ગ્રંથી થાય છે. તેમાંથી પરૂ વહેછે, વ્યથા થાય છે અને અનેક નારવાંઓથી વિસર્પની પેઠે ફેલાય છે. ઘણું કરીને ગાંઠો થયા છતાં કાળજી ન રાખે તો આવી દશા થાયછે. વધારે વખતનો આ રોગ હોય તો અસાધ્ય છે. **ઊપાય**—શસ્ત્રવતે કાપી ખાર કે અગ્નિથી સાફ કરી અર્બુદના ઉપાયની પેઠે ઉપાયો કરવા. વધારે ફેલાયલો પણ મર્મસ્થાનમાં ન હોય તો સંશોધન કરી લોહી કઢાવવું તથા મનઃશિલાદ્ય તૈલ ચોપડવું, હાથ પગ ઉપરનો ઘણાં નારૂઆંવાળો વાલ્મીક હોય તે મટતો નથી. **ભાવપ્રકાશ.**

ક્ષુદ્ર રોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

---

૧ લેપ પા આંગળ જાડો કનિષ્ટ, આંગળના ત્રીજા ભાગ જેટલો મધ્યમ અને અરધ આંગળ જેટલો ઉત્તમ જાણવો, તથા લેપ સુકાવવા આવે એટલે કાહાડી નાખવો નહીં તો, મુખની કાંતિને બગાડે છે. ભાવપ્રકાશ.

શિરોરોગનો અધીકાર.

—::o::—

માથાના રોગોનું હેતુ સંખ્યા તથા પૂર્વ રૂપ.

વાયુ, પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ, લોહી, રસાદિનો ક્ષય, કૃમિ, સૂર્યાવર્ત્ત, અનંતવાત, શંખક અને અર્દ્ધવિભેદક એ અગ્યાર કારણોથી માથાના રોગનો જન્મ મળે છે. શુળ-સણુકા આવે છે. તે અગ્યારે પ્રકારનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે-માથાના રોગો ઉત્પન્ન થવાનું કારણ મુખ્ય દુષ્ટ ભોજનજ છે. પૂર્વ રૂપમાં લમણા પકડાય અને શરીર ભારે થાય છે.

માથાના રોગોનું વિશિષ્ટ નિદાન.

એકાએક રીતે માથામાં આકરી પીડા થાય છે, તેમાં પણ રાતે વિશેષ પીડા થાય અને શેકવાથી કે કાંઈ બાંધવાથી પીડા હલકી થાય તો જાણવું કે **વાયુના કારણથી** માથામાં સણુકા આવે છે.

અગ્નિના અંગારાથી શેકાતું હોય તેવું અતિશે માથું ઉનું થાય, આંખ અને નાકમાં બળતરા થાય, દાહાડે વધારે દુખાવો તથા રાતે ઓછો થાય તો જાણવું કે **પિત્તના** કારણથી સણુકા આવે છે.

માથું અંદરથી કફથી લીપાયલું, ભારે, સ્તબ્ધ-સજડ, ટાઢું અને આંખ્યોનાં પોપચાં તથા મોહોડું સુજેલાં રહે તો જાણવું કે **કફ**ના કોપથી માથું દુખે છે.

ઉપર કહેલા ત્રણે દોષોનાં સામટાં કે સેળભેળ ચિહ્નો જણાતાં હોય તો **ત્રિદોષ** કોપનું માથુ દુખે છે એમ જાણવું.

પિત્ત સંબંધી માથાના રોગના જેવાં લક્ષણો દેખાતાં હોય અને સ્પર્શ જરાપણ સહન ન થાય તેવી પીડા થતી હોય તો, જાણવું કે, **લોહીના** કોપથી માથું દુખે છે.

માથામાં આકરી વેદના થતી હોય અને શેક કરવાથી, ઉલટી કરાવવાથી, ધુમાડો પીવરાવવાથી, નાસ આપવાથી અને લોહી કઢાવવાથી પીડા વધારે થતી હોય તો, જાણવું કે માથામાં રહેલાં ચરબી, કફ, તથા રૂધિર એઓનો અત્યંત **ક્ષય થવાથી** માથાનો રોગ થયો છે. આ કષ્ટસાધ્ય છે. આ રોગથી શરીર ભમે છે, માથામાં સોયો ભોંકાયા કરે છે, આંખો ફર્યા કરે છે અને મૂર્છા તથા ગાત્રોમાં ગ્લાનિ થાય છે.

માથામાં અત્યંત શુળ ચાલતું હોય, તથા માથામાં જીવડાં જાણે ફોલી ખાવા ફરતાં હોય તેવું જણાય અને નાકમાંથી પરૂ સહિત લોહી નીકળે તથા જીવડા પણ નીકળે તો જાણવું કે ભયંકર **કૃમિજન્ય** માથાનો રોગ છે.

દિવસ ઉગે ત્યારથી આંખોમાં તથા ભમરોમાં થોડી થોડી પીડા થાય અને જેમ જેમ સૂર્ય ઉંચે ચઢતો જાય તેમ વિશેષ પીડા વધતી જાય તેથી જેમ જેમ સૂર્ય ઢળતો જાય તેમ તેમ પીડા ઓછી થતી જતાં દિવસ અસ્ત થએ તદ્દન મટી જાય. અથવા કોઈક વખતે શીતથી અને કોઇક વખતે ઉષ્ણતાથી પણ તે પીડા શાંત થાય તો જાણવું કે **સુર્યાવર્ત**ને લીધે માથું દુખે છે. આ રોગ ત્રિદોષનો હોવાથી મહા મુશ્કેલીથી મટે છે.

દુષ્ટ થએલા ત્રણદોષો ડોકને અત્યંત પકડી-દબાવીને પોત પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે પીડા, બળતરા, તથા ભારેપણું વગેરે વગેરે આકરી વેદના ઉત્પન્ન કરી તુરત

આંખો, ભમરો, અને લમણાઓમાં વિશેષે કરીને ગાલના પડખામાં રહેઠાણ કરે છે. ત્યારપછી કંપારો, હનુગ્રહ અને આંખના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે તો, જાણવું કે **અનંતવાત**ના કારણથી માથું દુખે છે. આ વ્યાધિ ત્રિદોષ કોપથી થાય છે.

પિત્ત [1]લોહી અને વાયુ દુષ્ટ થઇને લમણાને ઠેકાણે વૃદ્ધિ પામી અત્યંત પીડા આપે તથા ભયંકર બળતરા, અને રતાશવાળા દારૂણ સોજાને પેદા કરે છે. આ સોજો ઝેરના સોઝાની પેઠે પોતાના વેગથી તુરત માથાને, ગળાને, રોકી ૩ દિવસમાં પ્રાણુનીહાણ કરેછે તેને **શંખક** શિરરોગ (સુશ્રુતતો કહેછે કે કફ પણ એ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.)

લુખાં ભોજનોથી, ખાધા ઉપર ફરી ખાવાથી, હિમથી, પૂર્વ દિશાનો પવન લેવાથી, મૈથુનથી, મૂત્રાદિના વેગોને રોકવાથી, ઘણું ચાલવાથી કે હદ ઉપરાંત ભાર ઉપાડવાથી અને શ્રમ–કુસ્તી વગેરેથી કોપ પામેલો બળવાન્ વાયુ પોતે એકલો અથવા કફની મદદ લઇ માથાના અરધા ભાગને પકડીને, ડોક, ભમર, લમણા, કાન, આંખ અને કપાળનું અરધ એઓમાં ઝાટકા જેવી ભયંકર પીડા કરે છે તેને **અર્દ્ધાવભેદક**–આધાશીશી કહે છે. આ રોગ વધી જવાથી આંખ અને કાનનો નાશ કરે છે.

માથાના રોગોના ઉપાય.

વાયુના દુખાવામાં સ્નેહન તથા સ્વેદન કરવું તથા માથામાં તેલ ચોળવું અને પાંદડાં; આહાર તથા ઔષધોના પાટા બાંધવા. વાયુને હરનાર ઉપાયો કરવા. **અથવા** ઉપલેટ, એરંડાનું મૂળ અને સુંઠ એઓને ઘાટી છાશમાં વાટી જરા ઉનાં કરી તેનો કપાલે લેપ કરવો. **અથવા** શ્વાસકુઠાર નામના રસ (પૃષ્ટ અઠ્ઠાણુમામાં જુવો.) નો નાસ લેવો. જેથી નિઃસંદેહ માથું દુખતું મટી જાય છે. **અથવા** માથાને ચોફેર ફરી વળે તેટલું લાંબુ અને ૧૬ આંગળ ઉંચું ચાંમડું લઇ માથા ઉપર વીંટી ચામડાના નીચે અડદની કણકનો લેપ કરી રોગીને અડગપણે બેસારી સ્હેજ ઉનું તેલ માથા ઉપર ચામડાની કરી રાખેલી વાડમાં ભરી દેવું. વેદના બંધ પડે ત્યાં સુધી અથવા ૧ પોહોર કે ચાર ઘડી સુધી એમને એમ હાલ્યા વગર રોગીને તેલ પૂરીત રાખવો. જેથી વાયુના માથાનો દુખાવો, અનુગ્રહ, ઓઠનું ઝલાવું, આંખ્યોની પીડા, કાનની પીડા, અડદીયો વા અને માથાનો ધ્રૂજારો એટલા રોગો ઉપર ઉપર કહેલ શિરોબસ્તિ ઉપયોગમાં લે તો તેઓનો નાશ કરે છે. ૫–૭ દિવસ કે જ્યાં સુધી ફાવે ત્યાં સુધી આ ક્રિયા કરવી. પોહોર કે ૪ ઘડી થયા પછી તેલને કાહાડી ચાંમડું છોડી લઈ માથું, ડોક, મ્હોં, કપાળ અને ખભા વગેરેને ચોળવાં. પછી સ્હેવાય તેવા ઉના પાણીથી શરીરને ધોઈ હિતકારી ભોજન જમવું. **અથવા** ચંદનના પાણીથી ઠંડાં કરેલાં પોયણાં, રાતાં કમળ અને ધોળા કમળનો સ્પર્શ કરવાથી પિત્તથી દુખતું માથું શાંત પડે છે. **અથવા** ૧૦૦ વારનું ધોયલ ઘી માથે ચોપડે–ચોળે કે મુકી રાખે તો પિત્તનું માથું દુખતું મટે છે. **અથવા** શ્વાસકુઠારરસ, કપૂર, નવું કેસર, સાકર અને બકરીનું દુધ એ સઘળાંઓને સુખડના પાણીથી ઘસી નાસ આપે તો પિત્તની શિર પીડા મટી જાય છે. આ પ્રયોગ સર્વ પ્રકારના સણુકા ઉપર અતિ ફાયદાકારક છે. **અથવા** ગોળ અને સુંઠના કલ્કનો નાસ દે તો માથાનો દુખાવો મટે છે. **અથવા** લોહીજન્ય માથાની પીડા હોય તો પિત્તની શીરપીડા પ્રમાણેજ ઉપાય કરવા. **અથવા** કફના દુખાવા ઉપર લંઘન કરાવવું.

ગરમીથી ભરેલા લુખા તથા ઉના પદાર્થોથી શેક કરવો. સન્નિપાતથી થએલ હોય તો સન્નિપાતનો નાશ કરે તેવા ઉપાય કરવા. ઘણું કરીને જુનું ઘી પાવું એ અતિ ફાયદાકારક છે. **અથવા** એરંડાનું મૂળ, તગર, શતાવરી, હરડે, મીઠી ડોડી, રાસ્ના, સિંધાલૂણ, જળભાંગરો, વાવડીંગ, જેઠીમધ, સુંઠ, કાળા તલનું તેલ અને તેલથી મેળવેલું બકરીનું દુધ એઓને ચાર ગણા જળભાંગરાના રસમાં અગ્નિદ્વારા ધીમા તાપથી પકાવવા. જ્યારે સર્વ રસ બળી એકલું તેલજ રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લઇ ઉપયોગમાં લેવું. આ તેલનાં છ ટીંપા નાકમાં પાડે તો તેથી સઘળા પ્રકારના માથાના રોગો નાશ પામે છે. વાળ કે દાંત ખળભળી ગયા હોય તો તે પાછા અત્યંત મજબુત થાય છે. આંખો ગરૂડના જેવી અને ગીધના જેવી દીર્ઘદૃષ્ટી અને ભુજાઓ શક્તિવાળી થાય છે. આ **ષડ્બિંદુ તૈલ** કહેવાય છે. **અથવા** ક્ષીણપણાથી થએલ માથાના રોગ માટે વીર્યશક્તિ વધે તેવા ધાતુઓને વધારનાર અને વાયુને હણનાર પ્રયોગો કરવા, મીઠા પદાર્થોથી પકાવેલાં ઘી પીએ વા નાસ લે તો, ક્ષીણપણાનો શિર રોગ મટી જાય છે. **અથવા** કૃમિરોગથી શિર રોગ થયો હોય તો સુંઠ, મરી, પીપર, કરકચ અને સરગવાનાં બીજ એઓને બકરીના મૂત્રમાં વાટી નાસ લેવાથી કૃમિઓનો જરૂર નાશ થાય છે. **અથવા** ગોળ અને ઘી મેળવીને ખાવાથી સૂર્યાવર્ત્ત રોગ મટી જાય છે. **અથવા** ઘીના માલપુવા ખાય. **અથવા** દુધ અને ઘીનો નાસ લે. **અથવા** દુધ અને ઘી પીએ. **અથવા** દુધમાં વાટેલા તલથી શેક કરે તો તેથી સૂર્યાવર્ત્તની પીડા મટી જાય છે. **અથવા** જળભાંગરાના રસને અને બકરીના દુધને બરોબર લઇ ભેગાં કરી તડકામાં ઉના કરી તેનો નાસ લેવાથી સૂર્યાવર્ત્ત મટી જાય છે. આ ઉત્તમ પ્રયોગ છે. **અથવા** વછનાગ, અફીણ, આકડાની જડ, ધંતુરાની જડ, સુંઠ, ઉપલેટ, લસણ અને હિંગ એઓને ગાયના મૂત્રમાં વાટી ઉનાં કરી તેઓનો લેપ કરે તો આધાશીશી મટે છે. **અથવા** રેચ આપવાથી આધાશીશી મટે છે. **અથવા** ઉનાં ભોજન જમવાથી, કે ગરમાગરમ જલેબી ખાવાથી આધાશીશી મટે છે. **અથવા** વાવડીંગ અને કાળા તલ એઓને દુધમાં વાટી લેપ કરે તો આધાશીશી મટે છે. **અથવા** સાકર અને દુધ નાકેથી પીએ. **અથવા** નાલીયરનું પાણી પીએ. **અથવા** ટાઢું-વાસી પાણી પીએ. **અથવા** ઘી પીએ તો આધાશીશી તથા સૂર્યાવર્ત્ત મટી જાય છે. **અથવા** આધાશીશીનાજ ઉપાયો કરવાથી અનંતવાત નામનો માથાનો દુખાવો પણ અવશ્ય મટી જાય છે. **અથવા** માથાની નસ ખોલાવવી જેથી લોહી નીકળી અનંતવાત મટી જશે. **અથવા** મધયુક્ત ઘીથી ઝરતા માલપુવા, ચુરમું કે શીરો આરોગવાથી અનંતવાત અને માથાની પીડા મટી જાયછે. **અથવા** ત્રિફળા, હળદર, કરીયાતું અને લીંબડો એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં ગોળ નાખી તેનો નાસ લે તો તુરત ભમર, લમણા, કાન, આંખ અને આધાશીશી વગેરેના સણકા મટી જાય છે. આ **પથ્યાદિક ક્વાથ** કહેવાય છે. **અથવા** દારૂહળદર, હળદર, મજીઠ લીંબડો, વાળો અને પદ્મક એઓનું લેપન કરવું, જેથી શંખક—લમણાનો દુખાવો મટી જાય છે. **અથવા** ટાઢા પાણીની ધાર કે સિંચન, વા, ટાઢા દુધનું સેવન અને દુધવાળાં વૃક્ષોની છાલનું લેપન કરવું, જેથી લમણાનો દુખાવો મટી જાય છે. **અથવા** જેઠીમધ ૬ રતી, અને વછનાગ ૨ રતીભાર લઇ એઓનું ઘણુંજ ઝીણું ચુર્ણ કરી

સરસવ જેટલું નાકમાં નાખવામાં આવે તો સમસ્ત પ્રકારના માથાના દુખાવા મટી જાયછે આ પ્રયોગ અતિ ઉત્તમ છે. **અથવા** છીપનો ભીનો ચુનો અને નવસાગરનું ચુર્ણ એ બન્નેને હથેલીમાં ઘસી નાસ લે તો માથાનો દુખાવો મટી જાય છે. **ભાવપ્રકાશ. અથવા** કેસરને ગાયના ઘીમાં શેકી સાકરનું ચુર્ણ મેળવી તેનો નાસ લે તો વાત અને લોહીથી ઉત્પન્ન થએલ માથાના સણકા તથા ભમર, લમણા, કાન, આખ, આધાશીશી, સૂર્યાવર્ત્ત, વગેરેનાં દરદો નાશ પામે છે. **ચક્રદત્ત. અથવા** ત્રિકટુ, પુષ્કરમૂળ, હદર, રાસ્ના, દેવદાર અને આસગંધ, એઓનો કવાથ કરી નાકેથી પીએ તો માથાના તમામ પ્રકારના દુખાવા બંધ થાય છે. **અથવા** દાડિમના દાણાનો રસ કહાડી તેથી અરધ ભાગે તેમાં સાકર મેળવી નાસ લે તો તત્કાળ માથાની પીડા મટે છે. **અથવા** ઉપલેટ અને એરંડાનું મૂળ એઓને કાંજીમાં ઘુંટી માથા ઉપર લેપ કરે તો, માથાની પીડા મટી જાય છે. એજ પ્રમાણે મુચ કુંદ—મોઘરાના ફુલોનો લેપ કરે તો માથાની પીડા મટી છે. **અથવા** દેવદાર, તગર, ઉપલેટ, વાળો, અને સુંઠ, એઓને કાંજી સહિત તેલમાં ઘુંટી લેપ કરે તો માથાની વ્યથા મટી જાય છે. **અથવા** મીંઢળ અને સાકર ગાયના દુધમાં ઘુંટી નિત્ય સૂર્યોદય થયા પેહેલાં તેનો નાસ લે તો આધાશીશી મટે છે. **અથવા** સસલાના માથામાંના સેરવામાં મરીઆંનું ચૂર્ણ નાખી જમ્યા પેહેલાં ૭ દિવસ સુધી પીએ તો અત્યંત દુઃખ દેનાર સૂર્યાવર્ત્ત તથા આધાશીસી પણ તુરત દૂર થાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય. અથવા** ચંદન, સિંધાલૂણ, અને સુંઠ એઓને પાણી સાથે વાટી તેનો માથે લેપ કરે તો, તત્કાળ મસ્તક પીડા મટે છે. **અથવા** આંબાની અંતર છાલને પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરે તો માથાની મહા પીડાનો પણ નાશ થાય છે. **અથવા** જળભાંગરાનો રસ અને ઉલેટ એ બન્નેને વાટી ગાયના માખણમાં કાલવી માથા ઉપર લેપ કરે તો માથાની મહાવ્યથા મટી જાય છે. **અથવા** પીપર, મરી અને લોદર સમાન લઇ સાથે વાટી ૩ દિવસ લગી નાસ લે તો સૂર્યાવર્ત્તનો નાશ થાય છે. **અથવા** ઠંડાપાણીમાં અરીઠાને ઘસી તેને નાશ આપે તો આધાશીશી વગેરે સર્વ માથાના રોગો મટે છે. **અથવા** કડવા કંકોડાના પાદડાંના રસનો ૩ વાર નાસ લે તો કપાળમાના કોડા ખરી પડે છે અને પીઠા મટી જાય છે. **અથવા** નગોડ, સિંધાલૂણ, સુંઠ, દેવદાર, પીપર, અંઘાડો, સરસવ, અને આકડાનાં બીજ એઓને ટાઢા પાણી સાથે વાટી તેની ગોળી કરી તેનો ઠંડાપાણી સાથે લેપ કરે તો સર્વ પ્રકારના માથાના રોગો નાશ પામે છે. **વૈદ્યવલ્લભ. અથવા** લવીંગ મરી અને હિંગ એઓને પાણીથી વાટી ચણા જેવડા ઓષડનો નાસ લે તો નિશ્ચે માથાની પીડા મટે છે.” **અથવા** આ નિચે લખેલા મંત્રથી આધાશીશી મટે છે.

ॐ नमो काली किलि किले वासी मृधोभ्यासे हनुमंत वीर हाक मारे आधाशीशी अर्द्धकपाली नासे जाजारे पापिणी जाजारे हत्यारी न जाय तो तारा गुरुनी आज्ञा हनुमंत वीरनी आज्ञा गरुड पंखनी आज्ञा मेरी भक्ति गुरुकी शक्ति फूरो मंत्र ईश्वरो वाचा.

આ મંત્રથી ૨૧ વાર ધીરે ધીરે માથાને ફુક દે તો આધાસીશી અવશ્ય જાયછે!

ॐ नमो आधाशीशी हुंहुंकारी पहर पचारी मुख मुंदी पाटले, मारी अमुकारे शीषी रहे मुख महेश्वरकी आज्ञा फुरे ॐ ठः ठः स्वाहा.

આ મંત્રથી ૧૧ વાર માથા ઉપર આંગળી ફેરવે તો આધાશીશી જાય છે.

માથાના રોગને સેવવા લાયક વસ્તુઓ.

સ્વચ્છ હવા, સ્વચ્છ ભોજન, સ્વચ્છ પાણી અને દોષને અનુસરી સ્વચ્છ ચીઓનું સેવન કરવું એ સદા હિતકારી છે. અને શ્રમ, તડકામાં ફરવું, કુપથ્ય કરવું એ અહિત કર્ત્તા છે.

શિરોરોગનો અધીકાર સંપૂર્ણ.

નેત્રના રોગનો અધીકાર.

નેત્રમંડળનું પ્રમાણ.

નેત્રનું મંડળ બે આંગળ પ્રમાણનું છે અર્થાત્ બે આંગળ જેટલી જાડાઇવાળું અથવા પોતપોતાના અંગુઠાના પેટ જેટલી જાડાઈવાળું છે અને ફરતું બે આંગળ જેટલી લંબાઇવાળું છે એમ પૂર્વાચાર્યોનું કહેવું છે.

નેત્રમંડળમાં થતા રોગોની સંખ્યા.

નેત્રના મંડળમાં ૯૪ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે એમ શાર્ઙ્ગધરનું માનવું છે, પણ અન્ય પૂર્વાચાર્યોના માનવા પ્રમાણે ૭૮ રોગ છે અર્થાત્ ૭૮ મુખ્ય રોગ છે બાકીના જે પેટાના રોગો છે તેને જુદા ન ગણતાં મુખ્યને અવલંબી ગણેલા છે. એટલે કીકીમાં ૧૨, કાળા ડોળામાં ૪, ધોળા ડોળામાં ૨૧, પાપણોમાં ૨૧, નેત્રના રૂંવાડામાં ૨, સાંધાઓમાં ૯ અને આખા નેત્ર—આંખમાં ૧૭ રોગ થાય છે એ રીતે કુલ ૭૮ રોગ છે. સુશ્રુત ૭૬ રોગ કહે છે અને ચરક ૭૮ કહે છે, એટલે ચરકે જે બે વધારે કહ્યા છે તે રોગ કીકીમાં થનારા છે. સુશ્રુત ૭૬ કહે છે તેની ગણત્રી એવી છે કે—દશ રોગ વાયુથી, ૧૦ પિત્તથી, ૧૩ કફથી, ૧૬ રૂધિરથી, ૨૫ એ સઘળાંથી થનારા, અને ૨ નેત્રની બહાર થનાર રોગ છે એમ એકંદરે ૭૬ થાય છે.

નેત્ર રોગોની ઉત્પત્તિ થવાનાં મુખ્ય કારણો.

તડકા વગેરેથી શરીરમાં અતિ તાપ થાય ત્યારે ઠંડા પાણીમાં પ્રવેશ કરે તેથી તડકા વગેરેથી ઉત્પન્ન થએલી ગરમીની સાથે બહાર આવેલા નેત્રના તેજનો પાણીથી પરાભવ થાય છે તેથી, વેગળા પદાર્થોને ધારીને જોવાથી, વખતસર ઘઉં ન લેવાથી અગ્નિના તાપથી ધુળના પડવાથી, ધુમાડાથી, ઉલટીના રોકવાથી, ઘણી ઉલટીઓ થવાથી, શુકતના સેવનથી, અરનાલના સેવનથી, ખાટા રસ, કળથી તથા અડદના સેવનથી, મળ—મૂત્ર તથા અધોવાયુના રોકવાથી, બહુ રોવાથી, શોક થનારા સંતાપથી, માથામાં માર વાગવાથી, ઝપટ બંધ ઘોડા કે ગાડી દોડાવવાથી, બહુ પવન લાગવાથી, ઋતુઓમાં કહેલ વિધિથી વિપરીત કાર્યો કરવાથી, કામ ક્રોધથી થએલી પીડાથી, અતિ મૈથુન-

થી, આંસુ રોકવાથી અને ઝીણા પદાર્થોને જોવાથી તથા સુતે સુતે વાચવાથી કે બહુ ઝીણા અક્ષરો વા ઓછા ઉજાસમાં નજર ખેચીને વાચવાથા નેત્રમાં દોષો વિકારને ઉત્પન્ન કરે છે.

કીકીના રોગોની વ્યાખ્યા.

આંખના કાળા ડોળામાં રહેલ મસુરની દાળ જેવડા નિર્મળ પાંચ માહાભૂતોથી બનેલી, નિમિષો આવે ત્યારે પતંગીયા જેવી અને નિમિષો દૂર ખસે ત્યારે અગ્નિના તણખા જેવી જણાતી, લાંબા કાળ સુધી રહેનારાં તેજોથી સિદ્ધ થએલી, છિદ્રવાળી, જેને હમેશાં ઠંડ અનુકુળ રહે છે એવી અને આંખનું જે બાહારનું પડ કે જે લોહી તથા રસના આધારવાળું છે તેથી જે દૃષ્ટી છે તેને કીકી કહે છે.

આંખમાં ચાર પડ છે.

આંખમાં ચાર પડ છે તેમાં સર્વથી ઉપરનું બાહરનું લોહી તથા રસના આશ્રય વાળું છે. અને ચોથું હાડના આશ્રયથી રહેલ છે. આ ચારે પડોની અકંદરે નેત્રના પાંચ ભાગ જેટલી જાડાઇ છે.

પહેલા પડમાં રહેલા દોષોનો સ્વભાવ–જે મનુષ્યને દૃષ્ટિની અંદરના પહેલા પડમાં દોષો રહેલા હોય તો તે મનુષ્ય યથાર્થ સ્વરૂપને જોઇ શકે નહીં, કદાચિત દોષો થોડા હોય તો વખતે બરોબર જોઇ શકે છે.*

બીજા પડળ–પડમાં રહેલા દોષોનો સ્વભાવ–બીજા પડમાં દોષો રહ્યા હોય તો દૃષ્ટિ બરોબર સ્વરૂપો જોઇ શકતી નથી એટલે માખી, મચ્છર તથા કેશ અને કરોળીયાએ બાંધેલાં જાળાં વગેરે જોવાંમાં આવે છે. મંડળો, પતાકાઓ અને કીરણો ન હોય તો પણ જાણે છે એમ કુંડળોની પેઠે પ્રકાશતાં જોવામાં આવે. પટછાયા વગેરેના સંચારો ઉંચે નીચે તથા આડા એમ અનેક પ્રારના જોવામાં આવે. વરસાદ, વાદળાં કે અંધારૂ નહોય તો પણ એવું દેખાય છે. સ્વરૂપોનું જોઇએ તેવું ગ્રહણ ન કરવા રૂપ દૃષ્ટિનો વિભ્રમ થવાથી વેગળા રહેલા પદાર્થો પાસે અને પાસે રહેલા વેગળા જણાય; અને ઘણા યત્ન કરતાં છતાં પણ સોંયનું નાકું જણાય નહીં.

ત્રીજા પડળમાં રહેલા દોષોનો સ્વભાવ–ત્રીજા પડળમાં દોષો રહેલા હોય તો જે ઉંચે હોય તે જોવામાં આવે છે, તે ઘણા મોટા પદાર્થ હોય; તોપણ જાણે લુગડેથી ઢાંકેલા હોય તેવા જોવામાં આવે છે. કાન નાક તથા આંખ્યોવાળાં શરીરો જાણે કાન નાક અને આંખ્યોથી રહિત હોય તેવાં કે કાન વગેરેના વિકારવાળાં હોય તેવાં જોવામાં આવે છે. જો દોષ બળવાન હોય તો દૃષ્ટિ દોષોના સ્વભાવ પ્રમાણે રંગાઇ જાય છે. દોષો જો નીચેના ભાગમાં રહ્યા હોય તો, પાસે રહેલા પદાર્થો જોવામાં આવતા નથી. જો દોષો ઉંચેના ભાગમાં રહ્યા હોય તો, વેગળા રહેલા પદાર્થો જોવામાં આવતા નથી, દોષો પડખાના ભાગમાં રહ્યા હોય તો પડખામાં રહેલા પદાર્થો જોવામાં આવતા નથી. ચોમેર દોષો રહ્યા હોય તો નીચે ઉપર કે પડખામાં રહેલા પદાર્થો જુદા જુદા

* વિદેહ કહે છે કે આંખની માંહેના પડળમાં રહેલા દોષો અનુક્રમે ઉપર ઉપરના પડમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

હોય; તોપણ ભેગા જેવા દેખાય છે. દૃષ્ટિના વચમાં જો દોષો રહ્યા હોય તો મોટા પદાર્થો ન્હાના જણાય. દૃષ્ટિમાં દોષો આડા રહેલા હોય તો, એક પદાર્થ બે પદાર્થ જેવો દેખાય. દોષ જો દૃષ્ટિના બે ભાગમાં રહ્યા હોય તો, એક પદાર્થ ત્રણ પદાર્થ જેવો જણાય અને જો દોષો નિયમ વગર રહેલા હોયતો એક પદાર્થ બહુ પદાર્થ જેવો જણાયછે.

ચોથા પડમાં રહેલા દોષોનો સ્વભાવ–ચોથા પડમાં રહેલા દોષ હોય તો અંધારા જેવું દેખે છે તેથી તે રોગને તિમિર કહે છે અને ચારેબાજુએ દ્રષ્ટિને રોકી દેછે. કેટલાક ગ્રંથકારો આ રોગને લિંગનાશ કહે છે. આ અંધારા જેવો મોટો રોગ નવો હોય ત્યાં સુધી માણસ આકાશમાં રહેલા ચંદ્ર, સૂર્ય, તારાગણ અને વીજળીને દેખે છે; કેમકે આકાશ પ્રકાશમય હોવાથી તેમાં અંધારાનું જોર ચાલતું નથી. તેમ અગ્નિ વગેરે નિર્મળ તેજોને દેખે છે અને રત્ન સોના વગેરે પ્રકાશિત પદાર્થોને પણ દેખે છે, પણ જ્યારે આ રોગ લાંબા વખતનો[1] થાય ત્યારે તેમાંનું કશું પણ દેખાતું નથી. જેમ આ તિમિર નામના રોગને લિંગનાશ કહે છે તેમ નિલિકા અને કાચ પણ તેનેજ કહે છે.

કીકીના રોગનાં નામોની સંખ્યા.

કીકીના રોગ[2]બાર છે. તે પૈકી છ રોગ લિંગનાશ કહેવાય છે–એટલે વાયુનો, પિત્તનો, કફનો, ત્રિદોષનો, લોહીનો અને પરિમ્લાયી એમ છ પ્રકારનો હોયછે. તથા પિત્ત વિદગ્ધદૃષ્ટિ કફવિદગ્ધ દૃષ્ટિ, ધુમ્રદર્શી, હ્રસ્વજાત્ય, ન લાંધ્ય અને ગંભીરિકા એ બીજા છ રોગ અર્થાત્ એકંદરે ૧૨ રોગ છે.

ચરકના મત પ્રમાણે સન્નિમિતક લિંગનાશ અને બીજો અનિમિત્તક લિંગનાશ કહેવાયછે.

છ જાતના લિંગનાશ–મોતીયાબિંદુનાં લક્ષણો.

વાયુ જન્ય લિંગનાશ હોય તો, રૂપો જાણે ભમતાં હોય તેવાં મેલાં અસ્પષ્ટ રતાશવાળાં અને જાણે ફેરવીને ફેંકેલાં હોય એવાં જણાય છે.

પિત્તજન્ય લિંગનાશ હોય તો–સૂર્યનાં, પતંગીયાનાં ઇંદ્રધનુષ્નાં અને વીજળીનાં રૂપો મોરના પીછાં જેવાં વિચિત્ર નીલાં અને કાળાં જોવામાં આવે છે.

કફ જન્ય હોય તો–ચીકણા, ધોળા, પાણીથી ડુબેલા અને કરોળીઆની જાળી જેવાં રૂપો જણાય છે.

સન્નિપાતજન્ય હોય તો–ચોમેર વિચિત્ર ઘણા પ્રકારનાં રૂપો દેખાય તથા અનેક વર્ણોવાળાં વિશેષ અથવા ઓછા અંગોવાળાં દેખાય અથવા તેજોમય દેખાતાં હોય છે.

રક્તજન્ય લિંગનાશ હોય તો,–અનેક પ્રકારનાં અંધારાં તથા રાતાં, લીલાં, પીળાં અને કાળાં રૂપો જણાય છે.

પરિમ્લાયી–એટલે લોહીથી મૂર્છિત થએલા પિત્તથી લિંગનાશ થયો હોય તો સઘળી દિશાઓ પીળી દેખાય, સૂર્ય જાણે ઉગતો હોય તેમ દેખાય અને વૃક્ષો પતંગીયાઓથી કે દેવતા વગેરેના તેજ રૂપથી વ્યાપ્ત હોય તેવાં દેખે છે.

લિંગનાશનો અન્ય પ્રકાર.

વાયુથી લિંગનાશ થયો હોય તો–આંખનો રંગ રાતો, પિત્તથી કે પરિમ્લાયીથી

1 લિંગ એટલે દ્રષ્ટિ. 2 ચરકના મત પ્રમાણે કીકીના ૧૪ રોગ છે.

થયો હોય તો આંખનો રંગ નીલો, કફથી ધોળો, લોહીથી રતાશવાળો અને ત્રિદોષથી વિચિત્ર રંગ (આંખમાં) જણાય છે.

વાયુઆદિએ ઉત્પન્ન કરેલા લિંગનાશોથી આંખ્યોમાં મંડળ નાં જુદાં જુદાં રૂપો થવા વિષે.

વાયુથી થએલાં લિંગનાશથી મંડળ રાતું, ચપળ અને કઠોર થાય છે. પિત્તથી થએલ લિંગનાશમાં-નીલા કાંસા જેવું, કે ધોળાશ કે પીળાશવાળું મંડળ થાય છે. કફથી જાડું, ચીકણું, અને શંખ જેવું ધોળું મંડળ થાય છે. આંખ ચોળતાં તે મંડળ પસરે છે. **ત્રિદોષ**થી લિંગ નાશ થએલો હોય તો, ઉપર કહેલા વર્ણવાળું મંડળ થાય છે. **લોહી**થી થએલ હોય તો કુંપળીયો જેવું કે કમળપત્ર જેવું મંડળ થાય છે અને પિત્તના સંબંધવાળા લોહીથી થએલો લિંગનાશ હોય તો જાડા તથા રાતાકાચજેવું જાડું તથા મંડળ રાતું થાય છે. **પરિમ્લાયી**થી લિંગનાશ થયો હોય તો, મ્લાનિ પામેલું તથા નીલું મંડળ થાય છે. કાળાંતરે દોષોનો નાશ થવાથી વખતે પોતાની મેળેજ ચોખું થઈ જાય છે.

સઘળા પ્રકારના લિંગનાશોમાં તે તે દોષોનાં પોતપોતાનાં લક્ષણો પણ ચોકસ રીતે થાય છે.

કીકીમાંના બીજા છ રોગોનાં લક્ષણો.

દુષ્ટ થએલું પિત્ત દૃષ્ટિના પેહેલા, બીજા પડળમાં પ્રાપ્ત થયાથી માણસની દૃષ્ટિ પીળી થાય છે અને તેથી માણસો તથા રૂપોને પીળાંજ દેખે છે. તેને **પિત્તદગ્ધ દૃષ્ટી** કહે છે. એજ પિત્ત બીજા પડળમાં દાખલ થયું હોય તો તે માણસ દિવસે દેખતો નથી. પણ રાતે શીતળાથી પિત્ત ઓછું પડતાં સર્વ પદાર્થો દેખે છે. આ પ્રકાર પિત્તવિદગ્ધ દૃષ્ટિના અંતરભૂત હોવાથી જુદો ન ગણતાં તેના સામેલ રાખેલ છે.

દૃષ્ટિ થએલ કફ દૃષ્ટિના પેહેલા પડળમાં આવ્યો હોય તો માણસ રૂપોને ધોળાં દેખે છે તેને **કફવદિગ્ધદૃષ્ટી** રોગ કહે છે.

એજ કફ દૃષ્ટિના ત્રણે પડળોમાં આવ્યો હોય તો બળાત્કારથી રતાંધળાપણુ કરે છે, દિવસે તો દૃષ્ટિ ઉપર સૂર્યનો અનુગ્રહ થવાનેલીધે કફ ઓછો ,થવાથી સર્વ પદાર્થ જોઇ શકે છે, પણ રાતે દેખે નહીં. રાતે આંધળાપણું કફવિદગ્ધદૃષ્ટિના પેટાનો રોગ છે જેથી જુદો ગણેલ નથી.

શોકથી, તાવથી, મહેનતથી અને માથામાં તડકા વગેરેના સંતાપો થવાથી દૃષ્ટિને જોર પહોંચતાં સર્વ પદાર્થો ધુમાડાથી વીંટાયલા જેવા દેખાય છે તેને **ધુમદર્શી** કહે છે. આ રોગ પિત્તની દુષ્ટતાથી થાય છે.

દિવસે પરાણે પરાણે દેખાય તથા મોટા મોટા પદાર્થો પણ ન્હાના દેખાય અને રાતે સર્વ પદાર્થો જેવા હોય તેવાજ દેખાય તેને **હસ્વજાત્ય** કહે છે.

દૃષ્ટિદોષથી વ્યાપ્ત થયાનેલીધે નોળીયાની દૃષ્ટિ જેવી પ્રકાશે અને દાહાડે વિચિત્ર રૂપો જણાય તો તેને **નકુલાંધ્ય** રોગ કહે છે.

દૃષ્ટિ વિકૃત થયા કરે છે, વાયુથી ઉપહત રહે, સંકોચાયા કરે, અંદર જતી રહે અને ઉંડી વેદનાથી સહિત હોય તેને **ગંભીરિકા** કહે છે.

મહામુનિ ચરકના કહેલા બે વિકાર પૈકી સનિમિત્ત લિંગનાશનું હેતુ સહ લક્ષણ ઝેરી ફુલોના ગંધવાળા પવનના સ્પર્શ–અડવા રૂપ નિમિત્તથી માથામાં અભિતાપ થતાં જે લિંગનાશ થાય તેને **સનિમિત્ત લિંગનાશ** કહે છે. તેને અભિસ્પંદના લક્ષણો ઉપરથી જાણી લેવો.[1]

અમિનિત્ત લિંગનાશનું હેતુ સહ લક્ષણ.

દેવના, ઋષિના, ગંધર્વના, મોટા નાગના કે બીજા પ્રકાશમય પદાર્થોના દર્શનથી દૃષ્ટિ ઉપહત થઈ જાય તેને **અનિમિક્ત** લિંગનાશ કહે છે. દેવ વગેરેનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન વિશેષે કરીને થતાં નથી માટે તેઓના દર્શનનું નિમિત્ત છતાં અનિમિત્ત માનેલ છે. આ રોગમાં આંખો તેજદાર જણાય, કીકી શ્યામ તથા નિર્મળ દેખાય છે અને ઉપઘાતનેલીધે કોકી ફાટી જાય છે કે, ઓછી થઈ જાય છે.

કાળા ડોળાના રોગોની વ્યાખ્યા.

કાળા ડોળાના રોગોનાં નામ, સંખ્યા તથા સાધ્યાસાધ્યપણું.

સવ્રણશુક્ર, અવ્રણશુક્ર, પાકાત્ય અને અજકાજાત એ ચાર રોગો આંખના કાળા ડોળામાં થાય છે. તેઓનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે.

જે ફુલું કાળા ડોળામાં ડુબેલા રૂપવાળું હોય, જાણે સોયથી વિંધાએલું હોય તેવું લાગે એટલે ગોળ તથા વ્યથાવાળું હોય અને નિરંતર ઉનું પાણી ઝર્યા કરે તેને સવ્રણશુક્ર કહે છે. આ ફુલું કીકીના નજીકમાં ન હોય, ઉંડું ન હોય–એક ચામડીમાંજ હોય, ઝરતું ન હોય, પીડા વગરનું અને એક હોય તો કોઇ વખતે મટે છે, પણ જો કીકીની પાસે હોય, ઉંડું, પીડાવાળું, ઝરતું અને બે હોય તો કદિ પણ મટતું નથી,

જે કાળા ડોળાનું અભિષ્યન્દથી થએલું ફુલું આકાશમાં રહેલા મેઘની પેઠે થોડું થોડું પ્રકાશતું, ચંદ્ર કે શંખ જેવું સ્વેત જણાતું હોય તો તે **અવ્રણશુક્ર** કહેવાય છે. આ ફુલું અત્યંત સાધ્ય છે. પણ જો એ ત્રણ પડસુધી ઉંડું પહોંચ્યું હોય તથા જાડું કે લાંબા વખતથી થએલું હોય તો કષ્ટસાધ્ય છે. અને માંસ વીખાઈ જવાનેલીધે નમેલા મધ્ય ભાગવાળું માંસથી વીંટાયલું, ચંચળ, શિરા–નસોમાં થએલું, દેખાવ ન દેનાર, બે પડળો સુધી પહોંચેલું, છેડામાં રાતું અને લાંબા વખતનું હોય તો તે ફુલું અસાધ્ય છે, વળી જો આંખ્યોમાંથી ઉનાં આંસુડાં પડતાં હોય, ફોડલી થઇ હોય અને મગ જેવા આકારવાળું હોય તો તે અવ્રણશુક્ર અસાધ્ય છે. તથા આંખની પાંપણો તેતરની પાંખો જેવી થઇ ગઇ હોય તો તેપણ અસાધ્ય છે.

દોષે કરી લીધેલું ધોળાપણું આખા કાળા ડોળામાં ચોમેર છવાઈ ગયું હોય તેને **પાકાત્યય** કહે છે. આ વ્યાધિ ત્રણે દોષથી થએલ હોય તો અસાધ્ય સમજવો. આ રોગમાં પાકવાપણું, આંસુ, સોજો અને પીડા થાય છે.

બકરીની લીંડી જેવી, પીડા સહિત સ્હેજ, રતાશવાળી લાલ અને ચીકણાં આંસુ યુક્ત જે ઉંચાઇ મોટાપણાથી આંખ કાળી ડોળાને પકડીને પ્રાપ્ત થાય છે તેને **અજકાજાત** કહે છે. એ ઉંચાઇ મેદની ત્રીજા પડળમાં થાય છે.

---

૧ ગદાધર કહે છે કે રક્તાભિષ્યંદનાં લક્ષણો ઉપરથી આ રોગને ઓળખી લેવો, પણ કાર્તિક કહે છે કે–સમસ્ત દોષે થી થએલા અભિષ્યંદનાં લક્ષણો ઉપરથી આ રોગને ઓળખી લેવો, અર્થાત્ કાંઇ એકલા રક્તાભિષ્યંદનાજ ઉપરથી ઓળખાતો નથી.

ધોળા ડોળાના રોગોનાં નામો તથા સંખ્યા વિષેની વ્યાખ્યા.

આંખોના ધોળા ડોળામાં પ્રસ્તાર્યર્મ, શુલ્કાર્મ, રકતાર્મ, અધિમાંસાર્મ, સ્નાય્વર્મ, શુક્તિ, અર્જુન, પિષ્ટક, શિરાજાલ શિરાજપિડકા અને બલાસગ્રથિત આ ૧૧ રોગો થાય છે. તેઓનાં ક્રમવાર લક્ષણ નીચે પ્રમાણે—

ધોળા ડોળા ઉપર પાતળું, વિસ્તીર્ણ, કાળાશવાળું કે રાતા જેવું ધોળું ચિહ્ન થાય છે તેને **પ્રસ્તાર્યર્મ** કહે છે.

ધોળા ડોળા ઉપર સારી પેઠે ધોળું અને કુણાપણાવાળું જે ચિહ્ન હોય તેને **શુલ્કાર્મ** કહેવાય છે. આ શુલ્કાર્મરૂપ માંસ ઘણે કાળે વૃદ્ધિ પામે છે.

ધોળા ડોળા ઉપર રાતું તથા કુણું જે માંસ વધતું આવે છે તેને **રકતાર્મ** કહેવાય છે.

ધોળા ડોળા ઉપર પોહોળું, કુણું, જાડું અને જરાક કાળાશ સહિત રતાશવાળું જે માંસ વધતુ આવે છે તેને **અધીમાસાર્મ** કહે છે.

ધોળા ડોળા ઉપર કઠોર, ફેલાતું અને સ્રાવ વગરનું જે માંસ ઉંચુ—ચઢતું થાય છે તેને **સ્નાય્વર્મ** કહે છે.

ધોળા ડોળા ઉપર કાળાશવાળા અને માંસ જેવા જે બિંદુઓ થાય છે અથવા મોતીની છીપ જેવું થાય છે તેને **શુક્તી** કહે છે.

ધોળા ડોળામાં સસલાના લોહી જેવો જે એક બિંદુ થાય છે તેને **અર્જુન** કહે છે.

ધોળા ડોળા ઉપર કફના તથા વાયુના કોપથી આટા જેવું ધોળું અને મેલથી ખરડાએલ દર્પણ જેવું જે માંસ ઉચું થાય છે તેને **પિષ્ટક** કહે છે.

ધોળા ડોળા ઉપર જાળાં જેવો કઠણ શિરાઓવાળો અને રાતો જે શિરાઓનો સમૂહ થાય છે તેને **શિરાજાલ** કહે છે.

ધોળા ડોળા ઉપર કાળા ડોળાની પાસે રહેલી અને શિરાઓથી વીંટાયલી જે ધોળી ફોલ્લીઓ થાય છે તેને **શિરાજપિડકા** કહે છે.

ધોળા ડોળા ઉપર કાંસા જેવો ધોળો, કઠણ અને પાણીના ટીંપા જેવો જરાક ઉંચો જે બિંદુ થાય છે તેને **બલાસગ્રથીત** કહે છે.

પાંપણોના રોગોનાં નામ તથા સંખ્યા.

આંખોની પાપણો બે હોય છે. તે પૈકી ઉત્સંગિની, કુંભિકા, પોથકી વર્ત્મશર્કરા, અર્શોવર્ત્મ, શુષ્કાર્શ, અંજનનામિકા, બહલવર્ત્મ, વર્ત્મબંધક, ક્લિષ્ટવર્ત્મ, વર્ત્મકર્દમ, શ્યાવવર્ત્મ, પ્રક્લિન્નવર્ત્મ અક્લિન્નવર્ત્મ, વાતવર્ત્મ, વર્ત્માર્બુદ, નિમેષ, શોણિતાર્શ લગણ, બિસવર્ત્મ અને કુંચન એ ૨૧ રોગો થાય છે. તેઓનાં ક્રમવાર લક્ષણો નીચે પ્રમાણે—

પાપણની અંદર મુખવાળી, બાહાર રાતી, અંદર પરૂવાળી, પોતામાં ઘણી ફોલ્લીઓવાળી, જાડી અને વલુરવાળી, જે ફોલ્લીની નીચેની પાંપણમાં લોહીના પ્રકોપથી થાય છે તે **ઉત્સંગિના** કહેવાય છે.

પાંપણના અંતમાં સુજેલી અને કુંભીકા નામની વેલના બીજ જેવી કઠોર ફો-

ફ્રોલ્લી જે સન્નિપાતથી થાય છે અને ફુટે છે તેને વા ફુટી ફુટી ઝમ્યા કરે છે તેને **કુંભીકા** કહે છે.

સાવવાળી, ચળ સહિત, ભારે, રાતા સરસવ જેવી અને પીડાવાળી જે ફોલ્લી પાંપણમાં થાય છે તેને **પોથકી** કહે છે.

ઘણીજ ઝીણી ઝીણી ઘાટી–જાડી ફોલ્લીઓથી ચોમેર વીંટાયલી, તીક્ષ્ણ અને જાડી જે ફોલ્લી પાંપણમાં થાય છે તેને **વર્ત્મશર્કરા** કહે છે.

પાંપણમાં કોકડીના બીજ જેવી, ઓછી પીડાવાળી, લીસી, અને તીક્ષ્ણ અણીઓવાળી જે ફોલ્લી થાય છે તે **અર્શોવર્ત્મ** કહેવાય છે.

પાંપણના અંદરના ભાગમાં ખરસઠ, અક્કડ, અને દારૂણ જે લાંબો અંકુર થાય છે તેને **શુષ્કાર્શ** કહે છે.

પાંપણમાં બળતરાવાળી, ભોંકાયા જેવી વ્યથાવાળી, રાતી, કુણી અને થોડી પીડાવાળી જે ઝીણી ફોલ્લી થાય છે તેને **અંજનનામિકા–આંજણી** કહે છે.

પાંપણના જેવા રંગની અને કઠણપણાવાળી ફોલ્લીઓથી ચારે બાજુએ પાંપણ જાડી થઈ જાય તેને **બહલવર્ત્મ** કહે છે.

પાણીથી ભરપૂર રહેનારા અને ચળવાળા પાંપણના સોજાથી આંખો બરાબર વીંચી શકાતી નથી તેને **વર્ત્મબંધક** કહે છે.

પાંપણ કુણી રહે, થોડી પીડા, હમેશાં રાતી અને એકાએક પણ રાતી થનારી હોય તેને **કિલષ્ટવર્ત્મ** કહે છે. આ રોગ કફના સંબંધને પામેલા લોહીથી થાય છે.

કિલષ્ટવર્ત્મનાં જે લક્ષણો કહ્યાં તે હોવા છતાં જો પિત્તથી યુક્ત લોહી બળતરા કરતું હોય અને તેને લીધે પાંપણો ભીંજાઇ જતી હોય તો તેને **વર્ત્મકર્દમ** કહે છે.

પાંપણ જો બાહાર તથા અંદર કાળાશવાળી હોય, સુજી જાય, પીડા થાય, વધુર અને ભીંજાયલી રહે તો તેને **શ્યાવવર્ત્મ** કહે છે.

પાંપણ થોડીક વેદનાવાળી બાહાર સુજેલી, અને છિડામાં અત્યંત ભીંજાયલી રહે તો તેને **પ્રકિલન્નવર્ત્મ** કહેવાય છે.

ન ધોવાયા છતાં અને ધોવા છતાં પણ પાંપણો વારંવાર મળી જાય અને કાચીજ રહે એ **અકિલન્નવર્ત્મ** કહેવાય છે.

પાંપણ ઠેકાણાથી ખસી ગએલા સંધિવાળી, વીંચાવા તથા ઉઘાડાવા–આદિ ચેષ્ટાઓ વિનાની અને પીડા સહિત કે પીડા રહિત રહે તથા સંકોચાઇ જાય તેને **વાતાહતવર્ત્મ** કહે છે.

પાંપણોની અંદર ગોળપણા વિનાનો, થોડી પીડાવાળો, જરાક રાતો, અને ચોટી રહેલો કઠણ ગાંઠો ઉત્પન્ન થાય છે તેને **વર્ત્માર્બુદ** કહે છે.

પાંપણોમાં રહેલો વાયુ પાંપણોની ઉઘાડ વીંચ કરનારી શિરાઓમાં પેસીને પાંપણોને ચલાયમાન કરે છે તેને **નિમેષ** કહે છે–આ રોગ અસાધ્ય છે.

પાંપણમાં રહેલો અને કોમળપણાવાળો અંકુર વધ્યા કરે તેને **શોણિતવર્ત્મ** કહે છે, આ રોગ લોહીથી થાય છે અને જેમ જેમ કપાય તેમ તેમ વધ્યા કરે છે.

પાંપણમાં પાક વગરનો કઠણ, જાડો, થોડી વેદનાવાળો, ચળવાળો, ચીકણો અને

બોર જેવડો ગાંઠો થાય છે તેને **લગણ** કહે છે.

ત્રણે દોષો પાંપણની બાહાર સોજાને પેદા કરે છે, અંદર છિદ્રોને ઉત્પન્ન કરે છે અને પાંપણો કમળના બિસની પેઠે પાણીનો સ્રાવ કર્યા કરે તેને **બિસવર્ત્મ** કહે છે.

અને વાયુ આદિ દોષોને લીધે પાંપણોનો સંકોચ થાય તથા તેથી જોઇ શકાય નહીં તેને **કુંચન** કહે છે.

પાંપણના વાળોના બે રોગનાં નામ તથા તેઓનાં લક્ષણો.

પક્ષ્મકોપ અને પક્ષ્મશાંત એ બે પાંપણના વાળોના રોગ છે. તેનાં લક્ષણો એ છે કે-વાયુએ ચલાવેલા પાંપણોના વાળો નેત્રમાં પેસે છે અને પેસીને આંખ્યોને વારંવાર ઘસે છે. ઘસી ઘસીને કાળા અથવા ધોળા ડોળામાં સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે અને મૂળ સ્થાનથી ખરી પડે છે તેને **પક્ષ્મકોપ-પરવાળા**[1] કહે છે. આ રોગ ભયંકર છે. વળી જે પાંપણોના વાળોના આશયમાં રહેલું પિત્ત વાળોને ઉખેડી-ખેરવી ચળને તથા બળતરાને ઉત્પન્ન કરે છે તેને **પક્ષ્મશાંત** કહે છે.

નેત્રનાં સાંધાઓનું નિરૂપણ.

પેહેલો સાંધો પાંપણોના રૂંવાડાઓમાં અને પાંપણોમાં છે. બીજો સાંધો પાંપણોમાં અને ધોળા ડોળામાં છે. ત્રીજો સાંધો ધોળા ડોળામાં અને કાળા ડોળામાં છે. ચોથો કાળા ડોળામાં અને કીકીમાં છે. પાંચમો સાંધો કીકીમાં છે અને છઠો સાંધો આંખના છિડામાં છે.

સાંધાઓમાં થતા રોગોનાં નામો તથા સંખ્યા.

પૂયાલસ, ઉપનાહ, પિત્તસ્રાવ, કફસ્રાવ, સન્નિપાતસ્રાવ, રક્તસ્રાવ, પર્વણી, અલજી અને જંતુગ્રંથી એ ૯ રોગો નેત્રના સાંધાઓમાં થાય છે. તે નવ રોગોનાં લક્ષણોની ક્રમવાર નોંધ નીચે પ્રમાણે—

કીકીના સાંધામાં થએલો અને પાકેલો જે સોજો ગંધાતા જાડા પરૂને સ્રવે છે તેને **પૂયાલસ** કહે છે.

કીકીના સાંધામાં મોટો, થોડા પાકવાળો, વિશેષ વલુરવાળો, કઠણ, રાતો અને ઓછી પીડાવાળો જે ગાંઠો થાય છે તેને **ઉપનાહ** કહે છે.

સાંધાના વચમાંથી, લાલાશ અને પીળાશથી મળેલ અથવા એકલો પીળા ઉના પાણીનો સ્રાવ થાય છે તેને **પિત્તસ્રાવ** કહે છે.

ધોળો, ઘાટો તથા ચીકણો સ્રાવ થાય છે તેને **કફસ્રાવ** કહે છે.

સાંધામાં પાકેલો સોજો પરૂ વેહેવરાવતો હોય તો તેને **સન્નિપાત સ્રાવ** કહે છે.

ઝરતું પરૂં ઉનું હોય અને તેમાં વધારે લોહી ઝરતું હોય તો તેને **રૂધિરસ્રાવ** કહે છે.

કાળા ડોળા તથા ધોળા ડોળાના સાંધામાં ગોળ, સોજાવાળી, રાતી, ઝીણી અને

---

૧ પાંપણના વાળો ઉગવાની જે જગ્યા છે તે જગ્યાને છોડી દઇ પાપણની અંદર વાળ ઉગે છે અને તે વાળ કાળા તથા ધોળા ડોળા સાથે ઘસાયા—ખુચ્યા કરે છે તેને કેટલાક ગ્રંથકારો પરવાળા કહે છે.

બળતરાવાળી તથા પાકવાળી ફોલ્લી પેદા થાય છે તેને **પર્વણી** કહે છે. આ રોગ લોહીના પ્રકોપથી થાય છે.

પ્રમેહના અધિકારમાં કહી ગયા છીએ તે પ્રમાણે રાતી, ધોળી, ફોલ્લીઓથી આમ અને ભયંકરપણાવાળી ફોલ્લીઓ કાળા તથા ધોળા ડોળાના સાંધામાં થઇ હોય તો તેને **અલજી** કહે છે.

પાંપણ તથા પાંપણનાં રૂંવાડાંઓના સાંધાઓમાં ઉત્પન્ન થએલ અનેક રૂપોવાળા કીડાઓ ચળને ઉત્પન્ન કરે છે અને અંદર નેત્રને ખરાબ કરતાં કરતાં પાંપણ તથા ધોળા ડોળાના સાંધામાં જાય છે તેને **જંતુગ્રંથી** કહે છે.

આખા નેત્રમાં થતા રોગોનાં નામો તથા સંખ્યા.

ચાર અભિષ્પંદ, ચાર અધિમંથ, સશોથપાક, અશોથ પાક, હતાવિમંથ, વાતપર્યય, સુષ્કાક્ષિપાક, અન્યતોવાત, અમ્લાધ્યુષિત, શિરોત્પાત અને શિરાહર્ષ એ ૧૭ રોગો આખા નેત્રમાં થાય છે. તેઓનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે—

ચાર અભિષ્પંદોનાં નામ તથા લક્ષણો.

વાતાભિષ્પંદ, પિત્તાભિષ્પંદ, કફાભિષ્પંદ અને રક્તાભિષ્પંદ એ ચાર છે. તે પૈકી જેમાં ભોંકાયા જેવી પીડા, સ્તબ્ધપણું, રૂંવાડાઓનું ઉભુ થવું, વલુર, નેત્રોનું લુખાપણું માથામાં વેદના, ચીપડાથી રહિતપણું અને આંસુઓનું ટાઢાપણું હોય તો તે વાયુના કોપનો—**વાતાભિષ્પંદ** કહેવાય છે.

જેમાં બળતરા, પાકવું, શીતળ પદાર્થો ઉપર રૂચિ, આંખ્યોમાંથી જાણે ધુમાડા નીકળતા હોય તેમ જણાય, ઉનાં આંસુ ઝરે અને આંખ્યો પીળી જણાય તો તે **પિત્તાભિષ્પંદ** કહેવાય છે.

ઉના પદાર્થો ઉપર ભાવ, ભરેપણું, આંખોમાં સોજો, ખરજ, ચીપડાઓથી ખરડએલાપણું, અત્યંત શીતળપણું, અને વારંવાર ચીકણો સ્રાવ થાય તેને **કફાભીષ્પંદ** કહેછે.

આંસુમાં રાતાશ, આંખ્યોમાં લાલાશ, ચારે કોર આંખ્યોમાં અત્યંત રાતી રેખાઓ અને બીજા પણ પિત્તથી થએલા અભિષ્પંદનાં લક્ષણો યુકત હોય તેને **રક્તાભીષ્પંદ** કહે છે.

ચાર અભિમંથનાં ચિહ્નો

જે માણસો અભિષ્પંદોની ઉપર ઔષધ વગેરે કરે નહીં તેવા મનુષ્યોને અભિષ્પંદોની વૃદ્ધિ થતાં આંખમાં આકરી પીડાવાળા ચાર અભિમંથો થાય છે. વાતાભિષ્પંદથી થએલો અધિમંથ, પિતાભિષ્પંદથી થએલો અધિમંથ, કફાભિષ્પંદથી થએલો અધિમંથ અને રક્તાભિષ્પંદથી થએલો અધિમંથ એમ ચાર પ્રકારે છે.

જે અધિમંથ જે અભિષ્પંદથી થયો હોય તે અધિમંથમાં તે અભિષ્પંદનાં ચિહ્નો હોવા ઉપરાંત અરધુ માથું જાણે અત્યંત ઉખેડી લેવાતું હોય તથા અત્યંત મથી નખાતું હોય એવી વેદના થાય છે, માત્ર અભિષ્પંદ અને અધિમંથમાં આટલોજ તફાવત છે તેમ ચારે પ્રકારના અભિમંથમાં આ જુદા પ્રકારની વેદનાનાં સરખાંજ લક્ષણોછે.

જો અધિમંથ કફાભિષ્પંદથી થયો હોય તો સાત રાત્રિની અંદર, રકતાભિષ્પંદથી

થયો હોય તો પાંચ રાત્રીની અંદર, વાતાભિષ્યંદથી થયો હોય તો છ રાત્રિની અંદર અને પિત્તાભિષ્યંદથી થયો હોય તો તુરતજ વા ત્રણ રાત્રાની અંદર જો વિચાર વિના ઉપાયો કરવામાં આવે તો દૃષ્ટિનો નાશ કરી નાખે છે. (બહુ જોરથી આંખો દુખાવા આવી હોય તેને અધિમંથ કહે છે.)

જે નેત્રો ચળથી સહિત, ચીપડાઓથી ખરડાએલ, આંસુવાળાં, પાકેલા ઉંબરાના ફળ જેવાં રાતાં, સોજાવાળાં અને પાકવાળાં હોય તો તેને **સશોથપાક** કહે છે. અને આ સઘળાં લક્ષણો હોય પણ એક સોજો ન હોય તો તેને **અશોથપાક** કહે છે.

વાતાભિષ્યંદથી થએલો આધમંથ થયા છતાં બેદરકારીથી ઔષધો ન કરે તો તેથી આકરી પીડાઓ કરી આંખને પરાણે સુકવીને નાશ કરી નાખે છે ત્યારે એ અધિમંથ **હતાધિમંથ** કહેવાય છે. આ રોગ અસાધ્ય છે.

કોઇ સમયે વાયુ ભમરોમાં અને કોઇ વખતે નેત્રોમાં એમ વારંવાર ફર્યાં કરે અને અનેક પ્રકારની તીવ્ર વેદનાઓ થાય તેને **વાતપર્યય** કહે છે.

પાંપણો દારૂણ તથા લુખાં હોય આંખ મીંચ.યલી રહે, બળતરા થાય, સારી પેઠે દેખાય નહીં, અને ઉઘાડતી વેળાએ આંખ વિકૃત દેખાય તેને **શુષ્કાક્ષિપાક** કહે છે.

એક ઠેકાણામાં રહેલો વાયુ બીજા ઠેકાણામાં અર્થાત્ ડોકના વચમાં કે વાંસામાં કાનમાં, માથામાં, ડાઢીમાં અને ઘાંટામાં રહેલો વાયુ ભમરો આંખ અને લમણામાં ઘણી વેદના ઉત્પન્ન કરે તેને **અન્યતોવાત** કહે છે.

ખાટા રસ ખાવાથી આખી આંખ કાળી, રાતા છેડાવાળી, બળતરા તથા સોજા સહિત ઝરે છે તેને **અમ્લાધ્યુષિત** કહે છે.

જેની આંખમાં પીડા હોય વા ન હોય તથા આંખની નસો રાતી થઇ જાય અને વારવાર ચારેકોરે વિકૃત વર્ણવાળી થાય તેને **શિરોત્પાત-સબળવાય** કહે છે.

જે મનુષ્ય અજ્ઞાનથી શિરોત્પાતના ઉપાય ન કરે તો તેની આંખમાંથી વારંવાર ઘણાં આંસુ વહે, પીડા થાય, આંખ રાતી થઇ જાય અને જોઇ શકાય નહીં તેને **શિરાહર્ષ** કહે છે.

નેત્રના સામપણાનું લક્ષણ.

આંખ્યોમાં અપાર વેદના થાય, બહુજ રાતી રહે, ચળ આવે, ભોંકાયા જેવી ખટક થયા કરે, સણકા ચાલે અને પાણી ઝર્યાં કરે તો જાણવુ કે આંખ આમસહિત છે. માટે તે વખતે તે રોગીને લંઘન, લેપન, અંજન, ઘૃતપાન, કવાથ, ભારે ભોજન, સ્નાન અને મીઠો કે કડવો રસ તથા બાફનો શેક વગેરે ઉપયોગમાં લેવાં નહીં, નહીં તો નુકશાન થાય છે.

આમરહિત આંખ્યોનું લક્ષણ.

પીઠા ઓછી, ચળકતી, સોજો તથા આંસુ શાંત અને દેખાવમાં નિર્મળપણું જણાય તો નિરામનેત્ર જાણવાં; અર્થાત્ ઉપર મના કરેલાં કાર્યો કરવા લાયક થયાં છે.

નેત્રના રોગના ઉપાય.

પગમાં સહુથી મોટી ધોરી નસો બે છે તે માથામાં પહોંચેલી છે અને તેના

સબંધવાળી બીજી પણ ઘણી ન્હાની નસો આંખોમાં પહોંચેલી છે, જેથી તે પગની નસો ઉપર સિંચન, મર્દન અને લેપનથી આંખોને ફાયદો મળે છે. ઠંડી, ગરમીથી, ઘસારાથી કે દાબાવા વગેરેથી તે પગની નસો દોષવંત થઇ આંખોને ખરાબ કરે છે માટેજ નરમ જોડા પહેરવા, પગોને તેલનો માલેસ કરવો તથા પગોને સારી પેઠે ધોવા તો આંખ્યો રોગરહિત રહે છે.

નેત્ર રોગમાં લંઘન, લેપ, સ્વેદ, શિરાવેધ, રેચ, અને અંજન અશ્ચોતન આદિ ક્રિયાઓ કરવી, આંખ, કુખ, શળીખમ, વ્રણ અને તાવ એ પાંચ રોગમાં પાંચ રાત્રિ લંઘન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. અંજન, ભરણુ ભરવાં, કે કવાથ પીવો એ આંખ દુઃખવા આવી હોય ત્યારે ૩ દિવસ પછી ઉપયોગમાં લેવાં, કેમકે આમ એટલે ચાર રાત્રિ સુધી આંખનું કાચાપણું રહે છે માટે નિરામ–પાકાપણું થાય ત્યારે ઉપાય કરવા. અર્થાત્ ચોથે દિવસે ઉપાયો કરવા.

અંજન આંજવાની મર્યાદા તથા વ્યાખ્યા.

કાળા ડોળાની નીચે છેક આંખના છેડા સુધી અંજન કરવું. પ્રથમ ડાબી આંખમાં આજવું અને પછી જમણી આંખમાં અંજન આંજવું, તેમાં પણ માગશર, પોષ, મહા અને ફાગણ એટલા મહીનામાં બપોરે અંજન આંજવું. જેઠ, અષાડ, આશો અને કારતક એટલા મહીનામાં પ્રભાતે અને સાંજે અંજન આંજવું. શ્રાવણ અને ભાદ્રવામાં વાદળાં ન હોય ત્યારે અંજન આંજવું. અને ચૈત્ર તથા વૈશાખ મહીનામાં મરજી પડે ત્યારે–ગમે તે વખતે અજંન આંજવું. જે અંજન આંજવું હોય તે બે વેળાથી વધારે વખત આંજવું નહિ. તેમજ થાકેલા, બહુ રોએલા, બીનેલા, દારૂ પીધેલા, નવીન તાવવાળા, અજીર્ણવાળા અને ઝાડા પેશાબ વગેરેનું રોકાણ થએલા એટલા મનુષ્યોને અંજન આંજવું નહી. દોષો પાકી ગયા (ત્રણ દિવસ) પછી નેત્રોમાં યોગ્ય અંજન કરવું જેથી નેત્રને તુરત ફાયદો થાય છે. જેથી આંખ આંજવામાં આવે તેને અંજન કહે છે. ગોળીરૂપ, રસરૂપ અને ચુર્ણરૂપ એમ અંજનના ૩ ભેદ છે. એ અંજનો સળી કે આંગળીથી આંજવાં. ચુર્ણાંજનથી રસાંજન અને રસાંજનથી ગોળીરૂપ અંજન બળવાન છે. સ્નેહન, રોપણ અને લેખન એવા પ્રત્યેક અંજનના ૩–૩ ભેદ છે. મધુર રસવાળું અને સ્નેહ (ઘી વગેરે) ચીકટવાળું અંજન હોય તેને સ્નેહન કહે છે. તુરા તથા કડવા રસવાળું અને સ્નેહવાળું અંજન હોય તેને રોપણ કહે છે અને ખારા, કડવા તથા ખાટા રસવાળું જે અંજન હોય તેને લેખન કહે છે. આકરૂં અંજન હોય તો ૧ વટાણા જેવડી, સાધારણ હોય તો ૧ાા વટાણા જેવડી અને ઝાટકો મારે તેવું ન હોય તો ૨ વટાણા જેવડી ગોળી કરવી. રસરૂપ અંજન હોય તો, ત્રણ વાવડીંગ જેટલું ઉત્તમ, બે વાવડીંગ જેટલું મધ્યમ અને અને એક વાવડીંગ જેટલું કનિષ્ટ જાણવું. અને ચુર્ણરૂપ અંજન જો સ્નેહન હોય તો તેની ચાર સળી, રોપણ હોય તો ત્રણ સળી અને લેખન હોય તો બે સળી ભરીને આંજવું. આંજવાની સળી બન્ને મ્હોં સંકોચાયલાં વાળી જોઇએ, લીસી આઠ આંગળ લાંબી, વટાણા જેવી ગોળ અને પથરા ધાતુ વગેરેની સળી જોઇએ. તેમાં પણ સ્નેહનમાં સોના વા ચાંદીની

સળીનો, લેખનમાં ત્રાંબાની લોઢાની કે પત્થરની સળીનો અને રોપણમાં આંગળીનો ઉપયોગ કરવો.

આંખની આઠ ક્રિયાઓ.

શેક–પાણી વગેરેની ઝીણી ઝીણી ધાર કરવી. **અશ્ચોતન**–ટીપાં પાડવાં. **પિંડી–પોટીસ**–લુપરી મુકવી. **બિડાલ**–આંખના બાહાર ચારે બાજુએ લેપ કરવો. **તર્પણ**–તૃપ્તિ કરવા માટે આંખ ઉપર દુધ વગેરે ભરવું. **પુટપાક**–પકાવેલો રસ આંખમાં નાખવો. **અંજન**–આજવું અને શસ્ત્રક્રિયા કરવી. આ આઠ પ્રકારે નેત્રના રોગોને નિર્મૂળ કરવા.

આંખ ઉપર શેક કરવાનો વિધી.

રોગીનાં નેત્રોને વીંચાવી તેઓની ઉપર ચાર આંગળ ઉંચેથી ઝીણી ઝીણી ધાર કરવી એ નેત્રના સમસ્ત રોગ ઉપર ફાયદાકારક છે. વાયુના રોગોમાં ઘી વગેરે સ્નેહ પદાર્થોની ધાર કરવી, તે સ્નેહન શેક કહેવાય. પિત્ત તથા લોહીના રોગોમાં હરડે વગેરેના રસની ધાર કરવી. કફના રોગો ઉપર મળને ઉખેડનારાં સુંઠ વગેરે રસની ધાર કરવી. સ્નેહ શેક ૬૦૦ ચપટીઓ વગાડીએ તેટલીવાર સુધી, રોપણ શેક ૪૦૦ ચપટીઓ સુધી અને લેખન શેક ૩૦૦ ચપટીઓ સુધી કરવો, જેથી આંખ્યો નિર્મળ થઇ જાય છે. શેક દિવસેજ કરવો, પણ રાત્રિએ કરવો નહીં; કદાચિત્ બહુ દુઃખ થતું હોય અને ઘણીજ જરૂર હોય તો રાત્રે પણ કરવો.

અશ્ચોતનનો વિધી.

રોગીની બન્ને આંખોને આંગળાંવતે ઉઘાડી રાખી તેમાં કવાથ, મધ, કે સ્નેહનાં ટીપાં નાંખવાં તેને અશ્ચોતન કહે છે. મળને ઉખેડવા હોય તો, આઠ ટીપાં, ભરતી કરવી હોય તો દશ ટીપાં, અને સ્નેહન હોયતો બાર ટીપાં નાખવાં. ઠંડી ઋતુમાં સ્હેજ ઉનાં અને તાપકારી ઋતુ હોય તો ઠંડાં ટીપાં નાખવાં. વાયુના દરદમાં કડવાં કે સ્નેહનાં ટીપાં, પિત્તના દરદમાં મધુર અને શીતળતાવાળાં ટીપાં, અને કફનું દરદ હોય તો તીક્ષ્ણ, લુખાં તથા ગરમ ટીપાં નાંખવાં. સઘળા પ્રકારનાં ટીપાંમાં ૧૦૦ ચપટી વગાડીએ તેટલી વાર સુધીની મર્યાદા જાણવી. કોઇ રોગ ઉપર પણ રાત્રે ટીપાં નાખવાં નહીં.

પિંડીનો વિધિ.

ગુણકારી ઔષધોને સારીપેઠે વાટી થેપલી કરી આંખ ઉપર મુકીને ઉપર લુગડાનો પાડો બાંધવો. વાયુનું દરદ હોવ તો સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ ઔષધીઓની થેપલી મુકવી, પિત્તનું હોય તો શીતળ ઔષધની અને કફનું દરદ હોય તો લુખાં અને ગરમ ઓસડોની થેપલી મુકવી.

એરંડાનાં પાંદડાં, એરંડાનાં મૂળ અને એરંડાની છાલ એઓની થેપલી મુકવાથી વાયુનું, આંબળાંની થેપલીથી કફનું, લીંબડાનાં પાંદડાની થેપલીથી પિત્ત તથા કફનું, સુંઠ અને લીંબડાનાં પાંદડાં વાટી તેમાં જરા સિંધાલૂણ નાખી જરા ઉની કરેલ થેપલીથી વાયુ તથા કફનું દરદ મટે છે અને સોજો, ચળ તથા પીડાનો નાશ કરે છે. ત્રિફળાની થેપલીથી ત્રણે દોષનું અને ત્રિફળામાં અફીણના ડોડવા–પોસના ડોડાં અને અફીણનો રસ નાખી કરેલી થેપલીથી સર્વ પ્રકારના આંખોના દુખાવાનો નાશ કરે છે.

બિડાલનો વિધિ.

પાંપણના વાળોનો ભાગ સુકીને આંખની ચોફેર અરધા આંગળ જેટલો જાડો લેપ કરવો તેને બિડાલકર્મ કહે છે. લેપ ન સુકાયો હોય ત્યાં સુધીજ રાખવો.

જેઠીમધ, સોનાગેરૂ, સિંધાલૂણ, દારૂહળદર અને રસાંજન એઓ સરખે ભાગે લઈ પાણી સાથે ઘુંટી આંખની આસપાસ લેપ કરવો, જેથી સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગ મટી જાય છે. અથવા રસાંજનનો અથવા હરડેનો અથવા બીલીના પાંદડાનો અથવા વજ, હળદર તથા સુંઠનો અથવા સુંઠ અને સોનાગેરૂ એઓનો લેપ કરવાથી આંખના રોગો મટી જાય છે.

તર્પણનો વિધિ.

જે ઘરમાં પવન તડકો કે ધુળનો પ્રવેશ ન હોય તે ઘરમાં રોગીને ચત્તો સુવાડી અડદની કણક લઈ તેની આંખની ચારેકોર બે આંગળ ઉંચી, સરખી, મજબૂત અને પોહોળી પાળ બાંધી પછી રોગીની આંખ્યો વીંચાવી ઉના પાણીથી પીગળાવેલું ઘી અથવા પાણીથી ૧૦૦ વખત ધોએલું ઘી કે, દુધમાંથી પરબારૂં કાહાડી લીધેલું ઘી પાંપણોના વાળો બુડી જાય ત્યાં સુધી તે પાળોમાં ભરવું તે ભરાયા પછી રોગીની આંખ્યો ઉઘડાવવી અને ૧૦૦ આંક ગણીએ તેટલીવાર રાખવું તેને તર્પણ કહે છે. આંખ્યો લુખી પડી ગઇ હોય, સુકાઇ ગએલ હોય, વાંકી, મેલી થઇ ગઈ હોય, પાંપણોના વાળો ખરી પડતા હોય, શિરોત્પાત, આંખોનું માંડ માંડ ઉઘડવું, તિમિર, અર્જુન, ફુલાં, અભિસ્પંદ, અધિમંથ, શુષ્કાક્ષિપાક, સોજો અને વાતપર્યય એટલા રોગો ઉપર તર્પણ હિતકારી છે, પણ વાદળાથી છવાયલા દિવસમાં, ઘણીજ ગરમીના દિવસમાં, ઘણીજ ટાઢના દિવસમાં, ચિંતામાં, સંભ્રમમાં અને ઉપદ્રવો શાંત થયા પહેલાં નેત્રનું તર્પણ કરવું નહીં. **ભાવપ્રકાશ.**

પુટપાકનો વિધિ.

સ્નેહનથી ભરેલું ૮ તોલા ભાર માંસ લઈ તેમાં બીજા ઔષધો ૪ તોલા ભાર નાખી અને દ્રવ પદાર્થો ૧૬ તોલા ભાર નાખી એકઠાં કરી તેનો પીંડો કરી તેને પાંદડાંઓથી સારી પેઠે વીંટી પુટપાકની (પૃષ્ટ આઠમામાં કહેલી) રીતિ પ્રમાણે અગ્નિમાં પકાવી પછી તેમાંથી રસ નીચોવી લઇને રસનો તર્પણની રીતિ પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો. તર્પણ અને પુટપાકનો વિધિ કર્યા પછી રોગીએ તેજદાર વસ્તુઓ, પવની ઝપટ, આકાશ અને સૂર્યનો તડકો જોવો નહીં.

આંખ દુખતી હોય તો—હરડેની છાલ, સિંધાલૂણ, સોનાગેરૂ, રસવંતી, દારૂહળદર અને હળદર એઓને ઘુંટી લેપ કરે તો આંખ દુખતી મટે છે. **વૈદ્યરહસ્ય**—અથવા લોઢાના વાસણમાં લીંબુનો રસ નાખી એ રસને લોઢાના બત્તાથી ઘુંટી જાડો કરી આંખો ઉપર લેપ કરે તો આંખનો દુખાવો મટે છે **શાર્ઙ્ગધર.** અથવા "અફીણ માસો ૧, ફુલાવેલી ફટકડી માસો ૧ અને લોદર માસો ૧ લઈ લીંબુના રસમાં ઘુંટી લોઢાની કડછીમાં જરા ઉનાં કરી લેપ કરે તો તાત્કાળ નેત્રનો દુખાવો મટે છે, અથવા પઠાણી લોદર, ફુલાવેલો ફટકડી, રસવંતો અને જેઠીમધ એઓને એક એક માસા ભાર લઇ ઝીણાં વાટી કુવારપાઠાના રસમાં કે પોસના ડોડાના પાણીમાં અથવા પાણીમાં મેળવી

૧ માસાભારની પોટલી કરી વારંવાર આંખ ઉપર દબાવે તો આંખનો દુખાવો મટી જાય છે." **આંખમાં શુળો ચાલતાં હોય તો**–પઠાણી લોદરને ઘીમાં શેકી, વાટી વસ્ત્રગાળ કરી પોટલી બાંધી ઉના પાણીમાં ઝબોળી તેથી આંખે શેક કરે તો ખટકા બંધ પડે છે. **વૈદ્યરહસ્ય. અથવા** આંખના દુખાવા ઉપર શેક માટે બકરીના દુધમાં સિંધાલૂણ નાખી ઉનું કરી તેની સ્હેવાય તેવી આંખ ઉપર ધાર કરે તો વાયુની આંખ દુખતી હોય તે મટે છે. **અથવા** હળદર, દારૂહળદર અને સિંધાલૂણ એઓને બકરીના દુધમાં પકાવી એ દુધની આંખ ઉપર સ્હેવાતી ધાર પાડે તો આંખનો દુખાવો મટે છે. **અથવા** પઠાણી લોદર અને જેઠીમધને ઝીણાં વાટી ઘીમાં શેકી બકરીના દુધમાં પકાવી તે દુધની આંખ ઉપર ધાર કરે તો ગરમીની આંખ દુખતી હોય તે મટે છે, તથા પિત્ત, રક્ત, લોહીવિકાર અને વાગવાથી થએલો આંખનો દુખાવો પણ મટે છે. **અથવા** ત્રિફળાં, લોદર, જેઠીમધ, સાકર અને મોથ એઓને ટાઢા પાણીથી ઘુંટી તેની આંખ ઉપર ધાર કરે તો લોહીવિકારથી દુખતી આંખો સારી થાય છે. **શાર્ઙ્ગધર. અથવા** લીંબડાનાં પાન વાટી તેને લોદરના છોડીઆ ઉપર ચોપડી અગ્નિ ઉપર શેકી પછી વાટી તેમાંનો રસ નીચોવી તેનાં આંખમાં ટીપાં પાડે તો વાયુ અને લોહિથી દુખવા આવેલી આંખો મટી જાય છે. **અથવા** બેરીના ધાવણનાં ટીપાં ૮ નાખે તો રક્તપિત્ત તથા વાયુના દુખાવાવાળી આંખો સારી થાય છે. **અથવા** વાયુથી આંખમાં શળ ચાલતું હોય અને ઉપાયો કરવા છતાં પણ આરામ ન થતો હોય તો, કપાળની નસોનું કોઈપણ પ્રકારથી લોહી કઢાવવું અથવા ભમરોની નસને ડાંભી દેવી. **અથવા** સરગવાના પાંદડાંની થેપલીથી કફનો દુખાવો અને લીંબડાના પાંદડાંને ઝીણાં વાટી તેની થેપલીથી પિત્ત કફનો દુખાવો મટે છે. **અથવા** આંબળાને પાણી સાથે ઝીણાં વાટી આંખે થેપલી મુકે **અથવા** બકાયણ લીંબડાની લીંબોળીને પાણીથી વાટી થેપલી મુકે તો પિત્તના સણકા–દુખાવો મટે છે. **અથવા** ત્રિફળાને વાટી થેપલી કરી આંખ ઉપર મુકે તો કફ પિત્તનો દુખાવો મટે છે. **અથવા** લોદરને કાંજીમાં વાટી ઘીમાં તળી થેપલી કરી આંખ ઉપર મુકે તો લોહીવિકારથી આંખો દુખતી હોય તે મટે છે. **અથવા** સુંઠ અને લીંબડાનાં પાન વાટી જરાક સિંધાલૂણ નાખી તેની આંખ ઉપર થેપલી મુકે તો આંખનો સોજો અને ચળનો નાશ કરે છે.

આંખની પાંપણની કીનારી ઉપર **આંજણી થઈ હોય** તો–ઘીથી શેકી શસ્ત્રથી છેદી પછી તે ઉપર મણશીલ, એળચી, તગર, સિંધાલૂણ એઓનું ચુર્ણ કરી મધમાં કાલવી આંજણી ઉપર ચોપડવું.

નેત્રરોગના અન્ય ઉપાય.

શંખના વચ્ચેનો નક્કર ભાગ, બેહેડાની મીંજ, હરડે કિંવા હરડેની મીંજ, શુદ્ધ મણશીલ, પીપર, મરી, ઉપલેટ અને વજ, એઓને સરખે ભાગે લઈ તેઓનું ચુર્ણ કરી બકરીના દુધમાં સારી પેઠે ઘુંટી જવ જેવડી કે જવ જેવી ગોળીઓ કરી તેમાંથી એક વટાણા જેટલું પાણીમાં ઘસી આંખમાં આંજે તો તિમિરનો, માંસ વધતું હોય તેનો, કાચ (મોતીઓ), પડળ, અર્બુદ, રતાંધળાપણું અને એક વર્ષની મુદતનું ફુલું એટલા નેત્રના રોગોનો આ ચંદ્રોદયવર્ત્તિ નાશ કરે છે. **અથવા** કેસુડાના ફુલનો રસ

કાહાડી કરકચના બીજના ચુર્ણને કેટલીક ભાવનાઓ દઇ ઘુંટી લાંબી ઝીણી ગોળીઓ કરવી. પછી તે ગોળીને પાણી સાથે ઘસી આંખમાં આંજવાથી આંખનાં પુલાં, છારી, ઝાંખ વગેરેનો નાશ કરે છે આને **લેખનવર્તિ** કહે છે. **અથવા** હાથીનો, સૂઅરનો, ઉંટનો, બળદનો, ઘોડાનો, બકરાનો અને ગધેડાનો એટલાના દાંત લઈ (અને એ દાંતોથી ચોથા[1] ભાગે) શંખની નાભિ, વગર વિંધેલાં સાચાં મોતી, સમુદ્રફીણ, (અને મરી) એ સઘળાંને સમાન ભાગે લઈ સારીપેઠે પાણી સંગાથે ઘુંટી જવ જેવી લાંબી ગોળી બનાવી પાણી સાથે ઘસીને આંજે તો સર્વ પ્રકારનાં પુલાંનો નાશ કરે છે-આને **દંતવર્તિ** કહે છે. (આ પણ લેખની વર્તિકા છે.) **અથવા** તલનાં પુલ ૮૦, લીંડીપીપરના કણુ ૬૦, જાઇનાં પુલ ૫૦, અને કાળાંમરી ૧૬ એઓને સારીપેઠે પાણી સાથે ઘુંટી ગોળી બનાવી તેને પાણી સાથે ઘસી ૧ા વટાણા જેટલી આંજે તો તિમિર, અર્જુન, પુલું અને માંસનો વધારો એટલા નેત્રના રોગોને અવશ્ય મટાડે છે-આને **કુમારીકા વા કુસુમિકાવર્તિ** કહે છે. (આ રોપણી ગુટિકા કહેવાય છે.) **અથવા** [2]રસાંજન, હળદર, દારૂહળદર, માલતીનાં પાન, અને લીંબડાનાં પાન એઓને સરખે ભાગે લઈ ગાયના છાણના રસમાં વાટીને તેની ગોળી કરવી અને તેમાંથી ૧ા વટાણા જેટલું આંજે તો રતાંધળાપણું મટી જાય છે. (આ ગોળી રોપણી કહેવાય છે.) **અથવા** આંબળાની મીજ એક ભાગ, બેહેડાની મીંજ ૨ ભાગ અને હરડેની મીજ ૩ ભાગ લઇ પાણી સાથે સારી પેઠે ઘુંટી ગોળી કરવી. એમાંથી બે વટાણા જેટલું આંજવામાં આવેતો, આંખમાંથી ઝરતું પાણી અને વાયુ કે લોહીનું દરદ હોય તે મટી જાય છે. (આ-સ્નેહનવર્તિ કહેવાય છે.) **અથવા** શુદ્ધ કરેલું મોરથુથું, સોનમાખી, સિંધાલૂણ, સાકર, શંખની નાભિ, મણશીલ, સોનાગેરૂ, સમુદ્રફીણ અને મરી એઓનું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવી આંજે તો પાંપણના રોગ, તિમિર, મોતિયો અને કુલું એઓનો ઉત્તમ પ્રકારે નાશ કરે છે. (આને રોપણરસક્રિયા કહે છે.) **અથવા** ભીમસની કપૂર-બરાસને વડના દુધમાં ઘુંટી કે વડના દુધ સાથે આંખમાં આંજે તો બે મહીનાનુ પુલું તુરત મટે છે. **અથવા** મધ અને ઘોડાની લાળમાં મરી ઘાટીને આંજે તો ઘેન મટી જાય છે.(આ બન્ને લેખનરસક્રિયા કહેવાય છે.) **અથવા** જાઇનાં કુલ, પરવાળાં, મરી, કડુ, ઘોડાવજ અને સિંધાલૂણ એઓને બકરાના મુત્રમાં ઘુટી આંજે તો ઘેન મટી જાયછે. (આ રસક્રિયા છે.) **અથવા** રસાંજન, રાળ, જાઈનાં કુલ, મણશીલ, સમુદ્રફીણ, સિંધાલૂણ સોનાગેરૂ અને મરી એઓને સમાન ભાગે લઇ વાટી મધમાં ઘુંટી આંખે આંજે તો પ્રકલીન્નવર્ત્મના કલેદ અને ચળનો નાશ કરે છે. (આ રોપણરસક્રિયા છે.) **અથવા** ગળોનો રસ ૧ તોલાભાર લઇ તેમાં મધ અને સિંધાલૂંણ ૧-૧ માસાભાર નાખી સર્વને સારી પેઠે ઘુંટી આંજે તો પિત્તાર્મ, તિમિર, મોતીયો, ચળ, દૃષ્ટિનો નાશ તથા ધોળા અને કાળા ડોળાના અંદર પ્રવેશ કરેલા નેત્રરોગો વગેરેનો નાશ કરે છે. (આ રોપણરસક્રિયા છે.) **અથવા** સાટોડીના મૂળને દુધમાં કે સ્ત્રીના ધાવણમાં ઘસીને આંજે તો ચળ,

---

૧ દાંતોથી ચોથા ભાગે અન્ય ઔષધો લેવાં તથા તેમાં ૨ મરા લેવાં. **ચક્રદત્ત.**

૨ દારૂહળદરને બકરીના દુધમાં અને પાણીમાં ઉકાળીને, માવો બનાવ્યો હોય તેને રસાંજન રસવંતી-રસોત-દારૂહળદરનો શીરો કહે છે.

મધમાં ઘસીને આંજે તો પાણીનું ઝરવું, ઘીમાં ઘસીને આંજે તો ફુલું, તેલમાં ઘસીને આંજે તો તિમિર અને કાંજીમાં ઘસીને આંજે તો રતાંધળાપણું એ રોગો, જેમ સૂર્ય અંધારાનો નાશ કરે છે તેમ આ સાટોડીના પ્રયોગો (નેત્રના રોગોનો) નાશ કરે છે. **અથવા** બાવળના પાંદડાનો કવાથ કરી તેને શીરા જેવો થાય ત્યારે મધ મેળવી આંજે તો આંખમાંથી ઝરતું પાણી તુરત બંધ થાય છે એમાં જરા સંદેહ નથી ? (આરોપણ રસક્રિયાઓ છે.) **અથવા** નિર્મળીના બીજને મધમાં ઘસી થોડો બરાસ નાખીને આંખમાં આંજે તો આંખ્યો નિર્મળ થાય છે. (આ સ્નેહન રસક્રિયા છે.) **અથવા** કાળા સાપની ચરબી, શંખની નાભિનું ચુર્ણ અને નિર્મળીના બીજનું ચૂર્ણ, એઓને એકત્ર ઘુંટી આંજે તો સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગો મટી જાય છે; એટલુંજ નહીં પણ લાંબા વખતથી અંધ થયો હોય છતાં આ અંજનના અંજનથી દેખતો થાય છે. (આ રસક્રિયા છે.) **અથવા** કુકડીનાં ઇંડાંનાં છોતરાં, મણશીલ, કાચ, શંખનાભિનું ચુર્ણ, ચંદન અને સિંધાલુણ એઓને સમાન લઇ સુક્ષ્મ વાટી નિત્ય આંજવામાં આવે તો ફુલાં વગેરે નેત્રના રોગોનો નાશ કરે છે. (આ લેખનચુર્ણ છે.) **અથવા** મરી ૧૨ રતી ભાર, પીપીર તથા સમુદ્રફીણ ૨૪–૨૪ રતી ભાર, સિંધાલૂણ ૧૨ રતી અને શુદ્ધ સુરમો ૨ા તોલા લઇ એઓનું સૂક્ષ્મચૂર્ણ કરી ચાળી ચિત્રાનક્ષત્રે આંજે તો વા ચિત્રાનક્ષત્રના દિવસથી આંજવું શરૂ કરે તો તેથી ખરજ, મોતીયો, કફાર્ત્ત અને મળ વગેરેનો નાશ કરે છે. (આ લેખનચુર્ણાંજન છે.) **અથવા** કલખાપરીઆને સુંદર ખરલમાં વાટી પાણીમાં સારી પેઠે ભીંજવી રાખી તેની સઘળી આછ લઈ નીચે રહેલા ભાગને ફેંકી દેવો. તે સઘળી આછ સુકાઇ પાપડી જેવી થઈ જાય ત્યારે તેનું ચુર્ણ કરી તેને ત્રિફળાના[1] રસની ૩ ભાવના દઇ તેમાં દશમા ભાગે બરાસ નાખી સારી પેઠે ઘુંટીને આંજે તો નેત્રના સમસ્ત રોગો મટી જાય છે. (આ રોપણ ચુર્ણ છે.) **અથવા** ધોળા સુરમાને અગ્નિથી તપાવી તપાવી સાત વાર ત્રિફળાના રસ કે કાઢામાં ઠંડો પાડવો અને ૭ વાર સ્ત્રીઓના ધાવણથી ઠંડો પાડવો. પછી એ સુરમાને સારી પેઠે ઘુંટી ચાળી આંખમાં આંજે તો તેથી સર્વ પ્રકારના આંખના રોગો અવશ્ય મટી જાય છે. આ **સૌવીરાંજન** કહેવાય છે. (આ સ્નેહનચુર્ણ છે.) **અથવા** શુદ્ધ સીસાને વારંવાર તપાવી ત્રિફળાના રસમાં, જળભાંગરાના રસમાં, આદાના રસમાં, ઘીમાં, મધમાં, ગોમૂત્રમાં, અને બકરીના દુધમાં જેમ પાછું ઉડે નહીં તે પ્રકારે એક પછી એકમાં ઠરવું. પછી તે ઉત્તમ સીસાની શળી બનાવીને આંખમાં ફેરવ્યા કરવી, જેથી તે સર્વ પ્રકારના નેત્રના વિકારોનો નાશ કરે છે. આને **દષ્ટિપ્રસાદનાશળી** કહે છે. **અથવા** ઉપર કહેલા પ્રકારે સીસાને શુદ્ધ[2] કરી તેના બરોબર શુદ્ધ પારો લઈ તે બન્નેના બરાબર શુદ્ધ સુરમો મેળવી સર્વનું અજંનજોગચુર્ણ કરી તે ચુર્ણના દશમા

---

૧ જે વસ્તુઓના રસ લેવા લખ્યું હોય પણ કદાચ રસ ન મળે તો તે વસ્તુને ઉકાળી તેનો કવાથ કરી ઉપયોગમાં લેવો.

૨ પ્રત્યેક વસ્તુમાં ૭–૭ વાર ઠારવું એમ વાગ્ભટનું પણ કહેવું છે; છતાં પ્રત્યેક ટીકાકારો ૧૦૦ ૫૦, ૨૫, ૫૦, ૨૫ અને ૨૫ વાર, એમ ક્રમવાર દ્રવમાં ઠારવા લખે છે પણ શાર્ઙ્ગધરમાં તેનો મુળપાઠ જોતાં તે કેવળ અસત્ય ઠરે છે; કેમકે ૬–૭ વાર ઠારવું એમ સ્પષ્ટ લેખ છે, માટે જે શુદ્ધ લેખ છે તે ગ્રહણ કરેલ છે.

ભા. કર્તા.

હિસ્સે બરાસ મેળવી પુનઃઝીણું ઘુંટી ચાળી લેવું. આના અંજનથી સઘળા પ્રકારના નેત્રના રોગો મટી જાય છે. આ **નયનાંમૃત વા પ્રત્યંજન** કહેવાય છે.

સાપનું ઝેર દુર થવાનું અંજન ચુર્ણ--શુદ્ધ નેપાળાની મીંજને લીંબુના રસની ૨૧ ભાવનાઓ દઇ ઝીણી ઘુંટી જવ જેટલી લાંબી વાટ કરી માણસની લાળમાં ઘસી આંખમાં આંજે તો સાપનું ઝેર નાશ થાય છે અને તે માણસ જીવે છે. શાર્ઙ્ગધર.

આંખ દુખતી હોય તો-અંજતરૂત[1] એને હીંમજ એ બન્નેને પાણીમાં ઘસી આંખવી ચારેકોર તેને લેપ કરે તો વાયુ પિત્ત અને કફ વગેરે વિકારોથી આંખમાં દુખાવો થયો હોય તે મટી જાય છે. ગ્રંથકર્ત્તા કહે છે કે, આ પ્રયોગ મારો અનુભવેલ છે. **અથવા** કુબાના રસમાં ચોખી હિંગને ઘશી આંજે તો આંખમાંની પીળાશ (કમળો) માત્ર થોડા વખતમાંજ નાંશ પામે છે. **અથવા** તુલસી અને બીલીનો રસ સમાન ભાગે લઇ તે બન્નેની બરોબર સ્ત્રીનું ધાવણ લઇ કાંસાની થાળીમાં નાખી ગજવેલના બત્તાથી સારી પેઠ ઘુંટી ફરી ત્રાંબાના બત્તાથી ૨ પોહોર સુધી ઘુંટી જ્યારે કાજળ જેવું થાય ત્યારે આંખમાં આંજે તો તુરત આંખના રોગ-શુળ પાકવું વીગેરે મટી જાય છે, આને **નારાયણાંજન** કહેવાય છે. **અથવા** સુંઠ, હરડેની છાલ, વગડાઉ કળથી, શુદ્ધ ખાપરીઓ, ફટકડી, ધોળો કાથો અને માયાં એઓને સમાન ભાગે લઇ, તેથી અરધ ભાગે બરાસ, કસ્તુરી અને વગર વિંધેલાં સાચાં મોતી લઇ સઘળાંને લીંબુના રસમાં ૩ દિવસ ઘુંટી ગોળીઓ બનાવી પછી પાણી સાથે ઘસી ને આંજે તો તિમિર, સ્ત્રીના ધાવણ સાથે આંજેતો ફુલું, તથા મોતીઓ, મધમાં આંજે તો આંખનો મેલ, લસણના રસમાં ઘસીને આંજે તો પાણીનું ઝરવું, જળભાંગરાના રસથી રતાંધળાપણું, ગોમૂત્રથી આંજે તો ચીપડાં કે આંખનું ચ્હોટવું અને કેળના રસથી આંજે તો, આંખમાં વધતું માંસ એ સર્વ મટી જાય છે; અર્થાત્ જુદાં જુદાં અનુપાનોથી જુદા જુદા રોગોનો નાશ કરે છે. આ **નયનાંમૃતવટી** કહેવાય છે. **અથવા** અંઘાડાનાં પાદડાંને એક મૂષ-કુલડીમાં પાથરી તે ઉપર શુદ્ધ જસદનાં પાતળાં પતરાં પાથરી તે ઉપર ફરીને અંઘાડાનાં પાંદડાં પાથરવાં. આ પ્રમાણે ગોઠવી તે મૂષને મુદ્રા દઇ સુકવી અંગારામાં ગોઠવી યુક્તિ સાથે ધમણથી કે ભુંગળીની ફુંકથી ધમી જ્યારે અંગારા જેવી લાલચોળ કુલડી જણાય ત્યારે તેને કહાડી લઇ ઝીણું ઘુંટી તેનું અંજન કરે તો, નેત્રોના સઘળા રોગો મટી જાય છે. **અથવા** અઘેડાનો દાંત-દાઢ લઈ પાણીમાં ઘસી આંખમાં આંજે તો શીતળાનું ફુલું મટે છે. **અથવા** જુનું ઘી આંખમાં આંજે તો નેત્રના [2]સમસ્ત વિકાર નાશ થાય છે. વૈદ્ય-

૧ આ મુગલાઇ દવા છે અને તેને ગુજરાતીમાં શું કહે છે તે જણાયું નથી.

૨ શાર્ઙ્ગધરજી કહે છે કે-જમીને ઉઠયા પછી બન્ને હાથની હથેલીઓને ઘસી (ત્રણ વખત) બન્ને નેત્રો ઉપર ફેરવે તો, તિમિરાદિ સર્વ નેત્રના રોગો નાશ થાય છે. તથા મ્હોંમાં ટાઢા પાણીનો કોગળો ભરી ટાઢા પાણીની પ્રત્યેક નેત્રને ત્રણ અંજળી છાંટે અર્થાત્ ત્રિકાળ-સવાર-બપોર અને સંધ્યા વખતે છાંટે તો કોઇપણ પ્રકારનો આંખમાં રોગ થતોજ નથી અને થયો હોય તો તે આ પ્રયોગ કરવાથી નાશ પામે છે. (આ બન્ને પ્રયોગ અતિ ઉત્તમ છે એમ હું મારા લાંબા સમયના અનુભવ ઉપરથી કહી શકું છું.)

ભા. કર્તા.

રહસ્ય "**અથવા** આંબળાં અને ગંધકથી મારેલું શુદ્ધ ત્રાંબુ વાટી તેનું અંજન કરે તો સબળવાયુ, તથા પડળ વગેરે આંખના રોગોને મટાડે છે. **અથવા** શુદ્ધ મોરથુથું, ફુલાવેલી ફટકડી, પીપરનાં બીજ અને સાકર એઓને સમાન લઇ વાટી કાજળ બનાવી આંખમાં આંજે તો તેથી છાયા, ફુલું અને પાણીનું ઝરવું વગેરે મટી જાય છે." **અથવા** હળદર, લીંબડાનાં પાંદડાં, પીપર, મરી, વાવડીંગ, મોથ અને હરડે એઓને સમાન લઇ બકરીના મૂત્રમાં વાટી દીવટ સમાન ગોળી બનાવી છાયામાં સુકવી પાણીથી ઘસીને આંજે તો તિમિર, ગોમૂત્રથી ઘસીને આંજે તો પડળ–મોતીયો અને સ્ત્રીના ધાવણથી આંજે તો ફુલાનો નાશ કરે છે–આ **ચંદ્રપ્રભાવર્તિ** કહેવાય છે. **ભાવપ્રકાશ. અથવા** "હરડેની છાલ ૧ ભાગ, બેહડાની છાલ ૨ ભાગ, આંબળાં ૪ ભાગ, શતાવરી ૮ તોલા, જેઠીમધ ૪ તોલા, તજ (દાલચીની), સિંધાલૂણ, (લાહોરી નીમક), પીપર, અને સાકર એ સર્વને બરોબર લઇ સર્વનું ચૂર્ણ કરી ટાંક ૨ ભાર મધ અને ઘી સંગાથે ૪૯ દિવસ સુધી સેવન કરે તો તિમિરને, પડળને, મોતિયાને, રતાંધળાપણાને, ફુલાને, પાણીના ઝરવાને, અને સબળવાયુને સારાંશમાં સઘળા નેત્રના રોગોને **આ દ્વાદશામૃત હરીતકી** દૂર કરે છે." **અથવા** ત્રિફળાનો રસ ૬૪ તોલા અને આમળાં કે આમલીનો રસ ૬૪ તોલાભાર લઈ તે રસમાં પીપર, સાકર, દ્રાખ, ત્રિફળા, લીલું કમળ, જેઠીમધ, ખીરકાકોલી, દુધ અને ભોંયરીંગણી એઓનો કલ્ક નાખી તેઓ સાથે ગાયનું ઘી (મંદઅગ્નિદ્વારા) પકાવવું. જ્યારે સર્વ રસ બળી જાય અને એકલું ઘી રહેલું જણાય ત્યારે ઉતારી લઇ ગાળીને સુંદર રીઢા પાત્રમાં ભરી લેવું. એ ઘીમાંથી અનુપાન પ્રમાણ ભોજન કર્યા પહેલાં, ભોજનના વચમાં અને ભોજન કર્યા પછી પીએ તો તેથી સઘળા પ્રકારના નેત્રરોગો નાશ થાય છે; અર્થાત્ આંખ્યો બહુ રાતી હોય, લોહીદોષ, લોહીનું ઝરવું, રતાંધળાપણું, મોતીયો, નીલિકા, પડળ, માંસનું વધવું, અભિષ્યંદ, અભિમંથ, મહાદારૂણ પક્ષ્મકોપ, અને ત્રણે દોષોએ કરેલા નેત્ર સંબંધી રોગો ઉપર આ પ્રયોગ અત્યંત હિતકારક છે. ગીધના સમાન દૃષ્ટિ થાય છે. બળ અને જઠરાગ્નિને વધારનાર છે. આ **મહાત્રિફલાદ્યઘૃત** કહેવાય છે. **ચક્રદત્ત. અથવા** "સફેદાને ઝીણો વાટી ચીનાઇના વાસણમાં નાખી પાણીમાં હલાવી નાંખવો, જ્યારે સફેદો નીચે જામી જાય ત્યારે પાણી નીતારી નાંખવું. એમ ત્રણવાર કર્યા પછી જે સફેદો રહે તે સફેદો માસા ૧૦ અને અંજરૂત માસા ૩ લઇ અંજરૂતને જે સ્ત્રીને દીકરી ધાવણી હોય તેનું ધાવણ લઇ તેમાં તેને વાટી પછી સફેદામાં મેળવી તેમાં કતીરો ગુંદ માસો ૧, બરાસ રતી ૪ અને કડાયો ગુંદ માસા ૧ ભાર લઈ તેઓને ગુલાબજળમાં સારી પેઠે ઘુંટી બોર જેવડી ગોળી વાળી પાણી સાથે ઘશી અંજન કે લેપ કરે તો ગરમીના નેત્રરોગો, આંખનું દુખવું, સોજા કે ખટક વગેરે સમસ્ત રોગો નાશ પામે છે."

વાગ્ભટજીના મત પ્રમાણે મોતીઓ કાહાડવાની વ્યાખ્યા.

કાચો મોતીઓ હોય તો, શસ્ત્રવતે કાહાડવો નહીં, પણ પાકી ગયો હોય તો કાહાડવો. તે પાકેલા મોતીયાબિંદુનાં લક્ષ એ છે કે-કીકી ઉપર દહીના ઘોળવા જેવો જણાય અને તે મનુષ્યને કશું પણ દેખાય નહીં તથા આંખમાં પીડા થાય નહીં ત્યારે

તે મોતીઆને પાકો થએલો સમજી શસ્ત્રવતે યુક્તિપૂર્વક કાહાડી નાંખવો; પરંતુ દ્રષ્ટિપિનસ, ઉધરસ તથા અજીર્ણ રોગીનો, ઉલટી થએલાનો, બીકણનો અને માથામાં, કાનમાં તથા આંખમાં સણકા આવતા હોય તે રોગીનો મોતીયો કહાડવો નહીં, તથા શ્રાવણ, કારતક અને ચૈત્ર માસમાં પણ મોતીયો કહાડવો નહીં. મોતીયો કહાડતાં પેહેલાં વિશેષ તાપ, વિશેષ ટાહાડ, વિશેષ વર્ષા ન હોય અને સાધારણ કાળ હોય તે વખતે રેચ વગેરેથી શરીરને શુદ્ધ કરી ભોજન જમ્યા પછી દિવસના પહેલા પોહોરમાં સુંદર મકાનમાં, અજવાળાવાળી પવન રહિત જગ્યોમાં ઢીંચણ વરાણીએ સારી રીતે બેસારી શસ્ત્રક્રિયામાં પ્રવિણ વૈદ્યે મુખની વરાળથી રોગીની આંખને પરસેવાયુક્ત કરી પોતાના અંગુઠાવતે રોગીની આંખ મસળી મેલને એકઠો કરી તે રોગીના પછવાડે એક ચતુર–સુઘડ માણસને બેસારી તેના હાથવતે રોગીને પકડી, રખાવી નાક તરફ દ્રષ્ટિ રખાવી, શરીર માથું વગેરે હલાવવા ન દેતાં માથાને પકડી કાળા ડોળાથી અરધ આંગળ ભાગ છોડી અને કટાક્ષથી પા આંગળ છોડી વૈદ્યે પોતાની અંગુઠા પાસેની તથા વચલી આંગળીથી અને અંગુઠાથી શસ્ત્ર–નસ્તરને પકડી હાથને સ્થિર રાખી હલકા હાથે દૈવકૃત છિદ્રના પડખામાંના ઉપરના ભાગે શસ્ત્રપ્રયોગ કરી મોતીયાના પડને પૂરી રીતે કહાડી લેવો. જમણી આંખમાં ડાબા હાથથી અને ડાબી આંખમાં જમણા હાથથી શસ્ત્રપ્રયોગ કરવો. પછી તે રોગીની સારી પેઠે માવજત રાખી અને દિલાસા સાથે વૈદ્યે સ્ત્રીઓના ધાવણનાં પેલ મૂકી શસ્ત્રની અણીવતે નેત્ર મંડળને નિર્લેખિત કરવું. પછી રોગી પીડા ન પામે તેવી રીતે વૈદ્ય ધીરે ધીરે નાસિકાદ્વારા કફને પ્રેરિત કરતો થકો ઉત્સિંચનથી દ્રષ્ટિ મંડળમાં પ્રાપ્ત થએલા કફને દૂર કરી, સ્થિર થયા અથવા ચળાયમાન થયા દોષોમાં બાહારથી નેત્રને સ્વેદિત કરી પછી વસ્તુને દેખવા લાગે ત્યારે શસ્ત્રને ધીરે ધીરે કાહાડી લેવું. પછી ઘીનાં પેલ મુકી પાટો બાંધી જે આંખમાંથી મોતીયો કાહાડયો હોય તેની સહામેની બાજુના પડખે રોગીને સુવાડી દેવો, પછી જો બંને આંખોમાંથી મોતીયો કહાડયો હોય તો ચત્તો સુવાડી દેવો. પણ પવન વગરની જગ્યોએ માથું પગ ન હલાવવા દેતાં સુવાડવો; તથા છિંક, ઉધરસ, ઓડકાર, થુંકવું, પાણી પીવું, નીચું મ્હોં કરવું, સ્નાન, દાતણ અને ખાવું એ સાત દિવસ સુધી કરવા દેવાં નહીં. અર્થાત્ હલકું ભોજન કરાવવું. પીડા થાય તો આંખે સ્હેવાય તેવા ઉના ઘીનો શેક કરવો. અને ત્રિકટુ, આંબળાં, તથા પુષ્કર મૂળ એઓના દ્રવને ઘી સાથે સાથે ત્રણ દિવસ પીવો. પછી પાટો છોડી વાયુને હરનાર ઔષધોવડે સિંચન કરી સાતમે દહાડે બરોબર આંખ ખુલ્લી રાખે તો હરકત નથી; પરંતુ જ્યાં સુધી દ્રષ્ટિ સ્થિર ન થઇ હોય ત્યાં સુધી ઝીણાં પદાર્થો તથા તેજદાર વસ્તુઓ વગેરે જોવાં નહીં અને કિંચિત્ પણ કુપથ્ય સેવન કરવું નહીં નહીંતો, સોજારોગ, પીડા અને અગ્નિમંથ આદિ રોગો થાય છે. માટે યથાયોગ્ય ઉપચારો કરવા. આ સંબંધી સવિસ્તર ખુલાશો મેળવવો હોય તો વાગ્ભટના ઉત્તરસ્થાનનો ચોથો અધ્યાય જોઇ મેળવવો.

નેત્રના રોગીનાં પથ્યાપથ્ય.

ચોખા, ઘઉં, મગ, ગાયનું ઘી, ગાયનું દુધ, સાકર, મધ, સિંધાલૂણ, મેથીની ભાજી, તાંદળજો, સાટોડીની ભાજી, ડોડીની ભાજી, બથવાની ભાજી, મત્સાક્ષી અને લિ-

કાર રહિત ગુણવાળા પદાર્થો સેવવા યોગ્ય છે. વળી થંડા ઉપાયો, સ્ત્રીના દુધનો શેક, સાટોડીની જડના કલ્કનો શેક અને નિર્વાતસ્થાન તથા તથા પ્રકાશનું ન જોવું એ સદા હિતકારી છે. આંખનો દુખાવો મટયા પછી પણ તડકો, ટાઢ, દહીં, શરદી, પવન, ખટાશ, મહેનત, ઝીણી વસ્તુઓને ધારીને નિહાળવી, દૂરદૃષ્ટિ કરી કોઇ પદાર્થને જોવો અને અતિ ઠંડી વસ્તુનું અંજન તથા પ્રહાર એટલી બાબતોથી બચવું એજ હિતકારી છે. કેળાં, મગફળી, કોળું, ભાજીનું શાક, ઓસંગ, અડદ, ઉજાગરો, ગવારફળી, ખારા, ખાટા, ગરમ, વાયડા, અને ઠંડા પદાર્થો, કાંજી, સરસીયું, પાણીમાં તરવું, અવળા અસ્તરેથી-સ્હામા અસ્તરાથી હજામત કરાવવી, માછલાં, દહીં, રાબડી મલાસા અને સૂર્યાદિના પ્રકાશ સ્હામું જોવું વગેરે વગેરે સેવવા યોગ્ય નથી માટે એ કુકથ્યને ત્યજી સર્વ ઇંદ્રિયો કરતાં આંખનું વિશેષે કરીને રક્ષણ કરવું.

[૧] નેત્ર રોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

કર્ણ--કાનના રોગોનો અધિકાર.

સુશ્રુતના મત પ્રમાણે કાનના અઠ્યાવીશ રોગોનાં નામો.

કર્ણશૂળ ૧, કર્ણનાદ ૨, બધિરતા ૩, ક્ષ્વેડ ૪, કર્ણશ્રાવ ૫, કર્ણકંડુ ૬, કર્ણગૂથ ૭, પ્રતિનાહ ૮, કૃમિકર્ણ ૯, પ્રહાર કે ક્ષતથી થએલ વિદ્રધિ ૧૦, દોષથી થએલ વિદ્રધિ ૧૧, કર્ણપાક ૧૨, પૂતિકર્ણ ૧૩, વાતસોથ ૧૪, પિત્તસોથ ૧૫, કફસોથ ૧૬, રક્તજકર્ણસોથ ૧૭, વાયુનો, પિત્તનો, કફનો, લોહીનો, માંસનો, મેદનો, અને નસોનો અર્બુદ ૨૪, અને ચાર પ્રકારના અરશ ૨૮ એ ૨૮ રોગો કાનના વિભાગમાં થાય છે.

ચરકના મત પ્રમાણે કર્ણપાલિક વિષે ચાર વિશેષ રોગ કહેલ છે એટલે ઉત્પાત ૧, ઉન્મથક ૨, દુઃખવર્ધન ૩, અને પરલેહિન ૪, એ ચાર રોગ છે.

કાનના અઠ્યાવીશ રોગોનાં ક્રમવાર લક્ષણ.

કાનમાં વાયુ પેસીને પોતાનો માર્ગ છોડીને અવળે રસ્તે દોરાય છે ત્યારે કાનમાં ચારે કોરા શૂળો આવે છે અને કફ પિત્ત લોહી વગેરે દોષોને ઉત્પન્ન કરે છે. તેને કર્ણશુળ કહે છે. આ રોગ ચિકિત્સા-ઉપાય કરવાને યોગ્ય નથી, કેમકે જો કર્ણશૂળમાં છીં, બળતરા, તાવ, શ્વાસ અને ઉલટી એ ઉપદ્રવો હોય તો તે રોગી મરી જાયછે.

ખરાબ માર્ગે વિચરતો વાયુ શબ્દવાહિની નાડીઓમાં પેસી વિવિધ પ્રકારના શબ્દો સંભળાવે અર્થાત્ કાનમાં તમરાં બોલ્યા કરે-ઘોંઘાટ થાય તેને કર્ણનાદ કહે છે.

એજ વાયુ જ્યારે કફને સામેલ કરી શબ્દવાહિની નાડીઓમાં ઠેરે છે ત્યારે વિ-

---

૧ "ઓમ્ वरुणाय हुं फट् स्वाहा" આ અરૂણના મંત્રનો જપ કરતાં પાણીથી બન્ને આંખો ધોવી, જેથી અત્યંત દુઃસહ આંખની પીડાનો તુરત અંત આવે છે. તથા ઇંટને ઉની કરી ઝીમાં ઠારી તેની વરાળનો આંખને શેક-બાફ આપવાથી આંખ દુખતી મટે છે. એ હિતોપદેશનો કર્તા શ્રી કંઠાચાર્ય કહે છે.

પરીત આહાર વિહાર કરનારા પુરૂષોને **બાધિરતા-બેહેરાપણું** થાય છે. તે બેહેરાપણું બાળકને વૃદ્ધને અને લાંબા સમયથી થએલું હોય તો અસાધ્ય છે.

શ્રમથી, ધાતુક્ષયથી, લુખા અને કસાયલા ભોજનોથી વાયુ શબ્દ માર્ગમાં જામી જાય છે તથા શિરોવિરેચન લેનારા અને ઠંડા પદાર્થોના સેવન કરનારાઓને **કર્ણક્ષ્વેડ** થાય છે.

એકલા વાયુથી અનેક પ્રકારના શબ્દોને કાનમાં પ્રકટ કરનાર તેને કર્ણનાદ કહે છે અને જે પિત્તાદિ દોષોથી યુક્ત વાયુ કાનમાં વાંસના જેવો અવાજ પ્રકટ કરે તેને કર્ણક્ષ્વેડ કહે છે અર્થાત્ કર્ણનાદ અને કર્ણક્ષ્વેડમાં એટલોજ અંતર છે.

માથામાં કોઇપણ પ્રકારનો માર વાગવાથી, પાણીમાં ડુબકી મારવાથી અથવા વિદ્રધિના પાકવાથી વાયુના કારણને લીધે કાનોમાંથી પરૂ વહે છે તેને **કર્ણસ્રાવ** કહે છે.

કફના કારણથી જ્યારે કાનોની નસોમાં બહુજ વલુર ઉત્પન્ન કરે છે તેને **કર્ણકંડુ** કહે છે.

પિત્તના તેજથી કફ સુકાઇ જાય છે ત્યારે નસોમાં ગુંથન થઇ જાય છે-મેલને પેદા કરે છે તેને **કર્ણગુથ** કહે છે.

તે કર્ણગુથ-કાનનો મેલ પીગળી પાતળો થઇ નાકમાં અને મ્હોંમાં આવે છે તેને **પ્રતિનાહ** કહે છે. આ પ્રતિનાહથી આધાશીશીનો રોગ થાય છે.

જ્યારે કાનમાં કીડા પડે છે અથવા ન્હાની ન્હાની માખીઓ આસંગ મુકી જાય છે તેને અંજનત્વના કારથી **કૃમિકર્ણ** કહે છે. **વિદેહ** કહે છે. આ રોગ ત્રિદોષજનિત છે.

એક વિદ્રધિ ક્ષતથી કે વાગવાથી થાય છે અને બીજો દોષથી થાય છે. દોષથી થાય છે તો કાનમાંથી રાતો પીળો સ્રાવ થાય છે તેથી વ્યથા, ધુમાડા નીકળ્યા જેવું, બળતરા તથા અગ્નિના પાસે થતા તાપ જેવું થાય છે તેને **કર્ણવિદ્રધિ** કહે છે. આ બન્ને વિદ્રધિઓ આગંતુકજ છે માટે તેને એક ગણેલ છે.

પિત્તના કોપથી જ્યારે કાન પાકી જાય છે. ત્યારે દુર્ગંધતા અને પચપચતાપણું થાય છે તેને **કર્ણપાક-કાન પાકયો** કહે છે.

વેદના સહિત કે વેદના રહિત જાડું પરૂં જેમાંથી ખાસ દુર્ગંધી યુક્ત વહે છે તેને **પુતી કર્ણ** ગંધ મારતો કાન કહે છે.

આ રોગો વિના **ચાર જાતના** (વાયુથી, પિત્તથી, કફથી અને લોહીથી થએલા) **સોજા** કાનમાં થાય છે તેનાં લક્ષણો સોજાના અધિકારમાં કહી ગએલા છીએ માટે તે પ્રમાણે સમજી લેવાં. તેમજ **ચાર જાતના** (વાયુથી, પિત્તથી કફથી અને લોહીથી થએલા) **અરશો** કાનમાં થાય છે તેનાં પણ લક્ષણો અરશના અધિકારમાં કહી ગયા છીએ માટે તે પ્રમાણે સમજી લેવાં. અને **સાત પ્રકારના** (વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, લોહીથી, માંસથી, મેદથી અને શિરાથી થએલા **અર્બુદો-રસોળીઓ** કાનમાં થાય છે તેનાં લક્ષણો અર્બુદના અધિકારમાં કહેલ છે માટે તે પ્રમાણે સમજી લેવાં.

ચરકના મતથી કાનના ચાર રોગો.

વાયુથી, પિત્તથી, કફથી અને ત્રિદોષથી એમ ચાર પ્રકારથી થનારા કાનના

રોગો છે-એટલે જેના કાનમાં અવાજ થાય, બહુ પીડા થાય, સોજો હોય અને પાતળું પરૂ વહે તથા સંભળાય નહીં તો જાણવું કે **વાયુથી થએલો** કાનનો રોગ છે. રતાશવાળો સોજો હોય, કાન ફાટયો હોય, બળતરા થતી હોય અને ગંધાતું પીળું પરૂ વેહેતું હોય તો જાણવું કે **પિત્તથી** થએલો કાનનો રોગ છે. કાંઇનું કાંઇ સંભળાતું હોય, વલુર આવતી હોય, સ્થિર સોજો હોય, ધોળું અને ચીકણું પરૂ વહેતું હોય તથા પીડા ઓછી હોય તો જાણવું કે કફથી થએલો કાનનો રોગ છે, અને ઉપર કહેલાં સઘળાં જેમાં ચિહ્નો હોય તથા તેમાં જે દોષ વિશેષ હોય તેના વર્ણવાળું પરૂ વેહેતું હોય તો જાણવું કે **સન્નિપાતથી** થએલો કાનનો રોગ છે.

કાનની કીનેરીમાં થતા પાંચ રોગોનું વિવેચન.

પરિપોટ, ઉત્પાત, ઉન્મથક, દુઃખવર્દ્ધન અને પરિલેહી એ નામના પાંચ રોગો કાનની કીનેરીમાં થાય છે. તેનાં મૂળ કારણો સહિત લક્ષણો નીચે પ્રમાણે.

કુણી ચામડી કે કોમળ હોવાનેલીધે જો ઘણા દિવસ સુધી વીંધેલા કાનને છોડી દઇ પછી એકદમ તેના છિદ્રોને વધારવા માંડે તો તેથી કાનની કીનારીમાં વેદનાવાળો ફાટેલો, કાળાશ મિશ્રિત અને સ્તબ્ધ સોજો થાય છે તેને **વાતજ પરિપોટ કહે છે.** આ રોગ કાનના સણકાથી, કે ભારે દાગીના કાનમાં પહેરવાથી વા પ્રહાર વાગવાથી કે મસળાવાથી થાય છે.

લોહી અથવા લોહી પિત્તના બગડવાથી કાનની કીનેરીમાં જે સોજો કાળા રંગનો બળતરા, પાક અને પીડા સહિત હોય તેને **ઉત્પાત કહે છે.**

કાનના છિદ્રને પરાણે વધારવાથી કાનની કીનેરી કે બુટમાં વાયુનો કોપ થઇ કફની સહાયતાથી સ્તંબ્ધ થઇ થોડી પીડા અને ચળવાળા સોજાને પ્રકટ કરે છે, તે રોગ વાયુ અને કફના કોપથી થનારો **ઉન્મંથક** કહેવાય છે.

નસ વીંધવાથી કે અયોગ્ય પ્રકારે વીંધાયલા કાનને વધારવા જતાં ચળ અને બળતરા તથા વેદના અને પાકવાળો સોજો થાય છે તેને **દુઃખવર્દ્ધન** કહે છે. આ સોજો ત્રિદોષજન્ય છે.

સરસવના જેવી ઝીણી ઝીણી ફોલ્લીઓ વિકાર સહિત કાનની કીનેરીમાં થઇ તેમાંથી રસી ઝરે છે તથા ચળ, બળતરા અને વેદના થાય છે. કફ અને લોહીના વિકારથી વખતે જીવાત પણ પડી જાય છે તથા ચારેકોર ફેલાય છે અને બાહ્યપાળમાં સ્થિત થએલ શુષ્કકુળીને પણ લેહિત કરે છે તેથી તેને **પરિલેહી** કહે છે.

કાનના રોગોના ઉપાય.

સુંઠ, મધ અને સિંધાલૂણ એઓના કલ્કથી તેલ ઉકાળી તે તેલ સ્હેવાય તેવુ ઉનું હોય ત્યારે કાનમાં નાખવું, જેથી કર્ણશૂળ, કર્ણનાદ, બેહેરા અને ક્ષ્વેડ વગેરે કાનના રોગો મટી જાય છે. **અથવા** લસણ, આદું, સરગવો, વાયવરણા, મૂળા અને કેળ એઓનો યોગ્ય રીતે રસ કાહાડી ઉનો કરી તેનાં સ્હેવાય તેવાં કાનમાં ટીપાં પાડવાં, જેથી કાનની પીડા મટી જાય છે. **અથવા** આકડાનાં કુટતાં પાંદડાંને ખટાશમાં વાટી તેમાં તેલ તથા સિંધાલૂણ નાખી થોરનું જાડું ડેડવું કોરી તેમાં તે ભરી તેના ઉપર કપડા

માટી કરી પુટપાકની રીતિ પ્રમાણે તેને પકવી સારી પેઠે તેમાંથી રસ નીચોવી લઈ તે રસનાં સ્હેવાય તેવાં ઉનાં ટીપાં નાંખવાં, જેથી કાનમાં આવતા સણકા-શળ મટી જાય છે અથવા આકડાનાં પાકેલાં પીળાં પાંદડાં લઇ તે ઉપર ઘી ચોપડી અગ્નિ ઉપર શેકી તેમાંથી રસ નીચોવી લઇ તે રસ સ્હેવાય તેવો ઉનો કાનમાં નાખે તો કાનનું શૂળ મટી જાય છે અથવા બકરાના મૂત્રમાં સિંધાલુણ નાખી ઉનું કરી નવશેકું હોય ત્યારે તેને કાનમાં નાખે તો કાનનું ભયંકર શળ અને કાનમા થતો ગણુગણાટ તથા પરૂ વેહેતું હોય તે મટી જાય છે. અથવા ધોળા આકડાનું મૂળ લાવી વાટી તેનાથી ધીમી આંચ વડે પકાવેલુ તેલ કાનમાં નાખે તો ત્રણે દોષનુ કાનનું શુળ તુરત મટી જાયછે. અથવા અંઘાડાના રાખને પાણીમાં મેળવી તેમાં અઘાડાનો કલ્ક નાખીને પકાવેલું તેલ કાનમાં રાખે તો, તેથી કાનમાં થતો ગણુગણાટ અને બેહેરાશપણું મટી જાય છે. અથવા બીલાંને ગાયના મૂત્રમાં વાટી તેનો કલ્ક નાખીને પાણીમાં કે દુધમાં પકાવેલું તેલ કાનમાં નાખે તો બેહેરાપણું અવશ્ય મટી જાય છે. આ બિલ્વતેલ કહેવાય છે. જેમાંથી ગંધાતું કે વગર ગંધાતું પરૂ વહેતું હોય કે કાનમાં જીવાત પડી હોય તો પણ ઉપર કહેલ સાધારણ ઉપાયો કરવા. અથવા સાજીખાર સહિત બીજોરાનો રસ કાનમાં નાખે તો કાનમાંથી નીકળતું પરૂ, પીડા અને બળતરા મટી જાય છે, અથવા આંબાનાં, જાંબુના, મહુડાનાં અને વડનાં કુણાં કુણાં પાંદડાંઓને ઝીણાં વાટી તેનાથી પકાવેલું તેલ કાનમાં નાખે તો કાનમાંથી જાડું નિરંતર ગંધાતું પરૂ વહેતું હોય તે રોગ મટેછે. અથવા ચંબેલીના પાનના રસથી પકાવેલું તેલ કાનમાં નાખવાથી હમેશાં કાનમાંથી વહેતું જાડું ગંધાતું પરૂ બંધ પડે છે. અથવા સ્ત્રીના ધાવણથી રસવંતીને વાટી મધમાં મેળવી કાનમાં નાખે તો કાનનું પરૂ કે ગંધાતું જાડું નિરંતર વહેતું પરૂ બંધ પડે છે. અથવા ઉપલેટ, હીંગ, વજ, દેવદાર, સવા, સુંઠ અને સિંધાલૂણ એઓની ચટણી બનાવી બકરાના મૂત્રમાં નાખી તેથી પકાવેલું તેલ કાનમાં નાંખે તો, નિરંતર કાનમાંથી ગંધાતું જાડું પરૂ વહેતું હોય તે (પૂતિકર્ણ) રોગ મટી જાય છે. આ કુષ્ટાદિતેલ કહેવાય છે. મોટી છીપના જીવડાના માંસનો કલ્ક કરી તેથી પકાવેલું સરસીયુ તેલ કાનમાં નાખે તો, કાનમાંથી વેહેતુ પરૂ તુરત બંધ પડે છે. અથવા ગંધક, મણશીલા અને હળદર એઓના ચાર તોલાભાર ચુર્ણના કલ્કને સરસીયુ તેલ તોલા ૩૨ અને ધંતુરાના પાંદડાઓનો રસ તોલા ૩૨ તેમાં નાખી તેલ પકાવવાની રીતિ પ્રમાણે પકાવી કાનમાં નાખે તો, બહુ વખતથી વેહેતો કાન પણ મટી જાય છે. અથવા કાનમાં જીવાત પડી હોય તો કૃમિરોગના અધિકારમાં લખેલા કૃમિનાશક ઉપાયો કરવા. અથવા રીંગણીનો ધુમાડો, સરસીયુ તેલ અને ગાયના મૂત્રમાં ઘુંટેલી હરતાલનો રસ પણ કૃમિનો નાશ કરે છે. અથવા કાનમાંથી બહુજ દુર્ગંધ આવતી હોય તો ગુગળનો ધુપ દેવો; અને કાનના સોજાના ઉપાય સોજાના અધિકારમાં કહેવા પ્રમાણે, કાનના મસા—અરશોના ઉપાય અરસોના અધિકારમાં કહ્યા પ્રમાણે અને કાનના અર્બુદના ઉપાયો અર્બુદના અધિકારમાં કહ્યા પ્રમાણે કરવા, જેથી આરામ થાય છે. ભાવપ્રકાશ અથવા મૂળાનો રસ, સરસીયું અને મધ સમાન ભાગે લઇ કાનમાં નાખે તો, બેહેરાપણું મટે છે. અથવા ન્હાની એળચીના ચુર્ણને સાકર સહિત કાનમાં નાખે તો બેહેરાપણું મટે છે. અથવા

સુંઠ, પીપર, સિંધાલૂણ, ઉપલેટ, હીંગ, વજ, લસણ અને તલનું તેલ લઈ તેમાં આકડાનાં પાકાં પાંદડાંનો રસ નાખી તેલ પકાવવાની રીતિ પ્રમાણે તેલ પકાવી કાનમાં નાખે તો કાનની પીડા મટી જાય છે. **અથવા** મોટી છીપોના જીવડાઓનું માંસ, કમળકાકડી, હીંગ, તુંબરૂ, સિંધાલૂણ અને ઉપલેટ એ પ્રત્યેકને તોલા તોલાભાર લઈ વાટી પાણી સાથે ઘુંટી કલ્ક કરી તેને ૨૮ તોલા ભાર સરસીયા તેલમાં નાખી હાડીઆકરસણનો રસ ૨૮ તોલા ભાર મેળવી તેલને મંદાગ્નિથી પકાવી તે તેલનાં કાનમાં ટીપાં નાખે તો કાનમાં થતો ઘોંઘાટ, કાનમાં પડેલી ચાંદી, કાનની દુર્ગંધતા અને કાનનું પાકવું વગેરે સર્વ કાનના રોગો નિશ્ચે તુરત મટી જાય છે. **અથવા** હાડીઆકરસણનો રસ, નગોડનો રસ, અને લસણનો રસ ૪-૪ તોલા ભાર તથા વજ, ઉપલેટ, વરીયાળી, ત્રિકટુ અને લવીંગ એઓને તોલા તોલા ભાર લઇ એઓનો કલ્ક કરી, ૧૬ તોલા ભાર બકરીના દુધમાં તેટલુંજ (૧૬ તોલા) સરસીયું નાખી તેલ પકાવવાની રીતિ પ્રમાણે તેલ સિદ્ધ કરી તે તેલનાં કાનમાં ટીપાં નાખવાથી બેહેરાશ અને કાનમાં થતો ગણગણાટ મટી જાય છે. **અથવા** સમુદ્રફીણના ચુર્ણને કાનમાં નાખે તો બેહેરાશ, ગંધાતુ પરૂ અને કાનમાં પડેલી ચાંદી વગેરે કાનના રોગો તુરત મટી જાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય.**

કાનની ફીનેરીના રોગોનો ઉપાય.

કર્ણપાલિકા સુકાઇ જતી હોય તો શેક કરવો અને તે પછી તલનો કલ્ક લગાવીને તેને વધારવી. **અથવા** શતાવરી, આસગંધ, ક્ષીરકાકોલી અને એરંડીઆની મીંજ એઓનો કલ્ક કરી દુધમાં નાંખી પકાવેલું તેલ ચોપડે તો, કાનની લોળની પીડા મટી લોળ સ્હેજમાં વધે છે. આ **શતાવરી તેલ** કહેવાય છે. **અથવા** પરિપોટીક થએલ હોય તો પ્રથમ ત્યાંનું જરા લોહી કઢાવી પછી જીવનીયગણ (પૃષ્ટ ૨૮૨ મામાં જુવો.) તેનો કલ્ક કરી દુધમાં નાખી તે વડે પકાવેલું તેલ ચોપડે તો, પરિપોટિક નામનો કાનની બુટનો રોગ મટે છે. **અથવા** ઉત્પાત નામનો રોગ હોય તો ત્યાં જળો લગાડી લોહી કઢાવવું તથા ઠંડા લેપ કરવા. **અથવા** વઢવાડીઆનો તથા શતાવરીનો કલ્ક અને ઘો તથા કંકપક્ષીની ચરબી સહીત પકાવેલું તેલ ચોપડે તો ઉન્મંથ અવશ્ય મટી જાય છે. અથવા જાંબુડાનાં પાંદડાં, આંબાનાં પાંદડાં અને બીલીનાં પાંદડાં એઓના ઉકાળાઓ કરી તેથી પકાવેલું તેલ અથવા તે ઉકાળાઓ વડે કાનની લોળને સિંચન કરી તેલથી સારી પેઠે સ્નિગ્ધ કરી તે ઉપર જાંબુડા વગેરેનાં પાંદડાંઓનાં ચુર્ણોજ ભભરાવવાં, જેથી દુઃખવર્ધન નામનો કાનની બુટનો રોગ મટે છે. **અથવા** છાણથી કે છાણાથી વારંવાર શેક કરી પછી બકરીના મૂત્રમાં વાટેલું કપૂર તે ઉપર ચોપડે તો પરિલેહી મટે છે. **ભાવપ્રકાશ.**

કાનના રોગોનો અધીકાર સંપૂર્ણ.

નાકના રોગોને અધિકાર.

નાકના રોગોનાં નામો તથા સંખ્યા.

નાનકડા નાકમાં પણ ૩૪ રોગ થાય છે. એટલે પીનસ ૧, પૂતિનસ્ય ૨, નાસાપાક ૩, પૂયશોણિત ૪, ક્ષવથુ ૫, ભ્રંશથુ ૬, દીપ્ત ૭, પ્રતીનાહ ૮, પ્રતિસ્રાવ ૯, નાસાશોષ ૧૦, પાંચ પ્રકારનાં પ્રતિશ્યાય ૧૫, સાત પ્રકારના અર્બુદ ૨૨, ચાર પ્રકારના અરશ ૨૬, ચાર પ્રકારના સોજા ૩૦ અને ચાર પ્રકારનાં રક્તપિત્ત ૩૪ એ ૩૪ રોગ છે. તેનાં નંબર વાર લક્ષણો નીચે પ્રમાણે—

જેમાં શ્વાસથી સુકાઇ ગએલા કફને લીધે નાક બંધાઈ જાય છતાં ભીનું રહે, ગરમ થઇ જાય તથા નાક બંધાઇ જવાના કારણથી સારી કે નઠારી વાસનાને જાણી શકે નહીં તેમજ નાકને ઉત્પન્ન કરનાર દોષને લીધે જીભ પણ બગડી જઇ કોઇ પણ સ્વાદને ઓળખી શકે નહીં એ રોગને **અપીનસ** કહે છે.

ગળાના કે તાળવાના મૂળમાં દુષ્ટ થએલો વાયુ, પિત્ત તથા કફ અને લોહીને દોષિત કરી મ્હોં અને નાકની વાટે દુર્ગંધ યુક્ત પવન નીકળે તેને **પુતિનસ્ય** કહે છે.

નાકમાંનું પિત્ત વ્રણોને પ્રકટ કરી નાકને અતિસે પકવી રસીને ઉત્પન્ન કરે છે અને તેમાં ખરાબ ગંધ પણ થાય છે તેને **નાસાપાક-નાક પાકયું** કહે છે.

કપાળ-લલાટમાં કોઇપણ પ્રકારને પ્રહાર વાગવાથી દોષ કોપવંત થઇ નાકના રસ્તેથી લોહીથી મળેલું પરૂ વેહેવરાવે તેને **પૂયશોણિત** કહે છે.

નાકના તરૂણાસ્થિ કે શૃંગાટક નામના મર્મસ્થાનમાં દુષ્ટ થએલો પવન કફ સહિત બહુ છીંકો સાથે બહાર નીકળે છે તેને દોષજનિત **ક્ષવથુ** કહે છે. અથવા તીખા પદાર્થો ખાવાથી કે સુંઘવાથી વા સૂર્ય સ્હામે જોવાથી અને શળી કે દોરાવતે નાકના તરૂણાસ્થિને સ્પર્શ થવાથી જે છીંકો આવે છે તેને આગંતુકજ ક્ષવથુ કહે છે.

માથામાં સંચિત થએલો દુષ્ટ, જાડો તથા ખારાપણાવાળો કફ ગરમીથી માથું તપે ત્યારે નાકમાંથી નીકળવા લાગે છે તેને **ભ્રંશથુ** કહે છે.

નાકે બહુ બળતરા થાય તથા નાકમાંથી ધુમાડા જેવો પવન નીકળે અને નાક જાણે અગ્નિથી બળતું હોય તેવું લાગે તેને **દીપ્ત** કહે છે.

વાયુથી મળેલો કફ શ્વાસના માર્ગને રોકી દે તેને **પ્રતીનાહ** કહે છે.

નાકમાંથી પીળો ધોળો અને જાડો દોષ ઝર્યા કરે તેને **પ્રતિસ્રાવ** કહે છે.

નાકમાં રહેલો કફ, વાયુ અને પિત્તથી ઘણોજ સુકાઇ જઇ માંડ માંડ શ્વાસ લેવા દે છે તેને **નાસાશોષ** કહે છે.

પ્રતિશ્યાયની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ.

મળ-મૂત્રના વેગ રોકવાથી, અજીર્ણથી, નાકમાં ધુળ જવાથી, ઘણું બોલવાથી, ઘણા ક્રોધથી, ઋતુઓના નિયમોથી, વિરૂદ્ધ કાર્ય કરવાથી, ધુમાડા વગેરેથી, માથાને સંતાપ થવાથી, ઉજાગરાથી, ઘણું ઉંઘવાથી, પાણીના અતિ સેવનની, ઘણા ઠંડા ઉ-

પાચો સેવવાથી, બરફના સેવનથી, અતિ મૈથુનથી, અને ઘણુ રોવાથી એકદમ માથામાં કફ એકઠો થતાં વધેલો વાયુ પ્રતિશ્યાય-શળીખમને ઉત્પન્ન કરે છે. આ તુરત થનારા શળીખમનો હેતુ છે, પણ દોષોના સંચયના ક્રમે કરીને શળીખમનો હેતુ છે તે એ છે કે-વાયુ કે-પિત્ત વા કફ એ ત્રણે દોષો અથવા લોહી માથામાં એકઠું થવાથી તથા પોતપોતાને કોપભૂત કરવાનાં નિદાનોથી કોપે છે ત્યારે શળી ખમને ઉત્પન્ન કરે છે. અર્થાત્ અઘાજનક એને ચયાદિક્રમજનક એવાં શળીખમ થવાનાં મુખ્ય બે કારણો છે.

શળીખમનું પુર્વરૂપ—જ્યારે શળીખમ થવાનું હોય ત્યારે ઉપરા ઉપર છીંકો આવે છે, માથું ભારે-જડ થઇ જાય છે, શરીર સજડ થઇ જાય, અંગોમાં " ત્રોડાવો, રૂંવાડાંઓનું ઉભું થવું અને બીજા પણ અનેક ઉપદ્રવો થાય છે; અર્થાત્ નાકમાંથી ધુમાડા નીકળ્યા જેવું જણાય, તાળવામાં ફાટ, નાકમાં સળવળાટ અને મ્હોંમાંથી સ્રાવ થયા કરે છે.

પાંચે પ્રકારના શળીખમનાં લક્ષણો.

જો વાયુ કોપથી શળીખમ થયું હોય તો, નાક બંધાઇ જાય, નાકમાંથી પાતળું પાણી ઝરયા કરે, ગળું, તાળવું અને હોઠ સુકાયા કરે, લમણાઓમાં પીડા અને સાંટો ભારે કે ખોખરો થઇ જાય છે.

જો પિત્તથી શળીખમ થયું હોય તો, નાકમાંથી ઉનું નથા સ્હેજ પીળું પાણી ઝરે છે, શરીર દુબળું, ઘણુંજ પાંડુ વર્ણવાળું તથા સંતપ્ત થઇ જાય છે. તરશ ઘણી લાગે અને નાકમાંથી ધુમાડાવાળો અગ્નિ નીકળતો હોય તેવું જણાય છે.

જો કફથી શળીખમ થયું હોય તો, નાકમાંથી ધોળું ઠંડુ તથા ઘણું કફ સહિત પાણી ઝરે છે, શરીર ધોળાશ પડતું થાય, આંખો-સુજી-થોથરવાળી થઇ જાય, માથું ભારે અને માથામાં, હોઠમાં, ગળામાં તથા તાળવામાં ઘણી ચળ આવે છે.

જો ત્રિદોષથી—શળીખમ થયું હોય તો, શળીખમ પાકયા પછી કે પાકયા વિનાજ એકદમ બંધ થઇ જાય છે. આ શળીખમ અસાધ્ય છે.

દુષ્ટ શળીખમનાં લક્ષણ—વારંવાર નાક ભીનું થાય, વા, વારંવાર બંધાઇ જાય, વારંવાર ઉઘડે અને શ્વાસ નીચો મૂકતાં ખરાબ વાસના આવે તથા સારી નરસી ગંધની ખબર ન પડે તો, તે દુષ્ટ શળીખમ સમજવું. આ શળીખમ કષ્ટસાધ્ય અથવા અસાધ્ય છે.

જો લોહીથી—શળીખમ થયું હોય તો, નાકેથી લોહી પડે છે અને પિત્તથી થએલા શળીખમનાં લક્ષણો સહિત હોય, આંખ્યો રાતી, છાતીમાં પીડા, મ્હોંમાંથી દુર્ગંધ યુક્ત શ્વાસ અને દુર્ગંધ સુગંધની પરીક્ષા રહિત નાક થાય છે.

આ પાંચે પ્રકારનાં શળીખમોમાં જો ઉપાય કરવામાં બેદરકારી રાખે તો તે સઘળાં અસાધ્ય સમજવાં અર્થાત્ વધારે વખત શળીખમ જારી રહે તો ભયંકર રોગોને જન્મ આપે છે; માટે શળીખમ મટાડવા ચોથે દિવસે તાકીદે ઉપાય લેવા. કેટલીક વખતે શળીખમને લીધે નાકમાંથી કીડા પડે છે. એટલે કફથી ધોળા અને ચીકણા ઝીણા ઝીણા કીડા પડે છે અને વિશેષ વધી ગએલા શળીખમથી બેહેરાશ, અંધાપો, વાસના પારખવામાં અશક્તિ, આંખના ભયંકર રોગો, શોષ, અગ્નિની મંદતા અને ઉધરસ-ક્ષય વ-

વગેરેને ઉત્પન્ન કરે છે. તથા વિશેષે કરીને અંધાપો શળીખમના વધવાથીજ થાય છે, એજ હેતુ માટે ચાંપતા ઉપાયો આદરવા, પણ શળીખમથી શું થનાર છે? એમ બેદરકાર રહેવું નહિં.

આ સિવાય નાકમાં સાત જાતના અર્બુદ થાય છે તેનાં લક્ષણો અર્બુદના અધિકાર ઉપરથી ક્રમવાર સમજી લેવાં. તથા ચાર જાતનો સોજો નાકમાં થાય છે તેનાં લક્ષણો સોજાના અધિકારથી જાણી લેવાં, નાકમાં ચાર જાતના અરશ થાય છે તેનાં લક્ષણો અરશના અધિકારથી જાણી લેવાં, અને નાકમાં ચાર જાતના રક્તપિત્ત થાય છે તેનાં પણ લક્ષણો રક્તપિત્તના અધિકારથી જાણી લેવાં.

પીનસના કાચાપાકાપણાનું લક્ષણ.

માથુ ભારે રહે, અરૂચિ, નાકમાંથી પાતળું પાણી ઝરે, ઘાંટો બદલાઇ જાય અને ઘડી અને પલકે થુંકવું પડે તો, જાણવું કે પીનસ કાચો છે, પણ જો માથાના ભારેપણા વગેરેનાં ચિહ્નો કહ્યાં તે સહિત કફ જાડો થઇ નાકનાં છિદ્રોમાં ચ્હોટી રહે, અવાજ–ઘાંટો ચોખો થાય, ભૂખ લાગે, પાણી અનાજ સ્વાદવાળું જણાય અને કફનો સ્વાભાવિક રંગ થઇ જાય તો, જાણવું કે પીનસ (એક જાતના શળીખમનો ભેદ) પાકેલ સમજવો.

નાકના રોગોના ઉપાય.

સર્વ પ્રકારના નાકના રોગો ઉત્પન્ન થતાં હમેશાં ગોળ અને દહીની સંગાથે મરી ખાય તો માણસ સુખી થાય છે. **અથવા** કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશીંગી, સુંઠ, મરી, પીપર, જવાસો અને અજમો એઓનું ચુર્ણ **અથવા** એઓનો કવાથ આદાના રસની સાથે સેવન કરે તો, પીનસ, સ્વરભંગ, તમકશ્વાસ, હલીમક, સન્નિપાત, કફ, ઉધરસ, તાવ અને દમ એઓનો નાશ કરે છે. **અથવા** ઇંદ્રજવ, હિંગ, મરી, લાખનો રસ, કાયફળ, ઉપલેટ, વજ સરગવો અને વાવડીંગ એઓનું અવપીડ નસ્ય લે તો પીનસ વગેરે નાકના રોગો મટી જાય છે. **અથવા** સુંઠ, મરી, પીપર, ચિત્રો, તાલિસપત્ર, આંબલીનાં ફળ, અમ્લવેદ, ચવક અને જીરૂ એટલાં બરાબર લેવાં અને એળચી, તજ, તમાલપત્ર એઓને ચોથે ભાગે લેવાં. એ સર્વનું વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી જુના ગોળનાં મેળવી ગોળીઓ કરી સેવન કરે તો પીનસ, તથા શ્વાસ અને ઉધરસ મટી જાય છે, રૂચિ ઉપજે છે અને સ્વર સારો થાય છે. આ **વ્યોષાદિ વટી** કહેવાય છે. **અથવા** ભોંયરીંગણી, નેપાળાનાં મૂળ, જવ, સરગવો, તુલસી, સુંઠ, મરી, પીપર અને સિંધાલુણ એઓના કલ્કથી પકાવેલું તેલ તેનો નાશ લે તો પૂતિનસ્ય મટી જાય છે. આ **વ્યાઘ્રિ તેલ** કહેવાય છે. **અથવા** સરગવાનાં બીજ, ભોંરીગણીનાં બીજ, નેપાળો, ત્રિકટુ અને સિંધાલુણ એઓના કલ્કથી અને બીલીપત્રના રસવડે પકાવેલું તેલ તેનો નાસ લે તો તેથી પૂતિનસ્ય મટી જાય છે. આ શિગ્રુતૈલ કહેવાય છે. **અથવા** મીણને ઘી અને ગુગળથી મિશ્રિત કરી તેનો ભૂંગળીદ્વારા નાકમાં ધુમાડો લ્યે તો ક્ષવથુ અને ભ્રંશથુ–છીંકો ઘણી આવતી હોય તો બંધ પડે છે. **અથવા** સુંઠ, ઉપલેટ, પીપર, બીલાં અને દ્રાખ એઓના કલ્કથી એઓનાજ કાઢામાં તેલ પકાવવાની મર્યાદા પ્રમાણે તેલ પકાવી

અથવા ઘી પકાવી તેનો નાસ આપે તો બહુ છીંકો આવતી બંધ પડે છે. અથવા વાવડીંગ, સૈંધવ, હીંગ, ગુગળ, મણશીલ અને વજ એઓનું ચૂર્ણ કરી છીંકણીની પેઠે સુંઘવાથી શળીખમ મટી જાય છે. અથવા ભાંગના પાંદડાંઓને પુટપાકના વિધિ પ્રમાણે પકાવી તેને તેલ અને સૈંધવની સંગાથે ખાય તો સર્વ પ્રકારનાં શળીખમો મટી જાય છે. અથવા ઘરના ધુમાડાનો ધુંસ, પીપર, દેવદાર, દુધ, કરકચ, સિંધાલૂણ અને અંઘાડાનાં બીજ એઓના કલ્કથી પકાવેલું તેલ નાકના અરશો ઉપર ચોપડે તો નાકના અરશ–મસા મટી જાય છે.

નાકમાંના રક્તપિત્તના રક્તપિત્તના અધિકારમાં નાકના સોજાના સોજાના અધિકારમાં, નાકના અરશોના અરશના અધિકારમાં અને નાકના અર્બુદના અર્બુદના અધિકારમાં તથા નાકમાં પડેલા કૃમિઓના કૃમિના અધિકારમાં કહેલા ઉપાયો પ્રમાણે ચતુર વૈદ્યે ઉપાયો કરી તે તે રોગનો નાશ કરવો. ભાવપ્રકાશ. જે મનુષ્ય સુવાની વખતે શેરનું અરધો શેર રહે તેવું ઉકાળેલું પાણી થંડું કરી પીએ તો પીનસ રોગ મટી જાય છે. અથવાં સુઇ જતી વખતે ઠંડુ પાણી પીને સુઇ જાય તો ૩ દિવસમાં પીનસ રોગ નાશ થાયછે. અથવા જીરૂં, ઘી અને ખાંડનો નાંસ લે તો નાકેથી ઝરતું પાણી બંધ થાય છે. વૈદ્યરહસ્ય.

નાકના રોગોનો આધકાર સંપુર્ણ.

મોહોડાના રોગોનો અધિકાર.

મ્હોં એટલે શું ? તથા મોહોડાના રોગોની સંખ્યા.

ઉપરનો હોઠ, નીચેનો હોઠ, દાંતનાં પેઢાં, દાંત, જીભ, તાળવું અને ગળું એ સાત અંગો મળીને મ્હોં કહેવાય છે. તે મ્હોંના વિષે ૬૭ રોગો થાય છે એટલે હોઠમાં ૮, દાંતના પેઢાંઓમાં ૧૬, દાંતોમાં ૮, જીભમાં ૫, તાળવામાં ૯, ગળામાં ૧૮ અને આખા મ્હોંમાં ત્રણ એ રીતે એકંદરે ૬૭ રોગ છે.

મોહોડાના રોગો ઉત્પન્ન થવાનું મુળ કારણ.

અનૂપ દેશના પ્રાણીઓનાં માંસ ખાવાથી, ખારના ખાવાથી, ઘણું દહીં ખાવાથી અને અડદ ખાવાથી અર્થાત્ એઓને હદ ઉપરાંત ખાવાથી કફાદિ દોષો કોપીને મ્હોંમાં રોગોને જન્મ આપે છે.

હોઠોના રોગોની હેતુ સહિત સંખ્યા.

વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રિદોષથી, લોહીથી, માંસથી, મેદથી અને માર વાગવાથી એટલા કારણોથી થએલા હોઠના આઠ રોગ છે, તેઓનાં ક્રમવાર લક્ષણો આ પ્રમાણે છે કે-જો વાયુથી હોઠનો રોગ થયો હોય તો બન્ને હોઠ ખરસઠ, લુખા, સ્તબ્ધ, કાળા, આકરી પીડા સહિત, ચીરાયલા અને સ્હેજ ફાટેલી ચામડીવાળા હોય છે. જો પિત્તથી હોઠનો રોગ થયો હોય તો, બન્ને હોઠ ચારેકોરા પિત્ત સંબંધી પીડ

કરનાર ફોલ્લીઓથી ઘેરાયલા હોય છે. પીળા રંગના અને ફોલ્લીઓમાં બળતરા તથા પાક થાય છે. જો કફથી હોઠનો રોગ થયો હોય તો, ચામડીના જેવા રંગવાળી ફોલ્લીઓ યુક્ત, થોડી પીડાવાળા, વલુર સહિત, ધોળા, ચીકણા, ઠંડા અને ભારે હોય છે. જો ત્રિદોષથી હોઠનો રોગ થયો હોય તો, બન્ને હોઠ કોઈ વખતે કાળા તો કોઇ વખતે પીળા તો કોઇ વખતે ધોળા અને ઘણી ફોલ્લીઓ સહિત હોય છે. જો લોહીથી હોઠનો રોગ થએલ હોય તો, બન્ને હોઠ ખજુરીના ફળ જેવા રંગની ફોલ્લીઓની વેદનાથી પીડાતા, લોહીના સ્રાવવાળા અને રાતા હોય છે. જો માંસથી હોઠનો રોગ થયો હોય તો, બન્ને હોઠ ભારે, જાડા તથા માંસના લોચાની પેઠે ઉંચા થએલા અને બન્ને ગલોફાંઓમાં જીવાત વધે છે. જો મેદથી હોઠનો રોગ થયો હોય તો, બન્ને હોઠ ઘીના મંડ જેવા, ચળવાળા, કુણા અને ચોખ્ખા સ્ફાટિક જેવા વિશેષ પરૂવાળા હોય છે. અને જો પ્રહાર વાગવાથી હોઠનો રોગ થયો હોય તો, છોલાઈ ફાટી ગએલા, લોહી જેવા રંગવાળા અને ચળસહિત પીડાવંત હોય છે.

હોઠના રોગોનો ઉપાય.

હોઠના રોગવાળાનું જળો વગેરેથી લોહી કઢાવવું; કારણ કે એ રોગમાં કફ અને લોહી પ્રાધાન્યતા ધરાવે છે માટે વારંવાર લોહી ઘટતી રીતે કઢાવવું. અથવા તેલ, ઘી, ચરબી અને મજ્જા એઓમાં મીણ મેળવી હોઠ ઉપર ચોળે તો વાયુનો હોઠ રોગ મટે છે. અથવા હોઠની નસોનું લોહી કઢાવવું, ઉલટી કરાવવી, રેચ આપવો, ઠંડા ઔષધોનો લેપ કરવો, માંસનો રસો પીવરાવવો, અને તિક્ત નામનું ઘી પીવરાવવું, જેથી પિત્તના હોઠના રોગો મટી જાય છે. અથવા શિરોવિરેચન વડે માથાને દોષોથી ખાલી કરવાના ઉપાય દેવા. ધુમાડો પાવો, સ્વેદન અને કવળ[1] પ્રયોગ પણ કરવો. કફથી થએલા હોઠના રોગો મટે છે. અથવા ઘઉંલા, ત્રિફળા અને લોદર એઓના ચુર્ણને મધમાં કાલવીને પ્રતિસારણ[2] કરવું. હોઠો ઉપર વ્રણ થયા હોય તો વ્રણના અધિકારમાં કહેલા ઉપાયો પ્રમાણે ઉપાયો કરવા.

હોઠના રોગોનો આધિકાર સંપુર્ણ.

દાંતોનાં પેઢાંઓમાં જે રોગો થાય છે તેનાં નામો તથા સંખ્યા.

શીતાદ, દંતપુપ્પુટક, દંતવેષ્ટ, સૌષિર, મહાસૌષિર, પરિદર, ઉપકુશ, વૈદર્ભ,

---

૧ વાયુને, પિત્તને તથા કફને મટાડનારા પદાર્થોના કોળીઆને મ્હોમાં મુકી અરધો ચાવીને થુંકી દેવો તેને કવળ પ્રયોગ કહે છે. કવળ ભક્ષ્ય પદાર્થોમાં ઇચ્છાને ઉપજાવનાર, કફને હરનાર, તથા તરશનો, શોષનો, વિરસપણાનો અને દાંતના હાલવાનો નાશ કરનાર છે. **ભાવપ્રકાશ.**

૨ આંગળી વતે ચૂર્ણ, કલ્ક કે અવલેહ, જીભ, મ્હોં કે દાંત ઉપર ઘસવામાં આવે તેને પ્રતિસારણ કહે છે, તે પ્રતિસારણ વિરસપણાને, મ્હોંની દુર્ગંધને, મુખશોષને, તરશને, અરૂચિને અને દાંત પીડાને મટાડે છે, પણ તેની ઓછી માત્રાનો ઉપયોગ કરે તો શરીરમાં જડતા, કફનો કોપ અને રસોનું ન જાણવાપણું થાય છે અને જો અતિ માત્રાનો ઉપયોગ કરે તો મ્હોં આવી જાય છે. શોષ, તરશ, ઉલટી અને ગ્લાની થાય છે માટે યોગ્ય માત્રાએ ધીરેધીરે ઔષધો ઘસવાં **ભાવપ્રકાશ.**

ખલિવર્દ્ધન, અધિમાંસક, પાંચ પ્રકારની દાંતની નાડીઓ, અને દંતવિદ્રધિ એ પ્રકારે ૧૬ રોગો દાંતોના પેઢાંઓમાં થાય છે.

દાંતોના પેઢાંના સોળે રોગોનાં ક્રમવાર લક્ષણો.

દાંતોના પેઢાંઓમાંથી કાંઇ પણ વાગ્યા વિના લોહી નીકળે, પેઢાંઓ ગંધાતાં, કાળાં, કચકચતાં, તથા કુણાં થઇને વેરાવા માંડે અને પાકવાની ગરમીથી લોહીને ઉકાળવા લાગે તેને **શીતાદ** કહે છે.

બે અથવા ત્રણ દાંતોમાં બહુ સોજો થઇ આવે તેને **દંતપુપ્પુટ** કહે છે. આ રોગ કફ અને લોહીના કોપવાથી થાય છે.

પેઢાંઓમાંથી લોહી તથા પરૂ નીકળે અને દાંતો હાલી-ખળભળી જાય તેને **દંતવેષ્ટ** કહે છે. આ રોગ લોહીના બગાડથી થાય છે.

પેઢાંઓમાં પીડા, લાળ અને ચળવાળો સોજો થાય તેને **સૌષિર** કહે છે, આ રોગ વાયુ તથા કફના કોપવાથી થાય છે.

પેઢાંઓમાંથી દાંતો હાલી જાય, તાળવું તથા પેઢાંઓ ફાટવા લાગે, પેઢાંઓ પાકીજાય અને મોહોડું અત્યંત પીડાય તેને **મહાસૌષિર** કહે છે. આ રોગ ત્રિદોષનો છે, જેથી ૭ રાત્રીમાં મનુષ્યના પ્રાણની હાણ કરે છે.

પેઢાંઓનું માંસ વીંખાઇ જાય, થુંકમાં લોહી પડયા કરે તેને **પરિદર** કહે છે. આ રોગ પિત્ત, લોહી અને કફના કોપથી થાય છે.

પેઢાંઓમાં બળતરા, પાકવાથી દાંતો હાલીજાય, તેમાંથી થોડી પીડાવાળું લોહી નીકળે છે અને તેથી મોહોડે સોજો આવે છે તથા મ્હોંમાંથી ખરાબ ગંધ આવે છે તેને **ઉપકુશ** કહે છે. આ રોગ પિત્ત અને લોહીના કોપવાથી થાય છે.

પેઢાંઓને ઘસતાં મ્હોટો સોજો પ્રકટ થાય, દાંતો હાલીજાય, વેદના થાય, પાકે તથા બળતરા થાય છે તેને **વૈદર્ભ** કહે છે. આ રોગ કોઇપણ પ્રકારનો પ્રહાર વાગવાથી થાય છે.

આકરી વેદના સાથે એક વધારાનો દાંત ફુટે અને તેના ફુટયા પછી પીડા નરમ પડે તેને **ખલીવર્દ્ધન** કહે છે. આ રોગ વાયુના કોપથી થાય છે.

નીચેની હારની છેલી દાઢમાં બહુ વેદના થાય, તથા લાળ વેહેનારો ભયંકર સોજો થાય તેને **અધિમાંસક** કહે છે. આ રોગ કફના કોપથી થાય છે.

પાંચ પ્રકારની દાંતની નળીઓનાં લક્ષણો—જેવી રીતે વ્રણમાં વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રિદોષથી અને શલ્યથી થએલી નાડીઓ હોય છે તેમ તેવીજ રીતે પાંચ પ્રકારની નળીઓ દાંતોનાં પેઢાંઓમાં પણ હોય છે. માટે એઓનાં લક્ષણો નાડી વ્રણના અધિકારમાં કહ્યા પ્રમાણે સમજી લેવાં.

પેઢાંઓમાં રહેલા વાયુ પિત્ત કફ અને લોહી એ દોષોના કારણથી બળતરાવાળો, વેદના સહિત મોટો સોજો થાય છે અને ફુટયાથી પરૂ તથા લોહી વહે છે તેને **દંતવિદ્રધિ** કહે છે.

દાંતોના પેઢાંઓના રોગોના ઉપાય.

પેઢાંઓનું લોહી કઢાવવું. ત્યાર પછી સુંઠ, સરસવ, હરડે, બેહેડાં અને આંબળાંને પાણીમાં નાખી ઉકાળો કરી તેના કોગળા કરે તો શીતાદ નામનો રોગ મટે છે. અથવા હીરાકસી, લોદર, પીપર, મણશીલ, ઘઉંલા અને તેજબળ એઓનું ચુર્ણ કરી મધમાં કાલવી પેઢાંઓને ચોપડે તો શીતાદ મટે છે. અથવા વાયુનો નાશ કરનાર તેલ કે ઘીના કોગળા કરે તો શીતાદ મટી જાય છે. દંતપુપ્પુટ રોગ થતાંજ લોહી કઢાવવું અને પછી પાંચ જાતનાં મીઠાં સહિત જવખારને મધમાં કાલવી ધીરેધીરે દાંતને ઘસવાં જેથી દંતપુપ્પુટ મટીજાય છે. માથાને ખાલી કરનાર નાસ આપવો અને સ્નિગ્ધ ભોજન જમાડવાં અથવા દંતવેષ્ટ રોગ માટે પેઢાંઓમાંથી લોહી કઢાવી તેના વ્રણ ઉપર લોદર, પતંગ, જેઠીમધ અને લાખ એઓનું ચુર્ણ મધમાં કાલવી આંગળીવતે પેઢાં ઉપર ઘસવું. અથવા દાંતો હાલતા હોય તો, પાંચ ક્ષીરવૃક્ષોનો કવાથ કરી તેમાં મધ ઘી અને સાકર નાખી તેના કોગળા કરવા. અને તે પછી બોલસરીને ચાવે તો દાંતો સ્થિર થાય છે. અથવા ભદ્રમોથ, હરડે, સુંઠ, મરી, પીપર, વાવડીંગ અને લીંબડાનાં પાંદડાં એઓને ગોમૂત્રમાં વાટી ગોળીઓ કરવી અને તેને છાયામાં સુકવી તે ગોળી મ્હોંમાં રાખીને સુઇ જાય તો હાલતા દાંતો મજબુત થાય છે—આને **મુસ્તાદિવટી** કહે છે. અથવા ૪૦૦ તોલા ભાર કાળા—ફુલાનો કાંટા—શળીઓ લઇ તેને ૧૦૨૪ તોલા ભાર પાણીમાં વિધિયુક્ત કવાથ કરતાં ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે તેમાં ધમાસો, ખેર, દુર્ગંધીખેર, જાંબુ તથા આંબાનાં પાંદડાં, જેઠીમધ, અને કમળ એ પ્રત્યે્ક પદાર્થોનો બબે તોલા ભાર કલ્ક નાંખીને તેમાં તેલ કે ઘી નાખી ધીમ અગ્નિથી વિધિવત્ પકાવી તેના કોગળા કરવામાં આવે કે મ્હોંમાં ભરી રાખે તો તુરતજ દાંતોનું હાલવું બંધ પડે છે, આને **સહચરાદ્યતેલ વા ઘી** કહે છે. **સૌષિર** રોગ માટે પેઢાંઓમાંથી લોહી કઢાવી પછી લોદર, મોથ અને રસાંજન એઓનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી તેનો લેપ કરવો અને વડ આદિ દુધવૃક્ષોના કવાથના કોગળા કરવા, જેથી સૌષિર મટે છે જો **પરિદર** થયો હોય તો, શીતાદ માટે કહેલા ઉપાયો કરવા, તેથી પરિદાર મટે છે. **ઉપકુશ** થયો હોય તો સાફ કરી બન્ને તરફ મોહોડાં કરવાં, વ્રણને ઝબરાના પાંદડાંઓથી સ્રવાવવો અને પાંચ જાતનાં લૂણ અને ત્રિકટુને મધમાં કાલવી આંગળીવતે ધીરે ધીરે પેઢાંઓ ઉપર ઘસવાં, જેથી ઉપકુશ મટી જાય છે. **વૈદર્ભ** થયો હોય તો તેને શસ્ત્રથી કાપી પેઢાંઓને સાફ કરી પછી ખાર મુકી દેવો અને સર્વ ઠંડા ઉપચારો કરવ. **ખલિવર્દ્ધન** થયો હોય તો, નવા ફુટેલા દાંતને કહાડી નાખી ત્યાં ડાંભી દઇ કૃમિદંતના જે આગળ ઉપાયો કહેવામાં આવશે તે કરવા. **અધિમાંસક** થએલ હોય તો કાપી નાખી વજ, તેજબળ, કાળીપાડ, સાજીખાર અને જવખાર એઓનું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવી પેઢાંઓને લગાડવું તો અધિમાંસક મટે છે. તથા પીપરના ચૂર્ણને મધમાં કાલવી કવળ કરવા. તલ, કુકડવેલો, લીંબડો અને ત્રિફળા એઓનો કવાથ કરી કોગળા કરે તો શાંતિ થાય છે. **પઢાંઓની નળીઓમાં** ભરનીગળ પડેલ હોય-જો ડાઢારસી થએલ હોય તો નાડી વ્રણના અધિકારમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ઉપાયો કરવા. જો દાંતની અંદર નાડી-નાસૂર થએલ હોય તો દાંતનાં પેઢાંઓને શસ્ત્રવતે કાપી દાંતને

ઉખેડી નાખવો; પરંતુ તે નીચેની હાર માટે ઉપાય યોજવો, પણ ઉપરના દાંતોની હાર માટે તેમ કરવું નહીં. દાંત કાહાડી નાખ્યા પછી ચંબેલીનાં પાન, ધંતુરાનાં પાન, ઉભી રીંગણીનાં મૂળ અને ગોખરૂનાં પાંચે અંગ લઇ એ સઘળાના કવાથમાં અથવા મજીઠ, લોદર તથા જેઠીમધ એઓના કવાથમાં પકાવેલું તેલ દાંતે ચોપડે તો દાંતમાં થએલા પરૂની ગતિને બંધ કરે છે. આ જાત્યાદિતેલ કહેવાય છે. દંતવિદ્રધિ થઇ હોય તો વિદ્રધિના અધિકારમાં કહેલા ઉપાયો પ્રમાણે ઉપાયો કરવા.

પેઢાંઓના રોગોનો અધિકાર સમાપ્ત થયો.

દાંતના રોગોનાં નામ તથા સંખ્યા.

દાલન, કૃમિદંત, ભંજનક, દંતહર્ષ, દંતશર્કરા, કપાલિકા, શ્યાવદંતક અને કરાલ એ આઠ દાંતના રોગો છે, તેઓનાં ક્રમવાર લક્ષણો નીચે પ્રમાણે—

દાંતો જાણે ચીરાઈ જતા હોય તેવી દાંતોમાં પીડા થાય તેને દાલન કહે છે. આ રોગ વાયુના કોપથી થાય છે.

કાળાં કાણાંવાળો, વલુરવાળો, પેઢાંઓમાં સોજાવાળો, પેઢાંઓમાં પરૂવાળો, ભયંકર વેદનાવાળો અને જેમાં હલાવવા વગેરે કારણો વગર પીડા વાળો હોય તેને કૃમિદંત કહે છે. આ રોગ વાયુકોપથી થાય છે. દાંતમાં સળો લાગે છે.

જે રોગથી મ્હોં વાંકુ થઈ જાય, અને દાંત ટુટી જાય, તેને ભંજનક કહે છે. આ રોગ કફ તથા વાયુના કોપથી થાય છે.

જે દાંતો ટાઢો પવન કે ટાઢા પદાર્થોનો તથા લુખા અને ખાટા પદાર્થોનો સ્પર્શ સહન ન કરી શકે તેને દંતહર્ષ કહે છે. આ રોગ વાયુ અને પિત્ત કોપથી થાય છે.

દાંતોમાં રહેલો મેલ અને પવને સુકાવેલો કફ રેતી જેવો ખરસઠ સ્પર્શવાળો થઇ જાય તેને દંતશર્કરા કહે છે.

મેલ સહિત દાંતોના અવયવો માટીના ઠીકરાની પેઠે ફાટવા લાગે અને દંતશર્કરા પણ થઇ આવે તેને કપાલિકા કહે છે. આ રોગ દાંતોનું નિકંદન કરી દે છે.

લોહી સહિત પિત્તથી બળેલા જેવો દાંત બરોબર રીતે કાળો કે નીલો થઇ જાય તેને શ્યાવદંતક કહે છે.

દાતોમાં રહેલો વાયુ ધીરે ધીરે દાંતોને બીહામણા અને અતિ ખરાબ કરી નાખે છે તેને કરાલ કહે છે.

ગ્રંથાંતરથી હનુમોક્ષ નામના દંત રોગનું લક્ષણ.

"જેની દાઢોમાં વાયુ કોપવંત થઇ દાંતોને પકડે અથવા દાઢમાં વેદના કરે તેને હનુમોક્ષ નામનો દાંતનો રોગ કહે છે."

દાંતના રોગોના ઉપાય.

લાખનો રસ ૬૪ તોલા, દુધ ૬૪ તોલા, અને લોદર, કાયફળ, મજીઠ, કેમળના કેસરા, પદ્મક, ચંદન, રાતું કમળ, તથા જેઠીમધ એઓનો ચોગણો કવાથ કરી એજ લોદર વગેરે પ્રત્યેક પદાર્થો ચાર ચાર તોલા ભાર લઇ તેઓનો કલ્ક કરી ઉક્ત કવાથમાં

નાખી તેઓમાં ૬૪ તોલા ભાર તલનું તેલ નાખી તેલ પકાવવાના વિધિ પ્રમાણે તેલ પકાવી તે તેલ મ્હોંમાં રાખે અર્થાત્ મ્હોમાં તેનો કોગળો ભરી રાખે તો હાલન, દાંતોનું હાલવું, દાંતોનું પડવું,કપાલિકા, શીતાદ, પૂતિવક્ત્ર, મ્હોંની દુર્ગંધતા, અરૂચિ અને મ્હોંનું વિરસપણું એટલા રોગોના નાશ કરે છે. દાંતોને મજબૂત કરે છે અને દાંતોના રોગ ઉપર સારો ફાયદો આપે છે-આ **લાક્ષાદિતૈલ** કહેવાય છે. **અથવા** વાયુ-નાશક તેલના કોગળા કરે તો દાંતોના તમામ રોગો મટી જાય છે. **અથવા** હીંગને જરા ઊની કરી (જ્યાં દુખ થતું હોય ત્યાં) દાંતના વચમાં દબાવે તો દંતકૃમિનો નાશ થાય છે. **અથવા** ગળીના મૂળને અથવા કાકજંઘાના મૂળને કે રાતી અઘેડીના મૂળને અથવા કડવી તુંબડીના મૂળને વાટી ચૂર્ણ કરી દાંતોમાં રાખે તો તેથી દાંતના સળામાં થએલી જીવાત મરી જાય છે. **અથવા** " સાંભરનું મીઠું, નરકચૂરો, સુંઠ અને અકલકરો એઓનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી દાંતો ઉપર ઘસે તો દાંતોનો અંબવા મટે છે. **અથવા** પાંચ જાતનાં લૂણ, મોરથુથું, ત્રિકટુ, પીપરીમૂળ, હીરાકસી, માયાં અને વાવ-ડીંગ એઓનું ઝીણું ચૂર્ણ કરી દાંતે ઘસે તો દાંતના સર્વ રોગ મટે છે. **અથવા** હીરા-કસી, માયાં, લોખંડનો ભૂકો, સોવનમાખી, મજીઠ, ફુલાવેલી ફટકડી અને ત્રિફળા એઓ સર્વ સરખાં લઇ ખરલ કરવાં. જ્યારે મસી જેવાં શ્યામ થાય ત્યારે દાંતે લગાડવાના ઉપયોગમાં (૧ માસા ભાર) લે તો ૭ દિવસમાં દાંત કાળા થાય છે અને મજબૂત પણ થાય છે." **અથવા** ફુલાવેલી ફટકડી, ફુલાવેલું મોરથુથું, ખેરસાર, તેજબળ, કાચી લાખ, વંશલોચન, મરી, આંબળાં, મજીઠ, રૂમીમસ્તકી, બોલસરીની છાલ, સિંધા-લૂણ, માયાં અને દક્ષણીસોપારી એ સર્વ વસ્તુઓનું વસ્રગાળ ચૂર્ણ કરી નગોડના રસની ભાવનાઓ દઈ તડકે સુકવી ઘુંટી પછી દાંતે ઘસે તો દાંતના સર્વ રોગ મટે છે. **વૈદ્યરહસ્ય.** **અથવા** " ઉપલેટ, ત્રિકટુ, શુદ્ધ કરેલો ખોરાસાની અજમો, હરડેની છાલ અને કાથો એઓનું ચૂર્ણ કરી દાંતે ઘસે તો દાંતોનો દુખાવો બંધ પડે છે. **અથવા** ગંગાપારની તમાખું, અકલકરો, કાયફળ, વાવડીંગ, ત્રિકટુ અને સિંધાલૂણ એઓને ઝીણાં વાટી દાંતે ઘસે તો દાંતોનો દુખાવો મટે છે. **અથવા** પીપર, સિંધાલૂણ. જીરૂં, હરડં અને મોચરસ એઓનું ચુર્ણ કરી દાંતે ઘસે તો દાંતોની પીડા અને હાલવું બંધ થાય." **અથવા** નાગર મોથ, હરડે, ત્રિકટુ, વાવડીંગ અને લીંબડાનાં પાંદડાં, એઓને ગાયના મૂત્રમાં સારી પેઠે ઘુંટી ગોળી બનાવી છાંયડે સુકાવી રાતે સુતી વખતે મ્હોમાં રાખે તો અવશ્ય દાંતોનું હાલવું બંધ થાય છે. **અથવા** સિંધાલૂણ, ખેરસાર, ઉપલેટ, ધાણા, સુંઠ, કાળાંમરી, મોરથુથું, અને શેકેલું જીરૂં એઓનું ચુર્ણ કરી દાંતે ઘસે તો દાંતોમાંથી નીકળતું લોહી તથા હાલવું બંધ પડે છે. **વૈદ્યરહસ્ય.**

દાંતના રોગોનો અધીકાર સંપૂર્ણ.

જીભના રોગોનો આધિકાર.

જીભના રોગોનાં નિદાનો તથા નામો અને સંખ્યા.

વાયુથી, કફથી તથા પિત્તથી થએલો, અલાસ અને ઉપજિહ્વિકા એ રીતે જી-

ભના પાંચ રોગ છે. તેઓનાં લક્ષણો નિચે પ્રમાણે.

વાયુથી થએલો જીભનો રોગ હોય તો, જીભ જરાક ફાટેલી, ખાટા મીઠા રસોને જાણી શકતી ન હોય તેવી, સોજાયુક્ત લીલાસ પડતી અને કાંટાઓથી પ્રાપ્ત હોય છે,

પિત્તથી થએલો જીભનો રોગ હોય તો, જીભમાં બળતરા અને રતાશવાળા કાંટાઓથી વિંટાયલી હોય છે,

કફથી થએલો જીભનો રોગ હોય તો, જીભ ભારે લાગે, જાડી થઇ જાય અને શીમળાના કાંટા જેવા ધોળા માંસથી વિંટાયલી હોય છે.

અલાસ રોગ હોય તો, જીભના નીચે ત્રણે દોષો તથા લોહીના પ્રકોપથી અત્યંત દારૂણ સોજો આવે છે, આ રોગ વધી પડે તો જીભને અટકાવી દે છે અને કદાચ જીભનું મૂળ પણ અત્યંત પાકી આવે છે.

ઉપજિવ્હિકા રોગ હોય તો, જીભની અણીની આકૃતિવાળો કફ અને લોહીના કોપવાથી જીભને ઉંચી કરીને સોજો થાય છે, તેમાંથી લાળ ઝરે છે, ચળ અને બળતરાવાળો હોય છે.

જીભના રોગોના ઉપાય.

જીભના સઘળા રોગો માટે લોહી કઢાવવું અને ગળો, લીંબડો તથા પીપર એઓને તીખા પદાર્થોની સાથે મ્હોંમાં કવલ રાખવો, જેથી જીભના રોગો મટે છે. **અથવા** સુંઠ, મરી, પીપર, જવખાર, હરડે અને ચિત્રામૂળ એઓનું ચુર્ણ ઘસવાંથી વા એ ચુર્ણના કલ્કથી પકાવેલા તેલના કોગળા કરવાથી ઉપજિંહ્હિકા રોગ મટે છે: **ભાવપ્રકાશ. અથવા** કચનારની છાલનો કવાથ કરી તેમાં કાથો નાખી પ્રભાતમાં કોગળા કરે વા મ્હોંમાં ભરી રાખે તો જીભનું ફાટવું બંધ થાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય.** (વિશેષ ખુલાશા માટે વૃદ્ધત્રયી જુવો.)

જીભરોગનો અધીકાર સંપુર્ણ.

તાળવાના રોગોનાં નામ તથા સંખ્યા.

ગળસુંડી, તુંડકેરી, અધ્રુષ, કચ્છપ, તાલ્વર્બુદ, માંસસંઘાત તાલુપુપ્પુટ, તાલુશોષ, અને તાલુપાક, એ રીતે તાળવાના નવ રોગો છે.

ગલસુંડીનું લક્ષણ—કફ અને લોહી એ બન્નેના કોપવાથી તાળવાના મૂળમાંથી વધેલો, લાંબો, વાયુથી પૂરાએલા ચામડાના દડા જેવો અને તરશને, ઉધરસને તથા શ્વાસાને ઉત્પન્ન કરનારો જે સોજો થાય છે તેને ગલસુંડી કહે છે.

તુંડકેરીનું લક્ષણ—તાળવામાં કફ અને લોહીના કોપવાથી જાડો, ભોંકાયા જેવી પીડાવાળો બળતરા અને પાકવાળો જે સોજો થાય છે તેને તુંડકેરી કહે છે.

અધ્રુષનું લક્ષણ—લોહીના કોપવાથી તાળવામાં અક્કડ, રાતો, તાવ અને આકરી પીડા સહિત જે સોજો થાય છે તેને આધ્રૂષ કહે છે.

કચ્છપનું લક્ષણ—કફના કોપવાથી તાળવામાં કાચબાની પેઠે વચમાં ઉંચો તથા છેડાઓમાં નીચો અને થોડી પીડાવાળો જે સોજો તુરતજ ઉત્પન્ન થાય છે તેને કચ્છપ કહે છે.

તાલ્વર્બુદનું લક્ષણ—તાળવાના વચમાં લોહીના કોપવાથી કમળના કેસરા સમાન લાંબા માંસના અંકુરોથી પડખાંઓમાં વિંટાયલો અને પિત્તનાં સર્વ લક્ષણોવાળો જે સોજો હોય તેને તાલ્વર્બુદ કહે છે.

માંસઘાતનું લક્ષણ—કફના કોપવાથી તાળવામાં પીડા વગરનું ખરાબ થએલું માંસ એકઠું થાય છે તેને માંસઘાત કહે છે.

તાલુપુપ્પુટનું લક્ષણ—કફના કોપવાથી તાળવામાં વેદના વગેરેનો સ્થિર અને મેદવાળો જે બોર જેવો ગાંઠો ઉત્પન્ન થાય છે તેને તાલુપુપ્પુટ કહે છે.

તાલુશોષનું લક્ષણ—વાયુના કોપવાથી તાળવામાં બહુજ શોષ પડે અથવા તાળવું ફાટયા કરે અને શ્વાસ પણ થઈ આવે તેને તાલુશોષ કહે છે.

તાલુપાકનું લક્ષણ—પિત્તના કોપવાથી તાળવું ઘણુંજ ભયંકર રીતે પાકી જાય તેને તાલુપાક કહે છે. (આ રોગથી તાળવામાં કાણું પડે છે.)

તાળવાના રોગોના ઉપાય.

ઉપલેટ, મરી, વજ, સેંધવ, પીપર, કાળીપાડ અને કેવડીમોંથ એઓના ચુર્ણને મધમાં કાલવીને તેને (તાળવામાં) ઘસવામાં આવે તો ગળસુંડી મટે છે. અથવા ગળસુંડી જીભની ઉપર રહેલી હોય તો શસ્ત્રક્રિયા જાણનાર ચતુર વૈદ્યે તેને છેદી કાહાડવી. ત્યાર પછી પીપર, અતિવિષ, ઉપલેટ, મરી, વજ, અને સુંઠ એઓના ચુર્ણને મધમાં કાલવી તેમાં સેંધવ નાખી તેથી પ્રતિસારણ કરે તો ગળસુંડી મટે છે. અથવા વજ, અતિવિષ, રાસ્ના, કાળીપાડ, કડુ અને લીંબડો એઓનો કવાથ કરી કવલ કે કોગળા કરાવે તો તાળવાના સમસ્ત રોગો મટી જાય છે. (શસ્ત્રક્રિયા માટે સુશ્રુત જુવો.)

ગળાના રોગોનાં નામો તથા સંખ્યા.

પાંચ પ્રકારની રોહિણી, કંઠશાલૂક, અધિજીંહ્વ, વળય, બલાસ, એકવૃંદક, વૃંદ શતઘ્ની, ગિલાયુ, કંઠવિદ્રધિ, ગલૌઘ, સ્વરઘ્ન, માંસતાન અને વિદારી એ રીતે ગળાના અઢાર રોગો છે.

પાંચે જાતની રોહિણીની હેતુ સહ સંપ્રાપ્તિ.

ગળામાં વૃદ્ધિ પામેલો વાયુ, પિત્ત, કફ વા ત્રિદોષ કે લોહી, માંસ તથા લોહીને દૂષિત કરીને ગળાનો ઉપરોધ કરનારા ફણગાઓથી પ્રાણનો નાશ કરે છે તેને રોહિણીરોગ કહે છે, તેનાં જુદાં જુદાં લક્ષણોની વિગત—

વાયુથી થએલ હોય તો–જીભની ચારેકોર બહુજ વેદનાવાળા અને ગળાને રોકી દેનારા માંસના ફણગા થાય છે અને તે સાથે વાયુ સંબંધી સ્તબ્ધપણા વગેરેના ઘણા ઉપદ્રવો થાય છે.

પિત્તથી થએલ હોય તો–ગળામાં માંસના ફણગા તુરત પેદા થાય, બળતરા સહિત તુરત પાકે અને તાવ પણ બહુજ આવે છે.

કફથી થએલ હોય તો–ગળાની રગોનો નિરોધ થઈ ગળામાં માંસના ફણગા ઉત્પન્ન થાય છે. ધીરે ધીરે પાકે, ભારે અને સ્થિર હોય છે.

ત્રણે દોષથી થએલ હોય તો–ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષનાં લક્ષણોવાળા ગળામાં

ઉંડા પાકવાળા અને જેઓનું જોર અટકાવી શકાય નહીં એવા માંસના ફણગા ઉત્પન્ન થાય છે.

લોહીથી થએલ હોય તો–ફોલ્લાઓથી વીંટાયલ અને પિત્તના લક્ષણોયુક્ત માંસના ફણગાઓ ગળામાં હોય છે.

રોહિણી રોગથી મરણ થવાનો અવધિ.

ત્રિદોષની રોહિણીથી તુરત, કફની રોહિણીથી ત્રણ દિવસે, પિત્તની રોહિણીથી પાંચ દિવસે અને વાયુની રોહિણીથી સાત દિવસે માણસ મરી જાય છે.

કંઠશાલૂકનું લક્ષણ–ગળામાં કાંટાની પેઠે કે ધાન્યની અણીની પેઠે પીડા પેદા કરનારો ખરસઠ, સ્થિર, બોરના ઠળીઆ જેવડો અને શસ્ત્રક્રિયાથીજ મટાડી શકાય એવો ગાંઠો થાય છે તેને કંઠશાલૂક કહે છે. આ ગાંઠ કફના કોપથી થાય છે.

અધિજિંહ્વનું લક્ષણ–જીભની ઉપર જીભની અણી જેવા આકારવાળો જે સોજો થાય છે તેને અધિજીંહ્વ કહે છે. આ રોગ રૂધિર મિશ્રિત કફ કોપથી થાય છે. જો આ સોજો પાક પકડે તો તેનો ઉપાય કરવોજ નહિ.

વળયનું લક્ષણ–કફ કોપીને અન્નની ગતિને રોકી કંઠમાં લાંબા તથા ઊંચા સોજાને પેદા કરે છે તેને વળય કહે છે. આ રોગ મટતોજ નથી.

બલાસનું લક્ષણ–કફ તથા વાયુ વધી જવાથી ગળામાં શ્વાસવાળા, પીડાવાળા, અને છાતીના મર્મસ્થળમાં છેદનના સમાન વ્યથા ઉત્પન્ન કરનારા સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે તેને બલાસ કહે છે. આ રોગ કષ્ટસાધ્યજ છે.

એકવૃંદનું લક્ષણ–કફ અને લોહીના કોપવાથી ગળામાં ગોળ, નમેલો, બળતર તથા ચળવાળો, જરાક પાકનારો, અને જરાક કુણો તેમજ મોટો સોજો ઉત્પન્ન થાય છે તેને એકવૃંદ કહે છે.

વૃંદનું લક્ષણ–પિત્ત અને લોહીના કોપવાથી ગળામાં ઘણોજ ઉંચો, ગોળ, બહુ બળતરાવાળો અને આકરા તાવવાળો સોજો થાય છે તેને વૃંદ કહે છે. આ રોગમાં જો શૂળ હોય તો વાયુના સંબંધવાળો જાણવો.

શતાઘ્નનું લક્ષણ–વાયુથી, પિત્તથી ઉત્પન્ન થએલી પીડા, બળતરા તથા વલુર આદિ વિકારોવાળી, કઠણ માંસના અંકુરોથી અત્યંત વ્યાપ્ત અને ગળાને રોકી દેનારી વાટ ત્રિદોષથી થનારી તે શતઘ્નિ કહેવાય છે.

ગિલાયુનું લક્ષણ—કફ અને લોહીના કોપથી ગળામાં આંબળાના ઠળીયા સમાન સ્થિર, થોડી પીડાવાળો અને જાણે ખાધેલું ગળામાં ભરાઇ રહ્યું હોય તેવો જણાતો ગ્રંથિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને ગિલાયુ કહે છે. આ રોગ શસ્ત્રક્રિયાથી મટે છે.

કંઠવિદ્રધિ લક્ષણ–સઘળા દોષોના કોપવાથી સઘળા પ્રકારની પીડાવાળો અને આખા કંઠમાં વ્યાપ્ત થઇ ઉઠેલો જે સોજો થાય છે. તેને કંઠવિદ્રધિ કહે છે.

ગલૌઘનું લક્ષણ–કફ અને લોહીના કોપવાથી ગળામાં અન્નને તથા પાણીને અટકાવનારો, ઉદાન વાયુની ગતિનો નાશ કરનારો અને આકરા તાવવાળો જે મહા સોજો થાય છે તે ગલૌઘ કહે છે.

સ્વરઘ્નનું લક્ષણ-વાયુના માર્ગો કફથી દુષ્ટ થઈ જતાં અંધારૂં જોવામાં આવે, વારંવાર હાંફ થાય, ગળું સુકાય તથા અન્નાદિ ગળવામાં અશક્ત અને ઘાંટો બગડી જાય તેને સ્વરઘ્ન કહે છે. આ રોગ વાયુના કોપનો છે.

માંસતાનનું લક્ષણ-કંઠમાં ફેલાયલો, લટકતો અને બહુ દુઃખ દેનારો જે સોજો ક્રમે કરીને ગળાને રૂંધિ નાખે છે તેને માંસતાન કહે છે. આ રોગ ત્રિદોષજન્ય છે, જેથી રોગી બચતો નથી.

વિદારીનું લક્ષણ-પિત્તના કોપવાથી ગળામાં બળતરા સહિત આકરી વેદનાવાળો, ઘણોજ રાતો અને ગંધાતો તથા ફાટતા માંસવાળો જે સોજો થાય છે તેને વિદારી કહે છે. માણસ જે પડખે વધારે સુતો હોય તે બાજુએ આ રોગ થાય છે.

ગળાના રોગોનો ઉપાય.

જે રોહિણી મટે તેવી હોય તો તે માટે લોહી કઢાવવું યોગ્ય છે. અથવા ઉલટી કરાવવી, ધુમાડો પાવો, કોગળા કરાવવા અને નાસ આપવો તો રોહિણી મટે છે. **વાયુજન્ય** રોહિણી માટે લોહી કઢાવી પછી સૈંધવ આદિ લવણોથી પ્રતિસારણ કરવું. અને સ્નેહોના સ્હવાય તેવા કોગળા વારંવાર કરવા. **કફની** રોહિણી માટે ઘરના ધુમાડાનો ધુંસ, સુંઠ, મરી અને પીપર એઓના ચૂર્ણથી પ્રતિસારણ કરવું. ધોળી ગરણી, વાવડીંગ અને નેપાળાનું મૂળ એઓના કલ્કથી પકાવેલા તેલમાં સિંધાલૂણ નાખી તેનો નાસ લેવો. અથવા એઓનો કવળ પણ મુખમાં ધારવો. **પિત્તની** રોહિણી માટે લોંહી કઢાવીને સાકર, મધ તથા ઘઉંલા એઓથી પ્રતિસારણ કરવું અને દ્રાખનો તથા ફાલસાનો કવળ મ્હોંમાં રાખવો. **કંઠશાલુક**માં લોહી કઢાવી તુંડકેરીની ચિકિત્સા પ્રમાણે ઉપાય કરવા અને એક વખત થોડું સ્નિગ્ધ ભોજન જમવું. **આધિજીવ્હ** માટે ઉપજીહ્વિના ઉપચારો પ્રમાણે ઉપાયો કરવા. **એકવૃંદ**માં લોહી કઢાવ્યા પછી શોધનનો વિધિ કરવો. **વૃંદ**માં પણ તેવીજ ક્રિયાઓ કરવી. **ગિલાયુ** માટે શસ્ત્રક્રિયા કરવી. **કંઠવિદ્રધિ** માટે જો મર્મસ્થળમાં ન હોય અને સારી પેઠે પાકી ગયો હોય તો તેને કાપી નાંખવો.

ગળાના રોગોના સામાન્ય ઉપાયો.

ગળાના રોગોમાં લોહી કઢાવી અને આકરો નાસ આપીને પછી ઉપાય કરવા. દારૂહળદર, તજ, લિંબડો, રસવંતી અને ઇંદ્રજવ એઓનો કવાથ કરીને પાવો. **અથવા** હરડેનો કવાથ કરી મધ સાથે પાવો, જેથી વાયુજન્ય ગળાના રોગો મટે છે. **અથવા** કડુ, અતિવિષ, દેવદાર, કાળીપાડ, મોથ અને ઇંદ્રજવ એઓનો ગૌમૂત્રમાં કાઢો કરી, પીપર, દારૂહળદર, પાતળી તજ, ત્રિફળા, મોથ, કાળીપાડ, રસવંતી, ધ્રો, અને તેજબળ એઓનું ઝીણું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવી સેવન કરે તો કફ સંબંધી ગળાના રોગો મટી જાય છે. અથવા જવખાર, કાળીપાડ, તેજબળ, રસવંતી, દારૂહળદર અને પીપર એઓની ગોળી મધ સાથે બનાવવી મ્હોંમાં રાખે તો સર્વ પ્રકારના ગળાંના રોગો મટેછે. **ભાવપ્રકાશ.**

ગળાના રોગનો અધિકાર સમાપ્ત.

આખા મોહોડાના રોગનાં નિદાનો તથા સંખ્યા.

વાયુથી, પિત્તથી અને કફથી થએલા આખા મોહોડામાં ત્રણ રોગ થાય છે. એટલે જો વાયુથી થયો હોય તો–વેદનાવાળા ફોલ્લાઓથી ચારેકોર મ્હોં વ્યાપ્ત થાય છે. જો પિત્તથી થએલો હોય તો–બળતરાવાળા અને અત્યંત પીળા ઝીણા ઝીણા ફોલ્લાઓથી આખું મ્હોં ભરાઇ–વ્યાપ્ત થઇ જાય છે. જો કફથી થએલો હોય તો–થોડી પીડાવાળા, વલુર અને મ્હોંની ચામડીના જેવા રંગવાળા ફોલ્લાઓથી આખું મ્હોં વ્યાપ્ત થઈ જાયછે.

આખા મ્હોંના રોગો પૈકી જે જે અસાધ્ય રોગો છે તેઓનાં નામો.

હોઠના રોગોમાં માંસથી થએલો, લોહીથી થએલો અને ત્રિદોષથી થએલો એ ત્રણ રોગો મટતાં નથી.

દાંતના રોગોમાં શ્યાવદંતક, દાલન અને ભજનક એ ત્રણ મટતાં નથી.

દાંતનાં પેઢાઓમાંના રોગોમાં ત્રિદોષથી થએલી નાડી–ભરનીગળ અને સૌષિર એ બે રોગો મટતા નથી.

જીભના રોગોમાં અલાસ મટતો નથી.

તાળવાના રોગોમાં તાલ્વાર્બુદ મટતો નથી.

ગળાના રોગોમાં સ્વરઘ્ન, વળય, વૃંદ, બલાસ, વિદારી, ગલૌઘ, માંસતાન, શતાઘ્ની અને ત્રણે દોષથી થએલી રોહિણી એ નવ રોગો મટતા નથી.

આ સઘળા રોગો માટે વૈદ્યે પ્રથમ મટવું ઇશ્વરાધીન છે, એમ સ્પષ્ટ કહી પછી ઔષધ કરવું, પણ જો 'મટાડીશ'એવી હિમ્મત ધાલીને ઓષધ કરે તો અપયશ મળે છે.

આખા મ્હોંના રોગોના ઉપાય.

વાયુના મુખરોગમાં લૂણ, ફટકડી વગેરેના કોગળા કે પ્રતિસારણ કરવાં. **અથવા** વાતહર વસ્તુઓના તેલથી કવળ કે નસ્ય આપવાં.

પિત્તના મુખ રોગ માટે પિત્તને હરનારાં ઔષધો કરવાં, પણ પ્રથમ રેચ વગેરેથી શરીરનું સંશોધન કરી પછી જેઠીમધ અને ખેરસારનો કવાથ કરી તેમાં મધ નાંખી તેના કોગળા કરવા **અથવા** દુધને ઉનું કરી તેમાં થોડું મધ અને ઘી નાખી તેના કોગળા કરવા મતલબમાં મધુર અને શીતળ ઉપચારો કરવા.

કફના મુખરોગ માટે પુલાવેલ મોરથુથુ અને ફટકડી વાટી તેનો મ્હોંના ફોલ્લાઓ ઉપર લેપ કરવો અને લાળ ઝરવા દેવી.

ત્રિદોષના મુખરોગ માટે નસ વીંધાવી લોહી કઢાવવું. માથાનું વિરેચન આપવું અને મધ, મૂત્ર, ઘી, દુધ તથા શીતળતાવાળા બીજા પદાર્થોના કવળ કરવા.

અથવા જાઇનાં પાંદડાં, ગળો, દ્રાખ, ધમાસો, દારૂહળદર અને ત્રિફળાં એઓનો કવાથ કરી ઠંડો થયા પછી મધ નાખી તેના કોગળા કરવા, જેથી મ્હોં આવ્યું હોય તે મટી જાય છે. અથવા જાઇનાં પાંદ વારંવાર ચાવે વા, મ્હોમાં રાખે તો મ્હોં આવ્યું મટી જાય છે. **અથવા** કાળીજીરી, ઉપલેટ અને ઇંદ્રજવ એઓને ચાવવાથી મોહોડાનું પાકવું, મ્હોમાંની ચાંદી અને મ્હોંની ખરાબ ગંધ દુર થાય છે. **અથવા** કડવાં પરવર (કે કડવાં તુરીયા) નાં, લીંબડાનાં, જાંબુનાં, આંબાનાં અને જાઇનાં, એટલાનાં તાજાં–નવાં

પાંદડાં લઇ કવાથ કરી મ્હોં ધોયા કરે તો મુખપાક મટી જાય છે. **અથવા** ત્રિફળાના કવાથમાં મધ નાખી કોગળા કરવા. **અથવા** દારૂહળદરના જાડા કરેલા સ્વરસમાં મધ નાંખી કોગળા કરવા કે ચોપડવા, જેથી મોહોડાના રોગ, લોહી બગાડ અને ભરનીગળ મટી જાય છે. **અથવા** સપ્તપર્ણ, વાળો, કડવાં તુરીયાં, મોથ, હરડે, કડુ, જેઠીમધ, ગરમાળો અને રતાંજલી એઓનો કવાથ કરી પીએ તો મ્હોંનો પાક મટી જાય છે. **અથવા** તલ, નીલુંકમળ, ઘી, સાકર, દુધ અને મધ એઓના કોગળા કરવાથી મ્હોં આવ્યું હોય તથા મ્હોં દાઝયું હોય તે સર્વ મટી જાય છે. **અથવા** બીજોરાના ફળની છાલ એકવાર ખાવામાં આવે તોપણ મ્હોમાંની ખરાબ ગંધ મટે છે અને અપાનવાયુ પણ શાંત થાય છે. **અથવા** હળદર, લીંબડાનાં પાન, જેઠીમધ અને નીલુંકમળ એઓથી પકાવેલા તેલના કોગળા કરે તો જરૂર મુખપાક મટી જાય છે. **ભાવપ્રકાશ.**

અથવા ખેરસાર, જાયફળ, બરાસ, દક્ષણી સોપારી, ચાતુજાત અને કસ્તુરી એ સઘળાં તોલા તોલા ભાર લઈ ઝીણું વાટી ખેરસારના કવાથમાં ચણા જેવડી ગોળીયો કરી મ્હોંમાં રાખે તો જીભ, હોઠ, દાંત, મ્હોં, કંઠ અને તાળવાના સઘળા રોગો મટી જાય છે. આ **ખદિરાદિવટી** કહેવાય છે. **અથવા** ખેરસાર, જાયફળ, કંકોલ, બરાસ કે ચીણીઓ કપુર અને દક્ષણી સોપારી એ સઘળાં સરખાં લઇ વાટી પાણી સાથે ઘુંટી ગોળી વાળી મ્હોંમાં રાખે તો મ્હોંના સઘળા વિકારો મટી જાય છે. અથવા દારૂહળદર, ગળો, ચંબેલીનાં પાન, દ્રાખ, અજમો અને ત્રિફળા એઓનો કવાથ કરી તેના કોગળા કરે તો મુખપાક મટી જાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય.**

મુખરોગનો અધિકાર સંપુર્ણ.

ઇતિ શ્રી મન્મહારાજાધિરાજ રાજ રાજેંદ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપ સિંહજી વિરચિત અમૃતસાગર નામા ગ્રંથ વીષે ક્ષુદ્રરોગ, મસ્તક રોગ, નેત્ર રોગ, કર્ણ, નાક, મુખ, હોઠ, પેઢાં, દાંત, જીભ, તાળવા અને ગળા વગેરેના રોગોનાં નીદાન સંપ્રાપ્તી લક્ષણ તથા ઉપાય નીરૂપણ નામનો અઢારમો તરંગ સંપૂર્ણ.

તરંગ ઓગણીશમો.

સ્થાવર જંગમ વિષ તણાં, ભેદ સ્થાન વળી ચિન્હ;
ઔષધ સહ ઓગણીશમો, લખ્યો તરંગ અછિન્ન.

ઝેરનો અધિકાર.

ઝેર બે **પ્રકારનાં** છે—એટલે એક સ્થાવર અને બીજું જંગમ કહેવાય છે. પોતાની મેળે ચલનશક્તિ કરી ન શકે તેથી ઉત્પન્ન થએલું તે સ્થાવર ઝેર અને ચાલતા પ્રાણીઓથી ઉત્પન્ન થનારૂં તે જંગમ ઝેર કહેવાય છે. સ્થાવર ઝેરનાં ૧૦ ઉત્પત્તિસ્થાન છે અને જંગમ ઝેરનાં ૧૬ ઉત્પત્તિસ્થાન છે. તેનો વિવેચન નીચે પ્રમાણે;—

ઝાડના મૂળમાં, પાંનડાઓમાં, ફળોમાં, ફુલોમાં, છાલમાં, દુધમાં, સારમાં, ગુંદમાં, ધાતુઓમાં અને કંદોમાં એમ સ્થાવર ઝેરને પેદા થવાનાં ૧૦ ઠેકાણાં છે.

કણેર વગેરેનાં મૂળીઆમાં, કડવી દુધેલી વગેરેનાં પાનડાઓમાં, કુકડવેલા વગેરેના ફળોમાં, નેતર વગેરના ફુલોમાં, ધોળી ચણોઠી વગેરેની છાલમાં, સારમાં તથા ગુંદમાં, થોર વગેરેના દુધમાં, હરતાલ વગેરે ધાતુઓમાં અને વછનાગ વગેરે કંદોમાં ઝેર રહેલાં છે.

જંગમ વિષ દૃષ્ટિમાં, શ્વાસમાં, દાઢમાં, નખમાં, મળમાં, મૂત્રમાં, વીર્યમાં, લાળમાં, સ્પર્શમાં, આંકડામાં, ગુંદામાં, અધોવાયુમાં, યોનિમાં, હાડમાં, પિત્તામાં અને વાળોમાં એમ ૧૬ ઠેકાણે જંગમ ઝેર રહેલ છે–પેદા થાય છે.

મનુષ્યોની દૃષ્ટિમાં, દિવ્ય સાપોના શ્વાસમાં, કુતરા તથા શિયાળની દાઢોમાં વાઘ–વરૂના નખોમાં, ઢેઢગરોળીના મળમાં, તથા મૂત્રમાં, વાંદર તથા ઊંદરના વીર્યમાં, હડકાયા જનાવર તથા કરોળીઆ–ખડમાંકડીની લાળમાં, ગરમ વસ્તુ ખાનારી તથા વ્યભિચારીણી સ્ત્રીયોની યોનિમાં, ગરમ વસ્તુ ખાનારા તથા ગુદમૈથુન કસવનારાઓની ગુદામાં, સર્પ વગેરેના હાડમાં, નોળીયા તથા માછલાના પિત્તામાં, ભમરા–માખી–વીછીના કાંટામાં, વાઘના વાળોમાં, અને ચિત્રશીર્ષના સ્પર્શમાં, મળમાં, મૂત્રમાં, મ્હોંમાં, વિષ્ઠામાં તથા અધોવાયુમાં, એટલાં સ્થાનોમાં જંગમઝેર હોય છે.

સ્થાવર ઝેરના પ્રત્યેક્ સ્થાળના ઝેરનાં ચિન્હો.

સ્થાવર વિષથી તાવ, હેડકી, દાંતોનું અંબાવું, ગળાનું પકડાવું, મુખે ફીણનું આવવું, ઉલટી, અરૂચિ, શ્વાસ, મૂર્છા અને બિકળતા થાય છે; પરંતુ કયું સ્થાવર વિષ છે? એ પારખવાની રીત નીચે પ્રમાણે;—

ઝાડનાં ઝેરી મૂળીયાં ખાવામાં આવ્યાં હોય કે ખવરાવ્યાં હોય તો ગોટલા ચઢે, મોહ થાય અને બકવા થાય છે.

ઝેરી પાનડાં ખાધાં કે ખવરાવ્યાં હોય તો તેથી બગાસાં, ધ્રૂજારો અને શ્વાસ થાયછે.

ઝેરી ફળો ખાધાં કે ખવરાવ્યાં હોય તો અંડકોષમાં સોજો, બળતરા અને ખાવા ઉપર અભાવો થાય છે.

ઝેરી ફુલો ખાધાં કે ખવરાવ્યાં હોય તો ઉલટી, આફરો અને મૂર્છા થાય છે.

ઝેરી છાલ, સાર (ન્હેર લાકડું) તથા ગુંદ ખાધાં કે ખવરાવ્યાં હોય તો મ્હોંમાં દુર્ગંધ, માથામાં પીડા, શરીરમાં લુખાસ અને કફનું પડવું થાય છે.

ઝેરી દુધ ખાધાં કે ખવરાવ્યાં હોય તો, મ્હોંમાં ફીણ, ઝાડાનું થવું અને જીભનું ભારેપણું થાય છે.

સોમલ, હરતાલ વગેરે ધાતુઓ ખાધી કે ખવરાવી હોય તો, છાતીમાં પીડા, મૂર્છા અને તાળવામાં બળતરા થાય છે.

અને કંદ—વછનાગ વગેરે ખાધાં કે ખવરાવ્યાં હોય તો, કંપારો, સ્તબ્ધતા, માથામાં પીડા, પેટનું વધવું, ઉલટી, હેડકી અને સોજો એટલાં ચિન્હો થાય છે.

કંદનાં ઝેરો વિના બીજાં નવ ઝેરો કાળાંતરે મરણ કરે છે, પણ સુશ્રતમાં કહેલાં ૧૩ ભેદનાં કંદના ઝેરો તુરત પ્રાણ લઈ લેછે. **ભાવપ્રકાશ.**

ઝેરમાં સ્વાભાવિક દશ ગુણો છે.

લુખાપણું, ઉનાપણું, તીક્ષ્ણપણું, સૂક્ષ્મપણું, આશુપણું, વ્યવાયીપણું, વિકાશીપણું, વિશાદપણું, લઘુપણું અને અપાકીપણું એ દશ ગુણો ઝેરમાં હોય છે.

ઝેર લુખાપણાને લીધે વાયુને કુપિત કરે છે, ઉષ્ણતાને લીધે પિત્તને તથા લોહીને કોપાવે છે, તીક્ષ્ણપણાને લીધે બુદ્ધિને બગાડે છે, તથા મર્મોના બંધને કાપી નાંખે છે. સૂક્ષ્મપણાને લીધે અવયવોમાં પેસી જાય છે, આશુપણાને લીધે શરીરમાં તુરત ફેલાય છે, વ્યવાયીપણાને લીધે પ્રકૃતિને ફેરવી દે છે. વિકાશીપણાને લીધે દોષોને, ધાતુઓને તથા મળોને ઉખેડી નાખે છે, વિશાદપણાને લીધે ભારે જોર કરે છે, લઘુપણાને લીધે માંડ માંડ ઉપાયને તાબે થાયછે અને અપાકીપણાને લીધે મહા મુસીબતે પચે છે. આવા ગુણોને લીધે ઝેર લાંબા વખત સુધી દુખદાયી થઇ પડે છે.

શુદ્ધ સ્થાવર વિષનાં ગુણ.

શુદ્ધ કરીને સ્થાવર વિષ ખાવામાં આવે તો લુખા, ઉના અને તીખા ગુણોને લીધે સૂક્ષ્મ ગુણ આપે છે, વિષયને વધારે છે, શરીરના સઘળા ભાગોમાં તુરત ફેલી જાય છે, સતેજતા અને અપરિપકવતાપણાથી તુરત અમલ કરી વધારે વખત ટકે છે.

ઝેરી શસ્ત્રના વાગવાથી થતાં ઝેરનાં ચિન્હો.

જે શસ્ત્રને ઝેરી પાણી પાએલ હોય અને તે શસ્ત્રનો ઘા વાગ્યો હોય તો તે જખમ તુરત પાકે છે, તેમાંથી લોહી વહ્યા કરે છે, વારંવાર પાકે છે, ઘામાંથી કાળું કલેદવાળું ઘણુંજ ગંધાતું માંસ સડીને ખર્યા કરે છે, તરશ લાગ્યા કરે, બાહાર તાપ થાય, અંદર પણ બળતરા બળે અને બેભાન થયા કરે છે.

જેણે દ્વેષભાવથી ઝેર ખવરાવ્યું હોય તે દુષ્ટને પારખવાની યુક્તિ.

કોઈ માણસે કોઇનો ઘાત કરવા ઝેર ખરાવ્યુ હોય તો, અભિપ્રાયસૂચક ચેષ્ટાઓથી, વાણીથી, મ્હોંના ચ્હેરાથી ઝેર દેનાર વરતાઇ આવે છે. કાંઇ સ્હેજ પૂછ્યા છતાં પણ ગભરાઇ જઇ ઉત્તર દઈ શકે નહીં, બોલવાનું મન કરે, પણ મુંઝાયા કરે કદાચ બોલે તો મૂર્ખની પેઠે બડબડયા જેવું બોલે, આંગળીઓના ટચાકા ફોડે, નખથી ભોંય ખોતરે ! વિનાકારણે હસે, ધ્રુજયા કરે, બીહીતો બીહીતો એક બીજા સ્હામું જોયા કરે, મ્હોં શ્યામ પડી જાય, નાસી જવાના લાગ ખોળે, આમ તેમ વારંવાર જોતો ચમકતો રહ્યા કરે અને કંગાળપણાથી વિપરીત રીતે વર્તે છે.

જંગમ વિષનાં સાધારણ ચિન્હો.

જંગમ ઝેરથી, નિદ્રા, ઘેન, ગ્લાનિ, બળતરા, રોમાંચ, સોજો, અતિસાર અને પાકવાપણું જણાય તો જાણવું કે જંગમ વિષ ખાવામાં આવેલ છે.

અત્યંત તીક્ષ્ણ જંગમ વિષ પૈકી સર્પોના વિષનો વિચાર.

મુખ્યત્વે કરી ભોગી, મંડળિ અને રાજિલ એમ ત્રણ જાતના મહા ઝેરી સર્પ હોય છે. તેમાં ભોગી વાયુ પ્રકૃતિવાળો, મંડળિ પિત્ત પ્રકૃતિવાળો અને રાજિલ કફપ્રકૃતિવાળો હોય છે, સર્પોની જાતિની ઓળખાણ માટે સુશ્રુત અને ચરક સંહિતા જુવો.

ભોગી જાતનો સાપ કરડયો હોય તો તે દંશની જગ્યો કાળી થઈ જાય છે અને તેને વાયુ સંબંધી વિકારો થાય છે. મંડળિ જાતનાં સર્પદંશથી ડંખની જગ્યો પીળા સોજાયુક્ત કોમળ હોય છે અને પિત્તના વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. અને રાજિલ સર્પના દંશથી ડંખની જગ્યોએ સ્થિર સોજો, ચીકણો, પાંડુ, સ્નિગ્ધ, અત્યંત જાડા લોહીવાળો અને સઘળા કફ સંબંધી વિકારો યુક્ત હોય છે.

કયા સ્થળમાં અને કયા કાળે સર્પ કરડે તો અનિષ્ટ છે?

પીપળાના ઝાડ હેઠળ, દેવમંદિરમાં, શ્મશાનમાં, રાફડામાં, ચોવાટમાં, સંધ્યા વખતે, ભરણી નક્ષત્રમાં, તથા મઘા નક્ષત્રમાં સાપ કરડયો હોય તો તે માણસ ભાગ્યેજ બચે છે.

દર્વીકર સર્પોનાં ઝેર તથા લક્ષણ વિષેનો વિચાર.

દર્વીકર સાપનું ઝેર તુરત માણસના પ્રાણ લઈ લે છે. તે સાપ વરસાદના, વાયરાના અને તાપના સંયોગથી બમણા ઝેરવાળા થાય છે. જે સાપો ચક્રના, હળના સાથીયાના કે અંકુશના જેવા ચિન્હોવાળા હોય તથા ફણવાળા હોય અને ઉતાવળી ગતિવાળા હોય તે દર્વીકર સાપ કહેવાય છે.

કોને કોને સાપ કરડયો હોય તો જીવવાની આશા છોડી દેવી?

અજીર્ણથી પીડાતાને, પિત્તથી પીડાતાને, તડકાથી પીડાતાને, બાળકને, ઘરડાને, ભૂખ્યાને, ક્ષીણ થએલાને, ક્ષતવાળાને, પ્રમેહરોગીને, કોઢીઆને, લુખા શરીરવાળાને, નિર્બળને, ગર્ભિણીને, અને ઘાયલને સાપ કરડયો હોય તો તુરત મરી જાય છે. વળી ટાઢું પાણી છાંટતાં છતાં પણ રૂંવાડાં ઉભાં થતાં ન હોય, મ્હોં વાકું થઇ ગયું હોય, વાળ નીકળી પડહોય, નાક નમી ગયું હોય, ડોક નાખી દેતો હોય, ડંખને કાળો કે રાતો સોજો હોય, બન્ને જડબાં સજ્જડ થઇ ગયાં હોય, ઘન-જાડી ઉલટી કરતો હોય, નાક, મ્હોં, ઇંદ્રિ તથા ગુદાવાટે લોહી નીકળતું હોય, ચારે દાઢો બેઠેલી હોય, લ્હેરો આવતી ન હોય, તાવ અતીસારથી પીડાતો હોય બોલવામાં અસમર્થ હોય અને કાળાવર્ણવાળો ચ્હેરો થઇ ગયો હોય તો તેના જીવનની આશા છોડી દેવી.

દુષિ વિષનાં લક્ષણો.

જે ઝેર અત્યંત જુનું થઇ ગયું હોય અથવા ઝેરનો નાશ કરનાર ઓષડોએ જેનું જોર ઓછું કરી નાંખ્યું હોય અથવા દવથી, વાયુથી કે તડકાથી સુકાઇ ગયું હોય અથવા એની મેળેજ દશ ગુણોમાંથી એક બે કે ત્રણ ગુણ ઓછા થઇ ગયા હોય તેને દૂષિ વિષ કહે છે. એ દૂષિ થોડી શક્તિવાળું હોવાથી માણસ તેનાથી મરી જતું નથી, પણ લાંબા વખત સુધી રીબાય છે, ઝાડો પાતળો થાય, શરીરનો વર્ણ બદલાઈ જાય, વિરસતા, બેચેની, તરશ, બેભાની, ભ્રમ, કુચેષ્ટા, બોલવામાં ગદ્‌ગદપણું અને ઉલટી વગેરે વ્યાધિઓ થયા કરે છે. દૂષિવિષની[1] વિશેષ માહેતી માટે સુશ્રુત ભાવપ્રકાશાદિનું અવલોકન કરો.

ઝેરી ઊંદર કરડયાનાં લક્ષણ.

જ્યાં ઝેરી ઊંદર કરડયો હોય ત્યાં પાંડુવર્ણવાળું લોહી આવે, ચામઠાં થાય, તાવ આવે, અરૂચિ થાય, રૂંવાડાં ઉભાં થઇ જાય અને બળતરા થાય છે.

પ્રાણ લેનારા ઉંદરના ઝેરનું કામ.

જે ઊંદરના કરડવાથી મૂર્ચ્છા, અંગોમાં સોજો, વર્ણન બદલાવું, ક્લેદ, બહેરાપણું, તાવ, માથામાં ભારેપણું, લાળનું ઝરવું અને લોહીની ઉલટી થવી તથા ઊંદરના આકાર જેવોજ સોજો થાય, તે પ્રાણહર ઊંદરવિષ કહેવાય છે.

કાચંડો કરડયો હોય તો–સોજો, કૃશતા અનેકવર્ણનું દેખાવાપણું થાય તથા મોહ થાય અને ઝાડો થયા કરે છે.

વીંછીના ઝેરનું લક્ષણ–વીંછીના કરડથી કોઇકજ અજાણ્યું હશે; તદપિ જે વિશેષ જાણવા યોગ્ય છે તે જણાવવાની જરૂર છે. એટલે વીંછીનો ડંખ થતાં અગન બળે, જલદીથી ઝેર ઉંચે ચઢે, અંગોને ભેદનારી વ્યથા કરે અને અમુક વખતે પાછી ડંખમાંજ વેદના આવી રહે છે એ તો સહુકો જાણે છે, પણ જે વીંછીના ડંખથી નાક તથા જીભ પોતપોતાનાં કામ બજાવી શકે નહીં એવી વેદના થાય, માંસો અત્યંત પડયા કરે અને વેદનાથી પ્રાણ નીકળી જાય તેને પ્રાણહર વીંછીનું વિષ કહે છે.

ઝેરી દેડકો કરડયો હોય તો–ડંખમાં એકજ દાઢ ઉઠેલી હોય છે, વેદના સહિત પીળો સોજો થાય છે, તરશ લાગ્યા કરે છે, ઉંઘ આવે છે અને ઉલટી થાય છે.

ઝેરી માછલું કરડયું હોય તો–બળતરા, સોજો અને વેદના થાય છે.

ઝેરી જળો કરડી હોય તો–ચળ, સોજો, તાવ અને મૂર્ચ્છા આવે છે.

ઝેરી ઢેઢગીરોળી કરડી હોય તો–બળતરા, સોજો, સોંયો ભોંકાયા જેવી વ્યથા અને અંગોમાં પરસેવો થાય છે.

કાનખજૂરો કરડયો હોય તો–ડંખની જગ્યોએ પરસેવો થાય છે, વેદના થાય છે અને બળતરા થાય છે.

મચ્છર કરડયો હોય તો–ચળવાળો અને થોડી વેદનાવાળો જરાક સોજો આવે છે. પણ અસાધ્ય (વગડાઉ) મચ્છર કરડયો હોય તો લૂતાના ઝેર સમાન ચિન્હો થાય છે.

ઝેરી માખી કરડી હોય તો–ડંખની જગ્યો કાળી, બળતરાવાળી, મૂર્ચ્છા અને તાવ સહિત ફોલ્લી થાય છે. સુશ્રુતે છ પ્રકારની માખી કહી છે તેમાં સ્થગિકા નામની માખી તુરત પ્રાણ લેનારી છે.

વાઘ, ચિતરા વગેરે કરડયા હોય તો—સોજા સહિત પાકવાળો ઘા થાય છે, તેમાંથી પરૂ વહે છે અને તાવ પણ આવે છે. જો ચાર પગા જનાવરના નખ અથવા જંગલી માણસોના નખ, દાંતો વગેરેથી જખમ થાય તો તેમાં પણ ઉપર પ્રમાણેજ ચિન્હ હોય છે.

હડકાયા કુતરાં, શિયાળ કે વાઘ વગેરે હડકાયાં થયાં હોય કે તે કરડયાં હોય તેનું લક્ષણ.

કુતરાના કફાધિક દોષો જ્ઞાનતંતુઓને નષ્ટ કરી તેના ધાતુઓને કાઢી નાખે છે,

તે યોગથી તેના મોહોડામાંથી લાળ ગળે છે અને તે આંધળાં કિંવા બેહેરાં થઇ આ- ણીકોર તેણીકોર દોડે છે તથા તેનું પુંછડું, હડપચી, કાંધ અને માથું નીચું નમી જાય છે. માથું દુખ્યા કરે અને મોહોડું નમી જાય ત્યારે જાણવું કે કુતરૂં, શિયાળ કે વાઘ વગેરે હડકાયાં થએલાં છે.

હડકાયાં કુતરાં વગેરે જેને કરડયાં હોય તેને કરડયાને સ્થળે બેહેરાશ થઈ જાય છે, કાળું લોહી નીકળે છે, હાથ તથા માથામાં દુખાવો થાય છે તાવ આવે, અંગ જડ–શૂન્ય થઇ જાય અને તરશ તથા મૂર્છાયુક્ત હોય છે.

આજ પ્રમાણે સાપ, ખચ્ચર, ઘોડાં, રીંછ, ચિત્રો અને વરૂ વગેરેને હડકવા હાલ્યો હોય અને કોઇને કરડે તો ઉપર પ્રમાણેજ લક્ષણો થાય છે. ઝેરી દાઢ હોય તો અરજ, સોંયો ઘોંચાયા જેવી પીડા, શરીરના વર્ણનું બદલાવું, શૂન્યતા, ચીકણો પર- સેવો, તાવ, ફેર, બળતરા, રતાશ, વેદના, પાકવું, સોજો, ગાંઠ થાય, ફાટો પડી જાય તથા ત્યાં ફોલ્લા થાય, માંસના લોચા નીકળવા લાગે અને ચકાંમાં પડી જાય તો ઝેરી દાઢ જાણવી તથા આથી વિપરીત ચિન્હો હોય તો ઝેર વગરની દાઢ જાણવી.

ઉપર કહેલાં જનાવરોમાંથી જે જે જનાવર કરડયું હોય તે તે જનાવર જેવા જ ચાળા કરે છે, તેના જેવી ચીસો પાડે છે અને જે જનાવર કરડયું હોય તેનોજ તે માણુસ દર્પણ તથા પાણીમાં પ્રતિબિંબ દેખે તો તે મરી જાય છે.

જે પુરૂષને હડકાયું જનાવર ન કરડયું હોય છતાં પાણીના અડવાથી, પાણીના શબ્દથી કે જોવાથી ડરે તો તેના ઉપચાર ન કરવા; કેમકે તેને જળસંત્રાસ વિષ પ્રાપ્ત થએલ છે એમ સમજવું. એમ **વાગ્ભટનું** કહેલું છે.

સ્થાવર ઝેરના ઉપાય.

સ્થાવર વિષવાળાને ઉલટી કરાવવી. વિષ વાળાને વમન જેવો એકે ઉપાય તા- ત્કાલિક ગુણ કર્ત્તા નથી. વિષ બહુ ગરમ અને તીક્ષ્ણ છે માટે સર્વ ઝેર ઉપર હંમેશાં ઠંડા ઉપાયો કરવા. **અથવા** ઝેરને હરનારી ઔષધીઓ મધ અને ઘી સાથે તેજ વખતે પાવી. ખાટો રસ ખાવા આપવો અને મરીનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળાવવું અને ભોજનમાં સાઠી ચોખા, કોદરા તથા સિંધાલૂણ આપવું. જે જે ઝેરનાં અને જે જે દોષનાં અધિક ચિન્હ જણાય તેને તે તે દોષોથી વિપરીત ગુણોવાળા ઉપાયો કરવા. (જેમ **હાયડ્રેટ- કુલોરલ** શરીરની ઇંદ્રિયોને શિથિલ–શીતળ કરનાર છે તો તેના ઝેરને શાંત કરવા તેથી વિપરીત ગુણવાળું **નકસવૅામિકા** યોગ માત્રાએ આપવું; કેમકે એનો ગુણ ન- સોને ઉષ્ણ અને તંગ કરવાનો છે. એમ પ્રત્યેક વિપરીત ગુણોવાળાં ઓષડો એક એક- ના ઉપર વિચારીને કુશળતા સાથે આપવાં.) **અથવા** સરસડીયાનાં પાંચે અંગને ગો- મૂત્રમાં વાટી લેપ કરે તો, ઝેર મટી જાય છે. **અથવા** પીપર, રોહિસનાં ફુલ (રો- હીસ ન મળે તો વાળો લેવો.), જટામાંસી, લોદર, મ્હોટી એળચી, સાજીખાર, મરી, વાળો, સોનાગેરૂ અને ન્હાની એળચી એઓનો કવાથ કરી ઠંડા થયે તેમાં મધ નાખી પીવાથી દૂષિ વિષ મટી જાય છે. દૂષિ વિષવાળાને સારીપેઠે સ્નિગ્ધ કરી તથા ઉલ- ટીથી રેચથી શોધિત કરીને પછી આ ઉપાયો આપવા. **ભાવપ્રકાશ. અથવા** તાંદળ-

જાનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવણમાં વાટી ત્રિકટુના ચૂર્ણ સાથે પીવાથી મનુષ્ય વિષ રહિત થાય છે. **વૈદ્યરહસ્ય.**

જંગમ ઝેરના ઉપાય.

હરડે, ગોરૂચંદન, ઉપલેટ, આકડાનાં પાન, કમળ, બરૂનાં મૂળ, નેતરનાં મૂળ, વછનાગ, વા અફીણ, ધોળું નસોતર, ઈંદ્રજવ મજીઠ, રાતોધમાસો, શતાવરી, શિંગોડાં, રીસામણિ, અને કમળના કેસરા એઓનો કલ્ક કરી ચોગણા પાણીમાં અથવા દુધમાં તે કલ્ક નાખી ધીમા તાપથી ઘી પકાવવું. સારી રીતે ઘી પાકી રહે ત્યારે ઉતારી થંડુ થયા પછી ઘીના જેટલુંજ મધ નાખીને સારી માવજત સાથે સુંદર પાત્રમાં ભરી રાખવું. આ **મૃત્યુપાસચ્છેદી ઘૃત** ઝેરના દોષથી થએલાં સર્વ દુઃખોનો અને ઝેરોનો નાશ કરે છે. અંજનમાં, ચોળવામાં, પીવામાં, પિચકારીના ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલું આ ઘી સ્પર્શમાત્રથી ઝેરથી ખરાબ થએલી ચામડીને સાફ કરી નાંખે છે. તથા કૃત્તિમ—બનાવટી ઝેર, તમક નામનો શ્વાસ, વલુર, માંસસાદ, બેભાનપણું અને સર્પ, ઊંદર, કીડી, કરોળીયાદિના ઝેરનો આ ઘૃત ઉત્તમ પ્રકારે નાશ કરે છે. **ભાવપ્રકાશ. અથવા** ઘી, મધ, માંખણ, પીપર, આદું, મરી અને સિંધાલૂણ એઓને એકઠાં વાટી પીએ તો ઘોર તક્ષક નાગનો કરડેલો પણ (મનુષ્ય) બચે છે. **વૈદ્યરહસ્ય. અથવા** સરસડીઆના પુલોના રસમાં ધોળાં મરી (સરગવાનાં બીજ) ૭ દિવસ સુધી ભીંજવી રાખી તેનું અંજન રેક વા નાસ દે કે પીએ તો તેથી સાપનું ઝેર નાશ થાય છે. **અથવા** ધોળી સાટોડીની જડ પુષ્પ નક્ષત્ર અને રવિવારનો યોગ હોય તે દિવસે વિધિપૂર્વક લાવી ચોખાના ધોવણ સાથે પુષ્પાર્કે પીએ તો વિષવાળાં જનાવરોનાં વિષ એક વર્ષ સુધી તેને પરાભવ કરી શકતાં નથી. **ચક્રદત.**

વિંછુના ડંખ ઉપર—નેપાળાને પાણી સાથે ઘસી તેનો લેપ કરે તો તેજ વખતે વીંછીનું ઝેર મટે છે. **અથવા** નવસાદર, અને હરતાલ પાણીમાં ઘસી ડંખ ઉપર ચોપડે તો વીંછીનું ઝેર ઉતરે છે. **અથવા** પીપર અને સરસડીયાનાં બીજને બકરીના દુધમાં ઘસી ડંખ ઉપર ચોપડે તો વીંછીનું ઝેર મટે છે.

ॐआदित्य रथवेगेन विष्णुबाहुबलेन च सुपर्ण पक्षवातेन भूम्यांगच्छहा विष.

ॐपक्ष योगिपादाज्ञा श्री शिवोत्तम प्रभुपादाज्ञा भूम्यां गच्छ महा विष.

આ મંત્રો વડે ૨૧ વાર વીંછીના ડંખની જગ્યોએ હાથ ફેરવે તો તુરત વિષ નાશ પામે છે. **વૈદ્યરહસ્યુ.**

કણેરનું ઝેર ચઢયું હોય તો–હળદરને દુધમાં વાટી સાકર મેળવી પાવી.

ધંતુરાનું ઝેર ચઢયું હોય તો–તાંદળજાનાં મૂળીયાં અથવા ગળો કે કપાસના પાંચે અંગને ઘુંટીને પીવાં.

આકડાનું ઝેર ચઢયું હોય તો, તલ અને ધ્રોને બકેરીના દુધમાં વાટી લેપ કરવો.

કૌવચનું વિષ ચઢયું હોય તો ઘી ચોળવું.

ભિલામાનું વિષ કે ભીલામાના દાગ પડયા હોય તો, ૧૦૦ વાર ધોએલું ઘી ચોળવું.

માખીનું ઝેર ચઢયું હોય તો, કેસર, તગર અને સુંઠ એઓને પાણીમાં ઘુંટીને લેપ કરવો.

મધના ભમરા ભમરી કરડેલ હોય તો, સુંઠ, પાળેલા કબુતરની હઘાર, બીજોરાનો રસ, હરતાલ, અને સિંધાલૂણ એઓને વાટી લેપ કરવો.

ઊંદરના ઝેર માટે-ઘરનો ધુંસ, મજીઠ, હળદર અને સિંધાલૂણનો લેપ કરવો, જેથી ઉંદરનું ઝેર મટે છે. **અથવા** તુરીયાં કે સાકરનો લેપ કરવાથી પણ ઉંદરનું ઝેર મટે છે.

દેડકાનું ઝેર ચઢયું હોય તો સરસડીઆનાં બીજને થોરના દુધમાં ઘુંટી લેપ કરવો.

કાનખજુરો કરડયો હોય તો દીવાનું તેલ ચોપડવું. **અથવા** હળદર, દારૂહળદર, ગેરૂ અને મણશીલ એઓનો લેપ કરવો જેથી કાનખજુરાનું ઝેર મટે છે.

સાપના ઝેર માટે નેપાળાનાં ૭ બીજ લીંબુમાં ભરી ૭ દિવસ રાખી મુકવા. ફરી ૭ દિવસ પછી બીજા લીંબુમાં તે દાણાને ઘાલી અને સાત દિવસ રાખી મુકવા. એમ ૭ લીંબુમાં ૭-૭ દિવસ લગી રાખી મુકવા. પછી તે નેપાળાને માણસની લાળમાં ઘસી ડંખના ઉપર ચોપડે તો સાપનું ઝેર જરૂર ઉતરે છે. પણ દરેક વખતે લીંબુ બદલતી વખતે નેપાળાને તડકે સુકવી પછી બીજા લીંબુમાં ઘાલવા. **વઘ રહસ્યનો** કર્તા કહે છે કે-આ પ્રયોગ મેં યોગી મહાત્માથી સંપાદન કરીને સારી પેઠે અનુભવેલો છે.

હડકાયું કુતરૂં વા હડકાયું જનાવર કરડયું હોય તો-તે ડંખના સ્થાનનું લોહી કાહાડી નંખાવી લોઢાની શળી ઉની કરી તે સ્થાનને ડાંભી દેવું. **અથવા** ધંતુરાનાં તથા ઊંબરાનાં ફળોને ચોખાના ધાવણમાં ઘુંટી તેમાં ધંતુરાના પાનડાનો રસ, દુધ, ઘી, ગોળ મેળવી ૪ તોલાભાર પીએ તો હડકાયા કુતરાનું ઝેર મટે છે. **અથવા** ધંતુરાનાં બીજ સહિત ફળોને ચોખાના ધાવણમાં ઘુંટી લેપ કરે તો હડકાયા કુતરાનું ઝેર મટી જાય છે. **અથવા** ગલજીભીનો રસ ચોપડે તો હડકાયા કુતરાનું ઝેર મટી જાય છે **અથવા** મીંઢળને ઘસીને ચોપડવાથી પણ હડકાયા કુતરાનું ઝેર મટે છે.

વૈદ્યરહસ્ય.

॥ ॐ अलर्काधिपते यक्ष सारमेय गणाधिप अलर्क जुष्टमेतन्मे निर्विषं कुरु माचिरात् स्वाहा ॥

આ મંત્રવડે નદીને કીનારે અથવા ચાર રસ્તા વચ્ચે સ્નાન કરાવી ચોકો—અબોટ દેવડાવી પોતે પવિત્ર થઇ, ખોળ, કાચું માંસ, તથા દહીં, પુલમાળા રાખી બળી દાન દઈ ૧૦૮ આહૂતિઓ આપવી. પછી ડાભથી આ મંત્રવડે ઉંજણી નાખવી તો, હડકાયા કુતરાનું ઝેર ઉતરે છે. **સુશ્રુત. અથવા** ગોળ, શેકેલા તલ, આકડાનું દુધ અને ગોળ એઓનો લેપ કરવાથી વા, પાણી સાથે ઘુંટીને પીવાથી હડકાયા કુતરાનું ઝેર મટે છે. **વાગભટ. અથવા** કુકડાની હઘારને વાટી લેપ કરવાથી હડકવા મટે છે. **અથવા** કુમારપાઠાનો ગર્ભ, અને સિંધાલૂણને ઘુંટી ૫ દિવસ બાંધે તો હડકાયા કુતરાનું ઝેર મટે છે. **અથવા** તાંદળજાનું મૂળ, તુલશીની જડ અને વચ એઓને ચોખાના ધોવણમાં વાટી ૭ દિવસ પીવાથી હડકાયા કુતરાનું ઝેર મટે છે. **અથવા** તાંદળ-

જાના મૂળનો રસ અને હારૂડીયાના મૂળના રસમાં ઘી મેળવવી, દિવસ પીએ તો હડકાયા કુતરાનું ઝેર મટે છે. અથવા કડવી તુંબડીની જડ, સુંઠ, મરી અને લીંબડાની લીંબોળી એ ૪-૪ ભાગ લેવાં અને શોધેલા નેપાળા ૯ ભાગ, તથા નસોતર ૭ ભાગ લઇ સર્વને વાટી ગોળ સાથે ગોળી બાંધી યોગ્ય માત્રાએ ઉના પાણી સાથે ૭ વા ૧૪ દિવસ ખાય તો હડકાયા કુતરાનું ઝેર મટે છે. અથવા કડવી તુંબડીનું મૂળ, હિંગળોક, શુદ્ધ કરેલા નેપાળા, મરી અને ફુલાવેલો ટંકણ એ સર્વ બરાબર લઇ વાટી તાંદળજાના રસમાં ઘુંટી ગોળી બાંધી ઉના પાણી સાથે ૭ દિવસ ખાય અને જ્યાં કુતરૂ કરડયું હોય ત્યાં એ ગોળી મૂત્ર સાથે ઘસી ચોપડે તો હડકાયા કુતરાનું ઝેર નાશ પામે છે.

સોમલનું ઝેર ચઢયું હોય તો તાંદળજાનો રસ સાકર સાથે પીવો.

અફીણનું ઝેર ચઢયું હોય તો-કપાસનું મૂળ ઘસીને પાવું. અથવા સિતાફળીનાં પાંદડાં ઘુંટીને પાવાં. અથવા ખાધેલા અફીણથી બમણી ચોખી હિંગ પાવી. અથવા મોટી રીંગણીનો રસ ૪ તોલા લઇ દુધની સાથે પાવાથી. અથવા છાશને મીઠું પાવાથી અફીણનું ઝેર ઉતરી જાય છે. પણ પ્રથમ ઉલટી કરાવી ખાવામાં આવેલું ઝેર તમામ નીકળી જાય તેમ કરી પછી ઉક્ત કહેલા ઉપાયો કરવા. કેસવકલ્યાણ.

ધંતુરાનું ઝેર ચઢયું હોય તો કપાસનાં ફૂલ પાણીમાં ઉકાળીને પીવાં. અથવા વંત્યાકનાં બીજને ઉકાળી તેનો ૪ તોલા ભાર કવાથ પાવો. વૈદ્યવલ્લભ.

સર્વ પ્રકારના વિષ માટે-કાળાં મરી, લીંબડાનાં પાંદડાં, સિંધાલૂણ, ઘી અને મધ એઓને એકઠાં ઘુંટી પીવાથી સ્થાવર તથા જંગમ વિષનો નાશ થાયછે. અથવા શોધેલો વછનાગ, ફૂલાવેલો ટંકણ, મરી અને શોધેલું મોરથુથું એ સઘળાંને સમાન લઇ વાટી બંદાળના રસમાં સારી પેઠે ઘુંટી ચાર ચાર માસાની ગોળીઓ કરવી. આ ગોળી મનુષ્યના મૂત્ર કે ગોમૂત્ર સાથે સેવન કરવાથી સર્વ પ્રકારનાં ઝેર-સર્પદંશ-કંદવિષ—કૃતૃમ વિષ વિગેરે સર્વ વિષનો નાશ કરે છે—આ વજ્રપાત રસ કહેવાયછે. વૈદ્યરત્ન.

વિષરોગીનાં પથ્યાપથ્ય.

સાઠીચોખા, કોદરા, કાંગ, તાંદળજો, ડોડી, પરવળ, આંબળાં, દાડિમ, મગનું યષ, વટાણાનું યષ, મોરનું, ઘેટાનું, તેતરનું, લાવાંનું, અને પૃષત હરિણ એઓનાં માંસ ઝેરવાળા રોગીને હિતકારી છે.

વિરોધી ભોજન, ક્રોધ, ભૂખનો વેગ, થાક, મૈથુન અને દહાડે સુવું એટલાંનો વ ઉતરી ગયા પછી પણ કેટલાએક વખત લગી ત્યાગ કરવો.

વિષનો આધિકાર સંપૂર્ણ.

ઇતિ શ્રીમન્મહારાજાધિરાજ રાજરાજેંદ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃતસાગર નામા ગ્રંથ વિષે સ્થાવર જંગમાદિ વિષના ભેદ ચિન્હ અને ઉપાય નિરૂપણ નામનો ઓગણીશમો તરંગ સંપૂર્ણ.

તરંગ વીશમો.

યોનિરોગ વળી ગર્ભના, પુત્રદ પ્રસવપ્રયોગ;
સુવારોગ એ સર્વના, હેતુ ચિન્હ સહયોગ.

પ્રદરાદિ સ્ત્રીરોગનો અધિકાર.

પ્રદર રોગની ઉત્પત્તિ—વિરોધી ભોજન કરવાથી, દારૂ પીવાથી, જમ્યા ઉપર જમવાથી, અજીર્ણથી, ગર્ભના પડવાથી, અતિ મૈથુનથી, વાહનો ઉપર અત્યંત બેસવાથી, ઘણો પંથ કરવાથી, અતિ કર્ષણ કરવાથી, ઘણો ભાર ઉપાડવાથી, અભિઘાતથી, દિવસે સુવાથી અને કોઇ પ્રકારનો માર વાગવાથી સ્ત્રીઓને વાત, પિત્ત, કફ કે ત્રિદોષ કુપિત થવાથી પ્રદરરોગ (યોનિ માર્ગથી ધાતુનું વેહેવું તે રોગ) થાય છે.

પ્રદર રોગની સંખ્યા—એ પ્રદરરોગ, વાયુનો, પિત્તનો, કફનો અને ત્રિદોષનો એમ ચાર પ્રકારનો છે.

પ્રદરનું સાધારણ લક્ષણ—સ્ત્રીઓની યોનિમાંથી અનેક રંગનું લોહી સ્રાવ-ઋતુ વિનાજ વહ્યા કરે તથા હાડમાં, કેડમાં કળતર અને આખા શરીરમાં સણકા આવ્યા કરે તે રોગને પ્રદર કહે છે.

ચારે પ્રકારના પ્રદરનાં લક્ષણો.

વાયુના પ્રદરમાં—લુખું, રાતું, ફીણવાળું, પીડા સહિત અને માંસના ધોવણ જેવું થોડું થોડું લોહી વહ્યા કરે છે.

પિત્તના પ્રદરમાં—પીળા, નીલા, કાળા તથા રાતા રંગવાળું ઉનું અને પિત્ત સંબંધી બળતરાવાળું વેદના સહિત લોહી વારંવાર વહ્યા કરે છે.

કફના પ્રદરમાં—કાચા રસવાળું, શિમળાના ગુંદ જેવા રંગનું, ચીકણું, જરાક પાંડુપણાવાળું અને તુચ્છ ધાન્યના ધોવણ જેવું લોહી બહુ વહ્યા કરે છે.

ત્રિદોષના પ્રદરમાં—મધના, ઘીના, તથા હરતાલના જેવા વર્ણવાળું, મજ્જા જેવું અને મડદાના જેવા ગંધવાળું લોહી વહ્યા કરે છે—આ પ્રદર મટતો નથી.

લોહી બહુજ વેહેતાં થતા ઉપદ્રવો

લોહી બહુ વહે તો દુર્બળતા, થાક, મુર્છા, મદ, તરશ, બળતરા, બકવા શરીરમાં ફીકાસ ઘેન અને વાયુથી થતા આક્ષેપકાદિ વાયુરોગો થાય છે.

પ્રદરનુ અસાધ્ય લક્ષણ.

જે સ્ત્રીને આઠે પોહોર યોનિ માર્ગથી લોહી વહ્યા—ઝર્યા કરે છે તથા તરશથી, બળતરાથી, તાવથી યુક્ત હોય અને નબળી, ક્ષીણ પડી ગએલા લોહીવાળી હોય તો તેનો પ્રદર મટતો નથી માટે ઉપાય કરવા વ્યર્થ છે.

શુધ્ધ રજસ્વળાપણાનું લક્ષણ.

જે સ્ત્રીનું યોનિમાર્ગથી મહીને ને મહીને ચીકણા તાંતણા વગરનું, બળતરા વગરનું શૂળ વગરનું, પાંચ રાતસુધી વેહેનારૂં, બહુ વધારે પણ નહીં તેમ બહુ ઓછું પણ નહીં એવું લોહીવહે તેને રજોદર્શન–અટકાવ, અભડાવું–છેટે બેસવું–સ્ત્રીધર્મ–ઋતુપ્રાપ્તિ અને રજસ્વળા થવું વગેરે વગેરે કહે છે.

લોહી વિશેષ વહેતો ૩ રાત, મધ્યમ વહે તો ૫ રાત અને સ્વલ્પ વહે તો ૧૬ રાત સુધી વહે છે અને એજ કારણને લીધે ઋતુકાળ ૧૬ દિવસ લગી માનેલ છે–(કમળ ત્યાં લગી ખુલ્લું રહેછે અને સંતાન પ્રાપ્તિ થાય છે.) પણ જો એ મુદતથી વધારે વખત લોહી વહેતું જણાય તો તેને પ્રદર સમજી પ્રદરનાશક ઉપાયો કરવા.

પ્રદરરોગના ઉપાય.

સંચળ, શંખજીરૂં, જેઠીમધ અને નીલકમળનાં ફુલ વા, કમળકાકડી, એ પ્રત્યેક પદાર્થો બાર બાર રતી ભાર લઈ એકઠા કરી તેઓને ૪–૪ તોલા ભાર દહીમાં ઘુંટી તેમાં આઠ માસા ભાર મધ નાખી પાવા, જેથી વાયુનો પ્રદર મટે છે. **અથવા** જેઠીમધ ૧ તોલો અને સાકર ૧ તોલો લઇ ચોખાના ધોવણમાં વાટીને પાવાથી રક્ત પ્રદર મટે છે. **અથવા** રસવંતી અને તાંદળજાનાં મૂળીયાં એઓને વાટી મધમાં કાલવી ચોખાના ધોવણ સાથે પાવાથી સર્વ જાતના પ્રદર મટી જાય છે. **અથવા** આસોપાલવની છાલ ૪ તોલા લઈ આઠ ગણા પાણીમાં ઉકાળી અરધ ભાગનો કવાથ કરી તેમાં તેટલુંજ દુધ નાખી, કવાથ કરી બળી (૧૬ તોલા) દુધ રહે એટલે નીચે ઉતારી ઠંડુ કરી પછી તે દુધ પાવું. જો અગ્નિનું બળ ઓછું હોય તો ઓછું દુધ પાવું જેથી આકરો પ્રદરરોગ પણ મટી જાય છે. **અથવા** તુરતનાં ખોદી કાહાડેલાં ડાભનાં મૂળીયાં ચોખાના ધોવણ સાથે વાટી ત્રણ દિવસ પાવાથી પ્રદર મટી જાય છે. **અથવા** ઊંબરાનાં ફળોનો રસ કહાડી તેમાં મધનાંખીને પાવો અને તે ઉપર દુધ ભાત જમાડવાં, જેથી પ્રદરરોગ મટી જાય છે. **અથવા** દારૂહળદર, રસવંતી, કરીયાતું, અરડુસો, મોથ, બીલું, મધ, રતાંજળી અને આકડાનાં ફુલ એઓનો કવાથ કરી તેમાં મધ નાખી વિધિયુક્ત પીએ તો તેથી વેદનાવાળો તથા સઘળી જાતનો પ્રદર મટી જાય છે. **આ દાર્વ્યાદી કવાથ** કહેવાય છે. **ભાવપ્રકાશ. અથવા** ઉંદરની લીંડીઓનું ચુર્ણ ગાયના દુધ સાથે ૨ દિવસ વા ૩ દિવસ બળાબળ વિચારી પીવાથી લોહીવાની નીકો ચાલતી હોય તોપણ બંધ થાય છે અને સર્વ જાતના પ્રદર મટી જાય છે. **અથવા** ધાવડીનાં ફળ, બીજાબોળ, અને ઉંદરની લીંડીઓ એ ત્રણે સમાન લઈ ચુર્ણ કરી ૧ ટાંક પ્રમાણ સેવન કરે તો પ્રદર રોગ મટે છે. **વૈદ્યરહસ્ય.**(આ બે પ્રયોગ અતિ ઉત્તમ છે.)

સોમરોગની હેતુ સહ સંપ્રાપ્તિ.

અતિ મૈથુનથી, અતિ શોકથી, અતિ થાકથી, અતિસારથી અને ઝેરના યોગથી સ્ત્રીઓના આખા શરીરમાં રહેલાં જલો ક્ષોભ પામે છે અને સ્રવેછે. અને તે જળો સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થઇ મૂત્ર માર્ગમાં જઇને મળે છે, તેથી સ્ત્રી વારંવાર મૂતરે છે તેને સોમ રોગ કહે છે.

સોમરોગનું લક્ષણ.

જેઓનું સુંદર સ્વરૂપ છે એવી સ્ત્રીઓના યોનિ માર્ગથી વારંવાર પ્રસન્ન-નિર્મળ, ઠંડુ, ગંધ રહિત, ધોળું અને પીડા રહિત પાણી મૂત્ર આવે છે, પણ તે તેને અટકાવી શક્તી નથી તેથી તે બિચારી ઘણા બહુ બેચેન રહે છે, દુબળી થાય છે, માથું શિથિલ રહે, મ્હોં તથા તાળવું સુકાયા કરે, મૂર્છા આવે, બગાસાં આવે, બકવા થાય, ચામડી બહુજ. લુખી થાય અને ખાનપાનમાં તૃપ્તિ થાય નહીં તો, જાણી લેવું કે તે સ્ત્રીને સોમરોગ થયો છે.

સોમરોગના ઉપાય.

પાકેલાં કેળાં આંબળાનો રસ અને સાકર તથા મધ એઓને એકઠા કરી ઉપયોગમાં લે તો સારી રીતે સોમરોગ મટી જાય છે. અથવા અડદનો લોટ, જેઠીમધ, ભોંયકોળું, મધ અને સાકર એઓને એકઠાં કરી પ્રભાતે દુધ સાથે સેવન કરે તો સોમરોગ મટી જાય છે.

મૂત્રાતિસારના ઉપાય.

લાંબા વખત સુધી સોમરોગ ચાલુ રહે તો તેને મૂત્રાતિસાર થાય છે અથાત્ ઉપરા ઉપર મૂત્ર ઉતર્યા કરે છે, તે માટે તે મૂત્રાતિસાર સ્ત્રીના બળનો નાશ કરી નાખે છે. તે ઉપર "તાડની જડ, ખારેક, જેઠીમધ અને ભોંયકોળું એઓનું ચૂર્ણ સાકર મેળવી ખાય તો મૂત્રાતિસાર મટે છે. અથવા પુંવાઠીયાનાં મૂળને ચોખાના ધોવણ સાથે વાટી પીએ તો મૂત્રાતિસાર મટે છે. અથવા ધોળીમુસળી, તાડનું મૂળ, ખારેક અને પાકાં કેળાં એઓને દુધ સાથે સેવન કરે તો મૂત્રાતિસાર મટે છે." (કાળા તલના સેવનથી બહુ મૂત્રતા મટે છે.)

યોનિમાર્ગથી ધોળી ધાતુ વહેતી હોય તેના ઉપાય.

આંબળાનાં બીજનો કલ્ક કરી તેમાં મધ તથા સાકર મેળવી ખાય તો ૩ દિવસમાં ધોળી ધાતુ વેહેતી બંધ થાય છે. અથવા નાગકેસરને જાડી છાશમાં વાટી ૩ દીવસ પીએ અને જાડી છાશ સાથે ભાત ખાય તો ધોળો પ્રદર મટી જાય છે. ભાવપ્રકાશ. (કુષ્માંડ પાક, કસેલાપાક કે, જીરકાવલેહના સેવનથી પણ પ્રદરરોગ મટે છે.)

યોનિના રોગોનાં નિદાન તથા સંખ્યા.

મિથ્યા આહાર વિહારથી દુષ્ટ થએલા વાતાદિ દોષોએ દૂષિત કરેલા રજથી તથા તે વાજ પુરૂષના વીર્યથી દૈવગતિથી યોનિમાં ભીન્ન ભન્ન રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. તે યોનિરોગના ૨૦ ભેદ છે.

વીશ જાતિની યોનિયોનાં નામો તથા લક્ષણો.

ઉદાવૃત્તાયોનિ, વંધ્યા, વિપ્લુતા, પરિપ્લુતા અને વાતલાયોનિ એ યોનિરોગ વાચુથી થાય છે. લોહિતાક્ષરા, પ્રસંસિની, વામની, પુત્રઘ્ની, પિત્તલા આ પાંચ યોનિરોગ પિત્તથી થાય છે. અત્યાનંદા, કર્ણિની, આનંદચરણા અતિચરણા, અને શ્લેષ્મલા એ પાંચ યોનિરોગ શ્લેષ્મ કફથી થાય છે, ષંડી, અંડિની, વિવૃત્તા, સૂચીવક્ત્રા, અને ત્રિ-

દોષિણી એ પાંચ યોનિરોગ ત્રિદોષથી થાય છે. એ સઘળા ૨૦ રોગ છે તેનાં લક્ષણો નીચે મુજબઃ—

જે યોનિ ઘણા કષ્ટથી ફીણ સહિત રજોદર્શનના રૂધિરને છોડે છે તે ઉદાવૃત્તા યોની કહેવાય છે. જે યોનિ નિરંતર રજોદર્શન રહિત હોય તે વંધ્યાયોનિ કહેવાય છે. જે યોનિ સર્વદા વેદના સહિત રહેતી હોય તેને વિપ્લુતાયોનિ કહે છે. જે યોનિ મૈથુન કરવાથી અત્યંત વેદનાવાળી થતી હોય તો તેને પરિપ્લુતાયોનિ કહે છે. જે યોનિ કઠણ, અક્કડ અને શૂળથી તથા સોંયો ભોંકાયા જેવી વેદનાથી પીડિત હોય તે વાતલાયોનિ કહેવાય છે. જે યોનિ બળતરાવાળું લોહી સ્રવતી હોય તેને લોહીતાક્ષરાયોનિ કહે છે. જે યોનિ મસળવાથી પોતાના ઠેકાણેથી ખસી જાય અને ખરાબ છોકરાને જન્મ આપે તેને પ્રસંસીનીયોનિ કહે છે. જે યોનિ પવનની સાથે લોહી સહિત વીર્યને બાહાર કાહાડી નાખે તે વામિનિયોનિ કહેવાય છે. જે યોનિ રહેલા ગર્ભને રૂધિરના સ્રાવને લીધે પાડી. નાખતી હોય તે પુત્રઘ્નીયોનિ કહેવાય છે. જે યોનિ બળતરાથી, પાકવાથી તથા જ્વરથી બહુજ યુક્ત હોય તેને પિત્તલાયોનિ કહે છે. જે યોનિ મૈથુનથી સંતોષ ન પામે તે અત્યાનંદાયોનિ કહેવાય છે. જે યોનિમાં કફ તથા લોહીથી માંસની ડોડી જેવા આકારની ગાંઠ થઇ હોય તેને કર્ણિકાયોનિ કહે છે. જે યોનિ મૈથુનના સમયમાં પુરૂષનું વીર્ય પડવા પહેલાંજ લોહીને છોડી દે તે આનંદચરણાયોનિ કહેવાય છે. જે યોનિ મૈથુન સમય પુરૂષનું વીર્ય પડતાં પહેલાં વારંવાર લોહીને ગેરવે છે તે અતિચરણાયોનિ કહેવાય છે-આ યોનિમાં વીર્ય રહેતુંજ નથી, તેથી ગર્ભ રહેતો નથી. જે યોનિ ચીકણી, ચળવાળી અને બહુજ ઠંડી હોય તેને શ્લેષ્મલાયોનિ કહે છે. જે યોની લોહી વગરની રહેતી હોય અને મૈથુનમાં ખરસઠ લાગતી હોય તે ષંડીયોનિ કહેવાય છે-આ યોનિવાળી સ્ત્રીના સ્તન બહુ ન્હાના હોય છે તેથી કેટલાક તેને અસ્તનિયોનિ પણ કહે છે. જેની યોનિનું છિદ્ર ઝીણું હોય એવી સ્ત્રીને દીર્ઘઇંદ્રિવાળા પુરૂષનો સંયોગ થાય તો તેના યોનિ અંડકોષની પેઠે લટકતી બહાર નીકળી આવે છે તેને અંડિનીયોનિ કહે છે. જે યોનિ મોટા છિદ્રવાળી હોય તેને વિવૃત્તા[illegible] છે. જે યોનિ બહુજ ઝીણા છિદ્રવાળી હોય તેને સૂચીવત્કાયોનિ કહે છે. અને જે યોનિ સમસ્ત દોષોના કોપને લીધે સર્વ દોષોના ચિન્હોયુક્ત હોય તેને ત્રિદોષિણીયોનિ કહે છે.

આ ૨૦ યોનિપૈકી ત્રણે દોષોના પ્રકોપથી થતા ષંડિ—આદિ પાંચ યોનિરોગો અસાધ્ય છે અને બાકીના સાધ્ય છે.

યોનિકંદરોગનું હેતુ.

દિવસે સુવાથી, ઘણો ક્રોધ કરવાથી, અત્યંત મહેનતથી, અતિ મૈથુનથી અને નખ દાંત વગેરેનો ઘા થવાથી પોત પોતાના નિદાનોને અનુસરી કોપેલાં વાયુઆદિ દોષો યોનિમાં યોનિકંદ નામના રોગને ઉત્પન્ન કરે છે.

યોનિકંદનું સ્વરૂપ તથા સંખ્યા.

પરૂ લોહી યુક્ત ફનસ કે ઊંબરાના ફળ જેવી ગાંઠ યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે,

તેને યોનિકંદ કહે છે. તે યોનિકંદ ચાર જાતિનો છે–એટલે વાયુનો, પિત્તનો, કફનો અને ત્રિદોષનો એમ ૪ પ્રકારનો થાય છે.

એ ચારે પ્રકારનાં નિર–નિરાળાં ચિન્હો.

જો વાયુનો યોનીકંદ હોય તો, લુખો, ખરાબ વર્ણવાળો અને ફાટેલા મુખવાળો હોય છે. **જો પિત્તનો** યોનિકંદ હોય તો, બળતરા, લાલાશ અને તાવથી યુક્ત હોય છે. **જો કફનો** યોનિકંદ હોય તો, તલના ફૂલ જેવો અને ખરજવાળો હોય છે. અને **જો ત્રિદોષનો** યોનિકંદ હોય તો ઉપર કહેલાં સર્વ ચિન્હો યુક્ત હોય છે. યોનિકંદરોગ જે સ્ત્રીને થાય તે સ્ત્રીને સ્ત્રીધર્મ થાય નહીં અને તે વાંઝણી હોય છે વા વાંઝણી થઈ જાય છે.

વાંઝણી મટી પુત્રવતી થવાના ઉપાય.

જે સ્ત્રીને અટકાવ ન આવતો હોય તો તે સ્ત્રીને (ખપે તો) માછલાનું ભોજન કરાવવું, તથા કાંજીનું, અડદનું કાળા તલનું, અરધો અરધ પાણીવાળી છાશનું અને દહીનું ભોજન કરાવવું. **અથવા** કડવી તુંબડીનાં બીજ, શોધેલો નેપાળો, પીપર, ગોળ, મીંઢળ, દારૂના નીચે રહેલો કડદો અને જવખાર એઓને થોરના દુધમાં વાટી તેની દીવટ બનાવીને યોનિમાં પહેરાવવી, જેથી અટકાવ આવે છે. **અથવા** માલકાંકણીનાં પાંદડાં, સાજીખાર, વજ અને બીઅલો (વિજયસાર ?) એઓને ટાઢા દુધમાં વાટી પીવાથી રજસ્વળાધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. **અથવા** કાળા તલ, ત્રિકટુ, ભારંગી અને ગોળ એઓનો કવાથ કરી (૧૫ દિવસ) પીએ તો નિશ્ચે અટકાવ આવે છે. તથા લોહીનો ગોળો હોય છે દૂર થાય છે અને આશાની આશા બંધાય છે.

ગર્ભધારણ કરવા માટે ગંગેટી, ખપાટ (કાંસકી), સાકર, જેઠીમધ, વડવાઇના અંકુરા અને નાગકેસર એઓને મધમાં, દુધમાં તથા ઘીમાં ઘુંટી પીવાથી વાંઝીયાપણું મટે છે અર્થાત્ એનાથી અવશ્ય પુત્ર પ્રાપ્તિ થાય છે. **અથવા** ઋતુકાળમાં આસગંધનો કવાથ (ગાયના) દુધ, ઘી સાથે પ્રભાતે પીએ તો સ્ત્રી ગર્ભને ધારણ કરે છે. અથવા ધોળી રીંગણીનું મૂળ શનીવારે વિધિયુક્ત નોંતરી પુષ્પાર્કયોગે કાગડા અણબોલ્યા હોય તે વખતે પૂર્વતરફ મોં રાખી પરછાયો ન પડતાં હર્ષયુક્ત કહાડી લાવેલું હોય તે મૂળને કુમારીકાને હાથેથી ગોદુધમાં ઘુંટાવી સૂર્ય સન્મુખ પ્રસન્ન ચિત્તથી પવિત્ર થઇ ઋતુકાળમાં પીએ તો પતિના સંયોગ વડે અવશ્ય ગર્ભ રહે છે. **અથવા** પીળા ફૂલના કાંટાશળીયાનાં મૂળ, ધાવડીનાં ફૂલ, વડવાઈના અંકુરા અને કાળુ કમળ એઓને દુધમાં વાટી વિધિયુક્ત પીવાથી નિશ્ચે ગર્ભ રહે છે. **અથવા** પારસપીપળાની જડ અથવા તેનાં બીજ, ધોળા ફૂલનો સરપુંખો અને જીરૂં એઓને વાટીને પીએ તથા પથ્ય ભોજન કરે તો જરૂર ગર્ભ રહે છે. **અથવા** ખાખરાના એક પાંદડાને દુધમાં વાટી પીએ તો તે સ્ત્રી બળવાન પુત્રને પામે છે એમાં સંદેહ નથી. **અથવા** કુકસ્કંદને (કેકોચાના મૂળને), અથવા કોઠના ગર્ભને અથવા શિવલિંગીનાં બીજને ગોદુધમાં વાટી પીએ તો સ્ત્રી ગર્ભને ધારણ કરે છે. **ભાવપ્રકાશ.** "**અથવા** બીજોરાનાં બીજને ગાયના દુધમાં સીજવી તેમાં ગાયનું ઘી મેળવી તેના બરાબર નાગકેસરનું ચુર્ણ નાખી

ઋતુકાળમાં ૫ ટાંક ૭ દિવસ લગી સાકર સહિત પીએ તો સ્ત્રી ગર્ભવંતી થાય છે. **અથવા** એરંડાના ગોળાને ફોલી તેમાં બીજોરાનાં બીજ નાખી ઘી સાથે ઘુંટી દુધ સાથે ઋતુકાળમાં દિવસ ૩ લગી પીવાથી સ્ત્રી ગર્ભવંતી થાય છે. **અથવા** પીપર, સુંઠ, મરી, નાગકેસર એઓને વાટી ઋતુસ્નાનાંતરે ઘીની સંગાથે ૩ દિવસ પીએ તો સ્ત્રી પુત્રવંતી થાય છે. **સર્વસંગ્રહ" અથવા** નાગકેસર અને જીરૂં સમાન લઇ ઋતુ આવ્યાથી ૧૩ દિવસ લગી નિત્ય ૪ તોલા ભાર ગાયના ઘી સાથે નિરંતર ૦। તોલા ભાર પથ્યમાં[1] રહી સેવન કરે તો અવશ્ય પતિસંયોગથી પુત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. **અથવા** એકલા નાગકેસરથી પણ ગર્ભ રહે છે.

ગર્ભ ન રહે તેવાં અનુભવિ ઔષધો.

ઋતુકાળમાં પીપર, વાવડીંગ અને ટંકણખાર એઓનું સમાન ભાગે ચુર્ણ કરી દુધની સાથે પીએ તો તે સ્ત્રીને કદી ગર્ભ રહેતોજ નથી. **અથવા** ઋતુકાળમાં જાસુદનાં સુકાં ફુલ આરનાળથી વાટીને ૩ દિવસ પીએ અને ૪ તોલા ભાર તે ઉપર જુનો ગોળ ખાય તો કદી પણ ગર્ભ રહેતો નથી. **અથવા** લીંબોળીઓનું તેલ રૂના પેલવતે યોનિમાં ઋતુસ્નાનાંતરે (દિન ૫) મુકે તો ગર્ભ રહેજ નહીં. **ભાવપ્રકાશ.** દુધેલીનું મૂળ બકરીના દુધ સાથે સ્ત્રીએ ૩ દિવસ પીવું, જેથી ખચીત અટકાવ બંધ થઇ જાય છે તો ગર્ભ રહેવાની આશાજ કર્યાથી ? **અથવા** બોરડીની લાખ તેલમાં ઉકાળી બે તોલાભાર જે સ્ત્રી પીએ તેને ગર્ભ રહેતોજ નથી. **વૈદ્યરહસ્ય.**

સ્ત્રીઓના યોનિરોગોના ક્રમવાર ઉપાય.

તગર, રીંગણી, ઉપલેટ, સિંધાલૂણ અને દેવદાર એઓના કલ્કથી તલના તેલને પકાવી તેનું પુંબડું યોનિમાં પેહેરે તો વિપ્લુતા યોનિની વ્યથા મટે છે.

જે યોનિ વાતલા, કઠણ, ગંધાતી, સ્તબ્ધ કે ખરસઠ હોય તો, પડદાવાળા પવનરહિત ઓરડામાં, વાયુનો નાશ કરનારી ઔષધીઓનો ઉકાળો કરી એક માટલીમાં ભરી તે માટલીને અરધા કે પોંણા ભાગની ધરતીમાં દાટી દઇ પછી તેમાં ધગધગતા લોઢાના ખીલા વગેરે નાખી તેની બાફ યોનિને આપી પરસેવો લાવવો. **અથવા** વાયુનાશક તેલનું પુંબડું હમેશાં યોનિમાં પેહેરી રાખવું.

પિત્તના યોનિરોગો માટે પિત્તને નાશ કરનારી ઔષધીઓને અથવા લીંબોળીઓને તેલમાં પકાવી તે તેલનાં પુંબડાં યોનિમાં પેહેરવાં.

યોનિમાં બળતરા થતી હોય તો, આંબળાનો રસ સાકર સાથે પીવો. **અથવા** કમલિની (કે હાડીઆકરસણ ?) ની જડને ચોખાના ધોવણમાં વાટીને પીવી.

યોનિમાંથી ખરાબ ગંધ આવતો હોય તો વજ, અરડુસો, કડવાં પરવળ, ઘઉંલા

---

[1] દુધ ભાતનું ભોજન કે મન ગમતાં મીઠાં ભોજન કરવાં, ઉદ્વેગ, ભય, શોક, ક્રોધ ત્યાગવા દીવસે નિંદ્રા, તડકામાં ફરવું, વધારે ફરવું, ટાહાડ વેઠવી અને થાક લાગે તેવાં કામો ન કરવાં. પ્રસન્ન ચિત્તથી સ્નાન કરી છુટાવાળે સુંદર બાળને કેડમાં તેડી કપાળમાં તિલક કરી સૂર્ય સન્મુખ ઇષ્ટદેવનું સ્મર્ણ કરી હર્ષ સાથે ઔષધ પીવું–એમ ૧૩ દીવસ કરવું; કેમકે ઋતુકાળ ૧૬ દિવસનો છે, પણ ૩ દિવસ અટકાવના બાદ કર્યા જે માટે ૧૩ દિવસ કરવું. ભા. ક.

અને લીંબડો એઓનું ચુર્ણ રૂના પેલમાં લપેટી યોનિમાં પેહેરવું તથા ગરમાળા વગેરેના કવાથથી યોનિને ધોવી જેથી ગંધ રહિત થાય છે.

પીપર, મરી, અડદ, સવા, ઉપલેટ અને સિંધાલૂણ એઓને વાટી હાથના અંગુઠાના જોડેની આંગળી (તર્જની) જેવી જાડી અને લાંબી વાટ બનાવી યોનિમાં પેહેરે તો કફ સંબંધી યોનિના રોગો મટી જાયછે.

ત્રિફળા, ગળો અને નેપાળાના મૂળનો કવાથ કરી તેથી યોનિને ધોવાથી યોનિમાં વલુર આવતી હોય તે મટે છે. [1]

કાથો, હરડે, જાયફળ, લીંબડાનાં પાંદડાં અને સોપારી એઓનું ચુર્ણ કરી મગના ચુષમાં વાટી વસ્ત્રગાળ કરી સુકવી તેને યુક્તિપૂર્વક યોનિમાં પેહેરે તો યોનિ સાંકડી થાય છે અને પાણી ઝરતું હોય તે મટે છે. **અથવા** કૌચનાં મૂળીયાંનો કવાથ કરી તેથી યોનિને ધોવામાં આવે તો યોનિ સાંકડી થાય છે. **ભાવપ્રકાશ. અથવા** ભાંગને ઝીણી વાટી ચાળી ન્હાની ન્હાની પોટલીઓ બનાવી ૧ પોહોર સુધી યોનિમાં પેહેરે તો યોનિ ઘણીજ સાંકડી થઇ જાય છે. **અથવા** મોચરસને ખુબ બારીક વાટી તેની સ્વચ્છ કપડામાં પોટલીઓ કરી ૧ પોહોર યોનિમાં પેહેરે તો યોનિ સાંકડી થાય છે. **વૈદ્યરત્ન. અથવા** આંબળાની જડ, કસેલો, બોળનું મૂળ, માયાં, બોરડીનું મૂળ અને અરડુસાનું મૂળ એઓનો કવાથ કરી તેથી યોનિને ધોવી, જેથી સાંકડી થાય છે. **અથવા** દહીના ધોળવાથી યોનિને ધોવી, જેથી યોનિ સાંકડી થાયછે. **અથવા** ધોળો કાથો, ફૂલાવેલી ફટકડી, ધાવડીનાં ફુલ અને માયાં એઓને ઝીણાં વાટી પોટલીઓ બનાવી યોનિમાં પેહેરે તો યોનિ સાંકડી થાય છે.

યોનિના સઘળા રોગ મટાડવા માટે ફળઘૃત.

મજીઠ, જેઠીમધ, ઉપલેટ, ત્રિફળાં, સાકર, કાંસકીનાં બીજ, બમણી શતાવરી, ચોગણી આસગંધ, અજમોદ, હળદર, દારૂહળદર, કાંગ, કડુ, કમળ, પોયણાં, દ્રાખ, સુખડ અને રતાંજલિ એ સઘળાં ઓષડો એક એક તોલાભાર લઇ તેઓને લસોટી ચટણી બનાવી ૬૪ તોલાભાર ઘીમાં ૧૨૮ તોલાભાર શતાવરીનો રસ અને ૧૨૮ તોલાભાર દુધ નાખી ધીમાં તાપથી પકાવી સર્વ રસ બળી માત્ર ઘી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી ગાળી લઇ શીશીમાં ભરી લેવું. આ ઘીનું પુરૂષ સેવન કરે તો રતિ રમણમાં શક્તિવાન થઇ, વીર, બુદ્ધિશાળી તથા રૂપવંત પુત્રોને ઉત્પન્ન કરે છે. જેના ગર્ભ પડી જતા હોય જેને મુવેલાં બાળક અવતરતાં હોય તથા ટુંકી આવરદાવાળાં બાળકો થતાં હોય અને જેને દીકરીઓજ થતી હોય તેવી સ્ત્રીઓએ અવશ્ય આ ઘીનું સેવન કરવું, જેથી એ સઘળી અડચણો મટી જાય છે. યોનિસ્રાવ, લોહીનો દોષ તથા બીજાપણ યોનિના રોગો અને ભૂતપ્રેતાદિના વળગાડ દૂર કરનાર આ **ફળઘૃત અશ્વિનીકુમારોએ** કહેલું છે.

જેનો વાછડો જીવતો હોય અને એક વર્ણી ગાય હોય તેનું દુધ લેવું અને અગ્નિ અડાયા છાણાનોજ દેવો એવી પરંપરા છે.

---

[1] યોનિ ઉપર ખાંડ મસળવાથી યોનિમાં વલુર આવતી હોય તે જરૂર મટે છે. યોનિમાં શૂળ ચાલતું હોય તો વજ અને સુવાનો ખરડ કરવો. ભા. ક.

યોનિકંદ રોગના ઉપાય.

સોનાગેરૂ, વાવડીંગ, આંબાની ગોટલી, હળદર, રસાંજન અને કાયફળ એઓને વાટી ચાળી મધમાં કાલવી તેને યોનિમાં રાખે, તથા ત્રિફળાના કવાથમાં મધ નાખી તેથી યોનિને સિંચન કરે તો, યોનિકંદ મટે છે.

ગર્ભવંતીના રોગોના ઉપાય.

ગર્ભ પ્રચલિત થતો હોય, પ્રદર થયો હોય, કે પેટમાં પીડા થતી હોય તો વાળો, અતિવિષ, મોથ, મોચરસ અને ઇંદ્રજવ એઓનો કવાથ કરી પીવો. આ હિબેરાદિ કવાથ કહેવાય છે. અથવા ગર્ભવંતીને તાવ આવતો હોય તો, જેઠીમધ, રતાંજળી, વાળો, ઉપલસરી અને કમળપત્ર એઓનો કવાથ કરી તેમાં સાકર તથા મધ નાખી પાવો. અથવા બકરીના દુધ સાથે સુંઠ પાવી જેથી વિષમજ્વર મટે છે. ગર્ભવંતીને સંગ્રહણી થઇ હોય તો, આંબાની તથા જાંબુની છાલનો કવાથ કરી તેની સાથે ચોખાની ધાણીનો સાથવો ચટાવવામાં આવે તો તુરતજ ગર્ભવંતીના ઝાડાનું દરદ મટે છે. અથવા વાળો, અરલૂ, રતાંજળિ, કાંસકી, ધાણા, ગળો, મોથ, કાળોવાળો, જવાસો, ખડસલીયોપિત્તપાપડો અને અતિવિષ એઓનો કવાથ કરીને પીવાથી ગર્ભવંતીનો અતિસાર, લોહીવા, ગર્ભનું પડવું-પીડા અને અનેક પ્રકારની વ્યાધિઓનો નાશ થાય છે.

ગર્ભસ્રાવ અને ગર્ભપાત થવાનાં મુખ્ય કારણો.

ગર્ભવંતી છતાં પુરૂષનો સંયોગ કરવાથી, પંથ કરવાથી, ઘોડા, ઉંટ કે ગાડી ઉપર સ્વારી કરવાથી, પરિશ્રમ કરવાથી, વધારે દાબથી, તાવથી, ઉપવાસથી, ઠેકવાથી, પ્રહાર વાગવાથી, અજીર્ણથી, દોડવાથી, ખાડા ટેકરા તથા પત્થરવાળી જમીનમાં ગાડી-ગાડામાં સ્વારી કરી ઝપટબંધ ચલાવવાથી, રેચથી, ઉલટીથી, કલેશથી, ગર્ભને પાડનારા પદાર્થોને ઉપયોગ કરવાથી, તીક્ષ્ણ, ખારા, ઉના, તીખા, કડવા તથા લુખા પદાર્થોના સેવનથી, વેગનો અભિઘાત કરવાથી, વિષમાસનથી, કઢંગી રીતે સુવાથી અને ભયથી તથા સુવાવડીનો ખાળ ઓલંઘવાથી ગર્ભસ્રાવ અને ગર્ભપાત થાય છે.

ગર્ભસ્રાવ—ગર્ભ ગળવાનો હોય તો શુળ ચાલે અને લોહી વહે છે. ચોથા મહીના સુધી રૂધિરરૂપે ગર્ભ હોય છે, તેથી ત્યાં સુધી ગર્ભને નુકશાન થાય તો ગર્ભસ્રાવ કહેવાય છે અને ત્યાર પછી ગર્ભના અંગ કઠણ થયા બાદ પાંચમા કે છઠ્ઠા મહીનામાં નુકશાન લાગે તો ગર્ભપાત કહેવાય છે. જેમ વૃક્ષના કાચા ફળને ઘાના વાગવાથી ઓચિંતુ ફળ પડી જાય છે તેમ કાચા ગર્ભને પણ સ્હેજ વાગવાથી કે દબાવાથી પડી જાય છે માટે ગર્ભવંતીએ સાવચેતી રાખી યોગ્ય આહાર વિહારમાં વર્ત્તવું.

ગર્ભ ગળતો હોય તેને થંભાવવાના ઉપાય.

નીળું કમળ, રાતું કમળ, રાતે ખીલનારૂં કમળ, ધોળું કમળ, અને જેઠીમધ એઓનો કવાથ કરી પીવાનો અભ્યાસ રાખે તો બળતરા, તરશ, છાતિની પીડા, રક્તપિત્ત, મૂર્છા, ઉલટી અને અરૂચિ તથા ગર્ભનું ગળવું, એ સર્વને બંધ પાડે છે.

ગર્ભપાતના ઉપદ્રવ.

ગર્ભ પડતો હોય ત્યારે બળતરા થાય છે, પડખાઓમાં શુળ, પીઠમાં વ્યથા, પેટમાં આફરો અને મૂત્રનું રોકાણ થાય છે.

ગર્ભ એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જાય ત્યારે પણ આમાશય તથા પકવાશય વગેરેમાં ક્ષોભ થાય છે અને ગર્ભપાતના ઉપદ્રવો પણ થાય છે.

પડતા ગર્ભને થંભાવવાના ઉપાય.

ડાભ, કાસડો, એરંડો અને ગોખરૂ એઓનાં મૂળ લઈ કલ્ક કરી તે વડે પકાવેલા દુધમાં સાકર નાખીને તે દુધ પાવું, જેથી ગર્ભવંતીનું શુળ મટે છે. **અથવા** ગોખરૂ, જેઠીમધ, ભોરીંગણી અને અમ્લાન (બાણ પુંખ-શરપુંખ-શરપંખો) એઓના કલ્કથી દુધને પકાવી તેમાં સાકર તથા મધ મેળવી પાએ તો ગર્ભિણીની વેદના ટળી જાય છે. **અથવા** ભમરીના ઘરની માટી, મજીઠ (કે રીસામણી), મોગરો, ધાવડીનાં ફુલ, સોનાગેરૂ અને રાળ એઓમાંથી જે પદાર્થ મળી આવે તેનું ઝીણું ચુર્ણ કરી મધમાં કાલવી ચાટે તો ગર્ભપાતની શાંતિ થાય છે. **અથવા** કસેલાં, કમળ અને શિંગોડાં એઓનો કલ્ક કરી દુધ સાથે પાએ તો ગર્ભિણીને સુખ થાય છે. (ગર્ભ પડતો નથી.)[૧]

ગર્ભીણી સ્ત્રીને આફરો—પેટ કે પેડુ ચઢયાં હોય તો વજ તથા લસણના કલ્કથી દુધ પકાવી તેમાં હીંગ અને સંચળ નાખી પાવું.

ચોખાનાં-ડાંગરનાં મૂળ, શેલડીનાં મૂળ, ડાભનાં મૂળ, કાસડાનાં મૂળ અને પાનબાજરીયાનાં મૂળ એઓના કલ્કથી પકાવેલું દુધ પીએ તો તૃષાને, બળતરાને, રક્તપિત્તને તથા મૂત્રના રોકાણને મટાડનાર છે.

ગર્ભિણી સ્ત્રીને ગર્ભના રક્ષણ માટે દરમાસે કરવાના ઉપાયો.

પહેલે મહીને-જેઠીમધ, સાગનાં બીજ, આસગંધ અને દેવદાર એઓમાંથી જેટલાં મળે તેટલામાંનો એક તોલા ભાર કલ્ક કરી દુધમાં ઘોળીને પાવો.

બીજે મહીને-અસ્મંતક, કાળા તલ, મજીઠ અને શતાવરી એઓમાંથી જે હાથ લાગે તેનો તોલાભાર કલ્ક દુધમાં ઘોળીને પાવો.

ત્રીજે મહીને-ગુંદી, કાંગ, ઘઉંલા, કમળ, ઉપલસરી અને અનંતમૂળ એઓમાંથી જે હાથ લાગે તેઓનો ૧ તોલાભાર કલ્ક દુધમાં ઘોળીને પાવો.

ચોથે મહીને-ધમાસો, ઉપલસરી-અનંતમૂળ (ધોળી અને કાળી ઉપલસરી), રાસ્ના, ભારંગી (વા કમલિની) અને જેઠીમધ એઓમાંથી જે મળે તેનો ૧ તોલાભાર કલ્ક દુધમાં ઘોળીને પાવો.

---

૧ કુંભારના હાથે ચાકડા ઉપર વાસણ બનાવતી વખતે જે માટી વળગે છે તે માટીને પાણીમાં ઘોળી પીવાથી પડતો ગર્ભ અવશ્ય થંભે છે!

સાત બેના બાંધાનો ૯૦ અને ૧૦૦ નો સર્વતો ભદ્ર યંત્ર લખી સ્ત્રીના શરીર પ્રમાણે નરાછડી માપી ૭ ગાંઠ વાળી સાતમી ગાંઠમાં ગાંમડીઆ લોકો અંગરખાની કસે જેમ કાગળ બાંધે છે તેમ સાતમી ગાંઠમાં તે યંત્રને બાંધી કેડે બાંધે તો પડતો ગર્ભ થંભે છે. (આ બારસોરી છે.)

ભા. કર્તા.

પાંચમે મહીને–ઉભી ભોરીંગણી, બેઠી ભોરીંગણી, સીવણ, વંશલોચન (વા પાંચક્ષીર વૃક્ષની વગર ઉઘડેલી કુંપળો), પાંચ ક્ષીર વૃક્ષોની છાલ અને ઘી એઓમાંથી જે હાથ લાગે તેની ૧ તોલાભાર લુગદી બનાવી દુધમાં ઘોળીને પાવી.

છઠ્ઠે મહીને—ગધીસમેરવો, વજ, સરગવો, ગોખરૂ અને જેઠીમધ એઓમાંથી જે હાથ લાગે તેઓની ચટણી દુધમાં ઘોળીને પાવી.

સાતમે મહીને—શિંગોડાં, કમળનો કંદ, દ્રાખ, કસેલાં અને જેઠીમધ તથા સાકર એઓમાંથી જે મળે તેઓનો કલ્ક દુધમાં ઘોળીને પાવો.

આ ઉપર કહેલા ઉપાયો સાત મહીના સુધી કર્યા કરે તો ગર્ભને કાંઈ નુકશાન થતું નથી.

આઠમે મહીને—કોઠ, ઉભી ભોરીંગણી, બીલી, કડવાં પરવળ, શેલડી અને ભોંયભોટીંગડી એઓનાં મૂળ લઈ ટાઢા પાણી સાથે કલ્ક કરી, ચાર તોલા ભાર પાણી મેળવેલા ૩૨ તોલા ભાર દુધમાં તે કલ્ક નાખી ઉકાળી પાણીનો ભાગ બળી જાય તે પછી દુધને ઠંડું પાડીને પાવું.

નવમે મહીને—જેઠીમધ, ધોળી ઉપલસરી, કાળી ઉપલસરી, આસગંધ અને રાતો ધમાસો એઓને ટાઢા પાણી સાથે વાટી ૧ તોલા ભાર કલ્ક કરી ૪ તોલા ભાર દુધમાં ઘોળીને પાવો.

દશમે મહીને—સુંઠ, જેઠીમધ અને દેવદાર એઓને ટાઢા પાણી સાથે વાટી ૧ તોલા ભાર કલ્ક દુધમાં ઘોળીને પાવો. **અથવા** સુંઠ અને આસગંધનો કલ્ક કરી ૧૨૪ તોલા પાણી મેળવેલું ૩૨ તોલા દુધ લઇ તેમાં તે કલ્ક નખી પાણી બળતાં સુધી દુધને પકાવી પછી તે દુધ પીવું જેથી ગર્ભનું સંરક્ષણ કરે છે.

અગ્યારમે મહીને—રાયણનાં ફળ, કમળ, રીસામણી અને હરડેનો કલ્ક ઉપર પ્રમાણે પીવો.

બારમે મહીને—સાકર, ભોંયકોળું, આસગંધ, પારસપીપળાનાં ફળ અને કમળની ડાંડી એઓનો કલ્ક દુધ સાથે પાવો, જેથી ગર્ભ પુષ્ટ થાય છે અને આકરી પીડાઓ શાંત થાય છે.

વાયુથી ગર્ભ સુકાઈ ગયો હોય તેના ઉપાય.

જે સ્ત્રીનો વાયુએ કરીને ગર્ભ સુકાઈ જાય અને પેટ મોટું ન થાય તથા ખાલી પડે તો તે સ્ત્રીને જીવનીયગણનાં ઔષધોનો કલ્ક કરી તેથી પકાવેલું દુધ પાવું. અને માંસનો રસો પાવો. તથા પુષ્ટિ કર્ત્તા ઓષડો ખવરાવવાં જેથી છોડ ફરી પાંગરે છે, પણ કેવળ સુકા લાકડા જેવો ગર્ભ થઈ ગયો હોય તો ડાંગર ખંડાવવા વગેરેનાં કામો સ્ત્રીના હાથે કરાવવાં અથવા અન્ય ઉપાયો કરવા જેથી શલ્ય નીકળી જાય છે.

પ્રસવના મહીનાઓનો નિયમ તથા તે નિયમ વીત્યા પછીના ઉપાય.

ગર્ભવંતી સ્ત્રી ઘણું કરીને નવમે કે દશમે માસે બાળક પ્રસવે છે અને વખતે અગીયારમે કે બારમે પણ જણે છે; પરંતુ તે ઉપરાંત જો ગર્ભનો પ્રસવ ન થાય તો વિકારગ્રસ્ત ગર્ભ જાણી વિષમાસન, વિષમ વાહન અને ખાંડવા વગેરેનું કામ કરાવવું.

જેથી ખુલાસો થાય છે. માત્ર તરૂણી ગુલ્મ જે ગોળાનો એક ભેદ છે તે હોય તો તે માટે ગર્ભપાતના કે ગોળાના નાશના ઉપાયો ઉપયોગમાં લેવા.

પ્રસવ કાળમાં સ્ત્રી કષ્ટાતી હોય તેના ઉપાય.

જણવાની વખતે કષ્ટાતી હોય તો યોનિની ચારે બાજુએ સાપની કાંચળીની તથા મીઢળની ધુણી દેવી. **અથવા** વઢવાડોઆના મૂળને, દોરાવતે સ્ત્રીના હાથમાં તથા પગમાં બાંધવું. **અથવા** હાડીઆકરસણનું મૂળ **તથા** પાડળનું મૂળ હાથે પગે બાંધે તો સ્ત્રીને સુખે સમાધે તુરત પ્રસવ થાય છે. **અથવા** પોઇનાં મૂળીયાંનો કલ્ક કરી તેમાં તલનું તેલ નાખી તેને યોનિની અંદર ચોપડે તો તુરત પ્રસવ થાય છે. **અથવા** પીપર અને વજ એઓને પાણી સાથે વાટી એરંડીયા તેલમાં કાલવી ડુંટી પર લેપ કરે તો સુખે પ્રસવ થાય છે. **અથવા** બીજોરાનું મૂળ અને જેઠીમધ એઓને વાટી ઘી સાથે પીએ તો સુખે પ્રસવ થાય છે. **અથવા** શેલડીનું ઉત્તર દિશા તરફનું મૂળીયું લઇ ગર્ભવંતીના શરીર બરોબર લાંબા દોરાથી કેડમાં બાંધે તો તુરત પ્રસવ થાય છે. ભાવપ્રકાશ. અથવા **मुक्ताः पाशा विपाशाश्च मुक्ताः सूर्यस्य रश्मयः मुक्तः सर्वभयाद्गर्भ एहि माचिर माचिर स्वाहा॥** આ મંત્ર વડે અઓટ પાણીને ૭ વાર મંત્રીને પાવાથી તત્કાળ પ્રસવ થાય છે. **અથવા** ચક્રવર્દ્ધન યંત્રના દેખાડવાથી **અથવા** ચક્રવ્યૂહની રચના દેખાડવાથી તુરત પ્રસવ થાય છે. **ચક્રદત્ત. અથવા** કાંસાની થાળીમાં પાણી ભરી તેમાં કમળના સુકા ફુલને મુકી તે સ્હામે કષ્ટાતી સ્ત્રી જુવે તો તુરત પ્રસવ થાય છે; પણ કમળ ફુલ ખીલ્યું અને પ્રસવ થયો કે તુરત પાણીમાંથી ઉપાડી લેવું. નહીં તો લેવાનું દેવું થાય છે—લાભને બદલે હાનિ થાય ૨૪ કોઠાનો યંત્ર ચોખો છે. **અથવા** કાંસાની થાળીમાં કેસર વડે આલેખી તેમાં 'ૐ' એ અક્ષર લખી કષ્ટાતી સ્ત્રીને બતાવી પાણીમાં ઘોળી તે યંત્ર પાવો જેથી તુરત પ્રસવ થાય છે. **રહસ્યસમુચ્ચય.**[1]

૩૦

૧૬	૨	૧૨
૬	૧૦	૧૪
૮	૧૪	૪

આ ચક્રવર્દ્ધન યંત્ર અષ્ટગંધથી કાંસાની ચોખી થાળીમાં લખો કષ્ટાતી સ્ત્રીને દેખાડવો જેથી તુરત પ્રસવ થાય છે.

૧૫

૮	૩	૪
૧	૫	૯
૬	૭	૨

આ યંત્ર પણ એજ પ્રમાણે લખીને બતાવવો જેથી તુરત પ્રસવ થાય છે.

વૈદ્યરહસ્ય.

મૂઢગર્ભની ઉત્પત્તિ તથા લક્ષણ.

પોતાના નિદાનોથી દુષ્ટ થએલો વાયુ સ્તબ્ધ ગતિવાળો થઇ ગર્ભની ગતિને અટકાવે છે. અને યોનિ તથા પેટમાં શૂળ ચલાવી તથા મૂત્રને રોકી ગર્ભને વાંકો—આડો કરી નાખે છે. તે ગર્ભ ૪ પ્રકારે થાય છે એટલે કીલક, પ્રતિખૂર, બીજક, અને પરિઘ

---

૧ કષ્ટાતીના પ્રસવનું ધ્યાન ધરી ભમરડા દુધેલીના વેલાને ઉઠાવી લઇ તેની ઉઠાણીની પેઠે ગુંચળી કરી પાણીમાં બોળવી કષ્ટાતી સ્ત્રીની ડુંટી ઉપર મૂકે તો તુરત પ્રસવ થાય છે. પ્રસવ થાય કે તુરત તેને ઉપાડી અલગ મુકી દેવી. ગ્રા. કર્ત્તા.

એમ ૪ ભેદ છે. કેટલાક આચાર્યો આઠ ભેદ કહે છે તેમાં ૪ ભેદ ઉપર કહ્યા તે અને ઉર્દ્ધબાહુ, ચરણુક, શિર અને પાર્શ્વક એ ૪ મળી ૮ ભેદ કહેલા છે.

જેના હાથ પગ તથા માથું યોનિમાં ખીલાની પેઠે અટકી રહેલ હોય તેને **કીલક** મૂઢગર્ભ કહે છે.

જેના બન્ને હાથ પગ બાહાર નીકળ્યા હોય અને બાકીનો ભાગ યોનિમાં અટકી રહ્યા હોય તેને **પ્રતિખુર** મૂઢગર્ભ કહે છે.

જેનું માથું બે હાથની વચમાં હોય અને બાકીનું શરીર યોનિમાં અટકી રહ્યું હોય તેને **બીજક** મૂઢગર્ભ કહે છે.

જે ગર્ભ ભોંગળની પેઠે યોનિમાં આડો પડેલો હોય તેને **પરિઘ** મૂઢ ગર્ભ કહે છે.

કોઇ મૂઢગર્ભ માથાથી યોનિના દ્વારને રોકી દેછે. કોઇ પેટથી યોનિના દ્વારને રૂંકી દેછે. કોઇ બેવડી વળેલી પીઠથી યોનિના દ્વારને રોકી દેછે. કોઇ એક હાથ બાહાર કહાડી બાકીના ભાગથી અટકી રહે છે. કોઇ બન્ને હાથને બાહાર કહાડી બાકીના ભાગથી અટકી રહે છે. કોઇ ડોક ભાંગી જવાથી નીચા થઇ ગએલા મોહોડાથી અટકે છે. કોઇ આડો થઇ જવાથી અને કોઇ પોતાનું પડખું ફરી જવાથી ગતિ રોકાઇ જતાં અટકી રહે છે. (સુશ્રુતમાં બીજી રીતે મૂઢગર્ભના આઠ પ્રકાર કહેલા છે તે જાણવા તે ગ્રંથનું અવલોકન કરો.)

મૂઢગર્ભવાળી સ્ત્રીનાં અસાધ્ય ચિન્હ કેવાં હોય ?

જે સ્ત્રી પોતાની ડોક નાખી દેતી હોય, સર્વ અંગો ટાઢાં થઇ ગયાં હોય, લાજ વગરની થઇ ગઇ હોય અને જેના પેટ ઉપર નીલ રંગની નસો ઉપડી આવી હોય તે ગર્ભને મારી નાખે છે અથવા તે મુવેલો ગર્ભ તેને મારી નાખે છે.

ગર્ભમાં બાળક મરી ગયો હોય તેનાં ચિન્હ.

ગર્ભમાંજ બાળક મરી ગએલ હોય તો તે સ્ત્રીના પેટમાં ગર્ભનું હાલવું ચાલવું બંધ પડે છે, વીણો આવતી નથી, મૂત્ર અને કફ વગેરેનું પડવું થતું નથી-જણવાનાં લક્ષણો બંધ પડી જાય છે. શરીર કાળાશયુક્ત પાંડુવર્ણવાળું થાય છે, શ્વાસ ગંધાય છે અને મરેલો બાળક સુજી જવાથી ગર્ભવાળીને શૂળો નીકળે છે.

ગર્ભનું તથા ગર્ભવંતીનું મૃત્યુ થવાનું કારણ.

ગર્ભવંતીને પુરા મહીના જતા હોય છતાં કાંઈ પ્રહાર વાગ્યો હોય એવા આગંતુક ઉત્પાતથી અથવા વ્હાલા મનુષ્ય (ભાઇ વગેરે) ના મરણથી કે ધનનો નાશ થવા વગેરેથી થએલા મનના ઉત્પાતથી અથવા રોગોની પીડાથી પેટમાંજ ગર્ભ મરણ પામે છે.

વળી યોનિસંવરણ નામનો રોગ કે જે ગર્ભવંતી વાયુ કરનારાં અન્નોનું, પાનોનું, મૈથુનનું અને ઉજાગરાનું અતિ સેવન કરે, તેથી તેનો વાયુ કુપિત થએલો યોનિના માર્ગમાં રહેલો ઉંચો ચાલનાર હોવાથી યોનિદ્વારને બંધ કરી નાખે છે અને પછી અંદર રહેલો વાયુ ગર્ભમાં રહેલા બાળકને પીડી ગર્ભાશયના દ્વારને રોકી દેછે, જેથી ગર્ભનો શ્વાસ રોકાતાં ગુંગલાઇને મરી જાય છે અને હૃદયના ઉંચા ભાગથી ચાલતો શ્વાસ ગર્ભવંતીને મારી નાખે છે. તે યોનિસંવરણ રોગ, તથા ગર્ભનું ચલિતપણું ન થતાં

કુખમાંજ લાગી રહેલાપણું, કુખમાં લોહી અને વાયુથી થએલું એક જાતનું શૂળ, ગર્ભનું મૂઢપણું અને આક્ષેપાદિ ઉધરસ શ્વાસ વગેરે ઉપદ્રવોના કારણથી ગર્ભવંતીનું મરણ થાય છે.

મૂઢગર્ભના ઉપાય.

જેણે સંકટના સમયમાં પણ ઘણી સ્ત્રીઓને પ્રસવ કરાવ્યો હોય અને તે કામમાં સારી પેઠે યશ સંપાદન કરેલો હોય એવી દઈયાણીને બોલાવી તે માટે ઉપાય લેવરાવવા. જો ગર્ભ જીવતો હોય તો, ચતુર દઇયાણીએ પોતાના હાથે ઘી ચોપડીને હાથને યોનિમાં પેહેરાવી યુક્તિથી જીવતા ગર્ભને બાહાર ખેંચી કહાડવો અને જો મરી ગયો હોય તો શસ્ત્રક્રિયામાં કુશળતા ધરાવનાર દઇયાણીએ ગર્ભવંતીની યોનિમાં શસ્ત્ર સહિત હાથ ઘાલી ચેતનતાવાળો જરા પણ ગર્ભ જણાય તો તેને શસ્ત્રથી ન છેદતાં બાહાર કાઢવો. જો ચેતનતાવાળા ગર્ભને ભૂલથી કાપી નાખવામાં આવે તો તેની માતાનું મ્હોત થાય છે, પણ ગર્ભ મરી ગએલોજ જણાય તો નિઃશંકપણેથી શસ્ત્રથી કાપી બાહાર કાહાડી નાખવો. જો મરી ગએલો ગર્ભ જરા વાર પેટમાં રહે તો ગર્ભવંતીના તુરત પ્રાણ લે છે માટે કાપી કહાડવો. અથવા જે અંગ અટકી રહ્યું હોય તે અંગને કાપી કહાડી લેવો અને સ્ત્રીનું સંરક્ષણ કરવું. ગર્ભ કહાડી લીધા પછી સ્ત્રીના શરીર ઉપર ઉના પાણીની ધાર કરવી, તેલનું મર્દન કરવું અને યોનિમાં ઘી નાખવું, જેથી યોનિ કોમળ થાય છે અને શૂળ મટી જાય છે.

પ્રસવ થયા પછી યોનિમાં ચાંદી કે દુખાવો થએલ હોય તે માટે ઉપાય.

તુંબડીનાં પાંદડાં અને પઠાણી લોદર એઓને સમાન લઇ ઝીણાં વાટી તેનો યોનિ ઉપર લેપ કરવો, જેથી ચાંદી અને દુખાવો તુરત મટી જાય છે.

ખાખરાનાં ફળ અને ઊંબરાનાં ફળ એઓને તલના તેલમાં વાટી યોનિમાં લેપ કરવો જેથી યોનિ પોતાના સ્થાનકે બેસી દૃઢ થાય છે.

પ્રસૂતાનું પેટ વધેલું હોય તો તેને બેસાડી દેવા માટે ૨૧ દિવસ પછી પ્રભાતમાં પીપરામૂળના ચૂર્ણને દહીના ઘોળવામાં મેળવીને પાવું જેથી હતું તેવું પોળી જેવું પેટ થઈ છે.

પ્રસવ થયા છતાં ઓર પેટમાં રહી હોય તેને પાડવાના ઉપાય.

ઓર ન પડી હોય તો તેથી શૂળ, આફરો અને અગ્નિમંદતાને પેદા કરે છે માટે સાપની કાંચળી, કડવી તુંબડી, કડવાં તુરીયાં, અને સરસવ એઓનું ચૂર્ણ કરી સરસીયા તેલમાં ભીંજવી યોનિની ચારે બાજુએ તેની ધુવાડી દેવી જેથી ઓર બહાર પડે છે. અથવા વઢવાડીયાના મૂળના કલ્કનો પ્રસૂતાના હાથ પગનાં તળીયાં ઉપર લેપ કરવો જેથી ઓર બાહાર પડે છે. ઓર પડયા પછી જાંઘોને ઉના પાણીથી ઝારી તેલ ચોળી અંદર ઘી ચોપડવું.

મક્કલ્લ રોગનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ.

સુવાવડી સ્ત્રીનો લુખાશથી વધેલો વાયુ તીક્ષ્ણે તથા ઉષ્ણે સુકવેલા લોહીને રોકીને ડૂંટીની નીચે, પડખાઓમાં, મૂત્રાશયમાં તથા પેઢુમાં ગાંઠને પેદા કરી ડૂંટીમાં,

મૂત્રાશયમાં, તથા પેટમાં શૂળ ચલાવે છે. પકવાશય (હોજરી) ફુલી જાય છે અને પેશાબ રોકાય છે તેને મક્કલ્લરોગ કહે છે.

મક્કલ્લ રોગના ઉપાય.

જવખારનું ઝીણું ચૂર્ણ કરી સ્હેવાય તેવા ઉના પાણી સાથે વા, ઘીની સાથે તે ચૂર્ણ પાવું **અથવા** પીપર, પીપરીમૂળ, મરી, ગજપીપર, સુંઠ, ચિત્રો, ચવક, મેદીનાં બીજ (કે નગોડનાં બીજ ?) એળચી, અજમોદ, સરસવ, હીંગ, ભારંગી, કાળીપાડ, ઈંદ્રજવ જરૂં, બકાયન, ન્હાની પીલુડી, અતિવિષ, કડુ અને વાવડીંગ આ પીપ્પલાદિ ગણનો કવાથ કરી તેમાં સિંધાલૂણ નાખીને પાવો, જેથી ગોળો, શૂળ, તાવ, મક્કલ અને મક્કલ્લનું શૂળ તથા કફ વાયુનો સારી પેઠે નાશ કરી આમને પકાવી અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે. આ **પિપ્પલાદિ ગણ કવાથ** કહેવાય છે. **અથવા** ત્રિકટુ, ચાતુર્જાત અને ધાણા એઓનું ચૂર્ણ જુના ગોળમાં મેળવી નિત્ય ખાય તો મક્કલ્લ રોગ નાશ પામે છે.

સુવાવડીને શું શું સેવવા યોગ્ય છે.

સુવાવડીએ યોગ્ય આહાર વિહાર કરવો, તથા પરિશ્રમ-થાક લાગે તેવી મહેનત, મૈથુન, ક્રોધ, અને ઠંડા પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો. પથ્યમાં રહેવું. અજીર્ણ થાય તેમ જમવું નહીં, અજીર્ણ છતાં જમવું નહીં નહીંતો સુવારોગ થાય છે; અર્થાત્ ઘણા ગવનવાળી જગ્યોમાં રહેવાથી કે બેસવાથી ખાટાખારા ભોજનોનું ભાન ન રાખવાથી, દોષોકોપે તેવાં આચરણો આદરવાથી, વિષમ ભોજનથી, અજીર્ણથી અને અયોગ્ય ક્રિયાઓથી સુવારોગ થાય છે. તે રોગ મહા મુશ્કેલીથી મટે છે.

સુવારોગનું લક્ષણ.

અંગોનું ભાગવું, તાવ, ઉધરસ, તરશ, ગાત્રોમાં ભારેપણું, સોજો, શૂળ અને ઝાડા થવા વગેરેના રોગોનો સુવારોગમાં સમાવેશ થાય છે એટલે ઘણું કરીને સુવાવડીનેજ આ રોગો થાય છે તેથી તેને સૂતિકા-સુવારોગ કહે છે.

અથવા તાવ, ઝાડો, સોજો, શુળ, આફરો, નિર્બળતા, ઘેન, અરૂચિ, અને મોળ એઓ રોગો સુવાવડીને માંસના તથા બળના ક્ષયથી થાય છે, તેને પણ સૂતિકા રોગ કહે છે.

સૂતિકા રોગોના ઉપાય.

વાયુને હરનારી ઔષધીઓ સેવવાથી સૂતિકારોગ મટે છે. **અથવા** દશમૂળનો કવાથ કરી તે જરા જરા ઉનો હોય ત્યારે તેમાં ઘી નાખી પીવાથી સુવાવડીના રોગો મટી જાય છે. **અથવા** દેવદાર, વજ, ઉપલેટ, પીપર, સુંઠ, કરિયાતું, કાયફળ, કડુ, ધાણા, હરડે, ગજપીપર, ભોંરીંગણી, ગોખરૂ, ધમાસો, મોટી રીંગણી, અતવસ, ગળો, કાકડાશીંગ, અને કાળીજીરી એઓને સમાન ભાગે લઇ તેઓનો કવાથ કરી આઠમા ભાગનું પાણી બાકી રહે તે વખતે તેમાં સિંધાલૂણ તથા હિંગ નાખી સુવાવડીને પાવો જેથી શુળ, ઉધરસ, તાવ, શ્વાસ, મૂર્ચ્છા, ધ્રુજારો, માથાની પીડા, બકવા, તરશ, બળતરા, ઘેન, અતિસાર અને ઉલટી એઓ સહિત વાયુ તથા કફથી, ઉત્પન્ન થનારો સુવારોગ મટી જાય છે. આ **દાર્વ્યાદિ કવાથ** સુવારોગ માટે ઉત્તમ ઔષધ છે. અ-

થવા જીરૂં, કલોંજીજીરૂં, સવા, વરીયાલી, અજમો, બોડીઅજમો, ધાણા, મેથી, સુંઠ, પીપર, પીપરામૂળ, ચિત્રક, છીણીનાં મૂળ, બોરની મીંજો, ઉપલેટ અને કપીલો એ સઘળા પદાર્થોને ચાર ચાર તોલભાર લઇ તેઓનો ૧૨૮ તોલાભાર દુધ, ૧૬ તોલા ઘી અને ૪૦૦ તોલા ગોળ સાથે પાકના નિયમ પ્રમાણે પાક તૈયાર કરવો. આ **પંચજીરક પાક** સુવાવડના રોગો, યોનિના રોગો, તાવ, ક્ષય, ઉધરસ, શ્વાસ, પાંડુ, કૃશતા અને વાયુ સંબંધી રોગો ઉપર ઘણોજ ફાયદાકારક છે.

અથવા બત્રીશ તોલા સુંઠનું ચૂર્ણ ઘીમાં કકડાવી ૧૨૮ તોલા ભાર ગાયના દુધમાં નાખી તેનો માવો કરવો અને તેમાં ૮ તોલા ભાર ગાયનું ઘી નાખી રવો પાડી પછી બસો તોલા ખાંડની ચાસણી કરી તેમાં તે કીટો નાખી પછી તેમાં ૧૨ તોલા ધાણા, ૨૦ તોલા વરીયાળી, તથા વાવડીંગ, જીરૂં, સુંઠ, મરી, પીપર, મોથ, તમાલપત્ર, નાગકેસર તજ અને નાની એળચી એટલા પદાર્થો ચાર ચાર તોલા ભાર સર્વનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ચાસણીમાં નાંખી એકજીવ કરી લાડુ કે ચોરસ ખંડ પાડી સુંદર પાત્રમાં ભરી લેવો. આ **સૌભાગ્ય સુંઠીપાક**ના સેવનથી સુવાવડના રોગ, તરશ, ઉલટી, તાવ, બળતરા, શોષ, શ્વાસ, ઉધરસ, બરલ અને કરમીઆનો રોગ એ સર્વનો નાશ થાય છે તથા અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે.

સુવાવડીનાં પથ્યાપથ્ય.

જેનું સઘળું લોહી ખાલી થઇ ગયું હોય તેવી સુવાવડીએ એક મહીના સુધી સ્નિગ્ધ, પથ્ય તથા થોડું ભોજન કરવું. દરરોજ જરૂર શેક કરવો અને તેલ પણ ચોળાવવું (કીરો પાળવી). દોઢ મહીનો થઈ ગયા પછી અથવા ફરી અભડાય ત્યાં સુધી સુવાવડી કહેવાય છે માટે ચાર માસ થઇ જાય અને કશા ઉપદ્રવો જણાય નહીં તો કીરી પાળવી બંધ કરવી નહીં તો સુખના સાંસા થઇ પડે છે.

સ્તનરોગોની સંપ્રાપ્ત તથા લક્ષણ.

દોષ, દુધવાળા અથવા દુધ વગરના સ્ત્રીના સ્તનોને પ્રાપ્ત થઇ લોહીને તથા માંસને દોષવંત કરી ગાંઠ પાક વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે તેને સ્તનરોગ કહે છે.

આ રોગ કુમારિકા–કન્યાને થતો નથી. પ્રસૂતા તથા ગર્ભવંતી સ્ત્રીઓનેજ આ રોગ સ્તનોની ધમની નાડીઓ ખુલ્લી થએલી હોવાને લીધેજ થાય છે. તે સ્તનરોગ વાયુ, પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ અને આગંતુજ એમ પાંચ પ્રકારથી થાય છે. રૂધિરના કોપનો સ્તનરોગ થતોજ નથી.

સ્તન રોગોના ઉપાય.

સ્ત્રીના સ્તનોમાં સોજો જોવામાં આવે તો વિદ્રધિના અધિકારમાં કહેલા ઉપાયો કરવા. સ્તનો ઉપર શેક કરવોજ નહીં. સ્તન રોગ માટે પિત્તને નાશ કરનાર ઓષડો કરવાં. અથવા જળો મુકી દુષ્ટ લોહી કાહાડી નાખવું. **અથવા** ઇંદ્રવરણાનું મૂળીયું ઘસી લેપ કરવો જેથી સ્તનરોગ મટી જાય છે. **અથવા** હળદર અને ધંતુરાનાં પાન એઓને કુટી લેપ કરે તો સ્તનરોગ મટે છે. **અથવા** તપાવેલા લોખંડને પાણીમાં ઠારી તે પા-

ની સ્ત્રી પીએ તો સ્તનરોગ મટે છે. અથવા વાંઝ કંકોડીના મૂળીયાંને ઘસી લેપ કરે તો સ્તનની પીડા મટે છે. ભાવપ્રકાશ.

સ્ત્રી રોગનો આધિકાર [1]સંપૂર્ણ.

ઇતિ શ્રી મન્મહારાજાધિરાજ રાજરાજેંદ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃતસાગર ગ્રંથ વિષે સ્ત્રીઓના પ્રદરાદિ સર્વ રોગોનાં નિદાન, લક્ષણ અને યત્ન નિરૂપણ નામનો વીશમો તરંગ સંપૂર્ણ.

તરંગ એકવીશમો.

બાળકના રોગો બધા, પ્રાચીન ગ્રંથ પ્રમાણ;
આ તરંગમાં વર્ણવ્યા, સુખકર સઘ સુજાણ.

બાળકના રોગોનો અધિકાર.

સમજુ મા બાપે બાળગ્રહોથી બાળકનું રક્ષણ કરવું.

જેઓનાં બાળકો ગંદાં-અપવિત્ર હોય તથા જેની માતા કુવડ હોય તેના બાળકોને બાળગ્રહો પીડે છે. તે બાળગ્રહો પ્રખ્યાત નવગ્રહોથી જુદાજ પ્રકારના ગ્રહો છે, તેમ તેઓની સંખ્યા પણ નવનીજ છે. એટલે સ્કંદ ૧, સ્કંદાપસ્માર ૨, શકુની ૩, રેવતી ૪, પુતના ૫, અંધપૂતના ૬, શીતપૂતના ૭, મુખમંડિકા ૮, અને નૈગમેષ ૯ એ નવ બાળગ્રહો કહેવાય છે.

બાળગ્રહોની ઉત્પતિ.

સ્કંદ વગેરે નવ ગ્રહો કાર્તિકેયસ્વામીના સંરક્ષણાર્થે શ્રી સદાશિવજીએ તથા કૃત્તિકાએ, પાર્વતિએ અને અગ્નિએ ઉત્પન્ન કરેલા છે. એટલે સ્કંદગ્રહને શ્રી સદાશિવજીએ પ્રકટ કર્યો છે, તેનું બીજું નામ કુમાર છે. સ્કંદાપસ્માર ગ્રહને અગ્નિએ ઉત્પન્ન કર્યો છે તે અગ્નિ જેવી કાંતિવાળો છે અને સ્કંદસખ તથા વિશાખ એ નામોથી પણ ઓળખાય છે. શકુનીથી માંડીને મુખમંડિકા સુધીના છ ગ્રહે સ્ત્રી રૂપે છે, અનેક રૂપોવા-

---

૧ આ ગ્રંથમાં ગ્રંથ કર્તાએ રાંડેલી, વેશ્યા, અને પતિ વિરક્ત સ્ત્રીઓ વગેરેના ગર્ભપાત માટેના ઉપાયો ગ્રંથની પૂર્ણતાના હેતુથી એકત્ર કરી લખેલા હતા; પરંતુ તે ઉપાયોથી પાતકી લોકોને ઘાતકી કર્મો માટે સહાયતા મળતી જોઇ તે ઉપાયોનો અત્રે ત્યાગ કર્યો છે; જો કે છીદ્રગવેષી દુષ્ટાત્માઓને તથા વ્યભિચાર વલ્લભજનોને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાની અગવડતા પડવાથી આ પૂર્ણ ગ્રંથ છતાં પણ અપૂર્ણ લાગશે, પણ તેવા કુત્સિત કર્મઆગીયોના કથનો ઉપર કેવળ લક્ષ ન આપતાં સદાચાર અને સત્પંથમાં રહી પોતાનું કાર્ય પાર પાડયું છે માટે સુજ્ઞ સદાચારી સુજનો મારા હેતુને લક્ષમાં લઇ નહીં જેવા વિષયની ન્યુનતા માટે રહેલી અપૂર્ણતાના દોષ માટે દરગુજર કરશે. ભલે કુકર્મિજનો કુકર્મો કરવા અન્ય સ્થળથી પોતાની દુષ્ટ વાસના પાર પાડે, પણ આ ગ્રંથથી તે હેતુ પાર ન પડે તેમ થવું દુરસ્ત ધારી મેં તેનો ત્યાગ કર્યો છે. ભા. ક.

ળા છે, અને ગંગા પાર્વતિ તથા કૃત્તિકાએ એઓના રજોગુણી તથા તમોગુણી ભાગે રૂપ છે. નૈગમેષ નામના બાળગ્રહને પાર્વતીજીએ ઉત્પન્ન કર્યો છે, તેનું ઘેટા જેવું મ્હોં છે અને સ્વામી કાર્તિકેયને પ્રાણ સમાન પ્યારો છે. એ નવે બાળગ્રહો સંપત્તિ તથા દિવ્ય શરીરવાળા છે. તેઓ જે સમય શ્રી સદાશિવજીએ કાર્ત્તિકેય સ્વામીને દેવતાઓના સેનાપતિ કર્યા તે વેળાએ આ સઘળા ગ્રહો દેદિપ્યમાન સાંગને ધારણ કરનારા કાર્તિકેય સ્વામી આગળ આવીને ઉભા અને હાથ જોડી કહેવા લાગ્યા કે "હે સ્વામી! અમોને આજીવિકા આપો." આ પ્રાર્થનાના લીધે કાર્તિકેય સ્વામીએ શ્રી શંકર પિતાને તેઓના માટે વિનવ્યું તેથી આશુતોષ ભગવાને તે બાળગ્રહોને કહ્યું કે–"આ જગત્ વિષે પશુ પક્ષી મનુષ્ય અને દેવ એ ત્રણ જાતિ છે. તે ત્રણે જાતિઓ એક એકના પરસ્પર કરેલા ઉપકારોથી વર્તે છે અને તે ઉપકારથીજ ટકી રહેલ છે. દેવતાઓ તે તે યોગ્ય સમયમાં ગરમી, વર્ષા, શરદી અને પવનને ઉત્પન્ન કરી મનુષ્યો તથા પશુ પક્ષીઓને તૃપ્ત કરે છે. મનુષ્યો યજન, હાથજોડ, નમસ્કાર, જપ તથા હોમાદિક ક્રિયાઓ ઉત્તમ પ્રકારે દેવતાઓને તૃપ્ત કરે છે. પશુ પક્ષીઓ પોતાનાં દુધ વગેરેથી તથા માંસાદિથી મનુષ્યો અને દેવતાઓને તૃપ્ત કરે છે, તથા મનુષ્યો પાલન–આદિથી પશુ-પક્ષીયોને તૃપ્ત કરે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી સઘળું તે તે ભાગોમાં વ્હેંચાઇ ગયું છે અને તેને લીધે કાંઇ બકાત રહ્યું નથી માટે તમારી સારી રીતે આજીવિકા તો ફકત બાળકો ઉપરજ આધાર રાખે છે, જેથી જે મનુષ્યો, દેવતાઓ, પુર્વજો, બ્રાહ્મણો, સાધુઓ, ગુરૂઓ અને અતિથી જનોનું પુજન ન કરતા હોય, તથા જે કુળો અપવિત્રતા અને અનાચારથી સહિત હોય, કુત્સિત વૃત્તિવાળાં, કોઇને ભિક્ષા કે બલિદાન ન આપતાં હોય તથા પુટેલા કાંસાના વાસણમાં જમતાં હોય તેઓના કુળમાં જે બાળકો ઉત્પન્ન થયાં હોય તે બાળકોને તમો બેધડકપણાથી વળગજો, જેથી તમારી ભલી રીતે આજીવિકા ચાલશે અને પૂજા પણ થશે." આ પ્રકારે બાળગ્રહો ઉત્પન્ન થાય છે અને એ કારણથી બાળકોને પીડે છે. આમ હોવાથી જેઓને બાળગ્રહો વળગ્યા હોય તેઓ બાળકોના ઉપાયો કરવા બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

જેઓ બાળકોને બાળગ્રહ વળગ્યા હોય તેનાં સામાન્ય લક્ષણો.

ઘડીકમાં બાળક ઉદ્વેગ પામે, ઘડીકમાં રોવા લાગે, નખોથી તથા દાંતોથી પોતાને અને માને ફાડી નાખે છે, ઉચું જોયા કરે છે, દાંત કચડયા કરે, ચણ ચણે, બગાસાં ખાય, ભમરોના ચાળા કરે, હોઠ કરડે, વારંવાર ફીણ વાળી ઉલટી કરે, દુબળું થઇ જાય, રાતે જાગ્યા કરે, શરીરમાં સોજો આવે, અતીસાર થાય, ઘાંટો ખરાબ થઈ જાય, માછલાના તથા લોહીના જેવા ગંધવાળો થાય, ઓછું ખાય, મેલા અંગવાળું થઇ જાય અને ભાન વગરનું થાય. આ સઘળાં બાળગ્રહોના વળગાડ થવાના સામાન્ય લક્ષણો છે. પણ એ નવ બાળગ્રહો પૈકી કયા ગ્રહનો વળગાડ છે તે પારખી કહાડવાનાં કારણો નીચે પ્રમાણે—

સ્કંદગ્રહનો વળગાડ હોય તો, બાળકની આંખો સુજેલી જણાય, લોહીના જેવા ગંધવાળો, સ્તનપાન માટે અરૂચિ, વાંકા મ્હોંવાળો, આંખ ખરાબ ને ફરકતી એક પાં-

પણુવાળી થાય છે એવો ઉદ્વેગ પામેલો પાણીથી ભરેલી આંખ્યોવાળો, થોડું રોનારો, કઠણ મુઠીઓ વાળનારો અને કઠણ વિષ્ટાવાળો થાય છે.

સ્કંદાપસ્માર બાળગ્રહનો વળગાડ હોય તો, બાળક સંજ્ઞા રહિત, (વારંવાર વાળોને ચુંટતો, નીચી ડોક રાખનારો) અક્કડ થઇ જતો, હાથ પગથી જાણે નાચતો હોય તેમ ચાળા કરતો, મળ-મૂત્રના વેગવાળો, ઘણીવારે બગાસું ખાનારો, અને મ્હોં ફીણયુક્ત (આકાશ સ્હામું જોતો, માતાના સ્તન તથા પોતાના હોઠને કરડતો, સરંભ-જ્વર, ઉંઘનો નાશ, પાચ અને લોહીના સમાન ગંધવાળો) બાળક થાય છે.

શકુની બાળગ્રહનો વળગાડ હોય તો, બાળક શિથિલ અંગવાળો, ભયથી ચમકતો, પક્ષી જેવા ગંધવાળો, ચારે કોર સ્ત્રાવવાળા ગડગુમડોથી પીડાતો, બળતરાવાળા પાકેલા ફોલ્લાઓથી વ્યાપ્ત અને (અતીસાર, જીભ, તાળું ગળામાં ક્ષતયુક્ત, સાંધાઓમાં બળતરા, શુળ, મુખ તથા ગુદામાં પાક અને) તાવયુક્ત બાળક થાય છે.

રેવતી બાળગ્રહનો વળગાડ હોય તો, બાળક રાતા મ્હોંવાળો, હરિત રંગની વિષ્ટાવાળો, ઘણોજ પાંડુરંગવાળો, વા કાળાશયુક્ત, તાવ, મુખપાક અને શરીરમાં વ્યથાના લીધે નાક તથા કાનને મસળતો (આંખ્યો મસળતો, ખાંસી, વાંકા મુખવાળો અને બકરાના સમાન ગંધાવાળો, પાતળી વિષ્ઠાવાળો) થાય છે.

પૂતના બાળગ્રહનો વળગાડ હોય તો, બાળકનાં અંગો શિથિલ, રાત દિવસ અજંપાવાળો, પાતળો ઝાડો, કાગડા જેવા ગંધવાળો, ઉલટીથી પીડાતો, રૂંવાણું ઉભાં થઇ જાય એવો અને વારંવાર તરશ યુક્ત (ઘેન, કંપારો, હેડકી, અફરો મૂત્રના રોકાણ યુક્ત હોય) છે.

અંધપૂતના બાળગ્રહનો વળગાડ હોય તો, બાળક ધાવવા માટે કંટાળતો, તાવ, અતીસાર, ઉધરસ, હેડકી, ઉલટીથી પીડાતો, ખરાબ વર્ણવાળો, હમેશાં ઉંધોજ સુનારો, અને લોહીના જેવા ગંધવાળો (મંદાગ્નિ, દુર્ગંધતા, અંગશોષ, દૃષ્ટિમંદ, વહુર પોથકીની જન્ય શુન્યતા, અત્યંત શુળ, સ્વરની તીક્ષ્ણતા, ધ્રુજારો અને માછલાં કે ખટાસયુક્ત ગંધવાળો) થાય છે.

શીતપૂતના બાળગ્રહનો વળગાડ હોય તો, બાળક ચીસો પાડયા કરે છે, બીહી બીહીને ઝબકે-ધ્રુજે, તણાઇ જાય, પેટમાં અવાજ થાય, અંગોમાં દુર્ગંધ અને ઝાડો બહુજ પાતળો (રોવું, વાંકી દૃષ્ટિથી જોવું, તરશ, એક પાંસળી ટાઢી તો એક ઉની હોય છે. તથા કાચી માંસ પેસી જેવા ગંધવાળો) હોય છે.

મુખમુંડિકા બાળગ્રહનો વળગાડ હોય તો, અંગો ગ્લાનિ પામી ગએલાં, હાથ પગ તથા મ્હોંમાંથી લોહીનું નીકળવું, ઉદ્વેગ, બહુ ખાવું, પેટ મેલી નસોથી વ્યાપ્ત, અને શરીરમાંથી ગોમૂત્ર જેવા ગંધનું નીકળવું (તાવ, અરૂચિ હોય) એટલાં ચિન્હો થાય છે.

અને **નૈગમેષ બાળગ્રહનો** વળગાડ હોય તો-બાળક ફીણવાળું આંકે, મધ્ય ભાગમાં નમી જાય, ઉદ્વેગ પામે, ઉચું જોઈ જોઈ હસ્યા કરે, બહુજ ચણચણ્યા કરે, શરીરમાંથી ચરબી કે લોહી જેવો ગંધ આવે અને બેભાન થઇ જાય છે.

સામાન્ય બાળગ્રહોના વળગાડનો ઉપાય.

જંગલી અડદ, બોરીયોકલ્હાર અને વાળો એઓના કવાથથી બાળકને નવરાવવો. અને સપ્તપર્ણ, ઉપલેટ, હળદર તથા સુખડ એઓનું વિલેપન કરવું, જેથી બાળગ્રહોનો વળગાડ મટી જાય છે. **અથવા** સાપની કાંચળી, લસણ, પીલુડી, ઘી, લીંબડાનાં પાન, બિલાડીની વિષ્ઠા, બકરીના વાળ, ઘેટાનું શીંગડું (કે મરડાશિંગ ?), વજ અને મધ એઓનો ધુમાડો દેવાથી સઘળા બાળગ્રહોના વળગાડની પીડા નાશ પામે છે.

બાળગ્રહોના નિવારણ માટે બાળશાંતિઓ તથા પૂજનાદિ કરાવવાં.

નવે બાળગ્રહોના વળગાડની પૃથક્ પૃથક્ ચિકિત્સા.

સ્કંદ બાળગ્રહના નિવારણ માટે એરંડાના પાનડાના કવાથથી બાળકને નવરાવવો. વા, ઝારવો. **અથવા** સરસવ, સાપની કાંચળી, વજ, ધોળી ચણોઠી, ઘી, ઉંટના, બકરાના, તથા ઘેટાના મોવાળા (વાળ) એઓની ધુવાડી દેવી, જેથી સ્કંદ બાળગ્રહનો વળગાડ નાશ પામે છે.

સ્કંદાપસ્માર બાળગ્રહનો વળગાડ મટાડવા બીલી, કાળીયો સરસ, ધોળી ક્રો અને સુરસાદિગણ (કાળી તુલસી, કાળીપાડ, ભારંગી, મરવો, કલ્હાર, રોહીશ, રાઇ, બાવચી, કાયફળ, કાસંદરો, વાવડીંગ, નગોડ, કણેર, ઊંબરો, કાંસકી, રાતી અંધાડી, શલ્લકી અને બકાન લીંબડા) નો કવાથ કરી બાળકના શરીરને ઝારવું. **અથવા** ગોમૂત્ર, બકરીનું મૂત્ર, ઘેટીનું, પાડાનું, ઘેટાનું. ગધેડાનું ઊંટનુ અને હાથીનું મૂત્ર—આ આઠ મૂત્રો લઇ તેઓમાં તેલ નાખી પકાવી તે તેલનો બાળકના શરીરે માલેશ કરવો. આ **મૂત્રાષ્ટક તેલ** કહેવાય છે. **અથવા** ગીધની વિષ્ટા, ઘુડની વિષ્ટા, વાળ, હાથીનો નખ, ઘી અને બળદના વાળ એઓની ધુવાડી દેવી. **અથવા** જવસો, શિમળો., કડવી ટીંડોરી, અને કરંજ—કરકચ એઓને ધારણ કરવાં. **અથવા** તે બાળકને ચાર રસ્તાઓની વચ્ચે નવરાવી

स्कंदापस्मार संज्ञोयः स्कंदस्य दयितः सखा विशाखः सशिशोरस्य शिवायास्तु शुभाननः

આ મંત્ર બોલવો.

શકુનિ બાળગ્રહના નિવારણ માટે નેતર, આંબો અને કોઠ એઓનો કવાથ કરી બાળકને નવરાવવો અને વાળો, જેઠીમધ, કાળો વાળો, ઉપલસરી, કમળ, પદ્મકાષ્ટ, લોદર, ઘઉંલા મજીઠ અને સોનાગેરૂ એઓનો લેપ કરવો. **અથવા** સ્કંદાપસ્મારના નિવારણ માટે જે ધુપ અને ઉપાયો કહ્યા છે તે પણ કરવા. **અથવા** શતાવરી. ઇંદ્રવરણું નાગદમણી, ભોરીંગણી ધોળીરીંગણી, કાંસકી અને ઉભી રીંગણી એઓનાં મૂળ ધારણ કરવાં. **અથવા** તલ, ચોખા, ફુલ, હરતાલ અને મણશીલ એઓનું કરકચના ઝાડ નીચે બલિદાન મૂકવું અને બલિદાનના પાસે બાળકને વિધિયુક્ત નવરાવવો, જેથી શકુની બાળગ્રહનો વળગાડ મટે છે.

રેવતી બાળગ્રહનો વળગાડ મટાડવા—આસગંધ, મરડાશીંગ, ઉપલસરી, સાટોડી, ગુલાબ, અને ભોંયકોળું એઓનો કવાથ કરી બાળકને નવરાવવો. **અથવા** ઉપલેટ, રાળ, ગુગળ, પીળો વાળો, અને હળદરવોકદંબ એઓના કલ્કથી પકાવેલા તેલનો માલેશ કરવો. **અથવા** ગાયોના વાડામાં સુગંધી ધોળાંફુલ, ચોખાની ધાણી, દુધ, રાતા ચોખાનો ભાત અને દહી એઓનું બલિદાન દેવું જેથી રેવતી ગ્રહ દૂર થાય.

પૂતના બાળગ્રહની પીડાથી બાળકને મુક્ત કરવા—બ્રાહ્મી, અરલૂ વરણો, લીંબડો અને ગરણી એઓનો કવાથ કરી બાળકના શરીરને ધોવું. **અથવા** તાજુ ભોંયકોળું, ધોળી ધ્રો, હરતાલ, ગણુશીલ, ઉપલેટ અને રાળ એઓના કલ્કથી પકાવેલું તેલ શરીરે ચોળવું.

અંધપૂતના બાળગ્રહનો વળગાડ મટાડવા-લીંબડો, કડવાં પરવળ, ભારીંગણી, ગળો અને અરડુસો એ પંચતિક્ત ગણના કવાથથી તે બાળકને નવરાવવો. **અથવા** પીપર, પીપરીમૂળ, ભોંરીંગણી, ઉભી રીંગણી, ચિત્રો, જેઠીમધ અને સમેરવો એઓના કલ્કથી તેલ પકાવી બાળકને પાવું અને ચંદન, કેસર, અગર, કપૂર અને કસ્તુરી એઓનું શરીરે લેપન કરવું તથા આંખ્યો ઉપર ચંદન અને કપૂરનું લેપન કરવું. **અથવા** કુકડાની હધાર, વાળ, સાપની કાંચળી અને જુનું લુધડું એઓની વારંવાર ધુવાડી દેવી, જેથી અંધપૂતના બાળગ્રહનો વળગાડ મટે છે.

શીતપૂતના બાળગ્રહનો વળગાડ મટાડવા-ગાયનું, તથા ઘેંટાનું મૂત્ર, મોથ, દેવદાર, ઉપલેટ, કેસર, અગર, કસ્તુરી, કપૂર અને ચંદન એઓથી પકાવેલા તેલનું બાળકના શરીરે મર્દન કરવું. **અથવા** કડુ, લીંબડો, ખેર, ખાખરો અને કડાછાલ એઓનો કવાથ કરી તેમાં દુધ મેળવી તેથી ઘી પકાવો તે ઘી બાળકને પાવું. **અથવા** ગીધની હધાર, ઘુવડની હધાર, તલવણી, સાપની કાંચળી, અને લીંબડાનાં પાંદડાં એઓની ધુણી દેવી. **અથવા** ચણોઠી, કાંસકી અને ધોળી ચણોઠી એઓની માળા ધારણ કરવી. **અથવા** નદીના કીનારા ઉપર મગ ભાત શીતપૂતનાને સમર્પણ કરવા. જેથી શીતપૂતનાનો દોષ મટી જાય છે.

મુખમુંડીકા બાળગ્રહનો વળગાડ મટાડવા-કોઠ, બીલી, અરણી, અરડુસો, ગળો એરંડો અને કાકચ એઓનો કવાથ કરી બાળકને નવરાવવો. **અથવા** જળભાંગરાના સ્વરસમાં આસોંદના કલ્કથી તેલને ચરબીની સાથે પકાવી તેનો બાળકના શરીરે માલેશકરવો. **અથવા** વજ, રાળ, ઉપલેટ અને ઘી એઓની ધુવાડી દેવી. **અથવા** ગુલાલ, હીંગળોક, ફુલ, મેંષ, પારો અને મણુશીલ એઓ ગાયના વાડામાં-ગોશાળામાં મુખમંડિકાને અર્પણ કરી દુધ તથા પૂરોડાસનું બલિદાન દેવું અને **अलंकृता कामवती सुभगा कामरूपिणी गोष्ठमध्यालया यातु पातुत्वां मुखमंडिका.** આ મંત્રવડે પાણી મંત્રી બાળકને તેજ ઠેકાણે નવરાવવો.

નૈગમેષના વળગાડને મટાડવા-બીલી, અરણી અને પૂતિકરંજ એઓના કવાથથી બાળકનું શરીર ઝારવું. **અથવા** કાંગ, સરલ દેવદાર, ઉપલસરી, સવા, ભોંય આંબળીની છાલ અથવા અરલૂ, દહીંનો મંડ, ખાટી ભાજી અને ગોમૂત્ર એઓથી તેલ પકાવી તે તેલ બાળકના શરીરે ચોળવું. અને પીપરના થડમાં તલ, ચોખા, ફુલ અને વિવિધ પ્રકારનાં ભક્ષ્ય-લાડુ વગેરે મીઠાઇનું બલીદાન બાળક ઉપર ૭ વાર ઉતારીને આપવું. ક્ષીરવાળા ઝાડો નીચે નવરાવી **अजाननश्च लासिभ्रूः कामरूपी महायशाः बालंपालयिता देवां नैगमेयोऽभिरक्षतु** આ મંત્રનો પાઠ કરવો, જેથી નૈગમેષ ગ્રહનો દોષ મટે છે. ભાવપ્રકાશ.

બાળકોને ડાકણી વગેરેની થતી પીડાની ઉત્પતિ લક્ષણ અને ઉપાય સહ વ્યાખ્યા.

લંકાપતિ રાક્ષસભૂપ રાવણુની બાર બેહેનો છે તે બાળકોને પીડા કરેછે, એટલે બાળકના જન્મથી પહેલે દિવસે, પહેલે મહીને અને પહેલે વર્ષે નંદા નામની માતૃકા બાળકને પીડા કરે છે એટલે પહેલાં તાવ આવે, રૂવે અને ઉંકારા કરે તથા ધાવે નહીં તો તે નંદા માતૃકાનો દોષ સમજવો. તેના નિવારણુ માટે નદીના બન્ને કાંઠાની માટી લઇ પુતળું બનાવી ચોખા, ધોળાં પુલ, ૭ ધોળી ધજા, ૭ દીવડાં, ૭ વડાં, સાત પૂરીઓ, ૭ મુઠીઆં, ૭ સાથીયા, ૩ જાંબુ ચંદન, કુલ, નાગરવેલનાં પાન, માછલીનું માંસ, ધુપ, દારૂ, અને ઉત્તમ ચોખા, એઓ બાળકના ઉપરથી ઉતારી ચાર રસ્તા વચમાં ઉગમણા ઉભા રહી બપોરે ઉતાર મુકવો. પછી પીપળાનાં પાન કળશામાં નાખી તેમાં પાણી ભરી તે પાણીથી બાળકને નવરાવે અને લસણુ, સરસવ, બકરાનું શીંગડું તથા લીંબડાનાં પાન અને શિવનિર્માલ્યની ધુણી દેવી. તે ઉતારો ઉતારતી વખતે જે મંત્ર બોલવો તે નીચે પ્રમાણે—

ॐ नमो नारायणाय अमुकस्य व्याधि हन, हन, मुंच मुंच क्रीं फट् स्वाहा

આ મંત્રવડે ઉતાર ઉતારી ઉપર કહેલો વિધિ ત્રણુ દિવસ કરી ચોથે દિવસે બ્રહ્મ ભોજન કરાવવું, જેથી નંદા માતૃકાનો દોષ મટે છે.

બાળકના જન્મથી બીજે દિવસે, બીજે મહીને કે બીજે વર્ષે સુનંદા માતૃકા બાળકને પીડા કરે છે, તેથી તાવ આવે, આંખ્યો ફાટીજ રહે, ધ્રૂજ્યા કરે, ઉંઘ આવે નહીં, રોયા કરે, ઉંકારા કર્યા કરે અને ધાવે નહીં એટલા ઉપદ્રવો થાય છે. તેને મચાડવા એક પસલી-પ્રસ્ત ચોખા, દહી, ગોળ તથા ઘી એઓને એકઠાં કરી એક રામપાત્રમાં ભરી તેમાં ગંધ, પાનબીડાં, પીળાં કુલ, પીળી ધજા ૭, ૭ દીવડાં, ૧૦ સાથીયા, માછલાનું માંસ, દારૂ અને તલનું ચૂર્ણ એટલી વસ્તુઓ બાળકના ઉપરથી ઉતારી આથમણિ દિશાએ સંધ્યા વખતે ચાર રસ્તા વચ્ચે તે બલિદાન દેવું અને પછી શાંતિ જળથી બાળકને સ્નાન કરાવી શિવનિર્માલ્ય, સરસવ, બીલાડાના વાળ, વાળો, સુગંધીવાળો તથા ઘી એઓનો તે બાળકને ધુપ દેવો એમ ૩ દિવસ કરીચોથે દિવસે બ્રાહ્મણોને જમાડવા, જેથી સુનંદા માતૃકાનો દોષ દૂર થાય છે, ઉપર કહેલો ઉતારો ઉતારવાનો મંત્ર—

ॐ नमो नारायणाय अमुकस्य व्याधिं हन हन मुंच मुंच ह्रींफट स्वाहा. "

બાળકના જન્મથી ત્રીજે દિવસે, ત્રીજે મહીને કે ત્રીજે વર્ષે રાવણુની બેહેન પૂતના માતૃકા બાળકને પીડા કરે છે. તેથી પ્રથમ તાવ, કંપારો, ધાવવા ઉપર અરૂચિ, હાથની મુંઠીઓ વાળી રાખે, ચીસો પાડે અને ઉંચું જોયા કરે છે, તેની શાંતિના માટે ઉતાર એ છે કે—નદીના બન્ને કીનારાની માટી લઈ પુતળુ બનાવી સુખડ, કુલ, નાગરવેલનાં પાન, રક્તાંજલિ, ૭ રાતાં કુલ, ૭ રાતી ધજા, ૭ દિવડાં, ૭ સાથીઆ, પક્ષીઓનું માંસ, દારૂ અને ભાત એઓનો દક્ષિણુ દિશાએ ત્રીજા પોહોરે ચાર રસ્તા વચમાં બાળકના માથેથી ઉતારી ઉતાર મુકવો. શિવનિર્માલ્ય, ગુગળ, સરસવ, લીંબ-

ડાનાં પાદડાં અને બકરાનું શીંગડું એઓનો ધુપ દેવો. એમ ૩ દિવસ કરી ચોથે દિવસે બ્રહ્મ ભોજન કરાવવું.

" ॐ नमो नारायणाय बालस्य व्याधिं हन हन मुंच मुंच ह्रासय स्वाहा " આ મંત્ર વડે ઉતાર ઉતારી ચોપટે મુકવો, જેથી પૂતના માતૃકાની પીડા મટે છે.

બાળકના જન્મથી ચોથે દિવસે, ચોથે મહીને કે ચોથે વર્ષે રાવણની બેહેન મુખમંડિકા માતૃકા પીડા કરે છે, તેથી તાવ, ડોકનું નમીજવું, આંખ્યો ફાટી રહેવી, ધાવવા ઉપર કંટાળો, પડયો પડયો રોયા કરે અને મુંઠીયો વાળી રાખે છે. તેની શાંતિના માટે ઉતાર—

નદીના બન્ને કાંઠાની માટી લઇ પુતળું બનાવી ધોળા કમળનાં ફુલ, સુખડ, નાગરવેલનાં પાન, ૧૦ ધજા, ૪ દિવડાં, ૧૩ સાથીયા, માછલાનું માસ, દારૂ અને ભાત એઓનો ઉત્તર દિશામાં ત્રીજે પોહોરે ચૌવાટમાં પહેલા મહીનાના પાઠમાં જે ધુપ કહ્યો છે તે ધુપ દઇ ॐ नमो नारायणाय हन हन मुंच मुंच स्वाहा આ મંત્રથી બાળકના માથા ઉપરથી ઉતારી ચૌટામાં મુકવો. એમ ૩ દિવસ કરી ચોથે દિવસે બ્રાહ્મણોને ભોજનથી તૃપ્ત કરવા, જેથી મુખમંડિકાનો દોષ મટે છે.

બાળકના જન્મથી પાંચમે દિવસે, પાંચમે મહીને કે પાંચમે વર્ષે કટપૂતના રાવણની બેહેન બાળકોને પીડા આપે છે, તેથી તાવ, ધ્રુજારો, ધાવવા ઉપર અપ્રીતિ, અને મુંઠીઓનું વાળી રાખવું વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે તેની શાંતિના માટે કુંભારના ચાકડાની માટીનુ પુતળું બનાવી સુખડ, પાન, ઉજળા ચોખા, ધોળાં ફુલ, ૫ ધજા, ૫ દિવડાં, ૫ વડાં લઇ ઇશાન કુણે બલિ આપવું. શાંતિજળથી બાળકને નવરાવી શિવનિર્માલ્ય, સાપની કાંચળી, ગુપળ, લીંબડાનાં પાન, અને ઘી એઓની બાળકને ધુણી દેવી. ॐ नमो नारायणाय अमूकस्य व्याधिं चूर्णय चूर्णय हन हन स्वाहा. આ ઉતારના મંત્રથી ઉતાર ઉતારવો એમ ૩ દિવસ કરી ચોથે દાહાડે બ્રહ્મ ભોજન કરાવવું તો શાંતિ થાય.

બાળકના જન્મથી છઠ્ઠે દિવસે, છઠ્ઠે મહીને કે છઠ્ઠે વર્ષે શકુનિકા માતૃકા બાળપીડા આપે છે, તેથી પ્રથમ તાવ, જારો, શરીર વિદર્ણ થાય, દિનરાત અજંપો અને ઉંચું જોયા કરે તો તેની શાંતી માટે ઘહુના લોટનું પુતળું બનાવી ધોળાં લાલ તથા પીળાં ફુલ, મદિરા, ૧૦ દિવડાં, ૨૦ ધજા, ૧૦ સાથીઆ, ૧૦ મુઠીયાં, ૧૦ વડાં, દુધ, જાંબુ, અને માંછલાનું માંસ એટલા પદાર્થોનો ઉતારો અગ્નિકુણમાં બપોરેં નીચે લખેલા મંત્રથી ઉતારો ઉતારી ઠંડા પાણીથી બાળકને નવરાવી પછી શિવનિર્માલ્ય, લસણ, ગુગળ, સાપની કાંચળી અને લીંબડાનાં પાન એઓનો ધુપ દેવો. એમ ૩ દિવસ કરી ચોથે દિવસે બ્રહ્મ ભોજન કરાવવું. " ॐ नमो नारायणाय चूर्णय चूर्णय हन हन स्वाहा. "

બાળકના જન્મથી સાતમે દહાડે, સાતમે મહીને કે સાતમે વર્ષે શુષ્ક રેવતી માતૃકા બાળકને પીડે છે, તેથી પ્રથમ તાવ, ધ્રુજારી, રોવું, મૂઠીઓ વાળી રાખવી

વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. તેથી શાંતિના માટે ઉતારો એ છે કે લાલફુલ, ધોળાંફુલ, ચંદન, નાગરવેલનાં પાન, રાતા ચોખા, કંસાર અને ખીચડી તથા તેર સાથીઆ, બપોર પછી ઝાડને નીચે ઉતારાના મંત્રથી ઉતારો બાળક ઉપરથી ઉતારીને મુકવો. શાંતિ-જળથી સ્નાન કરાવી, ગુગળ, ઘેટાનું શીંગ, (વા મરડાશીંગ), સરસવ, વાળો, સુગંધી વાળો, અને ઘી એઓનો ધુપ દેવો. 'ॐ नमो नारायणाय दीप्त तेजसे हन हन मुंच स्वाहा.' આ ઉતાર ઉતારવાનો મંત્ર છે. આ પ્રકારે ૩ દિવસ વિધિ કરવો અને ચોથે દિવસે બ્રહ્મભોજન કરાવવું, જેથી શાંતિ થાય છે.

બાળકના જન્મથી આઠમે દિવસે, આઠમા મહીને કે આઠમા વર્ષે આર્યકા માતૃકા બાળકોને સંતાપે છે, તેથી તાવ, ભોજનમાં અરૂચિ, શરીરનો ગંધ ગીધ-ગરધેલો જેવો દુર્ગંધિ યુક્ત થાય છે અને અંગો ધ્રૂજ્યા કરે છે. તેની શાંતિના માટે લાલ અને પીળી ધજાઓ, સુખડ, ફુલ, પૂરી, ગળપાપડી, માંછલાંનું માંસ, મદિરા, અને જાંબુડાં એટલાંવાનાં લઇ પ્રભાત વેળાએ "ॐ नमो नारायणाय चतुर्दिश मोक्षणाय व्याधि हन हन मूंच मूंच दह दह ॐ ह्रीँ फट स्वाहा. આ મંત્રવડે બાળકના માથા ઉપરથી ઉતાર ઉતારી બાહાર મુકી દેવો. એમ ત્રણ દિવસ કરી ચોથે દહાડે બ્રાહ્મણોને જમાડવા, જેથી દોષની શાંતિ થઈ બાળક સુખી થાય છે.

બાળકના જન્મથી નવમે દિવસે નવમે મહીને કે નવમે વર્ષે ભૂસૂતિકા માતૃકા બાળકોને નડે છે, તેથી તાવ આવે, શરીરમાં પીડા થાય, હમેશાં ઉલટી થાય, અને મુઠીઓ વાળી રાખે તેની સુખ શાંતિને માટે નદીના બન્ને કીનારાઓની માટી લઇ તેનું પુતળું બનાવી ધોળાં ફુલ, સુખડ, નાગરવેલનાં પાન, ૧૩ ધોળી ધજાઓ, ૧૩ દિવડાં, તેર સાથીઆ, તેર પુતળી, માછલીની ૧૩ પુતળી, માછલાનું માંસ, અને દારૂ એટલી વસ્તુઓ લઇ ગામથી ઉત્તરાદા જઈ ॐ नमो नारायणाय चतुर्भुजाय हन हन मूंच मूंच स्वाहा. આ મંત્રથી બાળકના ઉપર ઉપર કહેલી વસ્તુઓનો ઉતાર ઉતારી બલિદાન આપવું. પછી શાંતિજળથી સ્નાન કરાવી ગુગળ, લીંબડાનાં પાન, ગાયનું શીંગડું, ધોળા સરસવ અને ઘી એઓની ધુણી દેવી. એમ ૩ દિવસ કરી ચોથે દિવસે બ્રાહ્મણો જમાડવા જેથી સુખ મળે છે.

બાળકના જન્મથી દશમે દિવસે, દશમે મહીને કે દશમે વર્ષે નિર્ઋતા માતૃકા બાળકોને વળગે છે, તેથી તાવ, ગાત્રમાં ઉદ્વેગ, ઉંકારા કરે, રૂવે અને મળ તથા મૂત્ર કર્યાજ કરે છે. તેની શાંતિના માટે દરીયાવની માટી લઇ તેનું પુતળું બનાવી ચંદન, પાન, લાલફુલ, રતાંજલિ, પાંચવર્ણી ધજાઓ ૫, ૫ દિવડાં, ૫ સાથીઆ, ૫ પુતળી, માછલાંનું માંસ અને દારૂ એટલાં વાના લઈ વાવ્યકુણમાં ॐ नारायणाय चूर्णित हस्ताय मुंच मूंच स्वाहा. આ મંત્રવડે બાળક ઉપરથી ઉતારો ઉતારી બળિદાન દેવું. પછી શાંતિજળથી સ્નાન કરાવી. કાગડાની હઘાર, ગાયનું માંસ, ગાયનું શીંગડું, લસણ, બિલાડીના વાળ, લીંબડાનાં પાનડાં, અને ઘી એઓની ધુણી દેવી. એમ ૩ દિવસ કર્યાબાદ બ્રાહ્મણોને ભોજનથી તૃપ્ત કરવા તો, શાંતિ થાય છે.

બાળકના જન્મથી અગીયારમે દિવસે, અગીયારમે મહીને કે અગીયારમે વર્ષે **પિલિપિચ્છિકા** માતૃકા બાળકને પીડે છે, તેથી પ્રથમ તાવ, ભોજનમાં અરૂચિ, ઉંચુ જોયા કરે અને અંગ ભાગ્યા કરે છે. તેની શાંતિના માટે ઘઉંના લોટનું પુતળું બનાવી રતાંજલીથી પુતળાનું મ્હોં લાલકરી મ્હોંમાં દુધનીધાર દઇ પીળાંફુલ, સુખડ, પાન, પીળી ધજાઓ ૭, ૭ દિવડાં, ૮ પૂરીયો, ૮ વડાં, ૭ કચોરી, માંછલાનું માંસ, તથા દારૂ એટલી વસ્તુઓનો પૂર્વ દિશાએ બાળકના માથા ઉપરથી ૐ **नमो नारायणाय मुंच मुंच स्वाहा.** આ મંત્ર વડે ઉતાર ઉતારી બલિદાન દેવું. પછી શાંતિજળથી સ્નાન કરાવી,શિવનિર્માલ્ય, ગુગળ, ગાયનું શીંગડું, સાપની કાંચળી અને ઘી એઓનો ધુપ દેવો. એમ ૩ દિવસ કર્યા પછી ૪ થે દિવસે બ્રાહ્મણોને જમાડવા તો શાંતિ થાય છે.

બાળકના જન્મથી બારમે દિવસે, બારમે મહીને કે બારમે વર્ષે **કામુકા** માતૃકા બાળકને વળગે છે, તેથી પહેલાં તાવ, હુશે, બકે-લવારો કરે, હાથને તરછોડી નાખે, વાળ પકડે, ચીસો પાડયા કરે, વારંવાર ઝબકે અને ભોજનમાં અભાવ હોય છે. તેની શાંતિના માટે દુધના માવાનું પુતળું કરી અથવા દુધથી ઘઉંનો લોટ બાંધી તેનું પુતળું બનાવી ચંદન, પાન, ધોળાંફુલ, ધોળી ધજાઓ ૭, ૭ દિવડાં, ૭ માલપુવા દહીભાત વગેરે હાથમાં લઈ " ૐ **नमो नारायणाय मुंच मुंच हन हन स्वाहा.**" આ મંત્ર ભણી બાળકના માથા ઉપરથી ઉતારો ઉતારી બલિદાન દેવું. પછી શાંતિજળથી સ્નાન કરાવી. શિવનિર્માલ્ય, ગુગળ, સરસવ અને ઘી એઓની ધુણી દેવી. એમ ૩ દિવસ કર્યા પછી ચોથે દિવસે બ્રહ્મભોજન કરાવે તો, સર્વ દોષ શાંત થાય છે. એમ **રાવણકૃત કુમારતંત્ર ગ્રંથમાં** કહેલું છે.

બાળકના રોગોની ઉત્પત્તિ નિદાન તથા લક્ષણો.

બાળકની માતા ભારે, વિષમ તથા દોષોને વધારનારાં ભોજન કરે, તેથી તેની (માના) શરીરમાં દોષો કોપી જાય છે, અને ધાવણ બગડે છે. વિપરીત આહાર તથા વિહારથી ધાવણ દૂષિત થાય છે અને તે ધાવણ ધાવવાથી બાળકના શરીરમાં રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. જો ધાવણ વાયુથી દુષ્ટ થયું હોય અને તે ધાવણ બાળક ધાવે તો તેથી વાયુ સંબંધી રોગોથી આતુર થાય છે, નબળા ઘાંટાનો, પાતળા અંગવાળો થાય છે અને મળ-મૂત્ર તથા પવનનો અટકાવ થાય છે. પિત્તથી ધાવણ દુષ્ટ થયું હોય તો, પિત્ત સંબંધી દરદોવાળો, તરશ અને સઘળાં અંગોમાં ગરમીવાળો થાય છે. કફથી ધાવણ બગડયું હોય તો, કફ સંબંધી દરદોવાળો, નિદ્રાથી પીડાતો, જડ, સોજાવાળો, વાંકી આંખોવાળો હોય અને ઉલટી કર્યા કરે છે.

તાવ વગેરે જે જે રોગો મોટાઓને થાય છે તે તે રોગો બાળકોને પણ થાય છે, પણ જે તેઓનાથી જુદા પ્રકારના ખાસ બાળકોનેજ થનારા રોગો છે તેનું વિવેચન નીચે પ્રમાણે.

તાળવાના માંસમાં કફ કોપાયમાન થઈ **તાલકંઠ** નામનો રોગ ઉત્પન્ન કરે છે, એથી બાળકનું તાળવું બેસી જાય છે-જેને ગળું પડયું કહે છે. તે રોગથી ધાવવા ઉપર કંટાળો, ઝાડો પાતળો થાય, તરશ લાગે, આંખોમાં ગળામાં તથા મ્હોંમાં પીડા થાય, ડોક ધારણે રાખી શકે નહીં અને ઓકયા કરે છે.

બાળકને માથામાં તથા મૂત્રાશયમાં ત્રણ દોષોના કોપથી પ્રાણનો નાશ કરે એવા રાતા વર્ણવાળો વિસર્પ થાય છે. તેને **મહાપદ્મ** રોગ કહે છે. માથામાં થએલો વિસર્પ લમણાઓમાં થઇ હૃદયમાં જાય છે. અને હૃદયમાંથી ગુદામાં જાય છે. તેમજ મૂત્રાશયમાં થએલો વિસર્પ ગુદામાં જાય છે અને ગુદામાંથી હૃદયમાં જાય અને હૃદયમાંથી માથામાં જાય છે. આ રોગને રતવા કહે છે.

બાળકની ડુંટી વાયુએ કરીને ફુલી જાય છે તેથી પીડાયુક્ત થાય છે તેને **તુંડીપાક** કહે છે. પિત્તના લીધે બાળકની ગુદા–બેસણી પાકે છે તેને **ગુદપાક** કહે છે.

બાળકની ગુદા મળ મૂત્રથી ખરડાએલી–ધોયા વગર વધારે વખત રહે તેથી અથવા બાળકને પરસેવો વળ્યા છતાં ન નવરાવે તેથી લોહીનો તથા કફનો કોપ થાય છે અને ત્યાં વલુરને ઉત્પન્ન કરી ફોલ્લા ઉઠાવી પરૂ ઝરાવવા માંડે છે. આમ થવાથી ભયંકર ચાંદાં–ગુમઠાં થાય છે તેને **અહિપુતના** રોગ કહે છે.

બાળકના શરીરમાં દોષોની અછતનેલીધે પાંપણોમાં એક **કૂકુણક** નામનો રોગ થાય છે, તેથી આંખોમાં પીડા, ચળ તથા પાણી ઝર્યા કરે છે. તે કારણથી બાળક પોતાના હાથથી લલાટ, નાક તથા આંખોને ઘસ્યા–ચોળ્યા કરે છે. સૂર્યનું તેજ જોઇ શકે નહીં. અને આંખો પણ ઉઘાડી શકે નહીં.

બાળકના શરીરમાં સ્નિગ્ધ–ચીકણી; શરીર સમાન રંગવાળી, ગુંથાયલી, પીડા વગરની, ઝીણી મગના જેવા આકારની કફ વાયુના કોપથી જે ફોલ્લીઓ થાય છે તેને **અજગલ્લિકા** રોગ કહે છે.

બાળકને ગર્ભવંતી સ્રીનું ધાવણ ધાવે તો વા, ન ધાવે તોપણ તેને ઉધરસ, અગ્નિની મંદતા, ઉલટી, ઘેન, કૃશતા, રૂચિનાશ, ભ્રમ અને કોઠાની વૃદ્ધિ થાય છે તેને **પારિગર્ભિક** રોગ કહે છે. અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારા ઉપાયોથી આ રોગ મટી જાય છે.

બાળકને જો દાંતો–રાક્ષસીયો આવવા લાગે તો તે સમય સઘળા રોગોના કારણ રૂપ કહેવાય છે. પણ ઘણુંકરીને તાવ, પાતળો ઝાડો, ઉધરસ, ઉલટી, માથામાં પીડા, ભરાઇ આવે, પોથીકી નામનો પાપણનો રોગ અને વિસર્પ એઓના કારણ રૂપ થાય છે તેમે **દંતોભેદક** રોગ કહે છે.

બાળકના રોગોના ઉપાયો.

મોટા મનુષ્યોના માટે જે તાવ વગેરે રોગોમાં ઉપાયો કહી ગયા છીએ તેજ રોગો બાળકને થયા હોય તો તેજ ઉપાયો કરવા; પરંતુ ડાંભ, ક્ષારની ક્રિયા, ઉલટી, રેચ કે ફસ ખોલાવવા વગેરે ઉપાયો બાળકને કરવા નહિ. "મરણ કષ્ટમાં આવી પડેલા બાળકને ઉલટી, રેચ તથા બસ્તિ–પિચકારીની દવાઓ આપવી–" એમ સુશ્રુતની આજ્ઞા છે.

બાળકને જન્મ્યા પછી એક મહીના સુધી એક વાવડીંગ જેટલી અને પછી મહીને મહીને એક એક વાવડીંગ વધારતાં દવા આપવી, પણ દવા ચુર્ણ કે કલ્કરૂપે વા ચાટણારૂપે કરીને આપવી. કેટલાક આચાર્યોનો એવો મત છે કે–પહેલે મહીને એક રતીભાર ઔષધ મધ, ધાવણ, સાકર તથા ઘી એઓમાં કાલવીને ચટાડવું, પછી દર મહીને એક એક રતી વધારતા જવું, તે છેક એક વર્ષનો બાળક થાય ત્યાં સુધી. અને પછીથી સોળ વર્ષનો થાય ત્યાં લગી વર્ષે વર્ષે પાંચ પાંચ રતી વધારતાં ઔષધ આ-

મવું, તે છેક સિતેરમા વર્ષ સુધી અને પછી ફરી બાળકની પેઠે ઓછા માપે દવા આપવી. કવાથ હોય તો ઉપર કહેલા માપથી ચાર ગણો પાવો. જે બાળક ધાવણુ ધાવીને જ રહે તેને દુધની કે ઘીની સાથે ઔષધ આપવું. જો બાળકની માતાને ઓષધ આપવું હોય તો દુધ ઘોની સાથે જ આપવું. બાળક ધાવતો હોય અને અન્ન પણ ખાતો હોય તો તેને દુધ તથા ઘીની સાથે ઓષડ આપવું. અણુસમજુ બાળક ધાવણ ઉપરજ રહેતો હોય તો સ્તન ઉપર દવા ચોપડીને ધવરાવવો, જેથી બાળકના પેટમાં દવા જાય છે અને રોગ મટે છે.

બાળકને તાવ આવતો હોય તો, સઘળા પદાર્થો બંધ કરવા, પણ ધાવણ બંધ કરવું નહિ. બાળકને લંઘન કરાવવું હોય તો તેની માને હલકું ભોજન કરાવવું એજ બાળકને લંઘન છે. **અથવા** ભદ્રમોથ, હરડે, લીંબડો, કડવાં પરવળ અને જેઠીમધ એઓનો કવાથ કરી જરા ઉનો હોય તે વખતે પાએ તો સઘળી જાતના તાવ મટે છે. આ **ભદ્રમુસ્તાદિ કવાથ** કહેવાય છે.

તાવની સાથે ઝાડો હોય તો મોથ, પીપર, અતિવિષ અને કાકડાશીંગ એઓનું ચુર્ણ કરી મધમાં કાલવી ચટાડવું, જેથી ઉધરસ, શ્વાસ-હાંફવું, ઉલટી અને જવરાતીસાર મટી જાય છે. આ **ચતુર્ભદ્રાદિકા** કહેવાય છે.

બાળકને ઝાડો થયો હોય તો-બીલું, ધાવડીનાં ફુલ, વાળો, લોદર અને ગજપીપર, એઓનો કવાથ કરી ઠંડો થયા પછી મધ મેળવી પાએ તથા એઓના ચુર્ણને મધમાં કાલવી ચટાડે તો અતીસાર મટે છે. આ **બિલ્વાદિ અવલેહ** કહેવાય છે.

બાળકને ભુંગળીવાટે ઝાડો થતો હોય તો-રીસામણીનાં મૂળ (કે મજીઠ), લોદર, ધાવડીનાં ફુલ અને ઉપલસરી એઓનો કવાથ કરી ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ નાખીને પાએ તો, ભયંકર અતીસાર પણ મટે છે. આ **સમંગાદિ કવાથ** કહેવાય છે.

બાળકોને અતિસાર થયો હોય તો—વાવડીંગ, બોડીઅજમો, અને પીપરના દાણા એઓનું ચુર્ણ કરી નવશેકા પાણી સાથે અડવાળીને પાઇ દેવું, જેથી જળસ પડતું હોય તે મટી જાય છે. આને **વિડંગાદિ ચુર્ણ** કહેવાય છે.

બાળકને રક્તાતીસાર—લોહીખંડવાડો થયો હોય તો—મોચરસ, રીસામણીનાં મૂળ અને કમળના કેસરા એઓ સર્વ સવા તોલાભાર તથા ચોખાની કણકી સવા તોલાભાર લઈ તેમાં અગીઆર તોલા પાણી નાખી તેની યવાગુ બનાવી બાળકને પાવી જેથી ઝાડામાં લોહી પડતું હોય તે મટી જાય છે.

સુંઠ, અતિવિષ, મોથ, વાળો અને ઈંદ્રજવ એઓનો કવાથ કરી પ્રભાતે પીવા આપે તો બાળકોના સર્વ પ્રકારના અતીસાર મટી જાય છે.

બાળકોને મરડો થયો હોય તો, ચોખાની ધાણી, જેઠીમધ, સાકર અને મધ એઓને ચોખાના ધાવણ સાથે પાએ તો મરડો મટી જાય છે. આ **લાજાદી ચુર્ણ** છે.

બાળકોને સંગ્રહણી થઇ હોય તો—હળદર, દારૂહળદર, દેવદાર, ઉભીરીંગણી ગંજપીપર, ગધીસમેરવો અને સવા એઓનું ચુર્ણ મધ તથા ઘીમાં કાલવી ચટાડે તો બાળકોની સંગ્રહણી, વાયુની પીડા, કમળો, તાવ, અતીસાર તથા પાંડુરોગ વગેરે સર્વ મટી જાય છે. અને જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે. આ **રજન્યાદિ ચુર્ણ** છે.

બાળકને ઉધરસ થઇ હોય તો—મોથ, અતિવિષ, અરડુસો, પીપર અને કાકડાશીંગ એઓનો સ્વરસ કરી તેમાં મધ નાખીને ચટાડે તો સર્વ પ્રકારની ઉધરસ મટે છે. આ **મુસ્તાદિ સ્વરસ** કહેવાય છે. **અથવા** ભોરીંગણીના ફુલોના કેસરાઓને વાટી મધમાં કાલવીને ચટાડે તો બાળકોની લાંબા વખતની ઉધરસ પણ મટી જાય છે.

બાળકને ઉધરસ તથા શ્વાસ હોય તો—ધાણા અને સાકરને ચોખાના ધોવણ સાથે પાવા. **અથવા** કાળીદ્રાખ, અરડુસો, હરડે અને પીપર એઓનું ચુર્ણ મધમાં કાલવી ચટાડે તો ઉધરસ તથા તમકશ્વાસ પણ તુરત મટી જાય છે. આ **દ્રાક્ષાદિ ચુર્ણ** કહેવાય છે.

બાળકને હેડકી તથા ઉલટી થઇ હોય તો કડુનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી ચટાડે તો હેડકી તથા લાંબા વખતથી થયેલી ઉધરસને પણ મટાડે છે. આ **કુટકી અવલેહ** છે.

બાળક દુધ ઑકી કાહાડતો હોય તો-ઉભી ભોરીંગણીના ફુલોનો રસ, ભોરીંગણીના ફુલોનો રસ, પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સુંઠ એઓને એકઠાં મેળવી ચટાડે તો દુધ ઓકતો બંધ પડે છે.

બાળકને આફરો ચઢયો હોય તો, સિંધાલુણ, સુંઠ, એળચી, હીંગ અને ભારંગી એઓનું ચૂર્ણ કરી ઘી અથવા પાણીની સાથે મેળવી ચટાડે તો આફરો અને વાયુ સંબંધી શૂળ મટી જાય છે. આ **સિંધ્વાદ અવલેહ** છે.

બાળકનું મૂત્ર રોકાયું હોય તો—પીપર, મરી, (સુંઠ) સાકર, મધ, ન્હાની એળચી અને સિંધાલૂણ એઓનું ચાટણું ચટાડે તો, પેસાબ છુટે છે. આ **સિતાદિ અવલેહ** છે.

બાળકને લાળ બહુ ગરતી હોય તો—ઉપલસરી, તલ, લોદર અને જેઠીમધ એઓના કવાથથી રોજ મ્હોંને સાફ કરે તો લાળ ગરતી બંધ પડે છે.

બાળકના મ્હોંમાં ચાંદી પડી હોય તો-પીપરની છાલ અને પીપરનાં પાનડાં લઈ એઓને વાટી મધમાં કાલવી મ્હોંમાં ચોપડે તો, મ્હોં આવ્યું હોય તે મટી જાય છે.

બાળકની ડુંટીએ સોજો આવ્યો હોયતો માટીના ગોળાને અગ્નિમાં તપાવી તેના ઉપર દુધ રેડી ડુંટી શેકે તો સોજો મટી જાય છે.

બાળકની ડૂંટી પાકી હોય તો, હળદર, લોદર, ધઉંલા અને જેઠીમધ એઓના કલ્કથી પકાવેલું તેલ ડુંટીએ ચોપડે તો પાક મટે છે. **અથવા** બકરીની લીંડીઓને બાળી તેની રાખ ચાળીને ભભરાવે તોપણ પાક મટી જાય છે.

બાળકની બેસણી પાકી હોય તો-રસવંતી પાવી અને રસવંતીનો લેપ કરવો. **અથવા** શંખ, રસવંતી અને જેઠીમધ એઓનું ચૂર્ણ ચોપડે તોપણ ગુદાનો પાક મટે છે.

બાળકના દાંત ફુટતી વેળાએ થતાં દરદો માટે ધાવડીનાં ફુલ અને પીપર એઓના ચૂર્ણને મધમાં કાલવીને તેથી **અથવા** મધની સાથે આંબળાંના રસથી દાંતનાં પેઢાં ઘસે તો દાંત સુખપૂર્વક આવે છે.

બાળક ખાતાં છતાં તથા જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત છતાં દુબળો રહે તો,

સોંચકોણું, થહું, અને જવ એઓનું ચૂર્ણ ઘીમાં કાલવી ચટાડવું અને તે ઉપર મધ તથા સાકર સહિત કઢેલું દુધ પાવું, જેથી શરીર પુષ્ટ થાય છે.

બાળકને ચાંદી, રતવા, વિસ્ફોટક તથા તાવ માટે ત્રિફળા, લીંબડો અને હળદર એઓનો કવાથ પાવો.

બાળક રોયા કરે–તો ત્રિફળાં અને પીપર એઓનું ચૂર્ણ મધ ઘીમાં કાલવી ચટાડવું તો રોતો બંધ થાય છે.

ગળું પડયું હોય તો, હરડે વજ અને ઉપલેટ એઓના કલ્કને મધમાં કાલવી ધાવણની સાથે પાવું.

કુકૂણુક રોગ હોય તો–ત્રિફળા, લોદર, સાટોડી, સુંઠ, ભોંરીંગણી અને ઉભી ભોરીંગણી એઓને પાણીમાં વાટી જરા ઉનાં કરી તેનો લેપ કરવો.

અહીપૂતના રોગ હોય તો, શંખ, ધોળો સરમો અને જેઠીમધ એઓનો લેપ કરવો.

પારીગર્ભિક–પારૂઘલા રોગ હોય તો, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરવાની દવા આપવી.

બાળકનું શરીર પુષ્ટ કરવા–શકિત વધારવા મારેલું સોનું, ઉપલેટ, મધ, ઘી, અને વજનું ચુર્ણ એક વર્ષ લગી ચટાઠવું જેથી બળ, બુદ્ધિ, સામર્થ્ય અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

બાળકને વારેઘડીએ તરશ લાગતી હોય તો વાળો અને સાકર એઓનું ચુર્ણ મધમાં કાલવીને ચટાડવું.

બાળકને લાક્ષાદિ તૈલ ઉત્તમ ફાયદો આપે છે અને સઘળા રોગો મટાડે છે માટે તેને ઉપયોગમાં લેવું.

બાળકને મ્હોમાં થુલીઓ આવ્યો હોય તો એળચીને બાળી તેની રાખ મધમાં કાલવીને જીભ ઉપર ચોપડવી.

આંચકી આવતી હોય તો, ફુલાવેલો ટંકણ વાલ[1] ૧ મધમાં ચટાડવો.

વરાધ થઇ હોય તો–બાંબના રસમાં ગોળ નાખી પાવો.

બાળકોના રોગોનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ઇતિ શ્રીમન્મહારાજાધિરાજ રાજરાજેંદ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃતસાગરનામા ગ્રંથ વિષે બાળકોના સમસ્ત રોગોની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ અને યત્ન નિરૂપણ નામનો એકવીશમો તરંગ સંપૂર્ણ.

---

૧ અબોલા બાળકના રોગ પારખવાની એ રીત છે કે, જ્યાં વેદના થતી હોય ત્યાં હાથ અડાડતાં શરીર ચોરે છે, રૂવે છે અથવા બાળક તે જગ્યેએ વારંવાર હાથ અડાડયા કરે છે. માથામાં પીડા હોય તો, આંખ્યો વીંચી રાખે છે અને માથું ઢાળી દે છે. મૂત્રાશયમાં વ્યાધિ હોય તો, મૂત્ર રોકાય છે તથા ભૂખ તરસ જતી રહે છે. જો ઝાડા કે મૂત્રનું રોકાણ, વિવ્હલપણું, ઉલટી, પેટ ચઢયું હોય અને આંતરડાં બોલે તો કોઠામાં રોગ છે એમ સમજવું. રોયા કરતો હોય તો આખા શરીરમાં પીડા થાય છે એમ જાણવું. જીભ હોઠ કરડતો હોય, શ્વાસ હોય અને મુંઠીઓ વાળી રાખે તો જાણવું કે છાતીમાં પીડા છે. અને ગુદા વલુર્યા કરે તથા મુંઝાઇને રોયા કરે તો કરમની પીડા છે એમ જાણવું. વધારે ઓછું દરદ તો તેના રોવા ઉપરથી જાણી લેવું.

ભા. કર્ત્તા.

તરંગ બાવીશમો.

ષંઢ ભેદ લક્ષણ અને, યોગ્ય યત્ન સુખકાર;
આ તરંગમાં વિગતથી, વર્ણવ્યા છે નિરધાર.

ષંઢરોગ થવાનાં કારણો.

કડવી વસ્તુઓના અતિયોગથી, ખટાશ, ઉષ્ણ, મીઠા વગેરેના બહુ સેવવાથી વીર્યનો નાશ થાય છે, અથવા ભયથી, શોકથી, ક્રોધથી અને પુત્ર સ્ત્રી ધનનો એકાએક નાશ થવાથી કે રતિક્રીડાસમય ઓચિંતું કોઇ આવી ચઢવાથી તથા રોગોના આવી લાગવાથી અને અતિ મૈથુન કરવાથી પુરૂષ નામર્દ—નપુંષક થઈ જાય છે માટે "अति सर्वत्र वर्जयत्" સર્વ બાબતો હદથી વધારે કરવી એ સદા નુકશાનકારક છે.

વળી ઇંદ્રિ ઉપર કોઇ પ્રકારે માર વાગવાથી, અતિ બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી અને ગુદ મૈથુન તથા મુષ્ટિજાપાદિથી પણ નપુંષક થાય છે.

મહાત્મા સુશ્રુતજીના મતથી સાત પ્રકારના નપુંષકનાં લક્ષણો.

પિતાના થોઠા વીર્ય (માતાના વિશેષ રજ) થી જે સંતાન થાય છે તે **આસેક્ય** નપુંષક કહેવાય છે. આ નપુંષક, બીજાના વીર્યને પોતે મુખમાં ધારણ કરી ગળી જાય છે ત્યારે કામોત્પત્તિ ચેષ્ટા કરે છે (ત્યારેજ ઇંદ્રિ ચૈતન્ય થાય છે.) તેનું બીજું નામ મુખયોનિ છે.

જે સ્ત્રીની દુર્ગંધિત યોનિ છે તેનાથી ઉત્પન્ન થએલ સંતાનને **સૌગંધિક** નપુંષક કહે છે. આ નપુંષક, સ્ત્રીની યોનિ તથા પુરૂષનું લિંગ સુંઘે છે ત્યારે મૈથુનેચ્છામાં પ્રવૃત્ત થાય છે તેનું બીજું નામ **નાશાયોનિ** છે.

જે પુરૂષ અત્યંત બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરવાથી શિથિલ થઇ ગયો હોય તે પહેલાં પોતાની ગુદાભંજન કરાવે ત્યારપછી સ્ત્રી સાથે રતિક્રિયા કરી શકે તેને **કુંભિક** નપુંષક કહે છે. આનું બીજું ગુદયોનિ છે. અથવા માતાની વિપરિત રીતિથી અને પિતાના દુર્બળ વીર્યથી પણ કુંભીક નપુંષક થાય છે. અથવા ઋતુકાળમાં રજહીન સ્ત્રીની સાથે કફયુક્ત વીર્યવાળો પુરૂષ ગમન કરે અને તે સ્ત્રી તેથી તૃપ્તિ પામે નહિ તેથી અન્ય પુરૂષને ઇચ્છે તેથી કુંભિક નપુંષક ઉત્પન્ન થાય છે.

જે પુરૂષને અન્યનું મૈથુન જોઈ પોતે મૈથુન કરવાને સામર્થ્યવાન થાય તેને **ઇર્ષ્યક** વા, દગ્યોનિ નપુંષક કહે છે.

ઋતુકાળમાં જે પુરૂષ વિપરીતાસન વડે મોહવશથી રતિ રમે (પોતે નીચે અને સ્ત્રી ઉપર રહી રતી રમે) તેથી જે સંતાન થાય તે બાયલો થાય છે તેને **ષંઢ** નપુંષક કહે છે. આ નપુંષકને દાઢી મુછ હોતાં નથી. સ્ત્રી સમાન ચાળા અને અન્ય પાસે ગુદ મૈથુન કરાવવા આતુર હોય છે, પણ પોતે રતિસંગ કરી શકતો નથી; કેમકે તેના અંગમાં વીર્યનો લેશ હોતો જ નથી.

જો ઋતુકાળમાં સ્ત્રી, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વિપરીત ચેષ્ટા કરે અને તેથી કન્યા ઉત્પન્ન થાય તો તે કન્યા પુરૂષ સમાન વ્યાપાર કરનારી થાય છે. અર્થાત્ પુરૂષના પેઠે બોલે, ચાલે અને અન્ય સ્ત્રી સાથે યોનિથી યોનિ ઘર્ષણ કરે છે ત્યારે તૃપ્તિ થાય છે તેને ષંઢ સ્ત્રી કહે છે.[1]

નપુંષકપણું મટવાના ઉપાય.

જે સહજ–જન્મથીજ નપુંષક હોય તેઓના ઉપાય તો છેજ નહિ, પણ જે ક્ષીણ પણાનેલીધે, રોગનેલીધે, ભય શોક ક્રોધ કે ગ્લાનિનેલીધે જેઓ નપુંષક થયા હોય તો તેઓએ વાજીકરણ પ્રયોગ કરવા. જો કે જે પુરૂષ દેખાવમાં પુષ્ટ હોય; પરંતુ સ્ત્રી સંભોગમાં જરા પણ કામનો નહોય તેને પણ નપુષંકજ માનેલ છે. તેવાઓને પણ વાજીકરણ પ્રયોગ કરવા જરૂરના છે. વાજીકરણ એટલે अवाजिनं (शुक्र रहितं) वाजिनं (शुक्र सहितं) क्रियते अनेन इति वाजिकरणम्–વીર્ય વગરના પુરૂષને વર્ય યુક્ત જે ઉપાયો વડે કરી શકાય તે ઉપાયોને વાજીકરણ કહે છે. અથવા જે પદાર્થ પુરૂષને મૈથુનમાં ઘોડાના જેવો સમર્થ કરે તે પદાર્થને વાજીકરણ કહે છે; માટે વૃદ્ધાવસ્થા થયા છતાં સ્ત્રી રમણની ઇચ્છા કરનારને, સ્ત્રીઓનો પ્યાર સંપાદન કરનારને, અતિ સ્ત્રી સંગથી ક્ષીણ થએલાને, નપુંષકને, થોડા વીર્યવાળાને, ભોગની ઈચ્છાવાળાને, ધનવાન રૂપવાન તથા યૌવનવાનને અને જેને વધારે સ્ત્રીઓ હોય તેને વાજીકરણ હિતકારી છે, જેથી વાજીકરણ કરવા આલસ્ય રહિત રહેવું. પુષ્ટ શરીર વાળાએ પણ દેશ કાળને અનુસરી વાજીકરણોનું સેવન કરવું.

વાજીકરણ કરનારા પદાર્થો.

અનેક પ્રકારનાં ઉત્તમ ભોજનો, અનેક પ્રકારના ઉત્તમ પીવાના યોગ્ય (દુધ વગેરે) પદાર્થો, કાનને મધુર લાગે તેવાં ગીત–વચનો–વાજીંત્રો, ચામડીને સુખ આપે એવા કોમળ ગાદી–તકીયા, પુષ્પ, નવીન સ્ત્રીનો સ્પર્શ, અજવાળી રાત, સુંદર સોળ શૃંગાર સજેલી હાવભાવ હાસ્ય કટાક્ષ કુતૂહલ અને લલિત લાવણ્યવતી ખીલતી જુવાનીવાળી ચપળા સ્ત્રી, મનોહર વાર્ત્તા[2] વિનોદ, સંગીતધ્વની, ઉત્તમ આનંદ આપનાર પાનબીડાં, માદક (દારૂ ભાંગ વગેરે) પદાર્થો, સુંદર સુગંધદાર માળા, મનને હરી લે તેવાં સ્વરૂપ, ખીલેલા વન ઉપવન બગીચાઓ અને મનો વાંછિત પદાર્થોની પ્રાપ્તિ એટલા વાનાં વાજીકરણ કરનાર છે અર્થાત્ કામદેવને જાગ્રત કરનાર છે!

---

૧ ભાવમિશ્રે વાતાદિ દોષને અનુસરી ૭ નપુંષક માનેલછે એટલે માનસિક, પિત્તજ, વીર્ય ક્ષય જન્ય, રોગજન્ય, શિરાચ્છેદ જન્ય, શુક્રસ્તંભ જન્ય અને સહજ આ સાત ભેદ છે.

મહાત્મા ચરકે ૪ ભેદ માનેલ છે એટલે બીજોપઘાત, ધ્વજભંગ જરાસંભવ અને ક્ષયજ એ ચાર ગણેલ છે. તેનો વિગતવાર ખુલાસો તે મેળવવા તે મહર્ષિઓના ગ્રંથો અથવા અમારા તરફથી પ્રકટ થએલ નપુંષકાનંદમંદારનો પ્રથમ ભાગ જુવો.

૨ શુક બહોતરી, સંગાર સતક, ચોર પંચાશિકા, પ્રવીણસાગર, મધુમાલતી. સંગાર તીલક, રસિક પ્રિયા, સુંદર સંગાર, જગતવિનોદ, અલંકારિક વાર્તાઓ, રસિક નાટકો, રમુજી રમ્મત ગમ્મતોની કહાણીઓ અને અમારા તરફથી પ્રગટ થએલ અકબર અને બીરબલની વાર્તાઓ મનનો ઉત્સાહ વધારવા અવશ્ય વાંચો.

તેમજ મેહેલની ઉંચી અટારીઓ (ઝરોખાંઓ), નીલ કમળનાં પાંદડાં, તથા નજીકમાં સુગંધદાર મદિરાના પ્યાલાઓ પડ્યા હોય, મદિરા પીને મસ્ત બનેલી મદવંતી માનુની મદનને જગાવનારી, વીણા નાદ, સંસારીક વાર્ત્તાઓ અને એકાંત સ્થાન એ પણ કામદેવને સહાયતા આપનાર છે; અર્થાત્ ધ્યાની જ્ઞાનીઓનાં ભાન ભુલાવી માન મુકાવી વિલાસવતિ વનિતાના વિષયમાં લુબ્ધ કરનાર છે.

રતિવર્દ્ધન યોગ.

માળવી ગોખરૂ, એખરો, જેઠીમધ, ગંગેટી આસગંધ, શતાવરી, મુશળી અને કૌચાં એઓ સર્વનું ચુર્ણ કરી ચુર્ણના જેટલાજ ઘીમાં ચુર્ણને શેકી તેથી આઠ ગણા દુધમાં તેઓનો માવો બનાવી સર્વથી બમણી સાકર નાખી તેના લાડુ બનાવી પથ્યમાં રહી ખાય તો અતિ ઉત્તમ વાજીકરણ કરે છે. અને નપુંષકપણું ટળે છે. આ ગોક્ષુરાદિ ચુર્ણ કહેવાય છે. અથવા દક્ષણી ચીકણી સોપારી ૪૦ તોલા ભાર લઇ તેનો[1] ઝીણો ભૂકો કરી પાણીમાં બાફી કુણો થયે ખાંડી ચુર્ણ કરી સુકવી વસ્ત્ર–ગાળ કરી તેને આઠગણા ગાયના દુધમાં, ઘીથી કરમોવી સોપારીનું ચૂર્ણ નાખી માવો કરવો, પછી તેમાં ઘી તોલા ૧૬ નાખી રવો પાડવો બાદ સાકર તોલા ૨૦૦ ની ચાસણી કરી તેમાં તે રવો નાખી એક જીવ કરી તેમાં એળચી, ગંગેટી, કાંસકી, પીપર, જાયફળ, જાવંત્રી, તમાલપત્ર, તાલીસપત્ર, તજ, સુંઠ, વાળો, કાળોવાળો, મોથ, ત્રિફળા, વશલોચન, શતાવરી, કૌચાં, દ્રાખ, એખરો, ગોખરૂ, ખજુર, તવખીર, ધાણા, કસેલાં, જેઠીમધ, શીંગોડાં, જીરૂં, કલોંજીજીરૂં, અજમો, કમળકાકડીનો મગજ, જટામાંશી, વરીઆળી, મેથી, ભોંયકોળું, કાળીમુસળી, આસગંધ, કચૂરો, નાગકેસર, મરી, નવી ચારોળી, શીમળાનાં બીજ, ગજપીપર, કમળકાકડીનો કંદ, સુખડ, રતાંજલિ, અને લવીંગ એ દરેક પદાર્થો ચાર ચાર તોલાભાર લઈ ચુર્ણ કરી તે ચાસણીમાં મેળવવું. તથા શુદ્ધ પારાની ભસ્મ, શુદ્ધ બંગ ભસ્મ, શુદ્ધ નાગેશ્વર, શુદ્ધ ગજવેલ, અને શુદ્ધ અભ્રક ભસ્મ એઓ પણ ઇચ્છા પ્રમાણે તેમાં નાખી મિશ્ર કરી કસ્તુરી તથા બરાસનું ચૂર્ણ યોગ્ય વજને નાખી ચાર તોલાભારના લાડુ વાળી લેવા. પછી જઠરાગ્નિના બળ પ્રમાણે આનંદથી તે લાડુ પ્રભાતે ખાવો. જ્યારે તે પચી જાય ત્યારે જમવું. ખટાશ ખાવી નહીં. આ **રતિવલ્લભ પુગી પાક**નું નિત્ય સેવન કરે તો વીર્યની વૃદ્ધિ થતાં કામદેવની વૃદ્ધિ થાય છે, મૈથુનમાં વાજી સમાન પરાક્રમ આવે છે, જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે, બળ વધે છે, શરીર ઉપર ચામડીની પડેલી કરચળીઓ મટે છે, હૃષ્ટ પુષ્ટ થાયછે, અને વૃદ્ધ છતાં આ પાકના સેવનથી યુવાન અને છે અર્થાત્ જુવાન સમાન કામી, સુંદર સ્વરૂપ અને રૂચિ આપનાર થાય છે. અથવા પાકેલી રસદાર સુગંધદાર ઉત્તમ કેરીઓનો રસ એક હજાર ચોવીસ તોલા ભાર લઇ તેમાં ૨૫૬ તોલાભાર સાકર, ૬૪ તોલા ગાયનું ઘી, ૩૨ તોલા સુંઠ, ૧૬ તોલા મરી, ૮ તોલા પીંપર, અને ૨૫૬ તોલા પાણી નાખી સર્વને એકઠાં કરી તેનો માટીના વાસણમાં અગ્નિદ્વારા પાક કરવો અને પાક કરતાં જ્યારે લાકડાની કડછી (ચાટવા) થી હલાવતાં ઘાટો થાય ત્યારે નીચે ઉતારી તેમાં ધાણા, જીરૂં, હરડે, ચિત્રક, મોથ, તજ,

---

[1] સોપારીનું ચૂર્ણ દુધમાં નાખી ઘી મેળવી માવો થયે તેમાં સાકર મેળવી પછી બીજી ઔષધીઓ મેળવવી એવો પણ પાઠ છે માટે જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરવું. ભા. કર્તા.

કલોંજીજીરૂં, પીપરીમૂળ, નાગકેસર, એળચી, લવીંગ અને જાયફળ, એ પ્રત્યેક પદાર્થોનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ નાખવું. થંડો થયા પછી ૩૨ તોલા મધ મેળવી ઉત્તમ બરણીમાં ભરી લેવો. આ **આમ્ર-કેરી પાક** ભોજન કર્યા પેહેલાં પુરૂષે ૧ તોલાભાર જઠરાગ્નિના બળને અનુસરી પથ્યમાં રહી ખાય તો, રતિ સંગમાં વાજી સમાન કૌવતવાન થાય છે, સમર્થ, બળવાન પુષ્ટ અને સદારોગ રહિત થાય છે. તથા સંગ્રહણી, ક્ષય, શ્વાસ, અરૂચિ, અમ્લપિત્ત, મહા શ્વાસ, રક્તપિત્ત, અને પાંડુ એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. **અથવા** સુખડ, રતાંજલિ, પતંગ દારૂહળદર, અગર, કાળુંઅગર, દેવદાર, સરલ નામનો દેવદાર, કમળ, પારસ પીપળાનાં પાંચેઅંગ, કપૂર, કસ્તૂરી, બેદ, મુષ્ક, શિલારસ, નવીન કેસર, જાયફળ, લવીંગ, મોટી એળચી, ન્હાની એળચી, જાવંત્રી, કંકોળ, કપુરીમધુરી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, કાળોવાળો, સુગંધીવાળો, જટામાસી, તજ, વંશલોચન, છડીલો, ભદ્રમોથ, સુગંધી મેદીનાં બીજ, ઘઉંલા, લોબાન, ગુગળ, લાખ, નખલો, મજીઠ, તગર, મીણ, રાળ, ધાવડીનાં ફુલ અને તગરના ગંઠોડા એ પ્રત્યેક પદાર્થો ૨૪-૨૪ રતીભાર લઈ કલ્ક કરી તે કલ્કથી તેલને ધીમા અગ્નિથી પકાવવું. પછી તે તેલને શરીરે ચોળે તો ૮૦ વર્ષનો બુઢો પુરૂષ પણ યુવાન, વીર્યવાળો અને સ્ત્રી વલ્લભ થાય છે. આ તેલના માલેશથી વાંઝણી પુત્રવંતી થાય અને અપુત્રને પુત્ર થાય છે તથા સો વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે, આ **ચંદનાદિ તૈલ** તાવ, બળતરા, પરસેવો, રક્તપિત્ત, ક્ષય, દુર્ગંધ, કોઢ અને વલુરનો નાશ કરે છે. **અથવા** કૌચાં તોલા ૨૬ લઇ ૬૪ તોલા ગાયના દુધમાં નાખી ધીમાં તાપથી પકાવવાં. પછી તેને છોતરાં વગરનાં કરી ઝીણું વાટી તે મેદા જેવી લુગદીની ન્હાની ન્હાની રેવડીઓ બનાવી ગાયના ઘીમાં તળી સાકરની બમણી ચાસણીમાં ગલેફવી. પછી તે રેવડીઓ ડુબી જાય તેટલા મધમાં નાંખી નોખી નોખી રાખી મુકવી. આમાંથી પાંચ ટાંક જેટલી સાંજે તથા પ્રભાતે સેવન કરે તો જેનું વીર્ય તુરત સ્ખીલત થઇ જતું હોય તથા જેની ઇંદ્રી નમી જતી હોય તે પુરૂષ પણ રતિ સંગમમાં વાજીના સમાન સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. આ **વાનરિ ગુટિકા** કહેવાય છે. **અથવા** અકલકરો, સુંઠ, લવીંગ, કેસર, પીપર, જાયફળ, જાવંત્રી અને સુખડ, એ પ્રત્યેક પદાર્થોને એક એક તોલાભાર લઇ તેઓનું ચુર્ણ કરીને તેમાં ચાર તોલાભાર ચોખું અફીણ મેળવી પછી તેની પાંચ પાંચ રતી ભારની ગોળીઓ વાળી નિરંતર એક એક ગોળી રાતે મધની સાથે ખાય તો પુરૂષોનું વીર્ય સ્તંભન થયા છે, રતિ ક્રિયામાં અતિ આનંદ થાય છે. અને સ્ત્રી વલ્લભ થાય છે. આ **અકરભાદિ ગુટિકા** કહેવાય છે. આ ગોળી ઉપર કઢેલું દુધ પીએતો વિશેષ ફાયદો થાય છે. અથવા ભોંયકોળાના રસની ૨૧ ભાવના આપી પછી મધ તથા ઘીમાં મેળવી ચાટેતો દશ સ્ત્રી સાથે રમણ કરવા જેટલું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. **અથવા** આંબળાના ચુર્ણને આંબળાના રસના ૨૧ પુટ દઈ તેને સાકર મધ અને ઘી સંગાથે મેળવી ચાટેતો ૮૦ વર્ષનો વૃદ્ધ પણ યુવાન સમાન રતિક્રીડા રમે છે. **સુશ્રુત સંહિતા. અથવા** અભ્રકની શુદ્ધ ભસ્મ ૪ ભાગ, બંગની શુદ્ધ ભસ્મ ૨ ભાગ, પારાની શુદ્ધ ભસ્મ ૧ ભાગ, અને એ સઘળાના બરાબર ભાગે શતાવરી લઇ તથા ચાતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, એળચી) જાયફળ, ત્રિકટુ, લવીંગ અને જાવંત્રી એ બબે ભાગ લઇ સર્વનું ચુર્ણ કરી તેનાથી (ચુર્ણથી) બમણી

સાકર મેળવી ઘી અને મધના સાથે ગોળીઓ વાળી અગ્નિના બળના પ્રમાણમાં માત્રા ઉપયોગમાં લેવાથી તુરત નવીન આનંદને વધારે છે, ઘણી મદવંતી સ્ત્રીઓ સાથે રમણ કરી તેઓનું માન મર્દન અને સર્વે રોગ (વીર્ય—નબળાઈના સર્વ રોગો)નો નાશ કરે છે—આ **મદનમંજરી ગુટીકા** કહેવાય છે. **યોગ તરંગીણી અથવા** શુદ્ધ અફીણ અને શુદ્ધ પારો સમાન લઇ તેઓને ધંતુરાના બીજના તેલમાં ૩ દિવસ સારી પેઠે ઘુંટી તેમાં સાકર અને ભાંગ બરાબર મેળવી ૧ રતીભાર તેમાંથી ખાઇ ને ઉપર દુધ (કઢેલું) પીએ તો વીર્ય સ્તંભાન થાય છે. અને નપુંષકપણું મટે છે. **સાર સંગ્રહ" અથવા** જાયફળ, અકલકરો, લવીંગ, સુંઠ, કેસર, પીપર. કસ્તૂરી, બરાસ, અને અભ્રકની શુદ્ધ ભસ્મ એ સર્વ સમાન લઈ તેઓ સર્વની બરોબર શુદ્ધ અફીણ લઈ સર્વને ઝીણું વાટી મગ જેવડી ગોળીઓ વાળી તેમાંથી એક ગોળી વાર ગોળી ખાય તો વીર્ય સ્તંભન થાય છે આ **નાગાર્જુની ગુટીકા** કહેવાય છે. **અથવા** આરતીનો કપૂર, ફુલાવેલોટંકણ અને પારો એ સમાન લઇ અગથીઆના રસમાં અને મધમાં ૧ દિવસ ઘુંટી સોપારી છોડી ઇંદ્રી ઉપર લેપ કરી ૧ પોહોરવાર રાખી પછી ધોઇ નાખી સ્રી સંગ કરે તો વીર્ય સ્તંભન થાય છે. **અથવા** ધોળી કણેરના જડની છાલ, અકલકરો, અજમોદ, કાળાધંતુરાનાં બીજ, અને જાયફળ એ સઘળાંને પાણી સાથે વાટી મરી પ્રમાણ ગોળી બાંધી ૧ ગોળી મનુષ્યના મૂત્રમાં મણિછત્ર છોડી ઇંદ્રી ઉપર લેપ કરે તો નપુંષકપણું મટે છે અને વીર્ય સ્તંભન થાય છે. અથવા સૂઅરની ચરબી મધ સાથે ઘુંટી ઇંદ્રી ઉપર ૧ મહીના સુધી લેપ કરે તો ધ્વજભંગ—ઇંદ્રીની શિથિલતા મટે છે. **અથવા** ધોળીકણેરના મૂળીયાની છાલને દુધમાં જમાવી તેનું ઘી કાહાડી તેમાં વછનાગ, જાયફળ, અફીણ, શુદ્ધ નેપાળા અનુમાન માફક મેળવી ૭ દિવસ સુધી ઇંદ્રી ઉપર લેપ કરી નાગરવેલનું પાન લપેટી રાખે અને બ્રહ્મચર્યમાં રહે તો નપુંષકપણું મટે છે." **અથવા** કૌચાંના ચુર્ણને દુધ સાથે પીએ. **અથવા** કૌચાં અડદની દાળમાં મેળવી પીએ. ભોંયકોળાના મૂળને ઘસી ૧ તોલાભાર ઘી વા દુધ સાથે પીએ. **અથવા** ઘહુંનું શત્વ અને કૌચાનું ચુર્ણ દુધમાં પકાવી ઠંડુ થયે તેમાં ઘી નાખી ખાય. **અથવા** શતાવરી અને કૌચની જડ વાટીને પીએ તો વીર્ય અને બળની વૃદ્ધિ થાય છે. **સુશ્રુત સંહિતા અથવા** અડધો શેર ગાયનું દુધ, ૧ તોલો સાકર અને ૧। તોલો ગાયનું ઘી ઉકાળીને પીવું, જેથી ઉત્તમ રસાયનના ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. **વૈદજીવન.**

નપુંષકનો અધિકાર અને પ્રયોગ સંપૂર્ણ.

ઇતિ શ્રી મન્મહારાજાધિરાજ રાજરાજેંદ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃતસાગર નામા ગ્રંથ વિષે નપુંષક ભેદ લક્ષણ અને વાજીકરણ નિરૂપણ નામનો તરંગ બાવીશમો સંપૂર્ણ.

તરંગ તેવીશમો.

સપ્તધાતુ ઉપધાતુની, શોધન મારણ રીત,
સેવન વિધિ ગુણ સહ સહી, વર્ણન વારૂ ખચિત.

સપ્ત ધાતુ–એટલે સોનું, રૂપું, ત્રાંબુ, જસદ, સીસું, કલઇ અને લોઢું એઓને સાત ધાતુ કહે છે, અને સોવનમાખી, રૂપમાખી, મોરથુથું, કાંસું, પીતળ, સિંદૂર તથા શિલાજીત આ સાત ઉપધાતુ કહેવાય છે. રસ એટલે પારો અને ઉપરસ એટલે હિંગળોક, હરતાલ, મણશીલ, અભ્રક, સુરમો, ગંધક, ખડીઓખાર, ખડી, ચાક, રમચી, ફટકડી, શંખ, કોડી, ગેરૂ, હિરાકસી, ખાપરીયો, બોદારશંગ અને ચમકપાષાણ વગેરેને કહે છે.

સાતે ધાતુઓનાં શોધન.

સોના, રૂપા, ત્રાંબા અને લોખંડનાં બારીક પતરાં કરાવી અગ્નિમાં તપાવી તપાવી તેલ, છાશ, કાંજી, ગોમૂત્ર અને કળથીના કવાથમાં–એ દરેકમાં એક પછી એકમાં ત્રણ ત્રણ વેળા ઠારે તો, એ ધાતુઓ શુદ્ધ થાય છે અને ત્યારપછી ભસ્મ કરવાના કામમાં લેવા યોગ્ય થાય છે. (કલાઇ સીસું અને જસદ એ ત્રણને ગાળી ગાળીને ઉપર પ્રમાણે છમકાવવાં.)

મગાંક (સુવર્ણ ભસ્મ) બનાવવાની રીત.

સોનાના વરખ અથવા શુદ્ધ કરેલ સોનાનાં કંટક વેધ પતરાં લઈ તેથી બમણો શુદ્ધ પારો લઇ એ બન્નેને લીંબુના રસમાં ઘુંટી ઝીણાં થયે ગોળો કરી, પછી તે ગોળાના બરોબર શુદ્ધ ગંધકનો ભૂકો લેવો અને બે માટીનાં સરખાં ઘસી કાહાડેલાં ચપણામાં અરધો ગંધકનો ભૂકો પાથરી ગોળો મુકી પાછો અરધો ગંધકનો ભૂકો ઉપર રાખી તેનો સંપુટ કરી કપડા માટીથી તેને મજબુત કરી ૩૦ અડાયા છાણાનો અગ્નિ આપવો. એમ ૧૪ વખત કરે તો, સોનાની નિરૂત્ય (મધ ઘી અને ખડીઓખાર બાનીને આચ દેવાથી પણ સજીવન થાય નહીં તેવી) ભસ્મ થાય છે. પણ દરેક વખતે સંપુટમાં ગંધક ઉપર કહ્યા પ્રમાણેજ પાથરવો. **અથવા** સોનાનાં શુદ્ધ કરેલાં પતરાંથી સોળમા ભાગે સીસું નાખી ખટાસમાં એ બન્નેને ખરલ કરી ગોળો બનાવી ગોળા જેટલો શુદ્ધ ગંધકનો ભૂકો લઈ સંપુટમાં ગોળો મુકી ઉપર નીચે ગંધકનો ભૂકો પાથરી સંપુટ કરી તે ઉપર કપડા માટી દઈ મજબુત બનાવી ૩૦ અડાયા છાણાનો અગ્નિ આપવો. એમ ૭ વખત કરવાથી સોનાની નિરૂત્થ ભસ્મ થાય છે. **શાર્ઙ્ગધર સંહિતા.**

અથવા કંચનાર વૃક્ષના રસમાં શુદ્ધ પારો અને શુદ્ધ સોનાના ભોજપત્ર સમાન પત્રોને ઘુંટી પછી આગીયાના રસમાં તથા વઢવાડીઆના રસમાં ઘુંટી, પછી સોનાના ચોથા ભાગે ટંકણખાર નાખી વાટી સોનાથી બમણું સાચા મોતીનું ચૂર્ણ અને તે સર્વના સમાન શુદ્ધ ગંધક નાખી એકત્ર કરી સારીપેઠે ઘુંટી તેનો ગોળો બનાવી કપડાથી મજબુત વીટી પછી માટી લપેટી સુકવી સરાવ સંપુટમાં મુકી તે ઉપર કપડા માટીથી મુદ્રા દઇ તેને એક મીઠાથી ભરેલા માટલાના વચોવચ મુકી માટલાને મોહોડે

મુદ્રા દઈ સુકવી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. એની મેળેજ ઠંડો થઈજાયત્યારે સંપુટને ઉઘાડી ભસ્મને કહાડી લઇ શુદ્ધ ગંધક-પારો મેળવી ખરલ કરી એકજીવ થયે ફરી સંપુટમાં બંધ કરી મુદ્રા દઇ ગજપુટ અગ્નિ આપવો અને પોતાની મેળેજ ઠંડો થાય ત્યારે ભસ્મને ગ્રહણ કરવી. તે બે રતી ભાર ભસ્મને ૮ મરી, ૩ પીપર સંગાથે વાટી બે અથવા રતી પ્રમાણ મધ અને ઘી વિષમ ભાગે લઈ તે સાથે પથ્ય ભોજન સહિત નિરંતર સેવન કરે તો દુર્બળતા, નિર્બળતા, કફ, વાયુ, સંગ્રહણી, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય અને અરૂચિનો નાશ કરે છે તથા જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે. આ **મૃગાંકરસ** કહેવાય છે. **યોગચિંતમણિ**

રૂપરસનો વિધિ.

શુદ્ધ હરતાલને લીંબુના રસમાં ૧ પોહોર સુધી ઘુંટી પછી હરતાલથી ત્રણ ગણાં શુદ્ધ ચાંદીનાં કંટક વેધ પત્રાં લઇ તે ઉપર તે હરતાલનો લેપ કરવો અને તેઓને સરાવ સંપુટમાં મુકી કપઠા માટી દઈ સુકવી ૩૦ અડાયા છાણાનો અગ્નિ આપવો. એમ ૧૪ વાર કરવાથી ચાંદીની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે. આ રૂપરસને રતી ભાર યોગ્ય અનુપાન સાથે સેવન કરે તો ઘણા ગુણ કરે છે. **ભાવપ્રકાશ. અથવા** " ચાંદીનાં શુદ્ધ કંટક વેધ પત્રાંના ઉપર નીચે રૂપમાખીનો ભૂકો ચાંદીના પત્રો સમાન સરાવ સંપુટમાં મુકી સંપુટને કપડા માટીથી દ્દઢ કરી સુકવી ગજપુટ અગ્નિ આપવો જેથી શુદ્ધ રૂપરસ થાય છે. "

ત્રાંબાની ભસ્મ કરવાનો વિધિ.

શુદ્ધ કરેલાં ત્રાંબાનાં પત્રાં કરી તે ઉપર રૂપમાખીનો લેપ કરી વા, સરાવલામાં ઉપર નીચે તેનો ભૂકો મૂકી તેમાં સંપુટકરી કપા, માટીથી મજબુત કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો, જેથી તામેશ્વર શુદ્ધ તૈયાર થાય છે. આ તાંબાની ભસ્મ ૧ રતીભાર ૧ મહિના સુધી યોગ્ય અનુપાન સહ સેવન કરે તો શ્વાસ, ઉધરસ વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે."

સીસાની ભસ્મ કરવાનો વિધિ.

શુદ્ધ કરેલા સીસાને માટીની તાવડી કે ઠીબમાં ગાળી તેમાં સીસાના ચોથે ભાગે પીપળાની તથા આંબલીના છોડીયાની ભૂકી થોડે થોડે નાખી લોઢાની કડછી વતે હલાવતા જવું. એમ ૧ પોહોર સુધી કરવાથી સીસાની શુદ્ધ ભસ્મ થાય છે. તે ભસ્મને સરખે ભાગે શુદ્ધ મણશીલ સાથે કાંજીમાં વાટી કોડીઆના સંપુટમાં મુકી કપડા માટી કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. જ્યારે તે અગ્નિ પોતાની મેળેજ શીતળ થઇ જાય ત્યારે તે ભસ્મને ફરી મણશીલ અને કાંજી સાથે ઘુંટી પુનઃ ગજપુટ અગ્નિ આપવો. આ પ્રમાણે ૬૦ પુટથી સીસાની શુદ્ધ ભસ્મ થાય છે તેને નાગેશ્વર કહે છે. આ નાગેશ્વર ભસ્મ રતી ૧ વા, ૧॥ રતી યોગ્ય અનુપાન સાથે સેવન કરે તો અધિક ગુણો આપે છે અને સર્વ રોગને દૂર કરે છે. **ભાવપ્રકાશ.**

" અથવા સીસાને શુદ્ધ કરી કઢાઈમાં ઓગળી પછી તેને કેવડાના જાડા મૂળીયાથી હલાવ્યા કરવું, જેથી ૧ દિવસમાં તેની રાતી ભસ્મ તૈયાર થાય છે. તેને ૨૧ દિવસ રતીભાર સેવન કરે તો ઘણા ગુણ કરે છે. "

બંગ-કલઇની ભસ્મ કરવાનો વિધિ.

માટીના વાસણની અંદર શુદ્ધ કરેલી કલઇને નાખી ઓગળ્યા પછી કલઇથી

ચોથા ભાગે પીપર અને આંબલીના છોડીયાનું ચૂર્ણ લઇ થોડું થોડું ચુર્ણ તેમાં નાખતા જવું અને લોઢાની કડછીથી હલાવતે જવી. જેથી બે પોહોરની અંદર કલાઇની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે. તે ભસ્મના વજન જેટલી શુદ્ધ હરતાલ લઈ તે બન્નેને ખાટા રસથી ખરલ કરી, સરાવ સંપુટમાં મૂકી ગજપુટ અગ્નિમાં પકાવી દશમા ભાગે હરતાલ નાખી ખાટા રસથી ૧ પોહોર સુધી ઘુંટી ગજપુટ અગ્નિ આપવો, એમ ૧૦ વાર કરવાથી શુદ્ધ કલઇ-બંગની ભસ્મ થાય છે તેને બંગેશ્વર કહે છે. માત્રા રતી ૧ ની છે. **ભાવપ્રકાશ.** **અથવા** શુદ્ધ કરેલી કલઇના બરોબર શુદ્ધ પારો લઇ તે બન્નેને આંઠ પાડી પત્રાં કરી તેના ઝીણા ટુકડા કરી પછી ગાયના છાણનું છાણું પાકા પાંચશેર તોલનું લઇ તે ઉપર કસેલાનું ચુર્ણ શેર ૧ પાથરી તે ઉપર કલઇના કકડા પાથરી ફરી તે ઉપર કસેલાનું ચુર્ણ બીછાવી તે ઉપર તેટલાજ વજનનું બીજું છાણું ઢાંકી આસ પાસ બીજાં છાણાં ગોઠવી પવન ન આવે તેવો જગ્યાએ મુકી અગ્નિ પ્રકટવો. તે અગ્નિ શાંત થયા પછી કલઇના મમરા પાકીને તૈયાર થશે તેને વાટી ચાળી યોગ્ય માત્રાએ ઉપયોગમાં લેતો સારો ફાયદો આપે છે.

જેવી રીતે કલઈની ભસ્મનો વિધિ છે તેવીજ રીતે જસદ ભસ્મનો પણ વિધિ છે.

લોહ ભસ્મનો વિધિ.

" શુદ્ધ કરેલ ગજવેલનો ભૂકો કરાવી તેને છાશમાં, ગોમૂત્રમાં, તથા કાંજીમાં ૭-૭ વાર (તપાવી તપાવીને) બુઝાવી પછી આકડાના દુધના ૭ પુટ, થોરના દુધના ૭ પુટ, ત્રિફળાના રસના (રસ નમળે તો તેના કવાથના) ૭ પુટ દેવા અને દાડિમના પાનના રસના ૭ પુટ દઇ અર્થાત્ પુટ દેતા જવું અને ગજપુટ અગ્નિ આપતા જવું. જ્યાં સુધી તે ગજવેલની ભસ્મ પાણી ઉપર તરે નહીં ત્યાં સુધી પુટ અને ગજપુટ અગ્નિ આપવો. આ પ્રમાણે બનેલી લોહ ભસ્મ સેવવાથી ઉત્તમ ગુણ આપે છે. **અથવા** ગજવેલના બુરાદા-ભૂકાને લીંબુના રસની અને નવસાદરની ૨૧ ભાવનાઓ આપી પછી સરાવ સંપુટ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો, એટલે દરેક પુટ વખતે ગજપુટ અગ્નિ આપતે જાય તો શુદ્ધ લોહ ભસ્મ થાય છે તેના સેવનથી ઘણા ગુણ થાય છે. " [૧]

સાત ઉપધાતુઓના સોધન-મારણની રીત.

સોવનમાખી, રૂપમાખી, અભ્રક, મણુશીલ, હરતાલ, પારો, ખાપરીયો અને સુરમો એ સાત ઉપધાતુઓ કહેવાય છે.

સોવનમાખીનું શોધન.—બીજોરાના રસમાં કે જંબીરાના રસમાં સોવનમાખીને નાખી લોઢાની કઢાઈમાં અગ્નિ ઉપર પકાવવી. જ્યારે રસ બળી કઢાઇ અંગારા જેવી લાલ થઇ જાય ત્યારે નીચે ઉતારી ઠંડી થયા પછી સોવનમાખીને પ્રત્યેક કામમાં

૧ લોહ ભસ્મ ઓછામાં ઓછી વીશ તોલા અને વધારેમાં વધારે બાવન તોલા કરવી પણ તેથી ઓછી કે વધારે કરવી નહીં. **આયુર્વેદસુધાકર.**

૨ આ સાત ઉપધાતુઓ ગ્રંથકારે ગણાવી છે, પણ કોઇ ગ્રંથમાં તેનું પ્રમાણ જણાતું નથી. ઉપધાતુ, રસ અને ઉપરસના પદાર્થો એકઠા કરી સાત ઉપધાતુઓ ગણી કાહાડેલી જણાય છે—

ભા. કર્તા.

લેવી. (અથવા ૩ ભાગ સોવનમાખી અને ૧ ભાગ સિંધાલૂણ લઇ ઉપર પ્રમાણે શોધન કરવું.)

સોવનમાખીની ભસ્મનો વિધિ—શુદ્ધ સોવનમાખીને કળથીના કવાથમાં અથવા તેલમાં, છાશમાં કે, બકરીના મૂત્રમાં સારી પેઠે ઘુંટી સરાવ સંપુટ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો જેથી સોવનમાખી મરી જાય છે.

રૂપમાખીનું શોધન—વાંઝકંકોડી, મરડાશિંગ અને લીંબુના રસમાં વાટી આકરા તડકામાં સુકવીને સર્વ કાર્યમાં લેવી.

રૂપમાખીનું મારણ—સોવનમાખીના મારણ પ્રમાણેજ સમજવું.

અભ્રક શોધન—કાળા અભ્રકને કોલસાઓમાં ધમી ગાયના દુધમાં ઠારી ફરી તાંદળજાના રસમાં, ચોખાના ધોવણમાં કે આંબલીની—લીંબુની ખટાસમાં ૮ પોહોર સુધી ભીંજવી રાખવો, જેથી જુદાં જુદાં પત્રાં થાય છે, અને શુદ્ધ પણ થાય છે.

ધાન્યાભ્રકનો વિધિ—અભ્રકના વજનથી ચોથા ભાગે ચોખા લઇ તેઓની કાંબળામાં પોટલી અભ્રક સહિત બાંધી ૩ રાત સુધી પાણીમાં ડુબાવી રાખવી, પછી તેને હાથથી ચોળી ચોળી કાંબળામાંથી પાણીમાં ભૂકા રૂપે અભ્રક નીકળે તેમ કરવું એટલે ઝીણો અભ્રકનો ભૂકો પાણીમાં નીકળી આવશે, તેને પાણીમાંથી યુક્તિ પૂર્વક કહાડી લઇ કામમાં લેવો.

અભ્રક મારણ વિધિ—ધાન્યાભ્રકને આકડાના દુધમાં ઘુંટી ગોળ ટીકડીઓ કરી આકડાના પાદડાંથી વીંટીને સારી રીતે અગ્નિનો ગજપુટ દેવો. ફરી તેજ પ્રમાણે આકડાના દુધમાં ઘુંટી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. એમ ૭ વાર કર્યા બાદ [3]વડની વડવાઇના કવાથના ૩ પુટો આપી ખરલ કરી અગ્નિના ૩ ગજપુટ દેવા, જેથી શુદ્ધ અભ્રક ભસ્મ થાય છે. પછી લોઢાના વાસણમાં અભ્રક ભસ્મ અને તેટલુજ ઘી નાખી અગ્નિદ્વારા પકાવવી. સઘળું ઘી પચી જાય ત્યારે તેને સર્વ કામમાં લેવી. અથવા ધોળા અભ્રકને શુદ્ધ કરી તેના બરોબર ગોળ લઇ તેમાં પાણી નાખી જાડો રગડો કરી તેને અભ્રકનાં પત્રાં ઉપર ચોપડી દેવો અને તે ઉપર સુરાખારનો ભૂકો ભભરાવવો. અભ્રકથી અરધ ભાગે સુરોખાર લેવો. પછી તેને અડાયા છાણાના અગ્નિનો તાપ દેવો જેથી ચમક વગરનો અભ્રક બને છે.

હરતાલ શોધન વિધિ—હરતાલનો ભૂકો કરી તેને ૧ પોહોર સુધી દોલા યંત્રથી કાંજીમાં બાફવો, પછી તેજ પ્રમાણે કોળાના રસમાં ૧ પોહોર બાફવો, તથા તલના તેલમાં અને ત્રિફળાના પાણીમાં પણ ૧-૧ પોહોર બાફવો. આ પ્રમાણે ૪ પોહોર પકવવાથી હરતાલ શુદ્ધ થાય છે.

હરતાલ મારવાનો પ્રકાર—"શુદ્ધ કરેલી પત્રાંવાળી હરતાલને એક દિવસ સુધી દૂધિના રસમાં ઘુંટી પછી બળબીજ કે કાંસકીના રસમાં ૨ દિવસ ઘુંટી ગોળો

---

૩ થોરના દુધના ૭ પુટ, કુવાર પાઠાના ૭ પુટ, તથા તાંદળજાના રસના, મોથના, કાંજીના, ચિત્રકના, જંબીરી રસના, ત્રિફળાના કવાથના, ચિત્રકના, ગોમૂત્રના ૭-૭ પુટ દેવા બાદ વડવાઈના કાઢાની, મજીઠના કાઢાની ૭-૭ ભાવનાઓનો દેવી જેથી અત્યંત શુદ્ધ અભ્રક ભસ્મ થાય છે. આ ભસ્મ ૧ રતી બાર મહિના સુધી સેવે તો પ્રમેહાદિ રોગો જાય, નપુંસતા ટળે અને પુષ્ટિ આપે છે. ગ્રંથકર્તા.

કરી છાંયડામાં સુકવી પછી ખાખરાની રાખ એક હાંલ્લામાં ભરી તેના વચમાં તે ગોળો મૂકી ઉપર નીચે બરોબર રાખ રાખી સારી પેઠે દબાવી ચુલે ચઢાવી ક્રમવર્ધિત–મંદ મધ્યમ અને તીક્ષ્ણ અગ્નિ ૩ દિવસ સુધી આપવો. ધુવાડો નીકળવા દેવો નહિ અને ધુવાડો નીકળવા માંડે ત્યાં ખાખરાની રાખ દબાવી દેવી. ૩ દિવસ પછી હાંલ્લી એની મેળેજ ઠંડી થાય ત્યાર કેડે યુક્તિથી હરતાલને કહાડી લેવી તો ધોળી ભસ્મ થાય છે. માત્રા એક રતીની છે, સેવન કરવાથી સર્વ રોગ જાય છે. અથવા શુદ્ધ કરેલી હરતાલને કુવારના પાઠાના ગર્ભમાં ૩ દિવસ ઘુંટી ન્હાની ન્હાની ટીકડીઓ કરી સુકવી અને ખાખરાની રાખથી હાંલ્લી અરધી ભરી દબાવી ટીકડીઓ પાથરી પછી ફરી ખાખરાની રાખ દબાવીને ભરી દેવી. પછી ચુલ્હે ચઢાવી ૪ પોહોરનો તીવ્ર અગ્નિ આપવો, પોતાની મેળેજ ઠંડો થાય ત્યાર પછી આસ્તેથી હરતાલને કાહાડી લઇ પાનમાં ૧ રતી ભાર ખાવી, જેથી કોઢનો નાશ કરે છે. તે ઉપર મઠ ચણાની રોટલી મીઠા વગરની ખાવી. આ હરતાલ તોલમાં ઉતરે છે, નિર્ધુમ થાય છે અને સારો ફાયદો આપે છે.”

ચંદ્રોદયરસની ક્રિયા.

સોનાના વરખ ૪ તોલા, પારો ૩૨ તોલા અને શુદ્ધ ગંધક ૬૪ તોલા ભાર લઇ હિરવણ–કપાસના પુલોના રસમાં તથા કુવારપાઠાના રસમાં ૮ પોહોર ખરલ કરી તેને અગ્નિ સહનક–આતસ સીસીમાં ભરી કપડા માટી કરી સુકવી વાળુકા યંત્રમાં વિધિ પૂર્વક સ્થાપન કરી ૨૪ પોહોરનો અગ્નિ આપવો; અર્થાત્ ક્રમવર્ધિત અગ્નિ આપવો. જ્યારે સિદ્ધ (લાલરંગ) થઇ જાય ત્યારે યંત્રને ઉતારી લઇ સીસીને ફોડી તે રસને કાહાડી લેવો. પછી જાયફળ, બરાસ, લવીંગ અને સમુદ્રશોષ એ પ્રત્યેક પદાર્થ ચાર ચાર તોલા ભાર લઇ તે રસ સાથે ઘુંટી તેમાં કસ્તૂરી માસા ૪ મેળવી પછી આ રસ પાનમાં ૩ રતી ભાર યોગ્ય અનુપાન સહ સેવન કરી નિયમમાં રહે તો મહાકામી થાય છે અને મદવંતી સ્રીઓના મદન મદને મર્દી નાખે છે તથા મહા બલિષ્ટ બને છે આ [1] ચંદ્રોદય રસ કહેવાય છે. વૈદ્યરહસ્ય.

[1] ચંદ્રોદય રસ સેવન કરી તે ઉપર તુરતનું દોહેલું (ધારોષ્ણ) દુધ પીવું, કુણું માંસ ખાવું, મેદાના પદાર્થો, તેતર, રોટલી તથા ગરિષ્ટ ભોજનાદિ મનને આનંદકારી ભોજનો કરવાં જેથી ઘડપણ મટે છે, દેહ પુષ્ટ થાય છે, વીર્યને સ્તંભન કરે છે અને સમસ્ત રોગોનો નાશ થાય છે, જો સ્રી વલભ થવું હોય તો આ રસનું અવશ્ય સેવન કરો. યોગચિંતામણી.

હરગૌરી રસ વા, રસસિંદુરનો વિધિ.

“પ્રથમ પારાને ખરલમાં નાખી હળદર, ઇંટાડીનો ભૂકો તથા ઘરમાંનો ધુંસ અને લીંબુનો રસ નાખી ૩ દિવસ સુધી ખરલ કરી પછી ત્રિફળા, કાંજી, ચિત્રક, કુંવારપાઠું અને ત્રિકટુ એઓની સાથે ત્રણ દિવસ લગી ઘુંટી લસણના રસમાં ૩ દિવસ ઘુંટવો. તેજ પ્રમાણે જંબીરીના રસમાં પણ ૩ દિવસ ઘુંટી માટીની બે સરખા મ્હોં જોડાઇ શકે તેવી પથ્થર ઉપર ઘસીને સાફ કરેલી હાંલ્લીઓ લઇ એક હાંલ્લીમાં તે પારાને રાખી પછી બીજી હાંલ્લીનું બીજી હાંલ્લી સાથે મ્હોં જોડી મુખે મુદ્રા દઇ ચુલ્હે ચઢાવી નીચે અગ્નિ આપવો, પણ ઉપરની હાંલ્લીને પેદે ભીનું કપડું રાખીજ મૂકવું. જ્યારે નીચેની હાંલ્લીમાંનો પારો ઉડીને ઉપરની હાંલ્લીમાં વળગી જાય ત્યારે તે ડમરૂ યંત્રને ઉખેડી

યુક્તિથી પારાને કાહાડી લેવો. અથવા હીંગળોકમાંથી ઉડાવેલો પારો લેવો. પછી તેને વાંઝકંકોડીના રસમાં ઘુંટવો. ત્યાર પછી તે હાંલ્લીમાં વાંઝકંકોડીનો રસ ભરી તેમાં સરપાક્ષીની જડ તથા સૂરણનો રસ, ભાંગનો રસ, જળભાંગરો, મીઠું, સિંધાલૂણ, અને કાંજી એઓ સઘળાં સમાન લઇને નાખવાં અને તે પારાની કપડામાં પોટલી બાંધી તેને દોલાયંત્ર દ્વારા ૪ પોહોરનો અગ્નિ આપવો, જેથી પારો શુદ્ધ થાય છે." **અથવા** એક હજાર લીંબુના રસમાં ત્રિકટુ,, રાઇ, સિંધાલૂણ, ચિત્રામૂળ અને હીંગ એઓ સાથે ૨૦ દિવસલગી પારાને ખરલ કરે, તો પારો દોષ રહિત શુદ્ધ થાય છે. **રસચિંતામણી.** આ શુદ્ધ કરેલા પારાને ૨૦ તોલાભાર લઇ તેના બરોબર શુદ્ધ ગંધક લેવો, નવગાર ટાંક ૨, તથા ફટકડી તોલો ૧ તેમાં નાખી ખરલ કરવાં. પછી આતસ સીસીમાં ભરી મુખ બીડી કપડા માટી કરી વાળુકા યંત્રથી ૩ દિવસ અગ્નિ દ્વારા પકાવી જ્યારે લાલ રંગનો બને–જણાય ત્યારે સીસી નીચે ઉતારી ઠંડી થયા પછી સીસી ફોડીને રસ કાહાડી લેવો, તે **રસ–સિંદુર** અથવા **હરગૌરીરસ** કહેવાય છે. આ રસ ૧ રતીભાર પાનમાં મૂકી સેવન કરે અને પથ્યમાં રહે તો સમસ્ત રોગનો નાશ કરે છે. શરીરને પુષ્ટિ–બળ–પરાક્રમ આપે છે, આયુ તથા કંદર્પની વૃદ્ધિ કરનાર છે, પુત્રદાતા છે, જઠરાગ્નિ, તેજ, રૂચિ, આનંદ અને ઉત્સાહને વધારનાર છે. આ રસ પીપર અને મધ સાથે સેવે તો વાયુ, ત્રિકટુ તથા ચિત્રાના ચુર્ણથી સેવે તો કફરોગ, એળચી, સાકર, સુંઠ, આદુ, મોટી રીંગણી, ગળો કે પાણી સાથે સેવે તો પિત્તરોગ અને ઘી, હળદર, ત્રિફળા તથા શીમળાના ફળ સાથે સેવે તો નિર્બળતાનો નાશ કરે છે અર્થાત્ પુષ્ટી–કૌવત આપે છે. **વસંતરાજ. અથવા**—"હિંગળોકમાંથી કહાડેલો પારો કે પૂર્વે કહેલા વિધિ પ્રમાણે શોધેલો પારો અને શોધેલો ગંધક સમાન ભાગે લઇ વડવાઇના રસમાં ૧ દિવસ ખરલ કરી આતસી સીસીમાં ભરી મુખ બંધ કરી કપડામાટી દઇ [1] વાયુયંત્રથી મંદ મધ્યમ અને તીક્ષ્ણ એમ ક્રમવાર ૨૦ પોહોરનો અગ્નિ આપવો. પછી એની મેળેજ સીસી ઠંડી થાય ત્યારે અંદરથી રસ કહાડી લઇ ૧ રતીભાર પાન સાથે પથ્યમાં રહી સેવન કરે તો ઘણા ગુણ બક્ષે છે. આ રસ હિંગળોક સમાન રંગનો બને છે."

પારાની ભસ્મ કરવાનો વિધિ.

કાળા ઊંબરાના દુધમાં શુદ્ધ પારાને કેટલોક વખત ઘુંટી જ્યારે તેની ગોળી વળે તેવો થાય ત્યારે કાળા ઊંબરાના દુધમાં ચોખી હિંગ વાટી અને એની બે મૂસો (ધાતુ–સોનું ગાળવાની કુલડીઓ) બનાવી તેના સંપુટમાં તે પારાની ગોળીને મૂકી સાંધા બંધ [2] કરી તે સંપુટને મુલતાની [3] માટી–મેટની બે મ્હોટી મૂસો બનાવી ને મૂસમાં મૂસ ગોઠવી સંપુટ કરી કપડા માટીથી દૃઢ કરી સુકવી ગજપુટ અગ્નિ આપવો, જેથી પારાની ભસ્મ થ.યછે. **અથવા** અંધાડાનાં બીજ વાટી તેની મૂસો બનાવી તેઓના સંપુ-

૧ એકવેંત પોહોળા મ્હોંવાળી પખતી કાળી હાંલ્લીમાં ઔષધ ભરેલી આતસી સીસી મૂકી–ગોઠવીએ સીસીની આસપાસ ગળા સુધી નદીની રેતી ભરી દેવી અને પાઠમાં લખ્યા પ્રમાણે અગ્નિ આપવો. તેને **વાળુકાયંત્ર** કહે છે.

૨ સાંધા બંધ કરવા માટે પણ કાળા ઉંબરાના દુધમાં ઘસેલી હિંગજ ઉપયોગમાં લેવી.

૩ જેને ગુજરાતમાં સરાખડો–માથુ ધોવાનો કહે છે. તે મુલતાની માટી કહેવાય છે.

ટમાં કાળા ઉંબરાના દુધમાં પારો મિશ્રિત કરી વા, ખરલ કરી મૂકવો. પછી કુઆનાં ફુલ વાવડીંગ અને બેર એઓનું ચુર્ણ તે પારાની ઉપર નીચે ભરી ભભરાવી સંપુટના સાંધા જોડી દઈ પછી તે સંપુટને માટીની કુલડીઓ-મૂસોમાં ગોઠવી તેને કપડા માટીથી મજબુત કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો, જેથી એકજ પુટમાં પારાની ભસ્મ થઈ જશે. આ ભસ્મનો યોગ્ય વખતે, યોગ્ય માત્રાએ યોગ્ય અનુપાન સાથે ઉપયોગ કરવો. **ભાવપ્રકાશ.**

હિંગળોકની ભસ્મનો પ્રકાર.

" ગાંગઠાવાળો ચોખો શુદ્ધ કરેલો હિંગળોક તોલા ૮ ભાર લઇ તેને કડછીમાં મૂકી અગ્નિ ઉપર રાખી લીંબુનો રસ ૧ શેર શોષાવવો અર્થાત્ ટીંપે ટીંપે તેને રસ પાવો. પછી ડુંગળીનો રસ શેર ૩ પાવો. ત્યાર બાદ ૧ શેર ડુંગળીની લુગદી કરી તેના વચમાં તે હિંગળોકનો ગાંગડો મૂકી પકાવી પછી ૧ શેર ઝેરકોચલાં, ૧ શેર રાઇ, ૧ શેર માલકાંકણી, ૧ શેર ડુંગળી, ૧ શેર ઘી અને ૧ શેર મધ એ સઘળાંને એકત્ર કરી તેઓની લુગદી બનાવી કઢાઈમાં મૂકી, લુગદીના વચમાં તે ગાંગડાને ગોઠવી, ઢાંકી તેના નીચે ૮ પોહોરનો અગ્નિ આપવો, જેથી હિંગળોકની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે, તોલ ઉતરે છે અને લાલરંગ કાયમ રહે છે. તેની માત્રા ૦॥ રતી વા ૧ રતી પાનમાં ખાય અને કીરી પાળે તો સમસ્ત રોગોને દૂર કરે છે અને ભૂખ લગાડે છે. તથા નપુંષકપણું દૂર કરે છે.

ધાતુ ઉપધાતુ શોધન મારણ વિધિ સંપૂર્ણ.

ઇતિ શ્રી મન્મહારાજાધિરાજ રાજરાજેંદ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃતસાગર નામા ગ્રંથ વિષે ધાતુ ઉપધાતુ રસ ઉપરસ શોધન મારણ નિરૂપણ નામનો ત્રેવીશમો તરંગ સંપૂર્ણ.

તરંગ ચોવીશમો.

આસવ પાક શિલાજીત શોધન ક્ષાર નિકાસનની કૃતિ સારી,
સ્નેહન સ્વેદન વાંતિ વિરેચન શ્રેયસિ સેવન છે હિતકારી;
બસ્તિ પ્રકાર સુધુમ્રનું પાન ને રક્તવિમોચન દૂષણ હારી,
ચોવિશમાજ તરંગ વિષે લખી આટલી બાબત ભ્રાત સુધારી.

દશમુળાસવનો વિધિ.

સાલપરપોટી, પીલવણી, ભોયરીંગણી, મ્હોટી રીંગણી, ગોખરૂ, બીલી, અરણી, શીવણ, પાડળ અને અરલૂ એ દશ ઝાડનાં મૂળોને (દશમૂળ કહે છે તે) ૨૦—૨૦ તોલાભાર લેવાં, તથા ચિત્રામૂળ ૧૦૦ તોલા, પુષ્કરમૂળ ૧૦૦ તોલા, લોદર ૮૦ તોલા, ગળો ૮૦ તોલા, આમળાં ૬૪ તોલા, ધમાસો ૪૮ તોલા, ખેરસાર, બીળલો, હરડે એ ૩૨—૩૨ તોલા, ઉપલેટ, મજીઠ, દેવદાર, વાવડીંગ, જેઠીમધ, ભારંગી, કોઠ, બેહેડાં,

સાટોડી, ચવક, જટામાંસી, ઘઉંલા (કાંગ,) ઉપલસરી, શાહજીરૂં, નસોતર, નગોડનાં બીજ, રાસ્નાં, પીપર, સોપારી, કચુરો, હળદર, વરીઆળી, પદ્મક, નાગકેસર, મોથ, ઇંદ્રજવ, સુંઠ, અને અષ્ટકવર્ગ [૧] એ પ્રત્યેક પદાર્થો આઠ આઠ તોલાભાર લઈ સર્વને ખાંડી અધકચરાં કરી તેઓને આઠગણા પાણીમાં નાખી અગ્નિદ્વારા [૨] ઉકાળવાં. જ્યારે ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી માટીના વાસણમાં ગાળી લેવું. કાળીદ્રાખ ૨૪૦ તોલા લઇ ચાર ગણા પાણીમાં ઉકાળી ત્રીજા ભાગનું પાણી બાકી રહે તે વેળાએ ગાળી કહાડી પ્રથમના કવાથમાં મેળવી ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ તોલા ૧૨૮ નાખવું તથા ગોળ તોલા ૧૬૦૦, ધાવડીનાં પુલ ૮૦ તોલા, કંકોળ, વાળો, સુખડ, જાયફળ, લવીંગ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર અને પીપર એઓનું આઠ આઠ તોલાભારનું ચુર્ણ કરી તેમાં નાખવું. તથા કસ્તૂરી ટાંક ૧ નાખી સર્વને એકત્ર કરો એક માટીના રીંઢા માટલામાં ભરી ઢાંકણું ઢાંકી કપડેથી મ્હોં બાંધી કપડછાણની મુદ્રા દઇ દોઢ મહિના સુધી ભોંયમાં (ઉકરડામાં) દાટી રાખવું. ત્યાર પછી તેને રસરૂપ આસવ થયો જાણી બાહાર કાહાડી ઉપયોગમાં લેવો. (અથવા ૨૧ દિવસ ખાતરના ઢગલામાં દાટી રાખી પછી બાહાર કાહાડી દારૂ ખીંચવાની ભઠ્ઠીવડે તે રસ બીજા માટલામાં ભરી વાળાથી તે પીપર સુધીની ઔષધીઓ જે ઉપર બતાવી ગયા છીએ તેઓની પોટલી કરી ભઠ્ઠીને મોહોડે સુગંધિ ભત્થું દેવા તે પોટલી બાંધી રાખવી અને આસવ ખીંચી લેવરાવવો, તથા તે જુનો થયા પછી કામમાં લેવો.) એટલે નિર્મળીના બીજનું ચુર્ણ નાખી નિર્મળ કરી ૧૫ દિવસ પછી તેની ચાર તોલા ભારની માત્રા સેવન કરે તો ક્ષય, ઉલટી, પાંડુ, ભગંદર, સંગ્રહણી, અરૂચિ, શુળ, ઉધરસ, શ્વાસ, વાયુના રોગો, કમળો, કોઢ, ગુદાના મસા, પ્રમેહ, મંદાગ્નિ, પેટના વ્યાધિ, સર્કરા–પથરી, મૂત્રકૃચ્છ ધાતુક્ષય, અને કૃશતા એ સર્વનો નાશ કરે છે, શરીરને પુષ્ટ કરે છે, વંધ્યાને ગર્ભવંતી કરે છે અને બળ તેજ વીર્યને પુષ્કળ વધારે છે. આ **દશમુળાસવ** વા **દશમુળારિષ્ટ** કહેવાય છે. **શાર્ઙ્ગધર સંહિતા.**

જે જે વસ્તુનો આસવ કે અરિષ્ટ બનાવવા ઇચ્છા હોય તે તે વસ્તુનો ઉપરના વિધિ પ્રમાણે આસવ કે અરિષ્ટ બનાવી ઉપયોગમાં લેવો.

---

૧ અષ્ટકવર્ગની ઔષધીઓ મળવી મુસ્કેલ છે માટે જીવક ઋષભકને બદલે ભોંયકોળું, મેદા મહામેદાના બદલે જેઠીમધ, કાકોલી ક્ષીરકાકોળીને બદલે આસગંધ અને ઋદ્ધિ વૃદ્ધિને બદલે ડુક્કર કંદ એમ પ્રતિનિધિ ઔષધીઓ બમણી લેવા માટે પરંપરા છે.

૨ કાચા પાણીમાં જે ઔષધો નાખી મધ બનાવ્યું હોય તે **આસવ** અને ઓષડો નાખી ઉકાળી જે મધ કરવામાં આવ્યું હોય તે **અરિષ્ટ** કહેવાયછે. માટે આસવ કરવો હોય તો ઉકાળ્યા વિના માટીના માટલામાં પાણી યુક્ત ઓષડો ભરીને મ્હોં બંધ કરી તેના ઉપર કપડું વીટી કપડા છાણનો થર દઇ મહિનો કે તેથી ઓછા વખત લગી છાપરા ઉપર સૂર્યના તાપમાં રાખી મૂકવું જેથી તે સુંદર આસવ થાય છે અને જો પાણીમાં ઓષડો, નાખી કવાથ કરી માટલામાં ભરી દઢ કરી છાપરે રાખે તો અરિષ્ટ થાય છે. ગુણ અને માત્રા બન્નેની સરખી છે.

ભા. કર્ત્તા.

મુસળીપાકનો વિધિ.

ધોળી મુસળી તોલા ૧૬ ભાર, કૌચાં, ભોંયકોળું, ગોખરૂ, શતાવરી, કાંસકીનાં બીજ, ગંગેટીની છાલ, તજ અને સુંઠ, એઓનું ચુર્ણ કરી સમાન ઘીમાં કરમોવી દુધ પ્રસ્થ ૧૦ માં નાખી તેનો માવો બનાવવો. ઘી નાખો રવો પાડી નીચે ઉતારી ઠારી દેવો. પછી ખાંડ પ્રસ્થ ૭ ની ચાસણી કરી તેમાં તે રવો નાખી હલાવી એક જીવ કરી પછી તેમાં ત્રિકટુ, ચાતુર્જાત, લવીંગ, જાયફળ, જાવંત્રી, વંશલોચન અને કસ્તુરી વગેરે ઔષધીઓનું અનુમાનસર ચુર્ણ નાખી, અભ્રક, લોહ, તથા સોનાની ભસ્મો કે હરગૌરીરસ વગેરે પણ તેમાં યોગ્ય માત્રાએ નાખી. ચારોળી, પિસ્તા, બદામ વગેરે મેવો નાખી હલાવી લાડુ વા ચોરસ ખંડ પાડી ૪ તોલાભાર અથવા ખાનારના અગ્નિબળના પ્રમાણમાં બે ટંક માત્રાનું સેવન કરે તો શરીરને પુષ્ટ બનાવે છે અને પ્રમેહાદિ સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે. આ **મુસળીપાક** કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે જે જે પદાર્થોનો પાક કરવો હોય તે તે કરી ઉપયોગમાં લેવો.

શિલાજીતની ઉત્પત્તિ તથા શોધવાનો વિધિ.

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં અત્યંત તપના પડવાથી પર્વત તપી જાય છે ત્યારે તેમાંથી રસ નીકળે છે તેને શિલાજીત કહે છે. વિંધ્યાચળ-પર્વતમાં લોખંડ વધારે હોવાથી ત્યાં શિલાજીત વિશેષ પેદા થાય છે. તે શિલાજીતને (લોઢાના વાસણમાં નાખી) ગાયના દુધમાં, ત્રિફળાના કવાથમાં અને જળભાંગરાના રસમાં—એક પછી એકમાં એક અથવા બે દિવસ પલાળી રાખી સુકવી ઉપયોગમાં લેવો. **અથવા** શિલાજીતના કાંકરાઓને ઉના પાણીમાં ૧ પોહોર સુધી ભીંજવી પછી તે પાણીને ડોહોળી, મસળી વસ્ત્રથી ગાળી લેવું અને માટીના વાસણમાં ભરી તડકે મૂકવું. પછી ફરી મસળવું અર્થાત્ ફીણ ચઢે તેમ તેને હલાવવું, મથવું અને તે ઉપર જે ફીણ આવે તે યુક્તિથી ઉતારી બીજા વાસણમાં લેવું. એમ નિરંતર બે મહિના સુધી જે ફીણ આવે તે ઉતાર્યા કરે, તડકે મૂક્યા કરે અને પાણી નીતારી કાંકરી નીકળે તેને કાહાડી નાખ્યા કરે તો શુદ્ધ શિલાજીત થાય છે. એ શિલાજીતને અગ્નિ ઉપર નાખતાં જો લિંગાકારે બને તથા ધુમાડા રહિત જણાય તો શુદ્ધ જાણવો. તે શુદ્ધ શિલાજીતને એળચી અને પીપરની સાથે સેવન કરે તો ૧ મહિનામાં મૂત્રકૃચ્છ,. મૂત્રરોધ, પ્રમેહ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. માત્ર રતી ૮ ની ઉપયોગમાં લેવી. **યોગચિંતામણિ**. વિશેષ માહેતી માટે **ભાવપ્રકાશ** પ્રથમ ખંડનો બીજો ભાગ જુઓ.

ખાર કાહાડવાનો વિધિ.

જે જે વસ્તુઓનો ખાર કાહાડવો હોય તે તે વસ્તુઓને બાળી રાખ કરી તેને પોહોળા વાસણમાં નાખી બોહોળું પાણી રેડી ૨ દિવસ સુધી ભીંજવી રાખી અડવાળી સારીપેઠે હલાવી કપડાથી ગાળી કાહાડવું. જ્યાંસુધી તેમાંથી ખારૂં પાણી નીકળે ત્યાં સુધી પાણી રેડી ગાળી લોખંડની કઢાઇમાં નાખી અગ્નિ ઉપર ચઢાવી તે પાણીને બાળી નાંખવું-શોષવવું જેથી તે પદાર્થમાંનો ખાર નીચે જામશે. તે ખાર લઇ જે પ્રયોગમાં વાપરવો ઘટે તેમાં વાપરવો. અર્થાત્ જવખાર, તલસરાનો ખાર એરંડાનો, ખાખરાનો, કે

કોઇપણ ઝાડનો ખાર કાહાડવો હોય તો આ પ્રમાણે કાહાડી લેવો, પણ ચણાનોખાર બનાવવો હોય તો માહ મહિનામાં ચણાના ખેતરમાં પાછલી ૩-૪ ઘડી રાત હોય તે વખતે જઈ ઝીણું લુગડું ચણાના છોડવા ઉપર ફેરવવું. એમ ૧૫ દિવસ સુધી કરે તો તે લુગડું ટાટના જેવું થઇ જાય છે પછી તે કપડાને લોઢાની કઢાઇમાં પાણીની અંદર ભીંજવી ધોઇ તે પાણીને ગાળી નીતારી કાચના વાસણમાં ભરી લેવું તેને ચણાનો ખાર કહે છે. અથવા ઉપર પ્રમાણે ચણાના ખેતરમાં જઈ પાછલી રાતે પડેલા ચણાના છોડ ઉપરના ઝાકળને ઝીણા કપડા વતે ચુસાવી નીચોવી લે તોપણ તેજ પ્રમાણે ચણાનો ખાર બને છે. તે ખાર અજીર્ણ, પેટના દરદો અને મંદાગ્નિ માટે ઉપયોગી છે. માત્રા રોગ અને રોગીના અગ્નિ બળ પ્રમાણે.

સ્નેહ વિધિ.

સ્નેહના ચાર પ્રકાર છે એટલે ઘી, તેલ, ચરબી અને હાડમાંની મીંજી એમ ચાર સ્નેહના ભેદ છે. સ્નેહ પાન પીનારના કોમળ કે કઠોર કોઠા ઉપર ધ્યાન રાખી યોગ્ય માત્રા તથા કયા સ્નેહનું પાન યોગ્ય છે? તેનો વિચાર કરી દેશ કાળ વય અગ્નિબળ અને રોગનું બળાબળ તપાસી ઉપયોગ કરવો. સ્નેહની ઉત્તમ માત્રા ૪ તોલા, મધ્યમ ૩ તોલા અને હલકી બે તોલાની માત્રા આપવી. પૂર્વાપરનો વિચાર કર્યાવિના ઓછી કે વધારે માત્રા આપે તો રોગને મટાડવાના બદલામાં રોગોને જન્મ મળે છે માટે જે રોગ ઉપર જે સ્નેહ જેટવી માત્રાએ આપવો યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે આપવો. વિશેષ માહેતી મેળવવા **ભાવપ્રકાશ, ચક્રદત્ત** અને **ચરક સુશ્રુતાદિ**માં તેઓના અધિકાર જુવો.

સ્વેદ વિધિ.

સ્વેદના ૪ ભેદ છે, તાપ, ઉષ્ણ, ઉપનાહ અને દ્રવ એમ ૪ પ્રકાર છે તે વાયુ રોગોની પીડાનો નાશ કરનાર છે. તાપ અને ઉષ્મસ્વેદ કફનો નાશ કરે છે. વેળુ-રેતીની પોટલી બાંધી અંગારા ઉપર ઉની કરી કે હાંલ્લીમાં અંગારા ભરી અથવા મીઠું, પાણી, લુઘડું કે, હાથ વગેરે કોઇ પણ પદાર્થનો શેક કરે તે તાપસ્વેદ કહેવાય છે. લોઢાનો ગોળો, પથરો, કે ઇંટને ખુબ તપાવી છાશ છાંટી કપડામાં કે કાંબળીમાં લપેટી શેક કરે તે ઉષ્ણ કે ઉષ્મસ્વેદ કહેવાય છે. તાપ અને ઉષ્મ બેના મેળાપથી ઉપનાહ સ્વેદ કહેવાય છે અને શરીરને લુઘડાંથી ઢાંકી શરીર ઉપર ખાટા રસયુક્ત ગરમ પાણી સિંચે વા, વાયુનાશક ઓષડોથી ઉનું પાણી કરી તેથી શરીરને ઝારે અને પરસેવો લાવે તેને દ્રવસ્વેદ કહે છે. સ્વેદ આપવાનું મુખ્ય કારણ તો એજ છે કે, પરસેવો લાવવાથી જે રોગો શાંત પડે તે ઉપર સ્વેદ શેક કરી પરસેવો લાવવો. જ્યાં વા આ૦ગો હોય ત્યાં કળથી, અડદ, ઘઉં, અળસી, તેલ, સરસવ, વરીઆળી સવા, દેવદાર, નગોડ, જીરૂં, એરંડીના ગોળા, એરંડાની જડ, રારના અને સરગવાની જડ એ સઘળાને મીઠા સહિત કાંજીથી કે કોઇપણ ખાટા રસથી બારીક વાટી તેને ગરમ કરી દરદના ઠેકાણે તેથી શેક કરવો, જેથી વાયુના રોગો મટે છે. આને **મહાસાલ્વણસ્વેદ** કહે છે. વાળુસ્વેદ, ઘટીસ્વેદ, ફળસ્વેદ, જળસ્વેદ વગેરે સ્વેદના ઘણા ભેદ છે. તેનો વિશેષ ખુલાશો મેળવવા **શાર્ઙ્ગધર, આયુર્વેદ સુધાકર** અને **વૃદ્ધત્રયી** વાંચો. કેટલાક રોગોમાં પ્રથમ સ્વેદ અને કેટલાક રોગોમાં પછી સ્વેદ આપવાનો વિધિ છે. બળવાન મનુષ્યને બળવાન સ્વેદ

અને મધ્યમને મધ્યમ સ્વેદ આપવો. જ્યાં પવન ન આવતો હોય તે જગ્યોએજ સ્વેદ આપવા બેસાઠવો. સ્વેદવિધિ કર્યા પછી તુરત પવન સેવવો નહીં.

વમનવિધિ.

શરદ્ઋતુમાં, વસંતઋતુમાં અને વર્ષારુતુમાં અવશ્ય ઉલટી--વૉમીટ અને જુલાબની દવાઓ સેવવી. જે મનુષ્ય બળવાન હોય, કફરોગી હોય, ઉબકાના દરદથી પીડાતો હોય, ધીર ચિત્તવાળો હોય, જેને ઉલટી ફાયદાકારક હોય, વિષદોષયુક્ત હોય, મંદાગ્નિ, શ્લીપદ–રાફો, કોઢ, વિસર્પ–રતવા, પ્રમેહ, અજીર્ણ, ભ્રમ, શ્વાસ, ઉધરસ, મૃગી, ઉન્માદ, રક્તાતીસાર, નાક, હોઠ, તાળુ તથા કાનનો પાક, મેદવૃદ્ધિ, અતીસાર, કફ, પિત્ત, પડખાઓનો દુખાવો, છાતીના વ્યાધિ, કંઠમાળ, ભરનીગળ, રસોળી, શળીખમ, વધરાવળ, તાવ, જીભ ઉપર પડ ચઢેલું હોય અને અરૂચિ એટલા રોગવાળા રોગીને અવશ્ય ઉલટી કરાવવી, પણ અતિ ઘરડો, ગર્ભવંતી, દુર્બળ, જાડા શરીરવાળો, ક્ષતથી આતુર, મદથી પીડાતો, બાળક, રૂક્ષ, ભૂખ્યો, જેને કાન, આંખ તથા મ્હોંથી લોહી વહેતું નીકળતું હોય, જેને પિચકારી મારી હોય, ઉદાવર્ત્ત રોગી, લૂખા અને કઠણ પદાર્થો ખાધા હોય, કેવળ વાયુવાળો, પાંડુરોગી, તિમિર, ગોટો, પેટના રોગવાળો, કૃમિયાના રોગવાળો અને ભણવાથી જેનો ઘાંટો બેસી ગયો હોય એઓને ઉલટી કરાવવી નહિ; પરંતુ એઓ જો અજીર્ણ કે વિષથી પીડાતા હોય તો તેઓને ઉલટી આપવી. પાતળી રાબડી કરી તેમાં દુધ, છાશ, દહીં નાખી ગળા સુધી પાવી. પછી સિંધાલૂણ, મધ અને વજ ખવરાવી, ઉનું પાણી પાઇ, ગળામાં આંગળી કે એરંડાનું નાળ નાખવું જેથી ઉલટી થાય છે. કડવી, તીખી અથવા સૂગ ચઢે તેવી વસ્તુઓથી ઉલટી કરાવવી. મીંઢળનું ચુર્ણ ઉના પાણી સાથે પાવું. ફટકડી, તમાખુ ઉના પાણી સાથે પાવાં. લીંબડા વગેરે કડવા પદાર્થો પાઈ ઉલટી કરાવવી, જેથી ઉપર કહેલા સર્વ રોગો નાશ થાય છે. ઉલટી બરોબર રીતે થવી જોઇએ નહીં તો, હદથી વિશેષ કે ઓછી રીતે ઉલટી થવાથી બગાડ થાય છે માટે યોગ્યરીતે ઉલટી કરાવવી. ઉલટી કરાવ્યા બાદ જીભ ઉપર જીરાનું ચુર્ણ ચોપડવું. મતલબમાં જીભને સ્વાદિષ્ટ વસ્તુઓ લગાડી સૂગ અને વિરસતા મટે તેમ કરવું. બીજોરૂં, નારંગી વગેરે રૂચિકારક ફળો ખાવાં. સુગંધિ અત્તર પુષ્પ વગેરે સુંઘાડવાં અને સુંદર રૂચિકારક ભોજનો જમાડવાં. વિશેષ માહેતી માટે **ભાવપ્રકાશ** પૂર્વખંડનો બીજો ભાગ વાંચો.

વિરેચન–રેચનો વિધિ.

પ્રથમ માણસને સ્નેહપાન કરાવી બાફ દઇને પછી ઉલટી કરાવવી. ત્યાર પછી યોગ્યરીતે જુલાબ આપવો. ઉલટી કરાવ્યા વિના રેચ આપવાથી કફ નીચા ભાગમાં પડીને ગ્રહણી નામના શરીરની અંદરના સ્થાનકને ઢાંકી દે છે, કે જેથી અગ્નિ મંદ થઇ જાય છે, શરીર ભારે રહે છે અને મરડો થાય છે. ઉલટી કરાવ્યા વિના રેચ આપ્યો હોય તો કાચા કફને ઉપાયોથી પકવવો જોઇએ. શરદ અને વસંતઋતુમાં દેહનું શોધન કરવા જરૂર રેચ લેવો, પણ બીજી ઋતુઓમાં રેચ લેવો નહિ. રેચમાં રૂચિકારક ઔષધિઓ આપવી. જેને અજીર્ણ, પિત્ત, આમજન્યરોગ, પેટના રોગ, આફરો, બંધકોષ, પાંડુ, મસા, ઉપદંશ, પ્રમેહ, વ્રણ, બરલ, વિસ્ફોટક, અંતરવિદ્રધિ, ગોટો, શુળ, વિશુચિકા, નેત્રરોગ, યોનિરોગ, શુળ, કૃમિ, ઝેરદોષ, ઉલટી, વાતરક્ત, ભગંદર, કોઢ, કાન,

નાક, મુખ માથાના રોગ, સોજાના રોગ, મૂત્રનું રોકાણ, અરૂચિ, ગરમી અને છાતીના રોગ થએલ હોય તેને અવશ્ય રેચ લેવો યોગ્ય છે; પરંતુ વૃદ્ધ, બાળક, ગર્ભિણી, નવો તાવ ચઢેલો હોય તેને, તુરત બાળક પ્રસવ્યું હોય તેને, સ્થુળ શરીરવાળો, તરસ્યો, ક્ષીણ, બીહીકણ કે બીહીનેલો, મંદાગ્નિવાળો, મેદરોગી, લૂખા શરીરવાળો અને ખેદ, ઘી તથા ચીકણા શરીરવાળો હોય તેને રેચ આપવો નહિ. પિત્તપ્રકૃતિવાળાને કોમળ, કફ પ્રકૃતિવાળાને સાધારણ અને વાયુપ્રકૃતિવાળાને આકરો જુલાબ આપવો. કુણા કોઠાવાળાને કાળીધ્રાખ, દુધ અને એરંડીયા તેલનો રેચ આપવો. મધ્યમ કોઠાવાળાને નસોતર, ગરમાળો અને કડુ વગેરેનો રેચ આપવો. અને કઠણ કોઠાવાળાને થોરનું દુધ, દારૂડીનું મૂળ, નેપાળાનું મૂળ અને શુદ્ધ નેપાળા તથા અભયાદિક મોદક વગેરેનો રેચ આપવો. પ્રથમ પાંચ દિવસ લગી મીંઢીઆવળ, જીરૂં, વરીઆળી, કાળીધ્રાખ, ગુલાબનાં ફુલ એઓ સમાન ભાગે લઇ તેમાં ચોગણી ખાંડ તોલા ૪૦ મેળવી, ૪૮ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ૨૦ તોલાભાર પાણી રહે ત્યારે ગાળી લઇ ૪ દિવસ પીએ તો પેટનો મળ પાચન થાય છે. અને પાંચમે દિવસે મીંઢીઆવળ, નસોતર, ગુલાબકંદ, જીરૂ, વરીઆળી અને ખાંડ એઓને ઉકાળી એક બે દિવસ પીએ અને ઘી સહીત ચોખાની ખીચડી ખાય તથા ખાટું ખારૂં ખાય નહિ તો રેચ લાગે છે અને તમામ દરદો મટે છે. વસંતઋતુમાં મીંઢીઆવળ, નસોતર, ગુલાબનાં ફુલ, વરીઆળી, જીરૂં અને ચીનીખાંડનો રેચ આપવો. ગ્રીષ્મઋતુમાં નસોતર અને સાકર–ખાંડનો રેચ આપવો. વર્ષાઋતુમાં નસોતર, પીપર, ધ્રાખ, સુંઠ અને મધ એઓનો રેચ આપવો. શરદ્ઋતુમાં નસોતર, ધમાસો, મોથ, ધ્રાખ, સુગંધીવાળો, જેઠીમધ, સુખડ, મીંઢીઆવળ અને સાકર એઓનો રેચ આપવો. હેમંતઋતુમાં નસોતર, ચિત્રક, કાળીપાડ, દારૂડીનાં મૂળ, મીંઢીઆવળ અને વજ એઓનો રેચ આપવો. અને શિશિરઋતુમાં નસોતર, પીપર, સુંઠ, સીંધાલૂણ, મધ અને મીંઢીઆવળ એઓનો જુલાબ આપવો. **અથવા** હરડે, મરી, સુંઠ, વાવડીંગ આંબળાં, પીપર, પીપરામૂળ, તજ, તમાલપત્ર અને મોથ એઓ સરખા ભાગે લઇ તેઓમાં ત્રણગણો શુદ્ધ નેપાળો, આઠગણી નસોતર અને છગણી સાકર નાખી સર્વનું ચુર્ણ કરી મધ સાથે એક એક તોલા ભારની લાડુડીઓ વાળી પ્રાતઃકાળે એક એક લાડુડી ખાવી અને તેના ઉપર ટાઢું પાણી પીવું. જ્યાં સુધી ઉનું પાણી અને ઉનું અન્ન સેવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી રેચ લાગ્યા કરે છે. આ પ્રયોગ ઉપર પરેજની જરૂર નથી. આ **અભયાદિમોદકથી** વિષમજ્વર, અગ્નિમંદતા, પાંડુરોગ, ઉધરસ, ભગંદર, પડખાંઓની પીડા, પીઠનાં દરદો, સાથળનું દરદ, પેઢુનું દરદ, પિંડીનું દરદ અને પેટનું દરદ મટે છે. માત્ર આ પ્રયોગ ઉપર તેલ મર્દન અને ક્રોધ કરવો નહિ. આ મોદક ધોળા વાળ થઇ ગયા હોય તેને કાળા બનાવી રસાયણના ગુણ આપે છે.

જુલાબનું ઓષડ ખાધા પછી આંખ્યો ઉપર ટાઢું પાણી છાંટવું, અત્તર વગેરે સુગંધિ પદાર્થો સુંઘવા અને નાગરવેલનાં પાન ખાવાં. પવન વિનાની જગ્યાએ બેસવું, ટાઢા પાણીથી હાથ પગ ધોવા નહિ. તેમ ટાઢા પાણીને અડવું પણ નહિ. ઝાડાના વેગને રોકવો નહિ. સુઇ રહેવું નહિ અને વારંવાર સ્હેજ ઉનું પાણી પીધા કરવું. કદાચિત્ આ વિધિમાં ભૂલ કરે તો બરોબર રેચ લાગતો નથી અને તેથી ડુંટીમાં દુખાવો, કુખમાં શુળ, ઝાડો બંધ, પવનનું રોકાવું, ચળ, ચામડાંનું ઉપડવું, શરીરમાં ભારેપણું,

બળતરા, અરૂચિ, આફરો, ભ્રમ અને ઉલટી એટલા ઉપદ્રવો થાય છે. રેચ સારી પેઠે ન લાગે તો પાચન પદાર્થો વડે આમને પકાવી પછી સ્નેહપાન કરાવી સ્નિગ્ધ કરી ફરી રેચ આપવો.

રેચ બહુ લાગે તો મૂર્ચ્છા આવે છે. આમળ બહાર નીકળે છે, શુળો ફુટે છે અને અતિસાર વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. તેને ટાઢા પાણીથી નવરાવવો કે શરીર ઉપર ટાઢું પાણી છાંટવું અને ચોખાના ટાઢા ધોવણમાં મધ મેળવી પાઈને થોડુંક વમન કરાવવું. આંબાની છાલના કલ્કને દહીંમાં વાટી ડુંટી ઉપર ચોપડવો. અને તે ઉપર સાઠી-ચોખાની સાથે કે મસૂરની સાથે બકરીનું દુધ આપવું.

સારીપેઠે રેચ લાગ્યો હોય તો શરીર હલકું, મનને પ્રસન્નતા અને વાયુ પોત પોતાના સ્થાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે; તથા ઈંદ્રિયો બળવાન તથા બુદ્ધિ નિર્મળ થાય અને ભૂખ સારી લાગે છે. રેચની દવા સેવન કર્યા પછી ઝાઝો વાયરો, ટાઢું પાણી, અજીર્ણ થાય તેવાં અન્ન, કસરત, મૈથુન, તેલમર્દન અને મહેનત કરવી નહીં. હલકાં ભોજન કરવાં. વિશેષ માહેતી માટે વૃદ્ધત્રયી (સુશ્રુત અને વાગ્ભટ.) વાંચો.

છએ ઋતુઓમાં હરડે ખાવાનો વિધિ.

ગ્રીષ્મઋતુમાં સમાન ગોળ સાથે હરડેનું ચૂર્ણ ખાવું, વર્ષાઋતુમાં સિંધાલૂણ સાથે ૨ હરડેનું ચૂર્ણ ખાવું, શરદ્દઋતુમાં સાકર સાથે ૩ હરડેનું ચૂર્ણ ખાવું, હેમંતઋતુમાં સુંઠની સાથે ૪ હરડેનું ચૂર્ણ ખાવું, શિશિરઋતુમાં પીપરની સાથે ૫ હરડેનું ચૂર્ણ ખાવું અને વસંતઋતુમાં મધ સાથે ૬ હરડેનું ચૂર્ણ ખાવું. જો આ પ્રમાણે છએ ઋતુ-ઓમાં હરડેનું સેવન કરે તો મનુષ્ય સદા નિરોગી રહે છે.

બસ્તિ–પિચકારીનો વિધિ.

જે રોગીનાં મળ–મૂત્ર રોકાઈ ગયાં હોય તેઓને ઔષધની પિચકારીઓ ગુદા તથા ઇંદ્રિમાં દેવી. તેને બસ્તિકર્મ કહે છે. તે પિચકારી જસદની નળીવાળી બકરાના અંડકોષની અથવા સોના વગેરે ધાતુઓની નળીવાળી ગાયના પુછડાના આકારે બને છે તેમાં ઔષધીઓનું પાણી કે તેલ વગેરે ભરી યુક્તિથી પિચકારી આપવી, જેથી વાયુના સર્વ રોગ મટે છે. તે બસ્તિના બે ભેદ છે–એટલે અનુવાસનબસ્તિ અને નિરૂહબસ્તિ. જેમાં ઘી તેલ વગેરે ભરી પિચકારી આપવી તેને અનુવાસનબસ્તિ કહે છે અને કવાથ, દુધ તથા તેલને ભેગાં કરી તેથી જે પિચકારી આપવી તેને નિરૂહબસ્તિ કહે છે. અનુ-વાસનબસ્તિનો ભેદ માત્રાબસ્તિ છે અને નિરૂહબસ્તિનો ભેદ ઉત્તરબસ્તિ છે. એ બે પ્રકારમાં અહીં પ્રથમ અનુવાસનબસ્તિની રીતિ કહીએ છીએ. અનુવાસન અને માત્રા બસ્તિમાં ઘી–આદિની માત્રા આઠ તોલાભારની કે ચાર તોલાભારની લેવી. લૂખા શરી-રવાળાને, તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળાને, કેવળ વાયુવાળાને, અનુવાસનબસ્તિ આપવી, પણ કોઢીને, પ્રમેહરોગી, જાડા શરીરવાળાને અને પેટના રોગીને અનુવાસનબસ્તિ આપવી નહીં. અજીર્ણવાળાને, ઉન્માદ રોગીને, તરશથી પીડાએલાને, સોજો, મૂર્ચ્છા, અરૂચિ, બીહીનેલા, દમ, ખાંસી અને ક્ષયવાળાને નિરૂહબસ્તિ દેવી નહીં તથા અનુવાસનબસ્તિ પણ દેવી નહીં. એક વર્ષથી તે છ વર્ષ સુધીના બાળકને છ આંગળીની નળીનો, છ વર્ષથી તે બાર વર્ષ લગી આઠ આંગળીની નળીનો અને બાર વર્ષથી ઉપરનાં માણસને બાર આંગ-ળની નળીનો ઉપયોગ કરવો. છ આંગળની નળીમાં મગ જેવડું, આઠ આંગળની નળીમાં

વટાણા જેવડું અને બાર આંગળની નળીમાં બોરના ઠળીયા જેવડું છિદ્ર રાખવું. પિચકારીને ઘી ચોપડી પોતાની બુદ્ધિવડે વખત રોગ વિચારી પિચકારી મારવી.

બસ્તિનું સારી રીતે સેવન કરવામાં આવે તો શરીર પુષ્ટ થાય છે, વર્ણ સારો થાય છે, બળ વધે છે, આરોગ્ય રહે છે, અને આયુષ્ય વધે છે. શીતકાળમાં અને વસંતઋતુમાં સ્નેહની બસ્તિ દિવસે આપવી અને ગ્રીષ્મ, વર્ષા તથા શરદ્ઋતુમાં સ્નેહની બસ્તિ રાત્રે આપવી. અતિ સ્નિગ્ધ ભોજન ન કરાવતાં હલકું ભોજન કરાવવું. સ્નેહમાં સવા અને સૈંધવવું ચૂર્ણ નાખી યોગ્ય માત્રાએ રેચ લીધા પછી ૭ રાત વીત્યા પછી જેના શરીરમાં બળ આવ્યું હોય તે રોગીને તેલનું મર્દન કરી, ધીમે ધીમે ઉના પાણીથી નવરાવી, ભોજન કરાવી, શાસ્ત્રની મર્યાદા પ્રમાણે પગથી ચારેકોર ચલાવી, મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કરાવી, પવન છોડાવી અનુવાસનબસ્તિ આપવી. રોગીને ડાબા પડખા ભર સુવાડી ડાબો સાથળ ઉંચો કરી જમણા સાથળનો સંકોચ કરાવી ગુદાને ચીકણી કરી પછી તેમાં નળી નાખી ધીરબુદ્ધિવાળા વૈદ્યે દોરાથી બાંધેલા પિચકારીના મોહોડાને ડાબા હાથથી દાબ દેવો. પિચકારી દેવાના વખતે રોગીએ બગાસું, ઉધરસ કે છીંક ખાવી નહીં. આંખ વીંચીને ઉઘાડવામાં આવે તથા ૧ ગુરૂ અક્ષર બોલવામાં આવે તેટલા વખતને એક માત્રા કહે છે તેવી ૩૦ માત્રા જેટલો વખત પિચકારી દેવી. શરીરમાં સ્નેહ સારી રીતે પેઠા પછી ૧૦૦ માત્રા સુધી સઘળાં ગાત્રો લાંબાં કરીને ચત્તુ સુવું કે જેથી સર્વ શરીરમાં સ્નેહ પ્રસરી જાય. પછી ધીરેધીરે રોગીના પગના બન્ને તળીયામાં વૈદ્યે ત્રણ ત્રણ વાર પોતાના હાથનાં તળાં ઠોકવાં. એજ પ્રમાણે બન્ને ફીંચ-પીંડી ઉપર તથા બન્ને કુલાઉપર પણ હાથનાં તળાં ઠોકવાં. પછી તેની પથારીને ઉચકાવી વળી પ્રથમની પેઠે હાથનાં તળાં પૂર્વનાં સ્થાનકોએ ઠોકવાં. પછી રોગીએ સુખેથી નિદ્રા કરવી. જે રોગીને ઉપદ્રવ રહિત, પવન સહિત અને મળ સહિત, સ્નેહ ગુદામાંથી તુરત પાછું નીકળે તેને સારી રીતે અનુવાસનબસ્તિ થઈ સમજવી. પછી સ્નેહના વિકારનો નાશ કરવા ઉનું પાણી પાવું અથવા ધાણા અને સુંઠનો કવાથ પાવો. આ પ્રમાણે ૭-૮ કે ૯ વખત અનુવાસન બસ્તિ આપવામાં આવે અને સર્વ બસ્તિઓના અંતે નિરૂહ બસ્તિ દેવામાં આવે તો સર્વ વાયુના રોગ મટી જાય છે, પણ જો બરાબર શુદ્ધિ ન થઇ હોય અને મળ યુક્ત સ્નેહ પાછો ન નીકળે તો અંગ શિથિલ થઈ જાય છે, પેટ ચઢે છે, શૂળ, શ્વાસ થાય છે અને હોજરીમાં ભારેપણું લાગે છે. જો આમ થયું હોય તો તીક્ષ્ણ ઔષધોવાળી નિરૂહ બસ્તિ આપવી અથવા ઔષધ સહિત લુઘડાની દીવટ કરી ગુદામાં ખોસવી, જેથી વાયુ અનુલોમ થાય છે. અને મળ સહિત સ્નેહ બાહાર નીકળે છે. એવા માણસને રેચ દેવો. તીક્ષ્ણ નામ આપવો. **અનુવાસન તૈલ**-એટલે ગળો, એરંડી, કરંજ, ભારંગી, અરડુસો, રોહિસ, શતાવરી કાંટાશળાયો અને ચણોઠી એટલાં ઔષધોને ચારચાર તોલા ભાર લઇ અને જવ, અડદ, અળસી, બોરની મીંજો તથા કળથી એટલાં ઔષધો આઠ આઠ તોલા ભાર લઈ સઘળાંઓને ચાર દ્રોણ તોલના પાણીમાં પકાવી એક દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા રહે ત્યારે તેમાં ચારચાર તોલા ભાર સઘળાં જીવનીય ગણનાં ઔષધો નાખી એક આઢક (૨૫૬ તોલા) તેલ પકાવવું. એ તેલ અનુવાસન બસ્તિના ઉપયોગ લે તો વાયુ સંબંધી સર્વ વિકારો મટી જાય છે.

બસ્તિની ક્રિયામાં કાંઇક વિપરીતપણું થઇ જાય તો ૭૬ રોગોને જન્મ મળે છે. તેનો ખુલાશો મેળવવા સુશ્રુત જુવો.

નિરૂહબસ્તિનો વિધિ.

નોખા નોખા ઔષધોની મેળવણી ઉપરથી નિરૂહ બસ્તિના ઘણા ભેદો થાય છે. નિરૂહ બસ્તિનું બીજું નામ આસ્થાપન બસ્તિ છે. નિરૂહ બસ્તિની સવા પ્રસ્થની માત્ર ઉત્તમ, પ્રસ્થની મધ્યમ અને ત્રણ કુડવની કનિષ્ઠ માત્રા જાણવી. જે અતિચીકણા શરીરવાળું હોય, દોષોને પકવી ખશેડવા હોય, છાતીની ચાંદીથી પીડાતો હોય, દુબળો હોય, આફરો હોય, ઉલટીથી પીડાતો હોય, હેડકી, ઉધરસ, દમ, ગુદાની પીડા, સોજો, અતીસાર, કોલેરા, કોઢ, મધુપ્રમેહ અને જળોદરથી પીડાતો હોય તથા ગર્ભવંતી હોય એટલાં મનુષ્યોને નિરૂહ બસ્તિ દેવી નહિ, પણ વાયુ સંબંધી વ્યાધિ, ઉદાવર્ત્ત, વાતરકત, વિષમજ્વર, મૂર્ચ્છા, તરશ, આફરો, મૂત્રકૃચ્છ, પથરી, પેટનારોગ, વધરાવળ, પ્રદર, મંદાગ્નિ, પ્રમેહ, શુળ, અમ્લપિત્ત અને છાતીનારોગ, એટલા રોગવાળાને વિધિપૂર્વક નિરૂહ બસ્તિ દેવી. અધોવાયુ, મળ–મૂત્રની હાજત પૂરી પાડયા પછી, ભુખ્યાને ઉનાપાણીથી નવરાવી તેલ મર્દન કરાવી બપોરે આગળ કહેલી સ્નેહ બસ્તિની રીતિપ્રમાણે ઘરની અંદર યોગ્ય વિધિએ નિરૂહ બસ્તિ દેવી. નિરૂહ બસ્તિ દેવાયા પછી પિચકારીને ગુદામાંથી બહાર કાહાડવા બેઘડી ઉભડક બેસારી રાખવો.

યોગ્ય લાગે તો એ બસ્તિ બીજી ત્રીજી અને ચોથીવાર પણ દેવી. વાયુરોગ હોય તો સ્નેહવાળી એક નિરૂહ બસ્તિદેવી. પિત્તનો રોગ હોય તો દુધવાળી બે નિરૂહ બસ્તિ દેવી અને કફનો રોગ હોય તો તૂરા, તીખા, અને મૂત્ર આદિ પદાર્થોને ઉના કરી તેની ત્રણ નિરૂહબસ્તિઓ દેવી. સુકુમાર શરીરવાળાને, વૃદ્ધને અને બાળકને કોમળ બસ્તિ હિતકારી છે. પ્રથમ **ઉત્કેલદન બસ્તિદેવી**–એટલે એરંડી, મહુડાની છાલ, પીપર, સૈંધવ, વજ અને છીણીનાં ફળનો કલ્ક એઓની બસ્તિ દેવી, પછી **દોષહર બસ્તિ** દેવી.–એટલે શતાવરી (કે વરીયાળી ?), જેઠીમધ, બીલી અને ઇંદ્રજવ એઓને કાંજીમાં કે, ગોમૂત્રમાં વાટી તેથી બસ્તિ દેવી. પછી **સંશયમનીય બસ્તિ દેવી**–એટલે કાંગ, જેઠીમધ, મોથ અને રસવંતી એઓને દુધમાં વાટી તેથી બસ્તિદેવી. **શોધન બસ્તિ** એટલે હરડે તથા ગરમાળાના આદિ લઇ તેઓનો જુલાબ લાગે તેવી પિચકારી મારવી. **લેખનબસ્તિ** એટલે ત્રિફળાનો કવાથ ગોમૂત્ર, મધ, અને જવખાર એઓથી બસ્તિ દેવી. **વૃંહણબસ્તિ** એટલે મળોને ફેળેડવા ધાતુઓને વધારનારા પદાર્થોનો કવાથ કે મધુર પદાર્થોના કલ્ક, ઘી અને માંસના રસાથી બસ્તિ દેવી. **પિચ્છલ બસ્તિ** એટલે બોર, નારંગી, ગુંદાં, શીમળાના ફળના અંકુરો એઓને દુધમાં પકાવી મધ નાખીને બકરાના, ઘેટાના તથા કાળા હરણના લોહ, સહિત બસ્તિ દેવી.

નિરૂહ બસ્તિના તોલનું પ્રમાણ એ છે કે—પહેલાં થોડું સિંધાલૂણ નાખી તેમાં સોળ તોલા મધ નાખી ખુબ વાટી પછી તેમાં ૨૪ તોલા સ્નેહ નાખી ઘુંટીને એકજીવ કરી તેમાં ૮ તોલા કલ્ક નાખવો, તેને પણ ઘુંટી એકજીવ કરી તેમાં ૩૨ ક્વાથ અને છેલીવારે ૧૬ તોલા યોગ્ય ચુર્ણ નાખી સઘળાને સારી પેઠે ઘુંટી તેથી

નિરૂહ બસ્તિ દેવી એટલે બાર પ્રસૃતિની માત્રાએ દેવી. વાયુનું દરદ હોય તો ૧૬ તોલા મધ, અને ૨૪ તોલા સ્નેહ નાખવો. પિત્તનું દરદ હોય તો ૧૬ તોલા મધ અને ૧૨ તોલા સ્નેહ અને કફનું દરદ હોય તો ૨૪ તોલા મધ અને ૧૬ તોલા સ્નેહ નાખવો.

મધુતૈલક બસ્તિ—એટલે ૩૨ તોલા એરંડાના મૂળનો કવાથ કરી અરધ ભાગે મધ તથા અરધ ભાગે તેલ અને સોળમે હિસ્સે સવા તથા સિંધાલૂણ નાખી રવઈથી વલોવી પિચકારી મારવી. જેથી બળ વધે, વર્ણ સારો થાય, મૈથુનશક્તિ વધે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય, ધાતુની પુષ્ટિ થાય અને મેદ, ગાંઠ, કૃમિ, ખરલ, મળ તથા ઉદાવર્ત્ત એઓનો નાશ કરે છે.

યાપન બસ્તિ—એટલે મધ, ઘી, દુધ, તેલ એઓને આઠ આઠ તોલા લઈ તેમાં એક તોલો છીણીનાં મૂળ અને એક તોલો સિંધાલૂણ નાખી ઘુંટીને પિચકારી આપવી, એથી પાચન થાય છે અને ઝાડો ઉતરે છે.

યુક્તરથ બસ્તિ—એટલે એરંડાનાં મૂળનો કવાથ કરી તેમાં મધ, તેલ, સિંધાલૂણ, વજ અને પીપર નાખી પિચકારી દેવી.

સિદ્ધબસ્તિ એટલે—પંચમૂળના કવાથમાં તેલ, પીપર, સૈંધવ તથા જેઠીમધ નાખી પિચકારી દેવી.

ફળવર્ત્તિ—એટલે દસ્ત થવાના માટે ગુદામાં ઘી ચોપડી અંગુઠા જેવી જાડી બાર આંગળ લાંબી અને ચીકણી ઓષડની દીવટ બનાવી અરધી ખોસવી.

આ સિવાય ઉત્તરબસ્તિ પણ છે, તે લિંગ અને યોનિમાં આપવાથી પુરૂષના વીર્યના દોષો અને સ્ત્રીના રજના દોષોનો નાશ થાય છે. આ સઘળી બસ્તિઓ માટે ખુલાશો મેળવવા વૃદ્ધત્રયી તથા લઘુત્રયી (ભાવપ્રકાશ, શાર્ઙ્ગધર અને માધવનિદાન.)વાંચી વાકેફ થાઓ.

બસ્તિ કર્મ કરાવનારાએ ઉના પાણીથી ન્હાવું, દિવસે સુવું અને અજીર્ણ થાય તેમ કરવું નહીં. [1]

ધૂમ્રપાનનો વિધિ.

ધૂમ્રપાનના છ ભેદ છે એટલે શમન[2], વૃંહણ,[3] રેચન,[4] કાસઘ્ન,[5] વામન,[6] અને વ્રણધુપન[7] એવા છ પ્રકાર છે. મધ્ય તથા પ્રાયોગિક એ બે શમનના પર્યાય શબ્દો છે. સ્નેહ અને મૃદુ એ બે બૃહણના પર્યાય શબ્દો છે અને શોધન તથા તીક્ષ્ણ એ બે રેચનના પર્યાય શબ્દો છે. થાકેલા, બીહીનેલા, દુખિયારા, પિચકારી દીધેલ હોય તેવા, જુલાબ લીધેલ હોય તેવાને, ઉજાગરાવાળાને, તરસ્યાને, બળતરાથી પીડાયલાને, તાવવાળાને, શોષવાળાને, પેટના રોગીને, માથાના અભિતાપવાળાને, તિમિરવાળાને, ઉલટી, આફરો, છાતીના દરદ, પ્રમેહ, પાંડુ, ગર્ભવંતીને, લૂખા શરીરવાળાને અને ક્ષીણ થએલા મનુષ્યોને તથા જેણે દુધ, મધ ઘી કે આસવનો ઉપયોગ કરેલ હોય તેવાને, અન્ન દહી કે માછલાં ખાધાં હોય તેને, બાળક, વૃદ્ધ અને દુબળા શરીર વાળાને ધુમ્રપાન કરાવવો નહીં. તેમજ બારસું વર્ષ બેઠાં પહેલાં અને એંશીમું વર્ષ ઉતર્યા પછી ધુંવાડાનું ગ્રહણ કરવું નહીં. હદથી વધારે કે ઓછો ધુંવાડો ગ્રહણ કરવો નહીં નહીં તો, ઉલટા નવા ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય છે. જો યોગ્ય રીતે વિધિ સહિત ધુવાડો ઉપયો-

---

૧ બસ્તિ કર્મમાં પ્રસ્થનો તોલ ૨૮ તોલા ભારનો ગણવો.

૨ કોપેલા દોષોને શાંત કરનાર, ૩ ધાતુઓને પુષ્ટ કરનાર, ૪ શરીરમાંથી દોષોને ખાલી કરનાર ૫ ઉધરસ મટાડનાર, ૬ ઉલટી કરાવનાર ૭ અને ચાંદી ગુમડાં વગેરેને ધુણી દેવામાં ઉપયોગી.

ગમાં લે તો ઉધરસ, કફ, શળીખમ, શ્વાસ, ડોકની પીડા, દાઢી, તથા માથાની પીડા, અને વાયુના વિકારો મટી જાય છે. ઇંદ્રિયો, વાણી અને મન સ્વચ્છ થાય છે. વાળ, દાંત અને દાઢી મૂંછ મજબુત થાય છે તથા મ્હોં સુગંધિત થાય છે.

શમન ધુંવાડામાં એળચી અદિનો બૃંહણુ ધુવાડામાં ઘીવાળો શળનો, રેચન ધુવાડામાં રાઈ આદિ તીખા પદાર્થોનો, કાસધ્ન ધુંવાડામાં ભોરીંગણી તથા મરીનો, વાનન ધુંવાઠામાં નસો તથા ચામડાનો અને વ્રણને ધુવાડી દેવામાં લીંબડાનો તથા વજ વગેરેનો કલ્ક ઉપયોગમાં લેવો. **અથવા** રોગીની શાંતિ માટે ઘરમાં અપરાજીત ધુપ અને ગ્રહ દોષ, બાળગ્રહદોષ, ભૂત-પ્રેત, ડાકણી, આદીનો નાશ કરવા માહેશ્વર ધુપ કરવો. (જુવો પૃષ્ટ ૧૨૪ મામાં.)

ધુમ્રપાન કરનારાએ મનમાં સંતાપ કરવો નહીં. ધુળથી વેગળા રહેવું અને ક્રોધ કરવો નહીં. ધુમાડો પીવાની નળી કયા પ્રકારના ધુમાડામાં કેટલી લાંબી અને શ્યાની નળી લેવી ? તેના ખુલાશા માટે **ભાવપ્રકાશાદિ** ગ્રન્થો જુઓ.

શરીરમાંથી લોહી કઢાવવાનો વિધિ.

પ્રાણીના રોગો ઉપર ધ્યાન આપી અર્થાત્ લોહી વિકારાદિ રોગો થયા જ. ફસ ખોલાવી ૬૪-૩૨ કે ૧૬ તોલા લોહી કઢાવવું. સ્વાભાવિક રીતે શરદ્ ઋતુમાં લોહી કઢાવવું. લોહીથી પેદા થતા ચામડીના રોગો, ગાંઠ અને સોજો વગેરે દરદો લોહી કઢાવવાથી મટી જાય છે. જે વેળાએ વાદળાં ન હોય તથા વીજળીનું ચમકવું ન હોય ત્યારે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં, શરદ્ ઋતુમાં બપોરે અને શીતકાળમાં રોગ ઉપર ધ્યાન આપીને લોહી કઢાવવું, લોહી મધુર, રાતું, શીત તથા ઉષ્ણપણાથી રહિત, ભારે અને ચીકાશવાળું હોય તો શુદ્ધ જાણવું. બગડેલું લોહી હોય તો તેથી સોજો, રાતાં ધ્રાંમઠાં, પીડા, બળતરા, પાક, ચળ અને ફોલ્લીઓ થાય છે. શરીરમાં લોહી વધી ગયું હોય તો અંગો તથા નેત્રો રાતાં થાય છે, નસો ફુલે છે, ગાત્રોમાં ભારેપણું થાય છે, ઉંઘ બહુ આવે છે, ઘેન થાય છે અને બળતરા થાય છે. જો શરીરમાંથી લોહી ઓછું થઈ ગયું હોય તો મૂર્છા, ચામડીમાં લુખાશ અને શરીરની નસો લોહીની ક્ષીણતાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા વાયુથી શિથિલ થઈ જાય છે. તથા અયોગ્ય ક્રમે ચાલવા લાગે છે. જો વાયુથી લોહી બગડયું હોય તો, રાતું, ફીણવાળું, લૂખું, કઠણ, પાતળું, છુટું નહી પડનાર અને સોયની પેઠે વેદના કરનારૂં થાય છે. પિત્તથી લોહી બગડયું હોય તો, મધુરપણા વગરનું, ગરમ, માખીઓ તથા કીડીઓને ન ગમે તેવું, પીળું, હર્યા રંગનું-લીલું, કાળું અને કાચા પદાર્થના ગંધવાળું હોય છે. જો કફથી લોહી બગડયું હોય તો, ટાઢું, ઝાઝું, ચીકણું, ગેરૂના પાણી જેવું, માંસની પેસી જેવું, છૂટું પડી જાય તેવું અને મંદગતિવાળું હોય છે. જો બે દોષથી લોહી બગડયું હોય તો, બે દોષનાં લક્ષણો અને ત્રણે દોષથી બગડયું હોય તો ત્રણે દોષના ચિન્હો જોવામાં આવે છે, તથા દુર્ગંધવાળું, કાંજી જેવું હોય છે. જો ઝેરથી લોહી બગડયું હોય તો કાળું થાય છે, નાકમાંથી વેહેવા માંડે છે, કાચા પદાર્થના જેવા ગંધવાળું, કાંજી જેવું અને સર્વ પ્રકારના કોઢને ઉત્પન્ન કરનારૂં હોય છે. જો શુદ્ધ લોહી હોય તો, પાતળું, મમોલા જેવું રાતું હોય છે. વાતરક્ત, સોજા, દાહ, અંગનું પાકવું, શરીરનું લાલ રંગે થવું, નાક વગેરેમાંથી લોહીનું નીકળવું, કોઢ, અનિવાર્ય વાયુરોગ, પાંડુ, નાક વગેરે ઉપર કાંણા વાળી ગાંઠ,

લોહીનું ઝેરથી દૂષિત થવું, ગાંઠ, રસોળી, અપચી, ક્ષુદ્રરોગ, અગ્નિમંથ નામનું આંખનું દરદ, વિદારી રોગ, સ્તનના રોગો, ગાત્રોનું પીડાવું, ગાત્રોમાં ભારેપણું, રક્તાભિષ્યંદ નામનો આંખના દુખવાનો રોગ, ઘેન, નાક કે મ્હોમાંથી દુર્ગંધનું આવવું, બળતરા, જમણા પડખાની ગાંઠની પીડા, બરલ, રતવા, અંદરનું ગુંબડું, ફોડકીઓનું ઉપડવું, કાનનું, હોઠનું, નાકનું કે મ્હોંનું પાકવું, માથાની પીડા, ચાંદી અને રક્તપિત્ત એટલા રોગોમાં અવશ્ય લોહી કઢાવવું. એ દરદોમાં શીંગડી, જળો કે તુંબડી,— રૂમડી વા, ફસ ખોલીને લોહી કઢાવવું. દુબળું, અતિ મૈથુન કરનાર, નપુંષક, બીહીકણ, ગર્ભવંતી, સુવાવડી, પાંડુરોગી, ઉલટી આદિ પાંચ કર્મોથી શુદ્ધ થએલો, સ્નેહપાન કરેલો, અર્શ રોગવાળો, સર્વ અંગમાં સોજાવાળો, ઉદરરોગ, દમ, ઉધરસ, ઉલટી, અતીસારવાળો, કોઢ રોગવાળો, જેને અત્યંત સ્વેદક્રિયા કરી હોય તેને, ૧૬ વર્ષથી ઓછી તથા ૭૦ વર્ષથી વધારે ઉમરનો અને જેનું રક્તપિત્તાદિથી લોહી નીકળી ગયું હોય એટલાઓની નસ ખોલાવવી નહીં. જો વિશેષ જરૂર હોય તો જળો મૂકી લોહી કઢાવવું, પણ જો તેવા દરદીઓને ઝેર ચઢયું હોય તો ફસ ખોલી લોહી કઢાવવામાં હરકત નથી. વાયુથી, પિત્તથી કે કફથી લોહી બગડેલું હોય તો ગાયના શીંગડાથી, જળોથી કે તુંબડીથી લોહી કાહાડવું, પણ બે દોષથી કે ત્રણ દોષથી લોહી બગડયું હોય તો, યુક્તિથી નસ ખોલીને, અસ્તરા મારીને લોહી કઢાવવું. શીંગડું આસપાસથી દશ આંગળ સુધીનું, જળો એક હાથ સુધીનું, તુંબડી બાર આંગળ સુધીનું, અસ્તરાના ચીરા બે આંગળ સુધીનું અને નસ ખોલવાથી સઘળા શરીરનું લોહી ખીંચીને સાફ કરે છે. ટાઢના વખતે લોહી કઢાવવું નહીં. તેમજ ભૂખ્યાનું, મૂર્છિત દરદીનું, નિંદ્રાથી ઘેરાયલાનું, બીહીનેલાનું, મદવાળાનું થાકેલાનું અને મળ--મૂત્રના રોકાણવાળાનું લોહી કાહાડવું નહીં. લોહી કાહાડવાની ક્રિયા કરતાં લોહી બાહાર ન આવે તો, ઉપલેટ, સુંઠ, મરી પીપર અને સૈંધવથી છેદના મ્હોંને ચોળવું એટલે તેથી લોહી નીકળશે. જ્યારે બહુ તાપ, બહુ ટાઢ ન હોય અને સ્વેદ— પરસેવાની ક્રિયા ન હોય તથા શરીર બહુ ગરમ કરવામાં ન આવ્યું હોયતો તે સમય રોગીને રાબ પીવરાવી તૃપ્ત કરી પછી લોહી કાહાડવું. બહુજ પરસેવો આવ્યો હોય, ઉષ્ણકાળ હોય, અથવા શસ્ત્ર બહુ ઉંડુ નસમાં ઉતરી ગયું હોય તો લોહી નીકળે છે. જો લોહી બહુ નીકળવા લાગે તો લોદર, રાળ, રસવંતી, જવનો લોટ કે (ઘહુંનો લોટ) ધાવડીનું ચૂર્ણ, ધંતુરાનું ચૂર્ણ, ગેરૂ, સાપની કાંચળી, અને રેશમી કે સાદા લુઘડાની રાખના ચૂર્ણથી એટલે એઓમાંથી ગમે તેના ચૂર્ણથી છેદને રોકી દેવો જેથી લોહી નીકળતું બંધ પડે છે. શીતોપચાર કરવાથી પણ લોહી વહેતું બંધ પડે છે. ખાર મૂકવાથી વ્રણનું મ્હોં જોડાઇ જાય છે અને ડાંભથી નસોનો સંકોચ થાય છે.

બગડેલું લોહી શરીરમાં જરા બાકી રહી જાય તેની હરકત નહીં, પણ લોહી બહુ નિકળે તો તેથી અન્ય નવા ઉપદ્રવો થાય છે—એટલે અંધાપો, આક્ષેપકવાયુ—તાણ, તરશ, આંખનો તિમિર રોગ, માથાનાંદરદ, પક્ષઘાતશ્વાસ, ઉધરસ, હેડકી, બળતરા તથા પાંડુરોગ એ ઓની ઉત્પત્તિ થાયછે. અને સમયઉપર મૃત્યુપણ થાયછે. દેહની ઉત્પત્તિ લોહીથીજછે. લોહીજ દેહને ધારણ કરે છે અને લોહી એજ જીવનના આધારભૂત છે માટે લોહીનું અવશ્ય રક્ષણ કરવું. લોહી કાહાડયા પછી ટાઢા ઉપાયો કરવાથી પવનનો કોપ થાય તો વ્યથાવાળા સોજા ઉપર જરા ઉનાશવાળું ઘી રેડવું. લોહી નીકળવાથી નબળાઇ વધી પડે તો, હરણ, સસલા, ઘેટા, કાળીઆર અને બકરાના માંસના રસો પાવા, તથા દુધની સાથે સાઠીચોખા ખવ-

શવવં. લોહી બરાબર નાકળ્યું હોય તો પીડાની શાંતિ, શરીરમાં હલકાપણું, વ્યાધિ તથા ઉપદ્રવોનો નાશ અને મનનું સ્વચ્છપણું થાય છે.

લોહી કઢાવ્યા પછી જ્યાં સુધી બળ ન આવે ત્યાં સુધી અત્યંત મહેનત, મૈથુન, ક્રોધ, ટાઢા પાણીથી સ્નાન, ઘણા પવનમાં રહેવું, એકટાંણુ જમવું, દિવસે સુવું, ખાટું, ખારૂં કે તીખું ભોજન, શોક, વાદ અને અજીર્ણ થવાયોગ્ય ભોજન વગેરે કરવાંનહીં. **ભાવપ્રકાશ.**

લોહી કઢાવવાનો વિધિ સંપૂર્ણ

ઇતિ શ્રીમન્મહારાજાધિરાજ રાજરાજેંદ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃતસાગરનામા ગ્રંથ વિષે આસવ-અરિષ્ટવિધિ, પાકવિધિ, શિળાજીત શોધન, ખાર કાહાડવાનો વિધિ, ચણાખારનો પ્રકાર, સ્નેહન, સ્વેદન, વમન. વિરેચન, હરીતકીયોગ, બસ્તિકર્મ, ધૂમ્રપાન અને લોહી કાહાડવાનો વિધિ નિરૂપણ નામનો ચોવિશમો તરંગ સંપૂર્ણ.

તરંગ પચીશમો.

ષટઋતુ અહનિશ કૃત્ય વળી, શારીરિકનું જ્ઞાન,
આ છેલાજ તરંગમાં, કથ્યાં સુખદ વ્યાખ્યાન.

છ ઋતુઓના આહાર વિહારનો અધીકાર.

હેમંત, શિશિર, વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા અને શરદ્ એ છ ઋતુઓ છે, તે છ ઋતુઓનું એક વર્ષ કહેવાય છે. બબે મહિનાની એક ઋતુ હોય છે એટલે મૃગશિર તથા પોષ મહિનાને હેમંત ઋતુ, માહા ફાગણને શિશિરઋતુ, ચૈત્ર વૈશાખને વસંતઋતુ જેઠ આષાઢને ગ્રીષ્મઋતુ, શ્રાવણ ભાદ્રવાને વર્ષાઋતુ અને આસો કાર્તિકને શરદઋતુ કહે છે. કેટલાકના મત પ્રમાણે ધન અને મકરસંક્રાંતિને હેમંત, કુંભ અને મીન-સંક્રાંતિને વસંત, મેષ અને મકરસંક્રાંતિને ગ્રીષ્મ, મિથુન અને કર્ક સંક્રાંતિને શિશિર, સિંહ અને કન્યા સંક્રાંતિને વર્ષા અને તુલા તથા વૃશ્ચિક સંક્રાંતિને શરદઋતુ માને છે.

કઇ કઇ ઋતુમા કયા કયા દોષનો સંચય, કોપ તથા શાંતિ થાય છે?

ગ્રીષ્મઋતુમાં વાયુનો સંચય, વર્ષાઋતુમાં વાયુનો કોપ અને શરદઋતુમાં શાન્તિ થાય છે. વર્ષારૂતુમાં પિત્તનો સંચય, શરદરૂતુમાં પિત્તનો કોપ અને હેમંતઋતુમાં પિત્તની શાંતિ થાય છે. શિશિકઋતુમાં કફનો સંચય, વસંતરૂતુમાં કફનો કોપ અને ગ્રીષ્મઋતુમાં કફની શાંતિ થાય છે. આ દોષોનો, સંચય પ્રકોપ અને શાંતિ આહાર વિહારના કારણોથીજ થાય છે અને વગર સમયે શાંતિ પણ પોતાની મેળેજ થાય છે.

વાયુકોપના આહાર-વિહાર—હલકી, લૂખી, થોડી, ઘણી ટાઢી વસ્તુઓના સેવનથી, ઘણા ખેદથી, સંધ્યાસમય મૈથુન કરવાથી, શોચથી, ભયથી, ચિંતાથી, ઉજાગરાથી, પ્રહાર લાગવાથી, પાણીમાં તરવાથી, અન્નના અજીર્ણથી અને ધાતુઓના ક્ષીણ-પણાથી તથા બીજાં પણ કારણોથી વાયુ કોપે છે.

પિત્તકોપના આહાર-વિહાર—કડવી, ખાટી, ખારી, ગરમ, તીખી વસ્તુઓના વિશેષ સેવનથી, ક્રોધથી, તડકાના સેવનથી-બપોરે તાપમાં ફરવાથી, ભૂખ-તરશના વેગોરોકવાથી, અન્નના અજીર્ણથી અને બીજાં પણ કારણોથી અરધ રાતના વખતે પિત્ત કોપે છે.

કફકોપના આહાર-વિહાર—મીઠા, ચીકણા, ટાઢા, ભારે પદાર્થોના ખાવાથી, દહાડે સુવાથી, જઠરાગ્નિના મંદપણાથી, પ્રભાતે ભોજન કરી પછી ખેદ વગેરેના કરવાથી અને બીજાં પણ કારણોથી કફ કોપ પામે છે.

આ ત્રણે દોષો તેઓને દુર કરવાના ઉપાયો કરવાથી શાંત થાય છે.

હેમંત ઋતુના આહાર-વિહાર—ભેંશનું કે ગાયનું તાજું ઘી, મીઠા ખાટા, કે ખારા રસ મીઠું, તેલનું મર્દન, તલ, ઘઉં, અડદ, સાકર-આદિ મીઠાદ્રવ્ય, સુંઠ સાથે હરડેનું સેવન, રૂનાં તળાઈ-રજાઇ ઓઢવાં પાથરવાં, પવન રહિત સ્થાન અને નવીન વસ્ત્ર વગેરે સુંદર સુખકારી પૈષ્ટિક પદાર્થોસહ આહાર વિહાર કરવો.

શિશિરઋતુના આહાર-વિહાર—પીપર સંયુક્ત હરડે ખાવી, મરી, આદુ તાજું ઘી, સિંધાલૂણ, વડાં, ગોળ, દહી અને હિંમત ઋતુમાં જે કહ્યા તે આહારવિહાર ઉપયોગમાં લેવા.

વસંતઋતુના આહાર-વિહાર—આ ઋતુમાં કફકોપની શાંતિ માટે મધસાથે હરડે ખાવી જેથી બળ વધે છે. વસંતમાં વન ઉપવનમાં યોગ્ય વખતે ફરવું હિતકારી છે, ચિત્રામૂળનું યોગ્ય અનુપાન સહ સેવન કરવું. અને કફનો નાશ કરનારા આહાર-વિહાર કરવાજ સુખદ છે.

ગ્રીષ્મઋતુના આહાર-વિહાર—ગહન વૃક્ષોની ઘટામાં હરવું-ફરવું, બેસવું, ગોળ સાથે હરડે ખાવી, ટાઢું પાણી પીવું, શીખરણી-શીખંડ, સરબત, સાથવા, ધાખ, મીઠાં ભોજન, ચીકણા દ્રવ્ય, સાકર, ટાઢા પાણીમાં તરવું, ખસની ટટ્ટીઓ અને કુવા-શનું સેવન, કપૂર ચંદનનાં વિલેપન, દિવસે સુવું, અને સુંદર ખસના પંખાનો પવન તથા મનગમતા વિનોદો ઉપયોગમાં લેવા, પણ કડવી, તીખી, ખારી, ખાટી, દાહ કર-નાર વસ્તુઓ, ખેદ, દારૂ અને તડકામાં બેસવું, ફરવું બિલકુલ ઉપયોગમાં લેવા યોગ્ય નથી.

વર્ષાઋતુના આહાર-વિહાર—સિંધાલૂણ સાથે હરડેનું સેવન, ચીકણા દ્રવ્ય, ખારા, ખાટા પદાર્થો, ડાંગર, જવ, સુંઠ, મરી, પીપર, પીપરામૂળ, ચિત્રક તથા સિંધા-લૂણ સહિત દહિનું ઘોળવું, ઉનું પાણી, કુવાનું પાણી, ધોળાંવસ્ત્ર, ફરવું, હલકાં ભોજન અને જુલાબ એટલાં પથ્ય છે, તથા દિવસે સુવું, ખેદ, તડકો, તળાવનું પાણી પીવું, દહી, વનનું ધાન્ય, અને મૈથુન એટલાં કુપથ્ય છે.

શરદઋતુના આહાર-વિહાર—વર્ષાઋતુમાં સંચય થએલ પિત્ત શરદઋતુમાં કોપ પામે છે માટે સાકર, સાથે હરડે સેવન કરવી, તથા સાકર વગેરે મીઠા પદાર્થો, સાઠી-ચોખા, મગ, તળાવનું પાણી, ઉકાળેલું-કઢેલું દુધ, અને ધાતુ, વીર્ય, પરાક્રમને વધાર-નાર વસ્તુઓનું સેવન સદા હિતકારી છે. તથા તીખા, ખારા, ખાટા પદાર્થો, આસવ, તડકો, દિવસે સુવું, પૂર્વદીશાનો પવન એટલાં સદા અહીતકારી છે.

વીશેષ માહીતી માટે **કેશવકલ્યાણ** અને **વૃદ્ધત્રયી** વાંચો.

દીનચર્ય્યા.

પરોઢીએ ઉઠી સાંજરે સુવા સુધીમાં મનુષ્યે શું શું કરવું ?

નીરોગી મનુષ્યે પોતાના આયુના રક્ષણાર્થે પાછલી ચાર ઘડી રાત રહે ત્યારે જાગવું અને દુઃખ-કષ્ટની શાંતી નીમીત્તે શ્રી જગતનીયંતા પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું વા, પોત પોતાના ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ કરવું. પછી માંગલીક વસ્તુઓનો સ્પર્શ તથા તેવી વસ્તુઓનું દર્શન કરી,

૧ **સુશ્રુત** કહે છે કે-દિવસના પ્રથમ ભાગમાં વસંત, બપોરે ગ્રીષ્મ ત્રીજા પોહોરે શીશીર, સંધ્યાએ વર્ષા, અરધી રાતે શરદ અને પરોઢીએ હેમંત ઋતુનાં ચિન્હ જણાય છે અર્થાત્ એક અહોરાત્રીમાં પણ છ ઋતુઓના સ્વભાવ દેખાય છે.

આજે અમુક કામ કરવું અને અમુક કામ ન કરવું તેનો નિશ્ચય કરી પથારીમાંથી ઉઠી ઉભા થઇ મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કરી એટલે મળ-મૂત્રનો વેગ ન રોકતાં તથા પરાણે હાજત ન લાવતાં મળ-મૂત્રનો દીવસે ઉત્તર દીશા તરફ અને રાતે દક્ષીણ દીશા ભણી મોં રાખી ત્યાગ કરવો. પછી સીધા ઝાડનું એટલે બોલસીરી, બાવળ આદિ ઝાડોનું પોતાના હાથની છેલ્લી આંગળી જેવું જાડું-પાતળું ૧૨ આંગળ લાંબુ, ગાંઠા વગરનું છિદ્રવિનાનું ઉત્તમ દાતણ સ્વસ્થ ચિત્ત આસ્તેથી પેઢાંને ઘસી ઉલ ઉતારી દાતણ કરવું ટાઢા પાણીના ૧૨ કોગળા કરી ટાઢા પાણીથી મોં ધોઇ નાંખવું. દાંતે ઘસવા માટે સૈંધવ સાથે સ્હેજ શેકેલું જીરૂં અને જરા સુંઠ મેળવી તેનું ચુર્ણ દાતણના કુણા કુચાથી ઘસવું જેથી દાંતોના રોગ મટે છે. ત્યાર પછી શરીરે નારાયણ તેલ વગેરે તેલનું મર્દન કરી ચણાના લોટની કે કંકોડી વગેરેની પીઠી ચોળી શરીરના બળ પ્રમાણે કુસ્તિ-કસરત કરી, થાક દુર થવા સુંદર જળથી સ્નાન કરવું; એટલે કેડથી હેઠલ ઉના પાણીથી અને કેડથી ઉપર ટાઢા કે નવાયા પાણીથી[1] ન્હાવું જેથી કેટલાક રોગો મટે છે. અર્થાત્ ન્હાવાથી શોચ મટે છે, શરીરના મેલ જાયછે, શક્તિ વધે છે, ગરમીના રોગો મટે છે, હીયાનો તાપ, લોહીનો કોપ, શરીરની દુર્ગંધ, થાક, પરસેવો, આલસ્ય, ચળ, તરશ, બળતરા, તાપ-પાપ મટે છે અને ઉત્સાહ, બળ, આયુષ્ય, તેજ, કાંતિ, સુકુમાળતા, રૂચિ, ભૂખ, બુદ્ધિ, સુખ અને દ્રવ્યાદિ વધે છે. વીર્યને વધારે છે, આનંદ આપે છે, શરીરના ક્રમિ, અને માર્ગના ખેદને દૂર કરે છે.

ઉંઘમાંથી ઉઠીને, ભોજન કરીને, ઉંઘનાં ઝોકાં આવતાં હોય ત્યારે તથા તાવ, અતીસાર, આંખ કે કાનના દરદવાળાએ, શળીખમ, તથા આફરો થયો હોય તેવાએ, પવનરોગીએ અને અજીર્ણવાળાએ ન્હાવું નહીં.

નાહ્યા પછી લુઘડાથી શરીરને સારી પેઠે લુછી રૂતુને અનુસરતાં પવિત્ર વસ્ર પહેરી સંધ્યાવંદન દેવપૂજાર્ચન ગાય બ્રાહ્મણ આચાર્ય ગુરૂ વૃદ્ધ અને અતિથી વગેરેનું પૂજન સન્માન કરી શક્તિ પ્રમાણે દાન દઈ મધ્યાન્હ સમય બલિ વૈશ્વદેવાદિક કરી નોકર-ચાકર પશુ-પક્ષિયો અને કુટુંબી જનોની સંભાળ લેવી; અથવા[2] કુટુંબીઓ સાથે બેસી ભોજન કરવું. તેમાં પ્રથમ મધુર, સ્નિગ્ધ, પછી તીખા અને ખારા પદાર્થો જમી અથવા પોતાની પ્રકૃતીને માફક આવે તેવા હિતકારી પદાર્થો ચોખા, ઘહું, મગ, ઘી અને ઉત્તમ પ્રકારના શાક ભાજી વગેરેથી યુક્ત ભોજન ધીમે ધીમે જમી પછી સાકર સહીત કઢેલું દુધ પીવું, પણ ભોજનના અંતે દહી ખાવું નહીં, ભોજન હદથી વધારે કે નીયમથી ઓછું કરવું નહી; પરંતુ રૂચી પ્રમાણે ભોજન કરવું અને ભોજન કરવા સમય ભોજન ઉપર માતા, પિતા, મીત્ર, વૈદ્ય, રસોઇ કરનાર, મોર[3], ચકોર, કુકડો, કુતરો

---

૧. વૈદ્યરાજ હરિશ્ચંદ્ર કહે છે કે-ઉના પાણીથી ન્હાવું, દુધ પીવું, યુવાન સ્રીઓનો સમાગમ કરવો અને ઘી સહિત અલ્પભોજન કરવું એટલા વાનાં મનુષ્ય લોકોને સદા હિતકારીછે.

ટાઢા પાણીથી કે ઉના પાણીથી ન્હાવું એ પોત પોતાની પ્રકૃતિને અનુસાર ઉપયોગમાં લેવું.

૨ मख्खी मख्खी गोरख रख्खी चेतमच्छंदर आकल वाकुल करे तो गुरु गोरखनाथकी आण-જમતા પહેલાં આ મંત્ર બોલી જમવું, જેથી માખો ભોજનમાં આવતી નથી એમ હું મારા અનુભવથી કહું છું.

૩ મોર, કુકડો, કાગડો અને ચકોર ઝેરનું પારખું કરે છે માટે તેઓને ભોજનના પદાર્થ નાખી પછી જમવું. જો ઝેરથી મળેલો પદાર્થ હોય છે તો તેઓ સુંધી દુર ખસે છે માટે જમતી વખતે તેઓને અવશ્ય પાસે રાખવાં. ભા. કર્ત્તા.

અને વાંદર એઓની દ્રષ્ટી પાડવી અર્થાત્ એઓની રૂબરૂ જમવું અને જમી ઉઠ્યા પછી અગસ્ત્ય, કુંભકર્ણ, શનૈશ્વર, વડવાનળ તથા ભીમસેન એ પાંચ પ્રબળ અગ્નિવાળાઓનું સ્મરણ કરી પેટ ઉપર હાથ ફેરવવો જેથી ભોજન સારી પેઠે પચી જાય છે. તદનંતર સુગંધીત પુષ્પમાળ, અત્તર, સુકમાળ વસ્ત્ર એઓને ધારણ કરવાં, ખસના પંખાથી પવન લેવો, શીતળ છાયામાં રહેવું. ભોજન કર્યા પછી બે ઘડી થાય એટલે ટાઢું અને મીઠું પાણી આસ્તે આસ્તે પીવું, પણ ઉતાવળથી કે ઘણું પાણી પીવું નહિ, જમ્યા પહેલાં પાણી પીએ તો અગ્નિ મંદ થાય છે અને જમ્યાના અંતમાં પાણી પીએ તો વિષ સમાન ગુણ આપે છે માટે ભોજનના વચમાં પાણી પીવું. અજીર્ણમાં પાણી પીવાથી અજીર્ણ મટે છે. અન્ન પચ્યા પછી પાણી પીએ તો બળ વધે છે. ભોજન કરી બેસી રહેવાથી આલસ્ય વધે છે, શરીર ભારે થાય છે. માટે भुंक्त्वा शत् पदं गच्छेत्— જમીને ૧૦૦ ડગલાં જેટલું ફરવું. જેને સુવાની ટેવ હોય તેણે જરા સુઈ જવું, સીધા સુવાથી બળ વધે છે, ડાબા પડખે સુવાથી આયુ તથા બળ વધે છે, ભોજન પચી જાય છે. અને ભોજન કરી પંથ કરે કે દોડે તો તેની પાછળ મૃત્યુ દોડે છે. અર્થાત મહારોગને શરણ થઇ મરણ પામે છે. સુવું કહ્યું છે, પણ ઉંઘ લેવી કહી છે એમ સમજવું નહિં માત્ર ડાબે પડખે બે ઘડી આળોટી આરામ લેવો. ભોજનના અંતમાં સુંદર નવયૌવન મદવંતી માનુનીના હાથની મથેલી ગાયની સુંદર છાશ રૂચિપ્રમાણે ઋતુને અનુસરી પીવી તથા શીખરણી–શીખંડ, દહીનું ઘોળવું વગેરે સેવન કરવાં–એટલે દુધને ઉકાળી રાતે જમાવેલું ભેંસ કે ગાયનું દહી લઇ ઉત્તમ વસ્ત્રથી સાકર કે બુરા સાથે મથી—છણી નાખી તથા તેમાં મરી, એળચી, બરાસ વગેરે અંદાજસર નાખી તૈયાર કરેલું શીખંડ સેવન કરવાથી વીર્ય, બળ તથા રૂચિ વધે છે અને પિત્ત–વાયુ વગેરેનો નાશ થાય છે. અથવા ભેંશના દહીને છણી તેમાં સુંઠ, મરી, પીપર, રાઈ, સિંધાલૂણ વગેરે નાખી તે દહીનું ઘોળવું સેવન કરે તો કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. શીતકાળમાં દહી ખાવું, પણ કફપ્રકોપ સમયમાં ખાવું નહિ. જમ્યા પછી સુંદર સુગંધિત મુખવાસ–એળચી, સોપારી, બરાસ વગેરે સહિત ઉત્તમ કાથા, ચુનાયુક્ત પાનબીડાં ખાવાં. પછી વ્યાપારાદિ કાર્યોમાં દઢ ઉત્સાહ સાથે પ્રવર્તવું.

સમજુ મનુષ્યે સંધ્યાકાળે આહાર, મૈથુન, નિદ્રા, શાસ્ત્રાદિકનું અધ્યયન અને પંથ એ પાંચ કર્મ કરવાં નહિ; કેમકે જમવાથી રોગ, મૈથુનથી ભયંકર સંતાન, નિદ્રાથી નિર્ધનતા, ભણવા–વાંચવાથી આયુષ્યની હાનિ અને પંથથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે.

રાત્રિ ચર્યા.

ચાંદની રાત હોય તો ચાંદનીમાં ફરવું; કેમકે ચાંદની ટાઢી છે, કામદેવ સંબંધી આનંદની દાતા છે, અને તરશ, પિત્ત તથા બળતરાનો નાશ કરનાર છે. અંધારી રાત ભય, મોહ, ભ્રાંતિને ઉત્પન્ન કરનાર તથા પિત્ત કફને હરનાર છે અને કામદેવને વધારી ગ્લાનિ આપનારછે. રાતે પહેલે પોહોરે કાંઇક ભૂખ રહે એવી રીતે જમવું અને ભારે પદાર્થો ખાવા નહિ. પછી નિયમસર સુંદર સુકુમાળ પથારી ઉપર સુંદર સ્થાનમાં શયન કરવું અને મૈથુનની ઇચ્છા થાય તો સુંદર છેલડી કામવતી કામિનીથી શક્તિ પ્રમાણે કામક્રીડા કરવી. સંભોગના આદિ તથા અંતમાં ભેંશનું અથવા ગાયનું સાકર સહીત

કઢેલું દુધ પીવું. સંભોગ કરીને ન્હાવું. વૃદ્ધા એટલે પોતાથી મોટી ઉંમરવાળી સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરવો નહિ; કેમકે સુકું કે ખરાબ માંસ, વૃદ્ધા સ્ત્રી, ઉગતા સૂર્યનો કે કન્યાસંક્રાંતિનો તડકો, બરોબર નહિ જામેલું દહી, પરોઢીએ મૈથુન કરવું અને પરોઢીયે ઉંઘવું એ છ વાનાં તુરત પ્રાણુનો નાશ કરનારાં છે. પણ જો તાજું માંસ, નવું અન્ન, બાળા સ્ત્રી, દુધનું જમણ, તાજું ઘી અને ઉના પાણીથી ન્હાવું એ છ વાનાં તુરત પ્રાણુને બળ આપનારાં છે. હેમંતઋતુમાં વાજીકરણનાં ઓષડો ખાઇ બળ મેળવી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે મૈથુન કરવું, શિશિરઋતુમાં મરજી પ્રમાણે, વસંતઋતુ તથા શરદ્દઋતુમાં ત્રીજે દિવસે, વર્ષાઋતુમાં અને ગ્રીષ્મઋતુમાં પંદર પંદર દિવસે મૈથુન કરવું. શીતકાળમાં રાતે, ગ્રીષ્મમાં દિવસે. વસંતમાં દિવસે અને રાતે, વર્ષામાં મેઘ ગર્જના વખતે અને શરદ્દઋતુમાં મરજી પડે ત્યારે મૈથુન કરવું.[1] પર્વણીએ, પ્રભાતે, સંધ્યાએ, મધરાતે, ગાયો છુટે તે વખતે અને બપોરે મૈથુન કરવું નહીં, ગુમ, રમણિક હવા, શોભાયુક્ત મકાનમાં હાસ્ય વિનોદ ગાયન વાજીંત્રાદિના વિલાસ સાથે વિલાસવતી વનિતા સહ વિલાસ કરવો. પુરૂષોએ રજસ્વળા, રોગી, મોટી ઉમરવાળી, કામદેવના વેગ વિનાની, મલીન કે મલીન વસ્ત્ર–અંગવાળી, દ્વેષિલી, દુબળી, વાંઝણી,–ગરમી આદિ યોનેના રોગવાળી, અને કડવા બોલી તથા ગર્ભવંતી સ્ત્રી સાથે રતિ–ગમન કરવું નહીં. તેમ બહુ જમેલાએ, ધીરજ વગરનાએ ભૂખ્યાએ, દુખતા અંગવાળાએ, રોગીએ, બાળકે, વૃધ્ધે, મળમૂત્રના વેગવાળાએ અને મૈથુન કરવાથી જે રોગ વધે તેવા રોગોવાળાએ મૈથુન કરવું નહીં. મૈથુન કરી ન્હાઈને સાકર સહિત કઢેલું દુધ કે માંસરસ અથવા આસવ પીવો, ખસના પંખાનો પવન લેવો, ગોળના પદાર્થો ખાવા અને નિદ્રા કરવી એ સદા હિતકારી છે. અતિમૈથુન કરવાથી શૂળ, ઉધરસ, વિષમજ્વર, ક્ષીણુતા, ક્ષય અને આક્ષેપકાદિ વાયુના રોગો થાય છે, માટે હદમાં રહી પ્રત્યેક કાર્ય કરવાં; કેમકે "अतिसर्वत्र वर्जयेत्"

[2]પાછલી પાંચ ઘડી રાત રહે ત્યારે ઉઠી મુખધોઇ આઠ અંજળી પ્રમાણુ ટાઢું અને મીઠું વાસી પાણી માટીના વાસણુમાં ભરેલું હોય તે પીએ તો વાયુ, પિત્ત અને કફને જીતી ૧૦૦ વર્ષ સુખે જીવન ભોગવે છે. તથા ગુદાના મસા, જરા, કોઢ, મેહવિકાર, ઝાડાનું દરદ, તાવ, પેટના રોગ, લોહીબગાડ, પિત્તના બગાડ, માથાના, ગળાના, ઢાઢાના, પીઠના, તથા આંખના રોગો, મૂત્રવાની અડચણુ, અને વાત, પિત્ત, ક્ષત, કફાદિ રોગોનો નાશ કરે છે.[3]

ઇતિ ઋતુચર્યા, દિનચર્યા તથા રાત્રિચયા સમાપ્ત.

---

૧ સુશ્રુતજી કહે છે કે–સમજુ પુરૂષે છએ ઋતુઓમાં ત્રણુ ત્રણુ દિવસે સ્ત્રીનો સંભોગ કરવો, પણુ ગ્રીષ્મઋતુમાં પંદર પંદર દિવસે સ્ત્રી સંભોગ કરવો.

૨ કેટલાક ગ્રંથકારો કહે છે કે, સુર્ય ઉગવાને જરાવાર હોય તે વેળાએ પાણી પીવું, પણુ ભોજ કહે છે કે–"રાતના ચોથા પોહોરમાં રાતે રાખી મુકેલું–વાસી પાણી રોજ પીવું." આ વાસી પાણી પીવાનો પ્રયોગ મેં પુર્ણપણે ખાતરીથી અજમાવી જોયો છે, અને તેથી દસ્ત સાફ ઉતરે છે. પીંડીઓનું કળતર અને માથાની પીડા મટે છે, નેત્રનું તેજ વધે છે, ભુખ સારી પેઠે લાગે છે, અને ગ્લાનિ મટે છે; પરંતુ નિરંતર નિયમ સહિત પીએ તોજ ફાયદો થાય છે.

૩ દિનચર્યા તથા રાત્રિચર્યા અને ઋતુચર્યાનો વિશેષ ખુલાશો મેળવવા ચરક, સુશ્રુત, વાગ્ભટ તથા ભાવપ્રકાશાદિ ગ્રંથનો અવલોકન કરો. ભા. કર્તા.

શારીરિક અને ઈંદ્રિયવિજ્ઞાન.

દેહધારી મનુષ્યોના શરીરમાં વાયુ, પિત્ત, કફ એ ત્રણે દોષ, સાત ધાતુઓ, તથા શરીરનું ઉપજવું, મરવું વગેરે જે જે શરીરના ધર્મ છે તેઓનું યથાર્થ સ્વરૂપ સંક્ષેપથી કહીએ છીએ—મનુષ્યના દેહમાં ૭ કળા, ૭ આશય, ૭ ધાતુઓ, ૭ ઉપધાતુઓ, ૭ ધાતુઓના મળો, ૭ ત્વચા, અને ત્રણ દોષ તથા હાડ, માંસ, મેદને બાધવાની ન્હાની નસો ૯૦૦, જોડના સાંધા ૨૧૦, હાડકાં ૩૦૦, મર્મસ્થાન ૧૦૭, ૭૦૦ નસો, ધમની નાડીઓ ૨૪, માંસપેસી ૫૦૦, સ્ત્રીઓના શરીરમાં ૫૨૦ અને સર્વવ્યાપિની નાડીઓ ૧૬ છે. પુરૂષના શરીરમાં ૧૦ તથા સ્ત્રીના શરીરમાં ૧૩ છિદ્ર છે. આ સંક્ષેપ માત્રાથી કહેલ છે. હાડ, નસો, માંસપેસી અને મર્મસ્થાનો વિષે મહર્ષિઓના ભિન્ન ભિન્ન મત છે માટે તેઓનું નિરાકરણ કરવા વૃદ્ધત્રયી (ચરક, સુશ્રુત, વાગ્ભટ) વાંચો.

સાત કળા પહેલી માંસને ધારણ કરનારી માંસધરા કળા છે, બીજી લોહીને ધારણ કરનારી રક્તધરા કળા છે, ત્રીજી મેદને ધારણ કરનારી મેદધરા કળા છે, ચોથી કફને ધારણ કરનારી યકૃત્પ્લીહા કળા છે, પાંચમી આંતરડાઓને ધારણ કરનારી પુરીષધરા કળા છે, છઠ્ઠી અગ્નિને ધારણ કરનારી અગ્નિધરા કળા છે. અને સાતમી શુક્રને ધારણ કરનારી શુક્રધરા કળા છે.

સાત આશય—લોહી અને જીવનું સ્થાન રક્તાશય તે છાતીમાં છે. તેના નીચે કફનું સ્થાન, તેનાથી કાંઇક નીચે આમાશય છે, ડુંટીના ઉપર ડાબી બાજુએ અગ્નિનું સ્થાન છે, તે અગ્નિ સ્થાનના ઉપર તિલ છે તેને લોમ કહે છે, તે તરશનું સ્થાન છે. અગ્નિના સ્થાનના નીચે પવનનું સ્થાન છે, તેના નીચે ડાબા ભાગમાં મળનું સ્થાન છે તેને હોજરી કહે છે અને તે હોજરી–પકવાશયના નીચે જમણી બાજુએ મૂત્રાશય છે, આ સાત આશય સ્થાન છે. પુરૂષોને સાત સ્થાન છે અને સ્ત્રીઓને ૧૦ સ્થાન છે એટલે ગર્ભાશય અને સ્તનના દુગ્ધાશય એ ત્રણ મળી ૧૦ આશય છે.

સાત ધાતુ—રસ, લોહી, માંસ, મેદ, હાડ, પેસી અને વીર્ય એ સાત ધાતુઓ છે. તે પિત્તના તેજથી પાચન થઈ એક એકથી પ્રકટ થાય છે–એટલે પ્રત્યેક વસ્તુ ખાધા પછી ચોથે ચોથે દિવસે એક એક ધાતુ પ્રકટ થાય છે. તાત્પર્ય એકે ખાધેલી ચીજમાંથી ચોથે દિવસે રસ નામનો ધાતુ થાય છે, આઠમે દિવસે લોહી, બારમે દિવસે માંસ, સોળમે દિવસે મેદ, વીશમે દિવસે હાડ, ચોવીશમે દિવસે પેસી અને અઠ્ઠાવીશમે દિવસે વીર્ય પેદા થાય છે.

સાત ધાતુઓના મળ–જીભ, આંખ અને ગલોફાંનું પાણી એઓના મળ રસધાતુનો મળ છે. રંજકપિત્ત લોહી ધાતુનો મળ છે, કાનનો મળ માંસ ધાતુનો મળ છે, જીભ દાંત બગલ અને ઇંદ્રિ એઓના મળ મેદનો મેલ છે, નખ, વાળ, અને રૂંવાટી હાડનો મળ છે, આંખના પીઆ અને મ્હોં ઉપરની ચીકાશ મજ્જાનો મળ છે અને મ્હોં ઉપરના ખીલ તથા ફોલ્લીઓમાંથી નીકળતી કણીયો વીર્યનો મળ છે.

સાત ઉપધાતુઓ–ચરબી માંસનો ઉપધાતુ છે. પરસેવો મેદનો, દાંત હાડનો, વાળ મજ્જાનો, અને ઓજ શુક્રનો ઉપધાતુ છે, તે ઓજ સર્વ શરીરમાં રહે છે. ચીકટાશ, ટાઢક, સ્થિરતા, ઉજવળ વગેરે ગુણ ધારણ કરનાર છે. તે સોમાત્મક શરીરમાં સ્થાન

થઈ બળ તથા પુષ્ટિ પ્રકટ કરે છે. સ્ત્રીઓના શરીરમાં બે ઉપધાતુઓ વિશેષ છે એટલે બે સ્તનોમાં દુધનું આવવું અને યોનિમાં લોહીનું આવવું સમય આવ્યે પ્રકટ થાય છે અને સમય વીત્યે બંધ થાય છે. અર્થાત્ સ્તન્ય રસનો ઉપધાતુ અને આર્તવ લોહીનો ઉપધાતુ છે.

સાત ત્વચા–ચામડી–પહેલી અવભાસિની ત્વચા છે તે સિધ્મકોઢનું સ્થાન છે એટલે સિંધ્મકોઢ પહેલી ત્વચામાં પેદા થાય છે, બીજી લોહીતા ત્વચા છે તે કીલકકોઢની જન્મભૂમિ છે, ત્રીજી સ્વેતા ત્વચા તે ચર્મદળકોઢની જન્મભૂમિ છે, ચોથી તામ્રા ત્વચા છે તે કિલાસકોઢની જન્મભૂમિ છે, પાંચમી વેદની ત્વચા છે તે સર્વકોઢની જન્મભૂમિ છે, છઠ્ઠી રોહિણી ત્વચા છે તે ગાંઠ ગડગુમડ કંઠમાળાદિની જન્મભૂમિ છે અને સાતમી સ્થુળા ત્વચા વિદ્રધિ–આદીરોગની જન્મભૂમી છે, એ સાત ત્વચાઓનું જાડપણ જવ જેટલું છે.

ત્રણદોષ–વાયુ, પીત્ત અને કફ એ ૩ દોષ છે. એ ત્રણેના પાંચ પાંચ ભેદ છે, એ પાંચ પાંચ ભેદ સ્થાનભેદના કારણોથી માનવામાં આવેલ છે, પીત્ત પાંગળો છે. કફ પણ પાંગળો છે, પણ તે બન્નેને વાયુ પોતાની પ્રબળ ગતિવડે આખા શરીરમાં ફેરવી ભીન્ન ભીન્ન રોગોનાં રૂપો પ્રકટાવે છે.

વાયુનું સ્વરૂપ–કેવાયુ દોષ ધાતુ મળને એક સ્થાનકેથી બીજે સ્થાનકે લઈ જનાર છે, શીઘ્રગતીવાળો છે, ચપળ છે, સૂક્ષ્મ છે, શીતળ છે, સુકો છે, હલકો છે, ખર, મૃદુ, યોગવાહી, તેજયુક્ત, દાહક, અને રજોગુણમય છે. તે વાયુનાં પાંચ સ્થાન છે, તેથી તેનાં પાંચ સ્વરૂપ છે એટલે હોજરી, કોઠો, અગ્નિસ્થાન, છાતી અને કંઠ એ પાંચ ઠેકાણાં વાયુનાં છે, ગુદામાં રહેલો અપાનવાયુ, નાભીમાં સમાનવાયુ, હૃદયમાં પ્રાણવાયુ, કંઠમાં ઉદાનવાયુ અને સર્વ શરીરમાં વ્યાનવાયુ રહે છે તે પોત પોતાના સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થએ અનેક પ્રાણઘાતક રોગોને જન્મ આપે છે.

પિત્તનું સ્વરૂપ–પીત્ત ગરમ છે, પાતળો છે, પીળો છે, સતોગુણમય છે, કડવો છે, તીખો છે, અને દગ્ધ થયે ખાટો છે. તે પાંચ સ્થાનમાં રહેનાર છે એટલે અગ્નિના આશયમાં તિલપ્રમાણ અગ્નિરૂપ થઇ રહે છે, ત્વચામાં કાંતિ કરનાર, નેત્રમાં રહી દેહિવ્ય દૃષ્ટી રાખનાર, પ્રકૃતીમાં રહી પાચનક્રીયા કરનાર અને હૃદયમાં રહી બુદ્ધી–આદીને પ્રકટ કરનાર છે. તેનાં રંજક, પાચક, ભ્રાજક, અલોચક અને સાધક એવાં પિત્તનાં પાંચ રૂપ છે.

કફનાં સ્વરૂપ–સ્થાન–કફ ચીકણો, ભારી, સ્વેત, પિચ્છિલ, શીતળ, તમોગુણમયી તથા મીઠો છે અને દગ્ધ થયે ખારો થાય છે, તે આમાશયમાં, માથામાં, ગળામાં છાતીમાં અને સાંધાઓમાં પાંચ રૂપથી રહે છે. એટલે કફ દેહમાં રહી, દેહની સ્થિરતાને સર્વ અંગોના કોમળપણાને કરે છે, તે કલેદન, સ્નેહન, રસન, અવલંબન અને શ્લેષ્મા એ પાંચ રૂપ છે. તે પાંચ સ્થાનો જે ઉપર કહ્યાં તેમાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપે રહે છે.

મનુષ્યના શરીરમાં માંસ હાડ તથા મેદને બાંધવાના માટે સ્નાયુઓ–નસો તથા શરીરના આધારભૂત હાડકાં છે કે જે સદા દેહનો ભાર માર સહન કરનાર છે તથા શરીરમાં મર્મસ્થાનો છે એટલે જે જીવને ધારણ કરનાર સ્થાન છે તે મર્મસ્થાન કહેવાય છે, તે અને સાંધેસાંધાઓને જોડનાર સંધિનસો પણ ઘણી છે, તે વાયુ પિત્ત કફ તથા સાત ધાતુઓને વહેવાવાળી છે. તે સિવાય ધમની–મુખ્ય નાડીયો છે તે રસને વહેવાવાળીઓ અને પવનને વહેવાવાળીઓ છે. ૧૬ તો મોટી નસો કે જેને કંડરા કહે છે, તે પણ શ-

રીરમાં વિદ્યમાન છે અને પોતપોતાનો ધર્મ બજાવે છે. અર્થાત્ શરીરને સંકોચવું કે વિસ્તારવું તે કામને બજાવે છે. સ્નાયુ, હાડકાં, મર્મસ્થાન, જોડનસો, ધમનાઓ, કંડરાઓ અને માંસ પેસીઓ એઓની ગણતરી પ્રત્યેક ગ્રંથકારોની ભિન્ન ભિન્ન રીતિની છે, કોઇ વધારે તો કોઇ ઓછી એમ મતાંતર દર્શાવે છે, તેનું કારણ તો એજ છે કે કોઇએ કેવળ મોટાઓની ગણના કરી છે અને કોઇએ કેવળ સૂક્ષ્મની ગણના કરી નથી અને કોઇએ સૂક્ષ્મ સહિત મોટાઓનું ટોટલ કરી સરવાળો બાંધેલ છે, જેથી મતફેર પડે છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે સર્વનું કહેવું સત્ય છે. આ શંકાઓનું સમાધાન વૃદ્ધત્રયીથી કરી લેવું.

શરીરમાં દશ છિદ્ર–દ્વાર છે એટલે બે નાકનાં, બે આંખનાં, બે કાનનાં, લિંગનું, ગુદાનું, મુખનું અને રંધ્ર એ દશ દ્વાર કહેવાય છે તે પૈકી રંધ્ર વગર નવ દ્વાર ખુલ્લાં છે. સ્ત્રીયોના શરીરમાં ત્રણ દ્વાર વિશેષ હોય છે એટલે બે સ્તનનાં અને એક ગર્ભાશયનું એ ત્રણ મળી તેર દ્વાર છે; જો કે શરીરમાં સૂક્ષ્મદ્વાર તો રોમ રોમે છે, પણ મુખ્ય દ્વાર ઉપર પ્રમાણેજ છે. ડુંટીની ડાબી બાજુએ હોજરી અને બરલ છે; તેમજ જમણી બાજુએ યકૃત છે. ઉદાનવાયુનો આધાર તે ફેફસાં છે અને લોહીને વહેવાવાળી જે નસો તેનું મૂળ બરલ છે. રંજકનામા પિત્ત તેનું જે સ્થાન તેના વિષે જે રક્તનું સ્થાન છે તેને યકૃત કહે છે. ડુંટીના ડાબા ભાગમાં અગ્ન્યાશયન ઉપર જે તિલ છે તે જળને વહેવાવાળી જે નસો છે તેઓનું મૂળ અને તિલ તે તરશને ઢાંકી દે છે અને કૂખમાં જે બે ગોળા છે તેને વૃક કહે છે તે બન્ને જઠરનો જે મેદ છે તેને પુષ્ટ કરે

તથા જે વૃષણ તે વહેવાવાળી નસો તેઓના આધારભૂત છે તેમજ પુરૂષાર્થને વહેવાવાળા છે, લિંગ ગર્ભદા છે અને વીર્ય, મૂત્ર એઓનો આધાર છે તથા હૈયું મન ચિત્ત બુદ્ધિ અહંકાર એઓનું સ્થાન છે, અને ઓજનું ઘર છે. નાભિ ધમની શિરાઓને આદિ લઇ નસોનું સ્થાન છે અને સર્વ ધાતુઓના સંયોગથી નાભિનો જે વાયુ છે તે શરીરને પુષ્ટ કરે છે. નાભિનો પવન હૈયાના કમળમાં જાય છે તેનો સ્પર્શ કરી ગળાની બહાર નિકળે છે અર્થાત્ વિષ્ણુપદનું જે અમૃત તેને પીવા નાસિકાદ્વારા પવનથી આકાશના અમૃતને પીને ફરી મુખ નાસિકાદ્વારા ગળા વગેરેમાં થઇ પેટમાં પ્રાપ્ત થાય છે અને વેગવડે તે પવન સમસ્ત દેહના અંગોમાં ફરી અંગોને જીવને તથા જઠરાને પુષ્ટ

છે. શરીર તથા હૃદયના પ્રાણ પવનનો જે સંયોગ તેને આયુર્બળ કહે છે અને શરીર પ્રાણની જે જુદાઇ થવી તેને મરણ કહે છે. આ પૃથ્વીમાં પ્રાણીમાત્ર મરણને શરણ

પણ કોઈ અમર નથી માટે મરણ અનિવાર્ય છે, તેથી મૃત્યુને જીતી શકાય તેમ નથી પરંતુ વૈદ્ય રોગોને જીતી શકે છે અર્થાત્ સાધ્ય રોગોને મટાડી શકે છે; જો કે સાધ્ય રોગ થયા છતાં બેદરકારી રાખી ઉપાય (પથ્ય) ન કરવાથી જાપ્ય–કષ્ટસાધ્ય થાય છે અને કુપથ્ય કરે તો કષ્ટસાધ્ય રોગ અસાધ્ય રૂપે થાય છે તથા અસાધ્ય–છતાં પણ કુપથ્ય

ને નક્કી મૃત્યુ પામે છે. કારણ કે **शरीरं रोगमंदिरम्** માટે મનુષ્ય માત્રને એ અવશ્યનું કાર્ય છે કે, હિતકારી પ્રકૃતિને પસંદ પડે તેવા આહાર–વિહારમાં વિચરી પોતાના

નું સંરક્ષણ કરવું; કેમકે **धर्मार्थ काम मोक्षणां शरीरं साधनं स्मृतम्** શરીરમાં વ્યાધિ

મનુષ્ય કોઈ કાર્ય કરવામાં સમર્થ થઇ શકતું નથી માટે શરીરને આરોગ્ય રાખવું એજ પરમ પુરૂષાર્થ છે. લૌકિકમાં પણ પ્રસિદ્ધ કહેવત છે કે એક તનદુરસ્તિ

હજાર ન્યામત પહેલું સુખ તે જાતે નરા–માટે કર્મવિપાકને જાણનાર મનુષ્યે ચાર પુરૂષાર્થ–ધર્મ અર્થ કામ તથા મોક્ષના સાધનરૂપ શરીરને સાચવવું. જે શરીરને સંતાપે છે તે વિશ્વ સંતાપક–ઘાતક છે. અને જે શરીરને સંતોષે છે–સાચવે છે તે સમસ્ત જગત્‌ને સાચવે છે–રક્ષણ કરે છે એમ જાણવું. સાત ધાતુઓના મળ વાયુ પિત્ત અને કફ એ ત્રણે જો પોત પોતાના સ્થાનમાં સમાન રૂપે રહ્યા હોય તો શરીરને મહાસુખ મળે છે, પણ જો એ ઓછાવત્તા રૂપે થાય છે તો અનેક રોગોને જન્મ આપી શરીરનો નાશ કરે છે. આ સંબંધી વિશેષ ખુલાશો મેળવવા વૃદ્ધત્રયી વાંચો.

શારીરિક ઇંદ્રિયવિજ્ઞાન સમાપ્ત.

——:o:——

સૃષ્ટિક્રમ.

આ બ્રહ્માંડના કારણ આત્મા જે જ્યોતિરૂપ સત્‌–ચિત–આનંદ રૂપ બ્રહ્મ પરમાત્મા તે સ્પૃહા રહિત નિર્ગુણ છે, તે પોતાની પ્રકૃતિરૂપ માયાથી–માયાના યોગથી, ઇચ્છાદિયુક્ત થઇ આ જગત્‌ને ઉત્પન્ન કરે છે–એટલે પરબ્રહ્મ પરમાત્માની માયા નિત્ય છે, જેમ સૂર્યની પ્રચ્છિાયા પ્રકાશ છે તેમ પરમાત્માની પ્રતિચ્છાયા માયા છે. તે માયાએ જડ ચૈતન્યતાને સંયોગ કરી આ અનિત્ય ક્ષણભંગુર અસાર સંસાને ઉત્પન્ન કર્યો, જેમ નાટકી લોકો કે બાજીગર લોકો પોતાની માયા ફેલાવી અનેક રૂપને પ્રકાશે છે તેમ તે માયા–પ્રકૃતિ સંસારની માતા તેને પ્રથમ બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરી. તે બુદ્ધિ કેવી છે? કે ઇચ્છામયી મહતત્વ જેનું સ્વરૂપ છે. તે મહતત્ત્વથી અહંકાર ઉત્પન્ન થયો, તેના ત્રણ પ્રકાર છે–રજ, તમ અને સત એ ત્રણ ગુણો છે. રૂપ અહંકારના ભેદ છે. પછી તે સતોગુણ અને રજોગુણના મેળાપથી દશ ઇંદ્રિયો ઉત્પન્ન થઇ તથા અગ્યારમું મન પણ પેદા થયું અર્થાત કાન, નાક, જીભ, આંખ અને ચામડી એ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો તથા વાણી, હાથ, પગ, લિંગ અને ગુદા એ પાંચ કર્મેદ્રિય મળી દશ ઇંદ્રિયો થઇ. તમોગુણ વિશેષ સતો ગુણના મેલાપથી **પાંચ તન્માત્રા** એટલે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ એ પાંચ તન્માત્રા છે. તે તન્માત્રાથી **પંચમહાભુત** પેદા થયા; અર્થાત્‌ શબ્દથી આકાશ, સ્પર્શથી વાયુ, રૂપથી અગ્નિ, રસથી જળ અને ગંધથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થયાં. **પાંચ જ્ઞાનેંદ્રયોના વિષય** એટલે કાનનો વિષય શબ્દ, ચામડીનો સ્પર્શ, નેત્રનો રૂપ, જીભનો સ્વાદ અને નાકનો સુગંધિ ગૈધિ ગ્રહણ કરવાનો વિષય છે. **કર્મેદ્રિયોના વીષય** એટલે વાણીનો વિષય બોલવું, હાથનો ગ્રહણ કરવું, પગોનો ચાલવું, લિંગનો મૈથુન કરવું અને ગુદાનો વિષય મળનો સર્વ પ્રકારે ત્યાગ કરવાનો છે. **પ્રકૃતીને** પ્રાધાન, પ્રકૃતિ, શક્તિ, નિત્યા અને વિકૃતિ એવાં પાંચ નામોથી ઓળખે છે તે શિવથી સંયુક્ત રહે છે તે પ્રકૃતિના **ચોવીશ મહત્ત્વ** છે એટલે અહંકાર ૧, પાંચતન્માત્રા ૬, દશ ઇંદ્રિયો ૧૭, મન ૧૮ પ્રકૃતિ ૧૯ અને પાંચ માહાભુત ૨૪ એ ચોવીશ મહતત્ત્વ કહેવાય છે; તે વિકાર છે. એ ૨૪ મહતત્વને રહેવાને રીર રૂપી ઘર છે, એ ઘરમાં જીવાત્મા શુભ તથા અશુભ કર્મોને આધીન થએલો નિવાસ કરે છે. તે મનરૂપી દુતને વસ્ય થયો જીવથી સંયુક્ત શરીર બુદ્ધિવાન્‌ દેહ કહેવાય છે. તે દેહ પાપ પુણ્ય સુખ દુઃખાદિકોએ કરી વ્યાપ્ત અને મનથી પાસમાં બંધાયલો તથા પોતાના કરેલા કુ-

મોથી બંધાયલો જીવાત્મા એટલે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, અહંકાર, દશ ઇંદ્રિયો અને બુદ્ધિ એ સર્વ અજ્ઞાનથી જીવાત્માના બંધનરૂપ છે. જ્યારે આત્માને આત્મજ્ઞાન થાય ત્યારે એ બંધનરૂપ છે. જ્યારે આત્માને આત્મજ્ઞાન થાય ત્યારે એ બંધનોથી મુક્ત થઈ મુક્તિને સંપાદન કરે છે.

જેથી દુઃખ ઉપજે તે વ્યાધિ અને જેથી સુખ ઉપજે તે આરોગ્યતા કહેવાય છે. આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કહી. વિશેષ ખુલાશા માટે વેદ પુરાણ અને ચરક સુશ્રુત વાગ્ભટાદિનું અવલોકન કરો.

સૃષ્ટિક્રમ સંપૂર્ણ.

આહારનું, પરિપાકનું, ગર્ભની ઉત્પત્તિનું તથા બાળક પોષણાદિનું લક્ષણ.

પ્રાણીમાત્ર જે ભોજન કરે છે તે પ્રથમ પવનની પ્રેરણાએ આમાશયમાં પ્રાપ્ત થઈ પાચક પિત્તના પ્રભાવથી કાંઇક પરિપકવ થઇ અમ્લ-ખાટાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી નાભિમાં રહેનારા સમાન વાયુથી પ્રેર્યો છઠ્ઠી ગ્રહણી નામની કળામાં પ્રાપ્ત થાય છે, તદનંતર ગ્રહણી કળામાં આહાર પચી કોષ્ટની અગ્નિએ કરી કડવો થઇ પછી તેજ આહાર કોષ્ઠના અગ્નિથી સારી રીતે પચવાથી રસરૂપ થાય છે. જો આહાર સારી પેઠે પચે નહીં અને કાચો રહી જાય તો તે આહારનો આમ થઇ જાય છે. જો કોઠાની અગ્નિ પ્રબળ હોય તો તે આહારનો રસ મધુર થાય છે અને મધુર થઈ ચીકણાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે તથા સારી પેઠે પાકી-પચી શરીરની સર્વ ધાતુઓને પુષ્ટ કરે છે-એ રસ અમૃતતુલ્ય થાય છે અને જો આહાર મંદાગ્નિએ કરી દગ્ધ થઇ ગયો હોય તો પેટમાં કડવો ખાટો કે વિષ સ્વભાવને પ્રાપ્ત થાય અથવા એ રસ રોગોના સમૂહને શરીરમાં પ્રાપ્ત કરે છે. આહાર સાર-રસથીજ બળ પ્રાપ્ત થાય છે. જો આહારનો રસ સારહીન હોય તો પાતળો મળ થાય છે તે નેષ્ટ છે. જે પાણી પીવામાં આવે છે તેનો સાર તો નસોદ્વારા વાયુ સઘળા અંગોમાં ફેલાવી દે છે અને નિઃસારને પેટમાં પ્રાપ્ત કરી મૂત્ર બનાવી લિંગદ્વારા બાહાર કાહાડે છે તથા આહારનું કીટ જે મળ તે હોજરીમાં રહે છે તેને ગુદાનો પવન બળવડે ગુદાદ્વારા બાહાર કાહાડે છે. આહારનો જે રસ તે નાભિના સમાન વાયુની પ્રેરણાથી મનુષ્યના હૈયામાં જઇ મળે છે અને પિત્તથી પચ્યા પછી લાલ રંગનું લોહી થઇ સર્વ શરીરમાં જીવનના આધાર ભૂત થઇને વહે છે. જમેલા પદાર્થોનો ચાર ચાર દિવસે એકેકો ધાતુ બની અઠ્ઠાવીશ દિવસે વીર્ય થાય છે અને સ્ત્રીને અઠ્ઠાવીશ દિવસે કે મહીને રજ થાય છે. સ્ત્રીધર્મ થયા પછી સ્ત્રી પુરૂષના સંયોગથી સ્ત્રીનું શુદ્ધ લોહી અને પુરૂષનું શુદ્ધ વીર્ય મળી ગર્ભસ્થાનમાં ગર્ભને ઉત્પન્ન કરે છે અને નવ મહીને યોનિદ્વારા પ્રસવ થઇ બાળક પ્રકટે છે. મૈથુન સમય સ્ત્રીનું રજ ઓછું અને પુરૂષનું વીર્ય વિશેષ હોય તો પુત્ર, તથા વીર્ય થોડું અને રજ વધારે હોય તો પુત્રી અને બન્ને સમાન હોય તો નપુંષક પેદા થાય છે. પછી જે હ [illegible] છે, પણ ઘણું કરીને ઉપર પ્રમાણે આધાર રખાય છે.

બાળકના જન્મ પછી એક મહીનાનો થાય ત્યારે ૧ રતિ ઔષધ આપવું એટલે દુધ, ધાવણ કે સાકર સંગાથે આપવું અને દરમાસે એક એક રતિ માત્રા વધારતાં જવી એટલે વર્ષનો થાય ત્યાં સુધી. પછી એક માસો ઔષધ આપવું તે સોળ વર્ષ સુધી ત્યાર પછી માત્રા યોગ્ય પ્રમાણમાં રાખી છેક ૭૦ વર્ષ સુધી કાયમ માત્રા રાખવી અને ૭૦ વર્ષ પછી પાછી બાળકના સમાન માત્રા ઘટાડી દેવી. આ તોલ કલ્ક અને ચુર્ણ માટે કહેલું છે, પણ જો કવાથ હોય તો તે તોલથી ચાર ગણો આપવો.

બાળકને હમેશાં મેંષ આંજવી તથા ઉવટણું વા, સ્નાન કરાવવું. દર મહીને ઉલટીની દવા પાવી. અને હરડેનો ઘસારો નિત્ય પાવો. પાંચમે વર્ષે અન્ન ખવરાવવું, સોળમા વર્ષ પછી જુલાબ આપવો, તથા મૈથુન ૨૦ વર્ષ પછી ચિંતવવું. આ પ્રમાણે જો વિધિ સહિત ચાલે તો મનુષ્ય કદિ રોગગ્રસ્ત થતુંજ નથી અને ઘરડપણ પ્રાપ્ત થતુંજ નથી. ગર્ભ રહે ત્યારથીજ ઉત્તમ વૈદ્યની દેખરેખ હેઠળ રહે તો દેહને રોગ, જરા અને મૃત્યુ નડતાંજ નથી.

મનુષ્યના શરીરની ગતિ—૧૦ વર્ષ લગી બાળપણુ, ૨૦ વર્ષ લગી શરીરનું વધવાપણું, ૩૦ વર્ષ લગી શરીરનું મોટાપણું થાય છે, ૪૦ વર્ષ લગી બુદ્ધિનું આગમન રહે છે, ૫૦ વર્ષ લગી ત્વચાનું ગાઢપણું રહે છે, ૬૦ વર્ષ લગી નેત્રની જયોતિ રહે છે, ૭૦ વર્ષ લગી શરીરમાં વીર્ય રહે છે. ૮૦ વર્ષ લગી વીર્યનું ન્યુનાધિકપણું રહે છે. ૯૦ વર્ષ લગી જ્ઞાન–ધારણુ રહે છે, ૧૦૦ વર્ષ લગી બોલવું, હાથ પગમાં બળ અને મળ--મૂત્રના ત્યાગનું જ્ઞાન–ધારણા રહે છે, ૧૦૦ વર્ષ લગી સ્મરણશક્તિ રહે છે અને ૧૨૦ વર્ષ લગી પ્રાણ માત્ર રહે છે. જો મનુષ્યનું શરીર નિરોગી રહે તો ઉપર જે લખી ગયા છીએ તે દશ દશ વર્ષ પછી ઘટી જાય છે. મનુષ્યના આયુનું પ્રમાણ ૧૨૦ વર્ષનું ગણાય છે.

ઇતિ આહારનો, પરીપાકનો, ગર્ભોત્પત્તિ અને બાળક પોષણાદિનો આધિકાર સંપૂર્ણ.

વાતાદિ પ્રકૃતિભેદથી મનુષ્યના મનની પડતી પિછાણ.

જે મનુષ્યના વાળ ટુંકા, દુર્બળ–કૃશ શરીર, લૂખું શરીર, વાચાળ, ચંચળ મનવાળું હોય અને આકાશમાં રેહેવાવાળા પ્રાણી–પદાર્થોનાં સ્વપ્ન આવે તો તેની વાયુ પ્રકૃતિ જાણવી. જેને જવાનીમાં ધોળાવાળ આવી જાય, બુદ્ધિવંત હોય, પરસેવો વધારે આવે, ક્રોધ હોય અને સ્વપ્નામાં તેજ દેખાય તો જાણવું કે તેની પિત્તપ્રકૃતિ છે. જેની ગંભીર બુદ્ધિ હોય, ચીકણાવાળ, બળવાન હોય અને પાણીના સ્થાનો સ્વપ્નામાં દેખે તો જાણવું કે તેની કફપ્રકૃતી છે. વિશેષ જ્ઞાન મેળવવા અન્ય પ્રાચીન ગ્રંથોનું અવલોકન કરો.

ઇતિ પ્રકૃતિ વિચાર સંપૂર્ણ.

ઇતિ શ્રીમન્મહારાજાધિરાજ રાજરાજેંદ્ર શ્રી સવાઇપ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃતસાગર નામા ગ્રંથ વિષે ઋતુચર્યા, દિનચર્યા, રાત્રીચર્યા, અને શારીરક ઇંદ્રિયવિજ્ઞાદિ નિરૂપણ નામનો પચીશમો તરંગ સંપૂર્ણ.